STUDII CLASICE

XIII

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE XIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1971

www.cimec.ro

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, redactor responsabil;
Prof. D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, redactor responsabil;
Acad. EM. CONDURACHI;
Acad. C. DAICOVICIU;
I. FISCHER;
Prof. VAL. AL. GEORGESCU;
Prof. GH. GUȚU;
Prof. C. POGHIRC, secretar științific de redacție.

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XIII 1971

SUMAR

COMUNICĂRI ȘI STUDII

Pag.

D. Z. ANDRIOPOULOS, Alcmeon Re-examined 7
ZOE PETRE, Thèmes dominants et attitudes politiques dans *Les sept contre Thèbes* d'Eschyle 15
ALEXANDRA ȘTEFAN, Applications des méthodes mathématiques à l'épigraphie 29
ANA FELICIA ȘTEF, Perioada condițională a limbii grecești ca unitate a protazei și a apodozei 47
I. FISCHER, Encore sur le caractère de la langue de Plaute 59
E. D. KOLLMANN, Lucretius' Criticism of the Early Greek Philosophers 79
H. BARDON, La notion d'intellectuel à Rome 95
OSKAR RAITH, Unschuldsbeteuerung und Sündenbekenntnis im Gebet des Enkolp an Priap (Petr. 133.3) 109
KARL BÜCHNER, Die Darstellung des Todes des Agricola durch Tacitus 127
ILONA OPELT, Ein Edikt des Kaisers Valens 139
D. M. PIPPIDI, În jurul descoperirilor mitriace din peștera Adam 143

NOTE ȘI DISCUȚII

FRIEDA EDELSTEIN, Despre funcțiile sintactice ale nominativului cu infinitivul în limba latină 149
G. M. LEE, Reading Notes 157
GH. MUȘU, Ritul rudității magice pe meleagurile țării noastre și la alte popoare . . 159
D. M. PIPPIDI, Note de lectură 171

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

MIHAI NASTA, Discursurile din Iliada și problema unității de redactare 191
D. M. PIPPIDI, Al VIII-lea Congres al Asociației „Guillaume Budé" 201

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

VAL. AL. GEORGESCO, Le droit romain de Justinien dans les Principautés roumaines au XVIIIe siècle. III 207
TRAIAN COSTA, Primul Congres al limbii latine 241
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1970) 245

www.cimec.ro

Pag.

RECENZII

L'Année philologique. Bibliographie de l'année 1968, Paris, 1970 (*D. M. Pippidi*) 263
PLATON, Phédon. Traduction avec une introduction et des notes de P. Vicaire, Paris, 1969 (*C. Noica*) 253
XENOPHONTIS Institutio Cyri ed. W. Gemoll — J. Peters, Leipzig, 1968 (*N.-Ş. Tanaşoca*) 264
XÉNOPHON, L'art de la chasse. Texte établi et traduit par E. Delebecque, Paris, 1970 (*Emanuela Popescu*) 266
POLYBE, Histoires (livre I et livre II). Texte établi et traduit par P. Pédech, Paris, 1969, 1970 (*D. M. Pippidi*) 269
CICÉRON, Les devoirs. Texte établi et traduit par M. Testard, Paris, 1965, 1970 (*N. I. Barbu*) 271
<C. SALLVSTI CRISPI> Epistulae ad Caesarem. Introduzione, testo critico e commento a cura di Paolo Cugusi, Cagliari, 1968 (*Traian Costa*) 273
OVIDE, Tristes. Texte établi et traduit par J. André, Paris, 1968 (*D. M. Pippidi*) 275
Laus Pisonis. Text, Übersetzung, Kommentar von Arno Seel (*D. Sluşanschi*) . . . 276
PLUTARQUE, Vies. Tome V (Aristide — Caton l'Ancien, Philopoemen — Flamininus). Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry, Paris, 1969 (*N. I. Barbu*) 279
FLAVII ARRIANI Quae extant omnia ed. A. G. Roos — G. Wirth, Leipzig, 1967, 1968 (*N.-Ş. Tanaşoca*) 280
APPIANI Bellorum ciuilium liber primus. Introduzione, testo critico e commento . . . a cura di E. Gabba, Firenze, 1967 (*D. M. Pippidi*) 283
TIBERII De figuris Demosthenicis libellus cum deperditorum operum fragmentis ed. G. Ballaira, Roma, 1968 (*M. Nasta*) 285
SIDOINE APOLLINAIRE, Tome II, III: Lettres (Livres I—V, VI—IX). Texte établi et traduit par A. Loyen, Paris, 1970 (*D. M. Pippidi*) 287
MAURICIUS, Arta militară. Ediţie critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu, Bucureşti, 1970 (*N.-Ş. Tanaşoca*) 289
L. ANNAEI SENECAE Operum moralium concordantia P. Grimal cura edita. Fasc. V: De uita beata, Paris, 1969 (*D. Sluşanschi*) 295
M. OBERLEITNER, Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus. Band I: Italien, Wien, 1969—1970 (*I. Fischer*) 296
X. MIGNOT, Les verbes dénominatifs latins, Paris, 1969 (*A. Graur*) 297
V. VÄÄNÄNEN, Introduction au latin vulgaire. Nouvelle édition revue et complétée d'une anthologie avec commentaires. Paris, 1967 (*I. Fischer*) 298
Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Germanicae editae. Voluminis IX partis I editio altera. Fasc. III: Inscriptiones Locridis Occidentalis ed. G. Klaffenbach, Berlin, 1968 (*D. M. Pippidi*) 302
V. LONGO, Aretalogie nel mondo greco. I. Epigrafi e papiri, Genova, 1969 (*D. M. Pippidi*) 301
G. SOTGIU, Iscrizioni latine della Sardegna. II: Instrumentum domesticum, 1 (Lucerne), Padova, 1968 (*Traian Costa*) 305
V. BUESCU, Introdução à cultura clássica, Lisboa, 1970 (*Traian Costa*) 306
L. GERNET, Anthropologie de la Grèce antique, Paris, 1968 (*Simina Noica*) 308
P. WALCOTT, Greek Peasants, Ancient and Modern, A Comparison of Social and Moral Values, Manchester, 1970 (*D. M. Pippidi*) 310
T. B. L. WEBSTER, The Greek Chorus, London, 1970 (*A. Piatkowski*) 312
B. WITTE, Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretation zu Platons Charmides, Berlin, 1970 (*Simina Noica*) 311
J. KUBE, Τέχνη und ἀρετή. Sophistisches und platonisches Tugendwissen, Berlin, 1969 (*C. Noica*) 315
A. G. WOODHEAD, Thucydides on the Nature of Power, Cambridge-Mass., 1970 (*Simina Noica*) 317
V. PALADINI, E. CASTORINA, Storia della letteratura latina. I (Disegno storico), II (Problemi critici), Bologna, 1970 (*N. I. Barbu*) 319
J. HIGGINBOTHAM (ed.), Greek and Latin Literature. A Comparative Study, London, 1970 (*A. Piatkowski*) 320
G. WILLIAMS, Tradition and Originality in Roman Poetry, Oxford, 1968 (*A. Piatkowski*) 321
K. BÜCHNER, Studien zur römischen Literatur, Band VIII: Werkanalysen. Wiesbaden, 1970 (*N. I. Barbu*) 322

www.cimec.ro

Pag.

A. GRILLONE, Il sogno nell'epica latina. Tecnica e poesia, Palermo, 1967 (*M. Nichita*) 323
G. GUȚU, Publius Vergilius Maro. Studiu literar, București, 1970 (*D. M. Pippidi*) 325
S. BORZSÁK, P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber, Stuttgart, 1968 (*D. M. Pippidi*) 326
R. SYME, Ten Studies in Tacitus, Oxford, 1970 (*D. M. Pippidi*) 329
G. W. BOWERSOCK, Greek Sophists in the Roman Empire, Oxford, 1969 (*D. M. Pippidi*) 331
M. TESTARD, Saint Jérôme. L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain, Paris, 1969 (*D. M. Pippidi*) 333
L. W. DALY, Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Age, Bruxelles, 1967 (*Traian Costa*) 334
P. PETIT, Le premier siècle de notre ère, Paris, 1968 (*E. Cizek*) 337
G. LILLIU, La civiltà dei sardi dal neolitico all'età dei nuraghi, Torino, 1967 (*Traian Costa*) 338
F. PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi), Sarajevo, 1969 (*I. I. Russu*) 340
A. MÓCSY, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest, 1970 (*E. Doruțiu-Boilă*) 345
L. ROBERT, Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Amsterdam, 1970 (*D. M. Pippidi*) 351
A. MOMIGLIANO, Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico, Roma, 1966 (*D. M. Pippidi*) 352
J. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike, Berlin-Weimar, 1969 (*D. M. Pippidi*) 354
Antiquitas Graeco-romana ac tempora nostra. Acta Congressus internationalis habiti Brunae diebus 12—16 mensis Aprilis MCMLXVI, Pragae, 1968 (*D. M. Pippidi*) 354
Publicații primite în redacție între 1 ianuarie și 31 decembrie 1970 357

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România 363

IN MEMORIAM

Dimitrie Marmeliuc 383
Ilona Trencsényi-Waldapfel 387
Josif Mojseevič Tronskij 389

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ALCMAEON RE-EXAMINED

BY

D. Z. ANDRIOPOULOS

University of Missouri at Kansas City

The main purpose of this paper is to provide a modified interpretation [1] of Alcmaeon's doctrine of perception. Specifically, this re-examination hopes : (a) to offer better solutions to many of the problems involved in Alcmaeon's *psychology* (e.g., the difficulties surrounding the activity v. passivity theories of perception, localization and physiology, the suggested fire assumption for sense vision, etc.) ; (b) to point to some epistemological implications and the bearings they have upon concerns such as the mind-body problem ; (c) to *philologically* elucidate such key terms and phrases as : αἰσθάνεσθαι, ξυνιέναι, κρίνειν, διακρίνεσθαι, δέχεσθαι, ἀντιφαίνῃ, δοκεῖ, κενόν and κοῖλον ; and (d) in some cases, to *semantically* interpret those terms and phrases in a new way.

I. Φυσιολόγος. Alcmaeon has been characterized as the founder of empirical psychology [2] ; however, it would seem to be more appropriate to call him the founder of *physiological* psychology [3]. The reason for this is that Alcmaeon has said more concerning the anatomical structure of the sense organs and the localization of the psychological functions than he has about percepts, their relations, and the inner organization of the experience. He might be called a φυσιολόγος, rather than an empiricist. The supporting evidence is both substantive and convincing. It should suffice, however, merely to mention that for Alcmaeon ἐγκέφαλος

[1] For the "classical" or commonly accepted interpretation, see : (a) John I. Beare in his *Greek Theories of Elementary Cognition*, Oxford, 1906, pp. 11—13, 93—4, 131—33, 160, 180, 203—4, and 251—2 ; (b) Theophrastus, *De Sensu* (translated and edited with commentary by George Stratton, Allen & Unwin, London, 1919, pp. 88ff, 175—6, and (c) J. Wachtler, *De Alcmeone Crotoniata*, Leipzig, 1896. Also, for those interested, Gregory Vlastos, *Isonomia*, The American Journal of Philology, V. 79, 1956, pp. 337—366, can be quite informative as auxilliary reading.

[2] John Burnet, *Early Greek Philosophy*, Meridian Books, New York, 1967, p. 194.

[3] In this connection it would be interesting to refer to Max Dessoir's statement : "Alcmaeon of Crotona made the discovery, decisive for every physiological psychology, that the brain is to be regarded as the central organ of the soul". See *Outlines of the History of Psychology* (translated by D. Fisher), The Macmillan Company, New York, 1912, p. 253. However, Dessoir does not justify his point.

www.cimec.ro

is the center of the senses. If we take Theophrastus' passage as a historically precise evidence, then :

> ἁπάσας δὲ τὰς αἰσθήσεις συν-
> ηρτῆσθαί πως πρὸς τὸν ἐγκέφαλον [4].

In this, Alcmaeon is undoubtedly on stronger ground than was either Aristotle or the Stoics, both of whom located the common sensorium in the heart. In this regard, it should also be mentioned that some [5] believe that both Plato and Aristotle refer (although not by name) to Alcmaeon as the expounder of the ἐγκέφαλος doctrine. Thus, according to this hypothesis, Plato's passage that the brain

> τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ
> ὁρᾶν καὶ ὀσφραίνεσθαι [6]

echoes Alcmaeon's physiological theory. Also, by accepting this theory one sees Aristotle's phrase, δοκεῖ τισίν, as attributing to Alcmaeon the ἐγκέφαλος theory : αἱ δ'εἰσίν ἐν τῇ κεφαλῇ (διὸ καὶ δοκεῖ τισίν) αἰσθάνεσθαι τὰ ζῶα διὰ τὸν ἐγκέφαλον [7].

The phrase δοκεῖ τισίν, may be assumed to refer to Alcmaeon, but only by elimination, that is, by eliminating the psychological doctrines of those philosophers known to have been living before Aristotle. Indeed, no scientist or philosopher before Aristotle included in his fragments an ἐγκέφαλος theory. However, this does not exclude the possibility that another physiologos or thinker might have advocated a physiological doctrine, i.e. an anatomist of the Hippocratic School, whose treatise has been lost.

2. Αἰσθάνεσθαι and ξυνιέναι. From a historical standpoint, it is very important that Alcmaeon was the first to make the distinction between αἰσθάνεσθαι and ξυνιέναι [8]. Αἰσθάνεσθαι refers to aesthesis (perceiving), while ξυνιέναι (conceiving) refers to antilepsis as psychological processes. The results of each are the percept and the concept, respectively. To αἰσθάνεσθαι and ξυνιέναι correspond the nouns αἴσθησις and ξύνεσις. In this connection it might be observed that the grammatical forms of aparemphaton (ἀπαρέμφατον : -εσθαι and -εναι) indicate the movement-character of αἰσθάνεσθαι and ξυνιέναι, that is, both can be used only for processes, whereas as noun-forms (*-is*) might indicate abilities which are not always activated. Given that Alcmaeon uses aparemphaton forms, one might assume that he refers to processes and not to their results. And indeed, if this were the case, Alcmaeon would have to be considered the founder of an activity-theory of perception.

The distinction between αἰσθάνεσθαι and ξυνιέναι in Alcmaeon's thought is not clear; this, in turn, seems due to the fact that either

---

[4] Theophrastus, *De Sensu*, 26.
[5] John Beare, *Greek Theories of Elementary Cognition*, p. 252.
[6] *Phaedo*, 96b.
[7] *Parua Naturalia*, 469a 22–23.
[8] Theophrastus, *De Sensu*, 25–6.

www.cimec.ro

he did not go far enough in his researches, or, if he did, then the existing sources of information for his theory are incomplete. In either case we are left without the information needed to clarify these fundamental concepts and to be able to know where, according to Alcmaeon, αἴσθησις ends and ξύνεσις begins [9]. In fact, the same point troubles us today; we have not been able to clarify the concepts 'sensing' and 'perceiving', thus clearly defining the end of the former and the beginning of the latter. If we identify [10] ξυνιέναι with intelligence, we are in no better position than was Alcmaeon as concerns the definition to be given the latter concept [11]. Other assumptions could be made, e.g., ξυνιέναι could be identified with the Aristotelian κοινὴ αἴσθησις or κρῖνον which has to do with the perception of κοινά (or, in Lockean terminology, with the primary qualities): σχῆμα, μέγεθος, ἀριθμός, χρόνος and κίνησις; or a δύναμις (organism's power) which refines and synthesizes the ἴδια (secondary qualities) with the κοινά (primary qualities); or a very general mental function which includes not only κρίσις (judgment), but also memory and imagination. It must be pointed out, however, that whatever scholars say in their efforts to offer a true interpretation, no claims to "certainty" can be made. On the other hand, two points undoubtedly have strong support: First, Alcmaeon distinguishes sensory perception from conceptual perception [12] and in this he would disagree with some modern psychologists who do not think there is a need for such a distinction. Alcmaeon here uses the aparemphaton φρονεῖν and perhaps some are misled by the fact that in the later times it came to be identified with prudence, thus having a strong ethical connotation. Alcmaeon, it must be pointed out, uses it as a synonym of thinking (νομίζειν). And second, Alcmaeon states explicitly that ξυνιέναι has a physiological location, i.e., ξυνιέναι he believes, is located in the ἐγκέφαλος. Such a position must be seen as being more advanced than those taken during the subsequent centuries in which was considered a separate entity by those holding completely non-physiological doctrines.

3. Ἰσονομία. Alcmaeon, contrary to the dualism of his contemporary Pythagorean friends, supported a physiological monism. Apparently he was influenced by the medical writers of the Ionian and Sicilian schools [13]. In particular, however, the theory of the organismic constitution of man by ἴσας δυνάμεις, the κρᾶσις, seems to be the main ground from which he abstracted the concept ἰσονομία.

Vlastos makes the assumption [14] that although Alcmaeon was mainly concerned with physiology and medicine he might have transferred the concept of ἰσονομία from cosmology to medicine. For Vlastos, Greek metaphysical thought was deeply saturated by the ἰσονομία concept

[9] Beare, p. 251.

[10] *Ibid.*, pp. 251, 203.

[11] To say that 'intelligence' is 'what an intelligence test measures' (such operational definitions are easily found in any psychology text) smacks of epistemological naivete.

[12] Theophrastus, 25, 4–5.

[13] Gr. Vlastos, *Isonomia*, The American Journal of Philology, Vol. LXXIV, 4, 1956, p. 362.

[14] *Ibid.*, p. 364.

www.cimec.ro

and as a physician, Alcmaeon may have been struck by the cosmos—man analogy, thus transferring the concept from "the physical macrocosm to human microcosm". A more specific hypothesis could be advanced, viz., one could claim that Alcmaeon has applied the rationalistic Pythagorean concept of harmony to his medicine. In this sense, Alcmaeon is a "Pythagorean", but he is not a docile student of the authority of Pythagoras. That is, he could not repeat αὐτὸς ἔφα, for he was a restless researcher whose investigations were based on "evidential inference", τεκμαίρεσθαι[15]. In Alcmaeon's case τεκμαίρεσθαι indicates not a rationalistic calculation, but rather his efforts to explain man's incorporeal psychic functions in terms of his organic structure. Τεκμαίρεσθαι cannot be justified by a Pythagorean rational activity, but only by an observational inquiry, i.e., by an anatomical observation or elementary experimentation and dissection of the organism which together provide physiological τεκμήρια. Alcmaeon made such anatomical operations[16], studied and wrote on medical themes, and discussed topics of natural philosophy[17]. Indeed, it seems safe to conclude that the isonomia concept was derived inductively, both from his physiological inquiries and from the doctrine of the ἴσων δυνάμεων, the κρᾶσις.

4. Sensory Perception. By dissection Alcmaeon made discoveries about the anatomical structure of the eye, specifically of the "optic nerves". He found that the διαφανές is the physiological means whereby the eye as a whole functions perceptually. The watery substance of the διαφανές ἀντιφαίνῃ the sensible object.

The meaning of the verb ἀντιφαίνῃ is rendered by the verb to reflect. Thus, the διαφανές is used like a mirror which reflects the outside world. Furthermore, Alcmaeon held that the mirror-like image is more precise to the real object if the διαφανές is καθαρόν (pure)[18]. In this connection one may argue that his point has epistemological bearings in the sense that the visual percept and, therefore, the formed concept of a thing cannot be taken as accurate knowledge of the perceived object. The poor καθαρότης (purity) of the διαφανές means a poor percept, and thus an inadequate knowledge of the object. Alcmaeon, in other words, provides a good ground for the sensory scepticism which was so utilized by later sceptics in support of their epistemological theses. As for the word ἀντίλαμψις, it does not necessarily suggest that Alcmaeon held that there is fire in each eye and that this is the "active force of vision" or "the energy"[19] which collects the visual images. Ἀντίλαμψις might have been used metaphorically to denote the phenomenon of reflection on mirrors, waters and so forth; if so, it could be taken to refer to the reflection on the watery of διαφανές rather than to "the fire in each

---

[15] D. Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, Harvard University Press, VIII, 83—84: ὡς δ'ἀνθρώπους τεκμαίρεσθαι, Gr. Vlastos, *Isonomia*, The American Journal of Philology, p. 345.

[16] Chalcidius, *Plat. Tim.*, p. 279, ed. Wrobel, pp. 340—1, ed. Meursius.

[17] D. Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, VIII, 83—84: καὶ τὰ πλεῖστά γε ἰατρικὰ λέγει, ὅμως δὲ καὶ φυσιολογεῖ.

[18] Theophrastus, 26, 4: ὅσον ἂν καθαρώτερον ᾖ μᾶλλον.

[19] Beare, p. 13.

www.cimec.ro

eye". If, as Beare claims [20], ἀντιφαίνῃ means reflections on the watery διαφανές, so too he could make the same reference for ἀντίλαμψις. Why should he come to support a risky hypothesis? And why does he not make the same hypothesis for the very ἀντιφαίνῃ i.e. to explain it in terms of the "existing fire"?

Of course, there is the phrase ὅτι δ'ἔχει πῦρ δῆλον εἶναι πληγέντος γὰρ ἐκλάμπειν. This phrase is indeed a puzzling one, and in fact hardly fits within Alcmaeon's φυσιολογία. There could, however, be three possible explanations for its use: (a) Alcmaeon was influenced by the tradition and the visual-ray theory of the Pythagoreans, [21] and he believed in the existence of the πῦρ in the eye; (b) He used the word πῦρ metaphorically in order to indicate that in the eye there is a sort of sui generis *energy* which determines the special function of the visual perception; or (c) this phrase was inadequately inserted by Theophrastus himself or other commentators.

I am inclined to take *b* and *c* as safer explanations than *a*, for the following reasons: (1) Alcmaeon had practiced anatomy, made dissections, and so forth, according to the available historical evidence. On the πῦρ hypothesis depends "the collection... of the visual image" [22], and therefore aesthesis is dependent on the πῦρ function. Every animal has aesthesis [23] which, according to the πῦρ hypothesis, should pre-suppose the existence of πῦρ in the animal's eye. But as we have seen, Alcmaeon made anatomical studies of animals (maybe of humans too) which would falsify the πῦρ hypothesis. And by analogy he should get a negative conclusion. (2) Contrary to the Pythagorean αὐτὸς ἔφα, Alcmaeon initiated in his inquiries the τεκμαίρεσθαι, the evidencial inference. [24] (3) He was a φυσιολόγος psychologist holding that ἁπάσας δὲ τὰς αἰσθήσεις συνηρτῆσθαι πως πρὸς τὸν ἐγκέφαλον and that if the ἐγκέφαλος is disturbed or undergoes changes, the aestheses πηροῦσθαι become incapacitated or handicapped in their functions. [25]. Thus, it seems to me that Beare's interpretation does not do justice to Alcmaeon. Indeed, one gets the impression that he tried to force the information into a biased hypothesis. Beare tries to relate the πῦρ case with the Pythagorean tradition, and even with the Hippocratean views (in περὶ Σαρκῶν) concerning the functional connexion between: ὀφθαλμοῦ-ἐγκεφάλου-ὁρᾶν. Whereas in fact the Hippocratic theory (eye-vain-brain-vision) is contrary to the πῦρ exegesis and better supports the φυσιολογία explanation. In sum, then, it seems more secure to deny [26]

---

[20] p. 11.

[21] Arist., *Met.*, i.5—586a29.

[22] Beare, p. 13.

[23] Fragment, 95: τὰ δ'ἄλλα (ζῷα: creatures) αἰσθάνεται.

[24] Vlastos, p. 34.5.

[25] In this view one can trace the scientific hypothesis of brain geography. As efforts in this direction, we might mention: (a) surgical operations for removal of certain portions of ἐγκέφαλος, and (b) mere anaesthetization, whereby the τόπος of the psychological functions is sought.

[26] A similar view might be found in Aristotle's Περὶ χρωμάτων (p. 37). For Stagirites there is no πῦρ and πῦρ flash in the eye.

www.cimec.ro

the πῦρ hypothesis [27] and keep alternatives *b* and *c*. But the *c* alternative (although it can be kept as a hypothesis for the scholars) is unjustifiable due to its purely speculative nature. Hence, what remains is *b*, i.e., the metaphorical use of the word πῦρ.

The acoustic perceptual function (ἀκούειν) in connection with the acoustic organs (οὖς) is also explained in physiological terms. For Alcmaeon the particular anatomical structure of the acoustic organ is of fundamental importance for the acoustic perception. The οὖς is κοῖλον with inner curves, and κενόν, empty. The two predicating words κοῖλον and κενόν render the inside anatomical description. The description is made in functional terms, that is, in terms of the conduciveness of κοῖλον and κενόν to the acoustic perception. One could justifiably hypothesize that Alcmaeon made more detailed and anatomical studies on the οὖς and had more knowledge about it, but Theophrastus mentions only these two characteristics (κοῖλον and κενόν), both of which are virtually indispensable for the acoustic function. It has been suggested [28] that the use of κοῖλον is a mistake which we have inherited by some sort of philological carelessness through the centuries, and that the real word is κόχλῳ which renders the inner anatomy more adequately. It might be observed that both κοῖλον and κόχλῳ indicate the cave-like curviness of the inner οὖς, the difference between the two being that the latter tells us more specifically about the κοχλιῶδες pattern of curves, hat pattern being spiral, beginning with wide curves and gradually narrowing as they develop inside. Diels' corrections [29] suggest the κοῖλον kind of interpretation, but Beare rightly considers it unnecessary . [30] The corrections of two sentences are : (a) τοῦτο γὰρ ἠχεῖν διὰ τὸ κοῖλον and (b) τοῦτο γὰρ ἠχοῦν φθέγγεσθαι διὰ τὸ κοῖλον. [31] Syntactical re-arrangement, however, says the same thing : the κοῖλον is the bodily organ which by its *sui generis* structure receives the vibrating air waves by virtue of ἀντηχεῖν, that is, by a kind of sound refraction, thus transmitting the sound into the intra tympanon area.

Concerning the question whether κενόν should be taken as equivalent to ἀήρ in Aristotle, [32] it could be observed that this suggested equivalence should admit specifications. First, the view is that ἀήρ is always *in* κενόν but the copula *in* is not one of an identity; it only

---

[27] Why does Beare insist on the πῦρ exegesis? Is it only because of the pertinent phrase? It seems that by giving such an interpretation he wants to attribute to Alcmaeon an activity theory of visual perception and mind. He points out "mind or the eye" are not simply mirrors "reflecting objects as is done by a standing pool" (p. 13). But no one would agree with Beare that reflecting of images (ἀντιφαίνῃ) suggests *necessarily* a passive reception and further a mind passivity. He thinks that it is "a popular confusion" to put together ἀντιφαίνῃ and mind activity. What is rather confusing is his phrase "mind *or* the eye" which suggests an identity of the function of the eye with the function of mind. Furthermore, there is nothing to indicate that Alcmaeon did not or could not hold that while the initial impute of the image by reflection is passive, afterwards the eye itself becomes active by refining the image and transmitting it to the mind.

[28] L. Philippson, Ὕλη Ἀνθρωπίνη, Berlin, 1931, p. 107.

[29] Beare, p. 93.

[30] *Ibid.*, p. 93.

[31] He rearranges Theophrastus' sentences : τοῦτο γὰρ ἠχεῖν. φθέγγεσθαι δὲ τῷ κοίλῳ, τὸν ἀέρα, δ'ἀντηχεῖν.

[32] *De Anima*, 419b33 : δοκεῖ γὰρ εἶναι κενὸν ὁ ἀήρ.

www.cimec.ro

has a localization meaning. That κενόν always *contains* ἀήρ does not entail any identity. Further, the quotation from Aristotle that Wachtler uses to support this identity is not decisive. The verb δοκεῖ is not assertive. Even if Aristotle had had such a conception, what forces us to conclude that Alcmaeon meant the same thing? It might also be mentioned that the distinction [33] between (a) ἀήρ in the κοῖλον or outer part and (b) the ἀήρ or κενόν of the inner part, is not justified. The distinction is based upon a functional ground holding that *a* "receives and introduces the sonant stimulus from the atmosphere" where *b* "catches it up and transfers it to the brain". The impression given is that these are two different functions, but they are not. After all, what could the functional verbs "receive" and "catch" mean? Both bodily parts (outer and inner) are κοῖλα and κενά containing ἀήρ. The air waves are wide in *a* and less broad in *b*. The moving air (regardless of the size of its waves) transmits the acoustic stimuli which is rendered by the verb ἠχεῖν. Because of the inner structure of the οὖς (κοῖλον), a refraction of the waves takes place and the phenomenon of ἀντηχεῖν occurs. This is clearly shown in the following:

$$\underset{(a)}{\underline{\text{φθέγγεσθαι δὲ τῷ κοίλῳ}}}, \quad \underset{(b)}{\underline{\text{τὸν ἀέρα δ᾽ἀντηχοῦν}}}\ [34]$$

The *a* part of the sentence indicates the refraction activity and the *b* part the phenomenon of re-echoing, ἀντηχεῖν.

For Alcmaeon the perceptual function of tasting occurs by means of the tongue which "admits" the "sapid particles":

γλώττῃ δὲ τοὺς χυμοὺς κρίνειν [35]

The verb κρίνειν is used in such a way that it may be taken to mean *judging*. This could reinforce our view, viz., the position that Alcmaeon has introduced an activity-perception theory. He mentions that certain conditions such as warmness and softness enable γλώτταν to dissolve the χυμούς before it "admits" them, but the functions of the aforementioned κρίνειν or διακρίνεσθαι [36] refer to the *action* of the organism by his sense organ γλῶττα. These could be conceived of as having two stages:

(*a*) κρίνειν
(*b*) διακρίνεσθαι.

In *a*, a sort of selection and classification takes place so that the perceived sense data are categorized from the sapid particles, thus referring to the

[33] Beare, p. 94.
[34] Theophrastus, 25, 8—9.
[35] Diels, *Die Fragmente des Vorsokratiker* (Berlin, 1903), p. 104; Theophrastus, *De Sensu*, 25, 10—13.
[36] Plut, *Epit.*, IV. 18; Diels, *Vors.*, p. 104.

www.cimec.ro

past taste perceptual experience; in *b*, through the reference to the sense data as arriving in the μυελόν "sensorium", the identification, διακρίνεσθαι, is realized. Διακρίνεσθαι precisely means discerning which, as a mental activity, presupposes a prior activity, κρίνειν.

In this connection it is necessary to refer to both words δέχεσθαι and διαδιδόναι. Δέχεσθαι, receiving, suggests passivity and is against our activity-interpretation, whereas διαδιδόναι suggests processes and is for it. Of course, this does not seem to seriously outweigh the evidence for activity which has already been cited, especially that deriving from the κρίνειν and διακρίνεσθαι functions.

A problem arises when we consider taste perception, namely, "how it comes to pass that the sapid particles are perceived as tastes?" Alcmaeon does not explain how, from the dissolving of substances, we jump to κρίνειν and διακρίνεσθαι, both of which are sophisticated cognitive processes. Here we are left with a serious epistemological gap. Needless to say, my prior introduction of sense data is only assumptive. Beare said [37] in 1906 that "Anatomy, Physiology, and Chemistry, despite the enormous advantages they give the psychologist today, have been able to advance the psychology of taste little beyond the popular and superficial stage at which Alcmaeon left it". [38] And even in our day, perhaps, we should be no more optimistic than Beare.

Finally, for the smelling perceptual activity, ὀσφραίνεσθαι, [39] Alcmaeon offers us an unsatisfactory explanation: through the nose and breathing, smelling data reach to the sensorium.

---

[37] *Greek Theories of El. Cognition*, p. 160.
[38] Here, as in touching, Psychology tends to merge itself in Physiology.
[39] Theophrastus, 25, 9.

www.cimec.ro

THÈMES DOMINANTS ET ATTITUDES POLITIQUES DANS LES SEPT CONTRE THÈBES D'ESCHYLE

PAR

ZOÉ PETRE

Le problème que nous essayons d'étudier ici n'est pas inexploré : on a déjà tâché de surprendre dans le texte de la tragédie thébaine des échos d'événements politiques et des allusions aux personnages contemporains d'Eschyle[1]. Ces tentatives n'ont pas abouti à des résultats convaincants, et on a conclu récemment que *les Sept contre Thèbes* était « the least political of the surviving plays »[2] d'Eschyle. Une telle constatation est, à notre avis, inévitable si on effectue la recherche à partir d'un découpage arbitraire et modernisateur, qui donne au concept de *politique* un sens restreint et éloigné des modalités de la pensée grecque au Ve siècle. Dans un texte étudié de ce point de vue, on y trouve — ou, le plus souvent, on n'y trouve pas — des allusions à des événements, mais on ne saisit nullement la portée politique réelle d'une œuvre poétique dont la démarche traditionnelle est paradigmatique et déductive.

Il nous semble donc plus légitime de procéder autrement, et de voir — en ce qui concerne *Les Sept contre Thèbes* — si la structure dramatique de la tragédie ne crée pas l'image d'un conflit appartenant à la

[1] T. G. Tucker, *The Seven Against Thebes of Aeschylus*, Cambridge, 1908, p. XLVI (*ap.* A. J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, Ann Arbor, The Univ. of Michigan Press, 1966, pp. 30 et 160, n. 2), suivi par J. T. Sheppard, *The Plot of the Septem Contra Thebas*, CQ, 7/1913, p. 77, propose le siège d'Athènes en 480 comme source d'inspiration ; L. A. Post, *The Seven Against Thebes as Propaganda for Pericles*, *Class. Weekly*, 44/1950, pp. 49–52, pense que l'exemple d'Etéocle sacrifiant volontairement sa vie pour le salut de la cité et « annulant » ainsi les effets de l'*Ara* de sa race devait encourager les partisans de Périclès débutant dans la vie politique ; Stoessl, *Aeschylus as a Political Thinker*, AJPh 73/1952, p. 132 sq., identifie à la suite de Post, Polynice et Thémistocle. A. J. Podlecki (*The Character of Eteocles in Aeschylus' Septem*, TAPA 95/1964, pp. 283 et *Political Background* ..., pp. 31–35 et 162 n. 25) élimine à juste titre ces identifications abusives, mais propose lui aussi — bien qu'avec plus de prudence — de voir dans le personnage d'Amphiaraos une allusion à Aristide (*Political Background* ..., pp. 37–40).

[2] A. J. Podlecki, *Political Background* ..., p. 124.

StCl, XIII, 1971, p. 15–28, Bucureşti

www.cimec.ro

πόλις et, dans l'affirmative, d'essayer de situer le thème interprété dans la problématique des années où il fut conçu [3].

★

Le drame se déroule aux portes de la cité — d'une cité qu'Eschyle ne nomme, à vrai dire, jamais [4], et qui gagne ainsi d'emblée une valeur exemplaire [5]. Le texte est articulé en deux parties, dont la seconde reprend à rebours, partiellement au moins, les thèmes principaux de la première.

Celle-ci (v. 1—652) affronte deux images opposées systématiquement : la communauté des assiégés et la foule terrible des assaillants. Les Κάδμου πολῖται détiennent tous les attributs de la cité organisée ; l'image la plus éloquente, et qui revient les caractériser avec une remarquable insistance est celle du *navire*, qui implique pour la cité qu'elle symbolise les qualités de cohésion intelligente et de solidarité qui font d'un agrégé humain une πόλις [6]. Contre le « navire de la cité » se déchaine, irraisonné, le torrent des agresseurs [7], la houle [8], l'avalanche [9] — images les assimilant à une force sauvage.

Par contre, la conduite guerrière des défenseurs de la cité fait d'eux des hoplites, οἰκητῆρας ἀσπιδηφόρους πιστούς — loyaux citoyens armés du bouclier, nourris par la patrie pour la protéger [10]. En tant que commandant, Etéocle fait preuve, durant toute la première partie du drame, de prévoyance [11], de modération et de sagesse, il souligne l'importance de la discipline [12] et d'une vaillance raisonnable [13]. Il se nomme d'ailleurs

---

[3] Dans une direction similaire se poursuivent depuis quelques années déjà des recherches dirigées à la VIe section de l'Ecole Pratique des Hautes Études par Pierre Vidal-Naquet. Grâce à sa bienveillance, nous avons pu connaître les résultats de quelques-unes parmi ces enquêtes — notamment en ce qui concerne *l'Orestie*, *Philoctète* et *Œdipe à Colonos* — aussi, nous le prions encore une fois d'accepter l'expression de notre gratitude. D'autre part, notre étude doit beaucoup de sa substance à une lecture collective des *Sept contre Thèbes*, entreprise avec nos amis de l'Institut de Linguistique de Bucarest — Lia Lupaș, Anca Bădulescu et Dan Sluşanschi : qu'ils veuillent bien nous permettre de leur remercier.

[4] Tout au long du drame on parle de *la cité* (πόλις — utilisé plus de quarante fois ; πόλισμα aussi, ainsi qu' ἄστυ quelques fois) et des citoyens (πολῖται). On parle tout au plus quatre fois (vv. 9, 74, 135, 302) de la Κάδμου πόλις et une fois, au v. 1, des Κάδμου πολῖται.

[5] P. Mazon (*Eschyle*, texte établi et traduit par P. M., tome I, Coll. des Universités de France, Paris 1931, p. 114, n. 1) expliquait ce silence par l'animosité des Athéniens envers Thèbes. La suggestion de H. J. Rose (*A Commentary of the Surviving Plays of Aeschylus*, Amsterdam, 1957—8, I, p. 162 en commentant le v. 1) — qui pense qu'Etéocle s'adressait directement au public (cf. *Choeph.*, 973 ; *Eum.*, 566) nous semble renforcer l'idée qu'Eschyle ne voulait nullement « reconstituer » des antiquités thébaines, mais communiquer quelque chose aux Athéniens.

[6] Les v. 1—3, 62—64, 208—210, 652 reprennent la métaphore du fr. 30 (Diehl) d'Alcée. On remarque qu'il s'agit chaque fois de *manœuvres*, d'actions dirigées. Cf. pour l'analogie *monde-navire*, la remarque de G. E. R. Lloyd, *Polarity and Analogy*, Cambridge University Press, 1966, pp. 272 sq. et 284.

[7] v. 84 sq., cf. v. 80.

[8] v. 63 sq., 114 sq.

[9] v. 211—213.

[10] v. 16—20, Cf. M. Detienne, *La phalange : problèmes et controverses* dans *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Mouton et Co., Paris, — La Haye, 1968, p. 126.

[11] v. 36—41 ; 66—68.

[12] v. 224 sq. Cf. Isocr. *Panath.*, 116.

[13] Cf. son attitude dans le dialogue avec le chœur, v. 192—286.

www.cimec.ro

lui-même hoplite, ἀνὴρ ὁπλίτης [14] et, au début du drame, il fait appel aux forces de la cité dans des termes typiques pour une armée organisée [15]. Les Argiens, pour leur part, n'ont pas l'aspect d'une armée régulière, mais plutôt celui d'une foule chaotique menée par des chefs [16] dont les attitudes sont évoquées par des images renvoyant à un monde qui n'est pas humain : ce sont des « lions aux yeux pleins d'Arès » [17], des « serpents criant au soleil » [18], des chevaux surtout. Car ces cavaliers sauvages se confondent avec la nature animale de leurs destriers [19], et chaque fois que le chœur essaie d'exprimer la terreur que lui inspire l'ennemi, c'est du fracas des sabots,[20] des nuages de poussière que soulèvent les cavaliers, du son effrayant du mors [21], du cri des essieux [22] qu'il parle. Le son du mors, broyé entre les mâchoires des chevaux s'apparente au fracas des boucliers [23] et des javelines [24], heurts métalliques évoquant, au-delà des bruits de la guerre réelle les démons du métal, la danse des Courètes et toute une série de croyances liées à une persistante tradition sur la qualité magique et inquiétante du bruit du métal entrechoqué [25], tandis que l'obsession sonore du cheval rappelle tout un cercle de représentations concernant la nature démonique du coursier [26].

---

[14] Au v. 717 sur lequel nous reviendrons.

[15] La suggestion de Rose, *Commentary* ..., ad v. 10—13, nous semble judicieuse : il propose d'inverser l'ordre des v. 12 et 13, ce qui ferait qu'Etéocle s'adresse d'abord aux jeunes, ceux qui n'ont pas encore atteint l'ἀκμὴ de leur vigueur, aux vieux ensuite et finalement à ceux qui sont les vrais soldats. Cf. Thuc. I, 105 et II, 13 cité par P. Vidal-Naquet, *La tradition de l'hoplite athénien*, *Problèmes de la guerre* ..., p. 163.

[16] Leur armée est une seule fois — au v. 59 — nommée πάνοπλος Ἀργείου στράτος ; les sept chefs sont bien des commandants de λόχοι, mais le terme chez Eschyle n'a pas de valeur militaire (cf. v. 112 παρθένων λόχευν ; *Eum.*, 46 — λόχος ... γυναικῶν, le v. 136 de l'*Agamemnon* joue sur les deux sens du mot — armée et accouchement — cf. W. B. Stanford, *Ambiguity in Greek Tragedy*, Oxford, 1939, p. 143, ap. P. Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'Orestie d'Eschyle*, La Parola del Passato, CXXIX, 1969, p. 401 sqq.

[17] v. 53.

[18] v. 381, cf. 291, sq. ; 503.

[19] v. 393 sq.

[20] v. 80—99.

[21] v. 122 sq.

[22] v. 151—155. Les vers 203—208 résument la terreur obsédante de ces bruits :

> Ὦ φίλον Οἰδίπου τέκος, ἔδειστ' ἀκού-
> σασα τὸν ἁρματόκτυπον ὄτοβον ὄτοβον,
> ὅ τί τε σύριγγες ἔκλαγξαν ἑλίτροχοι,
> ἱππικῶν τ' ἀγρύπνων
> πηδαλίων διὰ στόμα
> πυριγενετᾶν χαλινῶν

(« O, cher enfant d'Œdipe, je prends peur à ouïr le fracas, le fracas des chars sonores, le cri qu'ont poussé les essieux en ébranlant les roues, et aussi le frein des chevaux, qui jamais ne s'endort dans leur bouche, le mors, fils de la flamme » — trad. P. Mazon).

[23] v. 100, 160.

[24] v. 103.

[25] Cf. L. Gernet, dans L. Gernet-A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*. Coll. *L'Evolution de l'humanité*, Paris, 1932, réimpr. 1970, p. 74 sq., qui rappelle toute une série de circonstances — soit mythiques, soit rituelles — dans lesquelles est évoqué le bruit magique des objets métalliques entrechoqués. Cf. aussi H. Jeanmaire, *Couroi et Courètes*, Lille, 1939.

[26] Dans quelques conférences que nous avons pu suivre à la VIe section de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, Marcel Detienne a développé une analyse concernant *Poséidon Hippios et Athéna Hippia* (cf. aussi le résumé d'une communication du même auteur à l'Asso

www.cimec.ro

A ces cavaliers effrenés, à ces conducteurs de char démoniques s'opposent des adversaires aux vertus essentiellement humaines : sauf pour les femmes épouvantées, comparées à des colombes [27], les assiégés ne sont jamais assimilés à des animaux. Là où l'adversaire suscite des images subhumaines, (ou surhumaines, ce qui revient au même en un certain sens), les défenseurs de la cité comptent sur des moyens de secours accessibles aux mortels : solidité des remparts [28], éclaireurs fidèles [29]—tout se passe du côté de l'ingéniosité civilisée, du καιρὸς [30] et de la bonne manœuvre [31] ; ce qu'Etéocle cherche pour sa patrie c'est une μηχανὴ σωτηρίας pleinement humaine [32]. Ces procédés s'opposent au δόλος de l'ennemi [33], mais surtout au comportement irraisonné qui situe les guerriers argiens au pôle contraire de l'image idéale de l'hoplite [34]. Par rapport aux citoyens-guerriers que commande Etéocle, les terrifiants cavaliers d'Argos sont l'*altérité* au sens le plus pur du mot : non seulement « ceux du dehors » opposés à « ceux du dedans » [35], mais des étrangers même par la langue qu'ils parlent. Etéocle implore les dieux en faveur de sa cité, parlant « le vrai parler de la Grèce » [36], tandis que le chœur leur demande de ne pas livrer la ville « à une armée qui parle une toute autre langue» ἑτεροφώνῳ στρατῷ [37]. On a pensé soit à un anachronisme [38], soit à une exagération accidentelle [39] ; cette image nous semble pourtant solidaire de toute une structure dominant la première partie du drame et qui souligne l'opposition absolue entre les attaquants et les assiégés, ce qui achève de construire un « modèle » de la cité *en guerre*.

---

ciation des Etudes Grecques, séance du 4 déc. 1967, REG, LXXXI, 1968, 2, p. X). Nous lui devons ces suggestions et aussi des remerciements pour la permission de les citer. A l'appui des considérations sur la nature inquiétante et ambigüe du cheval, il suffit de citer, d'un côté, les chevaux mythiques — Pégase, fils de la Gorgone (Hes., *Theog.*, 276 sqq., 280—286, 325 ; fr. 245 Rzach. ; Pind., *Ol.*, XIII, 60—92 ; Paus., II, 4, etc.), les cavales anthropophages de Diomède (Eur., *Alc.*, 490 sqq. ; *Heracl.*, 380 sqq. ; Apollod. *Bibl.* II, 97), les chevaux prêtés par Poséidon à Thésée pour punir Hippolyte (Eur., *Hipp.*, 1173 sqq.), etc. ; d'un autre côté les considérations de Xénophon, *De l'art équestre*, XI, 13.

[27] v. 291 sq.

[28] v. 216.

[29] v. 36—38. La corrélation « consultation des devins — envoi des éclaireurs » reflète une complémentarité et non pas une opposition.

[30] v. 65.

[31] v. supra, n. 6.

[32] v. 209 sq.

[33] Le v. 36 sq. souligne la prévoyance d'Etéocle qui, envoyant des guetteurs (σκοποὺς δὲ καὶ κατοπτῆρας) ne craint plus la ruse (οὔ τι μὴ ληφθῶ δόλῳ). Cf. aussi les termes σαφής (v. 40, 82), σαφήνεια (v. 67).

[34] Sur la mentalité spécifique de l'hoplite, J. P. Vernant, *Les origines de la pensée grecque*, 2e éd., Paris, P.U.F., 1969, p. 58—60 (id., *Le mythe hésiodique des races*, dans *Mythe et pensée chez les Grecs*, 2e éd., Paris, Maspéro, 1970, pp. 36 sq. sur la « préhistoire » de ces conceptions) ; M. Detienne, *La phalange* ... spécialement pp. 121—126 et *passim* ; J. P. Vernant, *Rev. de Philologie*, 1966, pp. 247—276.

[35] Les v. 193 sq. et 626—630 soulignent cette opposition du dedans et du dehors.

[36] v. 71—73 « N'arrachez pas du sol avec ses racines ... une ville qui parle le vrai parler de la Grèce » (Ἑλλάδος φθόγγον χέουσαν).

[37] v. 169 sq. πόλιν δορίπονον μὴ προδῶ θ'/ἑτεροφώνῳ στρατῷ.

[38] Sheppard, *op. cit.*, supra, n. 1, spécialement p. 77, suivi par Rose Comm. ad v. 169 sq (I, p. 176) identifie une allusion aux guerres médiques.

[39] P. Mazon, *op. cit.*, I, p. 116, n. 2, pense que les Grecs exagéraient les différences dialectales.

www.cimec.ro

En guerre contre un adversaire qui lui est étranger sous tous les aspects, même sous celui des rapports avec les dieux. Du côté des agresseurs, des sacrifices nocturnes, « noirs » baignés de sang [40], invoquant les divinités sauvages de la guerre — Arès, Enyo et Phobos φιλαίματος — ont quelque chose de sinistre qui les situe dans une sphère d'attitudes religieuses en deçà de la πόλις [41]. Cette piété incomplète et particulière s'identifie à l'impiété : tour à tour, les chefs argiens défient les dieux [42] et sont appelés impies (ἀνόσιοι) et mécréants [43], parce que voués uniquement à la guerre destructrice et à l'Arès fou (μαινόμενος) qui souille la piété même (μιαίνων εὐσέβειαν) [44]. Par contre, Etéocle et le chœur s'adressent toujours aux dieux « qui tiennent la cité », πολιοῦχοι[45], collectivement, ou bien à Zeus et aux autres Olympiens, appelés, chacun à son tour, pour secourir la cité [46]. Même l'Arès, qu'ils invoquent n'est pas le dieu délirant de l'adversaire, mais le parent de la ville [47], son seigneur, le père d'Harmonie [48], divinité tutélaire au même titre que les autres bienheureux protecteurs de la cité. S'il est vrai que, comme l'écrit J. Rudhardt, « c'est en terme d'ordre et de puissance... que nous pourrons... évoquer les traits caractéristiques de la piété grecque » [49], la piété des assiégés est entièrement du côté de l'ordre, tandis que les attitudes religieuses des agresseurs sont du domaine de l' ἄγος. De même que les comportements guerriers qui sont significatifs comme attitude à l'égard de la cité, les comportements religieux des héros du

---

[40] Cf. v. 42—47 la description du σφαγίον effectué par les sept chefs. Sur la valeur des termes sacrificiels de la racine σφαγ- v. J. Casabona, *Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en grec des origines à la fin de l'époque classique*, Aix-Gap, 1966, p. 159 sqq., p. 183, 187. Cf. aussi les remarques de J. Rudhardt, *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*, Genève, 1958, pp. 272 sqq. Bien qu'en soi un tel rite n'ait rien d'exceptionnel (cf. G. Glotz, *s. v. Jusjurandum*, DA), l'insistance avec laquelle Eschyle évoque le caractère sanglant, le « meurtre » de la victime rappelle toute une série de constatations liées à des sacrifices sinistres (v. Rudhardt, p. 279 sur les sacrifices humains) désignés par des termes de la même racine.

[41] Cf. L. Gernet, dans Gernet-Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, p. 159.

[42] v. 383 sq., 427—429.

[43] v. 424 sq. γίγας ὅδ' ἄλλος ... κτλ. (Capanée, après Tydée) P. Mazon et H. J. Rose interprètent γίγας, comme une allusion à une attitude — Mazon le traduit par « mécréant ». Cf. v. 441 ἀτίζων (toujours Capanée) ; v. 551 l'orgueil des chefs argiens est ἀνόσιος cf. v. 565 sq., μεγάλα μεγαληγόρων / κλύειν ἀνοσίων ἀνδρῶν.

[44] v. 343 sq. Déjà dans l'*Iliade*, Arès était devenu « un simple symbole de la bataille dans ce qu'elle a de sauvage, de brutal et d'aléatoire » (F. Vian, *La fonction guerrière dans la mythologie grecque*, dans *Problèmes de la guerre* ..., p. 57).

[45] Les dieux πολιοῦχοι ou πολισσοῦχοι sont invoqués aux vv. 69, 185, 271, 313, 493.

[46] Aux v. 116 et suivants, le chœur invoque, tour à tour, Zeus πατὴρ παντελής, Pallas, Poséidon, Cypris, προμάτωρ de la cité, Apollon, Artémis, Héra, Niké et Onka. Cf. Plat., *Lois* IV, 717 a, sur la valeur civique des cérémonies consacrées aux divinités olympiennes, v. L. Gernet, *loc. cit.*, supra, n. 41.

[47] v. 135 sq. — Σὺ τ' Ἄρης, φεῦ φεῦ, Κάδμου ἐπώνυμου
πόλιν φύλαξον κήδεσαί τ' ἐναργῶς
« Et toi, Arès, hélas ! hélas ! veille sur une ville qui porte le nom de Cadmos, sois effectivement son parent ».

[48] v. 105—107 τί ῥέξεις; προδώσεις, παλαίχθων
Ἄρης, τὰν τεάν;
ὦ χρυσοπήληξ δαΐμον, ἔπιδ' ἔπιδε πόλιν
ἄν ποτ' εὐφιλήταν ἔθου.
(« Que vas-tu faire, Arès? Trahiras-tu ton antique domaine? Dieu au casque d'or, jette un regard, un regard sur la ville à qui, jadis, tu donnas ton amour » — trad. P. Mazon).

[49] J. Rudhardt, *op. laud.*, p. 306.

www.cimec.ro

drame s'insèrent dans la même problématique centrée sur la πόλις. Cette interprétation globale de la sphère des sentiments civiques est particulièrement évidente dans la scène cruciale de la tragédie, celle où Etéocle oppose à chaque attaquant un défenseur des portes de la cité. La scène, qui réussit à allier au formalisme très élaboré d'une « galerie des vices et des vertus » guerrières une tension hautement dramatique, confronte les guerriers de l'*hybris* aux guerriers de la *dikè* ; les chefs délirants d'Argos rejoignent ici, comme l'a justement démontré J. P. Vernant [50], d'autres types mythiques de guerriers insoumis — géants [51], hommes de bronze [52], dont la démesure, en dernière analyse, est le refus de s'encadrer à la πόλις. Symboles de leur jactance (κόμπος) [53], leurs blasons achèvent de les situer du côté de la destruction et des puissances sauvages [54]. Au Typhée du géant Hippomédon [55], les défenseurs de la cité opposent le Zeus du bouclier d'Hyperbios [56], signe évident de la soumission du guerrier à un principe supérieur d'ordre [57] et en même temps gage de victoire [58]. C'est parce qu'ils sont des citoyens au plein sens du terme, vénérant le trône d' Αἰσχύνη [59], respectueux des convenances d'une vie socialement et politiquement ordonnée, que les défenseurs des portes de la cité peuvent prétendre à une victoire légitime.

Cette légitimité est fondée d'abord sur le fait qu'ils défendent leur patrie. Pour exprimer cette idée, Eschyle utilise avec insistance le thème de l'autochtonie et l'image de la Terre-mère [60] : dès les premiers vers du

---

[50] J. P. Vernant, *Mythe et pensée* ..., p. 36. V. aussi M. Detienne, *La phalange* ..., *loc. laud. supra*, n. 10.

[51] F. Vian, *La guerre des géants. Le mythe avant l'époque hellénistique*, Paris, 1952 ; J. P. Vernant, *loc. laud.*, p. 32 ; l'étude de F. Vian citée *supra*, n. 46, reprend en résumé le problème des confréries mythiques de guerriers.

[52] Hésiode, *Travaux*, 144 sqq., cité et commenté par J. P. Vernant, *loc. cit.*

[53] v. 391 (Tydée), v. 425 (Capanée) ; v. 500 (Hippomédon) ; v. 538 (Parthénopée).

[54] Tydée porte sur son bouclier l'image de la nuit (v. 387—390) interprétée clairement comme symbole de la mort (v. 403—406 ; l'identification est courante dans l'*Iliade* ; v. aussi Hes., *Théog.*, 211. Cf. Cl. Ramnoux, *La Nuit et les Enfants de la Nuit dans la tradition grecque*, Paris, 1959) ; Parthénopée menace ses adversaires de l'image « de la Sphinx mangeuse de chair crue » (v. 541 sq.) (Nous n'avons pas pu consulter l'étude de Helen H. Bacon, *The Shield of Eteocles*, *Arion*, 3, 1964, pp. 26—38).

[55] v. 439 sq.

[56] v. 511—514.

[57] V. J. P. Vernant, *op. laud.*, p. 37 sur les Hécatonchires (Hés. *Théog.*, 617—664) soumis à l'autorité suprême de Zeus. *La fonction guerrière* — écrit J. P. Vernant, *ibid.*, p. 38 — « *associée désormais à la souveraineté, s'y intègre au lieu de s'y opposer* ». Il est évident qu'ici comme ailleurs Eschyle transfère la notion de souveraineté à la πόλις.

[58] v. 514 — κοὔπω τις εἶδε Ζῆνά του νικώμηνον.

[59] v. 409 sq. Mélanippe « vénère le trône de l'honneur » (τὸν Αἰσχύνης θρόνον / τιμῶντα), traduit P. Mazon ; Αἰσχύνη nous semble désigner un sentiment social complexe, apparenté à l'αἰδώς de Protagoras (Plat. Protag., 322 c). Cf. dans le serment des éphèbes (L. Robert, *Le serment des éphèbes athéniens, Etudes épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 302) la formule (l. 6) Οὐκ αἰσχυνῶ τὰ ἱερὰ ὅπλα.

[60] Eschyle identifie fréquemment la Terre-Gé — aussi bien que la terre de la cité — avec la Mère sacrée des hommes. Cf. *Choéph.*, 128 sq., 148 sqq ; *Suppl.*, 890 sqq ; *Prom.* 90. Cette identification, qui joue un rôle important dans les croyances populaires (A. Dietrich, *Mutter Erde*, 2e éd., Teubner, 1913, suivi par L. Gernet, *op. laud.*, p. 56 sq.) est, dans le drame que nous analysons, mise en rapport constant avec la cité et sa défense en guerre. Dans les *Héraclides*, 770 sqq., Euripide souligne, dans une invocation apparentée à celle d'Etéocle, l'*autochloni* des Athéniens (U. v. Wilamowitz-Moellendorf, *Hermes*, XVII, pp. 356 sqq.), idée que Solon déjà soulignait. Serait-ce un autre rapprochement à faire entre les « citoyens de Cadmos » de la tragédie et les concitoyens d'Eschyle ?

www.cimec.ro

drame, Etéocle demande à ses soldats de défendre « la Terre-mère, nourrice bien-aimée (Γῆ τε μητρί, φιλτάτῃ τροφῷ) qui les a nourris (ἐθρέψατο) pour en faire des loyaux citoyens armés du bouclier [61], et les autels des dieux de leur territoire (ἐγχώριοι)[62]. Tout de suite après, il invoque, au côté de Zeus, la Terre, Γῆ[63]; à la fin de son premier dialogue avec le chœur, il prend comme témoin de son vœu solennel « les dieux maîtres de cette terre (χώρα), gardiens (ἐπίσκοποι) des campagnes et des *agorai* »[64]. Ce rapport particulier des citoyens-soldats avec la terre de la patrie[65] revient lui aussi dans la scène finale de la première partie du drame, et il revient amplifié en quelque sorte : parmi les défenseurs des portes de la cité, il y a des Spartes--guerriers héréditairement intégrés à la πόλις[66] et autochtones au sens le plus complet du terme, puisque leurs ancêtres sont nés de la terre même qu'eux, ils doivent défendre[67]. Ainsi que le proclame Etéocle à propos de l'un d'entre eux — « il a poussé sur la souche des Fils du Sillon épargnés par Arès,et c'est un vrai enfant de cette terre que Mélanippe ... C'est vraiment le Droit du Sang (Δίκη Ὁμαίμων) qui l'envoie en son nom écarter de la terre-mère les lances ennemies »[68].

Voilà ainsi achevée l'image, systématiquement élaborée, de la cité en guerre ; opposée à un adversaire *hybristès* et impie, la πόλις est entièrement du côté de la justice. Mais cette image va soudain se précipiter dans un monde d'ambiguïté et d'incertitude angoissante. Ce renversement est annoncé d'abord par la longue description du sixième adversaire des assiégés, l'« homme très sage et très vaillant », le devin Amphiaraos[69].

---

[61] v. 14—20.

[62] v. 14 sq. Θεῶν ἐγχωρίων βωμοῖσι.

[63] v. 69.

[64] v. 271—278. Le domaine de la vie de la cité se définit ici par les deux notions complémentaires — les champs cultivés (πεδία) et les places publiques (ἀγοραί).

[65] Cf. M. Detienne, *La phalange, loc. laud.* « C'est la participation à une communauté d'hommes entretenant avec une portion du sol des relations de type religieux qui impose le service des armes ». Ce rapport privilégié avec la terre de la patrie est particulièrement sensible dans les traditions concernant l'éphébie ; cf. L. Robert, *Etudes épigraphiques et philologiques*, pp. 296—307 (le serment des éphèbes) ; Chr. Pélékidis, *Histoire de l'éphébie attique*, Paris, 1962, p. 113 ; P. Vidal-Naquet, *La tradition de l'éphèbe athénien*, *Annales*, ESC, 1969, pp. 378 sqq ; id., *The Black Hunter*, Proc. of the Cambridge Phil. Soc. 194/1968, pp. 49—64.

[66] Les Spartes sont à l'origine des guerriers sauvages, mais les cinq « semés » épargnés l'ont été justement parce qu'ils s'étaient soumis à l'autorité de la cité — v. J. P. Vernant, *Mythe et pensée, loc. laud.*

[67] En dernier lieu F. Vian, *Les origines de Thèbes: Cadmos et les Spartes*, Paris, 1963 ; id., *La fonction guerrière*, loc. cit., p. 84

[68] v. 412—416 σπαρτῶν δ'ἀπ' ἀνδρῶν ὧν Ἄρης ἐφείσατο
ῥίζωμ' ἀνεῖται, κάρτα δ' ἔστ' ἐγχώριος
Μελάνιππος ...
Δίκη δ' Ὁμαίμων κάρτα νιν προστέλλεται
εἴργειν τεκούσῃ μητρὶ πολέμιον δόρυ.
la traduction, légèrement modifiée, appartient à P. Mazon.

[69] v. 568—625. La longueur de l'épisode et son intérêt dramatique particulier ont amené A. J. Podlecki à supposer qu'Eschyle voulait faire une allusion au sort d'Aristide calomnieusement accusé d'avoir été corrompu (Cratéros, FGH 342 fr. 12 Jac. = Plut. *Arist.*, 26,1 sq) Les situations ne se ressemblent pas, l'information de Cratéros est douteuse et nous pensons d'ailleurs que l'épisode a des fonctions dramatiques multiples : le portrait d'Amphiaraos, involontairement engagé dans la guerre, sert de repoussoir à Tydée et à Polynice, qui, précisément, l'ont voulue, il préfigure en une certaine mesure le destin d'Etéocle, révèle — en vrai devin — des vérités restées cachées, etc.

www.cimec.ro

Apparemment, l'épisode couronne l'identification de la cause des défenseurs avec la justice et le droit, puisqu'Amphiaraos lui-même condamne avec véhémence les responsables de cette guerre à laquelle il ne prend part qu'à son corps défendant [70] — Tydée le meurtrier (ἀνδροφόντης) [71] et Polynice le traître. Mais il est remarquable que l'invective d'Amphiaraos introduit pour la première fois dans le déroulement du drame le nom de Polynice, jusque-là jamais prononcé, et, qui plus est, en le mettant immédiatement en rapport avec le thème central qui légitime l'action des défenseurs de la cité, le thème de l'autochtonie [72] : « Détruire la cité de ses pères et les dieux de sa race, en lançant contre eux une armée étrangère ! Est-il donc de droit permettant de tarir *la source maternelle* (μητρός τε πηγὴν)? Est-ce *la terre* de la patrie, grâce à tes soins conquise par la lance, qui sera jamais ton alliée? Pour moi, j'engraisserai cette *terre*, devin caché dans *la terre* ennemie ». [73]

Après avoir élogié ce « juste associé à des impies » [74], Etéocle prévoit, néanmoins, sa fin certaine — « si les oracles de Loxias donnent des fruits » [75]; c'est pour la première fois aussi qu'il est question des oracles d'Apollon dans cette tragédie où ils jouent un rôle essentiel. C'est donc au moment même où l'image de la cité juste et de son brave commandant s'achève par un dernier contraste qu'Eschyle nous oriente vers un plan de la réalité qui, sauf quelques allusions volontairement fugitives [76], était resté caché jusque-là. Les invectives d'Amphiaraos, μάντις κεκευθὼς πολεμίας ὑπὸ χθονός, dévoilent abruptement un côté sous-jacent du drame et mettent en lumière l'ambiguïte du héros [77], car le sage timonier du navire de la cité, le citoyen par excellence qu'était

---

[70] D'après la tradition, il a été contraint par des présents royaux que sa femme avait acceptés de Polynice, v. C. Robert, *Die griechische Heldensage*, II, 1921, p. 915 sq.; L. Gernet, *La notion mythique de la valeur en Grèce*, dans *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, 1968, pp. 106—108.

[71] Les vv. 570—575 accablent Tydée d'épithètes : « meurtrier, trouble de sa propre cité et pour Argos le plus grand maître d'infortunes, recors (κλητήρ) d'Erinys, serviteur du crime ».

[72] Les v. 584—586 ont été rejetés par Dindorf (*Lexicon Aeschyleum*, Leipzig, 1876, *s.v.* κατασβέννυμι), mais ils sont acceptés par P. Mazon et H. J. Rose.

[73] v. 582 sqq. Cf. spécialement les v. 581—588 :

μητρός τε πηγὴν τίς κατασβέσει δίκη;
πατρίς τε γαῖα σῆς ὑπὸ σπουδῆς δορί
ἁλοῦσα πῶς σοι ξύμμαχος γενήσεται;
Ἐγωγε μὲν δὴ τήνδε πιαινῶ χθόνα / μάντις κεκευθὼς πολεμίας ὑπὸ χθονός.

la traduction, légèrement modifiée, appartient à P. Mazon.

[74] v. 597 sq.

[75] v. 618 εἰ καρπός ἐστι θεσφάτοισι Λοξίου.

[76] v. 70, 204, 373 — cf. *infra*.

[77] v. 588; la vérité d'Amphiaraos pourrait peut être répondre à l'évidence recherchée par Etéocle (σαφὴς, v. 40; σαφηνεῖα, v. 65 sq) comme l'apparence à l'essence sous-jacente des choses, mais une présentation successive des deux aspects contradictoires et, en fait, simultanés, de la même situation nous semble mieux correspondre à la démarche habituelle des analyses d'Eschyle. Pour les spectateurs athéniens l'activité oraculaire d'Amphiaraos était familière (cf. Hypéride, III, *pour Euxenippe*, 14, 165), mais nous pensons que l'insistance à propos de ce personnage s'explique surtout parce qu'il prélude à l'éclatement du conflit entre les deux frères.

www.cimec.ro

Etéocle durant les premiers six cents et quelques vers du drame [78] devient brusquement délirant lui aussi [79], pareil aux guerriers impies qu'il condamnait [80] et pareil à son frère, ὅμοιος τῷ κάκιστ' αὐδωμένῳ [81]. En choisissant de combattre Polynice, il s'exclut lui-même des cadres de la cité, réalisant ainsi la malédiction qui pesait sur sa race. Ce qui pouvait passer pour une formule de politesse de la part du chœur [82] — l'appellation par le patronyme, ὦ φίλον Οἰδίπου τέκος — était au fond un pressentiment ; la même formule revient *après* la funeste décision du héros, qui, au dernier appel du messager à sa qualité de timonier du navire-cité (σὺ δ'αὐτὸς γνῶθι ναυκληρεῖν πόλιν) répond en invoquant la race maudite d'Œdipe et l'imprécation paternelle [83].

Ces allusions deviennent significatives après coup : le personnage d'Etéocle, qui demandait le salut de sa cité, tout au début du drame, à la fois à Zeus, à la Terre, aux dieux protecteurs de la cité et à « la Malédiction, puissante Erinys d'un père » [84] était virtuellement et un parfait citoyen et un Labdacide maudit. C'est son choix [85] qui l'a rejeté en marge de la cité et de la guerre « civique », car il a accepté de lutter contre son frère. « C'est assez que les Cadméens en viennent aux mains

---

[78] En extrapolant, on a assez souvent pensé que l'image « positive » d'Etéocle se référait aussi à la seconde partie du drame et que sa fin était le sacrifice suprême qu'un citoyen puisse offrir à sa patrie : bibliographie complète chez A. J. Podlecki, *The Character of Eteocles in Aeschylus "Septem"*, TAPhA, 95/1964, 283 sqq., qui refute à juste titre cette interprétation ; H. D. F. Kitto, *Greek Tragedy*², Londres, [1961] p. 43 sqq, soulignait du point de vue dramatique le *renversement* qui s'opère au moment où Etéocle accepte le combat fratricide. Tout en penchant pour une interprétation positive du personnage, Paul Mazon (*op. cit.*, p. 107 sq.) saisit d'une manière très nuancée son caractère contradictoire.

[79] v. 686 – 689 Τί μέμονας, τέκνον; μή τί σε θυμοπλη-
θὴς δορίμαργος ἅτα φερέτω· κακοῦ δ'
ἔκβαλ' ἔρωτος ἀρχάν

« Que délires-tu, enfant ? Ne te laisse pas emporter par l'égarement des guerriers présomptueux (δορίμαργος, *lit.* folie, présomption de la lance) qui envahit ton cœur ; rejette en son principe cette mauvaise convoitise ».

[80] Le terme δορίμαργος répond exactement d'une part à la caractérisation de Tydée (Τυδεὺς δὲ μαργῶν . . . κτλ. — v. 380) d'une autre à l'impiété typique de Parthénopée, qui révère sa javeline, plus qu'une divinité (v. 529 sq.) Cf. J. P. Vernant, *Mythe et pensée* . . . p. 34 sq. ; H. J. Rose, *Comm.*, I, ad v. 529).

[81] v. 679. Etéocle avait souligné lui aussi la réciprocité de leur situation (v. 674 sq. ἄρχοντι τ'ἄρχων καὶ κατιγνήτῳ κάτις / ἐχθρὸς σὺν ἐχθρῷ στήσομαι) mais pour la récuser, puisqu'il revendiquait pour lui seul l'appui de la Justice (v. 664 – 671). Le chœur, par contre, n'accepte aucune distinction, et souligne, surtout dans le *stasimon* la parfaite équivalence des deux frères.

[82] Etéocle est appelé ainsi la première fois que le chœur s'adresse à lui — v. 203 — après un discours plein de sage modération de la part du protagoniste ; la formule revient dans le passage qui annonce la scène cruciale du drame, — au v. 373, et finalement, au v. 678, tout de suite après sa décision de défendre la septième porte. Il nous semble bien évident qu'Eschyle n'a pas usé de cette formule au hasard, mais bien pour souligner l'ambivalence du héros.

[83] Au v. cité — 652 — « décide *seul* du coup de barre à donner à la cité », Etéocle s'écrie : « Ah ! race frappée de folie par les dieux, et par les dieux si durement haïe ! Ah ! race d'Œdipe — ma race — digne de toutes les larmes ! Hélas, voici aujourd'hui accomplies les malédictions d'un père ! » (v. 653 – 655 trad. P. Mazon)

[84] v. 69 sq. Ὦ Ζεῦ τε καὶ Γῆ καὶ πολισσοῦχοι θεοί,
Ἆρα τ' Ἐρινὺς πατρὸς ἡ μεγασθενής –

[85] Le chœur affirme explicitement qu'Etéocle peut ne pas lutter contre son frère – v. 677 – 682, 686 – 689, 705 – 707. Le dialogue v. 678 – 719 répond exactement à celui des v. 202 – 286 en renversant les rôles : à la sagesse du protagoniste répond la folie, à la peur irraisonnée du chœur — sa modération.

www.cimec.ro

avec des Argiens, de ce sang on peut se purifier ((αἷμα γὰρ καθάρσιον). Mais le meurtre de deux frères tombés sous des coups mutuels, c'est là une souillure qui ne vieillit pas » (ἀνδροῖν δ'ὁμαίμοιν θάνατος ὧδ'αὐτοκτόνος / οὐκ ἔστι γῆρας τοῦδε τοῦ μιάσματος) [86].

Les deux notions, la guerre d'un côté, la lutte contre un ὅμαιμος, un consanguin, de l'autre, forment donc un couple nettement opposé. Les dernières répliques du protagoniste et du chœur le reprennent dans des termes bien significatifs. En refusant toute conduite raisonnable, Etéocle déclare « ce n'est pas à un *hoplite* à admettre telle maxime »; le chœur lui répond : « Mais voudrais-tu faucher le sang de ton propre frère ? [87] ».

L'antithèse entre le soldat-citoyen et le guerrier qui combat contre son propre frère n'est logique, à notre avis, que si l'on suppose que, pour Eschyle, cette lutte fratricide est l'image mythique de la guerre civile. En effet, la guerre en tant que manifestation possible de la πόλις s'oppose absolument, sous l'aspect de l'unité civique, non pas à la paix, qui est une composante complémentaire du même ordre, mais à la guerre civile, négation de la cité. Eschyle exprimera très nettement ce rapport dans le discours d'Athéna à la fin des Euménides : la guerre est un exutoire positif des tensions inévitables dans la vie d'une cité [88], tandis que la lutte intestine, manifestation négative de ces mêmes forces est son opposé absolu [89].

En tant que fils de la même terre, les citoyens sont eux aussi frères, et toute lutte entre concitoyens est sacrilège au même titre que celle qui oppose Etéocle et Polynice — ἀσεβὴς διάνοια [90]. Cette identification rendrait compte de toute une série de faits ; elle pourrait tout d'abord justifier l'insistance systématique avec laquelle, nous l'avons vu, Eschyle a construit durant la première partie du drame sur l'image de la guerre juste, dirigée et légitimée par la cité ; elle permettrait aussi de comprendre pourquoi le chœur, commentant le conflit des deux frères, utilise très souvent des notions liées à la sphère des luttes politiques : « Les chefs, les deux stratèges » (οἱ δ'ἐπιστάται, δισσὼ στρατηγὼ) [91] « les douloureux polémarques » [92] ont trouvé, à l'encontre de leurs espoirs, « une amère monarchie » (πικρὰς μοναρχίας) [93].

Enfin, cette hypothèse permet, à notre avis, de mieux comprendre pourquoi la cité elle aussi est entraînée vers le désastre : le chœur craint « qu'avec ses rois la cité ne succombe elle aussi » (δέδοικα δὲ σὺν βασιλεῦσι/μὴ

[86] v. 679–682 (traduction de P. Mazon).

[87] v. 717 sqq. Ε. — οὐκ ἀνδρ' ὁπλίτην τοῦτο χρὴ στέργειν ἔπος·
ΧΟ. — ἀλλ' αὐτάδελφον αἷμα δρέψασθαι θέλεις;

[88] *Eum.*, v. 859–861 ; 940 sqq. Cf. P. Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'Orestie d'Eschyle*, *loc. cit.*, p. 422.

[89] *Eum.*, v. 866 ἐνοικίου δ' ὄρνιθος οὐ λέγω μάχην—je n'appelle pas μάχη la lutte entre oiseaux de la même volière.

[90] v. 831.

[91] v. 815 sq.

[92] v. 827 sq.

[93] v. 880–882. Les v. 923–926 pourraient se rapporter aussi à ce groupe d'expressions si l'on acceptait la suggestion assez vraisemblable de Rose (*Comm. ad loc.*, 1, p. 236) qui interprète les vers cités comme étant la citation déformée d'une formule stéréotypée d'éloge funèbre.

www.cimec.ro

πόλις δαμασθῇ)[94]. Cette inquiétude pourrait être fondée sur l'idée de la solidarité de la cité avec le destin de ses rois — idée traditionnelle[95] mais qu'Eschyle ne semble pas professer. L'oracle d'Apollon justifie, il est vrai, l'attitude du chœur : le dieu a menacé non seulement les rois mais aussi la cité[96]. Toutefois, on se demande quel est le plan humain correspondant à cette volonté divine et quelle est la relation entre le dénouement du drame familial des Labdacides et le sort de la cité.

En dépit de la déclaration formelle du messager, après la mort des deux frères (« la cité a échappé au joug de l'esclavage ;... elle jouit de l'embellie avant d'avoir fait eau sous le choc innombrable des vagues ») [97] le chœur hésite entre la joie et les larmes (τοιαῦτα χαίρειν καὶ δακρύεσθαι πάρα)[98] et se décide pour les lamentations. « Une angoisse étreint la ville : les oracles ne s'émoussent pas »[99]. Le sort de la cité est incertain [100], car la lutte des deux frères l'a atteinte dans son essence même. Il nous semble remarquable que, pour décrire les circonstances tragiques liées à la mort des deux ἐπιστάται, Eschyle réutilise précisément les thèmes qui, durant les premiers sept cents vers du drame, lui avaient servi à « positiver » l'image de la cité assiégée : le motif du navire-πόλις et celui de l'autochthonie. Les images reviennent avec un sens nouveau dans la seconde partie du drame.

Les métaphores liées à la navigation se retrouvent d'abord dans le dernier dialogue d'Etéocle et du chœur ; acceptant le combat, le protagoniste exclame : « puisque le Ciel lui-même précipite les choses, qu'elle aille donc, au gré du vent qui la pousse, vers son lot — l'onde du Cocyte (ἴτω κατ' οὖρον κῦμα Κωκυτοῦ λαχόν) — la race odieuse à Phoibos, la race entière de Laïos ! »[101]. Le chœur fait appel pour la dernière fois à la même image en formant la procession funèbre des deux frères : « Allons, mes amies, qu'au vent des sanglots vos bras battent autour de vos fronts l'entraînante cadence de nage qui, de tout temps, à travers l'Achéron, a su faire passer la nef sans ornement (ἄστολος) avec ses pélerins, jusqu'à la rive sauvage (χέρσον), ignorée d'Apollon, la rive sans soleil, qui nous accueille tous, invisible »[102].

---

[94] v. 764 sq.

[95] Cf. Hés., *Travaux*, 225 sq. (le roi juste) ; 238 sq. (le roi injuste). Cf. *Il.*, XVI, 386.

[96] v. 742—749 ; 812—814. Il est remarquable que dans les deux cas c'est surtout la cité qui est menacée : v. 748 sq. ὀνάτκοντα γέν/νας ἄτερ/σῴζειν πόλιν. — v. 843 sq. μέριμνα δ'ἀμφὶ πτόλιν· / θέσφατ' οὐκ ἀμέλγεται.

[97] v. 793—796 ; le rappel du thème de la cité-navire est à remarquer.

[98] v. 814.

[99] v. 843 sq.

[100] On a pensé que la suite de la légende, de toute évidence familière aux spectateurs, mais n'apparaissant pas dans la trilogie, accomplissait l'oracle ; mais il serait curieux qu'Eschyle ait laissé son sujet sans dénouement. L'*Orestie* nous fait supposer, au contraire, que le final des *Sept* répondait en une certaine manière au début de la trilogie et qu'il représentait la vraie conclusion des trois tragédies. L'impression de « final ouvert » pourrait signifier précisément cette ambiguïté qui pèse sur le sort de la cité.

[101] v. 689—691 ; le navire laissé au gré des vents s'oppose aux efforts de *manœuvre* liés à l'image durant la première partie du drame.

[102] v. 854—860 Ἀλλὰ γόων, ὦ φίλαι, κατ' οὖρον / ἐρέσσετ' ἀμφὶ κρατὶ πόμπιμον χεροῖν / πίτυλον, ὃς αἰὲν δι' Ἀχέροντ' ἀμείβεται / τὰν ἄστολον μελάγκροκον θεωρίδα, / τὰν ἀστιβῆ, Ἀπόλλωνι, τὰν ἀνάλιον, / πάνδοκον εἰς ἀφανῆ τε χέρσον. La traduction, très peu modifiée, appartient à P. Mazon.

www.cimec.ro

Dans son commentaire, Rose suggère un rapprochement intéressant de cette image avec la description que fait Platon [103] du navire annuel qui portait vers Délos les théores : le navire funèbre apparaît comme l'antithèse de celui-ci [104]. La vraie nef des pélerins partait, couronnée de guirlandes [105] d'une cité purifiée [106] vers Délos l'« évidente », pays ensoleillé d'Apollon ; messager d'une cité souillée, le navire de la mort, ἄστολος et endeuillé [107] se dirige, à travers l'Achéron, vers le pays invisible et sauvage, « en friche » [108], que le pied d'Apollon n'a jamais foulé.

Ainsi que le motif du navire de la cité, le thème de l'autochtonie, qui avait été l'une des pièces maîtresses de la démonstration qui situait la cité assiégée du côté de la justice, revient « corrompu » dans la seconde partie du drame. En effet, évoquant l'inceste d'Œdipe, le chœur utilise une série d'expressions figurées partant de la même équivalence entre la terre et le principe maternel de la génération [109] qui avait présidé au thème de l'autochtonie : Œdipe le parricide est « celui qui a osé ensemencer le sillon sacré où il s'était formé en y plantant une souche [110] sanglante ».[111]

L'image en soi n'a rien d'exceptionnel : elle tient d'une équivalence si courante qu'on la retrouve même dans des « Clés des Songes » [112]. Mais comme elle se rattache à un système d'expressions figurées partant de l'équivalence *terre cultivée-mère-cité*, sa signification s'étend du coup à tout l'ensemble, et elle évoque ainsi, au-delà des malheurs de la famille royale, une menace qui pèse sur toute la communauté, en mettant en doute la pureté rituelle de toute la cité.

---

[103] Plat., *Phaed.*, 58 a—c.

[104] H. J. Rose, *Commentary* ..., I, p. 233 ad v. 854—860. Les éléments d'opposition qu'il souligne sont en partie les mêmes que ceux que nous invoquons, mais nous en avons ajouté quelques autres.

[105] Plat. *loc. cit.*, 58 c. ἀρχὴ δ' ἐστὶ τῆς θεωρίας ἐπειδὰν ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος στέψῃ τὴν πρύμναν τοῦ πλοίου. Cf. 58 a.

[106] Id. *ibid.*, 58 b. — νόμος ἐστὶν αὐτοῖς ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ καθαρεύειν τὴν πόλιν. L'importance particulière des rites cathartiques — surtout en ce qui concerne la mort et la naissance, incompatibles avec le caractère sacré de l'île — à Délos est évidente dans les interdits dont elle a été l'objet. Cf. Thuc., I, 8 ; III, 104 ; V, 1.

[107] La nef aux voiles noires (μελάγκροκον) pourrait évoquer le navire de Thésée avec l'expédition duquel est mise en rapport la théorie délienne (Plat., *loc. cit.*, 58 a).

[108] Nous pensons que le terme χέρσον conserve ici aussi bien le sens de *terre ferme* opposée aux eaux (de l'Achéron) et celui de terre « en friche » consacrée (cf. Thuc., II, 17, interdits de culture consacrant le Pélargicon — cité par J. Rudhardt, *Notions fondamentales*, p. 225) et opposée au domaine d'Apollon dieu des champs cultivés (cf. ses rapports avec les fêtes agraires telles les Pyanepsies — Plut., *Thes.*, 22 — V. J. Rudhardt, *op. cit.*, p. 96).

[109] Quelques études assez récentes (cf. par ex. R. P. Winnington-Ingram, *Aeschylus'* Septem, *187—190* ; *750—757*, *Bull. of the Instit. of Classical Studies*, London, XIII, 1966, pp. 88—93 ; S. Bernardete, *Two notes on Aeschylus'* Septem, *Wiener Studien*, LXXX, 1967, pp. 22—30) proposent une interprétation du thème des Labdacides en sa totalité comme une expression de sentiments « misogynes » et d'horreur à l'égard de la génération. Même si le thème légendaire pouvait se prêter à une telle image, nous ne croyons pas que ce soit là la motivation acceptée par Eschyle.

[110] ῥίζα cf. au v. 413 la souche (ῥίζωμα) des Spartes épargnés, guerriers justes.

[111] v. 752—756 πατροκτόνον Οἰδιπόδαν / ὅστε ματρὸς ἀγνὰν / σπείρας ἄρουραν, ἵν' ἐτράφη / ῥίζαν αἱματόεσσαν / ἔτλα — (trad. P. Mazon). La même image apparaît bien souvent avec le même sens, soit à propos de l'union sacrilège d'Œdipe — (Soph. O. R. v. 1256, cf. 1210, 1485 ; *Antig.*, v. 569), soit à propos de toute union sexuelle (Soph., *Trach.*, 31—33 ; Eur., *Med.*, 1280 ; *Phoen.*, 18) — Cf. A. Dietrich, *Mutter Erde*, p. 47.

[112] Artémidore, *Oneirokr.*, I, 51 (Hercher).

www.cimec.ro

La terre sacrée de la patrie est donc corrompue par l'inceste ; le navire de la cité est devenu un navire funèbre ; le droit du sang — Δίκη Ὁμαίμων [113] — est remplacé par le meurtre réciproque des ὅμαιμοι (ἀνδροῖν δ'ὁμαίμοιν θάνατος ὧδ'αὐτοκτόνος) [114]. « Dans la terre trempée de crime, leurs vies se sont mélangées ; cette fois-ci ils sont bien du même sang » (κάρτα δ'εἰσ'ὅμαιμοι) [115]. Les images se nouent dans un complexe solidaire qui entraîne chacun de ses éléments composants dans la sphère des significations politiques, aussi bien la mort des deux frères que « le navire de la cité » ou l'inceste [116].

A la guerre légitime d'une cité juste et pieuse s'oppose la guerre civile, impie et sacrilège, qui déchire la πόλις et la menace dans ce qu'elle a d'essentiel. Cette guerre porte la cité à la limite d'elle-même, en la vouant à une angoissante incertitude quant à son destin futur, car elle finit par anéantir non seulement les adversaires, mais aussi tout un système de valeurs fondamentales pour la communauté.

Dans son grand vœu, prononcé au début du drame [117], Etéocle avait promis des sacrifices et des τροπαῖα « si tout s'achève heureusement et si la ville est sauvée (εὖ ξυντυχόντων καὶ πόλεως σεσωσμένης) » [118] ; pour marquer la fin de cette guerre corrompue et fausse, c'est « le trophée de l'Erreur », Ἄτας τροπαῖον qui s'élève aux portes de la cité [119].

★

A la fin de cette analyse, quelques brèves observations s'imposent, concernant l'attitude d'Eschyle par rapport à son sujet et aux significations contemporaines qu'il pouvait lui prêter.

Nous avons constaté qu'Eschyle utilise un système d'images qui met en jeu de multiples connotations. A un premier niveau de pensée, une partie au moins de ce système lui est donné, imposé en quelque sorte par une structure, une modalité de systématisation des faits qui est préélaborée dans la pensée grecque — telle l'identification de la terre avec une mère et de la cité avec sa terre, ou bien l'opposition de la guerre « civilisée » et de la guerre sauvage et excessive. Mais ce sont là pour Eschyle des éléments d'un langage à partir duquel il construit délibérément un message dont les significations sont voulues. A l'élaboration poétique correspond, sur le plan des idées, l'expression d'une méditation qui lui est propre, et qui a une finalité paradigmatique. Les images affrontées de la guerre juste et de la folie guerrière, de la cité unie dans un combat pieux et de la cité déchirée par les discordes sacrilèges expriment des options politiques.

---

[113] v. 415.

[114] v. 681.

[115] v. 938 — 941 ἐν δὲ γαίᾳ / ζόα φονορύτῳ / μέμεικται· κάρτα δ' εἴσ' ὅμαιμοι (trad. P. Mazon).

[116] L'inceste et la guerre civile sont d'ailleurs homogènes par rapport à la communauté, désignant un même type de désordre fondamental et sacrilège. Cf. *Eum.*, 866, ἐνοικίου δ' ὄρνιθος οὐ λέγω μάχην et *Suppl.*, 226 ὄρνιθος δ'ὄρνις πῶς ἂν ἁγνεύοι φαγών, où la même expression se réfère à la guerre civile et à l'inceste. Cf. Pierre Vidal-Naquet, *La chasse et le sacrifice* ..., 11.

[117] v. 264 — 286.

[118] v. 277.

[119] v. 956 sq.

www.cimec.ro

Ce n'est peut être pas tout à fait par hasard qu'Eschyle brosse le tableau de la *hybris* guerrière et agressive au moment même où les Athéniens poursuivaient des guerres offensives d'une envergure jamais atteinte jusqu'alors dans leur histoire ; non pas qu'Eschyle ait été un pacifiste, mais tout excès l'inquiétait, ses sympathies allaient plutôt vers un équilibre des forces politiques (supposé d'ailleurs par la morale des *Perses*, et préconisé, en partie au moins, durant ces années par Thémistocle), et il n'aimait pas particulièrement Cimon et ses partisans [120].

Un autre détail aussi pourrait être souligné : les soldats citoyens du drame s'opposent à des cavaliers et à des meneurs de char dont l'éthique et le type de combat étaient traditionnellement — dans la réalité même de l'histoire grecque — aristocratiques [121]. D'un autre côté, les défenseurs de la cité sont caractérisés par Eschyle comme manifestant une mentalité hoplitique ; mais jamais le poète n'oppose la guerre hoplitique à la guerre navale. Au contraire, l'image du combat naval est positivée tout au long du drame. Or, nous le savons maintenant, il y a eu durant ces années précisément de l'« ère cimonienne » un conflit d'opinions dans lequel les oligarques essayaient de dévaloriser moralement le combat naval lié de multiples façons à la démocratie, en dressant en face de la victoire de Salamine la bataille hoplitique modèle, celle de Marathon [122]. Rappelons que pour Eschyle la cité juste s'identifie à un navire.

Il y a surtout l'avertissement — tel que nous avons cru pouvoir le comprendre — contre les luttes sanglantes entre citoyens qui nous semble avoir une portée considérable en ce qui concerne les opinions d'Eschyle qui a souvent exprimé ses aspirations vers la concorde civique et l'unité qui appartiendront à l'image idéale de la cité démocratique elle-même. D'un autre côté, la décennie qui assiste aux luttes autour des réformes d'Ephialte, à la réalisation de ces réformes, à l'assassinat de leur auteur est en quelque sorte encadrée par la trilogie thébaine (467) et l'*Orestie* (458) qui, les deux, exhortent les Athéniens à bannir au-delà des frontières de leur cité la violence et la guerre. L'intensité des luttes politiques de ces années peut être ainsi mieux évaluée : ce n'est sans doute pas par une graduelle et idyllique progression que s'est réalisée la démocratie athénienne.

---

[120] Nous avons essayé d'apporter quelques arguments en ce sens dans une étude publiée dans le XIe tome de cette revue, pp. 39–57.

[121] L'identification entre cavaliers — ἱππεῖς — et aristocrates n'a pas besoin d'arguments ; le char est un symbole royal par excellence — cf. L. Gernet, *La notion mythique de la valeur en Grèce, Anthropologie* . . ., p. 241 sq. Il est à remarquer que Cimon avait fait une offrande typique pour un chevalier — le mors de son cheval (Plut., *Cim.* V).

[122] La preuve de cette dispute est constituée surtout par les épigrammes de Marathon. Cf. pour la datation du monument et de la seconde épigramme l'étude de P. Amandry, *Sur les épigrammes de Marathon*, ΘΕΩΡΙΑ, Festschrift W. H. Schuchhardt, Baden-Baden, 1960, p. 1–8 et, indépendamment, W. K. Pritchett, *Marathon*, Univ. of California Publications in Classical Archaeology, 4, n° 2, pp. 161–163. Sur les conflits idéologiques de cette époque v. surtout P. Vidal-Naquet, *Une énigme à Delphes. A propos de la base de Marathon*, *Rev. Hist.*, 1967/1, pp. 281 sqq. et *La tradition de l'hoplite athénien*, *Problèmes de Guerre*, p. 168 sq., 174 sqq.

www.cimec.ro

APPLICATIONS DES MÉTHODES MATHÉMATIQUES À L'ÉPIGRAPHIE*

PAR

ALEXANDRA ȘTEFAN

0. Utilisées jusqu'à présent seulement en archéologie, les méthodes mathématiques de sériation trouvent dans les études d'épigraphie un nouveau et privilégié domaine d'application : les méthodes employées en vue d'obtenir la succession chronologique des dépôts archéologiques et des tombes par l'analyse de leur céramique peuvent servir à établir la succession chronologique des inscriptions, à partir des éléments variables que celles-ci contiennent [1].

1.1. Vu que l'interprétation correcte du texte d'une inscription dépend de la connaissance du moment de sa rédaction, une des tâches majeures de l'épigraphiste est précisément d'établir cette date. Ce problème se pose aussi bien pour les inscriptions dépourvues de date que pour les documents moins nombreux qui indiquent d'une façon quelconque le moment de leur gravure : car il est assez rare que cette date soit exprimée moyennant des systèmes chronologiques aisément interprétables. L'habi-

* Cette étude représente le texte développé de la communication que j'ai faite en mai 1970 à l'Institut d'Archéologie, au Secteur d'épigraphie et de numismatique dirigé par M. le Professeur D. M. Pippidi, à qui je tiens à exprimer ma reconnaissance pour l'intérêt avec lequel il a suivi et encouragé mes recherches dans cette nouvelle voie d'étude.

[1] J'ai conçu l'idée d'appliquer des méthodes mathématiques à l'étude des inscriptions en participant au séminaire « Applications des mathématiques à l'archéologie », organisé en décembre 1969 par les Instituts de Mathématiques et d'Archéologie de Bucarest et je remercie vivement les initiateurs de ce séminaire, M. M. les Professeurs Gr. C. Moisil et Em. Condurachi, membres de l'Académie. Par la suite, j'ai proposé et réalisé l'adaptation à l'épigraphie de la méthode de sériation de F. Hole et M. Shaw, et c'est toujours à M. le Professeur Gr. C. Moisil que je suis redevable de la possibilité d'avoir présenté en décembre 1969 à la Faculté de Mathématiques les premiers résultats que j'avais obtenus pour des inscriptions d'Histria à l'aide de permutations manuelles (voir plus bas, fig. 1 et 2). Pour les matrices d'incidence et de similitude de plus en plus riches que j'ai dressées ensuite, les permutations devaient être effectuées à l'aide de l'ordinateur. Aussi ai-je commencé à collaborer depuis mai 1970 avec Mme I. Sculy, assistante à la Faculté de Mathématiques, que je remercie une fois de plus pour avoir donné cours à ma demande de faire des passages à l'ordinateur avec les données épigraphiques que j'avais ainsi obtenues et avec le programme mathématique qu'elle avait mis au point en fait pour les tombes, toujours selon la méthode de F. Hole et M. Shaw. Je tiens à remercier aussi M. I. Văduva, Directeur du Centre de calcul de l'Université de Bucarest, pour avoir permis l'accès à l'ordinateur en vue de ces recherches.

SCC, XIII, 1971, p. 29–45, Bucureşti

www.cimec.ro

tude presque générale était de l'indiquer par le magistrat éponyme de chaque cité et, comme la chronologie des éponymes n'est connue que pour peu de cités, ces inscriptions viennent augmenter d'ordinaire le nombre de celles dont la date doit être établie par l'épigraphiste.

1.2. Tantôt il dispose de certaines indications, comme la mention des personnes, événements ou situations dont la chronologie est connue grâce aux informations explicites d'autres sources historiques, tantôt il peut tirer parti de l'analyse du type de l'inscription, de son formulaire ou de ses particularités linguistiques, voire même de la céramique, de la sculpture ou des éléments architectoniques auxquels l'inscription est associée, ou bien de sa provenance (site ou contexte archéologique).

1.3. Comme l'immense majorité des inscriptions sont dépourvues de ces indications chronologiques internes ou externes ou bien elles comportent une datation trop approximative pour rester utile, on doit recourir le plus souvent à la paléographie en étudiant la forme individuelle des lettres, leur succession et le style de la gravure. Bien des fois, l'analyse paléographique vérifie ou précise la date établie à partir d'autres indices, le plus souvent elle est en fait l'unique critère dont on dispose, mais en même temps, elle est un critère toujours présent, même dans le plus modeste fragment d'inscription.

D'autre part, quoique pour l'ensemble du monde antique l'évolution chronologique des caractères épigraphiques est déjà connue, les difficultés qu'on rencontre en essayant de dater une inscription à partir de son écriture sont encore assez grandes. Elles tiennent à la fois au rythme différent du changement morphologique d'une lettre par rapport aux autres, comme aux particularités locales propres à la paléographie d'une zone géographique ou d'une cité et aux variations dues à la personnalité de chaque lapicide ; bien plus, dans des inscriptions contemporaines provenant du même site on peut distinguer parfois des aspects paléographiques différents, liés par exemple à leur caractère public ou privé. Comme on doit toujours tenir compte de l'ensemble des facteurs qui influencent l'aspect de l'écriture, la tâche d'utiliser l'analyse paléographique en vue d'établir la chronologie des inscriptions est assez délicate. Les données valant pour une cité peuvent être rapportées à une autre cité seulement comme repères, dont la valeur doit être sans cesse précisée par l'étude comparative des inscriptions découvertes dans cette même cité.

En même temps, les résultats sont plus précis pour l'époque archaïque et de plus en plus imprécis pour les époques hellénistique et romaine, dont les documents épigraphiques sont datés couramment avec une approximation d'un siècle ou de deux. Cette approximation est déterminée en partie par le fait que l'épigraphiste considère d'habitude — outre l'aspect général de l'écriture — seulement les quelques lettres dont le tracé présente des variations plus évidentes (A, Θ, N, Π, P, Σ, Υ, Ω), au lieu de comparer toutes les lettres existantes. Par conséquent, la succession chronologique d'une série d'inscriptions est établie avec une approximation encore plus grande, parce qu'elle réclame une comparaison rigoureuse des lettres choisies d'une inscription, considérées une à une, avec les lettres des autres inscriptions de la série, ce qui implique la subjectivité de l'épigraphiste et les limites de sa mémoire.

www.cimec.ro

1.1. L'emploi de méthodes mathématiques appropriées permettrait d'obtenir des résultats meilleurs en ce qui concerne la chronologie, l'origine, les rapports, l'évolution morphologique et stylistique de maintes catégories de monuments archéologiques : céramique, sculpture, architecture, monnaies. Les incriptions elles-mêmes comportent de nombreux éléments variables qu'on pourrait classer de manière à permettre l'adaptation et l'application des méthodes mathématiques.

Comme la datation des inscriptions est à la fois nécessaire, importante et difficile, et que parmi les critères servant à établir la chronologie, l'examen paléographique, toujours possible, est souvent le seul indice utilisable, j'ai adapté une méthode mathématique à l'étude des inscriptions dans les buts suivants :

a) établir la succession chronologique des inscriptions d'un même site, à partir de leurs caractères paléographiques ;

b) obtenir la succession chronologique des tracés de chaque lettre en particulier et de l'alphabet dans son ensemble, en vue de dresser et de comparer les tableaux d'évolution des écritures locales.

2. Les méthodes mathématiques qui nous intéressent ont été élaborées progressivement surtout à partir de 1951. Elles ont été utilisées pour établir la chronologie relative des dépôts archéologiques et des tombes d'une nécropole à partir des informations fournies par leur céramique. Leur application suppose que la durée de chaque type céramique est limitée. Par conséquent les mobiliers de deux tombes (dépôts) contemporaines ou rapprochées dans le temps seront très ressemblants, parce qu'il y aura des vases de la même période. Plus grand sera le laps de temps qui sépare deux tombes moindre sera la ressemblance de leur céramique ; leur contenu appartiendra en effet à deux époques différentes. Utilisé couramment par les archéologues en vue de la datation, le degré de ressemblance de deux ou plusieurs complexes archéologiques est en même temps le critère sur lequel repose la sériation chronologique automatique des dépôts ou des tombes.

3.1. L'application à l'épigraphie des méthodes mathématiques utilisées jusqu'à présent en archéologie est possible parce que, de même que les sites anciens et les tombes, les inscriptions sont des monuments appartenant à des moments historiques déterminés et elles sont constituées d'éléments variables ; il s'agit notamment des lettres, qui ont eu, au cours des siècles, des formes différentes, utilisées chacune pendant un délai limité. En faisant donc la part des archaïsmes, des aspects locaux de l'écriture et des variations dues aux lapicides, on peut constater que les lettres ont les mêmes tracés dans des inscriptions contemporaines, tandis qu'elles ont des tracés de plus en plus différents dans des inscriptions de plus en plus espacées dans le temps. Ce critère du degré de ressemblance de l'aspect de l'écriture est utilisé traditionnellement par les épigraphistes en vue de dater les inscriptions ; le même critère

www.cimec.ro

peut être exprimé avec précision par des indices numériques de similitude (ou bien de dissimilitude) qui permettent de remplacer par des opérations exactes avec n'importe combien de variables la comparaison visuelle subjective et limitée, effectuée par l'épigraphiste.

3.2. J'ai adapté tout d'abord à l'épigraphie la méthode mathématique élaborée par F. Hole et Mary Shaw [2] pour les dépôts archéologiques, en considérant comme variables les tracés particuliers des lettres des différentes inscriptions et en marquant dans la matrice d'incidence la présence (▲) et non les pourcentages des apparitions de chaque variable [3].

En pratique, j'ai donc analysé pour chaque inscription de la série choisie le tracé de chaque lettre et j'ai présenté les données ainsi obtenues sous la forme d'un tableau (matrice d'incidence A), de façon analogue aux applications de la méthode à l'étude des dépôts archéologiques [4]. J'ai noté sur la verticale, dans une succession fortuite, les numéros d'ordre des inscriptions. Sur l'horizontale de la matrice j'ai noté dans une succession toujours occasionnelle, les variables représentées par tous les tracés caractéristiques des lettres relevées sur les inscriptions de la série ; ensuite j'ai complété le tableau en marquant la présence (▲) dans chaque inscription des variables qui y figurent (voir fig. 1,A). Cette analyse est suivie de la comparaison des écritures des inscriptions, réalisée au moyen d'un deuxième tableau (matrice de similitude B), qu'on peut dresser soit à la main soit à l'aide de l'ordinateur. On marque tant sur sa verticale que sur son horizontale les numéros d'ordre des inscriptions dans la même succession que sur la matrice A et on complète le tableau avec les coefficients de similitude, qu'on obtient en comptant les variables

---

[2] F. Hole and M. Shaw, *Computer analysis of chronological seriation*, Rice University Studies 53 (1967), 3, pp. 1–166.

[3] Pour les inscriptions j'ai préféré noter seulement la présence d'une variable de façon analogue à la proposition faite par P. Dempsey — M. Baumhoff pour les dépôts archéologiques (apud Hole—Shaw, *op. cit.*, p. 11) et pour les tombes par D.G. Kendall (World Archaeology 1 (1969), 1, p. 68 sq.) et I. Sculy (Actes de la Conférence Anglo-Roumaine « Les mathématiques dans les sciences archéologique et historique », Mamaia, 1970, sous presse), au lieu de marquer les pourcentages de l'occurrence de chaque variable comme W. S. Robinson (American Antiquity 16, p. 293 sq.), C.W. Meighan (apud Hole—Shaw, *op. cit.*, p. 11) et Hole—Shaw (p. 77) pour les raisons suivantes :

a) Vu que dans la plupart des cas chaque lettre ne présente dans une inscription qu'un seul et même tracé caractéristique, les pourcentages de l'occurrence de ces variables ont une signification linguistique et non chronologique, à la différence des pourcentages des apparitions de certaines catégories céramiques dans un complexe archéologique.

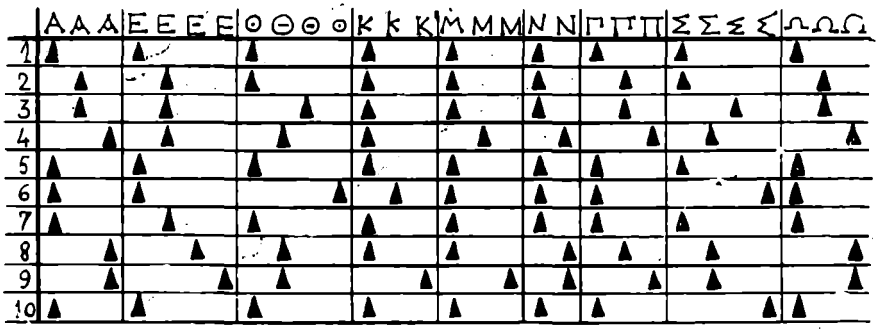
b) Les cas où une lettre présente des tracés divers dans une seule et même inscription sont assez rares, de sorte qu'ils peuvent être facilement jugés par l'épigraphiste sans recourir à l'ordinateur ; de tels jugements doivent même accompagner le commentaire du résultat de la sériation automatique.

c) Comme les textes de beaucoup d'inscriptions comptent des centaines de lettres, l'effort de calculer les pourcentages des apparitions de chaque tracé serait démesuré par rapport à son utilité et annulerait presque l'économie de travail et de temps autrement apporté par la sériation automatique.

[4] W. S. Robinson, *op. cit.*, p. 293–294 ; cf. F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 8.

www.cimec.ro

communes à chaque paire d'inscriptions (n°s 1 et 2, n°s 1 et 3, ... n°s 1 et n, ... n^{os} (n — 1) et n) (voir fig. 1,B). Chaque coefficient de similitude exprime donc le degré de ressemblance de deux inscriptions par rapport à leurs écritures. Les valeurs des coefficients qui se placent sur la diagonale de la matrice B sont des maximums, parce qu'elles

A

B

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	9	5	3	1	9	6	8	2	0	8
2	5	9	7	2	5	2	6	3	0	4
3	3	7	9	2	3	2	4	3	0	3
4	1	2	2	9	1	0	2	6	6	1
5	9	5	3	1	9	6	8	2	0	8
6	6	2	2	0	6	9	5	1	0	7
7	8	6	4	2	8	5	9	2	0	7
8	2	3	3	6	2	1	2	9	5	2
9	0	0	0	6	0	0	0	5	9	0
10	8	4	3	1	8	7	7	2	0	9

Fig. 1.

A. Matrice d'incidence initiale.

B. Matrice de similitude obtenue à partir de la matrice d'incidence initiale ($\delta = 114$).

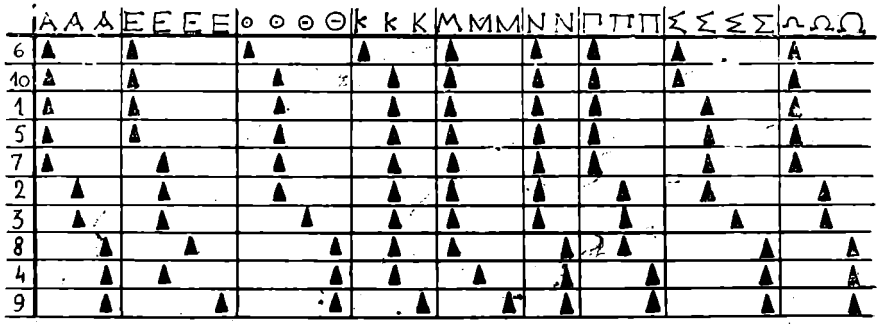
représentent la ressemblance de chaque inscription avec elle-même.

Quand les inscriptions sont ordonnées selon la succession chronologique juste, dans chaque colonne (ou ligne) de la matrice B les coefficients successifs doivent décroître progressivement (ou être tout au plus égaux) à mesure que l'on s'éloigne dans les deux sens à partir du coefficient maximum placé sur la diagonale [5]. C'est dire que chaque inscription a plus de variables communes avec les inscriptions plus rapprochées dans le temps et de moins en moins de variables communes avec les inscriptions plus éloignées dans le temps. Quand les inscriptions ne sont pas ordonnées selon la succession chronologique, la matrice B diffère de

[5] W. S. Robinson, *op. cit.*, p. 294—295.

www.cimec.ro

cette forme, et la mesure en est indiquée par la norme (δ = la somme des différences négatives de tous les coefficients successifs de chaque colonne qui n'observent pas la règle de décroissement mentionnée plus haut [6]). La norme d'une matrice de similitude parfaite (forme Robinson) est zéro. Mais pour les inscriptions, qui sont des produits de l'expérience

A

	6	10	1	5	7	2	3	8	4	9
6	9	7	6	6	5	2	2	1	0	0
10	7	9	8	8	7	4	3	2	1	0
1	6	8	9	9	8	5	3	2	1	0
5	6	8	9	9	8	5	3	2	1	0
7	5	7	8	8	9	6	4	2	2	0
2	2	4	5	5	6	9	7	3	2	0
3	2	3	3	3	4	7	9	3	2	0
8	1	2	2	2	2	3	3	9	6	5
4	0	1	1	1	2	2	2	6	9	6
9	0	0	0	0	0	0	0	5	6	9

B

Fig. 2.

A. Matrice d'incidence finale (ordonnée).

B. Matrice de similitude finale ($\delta = 0$).

humaine, on n'obtient que rarement une telle norme (voir toutefois Fig. 2, B), et d'habitude on doit se contenter — tout comme pour les tombes et les dépôts archéologiques [7] — de la plus petite norme qu'on peut trouver. Celle-ci est calculée par l'ordinateur qui, à partir des données de la matrice de similitude, exécute le programme mathématique de la méthode de F. Hole et M. Shaw [8], en effectuant certaines permutations des lignes (= colonnes) de cette matrice de similitude (c.-à-d. changements de la succession des inscriptions) et en calculant la norme pour chaque matrice obtenue par la suite, jusqu'à ce qu'il calcule la norme dont il ne peut

[6] F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 14.
[7] W. S. Robinson, *op. cit.*, p. 295; F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 28.
[8] F. Hole — M. Shaw, *op. cit.*, p. 13 sq.

www.cimec.ro

plus diminuer la valeur. Cette norme minimale correspond à la matrice de similitude qui présente les inscriptions dans la meilleure succession chronologique que la méthode peut obtenir à partir : a) du critère utilisé, b) de données disponibles et c) de la succession initiale des inscriptions.

3.3. En ce qui concerne le critère du degré de ressemblance morphologique des lettres, on doit ajouter aux considérations qui précèdent qu'au cas où le même tracé apparaît durant deux ou plusieurs époques, les inscriptions qui manifestent de telles tendances archaïsantes doivent être insérées dans des groupes distincts, de sorte qu'à l'intérieur de chaque groupe chaque tracé (= variable) corresponde à la prémisse d'avoir l'existence limitée à une seule période.

Quant aux données dont on dispose, il est recommandable que l'analyse paléographique soit assez poussée pour permettre de préciser le plus grand nombre possible de tracés typiques, sans établir comme variables des tracés propres à une seule inscription. En même temps, la sériation automatique n'est possible qu'à condition que les inscriptions de la série ayent des variables en commun (c.-à-d. qu'elles aient des écritures assez semblables) tout en présentant des tracés assez différents pour chaque lettre de l'alphabet (c.-à-d. que leurs écritures soient assez dissemblables)[9]. D'autre part, pour la précision du résultat il est important que les éléments comparés soient aussi nombreux que possible, d'où la recommandation de sérier de préférence des inscriptions dans lesquelles figurent toutes les lettres de l'alphabet, ou du moins leur plus grande partie ; c'est là un problème que je développerai plus bas § 6.

Comme leur méthode mathématique a un caractère heuristique F. Hole et M. Shaw font certaines recommandations quant à l'application de cette méthode aux dépôts archéologiques. On doit les respecter aussi dans l'étude des inscriptions : en vue de vérifier aussi bien la qualité des données que le résultat de la sériation automatique, pour les mêmes données il faut faire plusieurs passages à l'ordinateur soit avec le même programme mathématique mais à partir de successions initiales différentes, soit avec la même succession initiale et des programmes différents[10] ; d'autre part, pour obtenir plus facilement le résultat correct, il vaut mieux que la succession initiale ne soit pas tout à fait fortuite, mais autant que possible juste, dans la mesure où l'épigraphiste dispose dès le début de certains indices d'orientation chronologique[11].

D'ailleurs, on ne saurait trop souligner le rôle du spécialiste dans les diverses étapes de ce processus. De sa compétence dépendent la qualité de l'analyse paléographique et le choix des variables, aussi bien que la possibilité de reconnaître le résultat correct au-delà des limites inhérentes à la méthode mathématique[12]. Celle-ci n'aboutit pas à des dates absolues, mais à des dates relatives, qui revêtent la forme de la succession finale obtenue. Cette succession peut correspondre tout aussi bien à l'ordre chronologique juste qu'à l'ordre inversé, que seul l'épigraphiste peut déceler.

---

[9] Voir les recommandations analogues des auteurs de la méthode quant aux conditions que doivent remplir les données archéologiques, *op. cit.*, p. 36—37, cf. D. G. Kendall, *op. cit.*, p. 70.

[10] *Ibid.*, p. 21, 38.

[11] *Ibid.*, p. 21.

[12] Cf. D. G. Kendall, *op. cit.*, p. 70.

www.cimec.ro

Enfin, c'est toujours lui qui doit vérifier la correction du résultat de la sériation automatique et faire son choix parmi plusieurs successions finales ayant la même norme minimale. Ce qui revient à dire que la méthode mathématique et l'ordinateur sont des instruments que l'épigraphiste peut utiliser plus ou moins bien.

3.4. A la différence de la plupart des situations archéologiques, en ce qui concerne les inscriptions, aucune des difficultés signalées plus haut n'est trop embarassante. Etablir une succession initiale juste dans ses grandes lignes, tout aussi bien que reconnaître l'orientation chronologique de la succession finale sont des problèmes qu'on peut aisément résoudre, grâce à la connaissance déjà acquise de l'évolution des tracés des lettres grecques et parfois même grâce à l'existence d'indices chronologiques d'une autre nature. On doit utiliser ceux-ci surtout pour déceler la succession finale parmi les variantes obtenues par l'ordinateur pour la même norme minime, et c'est toujours à ce moment qu'on doit compenser par des considérations qualitatives les limites du critère purement quantitatif (*nombre* des ressemblances) qu'on a pris pour base de cette sériation automatique. Enfin, on peut ajouter que l'épigraphiste peut bien des fois convertir — au moins en partie — la succession finale dans une chronologie absolue, en insérant dans la série quelques inscriptions dont la date est connue et par rapport auxquelles on pourra dater les autres inscriptions de la série.

4.1. Si, par rapport aux études archéologiques, la solution de ces difficultés propres aux limites de la méthode et au rôle du spécialiste s'avère moins pénible dans l'étude des inscriptions, les avantages majeurs que l'épigraphie offre en tant que domaine d'application des méthodes mathématiques sont en fait les suivants : a) On est toujours en présence de variables d'un nombre déterminé d'éléments, toujours les mêmes, qui sont les lettres de l'alphabet ; comme on connaît en général leur évolution, il est facile de choisir et de désigner les variables de la matrice d'incidence, tandis que les cultures archéologiques sont incomparablement plus riches, plus diverses et par la suite plus difficiles à classer. b) Les éléments comparés (lettres) doivent apparaître d'habitude *tous* dans chaque document épigraphique, à deux exceptions près : celle des lettres très rares (ζ , ξ , φ , χ , ψ), qu'on peut d'ailleurs exclure d'emblée du nombre des variables de la matrice d'incidence, et celle des inscriptions qui ne conservent pas toutes les lettres à cause de leur brièveté ou de leur état fragmentaire. A part ces exceptions, le degré de ressemblance et la comparaison seront établis sur la base d'une analyse presque complète et par conséquent les résultats seront bien plus précis qu'en archéologie. En effet, dans les tombes ou dépôts archéologiques figure seulement une partie (parfois même très réduite) des variétés céramiques d'une époque ; il s'ensuit que les coefficients de similitude dépendent dans une mesure assez large du hasard des découvertes. Il arrive même que la méthode soit rendue inopérante au cas des tombes contemporaines qui n'ont en commun aucune variété céramique.

4.2. L'utilité de l'application de cette méthode mathématique à l'épigraphie et les avantages qu'elle offre par rapport aux méthodes

www.cimec.ro

traditionnelles concernent le fait qu'elle améliore la valeur des résultats, tout en facilitant le travail de l'épigraphiste.

A commencer par l'analyse utilisée, on doit observer qu'il s'agit d'une description objective de l'écriture des inscriptions, car par cette analyse on n'élimine plus de façon arbitraire des éléments considérés *a priori* comme privés de signification, donc négligeables. Au contraire, on étudie toutes les lettres disponibles de manière que toutes les inscriptions d'une série choisie subissent un traitement descriptif similaire. Bien plus, selon cette méthode d'analyse on retient par écrit, sur la matrice d'incidence, et non dans la mémoire, chaque variété de tracé. Enfin, cette analyse peut être poussée en pratique jusqu'aux plus fins détails de gravure. Utiliser une telle analyse n'est possible que grâce à l'intervention de l'ordinateur, car à lui seul l'épigraphiste ne saurait opérer une comparaison si précise et si rapide de toutes les lettres d'une série de quelque 10 inscriptions.

Quant à la comparaison automatique, elle s'avère aussi rigoureuse et objective et elle aboutit à un résultat meilleur en vérifiant et en modifiant parfois les datations proposées déjà par les épigraphistes. Cette comparaison est fondée sur les coefficients de similitude qui sont établis à partir d'une analyse paléographique presque complète comprenant n'importe combien de variables. Ces coefficients expriment avec précision, de façon numérique, le degré de ressemblance des inscriptions. A l'aide des coefficients de similitude, l'ordinateur réalise une comparaison simultanée de l'ensemble de variables de chaque paire d'inscriptions, au lieu de comparer une à une quelques variables selectionnées. Un résultat obtenu en quelques instants porte sur des dizaines d'inscriptions à la fois ; en renouvellant les expériences, on peut obtenir dans un délai très court des séries chronologiques illimitées. Celles-ci deviennent des repères relativement fixes, par rapport auxquels on peut obtenir bien plus aisément la date d'une nouvelle inscription. Par la sériation chronologique rigoureuse des inscriptions l'ordinateur offre aussi les indications nécessaires en vue d'établir l'ordre chronologique des variétés des tracés des lettres, en permettant ainsi de suivre l'évolution de l'écriture dans des aires géographiques déterminées.

C'est dire que l'épigraphiste gagne à la fois des données meilleures et du loisir pour approfondir leur interprétation historique, à condition qu'il emploie de façon judicieuse des méthodes mathématiques propres.

« A ceux qui s'efforceront d'apprendre ce nouveau langage, je dis qu'ils en comprendront très vite l'utilité et que plus ils approfondiront leur discipline et plus ils en saisiront la nécessité.

Cette nécessité est celle d'un outil. La formalisation mathématique ne dispense pas de la connaissance des faits. Elle permet seulement de les mieux cerner et de les exprimer plus précisément. La recherche dans les sciences — humaines ou non — va sans cesse, dans un mouvement dialectique, des faits à leur expression et de l'expression aux faits en cherchant à réduire l'écart entre la connaissance formalisée et la richesse des données. A cette découverte, nous convions tous les étudiants orientés vers les sciences humaines de l'avenir. Plus puissantes, elles seront aussi

www.cimec.ro

plus humaines si les scientifiques savent toujours unir l'amour de la science et l'amour de l'homme[13]. »

★

5.0. Les expériences que j'ai faites portent sur des inscriptions grecques[14] découvertes à Histria.

5.1.1. Série de 15 inscriptions allant du IIIe s. av. n.è. au IIe s. de n.è., à 99 variables (c'est-à-dire variantes de toutes les lettres de l'alphabet, sauf les cinq lettres « rares »).

Pour le premier passage à l'ordinateur, la succession initiale des inscriptions (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13. 14, 15) a été établie selon les datations proposées par les éditeurs ; la norme qui correspond à cet ordre initial est 381. La meilleure norme calculée est 54, à laquelle correspond l'ordre final suivant :

14 12 13 15 11 2 10 9 8 6 7 5 3 4 1.

On doit remarquer tout d'abord que cet ordre final correspond à la succession chronologique inverse des inscriptions. En elle-même, la succession peut être considérée comme juste, à en juger d'après le groupement bien plus régulier des présences sur la diagonale des variables dans les colonnes ; ce groupement est bien plus régulier que celui qui correspondait à la succession initiale (voir pl. I, a, b). D'ailleurs, l'ordre final confirme les datations proposées par les épigraphistes, à quelques exceptions près :

a. L'inscription n° 2, datée « du IIIe s. av. n.è. » est placée selon la succession finale au IIe s. av. n.è.

b. L'inscription n° 15, datée « de la deuxième moitié du IIe s. ou du début du IIIe s. de n.è. » est placée vers la fin du IIe s. av. n.è., ce qui correspond en effet à ses particularités paléographiques et à son contenu (décret honorifique).

c. L'inscription n° 13, datée « vers le commencement de n.è. », apparaît comme plus ancienne que le n° 14, daté « de la deuxième moitié du Ier s. av. n.è. ».

Au reste, la sériation automatique n'a apporté à l'ordre initial que des modifications mineures, en diminuant l'approximation des datations des éditeurs et en précisant le rapport chronologique entre les inscriptions datées par les épigraphistes de la même période (pour le IIIe s.av. n.è. on a la succession : 1, 4, 3, 5 ; les n°s 6 et 7, datés tous les deux « vers la fin du IIIe — le début du IIe s. av. n.è. », apparaissent dans la succession 7, 6 ; enfin, pour le IIe s. av. n.è. la succession reste : 8, 9, 10, (2), 11).

5.1.2. Sur la même série on a effectué un passage avec le même programme, mais à partir d'un ordre initial tout à fait arbitraire ; 1, 7,

[13] Paul Fraisse, Préface à : Marc Barbut, *Mathématiques des sciences humaines*, I. *Combinatoire et algèbre* [2], Paris, P.U.F., 1969, p. 6.

[14] Comme la variation chronologique des tracés des lettres latines est plus faible et plus irrégulière que celle des lettres grecques, la paléographie latine se prête moins à de pareilles études.

www.cimec.ro

12, 5, 11, 14, 3, 8, 10, 4, 13, 2, 6, 15, 9. La norme qui correspond à l'ordre initial est 694 ; la meilleure norme calculée est toujours 54, et elle correspond à une succession finale identique à celle obtenue au passage antérieur : 14, 12, 13, 15, 11, 2, 10, 9, 8, 6, 7, 5, 3, 4, 1. Il apparaît donc qu'il n'est pas nécessaire (au moins, pas toujours) d'établir au début une succession initiale qui corresponde avec approximation à la succession chronologique correcte des inscriptions, et que la méthode est capable d'obtenir parfois le meilleur résultat possible pour les données fournies, même à partir d'un ordre initial tout à fait fortuit.

5.1.3. Dans la matrice d'incidence réalisée à partir de la succession finale on a essayé d'améliorer la régularité des présences des variables dans les diagonales des colonnes ; par conséquent, on a proposé pour d'autres passages les successions initiales suivantes, établies à partir de la succession finale du passage précédent :

a) 1, 3, 5, 4, 7, 2, 6, 10, 8, 9, 11, 15, 13, 12, 14 ;
b) 1, 5, 3, 7, 4, 6, 2, 8, 10, 9, 15, 11, 13, 12, 14.

Pour la première succession initiale (a), la norme a été 77, pour la seconde (b) elle a été 101. Dans les deux cas, les meilleures normes calculées ont été toujours 54 et les ordres finals ont été identiques à celui obtenu dans les expériences précédentes, en respectant cette fois la succession chronologique correcte, et non celle inverse des inscriptions :
1, 4, 3, 5, 7, 6, 8, 9, 10, 2, 11, 15, 13, 12, 14.

5.2.1. Série de 25 inscriptions grecques des époques classique, hellénistique et romaine. Comme les lettres β et γ ne figuraient pas dans certaines inscriptions, j'ai éliminé leurs variantes du nombre des variables (125). Pour la succession initiale (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25), établie selon les datations des épigraphistes, la norme est 630 ; la meilleure norme calculée est 337 et la succession qui lui correspond est : 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 16, 24, 11, 4, 17, 19, 20, 22, 18, 21,15, 25, 23.

5.2.2. Comme les matrices d'incidence et de similitude correspondant à cette succession présentaient certaines anomalies, on a essayé également de les améliorer en proposant pour un nouveau passage la succession suivante, établie à partir de la succession finale du passage précédent :

1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 16, 11, 4, 17, 24, 25, 21, 15, 19, 20, 22, 18, 23.

La norme pour cette succession est 237 ; la meilleure norme calculée est cette fois 148, et l'ordre final est le suivant :

1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 11, 4, 17, 24, 16, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23.

Quinze inscriptions de cette série avaient constitué la première série (voir le tableau de correspondance), ordonnée à partir de l'analyse de toutes les lettres. La succession obtenue en l'absence de β et γ est la même pour la plupart de ces 15 inscriptions communes aux deux séries, et diffère seulement pour les n°s 5, 6 et 24, 16 qui sont inversés dans le résultat obtenu pour la première série (6, 5 et 16, 24).

www.cimec.ro

5.2.3. On a proposé donc pour un nouveau passage la succession : 1, 2, 3, *6*, *5*, 12, 7, 9, 8, 10, 13, 14, 11, 4, 17, *16*, *24*, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23.

La norme initiale est 170, et la meilleure norme calculée est 156, à laquelle correspondent trois successions finales :

a) 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, *14*, *17*, *4*, *11*, *16*, *24*, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23

b) 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, *14*, *4*, *17*, *11*, *16*, *24*, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23

c) 1, 2, 3, 5, 6, 12, 7, 9, 8, 10, 13, *11*, *17*, *4*, *14*, *16*, *24*, 15, 25, 21, 19, 20, 22, 18, 23

Par conséquent, pour cette série de 25 inscriptions on doit accepter comme le meilleur résultat la succession qui correspond à la norme minime 148 et qui présente donc de minces différences par rapport au résultat basé sur l'analyse et la comparaison de toutes les lettres (en fait, il s'agit seulement de la succession de deux paires d'inscriptions presque contemporaines, car les n°s 5 et 6 doivent être datés tous le deux du IIIe s. av. n.è. et les n°s 24 et 16 doivent être datés tous les deux de la fin du IIe s. av. n.è.). Le résultat reste néanmoins juste dans ses grandes lignes et, à en juger d'après la régularité accrue des présences dans les colonnes des variables de la matrice d'incidence (pl. II b) on peut accepter les changements qu'il apporte aux datations proposées par les épigraphistes :

a) le n° 12, daté « de la première moitié du IIe s. av. n.è. », est placé au IIIe s. av. n.è. ; en m'étayant de la matrice IIb, je pense plutôt qu'il remonte à la fin du IIIe s. av. n.è. ;

b) le n° 4 daté « du IIIe s. av. n.è. » est placé au IIe s. av.n.è. ;

c) le n° 24 daté « de la seconde moitié du IIe s. de. n.è. ou du début du IIIe s. de. n.è. » est placé vers la fin du IIe s. av. n.è., de même que dans les expériences faites sur la première série ; .

d) le n° 25, daté « de la seconde moitié du IIe s. de n.è. ou de la première moitié du IIIe s. de n.è. » est placé à la première moitié du Ier s. av. n.è., datation qui correspond en effet à sa paléographie ;

e) de même qu'au résultat obtenu pour la première série d'inscriptions, le n° 21, daté « vers le début de n.è. », apparaît plus ancien que le n° 20, daté « de la deuxième moitié du Ier s. av. n.è. » ;

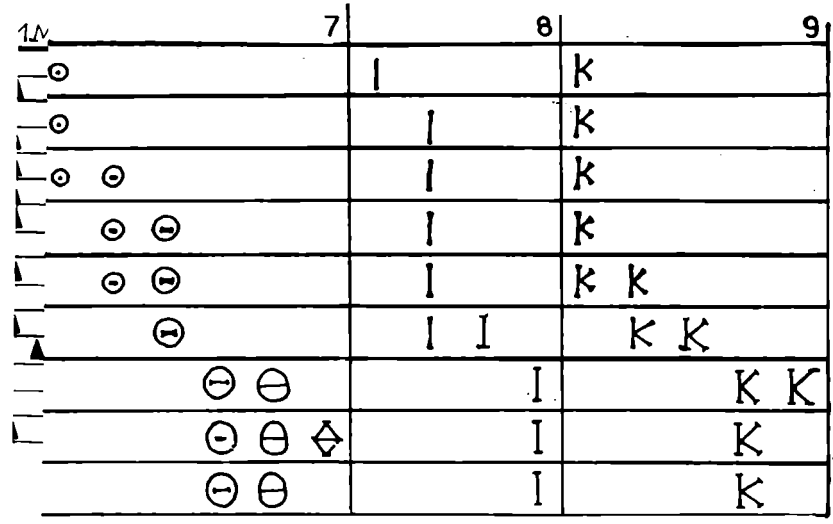
f) le n° 18, daté des « IIe -Ier s.av. n.è. », doit être rapproché des documents du début du Ier s. de n.è., auxquels il ressemble du point de vue de son écriture.

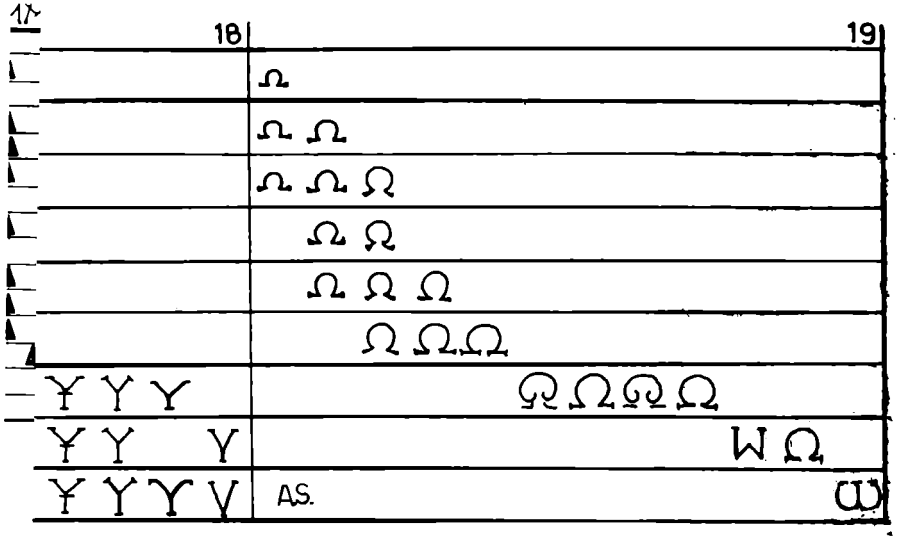
Au reste, cette sériation automatique a apporté des précisions concernant les datations des inscriptions appartenant au même siècle (voir les n°s 6, 7, 11, 17, 15).

5.3.1. Série de 15 inscriptions d'époque romaine (deuxième moitié du Ier s. av. n.è. — début du IIIe s. de n.è.), à 136 variables (variantes de 19 lettres). Les inscriptions n°s 4 et 12 ont des dates certaines (voir pl. III).

La succession initiale (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15) a été établie selon les datations proposées par les épigraphistes. La norme

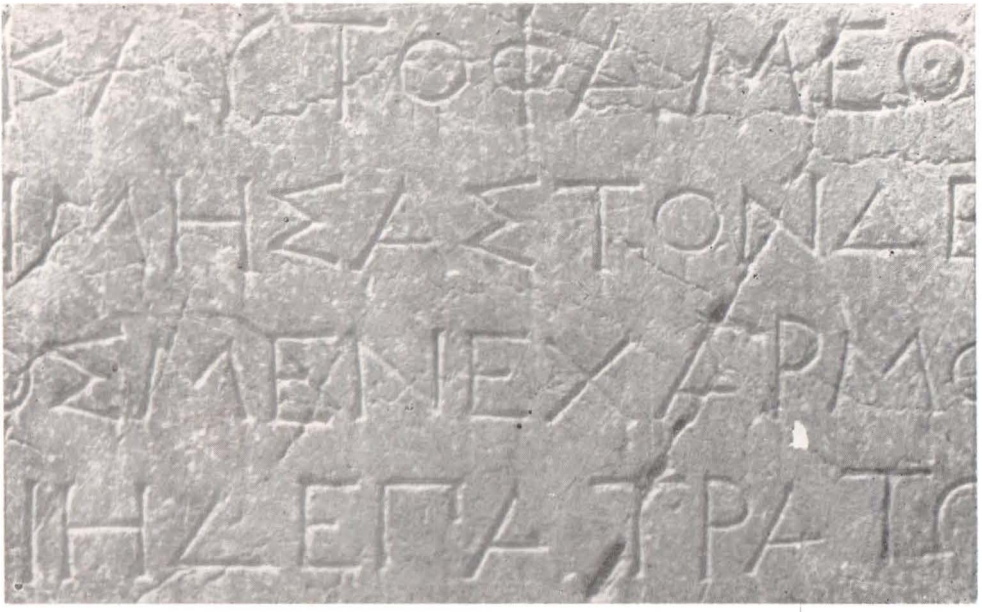
www.cimec.ro

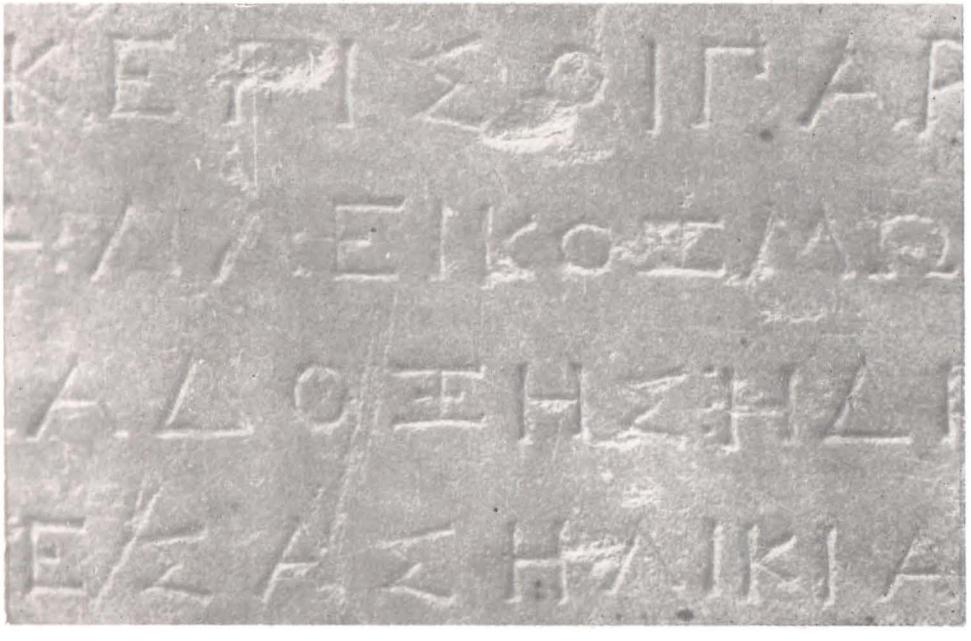

www.cimec.ro

www.cimec.ro

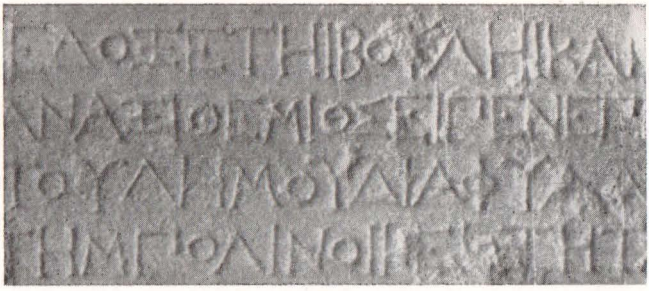
a

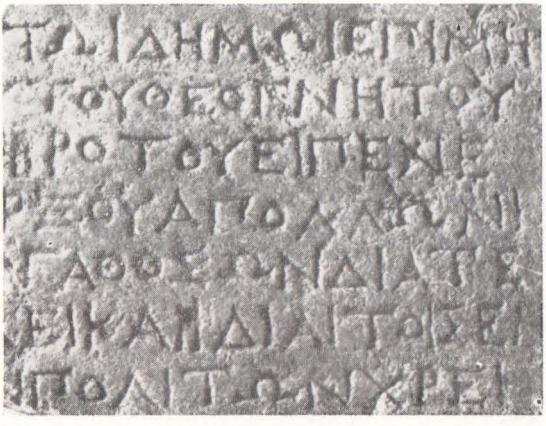
b

Planche V. a. b.

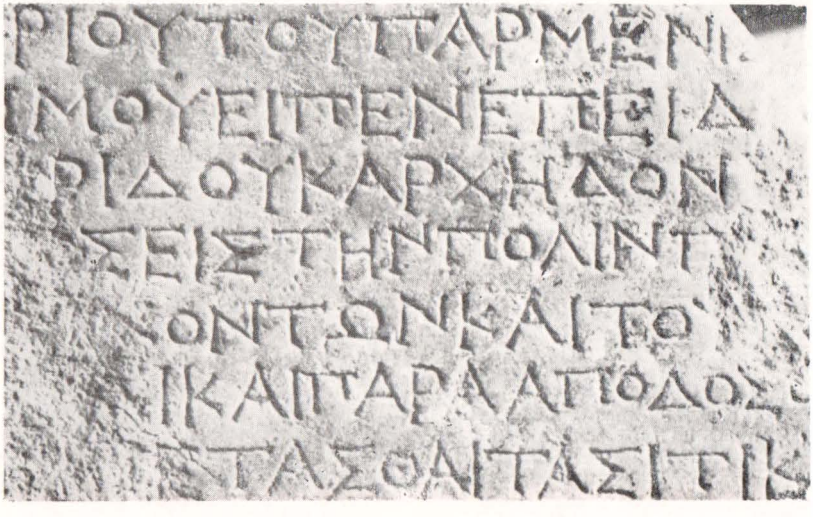
www.cimec.ro

a

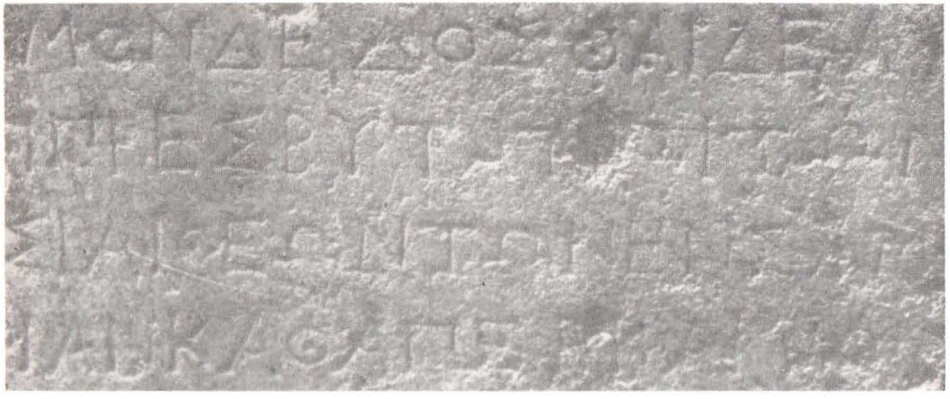
b

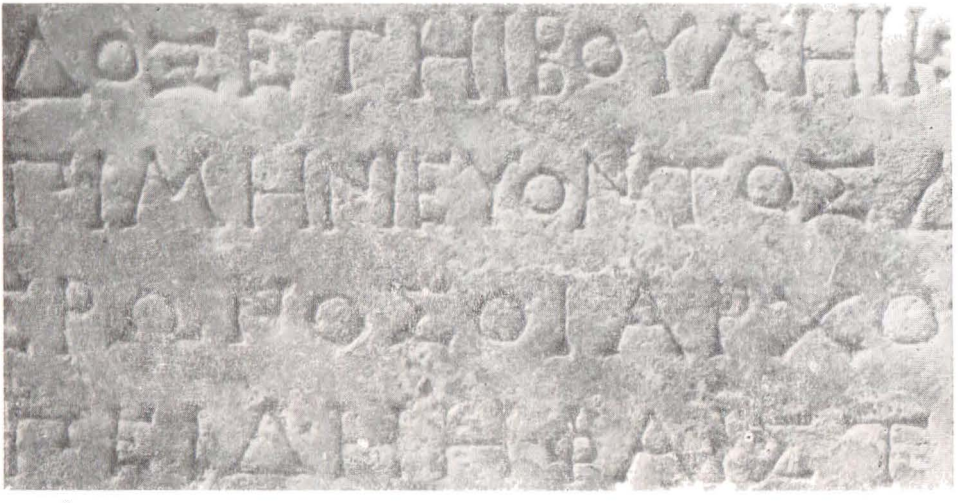
c

Planche VI. a. b. c.

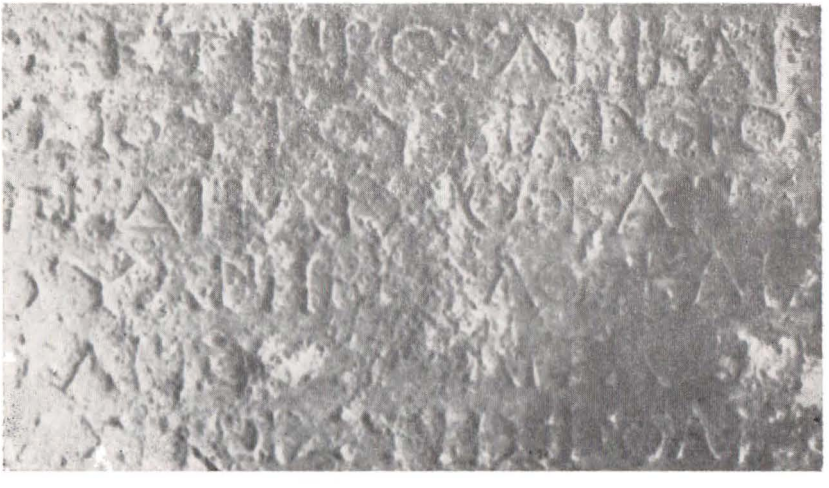
www.cimec.ro

a

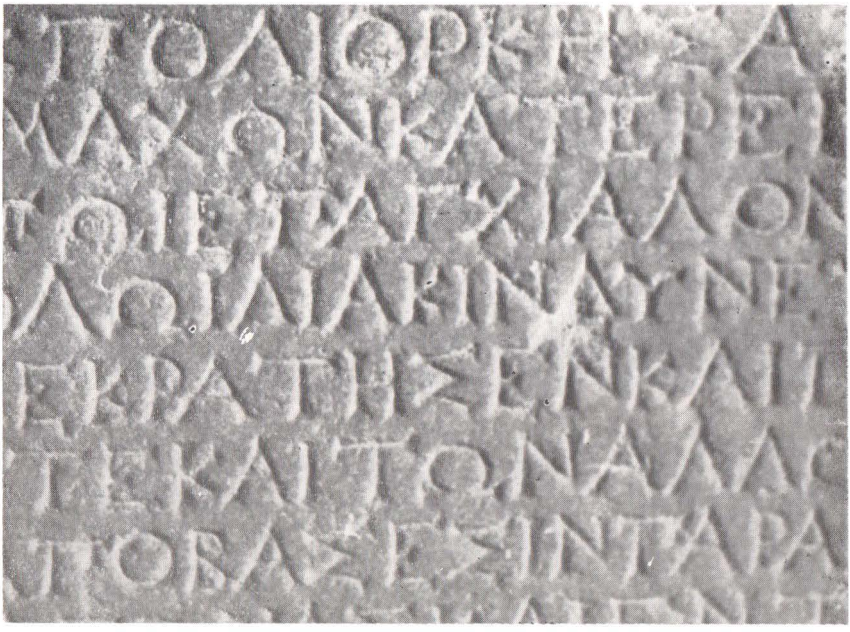
b

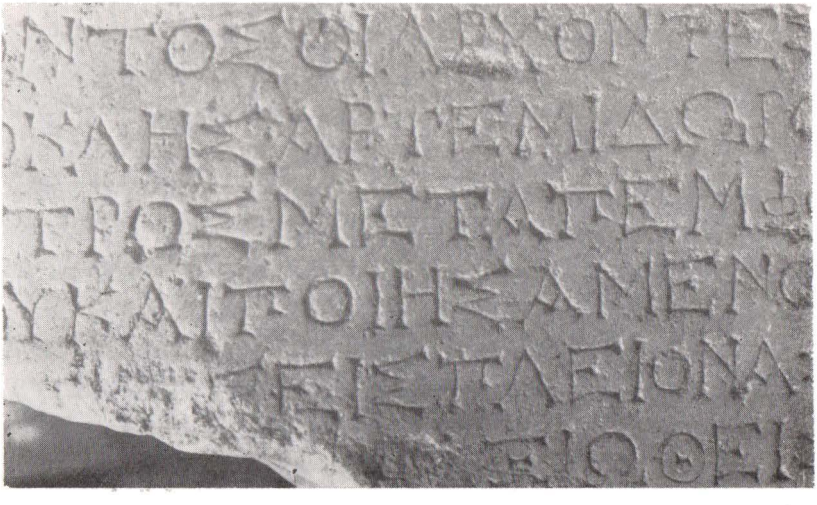
c

Planche VII. a. b. c.

www.cimec.ro

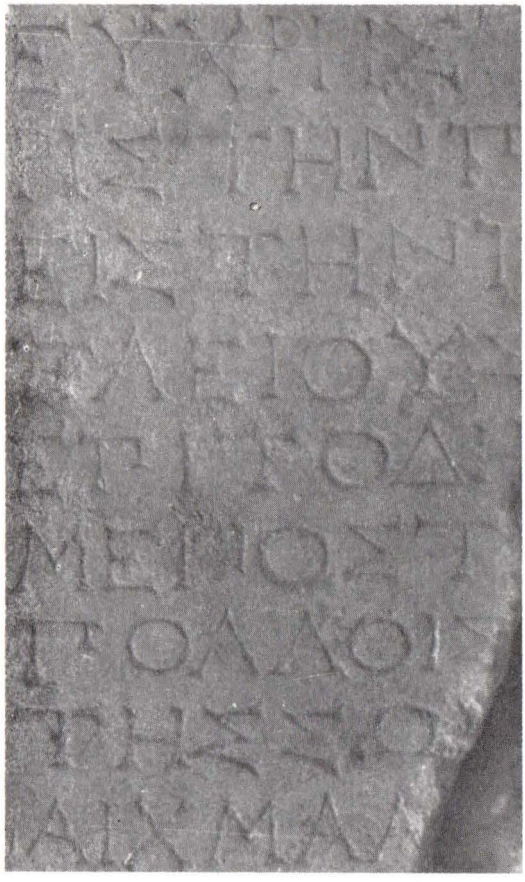
a

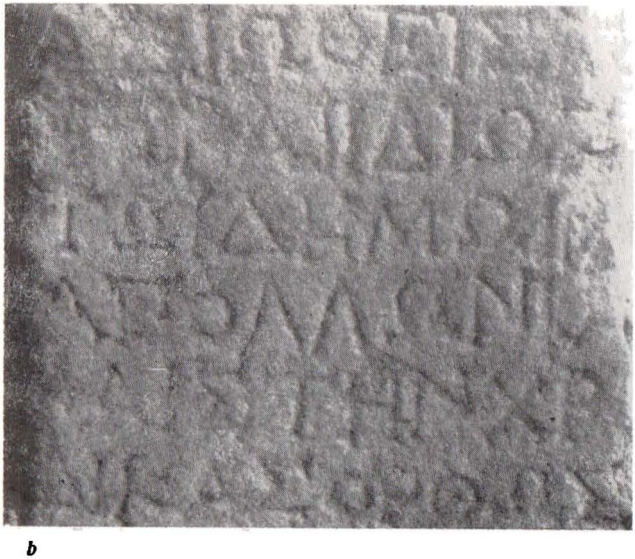
b

Planche VIII. a. b.

www.cimec.ro

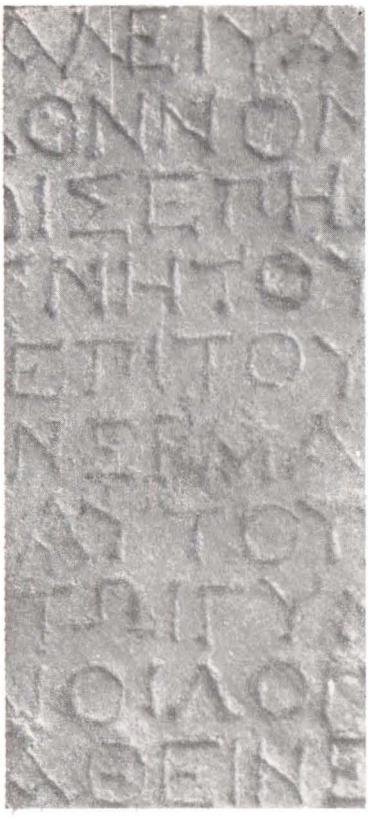
a

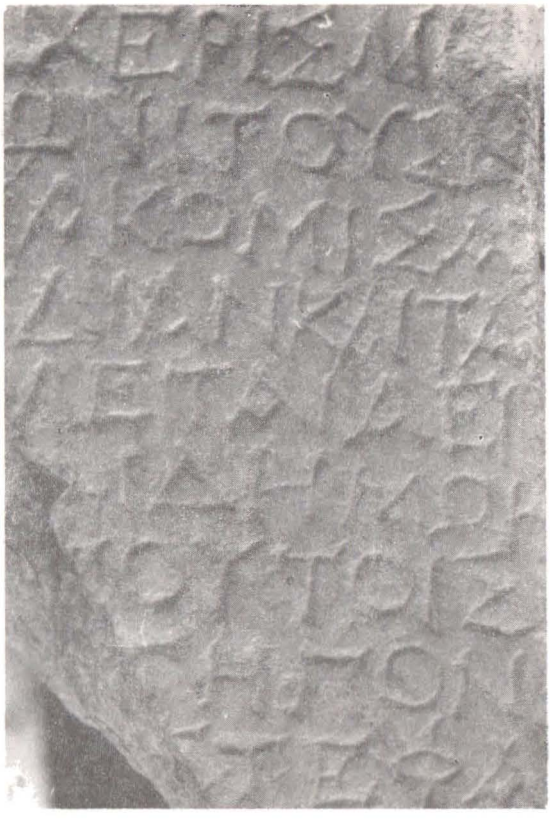
b

Planche IX. a. b.

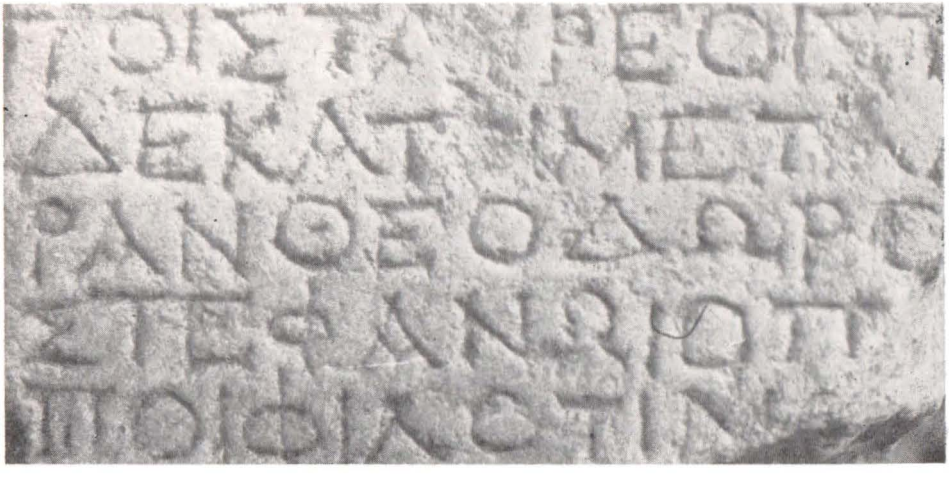
www.cimec.ro

a

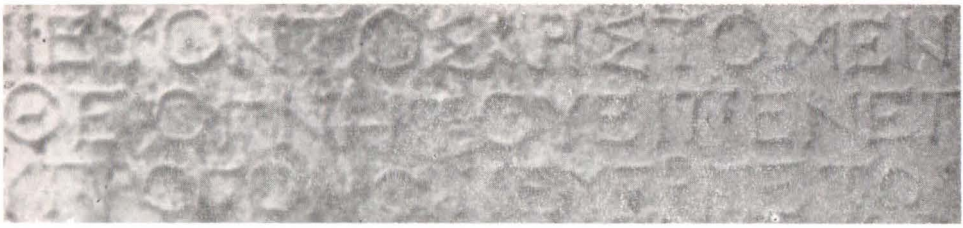
b

c

Planche X. a. b. c.

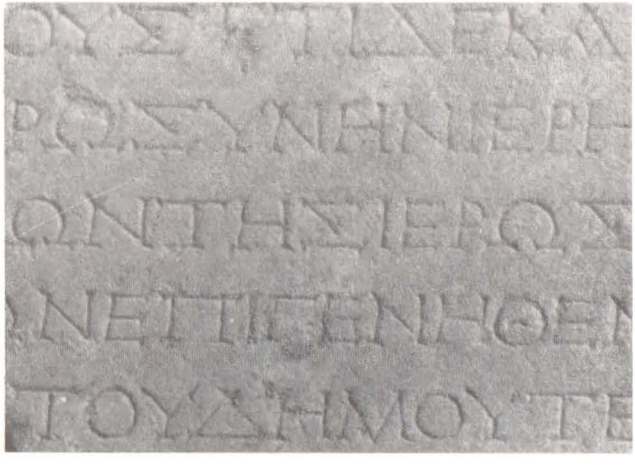
www.cimec.ro

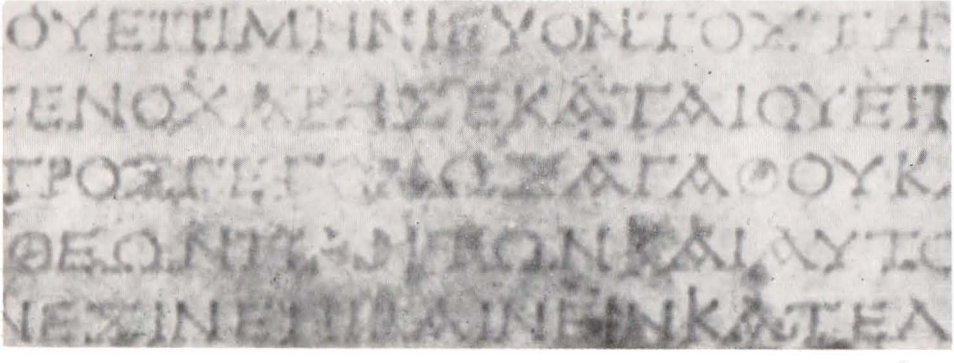
a

b

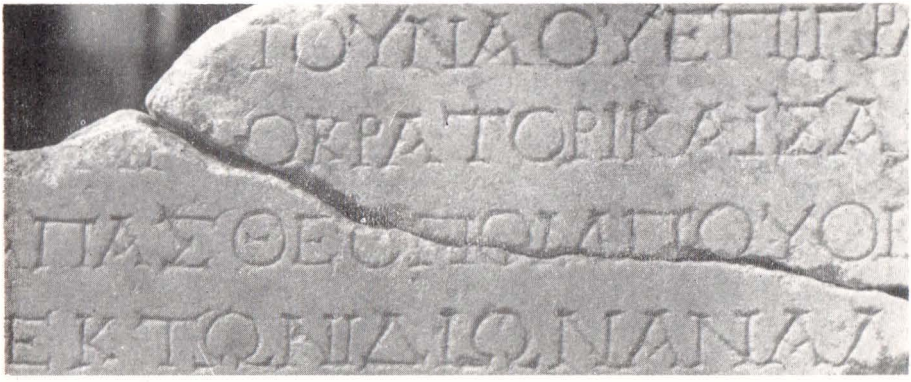
c

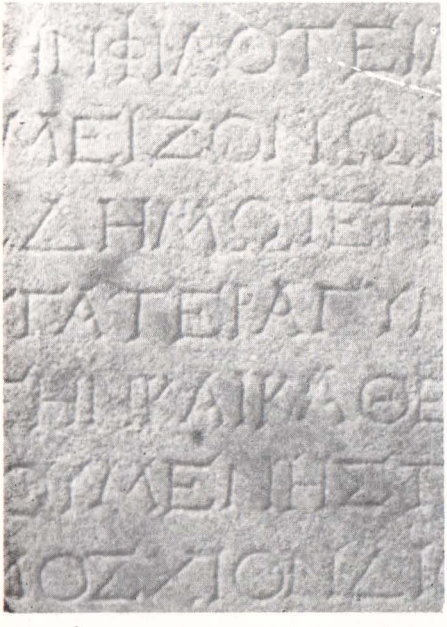
d

Planche XI. a. b. c. d.

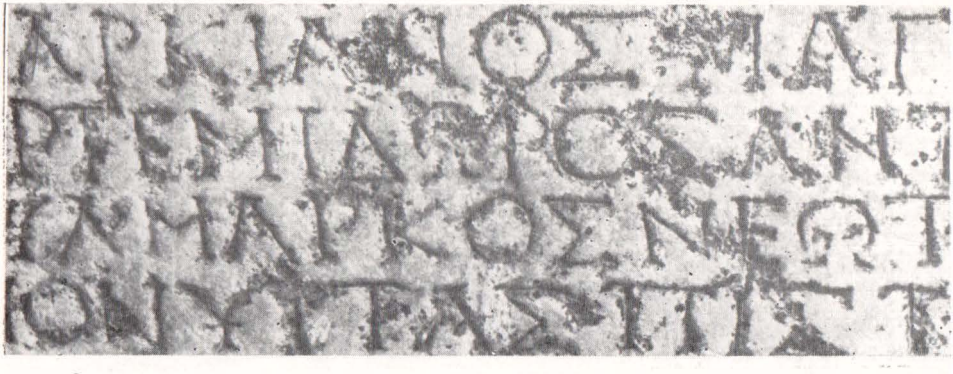
www.cimec.ro

a

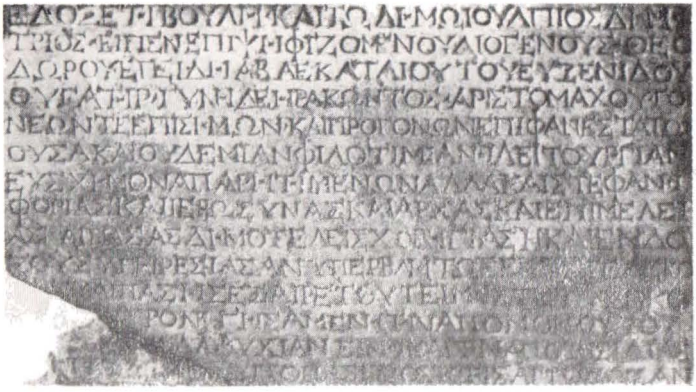
b

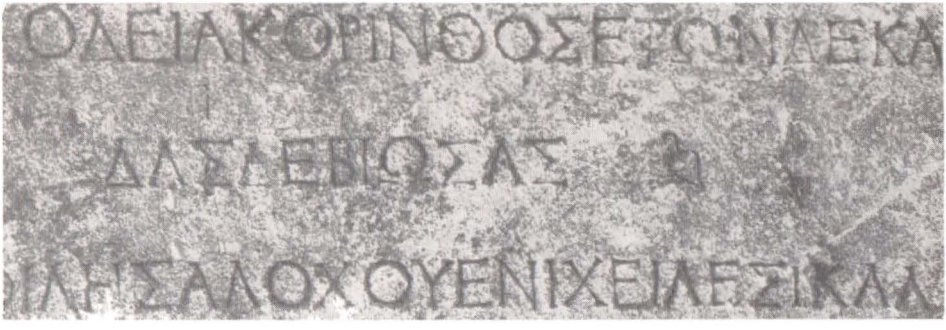
c

Planche XII. a. b. c.

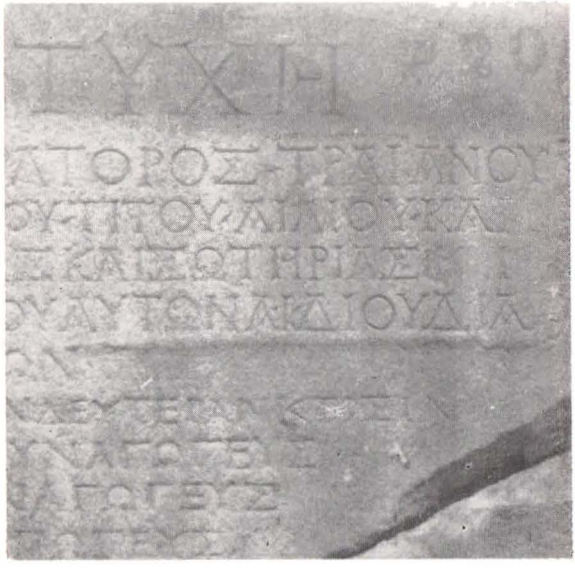
www.cimec.ro

a

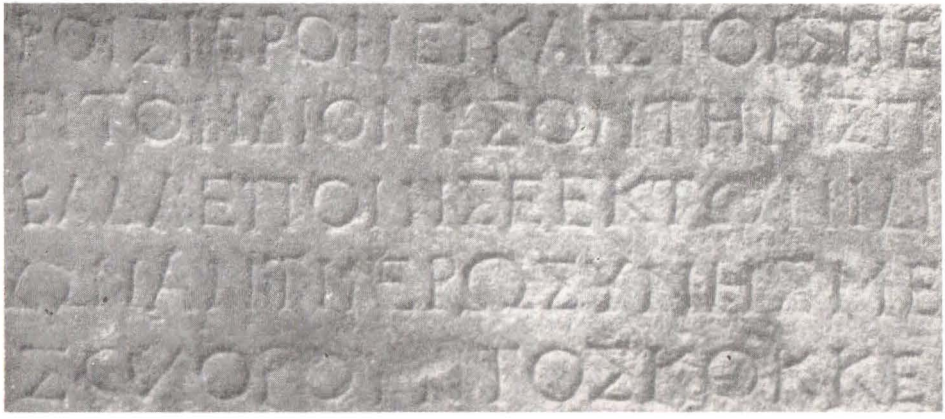
b

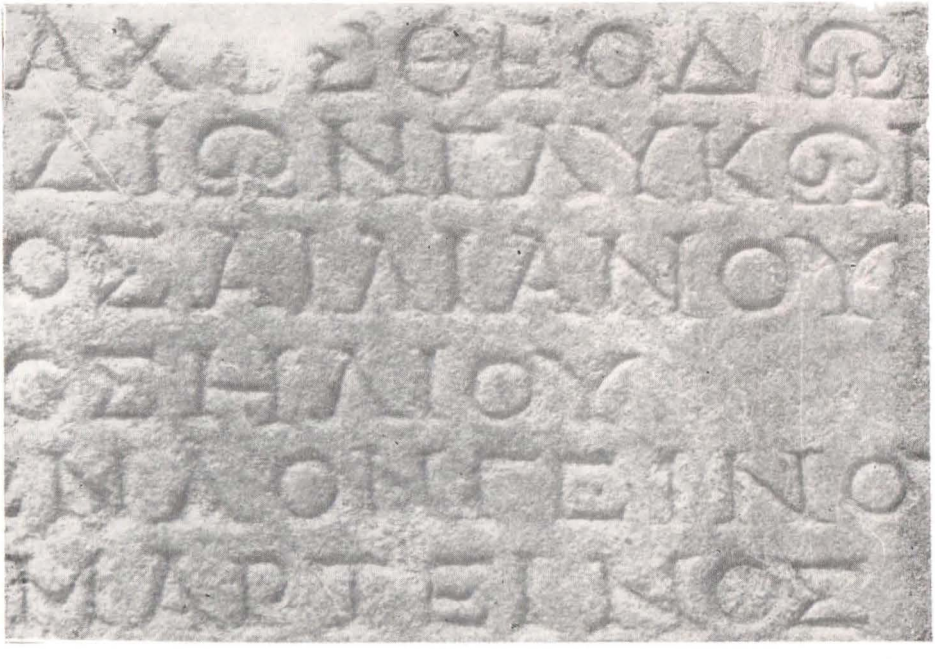
c

Planche XIII. a. b. c.

www.cimec.ro

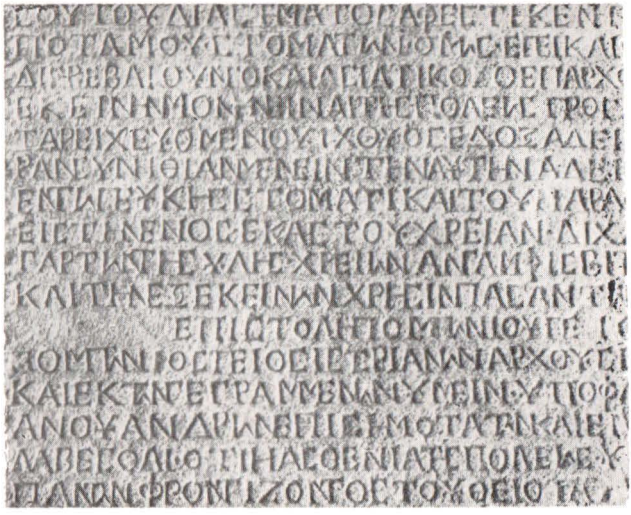
a

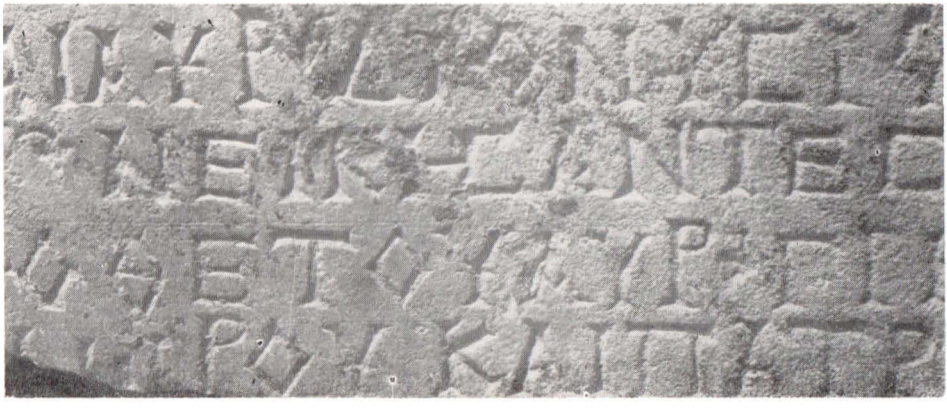
b

Planche XIV. a. b.

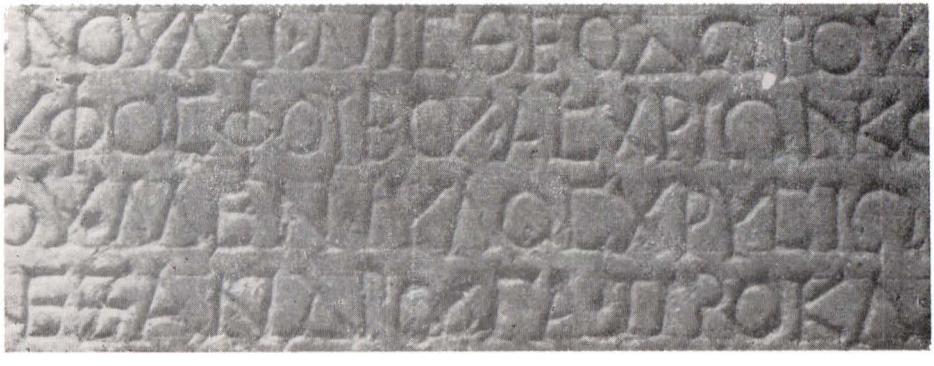
www.cimec.ro

a

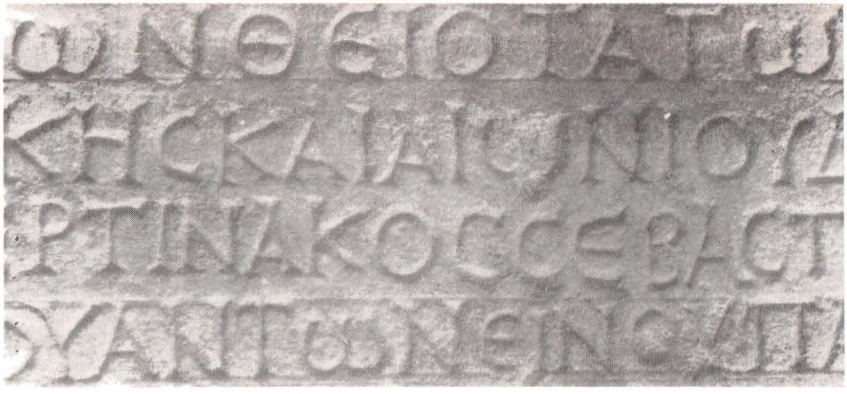
b

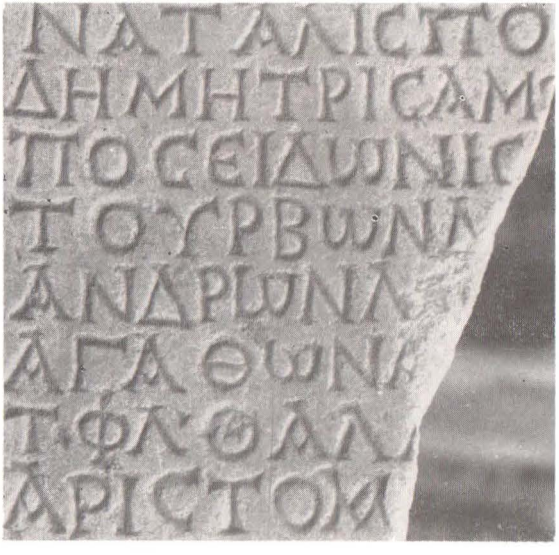
c

Planche XV. a. b. c.

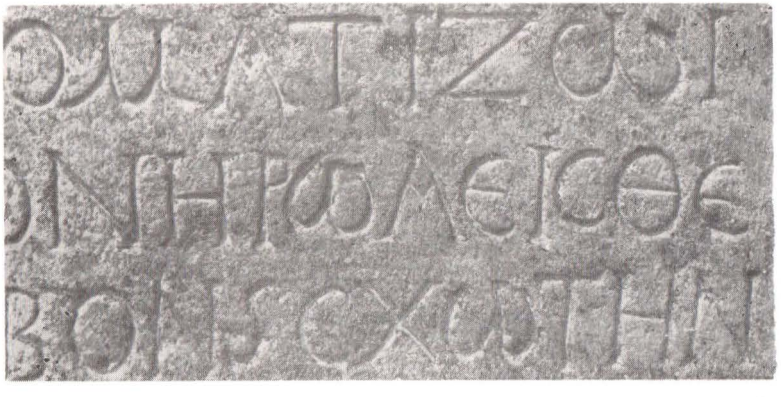
www.cimec.ro

a

b

c

Planche XVI. a. b. c.

www.cimec.ro

qui correspond est 294. La meilleure norme trouvée est 48, et la succession finale est la suivante :
10, 2, 1, 3, 5, 6, 4, 9, 8, 11, 13, 7, 12, 14, 15.

On peut considérer cette succession comme juste, à en juger d'après les observations suivantes :

a) Les deux inscriptions dont les dates sont certaines figurent dans leur succession chronologique correcte.

b) Par rapport à la matrice d'incidence initiale, sur la matrice d'incidence qui correspond à la succession finale on peut observer la régularité accrue des présences des variables dans les colonnes.

c) La succession obtenue pour les n°s 1, 2, 3, 10 est identique à la succession obtenue pour les mêmes inscriptions dans les expériences faites sur la première série (voir le tableau de correspondance).

5.3.2. Comme les matrices d'incidence et de similitude obtenues présentaient pourtant certaines anomalies, on a essayé de les améliorer, en proposant pour un nouveau passage la succession :

10, 2, 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 7, 13, 12, 14, 15.

La norme initiale a été 74 ; la norme minime trouvée a été toujours 48, et la succession finale était identique à celle obtenue au passage antérieur :

10, 2, 1, 3, 5, 6, 4, 9, 8, 11, 13, 7, 12, 14, 15.

5.3.3. On a fait un autre passage à partir d'une succession initiale fortuite (3, 7, 11, 14, 5, 9, 15, 2, 1, 6, 12, 8, 10, 4, 13) (norme 523), mais cette fois-ci la meilleure norme calculée était 65 et la succession qui lui correspondait était encore incorrecte : 14, 12, 7, 9, 8, 4, 6, 3, 5, 11, 13, 15, 1, 2, 10.

6.0. Les expériences que j'ai faites démontrent que plus le nombre des variables augmente plus le résultat obtenu gagne en précision. En fait, vue la fréquence des inscriptions très brèves, j'ai vite rencontré ce problème et je me propose de l'étudier encore, à savoir le problème du degré de correction du résultat de la sériation automatique d'inscriptions dans lesquelles ne figurent pas certaines lettres. J'ai remarqué qu'en l'occurrence il est préférable de renoncer ou bien à l'inscription trop courte, ou bien à la variable qui manque dans le texte d'une ou de plusieurs inscriptions de la série, sinon le résultat portera sur des données incomplètes et sera lui-même déformé — au moins, suivant la méthode Hole-Shaw, qui établit le degré de ressemblance (d'où la succession) des inscriptions selon le nombre de variables qu'elles ont en commun.

6.1. J'ai fait une expérience sur une série de 15 inscriptions grecques des époques hellénistique tardive et romaine, à 63 variables (variantes du tracé de 16 lettres : j'ai renoncé aux lettres I, N, T). Les datations des inscriptions n°s 3, 6, 7, 9, 11, 13, 14 sont certaines (voir pl. III). La succession initiale (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15)

www.cimec.ro

Tableau de correspondance et bibliographie sélective* des inscriptions étudiées

Pl. I	Pl. II	Pl. III	Illustrations	
	1		PL. V, a	ÉPIGRAMME, MÉNÉCHARMOS FILS D'EUSTHÉNÈS : I. Stoian, SCIV, V, (1954), 94,8 ; W. Peek, SCIV, VII (1956), 199—203.
	2		V, b	ÉPIGRAMME, HÉDISTÊ FILLE D'EUAGORAS : W. Peek, *Griechische Grabgedichte* (1960), 89 ; D. M. Pippidi, StCl, VIII (1966), 45.
1	3		VI, a	DÉCRET DE MILET : V. Pârvan, Histria, VII (1923), 13,6, Pl. II, 1 ; Id., Dacia II (1925), 203,7, Fig. 9.10 ; L. Robert. BCH, LII (1928), 13, 28 = *Opera minora selecta* I (1969), 99, 28 ; S. Lambrino, Dacia III—IV (1927—1932), 398,2, Fig. 14—15).
2	4		IX, a	DÉCRET : V. Pârvan, Histria, VII (1923), 6,4, Pl. I, 2.
3	5			DÉCRET, ZALMODÉGIKOS : D. M. Pippidi, SCIV, XI (1960), 39—54 ; Id., *Contribuții la istoria veche a României* [2] (1967), 167—185, Pl. 5—6.
4	6		VI, b	DÉCRET DE PROXÉNIE : V. Pârvan, Dacia II (1925), 204, 8, Fig. 11—12 ; D. M. Pippidi, Em. Popescu, Dacia, N.S., III (1959), 237—2, Fig. 2.
5	7			DÉCRET, DIOGÉNÈS FILS DE DIOGÉNÈS : D. M. Pippidi, *Histria* I, (1954), 476, 1, Fig. 1.
6	8		VII, b	DÉCRET, HÉPHAISTIÔN FILS DE MATRIS : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954) 487,2, Fig. 2 ; Id. *Contribuții...* [2] (1967), 32—67, Pl. 1.
7	9		VII, a	DÉCRET, DIONYSIOS FILS DE STROUTHIÔN : D. M. Pippidi, Dacia, N.S., V (1961), 305—316, Fig. 1 ; Id., *Contribuții...* [2] (1967), 242—259, Pl. 9.
8	10		VII, c	DÉCRET, AGATHOCLÈS FILS D'ANTIPHILOS : S. Lambrino, Rev. des Etudes Roumaines, V—VI (1960), 180—217, Fig. 1, Pl. I, II, III ; D. M. Pippidi, *Contribuții...* [2] (1967) 186—221.
	11		VIII, b	DÉCRET, DIOCLÈS FILS D'ARTÉMIDÔROS DE CYZIQUE : Em. Popescu, SCIV, VII (1956), 347 sq. Fig. 1.
	12		VI, c	DÉCRET, LE MARCHAND CARTHAGINOIS : S. Lambrino, Dacia, III—IV (1927—1932), 400,3, Fig. 16—17.
9	13			DÉCRET : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 498, 4, Fig. 4.
10	14		VIII, a	DÉCRET, L'AMIRAL HÉGÉSAGORAS FILS DE MONIMOS : D. M. Pippidi, Em. Popescu, Dacia, N.S., III (1959), 235—258, Fig. 5 = StCl, II (1960), 203—224.
	15		XI, a	DÉCRET : V. Pârvan, Histria, VII (1923), 17, 11, Pl. III, 1.

* On ne donne pas le lemme complet de chaque inscription, mais seulement la première et la plus récente des éditions, d'habitude accompagnées de photos ; de plus, on indique les études importantes pour la datation.

www.cimec.ro

Pl. I	Pl. II	Pl. III	Illustrations	
11	16		Pl. X, a	DÉCRET DES *NEOI* : Em. Popescu, SCIV, VII (1956), 349 sq. Fig. 2 ; I. Stoian, SCIV, 18 (1967) 235—242 ; L. Robert, StCl, X, (1968), 77—85.
	17		IX, b	DÉCRET : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 505,7, Fig. 7 = D. M. Pippidi, Em. Popescu, Dacia, N.S., III (1959), 237,3, Fig. 3.
	18		XII, b	DÉCRET, MOSCHION FILLE DE DIOGÉNÈS : D. M. Pippidi, SCIV, XIX, (1968), 430, 2, Fig. 2.
	19		XI, c	DÉCRET : V. Pârvan, Histria VII (1923), 23, 16, Pl. V, 1.
12	20	1	XI, d	DÉCRET, ARISTAGORAS FILS D'APATOURIOS : Gr. Tocilescu, AEMO, VI (1882), 36, 78, Pl. III ; (Syll. [2], 235) ; O. Fiebiger, Ö. Jahresh. XIV (1911), Beibl., 67—71 ; (Syll. [3], 708). Pour les datations proposées, voir D. M. Pippidi, *Contribuţii...* [2] (1967) 270—286, Pl. 12—13.
13	21	2	XI, b	*ALBUM*, LA SECONDE FONDATION D'HISTRIA : D. M. Pippidi, StCl, IX (1967), 153—166, fig. 1—5 ; Id., BCH XCII (1968), 1, 226—240, Fig. 1.
	22		XII, a	TEMPLE D'AUGUSTE : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 511,9, Fig. 9 ; Id., *Studii de istorie a religiilor antice* (1969), 157—163, Pl. XXII.
14	23	3	XII, c	*ALBUM* : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 559, 33, Fig. 33.
		4	XIII, c	*ALBUM*, MEMBRES DE LA GÉROUSIE : V. Pârvan, Histria IV (1916), 64, 20, Pl. X—XI.
		5	XIII, a	DÉCRET, ABA FILLE D'HÉGATAIOS : Em. Popescu, SCIV, V (1954), 449—466 ; Id., Dacia, N.S. IV (1960), 273—296.
		6	XIII, b	AUTEL FUNÉRAIRE : V. Pârvan, Dacia II (1925), 231, 29, fig. 49—50.
		7	XV, c	INSCRIPTION AGONISTIQUE : D. M. Pippidi, StCl, VII (1965) 301, 3, Pl. II, 3.
		8	XIV, b	*ALBUM* : D. M. Pippidi, StCl, VIII (1966), 55, 19, Fig. 19.
		9	XIV, a	INSCRIPTION AGONISTIQUE : I. Stoian, Dacia, N.S. XIV (sous presse)
15	24	10	X, b	DÉCRET : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 540, 19, Fig. 19.
	25		X, c	DÉCRET DES TAURÉASTES : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 553, 30, Fig. 30.
		11	XV, a	HOROTHÉSIE DE LABERIUS MAXIMUS : V. Pârvan, Histria IV (1916), 26, 16, pl. V ; D. M. Pippidi, *Contribuţii...* [2] (1967), 349 sq. Pl. 20.
		12	XVI, a	DÉDICACE À SEPTIME SÉVÈRE ET À CARACALLA : V. Pârvan, Histria IV (1916), 105,31, pl. VIII, 1.
		13	XV, b	INSCRIPTION AGONISTIQUE : D. M. Pippidi, SCIV, V (1954), 93, 6 ; Id. *Contribuţii...* [2] (1967), 445—463, pl. 26.
		14	XVI, b	*ALBUM* : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 548, 23, fig. 23.
		15	XVI, c	AUTEL FUNÉRAIRE : D. M. Pippidi, *Histria* I (1954), 519, 12, fig. 12.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

PERIOADA CONDIȚIONALĂ A LIMBII GRECEȘTI CA UNITATE A PROTAZEI ȘI A APODOZEI

DE

ANA FELICIA ȘTEF

1. CORELAȚIA DINTRE CONDIȚIONALĂ ȘI REGENTA SA LA DIVERȘI GRAMATICI

În toate tratatele de gramatică a limbii elene, de la cele mai vechi pînă la cele mai recente, propoziția circumstanțială condițională este tratată în mod consecvent în corelație cu regenta sa. La prima vedere, s-ar părea că acesta este procedeul obișnuit în cazul tuturor subordonatelor. În realitate, celelalte propoziții dependente sînt examinate *nu împreună* și *nu pe același plan* cu regenta lor, ci *în funcție* de ea. Dimpotrivă, condiționala este unica propoziție secundară care s-a sudat atît de strîns cu regenta, încît, chiar în calitatea sa de dependentă, influențează propria sa regentă și-i determină o anumită structură; împreună, ele creează o singură unitate gramaticală, așa-numita *perioadă condițională*, care exprimă o singură unitate logică: *ipoteza*.

a) Studiindu-le permanent împreună, toți specialiștii recunosc implicit această unitate. Pentru mulți însă ea nu constituie o preocupare deosebită. Cele două propoziții corelate se prezintă fără prevenirea cititorului asupra situației gramaticale speciale în fața căreia se află. În felul acesta, nemărturisit, lucrurile sînt înfățișate fără distincția cuvenită și fără semnalarea unor elemente de bază a căror cunoaștere preliminară este absolut necesară pentru înțelegerea corectă a acestei unități sintactice. Iată de pildă, B. Delbrück, atît în *Syntaktische Forschungen*[1], p. 70—74, cît și în *Vergleichende Syntax*[2], p. 329—330, nu discută problema corelației dintre condițională și condiționată. La fel, se începe direct cu clasificarea condiționalelor în tratatele de gramatică a limbii elene elaborate de K. Brugmann[3], p. 278, 3; 560; 594, Z. M. Stahl[4], p. 376—444,

---

[1] I, Halle, 1871.
[2] *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg, 1893—1900, III.
[3] *Griechische Grammatik*, München, 1900.
[4] *Kritisch-historische Syntax des griechischen Verbums der klassischen Zeit*, Heidelberg, 1907.

StCl. XIII, 1071, p. 47—57, București

www.cimec.ro

A. Meillet — J. Vendryes [5], p. 372—378, E. Kieckers [6], p. 51—57, E. Schwyzer [7], II, p. 682 şi urm. — ca să pomenim numai cîteva din cele mai cunoscute şi mai valoroase opere din acest domeniu.

b) Condiţionala şi regenta sa sînt la origine două propoziţii independente. Cu toate acestea, încă în faza de independenţă a lor, deci încă în perioada indo-europeană, ele formau o unitate sintactică şi semantică. Semnul formal al coeziunii acestora îl crea, pe de o parte, topica — propoziţia care exprimă condiţia preceda de regulă propoziţia care redă consecinţa îndeplinirii condiţiei —, pe de altă parte, pauza care se interpunea în mod obişnuit între cele două propoziţii.

În cadrul acestei corelaţii, unii învăţaţi atrag atenţia în mod special asupra independenţei originare a celor două propoziţii, menţinută de-a lungul epocilor. Astfel J. Viteau, în tratatul de gramatică elenă a limbii *Noului Testament* [8], insistă (§ 182 d) asupra independenţei celor doi membri ai unităţii sintactice în discuţie; el susţine că autonomia acestora se vădeşte în folosirea timpului şi a modului, care nu depind decît de natura ideii, ceea ce explică amestecul formelor celor două propoziţii ale perioadei condiţionale. În special propoziţia principală — adaugă J. Viteau (§ 182 c) — poate lua toate formele propoziţiei independente care exprimă o judecată sau o dorinţă. În acelaşi sens G. Curtius [9], p. 534, remarcă independenţa apodozei faţă de protază; ea poate îmbrăca toate formele propoziţiilor independente ale enunţării sau ale comandării. Autonomia originară a celor două propoziţii ale perioadei condiţionale se menţine şi după dezvoltarea subordonării, susţine, în aceeaşi ordine de idei, J. Humbert, *Syntaxe grecque* [10] (p. 355). Iată, deci, numai cîteva din părerile care s-au oprit în special asupra independenţei şi, în consecinţă, asupra aspectului structural variat al celor două propoziţii ale perioadei condiţionale.

c) Dimpotrivă, alţii — sau uneori şi cei menţionaţi anterior — insistă în special asupra coeziunii celor două propoziţii. Astfel G. Curtius, (*op. cit.*, p. 355), în afara părerii sale, expusă mai sus, mai atrage atenţia asupra concordanţei ce există totodată între enunţarea condiţiei şi felul în care este indicată realizarea ei. H. Vandaele, în lucrarea sa asupra optativului grec [11], constată că propoziţiile supozitive, antecedenta şi consecventa, apar la acelaşi mod şi timp, explicînd această identitate de structură prin aceea că ambele enunţă un fapt considerat posibil. Motivarea pe care o dă în continuare, „una depinde de alta numai pentru că ele se prezintă împreună minţii noastre pentru a forma un sens complet" (p. XVI), este insuficientă, deoarece nu se arată cauza care provoacă această asociere a lor în mintea noastră. Acelaşi autor precizează — de această dată mai satisfăcător — că, în corelaţia dintre condiţională şi condiţionată, raportul stabilit este de la cauză la efect. Aceeaşi relaţie între cele două propoziţii discutate vede şi R. Kühner, *Ausführliche Grammatik* [12], p. 570, 1, afir-

[5] *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, ed. 1953.
[6] *Historische griechische Grammatik*, IV, Zweiter Teil, Berlin — Leipzig, 1926.
[7] *Griechische Grammatik*, vol. II, München, 1950.
[8] *Étude sur le grec du Nouveau Testament*, Paris, 1893.
[9] *Griechische Schulgrammatik*, ed. 24, Viena, 1903.
[10] Ed. II, Paris, 1954.
[11] *Essai de syntaxe historique. L'optatif grec*, Paris, 1897.
[12] *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover-Leipzig, 1904, vol. II.

www.cimec.ro

mînd că circumstanțialele ipotetice exprimă raportul unei condiții cu o condiționată. El precizează în continuare, p. 571, 1, că avem de-a face aici cu un raport cauzal, de urmare: „Condiția va fi" în acest raport — specifică autorul — „ca un temei, dar nu ca unul adevărat, ci ca unul presupus, acceptabil, posibil". În sens similar, J. Humbert, *op. cit.*, p. 355, motivează că în ambele propoziții se află cel mai des același mod și timp pentru că și rațiunile sînt aceleași.

Ne oprim aici cu exemplificările de acest gen, deoarece în general opiniile exprimate în această temă se grupează în jurul uneia sau alteia din cele două păreri enunțate mai sus. La prima vedere, ansamblul acestor păreri, adeseori contradictorii, creează derută; din totalitatea trăsăturilor sintactice care definesc cei doi termeni ai perioadei condiționale se constată, în primul moment, o aparentă lipsă de sistem. Sîntem, după unii învățați, în fața unei identități de structură, după alții, în fața unei diversități a celor doi membri corelați. Care din cele două posibilități prezintă forma esențială, sistemul, și care varianta? Sau cum se explică acest dezacord în opinii? Iată întrebări la care vom încerca să dăm răspuns în cele ce urmează.

2. UNITATEA PROTAZEI ȘI A APODOZEI ESTE INDISOLUBILĂ

Antichitatea elenă ne-a transmis cei doi termeni, *protază* și *apodoză*, cu care se desemnează condiționala și regenta sa. B. Delbrück, *Vergleichende Synt.*, III, p. 193, precizează însă că acești termeni erau necunoscuți gramaticilor greci, că ei au fost creați în cadrul logicii și al retoricii și numai ulterior au fost adoptați de gramatică. În antichitate, prin ei erau desemnate cele două membre ale ipotezei.

La rîndul său, ipoteza este o presupunere menită să clarifice un fenomen sau să rezolve o problemă; ea este o explicație provizorie. Ca atare, ipoteza constituie o singură formă logică, complexă, în care se imaginează soluția unei probleme puse. Protaza pune problema, apodoza redă rezolvarea ei. Prin urmare, însuși conținutul perioadei condiționale, care este ipoteza, face indisolubilă unitatea protazei și a apodozei; una fără de alta nu poate exprima ideea complexă a punerii condiției și a exprimării consecinței ei.

a) Unitatea strînsă a protazei și a apodozei este remarcată încă din antichitate. În special logica stoiciană are meritul de-a fi dat prima explicație amplă a ei. După stoici, fraza ipotetică se numește τὸ συνημμένον, termen provenit de la verbul συνάπτω „a uni, a lipi strîns, a atașa"; ea este complexă sau, în exprimarea lor, οὐχ ἁπλοῦν „nesimplă", fiind formată din două propoziții sau judecăți; una se cheamă τὸ ἡγούμενον „conducătoarea", numită și „inițiala", „începătoarea" — aceasta este protaza —, și cealaltă, τὸ λῆγον „terminala", este apodoza. Împreună, ele creează perioada condițională, numită de stoici τὸ λῆμμα „ceea ce este luat, admis sau dat" (termen creat de la rădăcina λαβ — aceeași ca în verbul λαμβάνω „a lua, a accepta"). Prin urmare, raționamentul stoic „Dacă e zi, e lumină" constituie o λῆμμα în cadrul căreia „Dacă e zi" este τὸ ἡγούμενον, iar „e lumină", τὸ λῆγον. Această

www.cimec.ro

judecată compusă, ipotetică, este introdusă prin conjuncţia εἰ „dacă" şi redă o ἀκολουθία „o serie, o urmare"; conjuncţia condiţională „dacă" anunţă că *a doua presupunere* va urma în mod consecvent pe prima.

Perioada condiţională sau τὸ λῆμμα constituie, în concepţia stoicilor, de fapt *o singură propoziţie — premisă* de categoria οὐχ ἁπλοῦν „nesimplă" sau „complexă". În raţionamentul stoic, după această premisă complexă, urmează a doua premisă, numită πρόσληψις „adaos", „ceea ce este luat în plus", ca de exemplu „dar e zi"; aceasta este o propoziţie ἁπλοῦν, „simplă". A treia propoziţie a raţionamentului ipotetic stoic este concluzia, în greacă ἐπιφορά „inferenţa", de asemenea simplă, ca de exemplu „Deci este lumină" [13].

Iată, deci, că încă din antichitate s-a remarcat nu numai că protaza şi apodoza formează o unitate, ci că această unitate este de factura unei singure „propoziţii", a unei unice premise — complexă, ce-i drept, dar unică totuşi.

b) Termenii *protază* şi *apodoză*, trecînd cu vremea din domeniul logicii în cel al gramaticii, au continuat să desemneze pînă în timpurile moderne cei doi termeni ai perioadei condiţionale. Problema unităţii lor a fost însă lăsată pe planul al doilea; majoritatea tratatelor de gramatică — aşa cum am arătat anterior — nu se preocupă în mod deosebit de ea şi aceasta pentru că nu prezintă o utilitate practică imediată. Ea are însă o deosebită importanţă teoretică.

Caracterul aparte al acestei unităţi a fost întrezărit de unii învăţaţi moderni. Astfel G. Curtius, *op. cit.*, p. 534, vede în condiţională şi regenta sa doi membri corelaţi, dintre care regenta sau principala este o consecantă; ea indică o acţiune care nu se înfăptuieşte decît dacă se realizează mai întîi condiţia pusă. Prin urmare, G. Curtius admite implicit existenţa unui raport bilateral în această unitate: condiţionala şi condiţionata se află într-un raport de interdependenţă.

Într-un fel mai mult sau mai puţin limpede, această dependenţă reciprocă a fost sesizată, dar la fel fără s-o discute, şi de alţi învăţaţi. Un pas spre soluţionarea problemei raportului dintre protază şi apodoză îl realizează F. E. Thompson, *A Syntax of Attic Greek*, London, 1902, p. 173, cînd susţine, din păcate fără alte reflecţii, că dependenţa consecinţei (apodozei) de condiţie (protază) constituie *punctul esenţial* al clauzei condiţionale. Într-adevăr, adăugăm noi, aici se află cheia soluţionării problemei. În cadrul raportului în discuţie, propoziţia secundară, deci circumstanţială şi dependentă, determină la rîndul său principala, deci pe propria sa regentă. Acelaşi autor mai enunţă, la fel fără s-o dezvolte, o altă idee valoroasă: el remarcă faptul că adeseori particula δέ introduce o apodoză, ca şi cum aceasta ar fi coordonată cu protaza. Acest detaliu gramatical este foarte instructiv: particula δέ nu contravine caracterului independent al apodozei, dar are funcţia de-a scoate în evidenţă *importanţa logică* a propoziţiei subordonate (a protazei) şi totodată *importanţa gramaticală* a propoziţiei principale (a apodozei).

c) Unitatea indisolubilă a protazei şi a apodozei se vădeşte, pe planul expresiei, prin unitatea de structură a celor doi membri corelaţi. Acelaşi

[13] Vezi Diogenes Laertios, *Despre viaţile şi doctrinele filozofilor*, trad. rom. de C. I. Balmuş, Bucureşti, 1965, VII 71 şi nota 223, p. 672 (redactată de A. Frenkian).

www.cimec.ro

mod și același timp în condițională și în regenta sa se constată în toate fazele evolutive ale limbii elene pe care ne-am propus să le cercetăm în această problemă. Iată cîteva exemple:

Homer, *Il.*, I, 564; II, 155; V, 273; Hesiod, *Erga*, 434; *Theog.*, 836; Tyrtaios, fr. 12, v. 35 și urm. Bergk II; Alceu, fr. 92 Puech; Safo, fr. 160 Puech; Herodot, I, 120; Tucidide, I, 36; Platon, *Phaedon*, 73 a; Aristotel, *Ars poetica*, XXV, 3; Menandru, *Syncrisis*, v. 85 și urm. Jaekel 1964, p. 91; Theocrit, V, 20; Polybiu, I, 1, 1, Strabon, II, 3, 34; Plutarh, *Marcius*, 23, 224 d3; Pausanias, I, 3, 3; Babrios, *Mythiambi*, 128, 11; Gregorius din Nyssa, *Disc. cateh.*; Musaios, v. 219; Proclos, *Coment.* LIII, 25, 15.

Structura unitară a protazei și a apodozei, în sensul utilizării aceluiași mod și timp, se menține, după crearea subordonării, de la Homer pînă în sec. V e.n., interval pe care ne-am propus să-l studiem. Cu mici excepții, ea este la fel de bine atestată în toate epocile. Prin urmare, structura identică a membrilor frazei ipotetice se menține în toate cele 15 secole din care am luat exemple. Predomină însă în perioada clasică.

3. UNITATEA PROTAZEI ȘI A APODOZEI ESTE DE UN TIP DEOSEBIT

a) Unitatea protazei și a apodozei nu se rezumă, după cum cred unii autori, la simplul raport de la regentă la *subordonata* sa. Aceasta este opinia de pildă a lui J. Viteau, *op. cit.*, p. 182 e, care susține că „între cele două propoziții ale perioadei condiționale există un raport *obișnuit*, *regulat*, rezultînd din natura ideilor, ceea ce aduce o corespondență în construcția celor două propoziții". De asemenea, V. Magnien, *Le futur grec*, Paris, 1912, vol. II, V, are aceeași părere, deși nu o mărturisește expres, de vreme ce clasifică condițională le „după natura și forma verbului principalei sau al apodozei" — deci la fel ca în cazul celorlalte subordonate. De aici, el amestecă criteriul sensului exprimat de verbul din regentă (ordin, obligație, voință, interogație etc.) cu criteriul modului și al timpului acestui verb.

În realitate, corelația protază—apodoză se deosebește de simplul raport dintre *regentă* și *subordonata* sa. O scurtă comparație, de pildă, cu propoziția cauzală va ilustra acest adevăr. În primul rînd, în situația cauzalelor, regenta nu se modifică o dată cu modificarea subordonatei sale, indiferent de sensul, de modul și de timpul verbului din subordonată. (Acest fapt se vădește de altfel și în situația altor raporturi de subordonare.) De exemplu, în fraza: „Fiindcă așa vrei tu, eu plec", în gr. ἐπειδὴ οὕτω ἐθέλεις, ἀπέρχομαι, regenta nu se schimbă, fie că vom pune verbul secundarei la viitor (ἐπειδὴ οὕτω ἐθελέσεις „pentru că așa vei voi"), la un timp trecut (ἐπειδὴ οὕτω ἤθελες „pentru că așa voiai") sau la un alt mod (ἐπειδὴ οὕτω ἐθέλοις „pentru că așa ai voi"); ea rămîne aceeași chiar dacă sensul verbului subordonatei se schimbă (ἐπειδὴ λέγεις „pentru că vorbești", ἐπειδὴ παίζεις „pentru că te joci" etc.). În cazul condiționalelor însă, structura subordonatei (a protazei) atrage după sine aceeași structură în regentă. De exemplu: εἰ ἐθέλοις, ἀπερχοίμην ἄν „dacă ai vrea, aș pleca"; εἰ ἤθελες, ἀπηρχόμην ἄν „dacă voiai, plecam" etc. Această situație deosebită în care regenta se modifică în funcție de subordonata sa

www.cimec.ro

se explică, printre altele, prin natura conţinutului exprimat de ambele membre ale perioadei condiţionale; fiecare exprimă o presupunere, numai că prima supoziţie o prezintă subordonata şi nu regenta şi numai a doua presupunere o redă regenta ca o urmare, ca o consecinţă ce decurge din prima.

În al doilea rînd, în cazul altor secundare, cum sînt de pildă completivele, subordonata se schimbă adesea în urma schimbării regentei, în vreme ce protaza condiţională rămîne în general indiferentă faţă de modificările apodozei sale. Astfel, de pildă, propoziţiile completive pot lua forma acuzativului cu infinitivul după verbele dicendi, declarandi etc., sau forma participială, după verbele sentiendi etc. din regentă. Asemenea modificări nu au loc în cazul protazei condiţionale. Dimpotrivă, aşa cum remarcă pe drept J. N. Madvig, *op. cit.*, 135 c, subordonata condiţională îşi păstrează forma şi atunci cînd — de exemplu — însăşi regenta sa trece la construcţia acuzativ cu infinitiv sau la participiu. De pildă, ἐλπίζω εἰ τὴν πρὸς ἐμὲ ὁδὸν τράποιο, σφόδρ' ἄν σε τῶν καλῶν καὶ σεμνῶν ἐργάτην ἀγαθὸν γενέσθαι (*Xenofon*, *Memorabilia*, 2, 1, 27).

Lucrurile nu merg însă atît de departe, cum afirmă R. Kühner, *op. cit.*, 570, 2, încît predicatul protazei să determine *de regulă* predicatul apodozei. El îl atrage numai spre aceeaşi construcţie şi spre exprimarea aceluiaşi tip de supoziţie. Apodoza îşi păstrează totuşi, în mare, autonomia sa de regentă şi de propoziţie, cel mai des, principală. Protaza condiţională, dimpotrivă, fiind o circumstanţială, comportă şi unele semne ale subordonării. Dar, din nou, caracterul aparte al acestei subordonări se impune atenţiei noastre.

„Subordonata este un tip sintactic potrivit căruia o propoziţie poartă în sine marca dependenţei sale" — spune A. Meillet—J. Vendryes, *op. cit.* (1953), § 938. J. Humbert, *op. cit.*, § 139, vorbeşte (de altfel, după K. Brugmann, *Abrégé*, § 895) de cinci semne ale subordonării: 1. un scurt moment de oprire între principală şi subordonată; 2. schimbarea persoanei; 3. schimbarea verbului la moduri impersonale; 4. pronume şi conjuncţii; 5. optativul oblic. E suficient să apară unul singur din aceste semne, ca să putem vorbi de subordonare. În cadrul perioadei condiţionale, situaţia deosebită care ne atrage de la început luarea-aminte constă în faptul că şi regenta poartă în sine o anumită *marcă a dependenţei* sale de subordonata sa. Instructive, în acest sens, sînt cuvintele lui H. Vandaele, *op. cit.*, p. 138: „La origine, simplul fapt al juxtapunerii era suficient pentru a stabili între două supozitive un raport de *cauză—efect*. Pentru a le diferenţia exterior, ele au fost distinse prin adverbele εἰ şi κε sau ἄν. Repartiţia acestor adverbe-particule (εἰ în protază, κε sau ἄν în apodoză) nu-şi are justificarea în valoarea însăşi a particulelor, pentru că atît εἰ cît şi κε, ἄν par a fi fost două adverbe de timp cu semnificaţie primitivă foarte învecinată, poate chiar identică". Prin urmare, adăugăm noi, dacă εἰ a devenit un semn al subordonării protazei, de ce n-am considera la fel că ἄν şi κε sînt semne exterioare, ale expresiei, care indică o anumită dependenţă a apodozei de regenta sa?

În concluzie, caracterul deosebit al corelaţiei protază—apodoză se vădeşte atît pe planul conţinutului — amîndouă exprimă presupuneri, doar că prima presupunere este exprimată de subordonată, a doua de

www.cimec.ro

regentă, ceea ce face ca regenta să depindă de subordonata sa, — cît și pe planul expresiei — nu numai subordonata comportă un semn (εἰ) al legăturii ei cu o altă propoziție, ci și regenta (κε sau ἄν).

b) Caracterul deosebit al raportului în discuție nu „constituie însă o anomalie" [14]. Un nou punct de vedere în studiul problemei dependențelor gramaticale va dovedi acest adevăr. Vechiul unghi de vedere, clasic, se dovedește insuficient în descrierea condiționalelor. Studiind problema recțiunii, L. Hjelmslev, *La notion de rection* [15] (1939) atrage atenția asupra caracterului unilateral al modului în care gramaticile clasice concep în general raportul dintre doi termeni în dependență. Ele privesc pe unul din termeni ca guvernant, pe celălalt ca guvernat, fără să fie posibil și inversul. În acest sens, „recțiunea este mișcarea logică și ireversibilă de la un guvernant la un guvernat" (p. 146). De exemplu, în raportul de concordanță dintre un substantiv și adjectivul (atributul) său, substantivul este termenul primar, pentru că poate apărea și fără atribut, fără termen secundar. Din punctul de vedere al gramaticii clasice, genul, numărul și cazul termenului primar (al substantivului) guvernează genul, numărul și cazul termenului secundar (al adjectivului), cel puțin în limbile în care un substantiv poate fi indeclinabil în raport cu moțiunea adjectivului. Într-adevăr, ar fi greșit să se pretindă că un adjectiv decide genul substantivului *templum*, numărul substantivului *tenebrae*, cazul cuvîntului *nefas*. În asemenea situații, avem de-a face cu o determinare, genul, numărul și cazul termenului primar determină genul, numărul și cazul termenului secundar. Dar acest unghi de vedere, clasic, nu este unicul. Recțiunea — și dependența în general, adăugăm noi — este un fenomen mult mai complex; de pildă, ea poate fi înțeleasă și ca un *apel necesar*, în care este obligatoriu să se distingă un *apelat* și un *apelant*. În raportul dintre un substantiv și adjectivul său, termenul secundar (adjectivul) este *apelant* — el reclamă prezența obligatorie a termenului primar (a substantivului) —, iar termenul primar este *apelat* — el este reclamat de termenul secundar. Din acest punct de vedere, termenul secundar guvernează termenul primar sau, cu alte cuvinte, caracterul lor primar și secundar se inversează.

Dar nici *apelul necesar* sau *determinarea* unui termen de către alt termen nu-i singura posibilitate funcțională ce se prezintă. Determinarea este o dependență unilaterală și obligatorie. Se poate concepe însă și o *interdependență* sau o *dependență bilaterală* și obligatorie, cît și o *dependență facultativă*. De exemplu, între categoria globală a prepozițiilor și a verbelor care intră în raport de recțiune cu ablativul, pe de o parte, și ablativul însuși, pe de altă parte, există o interdependență (ablativul nu apare în afara recțiunilor). Dar *ab* cu *ablativul* prezintă o dependență facultativă, deoarece ablativul nu reclamă în mod obligatoriu prepoziția *ab*, iar această prepoziție nu cere în mod necesar *ablativul*; ea poate fi și adverb (p. 148).

---

[14] Cum crede J. N. Madvig, *op. cit.*, § 135, Rem. 2 „Alte anomalii (este vorba de structuri neidentice ale protazei și apodozei, cu totul izolate, de enunțuri ipotetice) sînt consecința unei limbi puțin corecte".

[15] În *Essais linguistiques*, în Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, Copenhaga, 1959, vol. XII, p. 139 și urm.

www.cimec.ro

Recţiunea este deci o noţiune insuficientă, pentru că nu cuprinde decît relaţii heterosintagmatice (p. 149). Iar sistemul limbii este stabilit din ansamblul corelaţiilor şi al categoriilor constituite de ele.

Din numeroasele analize ale dependenţelor posibile între doi termeni corelaţi, făcute de L. Hjelmslev în lucrarea citată, cea care se poate adapta în cea mai mare măsură la termenii perioadei condiţionale este *funcţia semiologică*. Această funcţie, spune L. Hjelmslev, *op. cit.*, p. 150, uneşte *planul conţinutului* cu *planul expresiei*. Ea este o relaţie, pentru că ambele planuri sînt coexistente şi nu alternative. Între aceste două planuri există o interdependenţă, deoarece ele sînt complementare. Dar între unităţile celor două planuri există şi o dependenţă facultativă, deoarece ideea nu invocă în mod necesar semnificantul, iar semnificantul nu invocă obligatoriu ideea.

Prin teoriile noi prezentate mai sus, L. Hjelmslev a făcut un pas însemnat în lămurirea complexităţii raporturilor gramaticale existente în limbă. În problema cercetată de noi, interes deosebit prezintă tocmai această „funcţie semiologică"; ea pregăteşte într-un fel explicaţia pe care o dăm raportului dintre protază şi apodoză şi pe care o expunem la ultimul punct (4). Ne mărginim deocamdată să subliniem faptul că orice raport sintactic, deci şi cel dintre protaza şi apodoza condiţionalelor, este *complex*, de asemenea că este absolut necesar să se ţină seama, în definirea acestui raport, de planul conţinutului şi de cel al formei sau al expresiei.

c) Caracterul deosebit al corelaţiei *protază-apodoză* se vădeşte în faptul că, deşi aceşti doi termeni formează un tot unic şi inseparabil, unitatea lor nu înseamnă identitate, ci o *unitate de contrarii*. Am văzut că se poate urmări de-a lungul a 15 veacuri existenţa unei structuri identice a protazei şi a apodozei. Dar această situaţie dă în vileag numai un aspect al raportului în discuţie. Deşi indisolubil legate şi persistent asemănător constituite, cele două propoziţii ale perioadei continuă să-şi menţină independenţa originară de-a lungul epocilor. Ele comportă deci şi un aspect opus, contrar celui înfăţişat mai înainte. Pe planul expresiei, contradicţia dintre protază şi apodoză se vădeşte în incongruenţa structurii celor doi membri, în elipsa protazei şi în elipsa apodozei.

Iată cîteva exemple: Homer, *Iliada*, II 258, (în protază εἰ κ'ἔτι + ind. viit., în apodoză optativul); Hesiod, *Erga*, 267 (în protază αἰ κ' + conj., în apodoză ind. prez.); Theognis, v. 109 Bergk II, p. 129 (în protază ἤν δ' + + conj., în apodoză ind. prez.); Alceu, fr. 118 Puech, p. 103 (în protază αἰ κ' + conj., în apodoză opt.); Safo, fr. 1 Puech, p. 190 (în protază αἰ + ind. prez., în apodoză ind. viit.); Herodot, VIII 60 (în protază ἤν + conj. prez., în apodoză ind. prez.); Tucidide, 127 (în protază εἰ ἄρα + opt., în apodoză ind. aor.); Platon, *Phaedon*, 68 b (în protază εἰ δέ + ind. prez., în apodoză opt.); Aristotel, *Organon*, I, *Despre interpretare*, XIV, 2 (în protază εἰ δὲ μή + ind. prez., în apodoză ind. viit.); Menandru, *Lyncrisis* I Jaekel, p. 97, v. 225 şi urm. (în protază ἐάν şi ἄν + conj., în apodoză οὐδέν + ind. prez.); Theocrit, V, v. 78 (în protază εἰ + ind. prez., în apodoză imperativ); Polybiu, 6, 9, 10 (în protază εἰ + opt. aor., în apodoză, ind. aor.); Strabon, XII, 16 (în protază ἐὰν μή + conj., în apodoză ind. prez.); Gregorius din Nyssa, *Disc.*, 1, 5 (în protază εἰ + ind. perf., în apodoză ind. prez.); Musaios, 82 şi urm.

www.cimec.ro

(εἰ οὐκ + ind. perf., apodoză, opt. prez.); Proclos, *Coment.*, XLV 10 (în protază εἰ μή + ind. prez., în apodoză οὐδέ + ἄν + opt.).

Incongruența de structură a celor doi termeni ai perioadei condiționale, așa cum reiese din exemplele de mai sus, comportă o foarte mare varietate: unele au modul diferit, altele, timpul; variată este și folosirea particulelor și a negațiilor.

Elipsa protazei: *Il.*, VIII, 451; Pindar, *Olimpica*, II, 108 și urm.; Eshil, *Prometeu*, 441; Sofocle, *Oedip la Colonos*, 800; Euripide, *Hecuba*, 1999; Callimah, *Către Artemis*, 250; Polybiu, III, 6, 3; Epictet, *Disertații*, I, 1, 31; Simplicius, *Comentarii*, I, 2, 36—38; Marc Aureliu, *Către sine însuși*, IV, 4; elipsa apodozei: Homer, *Il.*, I, 135; Archiloch, Fr. 71, Bergk II; Hipponax, Fr. 90, Bergk II; Alcman, Fr. 29, Bergk II; Euripide, *Hecuba*, 1206; Demostene, *Filipica* A, VII, 25; Callimach, *Epigrama* XIII, 5; Musaios, 144; Luca, NT, XIX, 42; Marcu, NT, VIII, 12; Ezekiel, VT, XXXVI, 5; Synesios, *Dion*, 10, 7 etc.

În concluzie, caracterul contradictoriu al unității protazei și a apodozei se manifestă în structura *lor sintactică* diversă și în elipsa fie a protazei, fie a apodozei. Contradicțiile dintre cei doi termeni sînt evidente; ele se explică tocmai prin caracterul indisolubil al unității lor.

4. UNITATEA PROTAZEI ȘI A APODOZEI ESTE DIALECTICĂ

Ideile exprimate de L. Hjelmslev, *op. cit.*, p. 150, în legătură cu *funcția semiologică*, prin care înțelege o *relație* ce unește expresia cu conținutul, deoarece sînt două planuri concomitente și nu alternative, sînt cuceriri valoroase ale lingvisticii structurale. Ele vin în sprijinul afirmațiilor noastre din rîndurile ce urmează:

a) Protaza și apodoza perioadei condiționale sînt două laturi indisolubile și coexistente ale aceleiași fraze. Ele împreună redau un singur conținut logic: ipoteza. Dar cum însăși ipoteza este un concept bilateral, forma sa de exprimare în mod firesc este bimembră. Astfel, de pildă, fraza: *Dacă vii, eu plec*, pe planul conținutului, constituie o singură premisă a unui silogism care poate fi continuat astfel:

Tu vii

Deci eu plec.

În afară de aceasta, între cei doi termeni ai unității există o interdependență complementară redată de relația cauză-efect existentă în conținutul lor; primul termen, *dacă vii*, este cauza care provoacă obligatoriu efectul, în acest caz, *plecarea mea*.

Legătura indisolubilă dintre cei doi termeni corelați ca și interdependența laturii expresiei cu latura conținutului se vădesc mai clar în fraza ipotetică decît în oricare relații sintactice dintre propoziții. În cadrul acestei unități, factorul prim, determinant, se schimbă după cum privim cele două propoziții prin prisma expresiei sau prin cea a conținutului.

După criteriul clasic al subordonării, în perioada condițională *Dacă vii , eu plec*, apodoza *plec* este termenul prim, independent, pentru că poate apărea fără termen secundar, fără protaza *dacă vii*, dar invers nu

www.cimec.ro

este cu putinţă; *dacă vii* este apelantul care cere implicit şi obligatoriu urmarea, consecinţa. În felul acesta, pe planul expresiei, apodoza constituie factorul prim, apelatul, protaza, factorul secund, apelantul; regenta guvernează condiţionala, protaza depinde de apodoză.

Privind însă aceeaşi perioadă condiţională şi prin prisma conţinutului, deoarece conţinutul şi forma coexistă şi sînt inseparabile, observăm între cei doi termeni ai ipotezei relaţii de cauzalitate; în protază se stabileşte că un fenomen determină alt fenomen exprimat în apodoză. În exemplul de mai sus, *dacă vii, eu plec, plecarea mea* este determinată de *sosirea ta*. În acest fel, pe planul conţinutului, protaza constituie factorul prim, determinant, apelatul, apodoza, factorul secund, determinat, apelantul.

Această inversare a rolurilor de *guvernant — guvernat* reiese şi din cele ce urmează: raportul dintre antecedent şi secvent se exprimă prin două reguli: din adevărul antecedentului (al condiţiei) urmează cu necesitate adevărul consecinţei şi din falsitatea consecinţei rezultă cu necesitate falsitatea antecedentului, a condiţiei, deoarece — aşa cum a spus încă Aristotel [16] — „în unire şi în dezunire constă falsul şi adevărul".

b) Unitatea dialectică pe care o formează termenii ipotezei nu înseamnă identitate, ci o unitate de contrarii. Este o „dedublare a unicului în laturi care se exclud reciproc" [17]. Însăşi identitatea conţine în sînul ei deosebirea; această diversitate în unitate apare în orice propoziţie, în cadrul căreia predicatul diferă obligatoriu de subiect, dar subiectul ca atare nu există în afara predicatului [18]. La fel, în cadrul perioadei condiţionale, condiţia este net distinsă de consecinţa ei, dar consecinţa, urmarea, nu există în afara cauzei care a produs-o, în afara condiţiei.

„Dedublarea unicului şi cunoaşterea părţilor lui contradictorii — spune Lenin [19] — „...este *f o n d u l* (una din «esenţele», una din particularităţile sau trăsăturile fundamentale, dacă nu chiar singura fundamentală) al dialecticii". Iar „judecata" — afirmă A. Joja — (la fel fraza ipotetică, adăugăm noi) „se înfăţişează ca o imagine vie a *unităţii identităţii şi diferenţei*", ca lege „a identităţii concret dialectice" [20].

c) Unitatea dialectică a protazei şi a apodozei se explică prin unitatea general dialectică dintre limbă şi gîndire.

„Între limbă şi gîndire — susţine acad. Al. Graur — „există o unitate dialectică. Aceasta înseamnă că nu există una fără cealaltă, că ele se condiţionează reciproc, se influenţează una pe alta, deşi între ele există şi contradicţii. Chiar dacă în cutare sau cutare detaliu vom găsi nepotriviri între limbă şi gîndire, în linii mari ele coincid şi dovada incontestabilă pentru aceasta ne-o aduce practica; faptul că, vorbind, izbutim să obţinem de la semenii noştri ceea ce dorim arată că limba este capabilă să transmită relativ exact gîndirea noastră" [21].

În concluzie, perioada condiţională este o unitate a doi termeni: a protazei şi a apodozei. Această unitate este de un tip deosebit, este o unitate de contrarii. Reflectînd relaţii complexe de cauzalitate, în care

---

[16] *De interpretatione*, I, 4.
[17] Vezi despre contradicţii, Fr. Engels, *Dialectica naturii*, ESPLP, 1954, p. 212—219.
[18] Vezi Fr. Engels, *Dialectica naturii*, p. 216.
[19] *Caiete filozofice*, p. 321.
[20] *Studii de logică*, Bucureşti, 1960, p. 77.
[21] *Studii de lingvistică generală*, Bucureşti, 1960, p. 204.

www.cimec.ro

cei doi termeni ai ipotezei pot coincide ca formă logică și pot diferi, perioada condițională comportă atît structură identică, cît și diversă a celor două propoziții componente : condiționala și regenta sa. Structura identică și structura diversă a membrilor acestei unități sînt la fel de reprezentative ; nici una nu constituie tipul esențial și restul varianta, ci amîndouă se află pe același plan.

În felul acesta, lipsa de sistem care iese în relief la o examinare superficială este de fapt numai o aparență. Caracterul aparte al raportului dintre protaza și apodoza ipotetică iese limpede în lumină dacă se compară cu relația dintre oricare altă regentă și subordonată a sa. Pe de o parte, regenta perioadei condiționale suferă modificări structurale în funcție de dependenta sa — ceea ce nu se întîmplă în cazul regentei altor tipuri de propoziții secundare. Situația deosebită a relațiilor condiționale decurge din însuși conținutul exprimat de ele : ambele propoziții ale perioadei condiționale redau o presupunere și, ceea ce este de reținut, prima supoziție o prezintă secundara ; de ea depinde, ca o consecință, a doua presupunere pe care o exprimă regenta. Pe de altă parte, dependenta, în general, nu suferă modificări în funcție de regenta sa, ca în cazul altor raporturi de dependență. În același timp, regenta are comportarea unei propoziții independente, iar protaza conține semne ale subordonării.

Dar aci, din nou o trăsătură diferențială : regenta condițională posedă și ea, gramatical, unele semne ale unei anumite „dependențe", a corelării ei cu dependenta sa. Protaza are marca subordonării εἰ, apodoza corelația κε, ἄν ; aceste semne au la origine aceeași valoare temporal—modală și nu implică nici unul un caracter subordonator. De asemenea frecvența particulei δέ aproape de începutul apodozei constituie o marcă gramaticală a „coordonării apodozei cu protaza".

Caracterul aparte al raportului protază—apodoză nu l-au putut sesiza gramaticile clasice, al căror unghi de vedere, în examinarea dependențelor sintactice, este unilateral. Lucrarea lui L. Hjelmslev despre recțiune scoate în vileag multiplele aspecte ale acestor relații. Dintre toate dependențele posibile examinate de L. Hjelmslev, o importanță deosebită pentru tema de față prezintă așa-numita „funcție semiologică", privită ca o corelație între planul conținutului și cel al expresiei.

Unitatea protazei și a apodozei este dialectică. Termenii perioadei condiționale alcătuiesc împreună o unitate de contrarii, o unitate în diversitate, o identitate ce există *în* și *prin* contrarii. Propoziția regentă are o importanță *gramaticală* de prim ordin, ea este factorul prim pe planul exprimării ; propoziția subordonată sau protaza are o importanță *logică* primordială ; ea avansează o supoziție a cărei îndeplinire determină urmarea celei de-a doua presupuneri exprimate de apodoză.

Contrariile unității dialectice în discuție nu dizolvă unitatea, ci făuresc prima treaptă a silogismului. Perioada condițională este numai o premisă complexă a unui raționament ipotetic, este o supoziție complexă menită să descopere adevărul.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ENCORE SUR LE CARACTÈRE DE LA LANGUE DE PLAUTE

PAR

I. FISCHER

Il y a plusieurs années déjà, nous présentions devant la Société des Études classiques une communication dans laquelle nous soutenions, à l'encontre de l'avis de la majeure partie des spécialistes, le caractère poétique et non populaire de la langue de Plaute [1]. Deux raisons principales nous ont amené à ne pas en publier le texte par la suite : 1°. Nous avons pris connaissance, après avoir rédigé notre communication, du chapitre, paradoxalement intitulé *Spoken Latin — Plautus and Terence*, du livre si pénétrant de L. R. Palmer, *The Latin Language* (Londres, 1961[3], p. 74—94), qui aboutit, partiellement par d'autres voies que les nôtres, à une conclusion similaire ; aussi avons-nous jugé le débat clos et une nouvelle intervention dans le même sens inutile[2], voire encombrante (compte tenu de l'amoncellement bibliographique depuis assez longtemps inquiétant et parfois dangereux) ; 2°. malgré nos efforts, il ne nous a pas été possible d'avoir accès à un ouvrage traitant le même sujet : il s'agit du livre de H. Haffter, *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache* (Berlin, 1934).

Si nous revenons aujourd'hui à la charge, ce n'est pas que ces raisons aient perdu toute leur actualité [3] ; mais puisque le problème a été plusieurs

---

[1] Voir le résumé dans le compte rendu de la séance du 21 décembre 1961 (dans cette revue, V, 1963, p. 443).

[2] D'autant plus que nous avons, nous-mêmes, dans un chapitre de *Istoria limbii române. I. Limba latină*, Bucarest, 1965, p. 64, fait, très succinctement et avec la réserve prudente requise par un manuel, part de nos vues.

[3] Nous avons eu la possibilité, grâce à une aimable invitation du « Deutscher Akademischer Austauschdienst » et à un séjour, trop bref, hélas, à la Fondation Hardt de Vandœuvres, de tenir au courant notre information bibliographique. Que ces deux institutions reçoivent ici l'expression de notre gratitude. Nous tenons à exprimer tout particulièrement notre reconnaissance chaleureuse à l'infatigable directeur de la Fondation Hardt, le Professeur O. Reverdin, dont la souriante hospitalité et l'inépuisable énergie permettent seules de protéger contre tous les dangers cette oasis de bonheur philologique qu'est « la Chandoleine ».

StCl, XIII, 1971, p. 59—73, Bucureşti

www.cimec.ro

fois repris dans des travaux récents[4] dont quelques-uns n'ont pas tenu compte de la démonstration et des conclusions de Palmer, tandis que d'autres[5], tout en aboutissant à des résultats semblables à ceux que nous soutenions, ont eu recours, pour les étayer, seulement à quelques aspects particuliers de la langue de Plaute, il nous a paru pouvoir être de quelque utilité, malgré les limites qui nous sont imposées par le souci de ne pas répéter des arguments déjà versés au dossier du débat, de présenter ici quelques arguments qui n'ont pas été pris en considération, du moins d'une manière explicite et détaillée, dans les travaux de nos devanciers.

L'opinion selon laquelle la langue de Plaute reflète fidèlement l'usage quotidien de Rome paraît être une de ces vérités évidentes qui ne nécessitent plus de preuves ; aussi figure-t-elle dans les manuels et dans de nombreux ouvrages spéciaux. Citons, à titre d'exemple, quelques-uns. Stolz-Debrunner-Schmid, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin, 1966, p. 12—13 : « die Sprache des Plautus und Terenz, überhaupt der szenischen Dichter [... ist] als ein Abbild der gesprochenen Sprache anzusehen » ; et, plus loin, p. 77 : « Die Komödien des Menander sind Vorbild für Plautus und Terenz, doch ersterer spiegelt die Umgangssprache in vielem ungebrochener als die verfeinerte Komödie des Terenz » ; et, enfin, quelques pages plus loin, p. 90—91 : « Es ist schon darauf hingewiesen worden, dass uns in den Komödien des Plautus ein Abbild der Sprache des Alltaglebens der damaligen Zeit entgegentritt. Sie sind also eine Hauptquelle der gesprochenen Sprache » [6].

L'avis d'A. Meillet est semblable, s'exprimant à l'aide d'une formule plus nuancée : « Les comédies de Plaute [...] sont destinées au grand public, et la langue dans laquelle elles sont écrites repose visiblement sur le parler courant de Rome à l'époque de l'auteur » (*Esquisse*[4], 1938, p. 176). Pour J. B. Hofmann, la langue de Plaute constitue une des sources principales pour la reconstitution qu'il tente de la langue courante ; on peut lire, p. 2 de sa *Lateinische Umgangssprache*[2], 1936 : « Fassen wir die literarischen Gestaltungen der umgangssprachlichen Sprechweise ins Auge, so finden wir sie am reinsten und unverfälschtesten, am festesten verwachsen mit dem Nährboden jener lebendigen Rede, den Dialog, in der altlateinischen Komödie » [7]. L'objet des recherches de H. Haffter, dans l'ouvrage mentionné ci-dessus, étant la langue poétique de l'ancienne littérature latine, les traits poétiques évidents de la langue de Plaute ne pouvaient lui rester inaperçus ; et puisque la division traditionnelle entre *diuerbium* et *canticum* ne suffisait pas à rendre compte de la répartition de ces éléments poétiques, l'auteur propose une opposition entre vers

[4] Il s'agit particulièrement de l'excellent et subtil chapitre consacré à Plaute par M. V. Pisani dans sa *Storia della lingua latina*, I, Turin, 1962, p. 189—206.

[5] Il ne s'agit pratiquement que d'un seul article, mais d'une très grande portée pour notre discussion et dont le titre même est un programme : H. Happ, *Die lateinische Umgangssprache und die Kunstsprache des Plautus*, dans Glotta, XLV, 1966, p. 60 ss.

[6] Dans sa réédition de l'ouvrage, M. W. P. Schmid, se rapportant aux opinions de J. Marouzeau (une étude sur l'*elegantia* plautinienne, dans *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 25—28) et de L. R. Palmer, ajoute quelques lignes qui atténuent les affirmations par trop catégoriques du texte de Stolz-Debrunner : « auch bei ihm [c.à.d. chez Plaute, et non seulement chez Térence] [ist] die Umgangssprache nur in ihren geläuterten literarischen Reflexen erkennbar ».

[7] Cf. la discussion détaillée de cette opinion de J. B. Hofmann, chez H. Happ, *art. cité*, p. 79—80.

www.cimec.ro

longs (Langverse), qui comprennent, outre ceux des *cantica*, les septénaires trochaïques des *diuerbia*, et les sénaires iambiques (Kurzverse); le domaine de la langue courante se trouvait ainsi confiné aux seuls vers courts; une série d'exceptions (position dans le vers, sujet, etc.) justifiait l'emploi de la langue poétique dans les sénaires, sans déterminer pour autant l'auteur à renoncer à la conviction que c'est la langue courante qui constitue la matière linguistique des sénaires [8].

Les données mises à jour par H. Haffter et l'interprétation qu'il en a donnée ont attiré l'attention des savants sur des aspects méconnus de la langue de Plaute, ouvrant la voie à un renouveau des études, surtout du point de vue stylistique [9]. En grandes lignes, toutefois, les opinions des spécialistes sont demeurées inchangées. C'est ainsi que, dans une pénétrante étude consacrée à la langue poétique latine, M. M. Leumann partage les mêmes vues : « Und Umgangssprache ist auch die Sprache der altlateinischen Komödie : bei Plautus ist sie, vor allem im Dialog, reine Umgangssprache, nur in eine bequeme metrische Form gefügt » (MH, IV, 1947 = *Kleine Schriften*, Zürich, 1959, p. 136).

Citons, enfin, la dernière en date des histoires de la langue latine, celle de V. Pisani (voir ci-dessus, n. 4). Bien que l'auteur soit un de ceux qui ne s'engagent jamais dans des sentiers battus et qu'il ait soumis, avec une acuité et une finesse remarquables, le texte plautinien à un examen entièrement nouveau et sans préjugé d'aucune sorte, il aboutit à des conclusions très proches de celles de ses prédécesseurs : « La base della lingua plautina è costituita della lingua della conversazione, ed ogni concessione all'arcaismo ed alla solennità è spiegabile volta per volta con vari motivi ». C'est, en somme, la doctrine de H. Haffter [10].

Les citations que nous avons rapportées ci-dessus montrent d'une manière suffisamment claire, nous semble-t-il, que la doctrine du caractère populaire (umgangssprachlich) du langage plautinien est profondément ancrée dans l'opinion des savants [11]. L'explication paraît en résider dans une double série de faits : l'autorité de quelques témoignages anciens, d'une part, et les données fournies par la langue de Plaute elle-même, où l'on a cru reconnaître des traits manquant à la langue littéraire de l'époque classique, mais retrouvés dans les langues romanes [12]. Nous allons essayer de procéder à un nouvel examen, dans les limites que nous nous sommes imposées (voir ci-dessus, p. 60), de ces deux catégories de données.

I. Des témoignages très précis concernant la langue de la comédie et provenant d'auteurs jouissant d'une autorité et d'un prestige incon-

[8] Voir la discussion chez H. Happ, *art. cit.*, p. 81—84.

[9] Voir, par exemple, G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 133, 136—142.

[10] Ces conclusions sont dues, peut-être, au fait que l'auteur prend comme point de départ l'analyse du *Miles gloriosus*, œuvre de jeunesse de Plaute ; se serait-il adressé au texte du *Pseudolus*, par exemple, les résultats de l'enquête auraient été, on a le droit de le supposer, différents.

[11] La conclusion logique a été tirée par quelques auteurs qui ont réservé à Plaute une place dans des recueils du latin « vulgaire » ; ainsi, R. A. Haadsma—J. Nuchelmans, *Précis de latin vulgaire*, Groningue, 1963, p. 81—87, M. Iliescu et L. Macarie, dans *Crestomaţie romanică*, I, Bucarest, 1962, p. 9—13.

[12] Cf. le bref compte rendu des recherches menées, jusqu'en 1916, sur les concordances entre Plaute et les langues romanes, donné par K. v. Ettmayer, *Vulgärlatein* dans *Die Erforschung der indogermanischen Sprachen*, I, Strasbourg, 1916, p. 237—245 (surtout p. 243—245) ; voir aussi E. Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 320—328.

www.cimec.ro

testables, tels Cicéron et Horace, paraissent faire incliner indubitablement la balance en faveur du caractère populaire de cette langue. C'est ainsi que Cicéron écrit (*Or.*, XX 67) : « Itaque uideo uisum esse nonnullis Platonis et Democriti locutionem, etsi absit a uersu, tamen, quod incitatius feratur et clarissimis uerborum luminibus utatur, potius poema putandum quam comicorum poetarum ; apud quos, nisi quod uersiculi sunt, n i h i l e s t a l i u d c o t i d i a n i d i s s i m i l e s e r m o n i s. » L'idée revient chez Horace (*Sat.* I, 4,45—48) :

« Quidam comoedia necne poema
Esset quaesiuere, quod acer spiritus ac uis
Nec uerbis, nec rebus inest, n i s i q u o d p e d e c e r t o
D i f f e r t s e r m o n i , s e r m o m e r u s »

Apparemment, des témoignages irréfutables et tout à fait concordants. Mais cette concordance même, presque littérale, ainsi que le fait que ces deux textes se rapportent à la comédie en général et non à celle de Plaute, imposent la conclusion que Cicéron et Horace ont puisé dans une source commune, grecque (d'ailleurs Cicéron nomme expressément des auteurs grecs et montre clairement qu'il rapporte une discussion ayant pour objet des problèmes littéraires grecs) ; il s'agit probablement du texte d'un ouvrage perdu de Théophraste, Περὶ λέξεως [13].

Mais dès que l'on prend en considération les textes qui se rapportent expressément à la comédie latine et à Plaute, les choses changent complètement. En voici les plus significatifs, en ce qui concerne la langue et le style [14]. C'est ainsi qu'Aelius Stilon, maître de Varron et un des premiers philologues plautinisants, sinon le premier, n'hésitait pas à affirmer que si les Muses avaient parlé latin elles l'auraient fait dans la langue de Plaute ; Quintilien rapporte ses dires, en citant Varron : « In comoedia maxime claudicamus. Licet Varro Musas Aelii Stilonis sententia Plautino dicat sermone locuturas fuisse si latine loqui uellent » (*Inst. Or.* X, 99). Il est hors de doute que si Plaute avait employé le langage quotidien, la comparaison d'Aelius Stilon aurait été hors de propos. Varron lui-même prend à son compte l'opinion de son maître : « In argumentis Caecilius poscit palmam, in ethesin Terentius, in sermonibus Plautus » (*Menipp.* 399 B).

Pour Cicéron, Plaute est tout opposé à la vulgarité et un modèle d'humour raffiné et digne : « Duplex omnino est iocandi genus : unum illiberale, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum ; quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt » (*De off.* I, 29, 104).

Quant à Horace, adversaire résolu des anciens poètes, bien qu'il n'apprécie pas les comédies de Plaute (voir, par exemple, *Art poétique*, 270 s), il considère quand même celui-ci comme un de ceux qui ont enrichi la langue latine de leurs créations lexicales :

Quid autem
Caecilio Plautoque dabit Romanus ademptum
Vergilio Varioque ? Ego cur, adquirere pauca

[13] Cf. W. Kroll, *ad loc.* (pour l'*Orator*) et Kiessling-Heinze (pour Horace) ; voir aussi, A. Ardizzoni, Ποίημα, Bari, 1953, p. 41—42.

[14] La liste complète se trouve aux pages XXX — XXXVII du premier tome de l'édition Goetz-Schoell.

www.cimec.ro

Si possum, inuideor, cum lingua Catonis et Enni
Sermonem patrium ditauerit

(*A.P.*, 53—57).

Si nous continuons à suivre les traces de la renommée de Plaute chez les auteurs de l'Empire, il est intéressant de remarquer que c'est justement sur sa langue que se concentrent les éloges.

Pour Fronton, Plaute est une source idéale pour ses collections de mots rares et d'effet [15] : « Quam ob rem rari admodum ueterum scriptorum in eum laborem studiumque et periculum uerba industriosius quaerendi sese commisere. Oratorum post homines natos unus omnium M. Porcius eiusque frequens sectator C. Sallustius ; poetarum maxime Plautus, multo maxime Q. Ennius... » (p. 56—57 v.d.H.)

Chez son disciple, Aulu-Gelle, c'est l'enthousiasme pour l'*elegantia*[16] plautinienne qui domine : « uerborum Latinorum elegantissimus » (I, 7, 17), « homo linguae atque elegantiae in uerbis Latinae princeps » (VI, 17, 4) et, pour couronner toutes ces appréciations : « linguae Latinae decus » (XIX, 8, 6).

Les jugements portés ultérieurement sur Plaute coïncident avec ceux rapportés ci-dessus (ils en sont, peut-être, partiellement inspirés) ; c'est ainsi que le grammairien Diomède parle, lui aussi, de l'*eloquentia* et de l'*elegantia* plautiniennes (GLK I, 382, 15), tandis que saint Jérôme reprend la comparaison avec le *Musarum eloquium* (*ad Pammachium* LVII, 10) ; pour Rufin, Plaute et Cicéron se trouvent sur le même plan, en ce qui concerne l'*eloquentia* : « dum totus Plautinae et Tullianae cupis eloquentiae sectator uideri » (*in Hieron.* II, 8, 10).

Il ressort très clairement de tous ces textes que les anciens ne considéraient nullement la langue de Plaute comme équivalente du langage courant ; bien au contraire, on lui accordait les attributs de la langue poétique : invention verbale et choix raffiné des moyens d'expression (*elegantia*). Et on doit souligner qu'il ne s'agit pas seulement d'auteurs tardifs ou archaïsants, pour lesquels le charme fruste de la vieille langue pouvait donner l'impression de raffinement, mais aussi de critiques et d'écrivains séparés de l'époque de Plaute par quelques dizaines d'années, pendant lesquelles (il s'agit de la seconde moitié du IIe siècle av. n.è.) le latin littéraire n'a fait que des progrès peu notables.

II. L'examen des particularités linguistiques du texte plautinien, limité aux faits de vocabulaire, confirme l'impression des anciens. Le caractère populaire est, dans ce domaine aussi, une apparence trompeuse. On trouve, en effet, chez Plaute des dérivés appartenant à des catégories qui passent habituellement, à juste titre d'ailleurs, pour familières et populaires, mais ils sont employés d'une manière qui réduit considérablement leur possibilité de provenir du langage courant et fait ressortir par contre la nature poétique, donc partiellement artificielle, de la création lexicale et des procédés stylistiques de la langue de Plaute.

---

[15] Pour l'usage qu'il en a fait, voir R. Marache, *Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle*, Rennes — Paris, 1957.

[16] Sur la valeur de ce terme, voir J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 25—28.

www.cimec.ro

1. Les verbes intensifs-fréquentatifs constituent une de ces catégories, et des plus claires, leur caractère usuel étant confirmé par les langues romanes [17]. On trouve chez Plaute un nombre non négligeable de fréquentatifs, dont plusieurs ont toutes les chances de provenir effectivement du langage courant : *adflicto, calefacto, capto, circumuector* (Ru 933), *coepto* (Mer 648), *consector, dato, dormito, ducto, ductito, edicto, essito, fugito, gesto, incepto, minito, mussito, negito, noscito, ostento, pulso, quaerito, quasso, rogito, sciscito, sector, subigito, sussulto* (Cas 433), *territo, tutor, uocito, unctito* (Mo 274), etc.

Pour d'autres verbes l'origine populaire est possible, sans être pourtant assurée [18] : *aperto* (*apertas* Men 910 ; repris par Arnobe), *audito* (*auditaui* St 167, texte douteux ; ἁ. λ., si l'on excepte Festus P., 26,5 Lindsay, texte peu sûr), *bubulcitor* (*bubulcitarier* Mo 53, mot final d'un sénaire iambique ; terme technique de l'élevage ? ; se retrouve chez Varron et chez Apulée), *conclamito* (*conclamitare* Mer 51 ; ἁ. λ.), *depulso* (*depulsa* St 286 ; repris par des auteurs tardifs), *electo, fundito* (*funditas* Am 1033, mot final d'un septénaire trochaïque ; repris par des auteurs tardifs), *lusito* (Cap 1003, mot final d'un septénaire trochaïque ; repris par les archaïsants), *parito*.

Pour quelques verbes, enfin, le caractère de néologisme poétique paraît hors de doute : *accusito* (*accusites*, Mo 712, mot final d'un vers crétique, dans un *canticum* ; ἁ. λ.), *culpito* (*culpitet*, Ci 495, mot final d'un septénaire trochaïque ; ἁ. λ.), *loquitor* (*loquitatus*, Ba 803, sénaire iambique, texte lacunaire ; repris par Apulée), *mutuito*(*r*) (*mutuitanti*, Mer 52, sénaire iambique ; ἁ. λ.), *palito* (*palitantes* Ba 1123, conjectural : *balitantes* codd ; Lindsay, *halitantes* Charisius, 178, 16 Barwick ; dans un vers bacchiaque), *pinsito* (*pinsitant*, As 33, mot final d'un sénaire iambique ; l'authenticité du vers a été contestée ; ἁ. λ.), *placito* (*placitant* Ba 1081, dans un vers anapestique ; ἁ. λ.), *sicilicissito* (*sicilicissitat*, Men 13, mot final d'un sénaire iambique ; ἁ. λ.), *tonsito* (*tonsitari*, Ba 1127, mot final d'un vers bacchiaque ; ἁ. λ.).

Il ressort très clairement, nous semble-t-il, de ces deux dernières listes, qu'une grande partie, au moins, des fréquentatifs ne saurait provenir de la simple transposition d'un mot usuel dans la langue du poète. Même si nous faisions abstraction du sens des verbes, qui dans certains cas ne se laissent guère interpréter comme des intensifs-fréquentatifs si ce n'est à des fins comiques (*parito* ; *accusito, culpito, loquitor, mutuito, placito, sicilicissito, tonsito*), il y a des indices d'une autre nature qui plaident pour le caractère poétique de ces verbes : quelques-uns se trouvent dans des cantica (*circumuector, depulso, accusito, palito, placito, tonsito*) ; d'autres occupent la fin des vers, position favorable par excellence aux formations artificielles ou aux archaïsmes, d'autant plus

---

[17] Voir, par exemple, V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire* [2], Paris, 1967, p. 82 ; A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris, 1954, p. 162 et suiv. ; L. R. Palmer, *op. cit.*, p. 169 (leur emploi chez Plaute, p. 77).

[18] La démonstration n'est pas aisée, à cause, d'une part, de la pénurie de textes contemporains ; d'autre part, le critère de la fréquence d'un mot chez Plaute même n'est pas sans défaut : la rareté, voire l'unicité de l'emploi d'un mot peut être l'effet du hasard, tandis qu'un mot attesté plusieurs fois n'est pas pour autant usuel, pouvant tout aussi bien être une création poétique, employée plusieurs fois par Plaute. Nous avons quand même noté dans cette liste les mots qui ne sont attestés qu'une seule fois chez Plaute.

www.cimec.ro

que les fréquentatifs, tout comme les infinitifs en *-ier*, les optatifs *siem*, les subjonctifs *fuam*, offrent la brève pénultième nécessaire à la constitution du vers (*accusites, culpitet, funditas, lusitant, pinsitant, sicilicissitat*) ; quelquefois la forme flexionnelle est archaïque (*bubulcitarier* Mo 53, *consectarier* Ps 1235, *funditarier*, Po 482, *obductarier* Mer 786, *ostentarier*, Mo 287, *tutarier*, Mi 312) ; enfin, plusieurs mots ne se rencontrent qu'une seule fois chez Plaute, dont quelques uns sont des ἅπαξ λεγόμενα dans toute la littérature latine.

Mais ce qui rend plus évidente la qualité de procédé stylistique de l'emploi des fréquentatifs est l'agglomération, dans certains passages, de plusieurs de ces verbes ayant justement pour but de souligner leur caractère insolite :

interdum mussans conloqui,
Abnuere, *negitare* adeo me natum suum.
Conclamitare tota urbe et praedicere
Omnes tenerent *mutuitanti* credere
(Mei 49—52)

Cur istuc *coeptas* consilium ?
— Quia enim me *adflictat* amor.
— Quid tu ais? quid cum illuc quo nunc *ire paritas* ueneris
(Mer 648—649)

Hercle quicquid est *mussitabo* potius quam inteream male.
Non ego possum quae ipsa sese *uenditat tutarier*
(Mi 311—312)

Decet me amare et te *bubulcitarier*,
Me *uictitare* pulcre, te miseris modis
(Mo 53—54)

Argentum *accepto* et quoi debet *dato*.
— Si quidem hercle etiam supremi *promptes* thensauros Iouis
(Ps 627—628) [19]

[19] Sur la valeur et l'histoire des verbes fréquentatifs, voir M.-L. Sjoestedt, *Les itératifs latins en* -tāre (-sāre), BSL, 25, 1925 (78), p. 153—173, 26, 1925 (79) p. 113—143 (pour les valeurs stylistique, p. 130 s.). Quelques-unes de ses conclusions sont très intéressantes pour notre discussion : « Taxer, en gros, de „vulgaire" tout emploi de l'itératif non conforme à l'usage cicéronien [...], cela revient à juger de la valeur d'un type d'après sa conformité à une norme postérieurement établie. On ne saurait non plus déclarer d'office „vulgaire" tout emploi de l'itératif comme objectivement équivalent au simple, quoique subjectivement intensif : l'effort vers une expression plus intense est un trait général non seulement de toute langue parlée (même non „vulgaire") mais de toute langue littéraire » (p. 135). L'auteur examine ensuite l'emploi de ces verbes dans tous les genres littéraires de l'époque, en constatant leur présence non seulement dans la langue des comiques, mais aussi dans le style noble de la tragédie et de l'épopée.

www.cimec.ro

2. Les diminutifs se trouvent dans une situation de beaucoup de points de vue analogue : fréquents dans le langage familier, ils remplacent, souvent sans changement de nuance, les mots simples en latin tardif et dans les langues romanes [20].

Plaute emploie, dans toute sorte de contextes, un nombre important de diminutifs [21], dont beaucoup sont indubitablement des mots usuels et populaires (bien attestés chez les auteurs de toute époque, quelques-uns conservés dans les langues romanes) ; en voici quelques exemples : *agnellus* (As 667), *auricula, bellulus, bellus* (et *belle*), *cistella, digitulus, filiolus, homunculus, mulierc(u)la, ocellus, papilla, paruolus, pauxillum, primulus, seruolus, tantulus, uasculum, uetulus, uitellus* (As 667), *ungula*. Bien d'autres encore, quoique plus rarement employés, peuvent aussi provenir du langage familier : *animulus, aquola, columbula* (As 693), *corpusculum* (Cap 843, dans un colon Reizianum), *ensiculus* (Ru 1156, 1157, 1160), *haedillum* (As 667 ; ἁ. λ.), *mammicula* (Ps 1261, dans un octonaire anapestique), *pallula, passerculus* (As 666, 694), *pauxillulum, plusculum, quantillum, scitula* (Ru 565, mot final d'un septénaire trochaïque, 894), *securicula* (Ru 1158, 1159, 1163), *tunicula* (Ru 549, mot final d'un sénaire iambique), *uentulum* (Cu 316), *unguiculus, uxorcula*.

Mais un grand nombre de diminutifs paraissent être des créations de Plaute [22]. Il s'agit, d'une part, de formations requises, pour ainsi dire, par le contexte :

— adjectifs attirés par le substantif [23] :

seruolorum *sordidulorum* scorta diobolaria (Po 270)

Ensiculust *aureolus* (Ru 1156)

sicilicula *argenteola*, et duae conexae maniculae et sucula... — Quin tu i dierecta cum sucula et cum porculis (Ru 1169—1170)

Papillarum *horridularum* oppressiunculae (Ps 68)

Lunulam atque anellum *aureolum* in digitum (Ep 640)

Passerculum *putillum* (As 694)

Mulierculum *exornatulam* (Ci 306)

---

[20] Cf. V. Väänänen, *op. cit.*, p. 82—83; L. R. Palmer, *op. cit.*, p. 170 (pour Plaute p. 77—78).

[21] La thèse de Ryhiner, *De diminutiuis Plautinis Terentianisque*, Bâle, 1894, ne nous a pas été accessible. Elle est d'ailleurs remplacée par F. Conrad, *Die Deminutiva im Altlatein*, Glotta XIX, 1930—1931, p. 127—148, XX, 1931—1932, p. 74—84. Voir aussi B.-A. Taladoire, *Essai sur le comique de Plaute*, Monaco, 1956, p. 56, et V. Pisani, *op. cit.*, p. 199—200.

[22] Cf. aussi F. Conrad, *art. cit.*, p. 139.

[23] Sur la valeur de ces diminutifs doubles, voir J. B. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*[2], Heidelberg, 1936, p. 141 (« Doppeldeminution ») ; cf. aussi G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 116—117 ; F. Conrad, *art. cit.*, p. 140.

www.cimec.ro

— Formations diminutives nouvelles attirées par le voisinage d'une série de diminutifs de la même sphère sémantique :

aniticula fait sur *columbula* (As 693)

haedillus (ἁ. λ.) fait sur *agnellus* (As 667)

melculum (qui se retrouve dans Cu 11) et *uerculum* faits sur *corculum* (Cas 837)

tenella fait sur *bella* (Cas 108)

D'autres dévoilent leur origine par des particularités de dérivation :

— diminutifs des noms d'action en *-tio* : *adsentatiunculas* (St 228, fin de sénaire iambique), *aratiunculam* (Tri 148), *morsiunculae* (Ps 67, fin de sénaire iambique), *occasiuncula* (Tri 974, fin de septénaire trochaïque), *oppressiunculae* (Ps 68, fin de sénaire iambique), *perieratiunculas* (St 229), *ratiunculam* (Cap 192, Cu 371, fin de sénaire iambique) ;

— diminutifs des formations « péjoratives » [24] en *-aster* : *grauastellus* (Ep 620, *rauistellus* dans A et chez F.P. 339, 4 Lindsay), *peditastelli* (Mi 54)[25].

— diminutifs tirés de comparatifs (adjectifs et adverbes) [26] :

complusculos (Ru 132, mot final d'un sénaire iambique) ; *liquidiusculus* (Mi 665, dans un septénaire trochaïque ; ἁ. λ.), *meliusculus* (Cap 959, 968, à la fin de septénaires trochaïques, Cu 489, dans un sénaire iambique ; le mot est assez bien attesté) *nitidiusculus* (Ps 220, vers trochaïque d'un canticum, 774, fin de sénaire iambique ; non attesté ailleurs), *plusculum* (Am 283, fin de sénaire iambique, Pe 21, dans un septénaire iambique d'un canticum ; bien attesté), *tardiuscula* (Ci 380, fin de sénaire iambique ; repris par Térence et des auteurs tardifs), *unctiusculo* (Ps 221, dans un vers trochaïque d'un canticum ; ἁ. λ.).

— diminutifs tirés de mots ou de formes rares ou de caractère spécial : composés poétiques : *blandiloquentulus* (Tri 239, dans un vers anapestique) ; participes : *ploratillum* (Po 377 ; et, par attraction, *uerberetillum*, 378), *ualentula* (Cas 852, mot final d'un sénaire iambique).

De même que dans le cas des verbes fréquentatifs, la valeur stylistique des diminutifs est soulignée par leur emploi insistant ; il ne s'agit pas seulement de parodies du style galant :

> Dic † igitur me tuum† *passerculum*, gallinam, coturnicem
> *Agnellum*, *haedillum* me tuum dic esse, uel *uitellum* :
> Prehende *auriculis*, compara *labella* cum *labellis*
> (As 666—668 ; voir aussi 693—694)

> Teneris *labellis* molles *morsiunculae*
> † Nostrorum orgiorum ******iunculae* †
> *Papillarum horridularum oppressiunculae*
> (Ps 67—68)

---

[24] Ou « dépréciatives, détérioratives » (M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 21) désignanant plutôt la « similitude approximative » (V. Väänänen, *Introduction*, p. 92).

[25] Il est à remarquer que les deux seuls autres dérivés en *-astellus*, enregistrés dans le dictionnaire inverse de O. Gradenwitz sont des termes techniques, noms de plantes ayant un sens différent des noms en *-aster* : *oleastellus* (chez Columelle, 12, 51, 3) et *pinastellus* (chez Pseudo-Apulée, 9, 5, 10) ; à ajouter (cf. J. André, *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956, s.u.), *oliuastellus* (Grom., 305, 5, etc.)

[26] Cf. aussi F. Conrad, *art. cit*,. p. 137.

www.cimec.ro

Meum *corculum, melculum, uerculum*
(Cas 837; cf. aussi 134—136)

Mais on peut trouver des textes où l'agglomération des diminutifs est un jeu pur, sans intention parodistique; comme dans le passage du *Rudens* où l'on décrit le contenu du trésor de la jeune fille :

Post *sicilicula argenteola* et duae conexae *maniculae* et *sucula* — Quin tu i dierecta cum *sucula* et cum *porculis*
(Ru 1169—1170) [27]

hoc conuiuiumst
Pro opibus nostris satis *commodule*, nucibus, *fabulis, ficulis*,
Oleae † interiplio [28], *lupillo*, comminuto *crustulo*
(St 689—681)

Nous avons signalé, au cours des pages qui précèdent, la place des diminutifs dans les vers : tout comme les autres formations poétiques, les diminutifs apparaissent en grand nombre à la fin des vers. La statistique établie par F. Conrad (*art. cit.*, p. 80—81) est significative en ce sens : des 209 diminutifs employés par Plaute (dans 824 passages), 96 (185 passages) se rencontrent spécialement à la fin des vers, place de choix pour les mots poétiques, où à la césure, dont 52 diminutifs (tous, sauf *adulescentula*, des ἅπαξ λεγόμενα) exclusivement dans ces positions.

3. Si le caractère poétique des mots formés à l'aide de suffixes particulièrement usités par le langage courant est, nous espérons l'avoir montré, évident, il va de même d'autres formations suffixales. Plaute se sert des moyens de dérivation les plus simples pour forger des mots inattendus et, partant, à effet comique [29]; il faut souligner que l'effet de surprise n'est nullement obtenu par un emploi arbitraire des suffixes, mais par leur extension tout à fait normale; les processus analogiques qui président à ces extensions sont parfois indiqués :

Certumst mihi hunc *emortualem* facere ex *natali* die
(Ps 1237)

Nam non *coquinum* est, uerum *furinum* est forum
(Ps 791)

Ergo aequius nos erat
candidatas suenire *hostiatasque*
(Ru 270)
Sed *uestita, aurata, ornata*...
— Quid erat *indula*?...
— *Impluuiatam*, ut istaec faciunt uestimentis nomina...

---

[27] Voir aussi les passages cités ci-dessus, p. 66.
[28] Sous cette corruptèle se cache, peut-être, un diminutif en *-illo* (voir la leçon de *A*, dans l'apparat critique de l'édition Ernout).
[29] Sur ces problèmes, voir V. Pisani, *op. cit.*, p. 297.

www.cimec.ro

indusiatam, palagiatam, caltulam aut *crocotulam,...*
cumatile aut *plumatile, carinum* aut *cerinum...*
(Ep 222—233)

Pol ad *cubituram*, mater, magis sum exercita
Fere quam ad *cursuram*
(Ci 379—380)

Ite intro, ego de re *argentaria*
Iam senatum conuocabo in corde *consiliarium*
(Ep 158—159)

Vel iunctiones Graecas *sudatorias*
Vendo ; uel alias malacas *crapularias*
(St 226—227) [29 bis]

Sator sartorque scelerum et *messor* maxume
— Non *occatorem* dicere audebas prius ?
(Cap 661—662)

Nunc *adsentatrix* scelesta est, dudum *aduersatrix* erat
(Mo 257)

Sapienter, *docte*, et *cordate* et *cate*
(Po 131) [30]

Quid mihi scelesto tibi erat *auscultatio* ?
Quidue hinc *abitio* ? Quidue in nauem *incensio* ?
(Ru 503—504)

Dans de nombreux passages, ces créations lexicales servent à éviter des constructions syntaxique banales. C'est surtout la large gamme de formations adjectivales marquant l'appartenance [31] qui fournit à Plaute la possibilité d'obtenir de telles formules concentrées.

Parmi celles-ci on peut signaler en premier lieu les adjectifs dénominatifs qui remplacent le génitif ; il est à remarquer que, à l'origine, la construction adjectivale était reservée au style officiel et religieux [32], l'adjectif étant, en règle générale, dérivé d'un nom de divinité (*sacerdos Veneria*, (Ru 329 etc.) *urna Veneria* (Ru 475) [33], *pars Herculanea* (Tru 562) ou d'un mot désignant un rang élevé sur l'échelle sociale (*filus erilis*) [34] ; l'effet de sur-

---

[29 bis] On peut ajouter ici la longue liste des formations fantaisistes en *-arius* de Au 508—521.

[30] Les derniers mots sont « poétiques » ; cf. Enn., A 331 (*egregie cordatus homo*), A 459 (*cata signa*), A 529 (*cata dicta*).

[31] Cf. M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 99—101.

[32] Cf. la parodie du style solennel de Mer. 73 : *Postquam recesset uita* patrio *corpore.*

[33] Dans *Venerius nepotulus* (Mi 1241) Plaute joue sur le contraste entre le caractère solennel de *Venerius* et celui familier de *nepotulus.*

[34] Voir, en ce sens, E. Benveniste, *Génitif et adjectif en latin*, StCl II, 1960, p. 65—67 ; l'auteur conclut : « C'est bien un héritage de la langue „noble", dans la diction poétique ou religieuse, comme pour énoncer la filiation patronymique » (p. 67).

www.cimec.ro

prize est d'autant plus grand que Plaute emploie des adjectifs tirés de mots désignant des personnages diamétralement opposés à ceux appartenant aux catégories mentionnées ci-dessus : *ianuae lenoniae* (As 241), *arx Ballionia* (Ps 1064 ; *Ballio* est le nom du léno), *mercatus meretricius* (Po 339), *fructus fullonius* (Ps 782), *puer cauponius* (Po 1298).

Des effets analogues sont obtenus à l'aide d'autres formations adjectivales ; en voici quelques exemples :

commeatum argentarium (Ps 424 « ravitaillement en argent »), *salus dataria* (Ps 969 « salut à donner »)[35], *lex quinauicenaria*[36] (Ps 303 « loi des vingt-cinq ans », ἁ.λ.), *morbus hepatiarius* (Cu 239, formation hybride, parodiant la terminologie savante des médecins[37] ; ἁ.λ.), *tantas struices concinnat patinarias* (Men 102 « montages de plats »), *crepitum pollentarium* (Cu 295), *feles uirginaria* (Pe 751) ; *te cum securi caudicali praeficio prouinciae* (Ps 158 « département du bois »[38] ; ἁ.λ.). *Quis est ...? — Qui tibi sospitalis fuit* (Ps 247 ; rappellons aussi *emortualis*, Ps 1236) ; *qui me faciam pensilem* (Ps 89 « pour me pendre ») ; *ingenio haud discordabili* (Cap 402) ; *ludi ludificabiles* (Cas 761), *uoluptabilem nuntium* (Ep 21) ; *anum doliarem* (Ps 659 « ronde comme une tonne ») ; *is amore proiecticiam illam deperit* (Ci 191 « jeune fille autrefois abandonnée » ; paraît être une parodie du style juridique)[39], *circumspectatrix cum oculis emissiciis* (Au 41 « espionne, avec tes yeux qui furettent partout »), *sane genus hoc mulierosumst tunicis demissiciis* (Po 1303 « tuniques tombantes »), *ius confusicium* (Ci 472, dans un jeu de mots sur les deux sens de *ius* ; cf. A. Ernout, *ad loc*) ; *hic me hospitio pugneo accepturus est* (Am 296 ; cf. Ru 763), *uerbereum caput* (Pe 184) ; *supplicium stimuleum* (Mi 511) ; *illam pugnis totam faciam ut sit merulea* (Po 1289).

Les suffixes possessifs offrent, eux aussi, des moyens de créer des mots nouveaux : *tergum cicatricosum* (Am 446)[40], *senex hic elleborosus est* (Mo 952 ; cf. Ru 1006), *senex hircosus* (Mer 575), *neque ieiuniosiorem* [*diem*] *neque magis ecfertum fame uidi* (Cap 466), *ego nec sycophantiose quicquam ago nec malefice* (Ps 1211) ; *canum, uarum, uentriosum, bucculentum, breuiculum* (Mer 639), *uin aquam ? — Si frustulenta est, da* (Cu 313 « s'il y nage quelque viande »), *macilentis malis* (As 400 ; cf. Cap 647), *mustulentus aestus* (Ci 382 ap. Non. « bouquet de vin nouveau ») ; *miles usque caesariatus* (Mi 768 « notre beau frisé de militaire »), *dentatum uirum* (Ps 1040), *homo chlamudatus* (Ps 1101)[41].

Les suffixes de noms d'agent et de noms d'action, par la régularité presque grammaticale de leur emploi, sont utilisés par Plaute

[35] Le mot paraît attesté, sans avoir aucun rapport avec le texte de Plaute, dans un *graffito* de la *Domus Tiberiana* du Palatin, n° 169 Väänänen — Castrén—Lilius.

[36] Cf. StCl, II, 1960, p. 317.

[37] Autre explication chez A. Thierfelder, RhM, XCVIII, 1955, p. 190—192.

[38] Traduction d'A. Ernout (comme toutes les autres, sauf indication contraire), qui remarque (ad loc.) : « Parodie du style officiel. Le comique de l'expression est souligné par la création de l'adjectif *caudicalis*, qui ne se retrouve pas ailleurs ».

[39] Sur ces formations, voir M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 14—15, 20—21.

[40] La liste des formations plautiniennes en *-osus* se trouve chez A. Ernout, *Les adjectifs latins en* -osus *et* -ulentus, Paris, 1949, p. 77—78.

[41] Cf. aussi Ep 222 sqq, cité ci-dessus, p. 68—69.

www.cimec.ro

pour la formation de nombreux « mots de circonstance »[42], à fonction comique :

Noms d'agent en *-tor*[43] : *s a t o r s a t o r q u e scelerum et m e s s o r maxume* (Cap 661), *omnium legum atque iurum f i c t o r, c o n d i c t o r cluet* (Ep 523), *minime s p u t a t o r, s c r e a t o r sum* (Mi 647), *urbicape, o c c i s o r regum* (Mi 1055), *eius nunc regiones, limites, confinia determinabo : ei rei ego sum factus f i n i t o r* (Po 49), *perfossor parietum* (Ps 980) ; le féminin offre, en outre, des mots d'une longueur excessive, à peine prononçables : *c i r c u m s p e c t a t r i x cum oculis emissiciis* (Au 41) *uolo mihi o b l a t r a t r i c e m in aedis intro mittere* (Mi 681 ; voir aussi 693—697, où l'on trouve réunis *praecantrix, coniectrix, plicatrix, opstetrix, nutrix*), *ne me attrecta, s u b i g i t a t r i x* (Pe 227), *c a n t r i c e s, c i s t e l l a t r i c e s* (« porteuses de coffrets ») [...] *r a p t o r e s panis et peni* (« dévaliseurs de la huche et du buffet », Tri 253—254). Comme on le voit, des deux valeurs des noms en *-tor* distinguées par E. Benveniste[44], celle d'agent d'une fonction et celle d'auteur d'un acte, Plaute utilise surtout la première, qui lui permet de déployer librement sa fantaisie, en inventant des « fonctions » inattendues[45].

Noms d'action[46] :

— Noms en *-tus* : *fugat ipsus se ab suo c o n t u t u* (Tri 262 ; ἁ.λ., mais *contuitus* chez Quintilien), *is mille nummum se aureum meo d a t u tibi ferre* [...] *aibat* (Tri 1140), *magis i l l e c t u m tuum quam lectum metuo* (Ba 55), *plane educatum in n u t r i c a t u Venerio* (Mi 650), *quan ob rem me* [...] *habes p e r d i t u i et p r a e < d a t > u i* (Ci 366).

— Noms en *-tio* : *nequiter paene expediuit prima p a r a s i t a t i o* (Am 521 « métier de parasite »). On peut y ajouter les abstraits composés, tel *famigeratio* (Tri 692. «l'opinion publique»), *uerbiuelitatio* (As 307, « escarmouche de paroles »).

— Noms en *-tura* : *cubitura* (Ci 379, voir ci-dessus, p. 69 ἁ. λ.), *tu sali solus ; nam ego istam i n s u l t u r a m et d e s u l t u r a m* (ἁ. λ.) *nil moror* (Mi 280), *fictura*, dans un passage où Plaute joue sur la valeur de différents dérivés d'un même mot :

> Nam sapiens quidem pol ipsus *fingit* fortunam sibi ;
> Eo non multa quae neuolt eueniunt, nisi *fictor* malust.
> — Multa illi opera opust *ficturae* qui se *fictorem* probum
> Vitae agundae esse expetit
>
> (Tri 363—366)

Autres formations nominales servent au même dessein :

— Noms en *-mentum*[47] : *uenalis ego sum cum o r n a m e n t i s omnibus i n a n i m e n t i s*[48] *e x p l e m e n t u m quaerito* (St 172—173), *aliquid*

[42] Le terme appartient à J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 43.

[43] La liste chez H. Rassow, *De Plauti substantiuis*, Leipzig, 1881, p. 612—614. Les noms d'agent en *-ulus* sont employés surtout dans des composés (v. ci-dessous).

[44] *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948 p. 45 (et passim).

[45] Un procédé analogue a déjà été signalé pour ce qui concerne les nombreux noms de métiers du passage mentionné de l'*Aulularia*, 508—521.

[46] Les listes, non exemptes d'erreurs, se trouvent chez E. Mikkola, *Die Abstraktion im Lateinischen*, II, Helsinki 1964, p. 136 et suiv. ; voir aussi Rassow, *op. cit.*, p. 611—612, 614, 615.

[47] La liste chez J. Perrot, *Les dérivés latins en* -men *et* -mentum, Paris, 1961, p. 65—67.

[48] Pour l'interprétation (« c'est par des propos vides que je cherche à remplir mon ventre »), voir J. Perrot, *op. cit.*, p. 261—262.

www.cimec.ro

s c i t a m e n t o r u m (« fins morceaux ») *de foro opsonarier* [...] *aut s i n c i p i t a m e n t a porcina* (« têtes de cochon » Men 209—211) [49].

— Noms en *-tas* [50] : *ita replebo a t r i t a t e atrior multo ut siet quam Aegyptini* (Po 1290) *os habet, linguam, perfidiam, malitiam atque audaciam, confidentiam, c o n f i r m i t a t e m, fraudulentiam* (Mi 189 ; à remarquer l'amoncellement d'abstraits), *omnis homines supero, antideo c r u c i a b i l i t a t i b u s animi* (Ci 205).

L'inventivité de Plaute en ce qui concerne la création d'adverbes est surtout orientée vers la formation de mots très longs : *pollucibiliter* (Mo 24), *perplexabiliter* (St 85), *conciabiliter* (Ps 950) ; l'effet de surprise est sans doute le but de formations telles que *assulatim* (Cap 832 « en éclats », Men 859), *frustillatim* (Cu 576 « par petits morceaux »).

4. Nous n'insisterons pas sur les formations à préverbes, bien que Plaute en utilise toutes les ressources sémantiques et aspectuelles en déployant, dans ce domaine, apparemment limité, sa fantaisie infatigable. Un choix d'exemples [51], à côté de ceux cités ici et là dans les pages précédentes, confirme cette impression : *quod dem scortis quodque in lustris c o m e d i m et c o n g r a e c e m* (« mener la vie grecque » Ba 743 ; cf. *pergraecaminei* Mo 22), *meus socius, c o m p a r, commaritus* (Cas 797 «mon co-épouseur»), *uerum opsecro te ut liceat simplum soluere, trecentos Philippos ; credo, c o n r a d i potest* (Po 1363 « en raclant tout, je pourrai sans doute les réunir » ; il est à remarquer que pour rendre *conradi* le français a besoin, dans la traduction d'A. Ernout, de cinq mots), *me miseria et cura c o n t a b e f a c i t* (Ps 21), *hunc senem osse fini d e d o l a b o assulatim uiscera* (Men 859), *d e s e r e r e illum et d e i u u a r e in rebus aduorsis* (Tri 344), *os d e n a s a b i t tibi mordicus* (Cap 604), *tum igitur ego d e r u n c i n a t u s, d e a r t u a t u s sum* (Cap 641 « j'ai été égorgé —de *rucina* "rabot"—, dépecé » ; cf. aussi Mi 1142 pour le premier mot, Cap 672 pour le second), *dismaritus* (Cas 974 « bigame » c.à.d. « mari en partage »), *iam tibi istuc cerebrum d i s p e r c u t i a m* (Cas 644), *Ballionem e x b a l l i s t a b o lepide* (Ps 585a), *e x f a f i l l a t o bracchio* (Mi 1180, sens inconnu [52]), *istum exinani* (Trn 712 « vide-moi ton homme »), *ne interturba* (Ba 733 « n'interromps pas »), *sauium oppegit* (Cu 60), *ut charmidatus es* (du nom propre *Charmides*), *rursum recharmida* (Tri 977), *subcustos* (Mi 868 « gardien en sous-ordre »), *haec cum uideo fieri, s u f f u r o r, s u p p i l o* (Tru 566 « je filoute, je pille en douce »), *trecentis uersibus tuas impuritias t r a n s l o q u i nemo potest* (Pe 411).

---

[49] J. Perrot, *op. cit.*, p. 67, considère ce mot comme un « terme de cuisine » ; il n'est pas exclu pourtant qu'il soit forgé pour parodier la terminologie des cuisiniers (cf. *condimentum, pulmentum, pulpamentum, intrimentum, protrimentum*, chez Perrot, p. 126) ; bien que repris par Apulée *scitamentum*, qui ne peut être technique (« friandise ») a toutes les chances d'être lui aussi une création parodistique de Plaute. D'ailleurs le texte contient encore deux ἅπαξ λεγόμενα : *glandionida* et *pernonida*.

[50] La liste chez E. Mikkola, *op. cit.*, p. 124—128 ; cf. Rassow, *op. cit.*, p. 611.

[51] Voir aussi, pour les verbes, P. B. Corbett, *'Vis comica' in Plautus and Terence*, Eranos, LXII, 1964, 1—2, p. 52—69.

[52] A lire *exinfulato*, selon E. Campanile, Ann. Sc. Norm. Sup. Pisa, 29, 1960, p. 125—128?

www.cimec.ro

5. Les faits rassemblés ci-dessus, dont le caractère poétique nous paraît hors de doute, ont ceci de commun qu'ils relèvent de procédés de formation couramment utilisées par le langage populaire, la dérivation à suffixes et la composition à préverbes. Or, puisqu'il est pratiquement (et, si l'on veut, méthodologiquement) impossible de fixer des limites à la fantaisie créatrice et à la verve populaires, on pourra toujours défendre sinon l'origine populaire, du moins le caractère populaire des mots dérivés ou des formations à préverbes rencontrées chez Plaute. Mais, à notre savoir, on n'a jamais soutenu que les mots composés fassent partie du langage quotidien en latin. Bien au contraire, on a toujours (du moins depuis Quintilien [53]) considéré que les premiers poètes tragiques et épiques, surtout Ennius et Pacuvius, qui leur ont accordé une large place, faisaient en cela preuve d'une insuffisante maîtrise du latin, doublée d'une propension exagérée à imiter les modèles grecs. Or, il se trouve que chez Plaute les mots composés abondent, et cela non seulement dans des passages où le poète parodie l'enflure du style épique et tragique [54]. Bien au contraire, ils sont parsemés dans tout le texte des comédies et ne font même pas défaut dans des passages où l'on pourrait s'attendre à trouver une reproduction plus fidèle du langage populaire, comme c'est le cas, de la joute d'injures avec lesquelles Calidore et Pseudolus accablent Ballion, le léno (360—368) :

CA. Inpudice !
BA, Itast.
Ps. Sceleste !
BA. Dicis uera.
Ps. Verbero !

BA. Quippini ?
Ps. *Bustirape* !
BA. Certo.
Ps. *Furcifer* !
BA. Factum optume.

Ps. *Sociofraude* !
BA. Sunt mea istaec.
Ps. *Parricida* !
BA. Perge tu.

CA. *Sacrilege* !
BA. Fateor.
CA. Periure !
BA. Vetera uaticinamini.

---

[53] *I.O.* I, 5, 70.

[54] Sur le vocabulaire de ces parodies, voir F.-M. Băltăceanu, *Vocabularul parodiilor plautine ca document al stilurilor parodiate*, StCl, VIII, 1966, p. 97—118. Sur l'aspect littéraire de ces parodies, voir A. Thierfelder, *Plautus und römische Tragödie*, Hermes, 74, 1939, p. 155—166, et, en dernier lieu, P.-J. Cèbe, *La caricature et la parodie dans le monde romain antique*, Paris, 1966, p. 37 et suiv., surtout p. 77—117.

www.cimec.ro

CA. *Legirupa* !
BA. Valide
PS. Permities adulescentum !
BA. Acerrume.

CA. Fur !
BA. Babae.
PS. Fugitiue !
BA. Bombax.
CA. Fraus populi !
BA. Planissume[55].

Des six mots composés employés dans ce texte, un seul, *furcifer* paraît être banal (mais il se rencontre presque exclusivement dans la langue comique : 15 exemples chez Plaute, 4 chez Térence ; se retrouve chez Cicéron) ; *parricida* est un terme technique de la langue du droit (pas d'autre exemple chez Plaute ; *parricidium*, une attestation, Ru 651)[56] ; *sacrilegus* appartient au langage religieux (deux fois chez Plaute, 6 fois chez Térence)[57] ; la même origine peut être supposée pour *legirupa*, bien que le mot n'apparaisse pas en dehors de Plaute (Pe 68, texte corrompu, Ps 975, Ru 652, avec le dérivé *legirupio* Ru 709, ἁ. λ. formé sur *usucapio*[58]) ; restent les deux ἅπαξ λεγόμενα, inventions plautiniennes sans doute, *bustirapus*[59] et *sociofraudus*[60], qui démontrent que le poète n'avait nullement l'intention de transposer dans son texte un répertoire d'injures emprunté au langage courant.[61] Il n'est pas sans intérêt de signaler que parmi les autres termes d'injure du même personnage, quelques-uns ne proviennent non plus du langage courant : *uerbero* n'appartient qu'au vocabulaire comique (très fréquent chez Plaute, deux fois chez Térence) *periurus* au vocabulaire juridique et religieux (très fréquent chez Plaute, avec ses dérivés *periurium*, *periuro*, *perieratiuncula*, *periuriosus*, les deux derniers ἁ. λ.), *permities*, synonyme ou corruption de *pernicies*, paraît confiné au style solennel ; associé à *adolescentum*, ce mot, tout comme la locution *fraus populi* fait semblant d'être extrait d'un discours moralisateur prononcé par un vieux sénateur.

---

[55] Voir aussi, sur ce passage, Ilona Opelt, *Die lateinischen Schimpfwörter*, Heidelberg 1965, p. 92—93.

[56] J. B. Hofmann, *Lat. Umgangssprache*[2], p. 87 (et I. Opelt, *op. cit.*, p. 92) le considère comme un calque du gr. πατραλοίας (Aristophane, mais aussi chez Lysias, Platon, etc.) ; c'est plutôt l'équivalent de ce mot grec.

[57] Le mot peut rendre gr. ἱερόσυλος (cf. I. Opelt, *op. cit.* p. 98).

[58] Pour d'autres explications, voir F. Bader, *La formation des composés nominaux du latin*, Paris-Besançon, 1962, p. 193.

[59] Pour les raisons formelles de cette interprétation, voir F. Bader, *op. cit.*, p. 27. Le mot est un calque du gr. τυμβωρύχος (Hofmann, *ibid.* Opelt, *ibid.*) attesté chez Aristophane et probablement créé par lui, repris par Lucien, dans une inscription, etc. Selon A. da Costa Ramelho, Humanitas, VIII—IX, 1959—1960, il peut traduire aussi bien βωμολόχος.

[60] Il serait, selon un scholiaste anonyme (ap. G. Puccioni, *L'uso stilistico dei composti nominali latini*, Atti dell' Accad. [dei Lincei], Mem. della cl. di Sc. mor e stor. VII, IV, 10, p. 387), formé d'après gr. προδωσείταρος ; mais ce mot ne figure pas dans les textes. Pour la forme, voir F. Bader, *op. cit.*, p. 25 et 30.

[61] Pour les autres mots composés servant d'injure dans les pièces de Plaute, voir P.-J. Miniconi, *Les termes d'injure dans le théâtre comique*, REL, XXXVI, 1958, p. 169—170 ; l'auteur n'en relève pas moins de 29 ; cf. aussi B.-A. Taladoire, *op. cit.*, p. 178—179.

www.cimec.ro

L'étude des mots composés chez Plaute et de leur valeur stylistique a été entreprise, d'une manière attentive et judicieuse, en tenant compte des modèles grecs — Aristophane en premier lieu, — par G. Puccioni, *ouvr. cité*, p. 377—419. La reprendre nous mènerait trop loin, sans utilité réelle pour notre démonstration. L'auteur distingue principalement les composés à but comique (λέξεις κωμικαί) et les composés paratragodiques ; le caractère artificiel, poétique donc, des premiers est indiscutable (*Oculicrepidae, cruricrepidae, ferriteri* Tri 1021, *fustitudinas ferricrepinas insulas* As 34, *lumbrifragium* Cas 968, Am 454, et *Crurifragium* Po 886, faits sur *naufragium, uirgidemia* Ru 636, fait sur *uindemia* [62], les noms d'agent du type *gerulifigulus* Ba 381, *damnigerulus*, Tru 551, *munerigerulus* Ps 181, *nugigerulus* Au 525 [63], les hybrides gréco-latins du type *ferritribax* Mo 356, *flagritriba* Ps 137, *pultifagus* Mo 828 [64], etc.). En ce qui concerne les secondes, G. Puccioni établit une distinction entre ceux qui se bornent à « ripetere parole ed espressioni della tragedia » et ceux qui tendent à « rifare termini ed espressioni su quelli già noti e che presentino una aparenza di grandezza tragica » (p. 406) [65] ; il convient néanmois de remarquer que les créations plautiniennes dont le modèle est fourni par des mots composés épiques et tragiques ne donnent pas toujours une « apparenza di grandezza tragica », mais, au contraire, il s'agit d'un effet comique qui provient surtout de la surprise provoquée par le contraste offert par la combinaison insolite des éléments, dont un seul (d'ordinaire le second) rappelle les composés du style solennel. Car si, par exemple, on peut considérer un mot tel que l'épithète divine *caelipotens*, Pe 755, bien que non attesté en dehors de ce passage, comme provenant de la langue religieuse ou, du moins, parodiant celle-ci, on commence à avoir des hésitations lorsqu'il s'agit de *salsipotens*, Tri 820, et encore plus de *mulsipotens* (ibid., conjectural, on doit le dire [66]), dont le premier terme nous mène bien loin de la grandeur tragique ; ce qui veut dire que les composés « paratragodiques » rejoignent la catégorie des mots comiques proprement dits, à cette différence près que, tandis que pour une partie de ces derniers le modèle du type de formation et, dans la plupart des cas, du second élément du composé se trouve dans la langue courante (*uindemia — uirgidemia, naufragium — lumbifragium*) pour les premiers le modèle se trouve dans le style élevé. C'est d'ailleurs une des sources importantes de la langue poétique de Plaute, qui offre ainsi une replique de la comédie à un procédé courant dans le style solennel. Quelques exemples suffiront à mettre en évidence la méthode [67].

---

[62] Et ayant, selon G. Puccioni, *op. cit.*, p. 395, pour modèle grec, ῥαβδολογία (non enregistré par Liddell-Scott).

[63] Sur ces formations, voir en dernier lieu B. Zucchelli, *Studi sulle formazioni latine in -lo- non diminutive*, Parme, 1970, p. 33 (et note 10), p. 43 et note 34, p. 45, 163—164.

[64] Voir S. Witkowski, *De uocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos*, Cracovie, 1892 ; cf. aussi F. Bader, *op. cit.*, p. 404—412.

[65] Pour d'autres distinctions voir aussi M.-F. Băltăceanu, *art. cit.*, p. 99—100.

[66] Cette conjecture ingénieuse, due à R. Klotz, Rh. M. 44, p. 455, 567, qui corrige ainsi *multipotens* des manuscris (*Salsipotenti et mulsipotenti Iouis fratri et Nerei Neptuno*), a toutes les chances d'être correcte ; elle n'est, toutefois, pas acceptée par les principaux éditeurs. Voir aussi E. Fraenkel, *Plautinisches im Plautus*, Berlin, 1922, p. 207—209.

[67] Voir aussi M.-F. Băltăceanu, *art. cit.*, p. 113—114.

www.cimec.ro

— Composés ayant pour second terme un participe présent :

Plaute	Tragédie, épopée
caelipotens (Pe 755, repris par Prudence)	*bellipotens* (Enn., *A* 181 V)
multipotens (Ba 652, Cas 841)	*sapientipotens* (id., *ib.*)
salsipotens (Tri 820)	*armipotens* (Acc., 127 R) [68]
uiripotens (Pe 252)	

— Composés ayant pour second terme un nom (ou adjectif) en *-o-* ou en *-a*, tiré d'une racine verbale :

- *cola* :	
latebricola (Tri 240)	*siluicola* (Naeu., *B. P.* 11 Str.)
seruolicola (Po 267) [69]	*caelicola* (Enn., *A* 491 V)
- *dicus*	
blandidicus (Po 138)	*suauidicus* (Lucr. IV, 180, 909)[70]
falsidicus (Tri 770)	
magnidicus (Mi 923, Ru 515) [71]	
spurcidicus (Cap 56)	
uanidicus (Tri 275)	
- *fer*	*frundifer* (Naeu., *Trag.* 25)
flabellifer (Tri 252)	*flammifer* (Enn., *Sc.* 29)
lucrifer (Pe 515, 516)	*frugifer* (Trag. inc. 164 R)
	horrifer (Pac. 82, Acc. *Trag.* 566)
- *ficus*	
damnificus (Ci 728)	*horrificus* (Cic., *Arat.* 122, Lucr., III 906, etc.)
falsificus (Mi 191)	
furtificus (Pe 226, Ps 887)	*terrificus* (Trag. inc. 96 R)
	hostificus (Acc. 80 R)
- *ger*	
plagiger (Ps 153)	*thyrsiger* (Naeu., *Trag.* 35 R)
- *loquus*	
blandiloquus (Ba 1173)	*doctiloquus* (Enn., *A* 583 V)
falsiloquus (Cap 264, Mi 191)	
mendaciloquus (Tri 769)	
uaniloquus (Am 379)	

[68] Cette catégorie, très fréquente dans la langue de la tragédie et de l'épopée, depuis Naevius (*arquitenens* Naeu., *B. P.*, 20, 58 Strzelecki ; pour d'autres formations semblables, voir G. Puccioni, *op. cit.*, p. 423 ; chez Plaute, citons encore *uinipollens*, Cu 114) ; elle sert parfois de concurrent, métriquement commode, de dérivés en *-o-* ou sans suffixe : *altiuolus*, (Pline, *N. H.* 10, 42) /*altiuolans* (Enn. *A.* 81 conjectural), *quadrupes* (Enn., *A* 232, *Sc.* 190)/ *quadrupedans* (Enn., *Sc.* 184 V). Plaute n'a pas négligé cette source : *beneuolens* (Mer 887), *laetificans* (Pe 760) et même *unanimans* (Tru 435) ; cf. F. Bader, *op. cit.*, p. 258—260.

[69] Pour l'interprétation de ce mot, voir F. Bader, *op. cit.*, p. 70.

[70] Seule attestation, paraît-il, de ce mot ; il n'est pas exclu, pourtant, que Lucrèce l'ait trouvé chez un poète ancien. Cf. C. Bailey, I, p. 132—134 ; voir aussi C. Georgescu, *Cuvinte compuse la Lucreţiu*, Analele Universităţii din Bucureşti (Filologie), XIII, 1964, p. 287—303.

[71] Peut-être mot solennel non attesté ailleurs.

www.cimec.ro

— Adjectifs tirés de verbes composés (ou, du moins, pouvant théoriquement avoir un tel verbe comme point de départ).

lucrificabilis (Pe 712)
ludificabilis (Cas 761) [72]
luctificabilis (Pac., *Antiopa*, XIV R)
horrificabilis (Acc., *Trag.* 617 R, conjectural)
tabificabilis (Acc. *Trag.* 421 R).

★

Deux questions peuvent se poser au terme de cet exposé : 1°. Plaute a-t-il créé de toute pièce la langue littéraire (« Kunstsprache ») dont il s'est servi ? 2°. Quels sont les rapports entre cette dernière et la langue courante de Rome ?

Répondre à la première question équivaut essentiellement à préciser le rapport entre la langue de Plaute et celle de Naevius (car les fragments comiques de Livius Andronicus sont insignifiants et ne paraissent pas avoir des particularités linguistiques remarquables). Chez Naevius en effet on peut trouver des rudiments d'une langue comique dans le sens que nous employons ici, qui pouvait offrir à Plaute quelques lignes directrices. Mais, à la différence de ce dernier, Naevius n'emploie que des mots plus ou moins banals, sans l'éclat du vocabulaire de Plaute, ou bien, dans quelques passages, ses innovations lexicales transgressent les règles de dérivation et de composition, ce qui n'arrive jamais à son successeur. Dans la première catégorie on pourrait ranger des diminutifs tels que *adulescentulus* (26 R[3] ; *uiridulo adulescentulo* 126), *pusillus* (35), *pauxillulus* (49), *pausillus* (55), des fréquentatifs comme *adnutat* (76), *adnictat* (ib. ; il s'agit du passage justement célèbre de la *Tarentilla*). Dans la seconde, des adjectifs comme *caperatus* (*caperata fronte* 49[1] texte peu sûr), *Pisatilis* (113 a « Pisis oriundum » Festus 230, 15 Lindsay) ou des composés comme *concipilauisti* (132 « dictum a Naeuio pro 'corripuisti et uiolasti' » P. F. 54, 16 Lindsay) [73]. Enfin, il y a chez Naevius des formations lexicales qui relèvent du même esprit que celles de Plaute : un fréquentatif *confictant* (93[d], ap. Varr., *LL*, VII, 107, conjecture de Turnèbe pour *conficiant* des mss., *confictitant* de la vulgate), un nom d'agent *praemiator* (17 ; « *praemiatores nocturni* praedones » Non., 150, 28, texte peu sûr), un adjectif, *penitus* (122[c] : « *penitam* offam Naeuius appellat absegmen carnis cum coda » Festus 282, 11 Lindsay), des adverbes : *exanimabiliter* (35), *dapsiliter* (39), *datatim* (75), *defricate* (80), un verbe composé *dispulueras* (57). Conclure de là, comme le fait le regretté E. Fraenkel [74], que « der plautinische Sprachstil ist bereits von Naevius voll ausgebildet worden » nous paraît être une exagération pieuse.

Quant à la seconde question, à savoir le rapport entre le langage courant et la langue de la comédie, on doit remarquer qu'à l'époque de Plaute il n'y avait que des formes embryonnaires de différenciation

[72] Sur cette catégorie, voir A. Thierfelder, *Plautus und die römische Tragödie*, Hermes, 74, 1939, p. 155—160. Cf. aussi G. Puccioni, *op. cit.*, p. 429—430 ; F. Bader, *op. cit.*, p. 212.

[73] Au vers 93[c] Ribbeck, à la suite de Klussmann, lit *pallucidum* dans un texte peu sûr de Varron, *LL* VII, 108 ; la conjecture nous paraît trop hasardée.

[74] *RE*, Suppl. VI, col. 628, 39.

www.cimec.ro

stylistique : seulement les genres « élevés » pouvaient se servir d'un instrument linguistique préexistant, celui des textes religieux, des annales des pontifes, des actes officiels, des éloges funèbres, etc. ; dans ces cas même, les différences par rapport à l'usage courant ne devaient pas être particulièrement profondes. La comédie pouvait-elle, d'autre part, se réclamer de la tradition des farces populaires italiotes ? Nous côtoyons ici le domaine des hypothèses non seulement invérifiables, mais aussi, nous semble-t-il, dénuées de fondement : le modèle des premières représentations scéniques romaines était, sans aucun doute, le théâtre grec et il vaut mieux considérer ces représentations comme des réactions contre le théâtre « rustique » que de leur assigner le rôle de continuatrices d'une tradition populaire [75]. Que la langue comique en ait subi quelque influence est bien possible [76] mais difficilement démontrable [77].

À défaut de traditions et de modèles littéraires latins, Plaute n'avait par conséquent d'autre issue que de prendre comme point de départ le langage courant, tout en ayant recours à des formes archaïques [78] et, en définitive, à toutes les sources linguistiques auxquelles il avait accès. C'est d'ailleurs une vérité évidente et banale, car toutes les langues littéraires reposent, à leur origine, sur le langage courant, même celles qui servent les genres les plus élevés. La différence entre Plaute et la tragédie ou l'épopée ne réside nullement dans l'opposition populaire~littéraire, ni même dans la proportion des éléments populaires dans l'un et dans l'autre de ces deux genres, mais dans la nature des innovations, des écarts pris par rapport au langage courant. La réussite de Plaute, dont la preuve éclatante est fournie par les appréciations anciennes que nous avons citées au début de cet article, provient de ses qualités personnelles, de son intelligence linguistique et littéraire hors de pair, qui lui ont permis de transposer sans aucun heurt en pays romain l'esprit de la comédie grecque et d'en adapter la forme aux exigences et aux possibilités de la vie culturelle de Rome.

Par les observations présentées dans les pages précédentes nous avons eu l'intention de contribuer à mettre en lumière quelques aspects des commencements du latin littéraire. Nous espérons avoir au moins réussi à démontrer que ce n'est pas dans des recueils de latin vulgaire qu'est la place d'un des plus beaux génies que les lettres latines aient jamais produits.

---

[75] Voir, par exemple, U. Knoche, *Die römische Satire* [2], Göttingen, 1957, p. 7—10. L'ouvrage de C. Duckworth, *The Nature of the Roman Comedy*, Princeton, 1952, ne nous était pas accessible au moment de la rédaction de ces pages.

[76] Cf., par exemple, K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte* [4], Stuttgart, 1968, p. 30. Nous n'avons pas pu consulter A.N.G. Little, *Plautus and Popular Drama*, HSCP, 1938, p. 205—228.

[77] Au contraire, le modèle aristophanien chez Plaute paraît hors de doute. Il ne s'agit pas seulement de la création de « mots comiques » de type aristophanien (cf. G. Puccioni, *op. cit.*, p. 385), mais de réminiscences de détail, par exemple, Arist., *Plut.*, 82 : Ἐκεῖνος αὐτός ; — Αὐτότατος, et Plaute, Tri 988 : *Ergo ipsusne's* ? — *Ipsissimus*. Voir aussi, E. Fraenkel, *Plautinisches im Plautus*, Berlin, 1922, p. 101 suiv.

[78] L'emploi des optatifs *siem, sies*, des infinitifs en *-ier*, des accusatifs *med, ted*, pour des simples raisons métriques (sans intention parodistique, dans la plupart des cas) constitue une preuve, à notre avis irréfutable, du caractère de « Kunstsprache » de la langue de Plaute. Voir aussi L. R. Palmer, *op. cit.*, p. 88.

www.cimec.ro

LUCRETIUS' CRITICISM OF THE EARLY GREEK PHILOSOPHERS *

BY

E. D. KOLLMANN
Tel Aviv University

(1) HERACLITUS

The difficulties of understanding the philosophy and language of this offspring of a noble family who despised men, were known since the earliest time. The ancients gave him the name "*the obscure*" [1].

The fragments of his book Περὶ Φύσεως indicate that his style is difficult, his language is sometimes very complex, as if he intended to be perplexing, as if he wanted only a few extraordinary people to understand him. Word-plays and antitheses, even oxymora, are quite frequent.

There are many instances of seeming contradictions, one close to the other, where their intimate connection is stressed.[2]

It will be sufficient to quote a few, some of which have lately been interpreted rhythmically [3]

1. μόροι γὰρ μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσι [4].

2. ἀξύνετοι ἀκούσαντες, κωφοῖσιν ἐοίκασι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπεῖναι [5].

3. ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες [6].

---

* This article is based on a paper published in Hebrew by the Department of Classics of Tel Aviv University in a memorial volume for the late Professor Ben Zion Katz, Rector of the University and Head of its Department of Classics.

[1] Socrates according to Diog. Laert. (II 22), and Cicero *De fin. bon. et mal.* II 5, 15.

[2] About the language of H. cf. B. Snell, *Die Sprache Heraklits*, Hermes, vol. LXI (1926), pp. 353—381, and lately K. Deichgraeber, *Rhythmische Elemente im Logos des Heraklit*, Abh. d. Akademie d. Wissenschaften und d. Literatur, Geistes- und Sozialwissensch. Klasse, Jahrgang 1962, pp. 481—551.

[3] cp. especially the Introduction to Deichgraebers' study, pp. 481—489.

[4] fr. B25D.

[5] fr. B34D.

[6] fr. B62D.

StCl. XIII, 1971, p. 79—93. Bucureşti

www.cimec.ro

4. ξὺν νῷ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνῷ πάντων κτλ[7].
5. ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμὼν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμὸς κτλ[8].

It should be noted that the language has a special function in Heraclitus' philosophy : his antitheses are not only symptoms of his personality, but are essentially connected with his system[9]. If we call something by its name — so says Heraclitus — we somehow separate it from its background. By calling the day a day we sever the connection between the day and its opposite, the night. Without this opposite, without the night, the day does not exist[10].

In addition to the antitheses which he sometimes sharpens to an oxymoron, there are word-plays such as : τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος ; [11] this sentence is based on the word-play : βίος—βιός.

For Heraclitus fire is the base of everything, but it does not seem to be an element like water, air or ἄπειρον of his predecessors[12], but for him fire is the λόγος[13].

Men do not understand the λόγος, although they hear it : the majority, οἱ πολλοί, are stupid. Heraclitus' criticism is sharp and aggressive. He criticizes people who hear without understanding (e.g. fr. *B 17, 19, 34 D*), the poets *Homeros* (*B 56 D*), *Hesiodos* (fr. *B 40, 41, 57 D*), the philosophers *Pythagoras*, *Xenophanes* (fr. *B 40, 41 D*), and *Hekataios* ; perhaps these are not the only ones. Heraclitus' opinion may be summarized in the following aggressive sentences : [14]

πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ δίδασκε
Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην
αὖτίς τε Ξεινοφανῆ καὶ Ἑκαταῖον.

---

[7] fr. B114D.

[8] B 67 D ; cf. Deichgraeber, *l.c.*, pp. 490/96. He demonstrates clearly the rhythmic structure of the fragment which is expressed also by the equal number of syllables of the words forming each pair : ἡμέρη—εὐφρόνη, χειμών—θέρος : πόλεμος—εἰρήνη ; κόρος—λιμός. D. points out that the hiatus prevents the listener from understanding a unity between the terms ἡμέρη—εὐφρόνη (p. 493). Another rhythmic factor is the order of the words in each pair : if the affirmative is marked by a and the negative by b, the following is found : a b b a b a a b.

It seems that two further factors may be added :

1. Endings : η — η, ων — ος, ος — η, ος — ος .
2. Syllable-quantities : — ∪ — || — ∪ — ; — — || ∪ ∪ ; ∪ ∪ ∪ || — — — ; ∪ ∪ || — X.

This looks quite interesting : while the first pair is identical, the other are opposites ; the last pair may also be considered as a pair of opposites, because the syllable — ος is anceps, but should be long because of the pause after it.

These additional factors seem to prove the rhythmical structure of the piece and to confirm D's opinion.

[9] Snell points out that H's opposites are always *'living opposites'* (p. 356), his language is poetical, full of sentiment ; for him the language is a means of expression of sentiments, but he did not yet develop it towards logical clearness (p. 357).

[10] Snell, *l.c.*, p. 368.

[11] fr. 8B48 D.

[12] In that way, however, Lucretius understands the fire of Heraclitus, and therefore criticizes him.

[13] cp. the interesting discussion of λόγος in *Deichgraeber's* article. *l.c.*, p. 483/6, p. 493, p. 533 ss.

[14] fr. B 40 D ; spelling according to Deichgraeber, *l.c.*, p. 515/6.

www.cimec.ro

The majority is stupid, and stupid are also their teachers, the poets, and the philosophers : all these do hear the λόγος, but do not understand it, they lack νοῦς, and πολυμαθίη cannot teach them understanding.

Some features characteristic of Heraclitus can be summarized :

(1) Language has an important function in Heraclitus' philosophy. The use of antitheses and word-plays is essentially connected with his philosophic system and stresses the unity of opposites and the contradictions in unity.

(2) Heraclitus' language is prose, but has distinct rhythmic elements and structures of high expressive value ; the use of antitheses fits well into the rhythmic patterns.

(3) Heraclitus was a severe critic of almost every one.

(4) Even in antiquity it was extremely difficult to understand him.

(2) HERACLITUS IN LUCRETIUS' POEM

The passage dealing with Heraclitus consists of three sections :

(1) I 635—637 form the transition from the previous passage and a kind of introduction to the following.

(2) I 638—644 contain a personal attack on Heraclitus and on his followers, including the Stoics.

(3) I 645—704 contain the criticism of Heraclitus' philosophy, especially his opinion that fire is the basic element [15].

This paper deals with *part 2*, i.e. Lucretius' relation to Heraclitus the man ; it may well be that Lucretius intended to criticize not only Heraclitus, but also those who preceded him and those who came after him.

Lucretius' attack is personal, fierce, bitter and emotional.

I 638 *Heraclitus init quorum dux proelia primus*
clarus ob obscuram linguam magis inter inanis
quamde grauis inter Graios qui uera requirunt.
Omnia enim stolidi magis admirantur amantque
inuersis quae sub uerbis latitantia cernunt
ueraque constituunt quae belle tangere possunt
auris et lepido quae sunt fucata sonore.

The passage starts with sounds of battle : *Heraclitus init* ; the *i* — sounds are prominent ; at the strongest places in the verse are the words *Heraclitus — primus.*

The subject is next to the predicate which is connected with its object by a strong hyperbaton *quorum dux.*

---

[15] This was not Heraclitus' opinion. Other subjects known as Heraclitean are not mentioned, e.g. the flux theory is conspicuously absent. The style and attitude of this third part are much less aggressive and sentimental than those of the second part ; they are more or less similar to the corresponding parts in the criticism of Empedocles (I 742—829) and of Anaxagoras (I 830—920), except for a few expressions : *perdelirum* (692), *cum uanum tum delirum* (698), *dementia* (704).

www.cimec.ro

The structure of this verse is worth noting:

Heraclitus *primus*
init *proelia*
[16] *quorum dux*

Subject and attribute (or predicative) are the outer terminals, predicate and object the inner terminals and in the centre of the verse: *quorum dux*, which seems to be most important for Lucretius: *the leader of those*!

There are striking alliterations and vowel-parallelisms:

Heraclitus[17] *init*; *Proelia Primus*, *quorum dux*; and perhaps even the cacophonic: *dux Proelia*!

Heraclitus is the general, *dux*, who enters the battle at the head of his army. This picture is interesting: It has been pointed out that Lucretius likes metaphers from the sphere of war[18], but if we remember Heraclitus' πόλεμος πάντων πατήρ and if we pay attention to what is told about Heraclitus' aggressive personality, facts which are corroborated by the fragments, we seem justified in assuming that it was Lucretius' intention to picture Heraclitus' personality. Here is the leader, but who are his soldiers? They are called *stolidi* and *inanes*.

The next verse (639) starts with a word-play which shows Lucretius at his best:

clarus ob obsuram linguam [19]

One of the meanings of this expression may be: 'famous on account of his obscure language', which shows some irony, but there seems to be more: there is a startling oxymoron; expressions like *luce clarior* make us understand the contradictio in adiecto: *clarus ob obscuram* [20].

Expressions of this kind we found in Heraclitus. Moreover, it does not seem probable that Lucretius did not notice the importance of the language in Heraclitus' philosophy. It is rather interesting that his criticism of Heraclitus in this section centres on the language, which is according to Lucretius used by Heraclitus as an instrument to obscure his opinions; these seem to be — but are not — deep, so that stupid people are deceived by them, and suppose that beneath these 'inverted words' there is truth and meaning, but there are none.

The following verse (640) rises to a high stylistic level:

quamde grauis inter Graios, qui uera requirunt,

---

[16] *quorum*, used in demonstrative sense, is expected to be at the head of the sentence; its position in the third place is rather strange.

[17] This is the only verse in Lucretius' poem where Heraclitus is mentioned; but no conclusion can be drawn from this fact on Lucretius' attitude towards Heraclitus, as Empedocles and even Epicurus are mentioned once only.

[18] cp. M. Rozelaar, *Lukrez, Versuch einer Deutung*, Amsterdam 1943, p. 67 ss.

[19] In Lucan's *Pharsalia* I 86—7 we read: *imago clara per obscuram uoltu maestissima noctem*. I would not have mentioned this, unless there were some other reminiscences in the Pharsalia to this book of Lucretius; see note (43).

[20] Beginnings and endings are identical: *ob ob-scuram linguam*

www.cimec.ro

The expression *grauis inter Graios* consists of three bisyllables with clash between ictus and prose-accent and with alliteration in adjective and noun : *grauis-Graios*. In contrast to this grave and beautiful verse there is the second half of the preceding verse : *magis inter inanis* and the following verse (641) :

omnia enim stolidi magis admirantur amantque.

It seems worthwhile to note the startling difference in sound appearance between verses 640 and 641 : In the former 4 out of the 6 metrical units begin with long vowels, out of 14 vowels 6 are long and 8 short, whereas in the latter verse one metrical unit only begins with a long vowel [21] and 2 only out of 16 vowels are long.

(640)	a		ī		e		ō		ē		ī	
		e a		i		a i		ī		a e		u
(641)	o		i		ī		a		a		a	
		i e		o i		a i		ī		u a		e.

There is an internal rhyme in 641 : *admirantur amantque*, which looks as if it was intentional ; contrasted with gravity and depth is lightness and superficiality.

With this verse starts the criticism, not of the master, but of his followers who wrongly think his teachings to be the truth : they are *stolidi* [22].

Commentators thought that Lucretius unintentionally reminded his hearers by *stolidi* of *Stoici* [23]. He may suggest Ennius' verse :

nam ui depugnare sues stolidi soliti sunt. [24]

The next verse (642) has a double internal rhyme : in*versis* quae sub *uerbis* ; the expression *inuersa uerba* is not easily understood : the commentators refer it to antitheses, even to allegories. [25]

One thing seems to be certain : Lucretius could not possibly have mentioned unusual word-order in Heraclitus' writings : at least in his

---

[21] (*stoli*)*di magis*.

[22] These are οἱ πολλοί of Heraclitus, there are also called ἀξύνετοι, and κωφοί (fr. *B 34 D*). The original meaning of κωφοί seems to be 'deaf' and so the word is used by Heraclitus in the above fragment, but it came to mean also 'stupid' ; *'stolidi'*. Perhaps Lucretius intended to suggest this?

[23] So Bailey in his commentary to this verse : "probably an unintentional pun". Bailey mentions I 1098, where 'stolidi' is used as epithet for Stoici. I am not sure that this pun was *unintentional*. See next note.

[24] *Ann. fr. 105 V.* This verse shows a pun : *stolidi soliti*. It is possible that Lucretius, who knew Ennius writings well, meant to recall another verse unknown to us, but the fact that the verse mentioned contains a word-play seems to suggest that Lucretius wanted the listener to remember it. Word-plays are legitimate here, because Heraclitus is criticized. By the way, Ennius is suggested also by *quamde* used by Lucretius only here, and mentioned by Festus *312, 32* ss L. as an ancient word used by Ennius.

[25] cp. Ernout-Robin who point to antitheses in Heraclitus ; Bailey mentions Quintilian VIII 6,44 : "ἀλληγορία *quam inuersionem interpretantur, aliud uerbis, aliud sensu ostendit, etiam interim contrarium*".

www.cimec.ro

fragments there are no instances of this. Allegories are rather rare, too, in the fragments. So, either we have to limit this criticism to antitheses only, or else, perhaps the numerous word-plays could be meant? It is suggested that the verb *inuerto* '*turn upside down*', '*hurt*', '*maime*' could allude to instances like:

βίος-βιός, μόροι-μοῖρα, μιαινόμενοι-μαίνεσθαι.

Next comes an oxymoron: *latitantia cernunt*; the verb *cerno* is used by Lucretius quite often and it is not always possible to find out the difference between its meaning and that of *uideo*, but it seems that *cerno* refers to clear, sharp vision, at least here; the verb *latito* appears 3 times at Lucretius, *lateo* 12 times; it is difficult to discern any difference in his use of these verbs; *latitantia cernunt* is a very strong oxymoron in a rather Heraclitean vein. If these people 'distinctly see hidden things', then either these things are not really hidden or they do not really see them. This looks like an ironical expression: they only imagine that they see something, but there is nothing to be seen. All these nice and seemingly deep word-plays, all these artifices of the language of Heraclitus, there is nothing behind them, and whoever thinks otherwise, is *stolidus*, *inanis*.

The two verses (643/44) concluding this section are most interesting:

ueraque constituunt[26] *quae belle tangere possunt*
auris et lepido quae sunt fucata sonore.

Lucretius, the genius of a poet, who saw in his poem an effective means of explaining the difficult philosophical system of Epicurus[27], criticizes those who think nice-sounding words, which influence the listeners' ears, to be the truth!

I confess that whenever I read these verses of Lucretius, I failed to grasp their full meaning: Did he intend to hit at the Stoics, such as Kleanthes, the author of the Hymn to Zeus, or at others whose writings are lost? It was rather difficult to suppose that he meant the pupils of Heraclitus himself. Not until I read Deichgraeber's study did I understand that the rhythmical structure of Heraclitus' expressions and his special use of the language was alluded to by Lucretius. We may indeed say about Heraclitus' language, even in the scattered fragments which remained, about his words and sentences and their structure that they *belle tangere possunt auris* and *lepido* (*sunt*) *fucata sonore*.

This unique junction of sound and colour is most daring and suggests Heraclitus' style.

Deichgraeber's opinion about the rhythmical structure of Heraclitus' writings seems to be confirmed by the words of Lucretius, who criticizes the philosopher from Ephesus with his own means, using for this purpose the main elements found in Heraclitus' writings.

---

[26] The verb *constituunt* is in its meaning quite near to *cernunt*: both of them may mean 'to decide'. Cp. *Varro LL* 7, 98: *creui uolet constitui etc.*; perhaps *cernunt* (642) has an additional meaning: they decide that there is something hidden under the mixed up words, but in fact, there is nothing.

[27] e.g. I 945.

www.cimec.ro

If we ask the question, why Lucretius' language is so aggressive, why this section is full of sharp expressions, word-plays and antitheses, the right answer seems to be not the one given usually, that this aggressiveness was caused by Lucretius' hatred of the Stoics and of Heraclitus, their spiritual father. [28] Although there can be no doubt of Lucretius' dislike of the Stoics, although Lucretius was fond of similes and metaphers from the sphere of war, [29] this may not be the full answer to the question.

In his criticism Lucretius touched upon all the important elements of Heraclitus' personality, by putting in its centre Heraclitus' language: he imitated his aggressiveness and sharpness, his fierce criticism, his contempt of men, he stressed his difficulty of expression, the rhythm and sound of his language. It may well be that Lucretius, the poet, wanted to present before the listener a picture of Heraclitus drawn by Heraclitean means, by his language and his style. They are all in here, the elements important for Heraclitus and known from his fragments: his aggressiveness, sharp criticism, the main characteristics of his language, its difficulty and its beauty, and its importance in Heraclitus' philosophy.

(3) EMPEDOCLES [30]

Empedocles of Acragas in Sicily was a most influential personality: Poet, [31] prophet, philosopher, physician, statesman and orator all in one. Many tales were told about his life and death. He was most eager to know nature, but still more, he wanted to rule it, to force it to serve man.

Fragments of two of his poems remain: We have some 300 verses out of about 2000 of his Περὶ Φύσεως, which contained his explanation of the world in a mechanistic way as union and separation of four elements by two powers, Φιλία and Νεῖκος [32].

Altogether different in subject and in style is Empedocles' other poem, Καθαρμοί, which contained about 3000 verses according to ancient testimonies [33], but may have been much smaller. We have about 100 verses only.

In his poem addressed to the citizens of his native city Acragas, Empedocles appears as prophet and as physician, performing miracles.

While the style of Περὶ Φύσεως justifies to a certain extent Aristotle's assertion that Empedocles was no poet, but a philosopher who knew to use rhetoric and poetic means, in the Καθαρμοί there appears

---

[28] cf. Bailey, Comm. vol. II, p. 711. Ernout-Robin, vol. I, p. 135.

[29] See note (18).

[30] *Fragmente der Vorsokratiker*, I pp. 276 ss

[31] Aristotle speaks about Empedocles three times: *Poetics* 1447b17 he calls him φυσιόλογος rather than ποιητής; Diog. Laert. VIII 51 ss tells us that in his Σοφιστής Aristotle stated that Empedocles invented rhetoric, whereas in his Περὶ Ποιητῶν he called him Ὁμηρικός, δεινὸς περὶ τὴν φράσιν and μεταφορητικός and said about him that he used other poetic means (ἐπιτεύγματα) as well.

[32] Commentators rightly pointed to the influence of Empedocles on Lucretius, when he put Venus together with Mars in the prooemium of the 1st book (Ernout-Robin, I p2); I think that in addition to both being gods of fertility, here are actually Φιλία — Venus and Νεῖκος — Mars.

[33] Diog. Laert. VIII 77.

www.cimec.ro

a poet who rises to a level of enthusiasm and of style which we find again in certain sections of *De rerum natura*. Whereas style and language of the philosophic sections of Lucretius' poem are similar to those of the fragments of Περὶ Φύσεως, the style of Lucretius' prooemia and quite many other sections show an altogether different quality, poetic, full of sentiment, which is reminiscent of Empedocles' Καθαρμοί. So we find in Lucretius the same duplicity as in Empedocles, here in one poem, there in two [34].

Empedocles' poems show an unusual power of expression and a struggle for a clear representation of his philosophy by means of a poetical language. His effort is felt to change the language and make it serve his special purpose [35].

(4) EMPEDOCLES IN LUCRETIUS' POEM

The passage dealing with Empedocles, his philosophy and the criticism of it, falls into three sections, just as we have seen in the case of Heraclitus :

(1) I 705—715 form the transition from the previous passage and a kind of introduction to the following.

(2) I 716—733 deal with the personality of Empedocles.

(3) I 734—829 contain the criticism of Empedocles' philosophy; the verses 734—741 clearly distinguish between Empedocles the master and his disciples.

Again, as we have done with Heraclitus, we shall concentrate our interest on the second section, which is much longer than the corresponding part dedicated to Heraclitus (18 verses as opposed to 7).

I 716 *quorum Acragantinus cum primis Empedocles est,*
insula quem triquetris terrarum gessit in oris,
quam fluitans circum magnis anfractibus aequor
Ionium glauc·is aspergit uirus ab undis,
720 *angustoque fretu rapidum mare diuidit undis*
Italiae terrarum oras a finibus eius.
hic est vasta Charybdis et hic Aetnaea minantur
murmura flammarum rursum se colligere iras,
faucibus eruptos iterum uis ut uomat ignis
ad caelumque ferat flammai fulgura rursum.
quae cum magna modis multis miranda uidetur
gentibus humanis regio visendaque fertur,
rebus opima bonis, multa munita uirum ui,
nil tamen hoc habuisse uiro praeclarius in se
730 *nec sanctum magis et mirum carumque uidetur.*
carmina quin etiam diuini pectoris eius
uociferantur et exponunt praeclara reperta,
ut uix humana uideatur stirpe creatus.

[34] The influence of Empedocles the *poet* on Lucretius the *poet* has not yet been examined in full, although the Commentaries of Bailey and Ernout-Robin present much material.

[35] cp. A. Lesky, *Geschichte der griech. Literatur*, 2, Bern-München. 1957/8, p. 240.

www.cimec.ro

This section is remarkable for its high style, and the commentators are right in considering it an imitation of Empedocles' style [36].

To distinguish between Empedocles and those who had held similar opinions, we hear again *quorum*, the relative pronoun used as demonstrative, as in I 638 [37], but it stands at the beginning of the sentence, as usual. The verse does not begin with the philosopher's name, but after *quorum* comes the adjective referring to Empedocles' city, which was so dear to him [38], followed by the expression *cum primis*,' among the first' : Empedocles is not *the* first as Heraclitus [39]; the verse concludes with the name strongly stressed because of the monosyllable *est* at its end.

A comparison of the first verses of each section indicates the essential difference; similar terms are in brackets ( ) :

638 '(*Heraclitus*) *init* (*quorum*) *dux proelia* (*primus*)'
716 '(*quorum*) *Acragantinus* (*cum primus*) (*Empedocles*) *est*'.

Without taking into consideration the word order, we find the following in common :

638	716
quorum	*quorum*
primus	*cum primus*
Heraclitus	*Empedocles*

Here are the differences : Against *init dux proelia* (638) we have : (716) *Acragantinus est*; in other terms : In the case of Heraclitus the fact is stressed that he *storms* into battle at the head of his army, whereas Empedocles *is* the son of Acragas, the city of wonders on an island of wonders, whose praise starts in the following verse.

There were no special sentimental links between Heraclitus and Ephesus except for his advice to the Ephesians to hang themselves [40], whereas the bonds of Empedocles with his native city are well-known.

We may also note that verse 716 is not so complicated in its structure as is 638.

---

[36] cp. Ernout-Robin to verse 729 ss. Bailey remarks to verse 716 : "they (viz. Empedocles' poems) show a real poetic gift. The Περὶ Φύσεως was no doubt the model of *De rerum natura* and Lucretius' admiration for Empedocles stands in strong contrast to his contempt for Heraclitus".

Empedocles' Περὶ Φύσεως is dedicated to Pausanias and begins with the verse :

Παυσανίη, σὺ δὲ κλῦθι, δαίφρονος Ἀγχίτεω υἱέ.

In this poem Empedocles uses the second person without, however, mentioning Pausanias, and sometimes it seems that he speaks to the listener in general, and not specifically to the dedicatee of his poem. We can recognize this in Lucretius' poem as well.

[37] see note (16).

[38] The Καθαρμοί are dedicated to the people of Acragas, and are addressed in most sympathetic and sentimental terms and highly praised (*fr. 112, 1 D*).

[39] This distinction is rather startling. Is it possible that Lucretius wanted by this means to express the difference between Heraclitus, the lonely man, who did not need his fellow men, the aristocrat and contemptor of mankind, and Empedocles, the leader who could exist but as a leader of believers?

[40] *fr. B 121 D.* Heraclitus the aristocrat was opposed to the democracy of Ephesos, whereas Empedocles collaborated with the democrats of his city.

www.cimec.ro

The praise of Sicily covers verses 717—730; in this last verse the circle is closed and Lucretius returns to Empedocles.

This part is built as follows:

Empedocles	717—721	722—725	726—728	Empedocles
(716) *quorum Acragantinus*	The sea	the fire	the miracles	*nil tamen hoc* (729)
(717) *insula quem*	(Italy)[41]	(Aetna)	(good things and brave men)	*nec sanctum* (730)

By his description of Sicily Lucretius seems to explain, how Empedocles came to this theory of the four elements: the wonders of sea and fire are so closely connected with Sicily. A man born on such an island can be understood to be a man of wonders, a man brought up seeing such wonders daily can be understood to be a poet.

The large number of adjectives[42] in this section is interesting: (*insula*) *triquetris, magnis* (*anfractibus*)[43], (*aequor*) *Ionium, glaucis* (*undis*), *angusto* (*fretu*), *rapidum* (*mare*), *uasta* (*Charybdis*), *Aetnaea* (*murmura*), *magna, miranda, opima, uisendaque, munita* (*regio*), (*gentibus*) *humanis*, (*rebus*) *bonis*, (*modis*) *multis, multa* (*ui*).

To this may be added attributes in genitive which appear in no small number:

terrarum (*in oris*), *Aeoliae terrarum* (*oras*), (*a finibus*) *eius*, (*murmura*) *flammarum, flammai* (*fulgura*), *uirum* (*ui*).

We cannot but feel the intensity of this language which suggests Empedocles' style.

This section contains only a few verbs, most of them used metaphorically:

gessit, aspergit, diuidit, est, minantur se colligere, uomat, ferat, uidetur, fertur, uidetur.

Besides this there are of course specific Roman alliterations and onomatopoiiae[44].

In the concluding part of this section (726—730), which ends with a pair of marvellous verses, Lucretius returns from Sicily to Empedocles. Its parallel structure is remarkable.

---

[41] The reading of O Q "haeliae" has been corrected to 'Aeoliae', L has 'Italiae'. See the remarks of Ernout-Robin and of Bailey to this verse. In any case Italy seems to be meant. 'Aoliae' is understood to mean Southern Italy.

[42] A glance at the first verses of the Καθαρμοί (fr. B112D) reveals a similar phenomenon: In 12 verses there are 14 adjectives and 3 attributes in genitive. A section of about the same length from Περὶ Φύσεως (*fr. B3D*) has 7 adjectives in the first 5 verses which have a more poetical content, and 4 attributes in genitive. This is in striking contrast to Heraclitus who only scarcely uses adjectives as attributes. See Snell. *l.c.*, p. 378.

[43] In the first book of Lucan's *Pharsalia* we read: *totam dum colligit iram* (I 207), *longis anfractibus* (I 605), this in addition to *clara per obscuram* (I 187). See note (19).

[44] e.g. *fretu rapidum mare* (720). — *um* (723), 725), *m* (726, 727).

www.cimec.ro

Verses 726 and 730 both end with the verb *uidetur* which should be understood as a true passivum to *uideo:* 'is seen' and not : 'it seems'. [45] There are the parallel members : *miranda uidetur — uisendaque fertur*, and in chiastic order around the adjectives *opima* and *munita*, the ablatives

rebus — bonis
multa — uirum ui

The verses 729—30 contain no less than four comparatives, one of them only simple (*praeclarius*), the other three circumscribed by *magis* :

nil praeclarius (729).
nec sanctum magis et mirum carumque (730).

It seems that the unity between the three peaks *sanctum mirum carum* could not have been expressed in a more persuasive way. The conjunction *nec* continues *nihil* from the preceding verse and joins to it the whole group whose members are connected by *et* and *que*, so that *magis* comprises the two other adjectives as well.

What may be the reason for this differentiation? The adjectives *sanctus* and *carus* as a rule form their comparatives in *-ior*, *mirus*, however has *magis mirus*. Lucretius perhaps wanted to retain the unity of the three and therefore used *sanctus* and *carus* with *magis*. [46]

Now we have to deal with the three verses concluding the section (731—733); they deserve our special attention. After having ended his praise of Sicily with the praise of Empedocles, the man of wonder, he comes to speak about Empedocles the poet, to whom he was indebted so much. Just as Empedocles, Lucretius wrote a poem *On Nature* and just as the Greek philosopher he tried to explain a difficult philosophical system in beautiful verses.

The climax of Empedocles' feats are his *carmina*, which are mentioned almost against the uses of syntax, at the beginning of verse 731. The expression *quin etiam* giving special stress to the following, appears 15 times in Lucretius' poem, [47] but here only in another than the first place in the verse; this seems to be sufficient evidence for the importance in

---

[45] *fertur* is a problem. Bailey *l.c.* remarks : "a curious guide-book interruption, which further has the interesting suggestion that Lucretius had never been to Sicily himself". I cannot agree with Bailey, because I fear that the strength of *uidetur* ' is seen ' is weakened by such an assumption. Perhaps *uisenda fertur* may be understood as a continuation of *miranda uidetur*, the sense being :

'this region is seen by human beings as a miracle and is said (by them) to be worth visiting'.

[46] Giussani sees in *carus* an expression of Lucretius' emotional relationship towards Empedocles, whereas Bailey does not see his way to agree, because *carus* lacks the second terminal (dear to whom?). It is of course possible to understand 'to men', but does not the use of the adjective *carum* by T. Lucretius *Carus* suggest some special importance for the Roman poet? The word is used only twice by Lucretius, the other passage being entirely different (*III 85 — carosque parentis*).

[47] Paulson, *Index Lucretianus*, lists 16 cases, but VI 209 is a correction by Lachmann instead of *quippe etenim* in the mss, which has not been accepted by editors beginning with Diels.

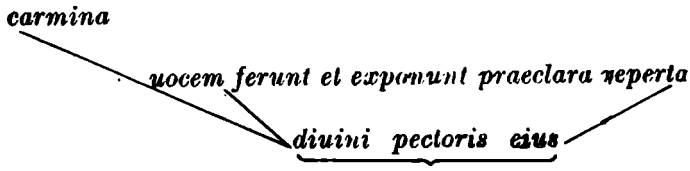
www.cimec.ro

Lucretius' opinion of *carmina* in this connection : Lucretius the *poet* is now speaking of Empedocles the *poet.* [48]

What is the action of the carmina? They *uociferantur et exponunt.* The verb *uociferantur* is like *carmina* at the head of the verse immediately following, the listener knows that 'the poems are raising their voice'. This verb appears at Lucretius in three other verses, [49] once with an object (III 14/15), Bailey is right in supposing that *reperta* is the object to *exponunt* only and not to *uociferantur* as well.

The expression *diuini pectoris* is genitiuus possessoris not only to *carmina,* but also to *praeclara reperta*; furthermore, may it be possible that Lucretius still heard *uocem fert* in the verb *uociferantur* and did connect *diuini pectoris* to this as well? [50]

The structure of these verses would then be :

the expression *diuini pectoris eius* being ἀπὸ κοινοῦ to the three terms : *carmina, reperta, uocem.* This section is summarized and terminated by verse 733, beginning with the tiny conjunction *ut,* which actually bears the whole heavy verse, hinting at the belief that Empedocles is more than human :

ut uix humana uideatur stirpe creatus.

There is in my opinion a strong contrast between *uideatur* in this verse and *uidetur* used twice (726, 730). There it is a fact ; so Sicily is *seen* and so Lucretius *sees* Empedocles, but here it just *seems* so, this is not a fact, but a belief, understandable and caused by the special qualities of Empedocles. Before departing from this passage, we shall glance at the transition to the philosophical discussion : (734—741)

Lucretius criticizes Empedocles' adherents by stressing the distance between the master and his disciples, but still he has some praise [51] for them :

bene ac diuinitus... inuenientes,

and a very nice metapher *ex adyto cordis!*

Verse 739 has a double alliteration by *p* and *f* :

Pythia tripodi profatur/ Phoebi

[48] I do not think that this peculiar word-order can be explained by 'metrical need' ; a master of language as Lucretius would have found another solution to this difficulty. The only explanation is that he wanted this specific order.

[49] II 1051 *res ipsaque per se uociferatur*
II 450 *aeraque quae claustris restantia uociferantur*
III 14/15 *nam simul ac ratio tua coepit uociferari/naturam rerum.*

[50] This has to be a mere guess, as I could not find similar uses of this or any other verb.

[51] There may be some irony in these verses : Pythia is not mentioned without intention, but Lucretius' attitude seems to be generally serious. These are hints at the style of the Καθαρμοί : the verb *profatur* (739), for instance.

www.cimec.ro

Verses 740/741 are interesting on account of their syntactic and sound-structure :

principiis tamen in rerum fecere ruinas
et grauiter magni magno cecidere ibi casus

The preposition *in* follows the noun from which it is separated by *tamen* : the weak and unimportant words *in* and *et* are stressed by the ictus, the word-order is inverted, as if Lucretius wanted to point out by syntax and sound the chaos caused by those unskilled philosophers : *rerum fecere ruinas* ; there are the r-sounds and especially *-ere*, *-re*, and in the following verse *grauiter* corresponding to *cecidere*, the Polyptoton *magni magno* and the adverb *ibi*, in an unusual place in the verse ; two short-vowelled syllables *ibi*, before two long vowelled ones, *casu*, to show the depth of the fall. Verse 740 contains 4 *i*-vowels, 2 of them long and 2 short, whereas verse 741 has 5 *i*-vowels, 4 of them long and 1 short. There is *-um* in 740 and *a* and *o* in 741. We can hear this terrible collapse through the unusual word-order and through the sounds, vowels as well as consonants.

The picture drawn by Lucretius of Empedocles, this miraculous man who could be believed to be a god [52] on account of his personality, his teachings and his poems, this picture seems to correspond well to the fragments of his poems.

It is most difficult to be sure that Lucretius quoted Empedocles [53] but again as with Heraclitus, we should be able to recognize the ἦθος : Empedocles' personality, actions and literary works were entirely different from those of Heraclitus, and so was Lucretius' attitude towards him. Lucretius referred to Empedocles not only as a philosopher, but first of all as a poet, who by his personality was much closer to him than Heraclitus, the more so as the latter was one of the fathers of the Stoic philosophy, which Lucretius did not particularly like.

(5) ANAXAGORAS

Anaxagoras, born in Clazomenae in Ionia, brought philosophy to Athens ; closely connected with Pericles and Euripides, he was the first victim of the Athenians' narrow-mindedness, as far as philosophy was concerned : he was accused and condemned, but succeeded in leaving Athens.

His doctrine is known from a considerable number of fragments written in rather simple prosaic style. Not much is known about Anaxagoras the man ; there is one testimony worth noting, that he was not seen laughing nor smiling [54].

---

[52] cp. *fr. B112D* θεός ...

[53] Expressions like θαῦμα ἰδέσθαι (*fr. B35D*) and others may be quotations or hints. But this is by no means certain.

[54] Aelian, *Var. Hist.* VIII 13.

www.cimec.ro

(6) ANAXAGORAS IN LUCRETIUS' POEM

From what has been said above about Heraclitus and about Empedocles, we should not expect Lucretius to make any personal remarks about Anaxagoras.

Both the passages dealing with Heraclitus and with Empedocles were composed of three sections : introduction, appraisal of their personalities and works, and factual discussion and criticism. Here we find an introduction and immediately after it the discussion. Anaxagoras *the man* is not mentioned at all, neither negatively as Heraclitus, nor positively as Empedocles, he is simply not there. What may be the reason for Lucretius' silence?

As has been pointed out before, there is no place for an appraisal of Anaxagoras' personality. It seems that Lucretius had no personal relation whatsoever to this prosaic philosopher, he has no reason to criticize him as fiercely as Heraclitus had criticized others, nor could he praise him in the enthusiastic style of Empedocles. In this case there remains only professional discussion in a rather dry vein, as done in the third sections of the criticism of Heraclitus and Empedocles.

Anaxagoras' philosophy is criticized in the verses 830—920. In the first 4 verses (830—833) which may be considered as an introduction, Lucretius complains, as usual, about the poverty of the Latin language which has no word for ὁμοιομερία, but he comforts himself and his listeners that the term can be easily explained. That is all.

Summary : Lucretius' attitude towards personalities and writings of the three Greek philosophers is entirely different, but the style and level of his discussion of their theories is essentially the same.

Heraclitus the man is fiercely attacked, Empedocles is enthusiastically praised, and Anaxagoras the man is not mentioned at all.

Looking at the different sections of the three passages we see :

	Introduction Section 1	Personal appraisal Section 2	Discussion Section 3	
Heraclitus	635—637 (3)	638—644 (7)	645—704 (60)	transition
Empedocles	704—715 (12)	716—733 (18)	742—829 (88)	734—741 (8)
Anaxagoras	830—834 (4)	—	835—920 (86)	

Examination of the relative length of the sections shows that the third section, the discussion, contains more or less the same number of verses, somewhat less in the case of Heraclitus. The first section is smaller in the case of Heraclitus and Anaxagoras and quite large (12 verses) when Lucretius deals with Empedocles.

Section 2 comprises 7 verses about Heraclitus, 18 about Empedocles and none about Anaxagoras.

Could it be imagined that Φιλία and Νεῖκος lead Lucretius in this criticism? If that were so , we should have expected at least a few

www.cimec.ro

verses about Lucretius' attitude towards Anaxagoras, but there is nothing of this kind.

The only possible explanation seems to be that Lucretius intended to give a picture true to life of the two outstanding Greek philosophers whose teachings cannot be understood unless their personal background is known. Lucretius masterfully drew this background with the aid of style, language and sound, by the special means used by each of them. Anaxagoras' philosophy can be understood and appraised without knowing details of his personality. Therefore Heraclitus, the aggressive, lone, obscure philosopher is harshly and aggressively criticized, the enthusiastic poet-philosopher Empedocles is praised enthusiastically and poetically, and Anaxagoras is dealt with in a matter-of-fact way.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

LA NOTION D'INTELLECTUEL À ROME

PAR

H. BARDON

(Poitiers)

Qu'est-ce qu'un intellectuel ? les réponses sont aussi diverses qu'on s'y attend, à propos d'une question dont la simplicité est d'apparence. Je me contenterai de rappeler le vieil article où, en 1936, In Arnost Blaha [1] s'efforçait de cerner cette notion, caractérisant l'intellectuel par la connaissance, certes, mais aussi par la présence en lui d'éléments affectifs et volontatifs, dont on aimerait saisir la nature et les dosages. Selon nous, l'intellectuel est celui pour qui la valeur essentielle de la vie, et sa fierté, réside dans l'exercice de l'intelligence, sans que cet exercice se plie obligatoirement à des impératifs de métier, de fonction, de situation. Mais, en ces matières, les vues générales ne prennent un sens que dans un contexte historique déterminé. A propos de Rome nous tâcherons de saisir quelques perspectives.

L'intellectuel existe : nous constatons sa présence dès la plus ancienne période républicaine. Il y a, certes, les professionnels de l'intelligence : écrivains, avocats. Mais de fortes individualités, en dehors de toute nécessité de métier, affirment la primauté, au moins relative, qu'elles accordent à l'intelligence : affirmation que formulent les actes, à défaut des écrits. Citons, parmi d'autres, Q. Lutatius Catulus [2], L. Licinius Lucullus[3], T. Pomponius Atticus [4] dont Cornelius Nepos dit le goût qu'il eut pour la lecture [5] et l'aisance à manier le grec et le latin : *sic enim graece loquebatur ut Athenis natus uideretur ; tanta autem suauitas erat sermonis latini*

---

[1] *Le problème de l'intellectuel*, dans Rev. Intern. Sociol., 1936, p. 361 et suiv.

[2] H. Malcovati, *Oratorum romanorum fragmenta* [3], Turin, 1967, p. 218—220 ; H. Bardon, *La Littérature latine inconnue*, t. 1, Paris, 1952, p. 115—119 ; cf. Münzer *7) Q. Lutatius Catulus*, dans RE, 13, 2073 et suiv.

[3] H. Malcovati, *loc. cit.*, p. 307—308 ; Münzer, *103) L. Licinius Lucullus*, dans RE, 13, 375 ; cf. J. Carcopino, *Sylla ou la monarchie manquée* [11], Paris, 1967, p. 232 et suiv.

[4] H. Malcovati, *loc. cit.*, p. 345 ; R. Feger dans RE, *Suppbd.* 8, 503.

[5] 25, 14, 1.

Stud. XIII, 1971, p. 95—107, Bucureşti

www.cimec.ro

ut appareret in eo natiuum quemdam leporem esse, non ascitum; idem poemata pronuntiabat et graece et latine sic ut supra nihil posset addi [6].

Est-ce que, à l'époque républicaine, les intellectuels constituent, à l'intérieur de la nation, un groupe social? On est frappé par la diversité de leurs origines. Les poètes archaïques sont des humbles : esclaves, affranchis, ou italiens immigrés à Rome. Livius Andronicus est conduit en esclavage à Rome après la prise de sa ville natale, Tarente, — ceci en 209 probablement [7]. Malgré ce qu'en pensent Th. de Graff et Sabbadini, il n'est pas certain que Naevius soit un homme libre [8]. Aulu Gelle le présente comme un campanien; il a peut-être raison [9]. Accius semble fils d'un affranchi [10]. L'ombrien Plaute, au mieux *socius* de Rome, n'est pas d'une condition très relevée [11]; l'africain Térence arriva à Rome comme esclave et dut son affranchissement au sénateur C. Terentius Lucanus [12]. Caecilius était un insubre, lui aussi d'esclave devenu un affranchi [13]. Ennius était un homme libre, messapien de Rudii [14] : *socius* de Rome comme Plaute, mais ultérieurement bénéficiaire de la cité romaine, il a une situation sociale modeste mais honorable. Son cousin, M. Pacuvius, n'eut pas la *ciuitas romana*, et son importance, à Rome, fut moindre que celle d'Ennius; témoin saint Jérôme, qui écrit : *uixitque Romae quoad picturam exercuit ac fabulas uenditauit* [15]. Comme poètes de nationalité romaine, hommes libres et considérés, qui trouve-t-on? Lucilius, qui appartient à une famille sénatoriale [16]. Laberius était un chevalier [17]; en revanche, il avait pour rival dans le mime un ancien esclave, Publilius Syrus [18]. De rang équestre étaient également, à la fin de la République, Catulle [19] et la plupart de ses amis [20]. Calvus sortait d'une famille aristocratique [21]. Quant à Lucrèce, ses rapports avec Cicéron, sa dédicace du *De rerum natura* à Q. Memmius donnent à penser qu'il appartenait à la noblesse [22]; pourtant les arguments par lesquels Marx s'efforce de prouver son appartenance à la plèbe ne sont pas dépourvus de solidité [23]. De toutes façons, il paraît acquis que sa situation sociale à Rome était considérable. Mais nous voilà à une époque relativement tardive, et il s'agit de poètes dont l'œuvre, par sa nature,

---

[6] 25, 4, 1.

[7] H. Bardon, *Lo scrittore nella ciuitas*, dans Studi Romani, 1955, p. 515.

[8] *Ibid.*, p. 517.

[9] 1, 24, 2.

[10] Hieron. a. 1878 = 139.

[11] Fr. della Corte, *Da Sarsina a Roma* [2], 1967, p. 25 et suiv.

[12] Textes dans Schanz-Hosius, *Röm. Lit.*, t. 1 [4], Munich, 1959, p. 103—104.

[13] Aulu Gelle, 4, 20, 13.

[14] Schanz-Hosius, *loc. cit.*, p. 87—88.

[15] a. 1863 = 154 (Schanz-Hosius, *loc. cit.*, p. 100).

[16] Vell. 2, 22, 2; Ps-Acro *ad Hor. sat. 2, 1, 75*; H. Bardon, *Litt. inc.*, t. 1, p. 527.

[17] Fr. Giancotti, *Mimo e gnome, Studio su Decimo Laberio e Publilio Siro*, Messine-Florence, 1967, p. 44.

[18] *Ibid.*, p. 129 et suiv.

[19] *Verona e il suo territorio*, Vérone, 1960, p. 333 et suiv. (G.—B. Pighi); H. Bardon, *Propositions sur Catulle*, Bruxelles, 1970, p. 72.

[20] H. Bardon, *Litt. inc.*, t. 1, p. 344 et suiv.

[21] *Ibid.* t. 1, p. 341.

[22] L. Perelli, *Lucrezio poeta dell'angoscia*, Florence, 1969, p. 3 et suiv.

[23] *Ibid.*, p. 6—7.

www.cimec.ro

implique chez eux une stabilité matérielle qu'un Accius ou un Plaute n'ont jamais eue. Nous reviendrons sur cet aspect du problème [24].

Les prosateurs, eux, se répartissent en deux groupes fort distincts. D'une part, grammairiens et rhéteurs de profession. Ce sont de pauvres diables, souvent d'origine étrangère. Libres dans leurs pays, les hasards des guerres les réduisent en esclavage, et les hasards des rencontres ou des complaisances leur valent quelquefois l'affranchissement, jamais la fortune. Sevius Nicanor, d'origine grecque, L. Ateius, athénien, Staberius Eros comme eux ancien esclave, Cornelius Epicadus, probablement illyrien, Curtius Nicia, de Coos, Lenaeus, sans doute athénien, Epirota, de naissance servile, et beaucoup d'autres furent affranchis par leurs maîtres ; tous restèrent dans l'humble condition du *grammaticus*. M. Pompilius Andronicus était un syrien d'origine libre, croit-on, et ne réussit pas mieux que les autres. Orbilius revendiquait avec orgueil son état d'homme libre, mais il venait de Bénévent [25] ...

Les maîtres de rhétorique ne présentent pas de meilleures références. Au 2e siècle av. J. C. la rhétorique était enseignée par des Grecs [26]. Le premier rhéteur latin fut L. Plotius Gallus, ami de Marius et, à ce qu'il semble, homme libre [27]. Mais Sex. Clodius était un sicilien [28], T. Annius Cimber un grec (Cicéron le dit fils d'un Lysidicos)[29]. Les rhéteurs conservaient parfois des relations amicales avec leurs anciens élèves et bénéficiaient ainsi d'une protection qui implique une subordination : ainsi Epidius, vis-à-vis de Marc Antoine et d'Auguste, et Cimber à l'égard d'Antoine. Il est évident, — Suétone le dit en termes formels, — que la situation de ces hommes variait, mais, tout protégés qu'ils fussent par de grands personnages, ils n'en étaient pas moins dans la *ciuitas* gens de fort minime importance. Seul le philologue L. Aelius Stilo sortait de l'ordre équestre ; il combattit dans les rangs des optimates et jouit d'une grande considération [30]. Bien qu'il existât un marché des grammairiens esclaves — Lutatius Daphnis fut acheté 700.000 sesterces [31] — et en dépit des amitiés ou des protections, l'ensemble des grammairiens, rhéteurs et philologues a dû, à la fin de la République, éprouver un commun sentiment de misère et de médiocrité. Les brimades des autorités, telle la fermeture des écoles en 92 av. J. C. [32], ont contribué à les unir dans la conviction d'un commun destin. Les réussites individuelles n'ont pas dû être bien nombreuses. Le libéralisme avec lequel César conféra le droit de cité à tous ceux qui pratiquaient la médecine et enseignaient les arts libéraux [33] était une innovation.

---

[24] Cf. ci-dessous, p. 101.

[25] Sur tous ces individus, le texte qui renseigne est le *de grammaticis et rhetoribus* de Suétone, qu'il faut lire dans l'édition de Fr. della Corte, *Suetonio, grammatici e retori* [3], Turin, 1968 ; commentaire historique, p. 71 et suiv.

[26] *Ibid.*, p. 73.

[27] *Ibid.*, p. 102—103.

[28] *Ibid.*, p. 105.

[29] *Philipp.* 11, 14.

[30] Suet., *gramm.*, 3, 1—3.

[31] *Ibid.*, 3, 5 ; cf. Fr. della Corte, *loc. cit.*, p. 77.

[32] Suet., *gramm.*, 25, 4 ; Aulu Gelle, 15, 11, 2 ; cf. Cic., *de orat.*, 2, 93—94 ; la mesure n'était pas limitée à l'école de Plotius Gallus, quoi qu'en dise M.H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* [3], Paris, 1955, p. 342. Les auteurs anciens sont formels.

[33] Suet., *Caes.*, 42, 2.

www.cimec.ro

A ce prolétariat de l'intelligence s'opposent les historiens et les orateurs [34]. Les historiens sont par tradition des aristocrates : Q. Fabius Maximus, qui dirige l'ambassade à Delphes en 216, L. Cincius Alimentus préteur en 210, M. Porcius Cato consul en 195 et censeur en 184, le sénateur C. Acilius, A. Postumius Albinus consul en 151 [35]. Il est difficile d'admettre, avec R. Till [36], que la révolution des Gracques eut des conséquences sociales importantes sur l'historiographie : certes Claudius Quadrigarius et Valerius Antias n'ont pas laissé trace d'une activité politique ; nous ignorons tout de leurs origines et de leur rang ; avant eux, L. Coelius Antipater offre une sorte d'énigme : sa vie nous est inconnue, mais sa culture juridique [37] permet de croire qu'il fut un homme libre, et le surnom d'Antipater ne prouve pas qu'il ait été un affranchi. Plus tard, C. Licinius Macer et Q. Aelius Tubero eurent une brillante carrière sénatoriale. L'histoire reste l'apanage des familles dirigeantes jusqu'à la fin de la république, et la carrière de Salluste ne dément pas la tradition. Lorsque l'affranchi Voltacilius [38] entreprit de conter les exploits de Pompée, ce fut une innovation que Suétone signale : *Cn. Pompeium Magnum docuit patrisque eius res gestas, nec minus ipsius, compluribus libris exposuit ; primus omnium libertinorum, ut Cornelius Nepos opinatur, scribere historiam orsus, nonnisi ab honestissimo quoque scribi solitam ad id tempus* [39]. Quant aux orateurs, en prenant le *Brutus* et les *Fragments* réunis par Mme H. Malcovati, on se rend compte que, si divergentes que soient leurs options, tous ont tenu un rôle dans la cité, et d'ordinaire un rôle de premier plan. L'éloquence est la condition de la réussite politique. Et l'expression *ingenuae artes* prend l'allure d'une affirmation de puissance émanant d'une classe sociale qui asservit l'art à ses profits.

Les intellectuels constituent donc deux groupes différenciés : les historiens, les orateurs, auxquels on est en droit d'ajouter Varron [40], sont de condition sociale toujours libre et quelquefois considérable. Les poètes, à part les *neoteroi* et Lucrèce, émanent de la plèbe, parfois la plus humble. Il n'est pas possible que les deux groupes n'aient pas senti leur opposition, leur antagonisme. La condition inférieure des poètes et des grammairiens ou rhéteurs est confirmée par la protection qu'anciens élèves et amis puissants leur octroient. Même Lucrèce, en dépit de son orgueilleuse certitude de découvrir la vérité, s'abrite derrière Memmius. J'ai démontré, je crois [41], que le « cercle » de Lutatius Catulus n'a existé

---

[34] Sur le problème de l'utilité et des lettres, cf. J. H. Brouwers, *Horatius en Propertius over Epiek en Lyriek*, Nimègue, 1967, p. 95 et suiv.

[35] R. Till, *Die Annerkennung litterarischen Schaffens in Rom*, dans *Neue Jahrbücher für antike u. deutsche Bildung*, 1940, p. 172.

[36] *Ibid.*

[37] Cic., *Brut.*, 102.

[38] Fr. della Corte, *loc. cit.*, p. 103, refuse le surnom de Pitholaus, proposé par Giraldi et Hertz d'après Macr., 2, 2, 13. Il propose Plutus qui n'est pas meilleur (mss : Pilutus, Plotus).

[39] Suet., *loc. cit.*, 27, 1. Cornelius Epicadus avait déjà achevé les mémoires que la mort avait empêché Sylla de terminer : cf. H. Bardon, *loc. cit.*, t. 1, p. 153—155.

[40] Fr. della Corte, *Varrone, il terzo gran lume romano* [2], Florence, 1970, p. 15 et suiv.

[41] *Q. Lutatius Catulus et son cercle littéraire*, dans Les Etudes Classiques, 1950, p. 145 et suiv. ; cf. J. Granarolo, *D'Ennius à Catulle*, Paris, 1971, p. 32 et suiv.

www.cimec.ro

que dans l'imagination de Büttner [42] ; je n'ai pas convaincu tout le monde[43]. Assurément de grands seigneurs amis des Lettres ont dû grouper autour d'eux des poètes plus ou moins faméliques ; mais le seul cercle dont l'existence ne puisse se discuter est celui de Scipion Emilien [44] : les oppositions de tempéraments, à l'intérieur de ce cercle où les poètes n'étaient pas la majorité, n'ont pas empêché une communauté au moins relative de pensée politique et morale. Pourtant, dans ce milieu de haute culture et parmi ces personnalités exceptionnelles, la marque de Scipion demeure prédominante, et il est risqué d'affirmer que celui-ci ne songeait qu'à une culture désintéressée [45]. L'évidente libération de la personne, dont témoignent les comédies de Térence, va de pair avec un effort du cercle pour donner au stoïcisme l'allure d'une philosophie du comportement civique, beaucoup plus qu'individuel. A plus forte raison, lorsque des hommes comme Marius, Sylla, Pompée [46] ou Marc Antoine réunissent des gens de lettres autour d'eux, ils pensent à leur propagande plus qu'à une émulation de l'esprit : l'intellectuel obéit à la voix de son maître.

La dépendance de l'intellectuel pur (les poètes) et l'indépendance relative de l'intellectuel-homme d'action (historiens, orateurs) s'expliquent par tout un complexe. Les Latins de l'âge républicain affirment le but utilitaire de l'œuvre d'art. Le professeur forme le futur orateur, donc le futur politique, de même que le médecin maintient la santé des corps : aussi César confère-t-il le droit de cité aux uns et aux autres. Nous retrouverons ce jumelage, aussi étrange que significatif [47]. A l'époque archaïque on assimilait le poète aux comptables publics : *scribas proprio nomine antiqui et librarios et poetas uocabant, at nunc dicuntur scribae equidem librarii, qui rationes publicas scribunt in tabulis* [48]. La morphologie de *scriba* montre le peu d'estime qu'on a pour le poète [49]. Plus tard, le mot *scriba* désigne les secrétaires, et Cornelius Nepos insiste sur l'estime que cette fonction vaut en Grèce à ses titulaires qui doivent, pour l'exercer, être issus d'une famille considérée : par contre, dit-il, les secrétaires, à Rome, ne sont que des salariés [50]. L'activité intellectuelle ne fut donc admise que dans la mesure où elle servait la cité. Lorsque, à la demande des Pontifes, Livius Andronicus composa en 207 un chant en l'honneur de Junon [51], ses commanditaires ne lui demandaient pas un beau morceau de littérature, mais une prière qui fût efficace. En remerciement, le Sénat

---

[42] *Porcius Licinius und das lit. Kreis des Q. Lutatius Catulus*, Leipzig, 1893.

[43] M. Pinto, *Il circolo letterario di A. Lutazio Catulo*, dans Gior. ital. Filol., 1956, p. 210 et suiv. ; B. Luiselli, *Apul. de mag. 9* ; *Gell. XIV 9, 10...*, dans Ann. Fac. Lett. Cagliari, 1960 ; L. Alfonsi, *sul „Circolo" di Lutatio Catulo*, dans *Hommages à L. Herrmann*, Bruxelles, 1960, p. 61 et suiv. ; Br. Luiselli ; *Studi sulla poesia bucolica*, Cagliari, 1967, p. 51 et suiv.

[44] M. R. Brown, *A Study of the Scipionic Circle*, dans *Iowa Stud., Class. Lit.*, 1934 ; I. Lana, *Terenzio e il movimento filellenico in Roma*, dans Riv. Filol., 1947, p. 44 et suiv. ; P. Grimal, *Le Siècle des Scipions*, Paris, 1953, p. 115 et suiv.

[45] J. M. André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine*, Paris, 1966, p. 158 et suiv.

[46] W. S. Anderson, *Pompey, his Friends and the Literature of the first Century B. C.*, Berkeley-Los Angeles, 1963, particulièrement p. 57 et suiv.

[47] Cf. ci-dessous p. 103.

[48] Festus, p. 446 L.

[49] Cf. *nauta, agricola* ; R. Till, *loc. cit.*, p. 164.

[50] Cornelius Nepos, 18, 1, 5.

[51] Tite Live, 27, 37, 7.

www.cimec.ro

décida qu'un *Collegium scribarum histrionumque* aurait le droit de se réunir sur l'Aventin : les poètes (*scribarum*) sont maintenant assimilés aux acteurs, — les uns et les autres n'étant tolérés que pour les pouvoirs magiques qu'une mentalité encore primitive leur attribuait.

Beaucoup plus tard, Lucrèce ne chante la gloire du poète que si celui-ci est philosophe, et parce qu'il débarasse l'homme de ses terreurs [52]. L'éloge d'Epicure est celui d'un bienfaiteur agissant [53]. L'épicurisme découvre la poésie à Lucrèce sans qu'il la recherche : il vise un résultat pratique, et refuse l'esthète qu'il pressent en lui-même. Quant à Cicéron, il n'a pas de la culture une conception très éloignée de celle de ses lointains aïeux. A. Michel a étudié avec finesse les influences grecques qui ont commandé ses idées sur l'éloquence [54]. Mais, si fortes qu'aient été les influences et profondes les modifications, l'ensemble reste traditionnel. Quand la création littéraire prend l'allure d'un divertissement, c'est qu'elle repose et console d'agir [55]. Les arts théoriques, il les juge *mediocres*, *leues*, *paruae* [56] ; et les arts libéraux (*ingenuae*, *liberales*, *bonae*, etc.)[57] ont pour principal mérite de préparer à l'éloquence ; la philosophie est un moyen d'action. Cicéron écrit à Caton, en 51 ou 50 [58] : *haec igitur* (*philosophia*), *quae mihi tecum communis est, societas studiorum atque artium nostrarum, quibus a pueritia dediti ac deuincti soli propemodum nos philosophiam ueram illam et antiquam, quae quibusdam otii esse ac desidiae uidetur, in forum atque in rem p. atque in ipsam aciem paene deduximus, tecum agit de mea laude.* Le *Pro Archia* affirme la finalité morale de la culture [59], et l'on sait la liaison que Cicéron établit, à la suite de tant d'autres, entre morale, éloquence et action. Les circonstances du *Pro Archia*, pourtant propices, ne lui font pas admettre que l'intelligence puisse ne pas servir ; il écrit au paragraphe 16 : *qui profecto si nihil ad percipiendam colendamque uirtutem litteris adiuuarentur, numquam se ad earum studium contulissent.* La philosophie stoïcienne l'a aidé à justifier le pragmatisme de la culture. Dans le *De re publica* [60], il affirme que la littérature a une portée civique : il songe — et il le dit — à ceux qui ont écrit sur la politique : ... *quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, funestos esse aliquo rei p. munere* (*eos existimo*) [61]. Ses poèmes ne le démentent pas : le *Consulat*, les vers *de temporibus meis*, le *Marius* ou les *Aratea* exaltent le politique qu'il fut, le militaire qu'il voulut être, ou se mettent au service d'une

---

[52] *primum quod magnis doceo de rebus...* 1, 931 et suiv. ; cf. 1, 946—950. Le doux miel poétique dont Lucrèce a voulu parer son poème (1, 947) c'est celui dont les médecins enduisent les bords de la coupe qui contient le remède amer destiné à des enfants réticents : 1, 936 et suiv.

[53] 3, 1 et suiv.

[54] *Rhétorique et philosophie dans l'œuvre de Cicéron*, Paris, 1960.

[55] Cf. *ad. Q. fr.* 3, 5, 4.

[56] M. Ornan, *Le Pro Archia et le concept cicéronien de la formation intellectuelle*, dans Les Etudes Classiques, 1957, p. 183—184.

[57] *Ibid.*, p. 185.

[58] *Fam.*, 15, 4, 16.

[59] Cf. M. Ruch, *Études cicéroniennes*, Paris, 1970, p. 82.

[60] 1, 12.

[61] R. Till, *loc. cit.*, p. 173—174, a montré que la liaison de l'activité politique et de l'activité littéraire se retrouve chez Salluste ; cf. également A. La Penna, *Sallustio e la rivoluzione romana*, Milan, 1967, p. 27 et suiv.

www.cimec.ro

science pratique. Tandis que dans le *Brutus* 3 il juge la poésie un art secondaire, dans le *De oratore*, 1, 94 il affirme la nécessité de l'éloquence pour atteindre la gloire, but suprême des efforts humains, couronnement d'une vie bien remplie.

A la fin de la république, les intellectuels constituent, en gros, deux groupes sociaux distincts. Ceux qui comptent sont les hommes qui agissent ou qui donnent un sens à l'action. On tolère les autres, ou on les utilise. La séparation des deux groupes s'opère tout naturellement dans le cadre de la cité. Les premiers sont issus des classes sociales qui donnent les administrateurs, les officiers, les politiques. Les autres sont, pour la plupart, des affranchis, des esclaves ou des étrangers que l'Urbs se refuse d'ordinaire à assimiler ; quelques hauts personnages s'amusent, pour leur délassement, à composer de menus poèmes : badinages. Dans tous les cas, le statut fondamental de l'intellectuel est celui de son rang social.

★

Sous l'Empire, les origines sociales des intellectuels sont aussi diverses, mais le clivage est moins net. D. Van Berchem a insisté à juste titre sur l'importance que prend, à cet égard, l'ordre équestre sous le règne d'Auguste[62] ; il constate que Tibulle, Properce, Ovide et Gallus furent des chevaliers[63] et il en conclut que la poésie amoureuse a été, à Rome, le bien d'un milieu social déterminé ; avant eux, les *neoteroi* provenaient de la même classe. La poésie élégiaque est une poésie de loisir, œuvre de gens qui n'ont pas de problèmes matériels à résoudre et qui se tiennent assez à l'écart de la vie publique pour consacrer de longues heures à écrire ; ainsi se continue et se développe sous Auguste un aspect social de la poésie qui avait déjà apparu à la fin de la République[64].

Cette liaison du social et de la littérature s'arrête là. Désormais, un engouement généralisé pour les lettres emporte les diverses classes, au moins à Rome. Horace a raillé cette métromanie[65], mais sous Néron Perse la constate toujours[66], et il suffit de lire Pline le Jeune[67] ou Martial[68] pour apprécier sa durée. Un homme du monde écrit volontiers des élégies[69] ; tout aussi bien, un auteur de poème épique comme Silius Italicus appartient à l'aristocratie[70]. En même temps les esclaves lettrés tiennent

---

[62] *Cynthia ou la carrière contrariée*, dans Museum Helveticum, 1949, p. 137 et suiv.

[63] Cf. entre autres, J. P. Boucher, *Caius Cornelius Gallus*, Paris, 1966, p. 5—57.

[64] Ci-dessus, p. 99.

[65] *Sat.*, 1, 4, 140—141 ; *Ep.*, 2, 1, 117.

[66] 1, 13 et suiv. ; 1, 50 et suiv. Cette identité de vues avec Horace n'empêche pas des divergences essentielles, comme l'a fort bien montré E. Paratore, *Biografia e Poetica di Persio*, Florence, 1968, p. 156.

[67] *Ep.*, 4, 3 ; 4, 27 ; 6, 6, 3 ; 6, 15, 1 ; 7, 12, 2 ; 7, 25 ; 8, 12, 3.

[68] 3, 44 ; 7, 51 ; 12, 3.

[69] Stace, *Sil.*, 1 *praef.* (L. Arruntius Stella).

[70] Silius Italicus fut proconsul ; ami d'Annaeus Cornutus et d'Epictète : cf. M. von Albrecht, *Silius Italicus, Freiheit u. Gebundenheit röm. Epik*, Amsterdam, 1964. De Valérius Flaccus nous savons seulement qu'il fut *quindecemuir sacris faciundis* (1, 5) : cf. P. Boyancé, *La science d'un quindecemvir au Ier s. ap. J. C.*, dans Rev. Et. Lat., 1965, p. 334 et suiv. Tout ce qu'on peut connaître de Valérius a été réuni et analysé par G. Cambier, *Recherches chronologiques sur l'œuvre et la vie de V. F.*, dans *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1969, p. 192 et suiv.

www.cimec.ro

un rôle qui s'accroît [71] : sur le mode comique, le *Satiricon* souligne l'accès du personnel servile à la culture [72]. La formation des cercles littéraires, dont celui de Mécène [73] — timidement précédé par Asinius Pollion [74] — fut le premier exemple, a suscité des confrontations, des rapprochements, voire des amitiés entre lettrés d'origines sociales divergentes. Par la suite, la politique des empereurs a accentué ce brassage [75] ; à cet égard le rôle d'Hadrien a été essentiel : *in summa familiaritate Epictetum et Heliodorum philosophos et, ne nominatim de omnibus dicam, grammaticos, rhetores, musicos, geometras, pictores, astrologos habuit, prae ceteris, ut multi adserunt, eminente Fauorino* [76]. Julius Capitolinus raconte que Marc Aurèle conserva son amitié à ses condisciples de l'école des déclamateurs, qu'ils fussent chevaliers ou appartinssent à l'ordre sénatorial [77]. Le ton des lettres de Marc Aurèle à Fronton montre qu'un immense écart social était parfois comblé par une estime intellectuelle réciproque [78]. Cette tradition a été continuée par Alexandre Sévère [79], par Gallien [80], plus tard par Julien [81].

L'existence de clubs littéraires plus modestes est attestée par Martial : le « club des poètes » [82], dont le siège était sans doute dans le complexe du Portique d'Octavie, n'était pas plus réservé à une classe déterminée que les écoles de rhéteurs. Nous sommes loin du *collegium scribarum et histrionum* du temps de Livius Andronicus ; non plus un groupement socialement défini, mais un lieu ouvert, d'accueil et de rencontre. Les *Saturnales* de Macrobe introduisent dans un cercle de lettrés, chez Vettius Praetextatus [83], où les personnes les plus distinguées par le rang retrouvent des spécialistes qui ne brillent que par le savoir : le ton des *Saturnales* est celui de conversations entre personnes que des goûts communs rapprochent et qui finissent par ne plus sentir l'inégalité des conditions [84]. Une parenté unit les *Saturnales*, si romaines qu'elles soient, aux *Nuits Attiques*, composée par Aulu Gelle deux siècles plus tôt, et qui font revivre le cénacle d'Hérode Atticus [85] : dans les deux cas la courtoisie se

---

[71] H.-I. Marrou, *loc. cit.*, p. 360—361.

[72] 46, 3 et suiv. Sur divers aspects de l'extension de la culture sous le Haut Empire, cf. A.—M. Guillemin, *Le public et la vie littéraire à Rome*, Paris, 1937, p. 39 et suiv., 66 et suiv.

[73] R. Avallone, *Mecenate*, Naples, 1962 ; J.—M. André, *Mécène, essai de biographie spirituelle*, Paris, 1967, p. 114 et suiv.

[74] J. André, *La vie et l'œuvre d'Asinius Pollion*, Paris, 1949, p. 24—25.

[75] H. Bardon, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien* [2], Paris, 1968.

[76] Spart., *Hadr.*, 16, 10 ; H. Bardon, *loc. cit.*, p. 428 et suiv.

[77] H. Bardon, *Le crépuscule des Césars*, Monaco, 1964, p. 66—67.

[78] F. Portalupi, *Marco Cornelio Frontone*, Turin, 1961 ; H. G. Pflaum, *Les correspondants de l'orateur M. Cornelius Fronto de Cirta*, dans *Hommages à J. Bayet*, Bruxelles, 1964, p. 514 et suiv.

[79] H. Bardon, *loc. cit.*, p. 169—170 ; *Litt. inc.*, t. 2, Paris, 1956, p. 247—248.

[80] H. Bardon, *Crépuscule...*, p. 210—211 ; sur la culture des empereurs du 3e siècle, *Litt. inc.*, t. 2, p. 249 et suiv.

[81] R. Andreotti, *Il regno dell'imperatore Giuliano*, Bologne, 1936.

[82] 3, 20, 8, et suiv. ; 4, 61, 3—4.

[83] Macr. 1, 1, 1—2. — *l'Histoire Auguste* reflèterait ces conversations de lettrés, s'il faut en croire R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968, p. 125 et suiv.

[84] 1, 2, 4 ; 1, 6, 11—17 ; cf. E. Tuerk, *Macrobe et les Nuits Attiques*, dans Latomus, 1964, p. 236.

[85] Aulu Gelle, 1, 2, 1 ; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1961, p. 236.

www.cimec.ro

substitue à la hiérarchie. Les « banquets » d'intellectuels [86], dont les *Saturnales* prouvent la continuité et la diffusion[87], ont agi dans le même sens.

Pourtant la conception de la culture demeure utilitaire, comme au temps de la République ; cette permanence eut de nombreuses interférences avec les problèmes sociaux.

La culture demeure utilitaire : il est excessif de dire [88] qu'après Auguste elle devient un luxe, sans mauvaise conscience. Le chapitre 13 du *De breuitate uitae* de Sénèque prouve l'extension du domaine de la connaissance : il y a là un excès que Sénèque, en tant que philosophe, estime vain et nuisible ; mais les gens qui se consacraient aux menues recherches qu'il critique avaient certainement l'impression de contribuer au progrès intellectuel. Cet utilitarisme fondamental se retrouve dans l'importance et l'ampleur que prend la culture juridique : la correspondance de Trajan et de Pline en témoigne pour ce qui est de l'administration [89]. Pour la même raison, le pouvoir montre quelque sollicitude avec grammairiens, rhéteurs et médecins. Vespasien et Hadrien leur accordent l'immunité, le droit de réunion, l'inviolabilité, et un article du *Digeste* de Justinien, d'ailleurs passablement obscur [90], confirme ces privilèges. Constantin et ses successeurs ont maintenu la liaison entre professeurs et médecins [91] : ils s'intéressaient aux catégories d'intellectuels spécialisées, si l'on peut dire, dans le service public. Ainsi, ils mettaient l'accent sur ce qu'avait reconnu depuis longtemps la conscience romaine : la connaissance n'a d'intérêt réel que si elle est susceptible d'applications pratiques.

Il était donc normal qu'au Ier siècle de notre ère l'attitude de Néron, qui impliquait une rupture entre le savoir et l'utilité, ait été à la fois mal interprétée et jugée défavorablement. G. Charles-Picard [92] a exagéré l'aspect oriental d'une tentative dont l'originalité fut grande [93]. Le dilettantisme hellénisant d'Hadrien [94] eut moins de portée, mais suscite autant d'antipathies [95].

Autre conséquence : l'histoire reste le privilège d'une classe sociale élevée : témoins, entre autres [96], Tacite ou Ammien Marcellin : pour bien comprendre l'histoire, il faut être de ceux qui la font. L'éloquence est entre les mains des juristes [97] ou des politiques, elle mène toujours aux

---

[86] J. Defradas, *Le banquet des Sept Sages*, Paris, 1954 ; J. Gagé, *loc. cit.*, p. 237.

[87] J. Flacelière, *La technique du banquet dans les Saturnales de Macrobe*, dans Rev. Et. Lat., 1969, p. 303 et suiv. ; cf. R. Marache, *La mise en scène des Nuits Attiques*, dans Pallas, 1953, p. 83 et suiv.

[88] J.-M. André, *L'otium...*, p. 533.

[89] J. Gagé, *loc. cit.*, p. 98.

[90] 50, 4, 18, 30 ; cf. R. Herzog, *Urkunden zur Hochschulpolitik der röm. Kaiser*, dans Sitz. Pr. Akad. Wissensch., Ph.-hist. Kl., 1935, p. 983. Les faits ont été groupés et analysés avec intelligence dans un bon Mémoire de l'Université Libre de Bruxelles : Michèle Vanneck, *Professeurs et étudiants dans l'Empire Romain*. 1968/69, dactyl.

[91] Cf. L'édit de Constantin à Volusianus, du 27. 12. 332 : codex Theodos. 13, 3, 1-3 ; cod. Justin. 10, 53 (52), 6.

[92] *Auguste et Néron*, Paris, 1962, p. 119 et suiv.

[93] H. Bardon, *Empereurs et Lettres*, p. 191 et suiv.

[94] *Ibid.*, p. 393 et suiv.

[95] H. Bardon, *Crépuscule...*, p. 46-47.

[96] H. Bardon, *Litt. inc.*, t. 2, p. 203 et suiv. ; p. 270.

[97] J. Gagé, *Les classes sociales...*, p. 98.

www.cimec.ro

carrières les plus appréciées ; telle est la revendication d'Aper dans le *Dialogue*. Echion, chez Pétrone, constate que le droit nourrit son homme, et non pas la littérature : *habet haec res panem* [98]. Par contre, les gens bien nés qui s'adonnent aux facilités de la poésie ne le font pas sans quelque gêne. Déjà Catulle, pourtant très libéré et si hardi à s'opposer aux impératifs de la conscience quiritaire, avait pris quelques précautions pour ménager les susceptibilités [99]. Sous le Haut Empire, Pline le Jeune ou ses amis [100] écrivent de petits vers gracieux, en latin ou en grec : mais Pline insiste sur ce que des personnages fort sérieux font comme lui : ... *ut qui nesciunt talia doctissimos, grauissimos, sanctissimos homines scriptitasse, me scribere mirentur* [101] ; ce qui compte, dans son œuvre, ce sont les discours. Si C. Fannius mérite de laisser un souvenir, c'est pour son activité d'avocat et par ses Eloges des hommes illustres qui périrent sous Néron [102]. Maternus lui-même, qui affirme la valeur suprême de la poésie, ne donnait-il pas à ses tragédies une portée politique ? [103] Sénèque, dans ses tragédies, se sentait justifié par ses prédécesseurs grecs et par les leçons de stoïcisme qu'il formulait [104]. Si les intentions politiques de la *Pharsale* sont incertaines [105], il est sûr que Lucain ne s'était pas borné à agencer un simple récit épique. Perse, qui a tant de mépris pour les vers alambiqués et la rhétorique creuse [106], se sent apaisé parce qu'il est un philosophe en quête de quelque perfection :

me tibi seposui : teneros tu suscipis annos
Socratico, Cornute, sinu [107].

Peu importent les moqueries d'un Pulfenius [108] ; lui, il revendique la pureté de l'âme :

compositum ius fasque animo sanctosque recessus
mentis et incoctum generoso pectus honesto ? [109]

La poésie se justifie sous l'Empire comme elle se justifiait au temps de la République : elle comporte un enseignement ; à cet égard, rien n'est changé [110]. La conception du poète-*uates*, qui s'affirme dès l'époque

---

[98] 46, 7 ; cf. 46, 8.

[99] C. 46. Sa position individualiste a été généralisée par la suite : L. Ferrero, *Un'Introduzione a Catullo*, Turin, 1955, p. 95 et suiv.

[100] *Ep.*, 4, 3 ; 3—5 (Arrius Antoninus).

[101] 5, 3, 3 ; toute la lettre est caractéristique. Sur son goût pour les petits vers, cf. la lettre 7, 4 (à Pontius).

[102] 5, 5, 3 ; P. V. Cova, *La critica litteraria di Plinio il Giovane*, Brescia, 1966, p. 108 et suiv.

[103] *Dial.* 2, 1.

[104] N. T. Pratt, *The Stoic Base of Senecan Drama*, dans *Trans. Amer. Philol. Assoc.*, 1948, p. 1 et suiv. ; A. Cattin, *Les thèmes lyriques dans les tragédies de Sénèque*, Fribourg, 1963, p. 13 et suiv. (*Les thèmes philosophiques*).

[105] J. Brisset, *Les idées politiques de Lucain*, Paris, 1964 ; cf. E. Paratore, c—r. dans Latomus, 1965, p. 678 et suiv.

[106] 1, 13 et suiv.

[107] 5, 36—37.

[108] 5, 190—191.

[109] 2, 73—74.

[110] Ce qui ne signifie pas que cet enseignement contribue toujours au maintien de l'ordre établi ; mais ces intellectuels de l'opposition sont une minorité infime, et sur laquelle nous n'avons que peu de lumières, malgré les travaux de R. Mc Mullen, *Enemies of the Roman Order*, Harward Univ. Press., 1966, p. 46 et suiv.

www.cimec.ro

d'Auguste [111], et qui persistera, implique une rentabilité collective de la fonction. Par conséquence, culture et moralité se trouvent liées : dans l'œuvre certes, mais aussi chez l'auteur. Pour Martial, dont la condition sociale est moins que médiocre, l'intellectuel n'est respectable que si les bonnes mœurs accompagnent la culture [112], et il n'est pas besoin d'insister sur le *facit indignatio uersus* de Juvénal [113] qui n'est pas mieux dans ses affaires que Martial. La conviction que la culture n'est pas disjointe de la moralité et que l'œuvre littéraire inclut une leçon pratique, se retrouve chez les prosateurs. Quintilien reprend le vieux principe que Cicéron tenait de Caton l'Ancien : l'intellectuel doit être un homme de bien [114]. Tacite s'efforce [115] de concilier, dans l'histoire, éloquence et philosophie[116] ; et c'est à la lecture des livres autant qu'au commerce de la vie que le proconsul Claudius Maximus est redevable de la sagesse qu'Apulée admire en lui [117]. Par-là le poète récupère une fonction d'utilité : Horace [118] l'affirmait déjà, qui écrivait dans les *Epîtres* :

> *os tenerum pueri balbumque poeta figurat,*
> *torquet ab obscenis iam nunc sermonibus aurem,*
> *mox etiam pectus praeceptis format amicis,*
> *asperitatis et inuidiae corrector et irae,*
> *recte facta refert, orientia tempora notis*
> *instruit exemplis, inopem solatur et aegrum.*
> *Castis cum pueris ignara puella mariti*
> *disceret unde preces, uatem ni Musa dedisset ?* [119]

et Perse adopte, à sa manière [120], le même point de vue [121].

Ainsi le clivage social qui existait sous la République entre poètes et prosateurs ne se continue pas sous l'Empire, mais bien des choses demeurent. L'intellectuel qui ne se met pas au service de la collectivité est ou un dilettante honteux, ou une manière de monstre comme Néron. Pline le Jeune a cette étonnante formule, à propos de Cornelius Minicianus : « il aime les études comme s'il était pauvre » *amat studia ut solent pauperes* [122] : par les études on s'impose dans la cité, on conquiert une place, une fortune, un rang. La hiérarchie des valeurs, qu'implique la

---

[111] Cf. Virg., *Egl.*, 4 ; Hor., *épode* 16 ; A. La Penna, *Orazio e l'ideologia del principato*, Turin, 1963, p. 63 ; F. Cupaiolo, *Trama poetica delle Bucoliche di Virgilio*, Naples, 1969, p. 170–171.

[112] *Epigr. libr.* 39.

[113] I, 79.

[114] Cf. 12, 1, 3 ; 12, 1, 7.

[115] Sur les hésitations de Tacite, H. Bardon, *Recherches sur la formation de Tacite*, dans Mélanges hist. et litt. Fac. Lettres Poitiers, 1943, p. 195 et suiv. ; *Points de vue sur Tacite*, dans Riv. cult. classica e medioevale, 1962, p. 282 et suiv.

[116] A. Michel, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966, p. 213 et suiv.

[117] *Apol.*, 81, 2.

[118] A. La Penna, *Orazio e la morale mondana europea*, Florence, 1969, p. 81 et suiv.

[119] *Ep.*, 2, 1, 126–133.

[120] E. Paratore (*loc. cit.*) a démontré que la satire 5 exprime avec netteté le refus qu'oppose Perse à une littérature de divertissement.

[121] Sur l'utilisation moralisante et utilitaire du thème de l'insecte dans la poésie romaine, cf. A. Sauvage, *Les insectes dans la poésie romaine*, dans Latomus, 1970, p. 270 et suiv.

[122] *Ep.*, 7, 23, 2.

www.cimec.ro

pragmatique républicaine, demeure, inchangée, sous l'Empire [123]. L'intellectuel est condamné à servir : l'exercice de l'intelligence ne confère, par soi-même, aucune existence sociale. Depuis l'époque de César, la répartition des activités littéraires selon les conditions s'est encore assouplie ; mais la subordination à la cité impose à l'écrivain des commandements qui l'intègrent et le soumettent. Seuls les médecins et les professeurs ont un statut : pour les autres la promotion s'opère par le bon-vouloir d'un protecteur ou par des succès, oratoires ou politiques, que la culture permet sans suffire à les justifier. Le véritable intellectuel, celui qui distingue l'exercice de l'esprit et l'utilitarisme de la culture, est un déclassé [124] ; et même, existe-t-il ?

En effet, l'on est en droit de se demander si la notion d'intellectuel fut jamais intégrée à la conscience romaine.

Aucun terme ne désigne l'intellectuel : cela, à soi seul, est caractéristique. Négligeons *intellectualis*, mot rare et tardif [125] qui ne s'emploie pas à propos des personnes. *Litteratus* signifie : « donné pour les lettres », ou « savant » : chez Cicéron, il désigne des commentateurs de poètes (*Fam.*, 9, 16) ; il relève du savoir, et demande souvent à être précisé : *Allius et litteratus et disertus fuit* (*Brut.*, 21) ; *Cassius nec infacetus et satis litteratus* (*Off.*, 3, 14). En *Tusc.*, 5, 105 J. Humbert [126] traduit par : « quoi de plus délicieux qu'un loisir consacré à l'érudition ? » la phrase : *quid est enim dulcius otio litterato ?* Sénèque use du mot *litteratus* dans ses *Quaestiones Naturales* 4, 13, 1, à propos des spécialistes des sciences de la nature. L'acception est précisée par Cornelius Nepos, au rapport de Suétone [127] : *Cornelius quoque Nepos libello quo distinguit litteratum ab erudito litteratos uulgo quidem appellari ait eos qui aliquid diligenter et acute scienterque possint aut dicere aut scribere, ceterum proprie sic appellandos poetarum interpretes qui a Graecis* γραμματικοί *nominentur*. Aussi, lorsque Aulu Gelle 2, 10, 1, qualifie Servius Sulpicius de *iuris ciuilis auctor, uir bene litteratus*, ne faut-il pas entendre par cette dernière expression : « homme très cultivé », mais plutôt : « homme de grand savoir ».

En fait, aucun mot latin ne désigne la culture comme le caractère distinctif qu'un individu revendique ou dont la collectivité le loue. D'où les flottements de sens que A. Hus, dans une Thèse probante [128], a relevés : selon les époques, selon les auteurs, selon les contextes, *doctus* se traduit par « ingénieux, spirituel, sage, cultivé, lettré, raffiné ... » ; il convient aussi bien au philosophe qu'au savant spécialisé. Parfois il se

---

[123] L'aspect profondément anti-égalitaire de la civilisation romaine est reflété par le droit ; ceci a été bien marqué par R. Villers, *Le droit romain, droit d'inégalité*, dans Rev. Et. Lat., 1969, p. 462 et suiv.

[124] Seul le poète Nardu (?) ose proclamer sur sa pierre tombale sa fonction de poète sans plus ; encore souligne-t-il en même temps sa pudicité : *Nardu poeta pudens hoc tegitur tumulo* (H. Dessau, *Ins. Sel.*, t. 2, Berlin, 1906, p. 828, n° 7785). Autrement, les pierres tombales mentionnent des orateurs (*ibid.*, p. 825, n° 7772) et surtout des professeurs, grammairiens, ou rhéteurs (p. 821 et suiv.)

[125] Tert., *an.*, 6, 4 ; 18, 5 ; Aug., *ciu.*, 10, 2 ; cf. *T.L.L.*, *ad uerb.*

[126] Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1931, p. 156.

[127] *Gramm.* 4, 2.

[128] *Docere et les mots de la famille de docere*, Paris, 1965.

www.cimec.ro

rapproche de *litteratus*, et désigne celui à qui la lecture vaut une raison théorique qu'enrichit une excellente pratique de la langue [129]. Sous l'Empire, le mot gagne en extension et on le traduira par « lettré », mais A. Hus remarque qu'il s'emploie surtout pour le créateur [130], — ce qui est fort limité par rapport à ce que nous entendons par intellectuel. Les *poetae docti* de la fin de la République [131] ou du Haut Empire [132] sont censés faire une poésie savante : si bien que *doctus* devint synonyme de *poeta* [133] : *noris nos, inquit, docti sumus* [134]. Une même terminologie exprime des réalités différentes. Les sens de *doctus* se croisent avec ceux d'*intellegens* [135] : chez Cicéron, *intellegens* est employé pour qui unit aux dons de l'intelligence une solide instruction. Hésitations, lacunes du vocabulaire : je doute que notre notion d'« intellectuel » ait été conçue par la mentalité latine.

Pour conclure, une remarque s'impose : les intellectuels sont un groupe qui provient de classes différentes, ils ne constituent à aucun égard une classe fondamentale. Sous la République, leur origine sociale conditionne leur orientation, et sous l'Empire il en va de même, quoique le goût accru pour les lettres ou les sciences assouplisse la dichotomie d'autrefois. L'aspect pratique toujours exigé de l'œuvre littéraire, la mauvaise conscience dont témoignent les rares esprits qui s'adonnent à des activités dépourvues d'efficience morale ou technique, l'absence d'un terme pour désigner les intellectuels font penser que ceux-ci ne se sont même pas pensés comme tels, à de rares exceptions près. On est intellectuel pour servir. La culture n'est admise que si elle aide au perfectionnement moral et accroît la valeur sociale de l'être. A Rome, l'idée de gratuité est exclue : il y a une comptabilité du savoir. Nous autres modernes avons l'esprit plus large : en principe ... En réalité, avons-nous débarrassé la connaissance de l'utilitarisme ? Serait-ce d'ailleurs une réussite si louable ? Le problème n'est pas de servir : à quoi convient-il de servir ? ce n'est pas seulement à Rome que les clercs trahissent.

---

[129] Cic., *Flacc.* 9 ; *de orat.* 2, 25 ; *Brut.* 99 ; cf. A. Hus, *loc. cit.*, p. 205.

[130] *Ibid.*, p. 211.

[131] L. Ferrero, *loc. cit.*, p. 49.

[132] E. Castorina, *La poesia d'Orazio*, Rome, 1965, spécialement p. 15 et suiv.

[133] N. I. Herescu, *Poetae docti*, dans Rev. Clas., 1930, p. 13 et suiv. ; F. Cupaiuolo, *Tra poesia e poetica*, Naples, 1966, p. 129.

[134] Hor., *sat.* 1, 9, 7.

[135] A. Hus, *Intellegentia et intellegens chez Cicéron*, dans *Hommages à J. Bayet*, Bruxelles, 1964, p. 280.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

UNSCHULDSBETEUERUNG UND SÜNDENBEKENNTNIS IM GEBET DES ENKOLP AN PRIAP (Petr. 133.3)

VON

OSKAR RAITH

(Erlangen)

Das Gebet, das bei Petron Enkolp, der komische Held der Geschichte, an Priap richtet, ist bisher hauptsächlich einerseits als Ausgangspunkt für die Rekonstruktion der Idee des Romans benützt, andererseits summarisch als Beispiel für die Gattung der Gebetsparodie betrachtet worden. Im vorliegenden Aufsatz wird nur ein Teil dieses Gebetes, die Unschuldsbeteuerung und das auf sie folgende Sündenbekenntnis (V. 6—11), behandelt. Die Untersuchung erfolgt in zwei Abschnitten: Im ersten wird die literarische Herkunft des genannten Motivkomplexes geklärt, soweit es möglich ist, im zweiten nach seiner Bedeutung im Zusammenhang bei Petron gefragt.

I. ENKOLPS GEBET UND DIE BEICHTE DER ISISMYSTERIEN

1. In dem ägyptischen Priestereid, der kürzlich von R. Merkelbach neu bearbeitet worden ist[1], hat der Priester ein Doppeltes zu beschwören: 1. daß er bestimmte Sünden bisher nicht begangen hat, 2. daß er sich in seinem Amt künftig von bestimmten Sünden reinhalten wird. Der 1. Teil des Eides ist inhaltlich eng mit den Unschuldsbeteuerungen des ägyptischen Totenbuches verbunden. Man kann annehmen, daß bei der Priesterweihe das Totengericht rituell vorausgenommen wurde. Der Eid, der auf einem Papyrus des 2. nachchristlichen Jahrhunderts überliefert ist, läßt erkennen, wie ägyptische Riten in Kulte griechischer Sprache übernommen wurden[2].

---

[1] *Ein ägyptischer Priestereid*, in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 2, 1968, 7—30.

[2] Der Papyrus, P. Wash. U., Inv. 138, ist veröffentlicht worden von V. B. Schuman, *A Second-Century Treatise on Egyptian priests and temples*, Harvard Theological Review 53, 1960, 159—170, mit Photographie. Der Priestereid recto, verso von anderer Hand Vorschriften über das Schlachten von Rindern. Abgedruckt jetzt auch bei Preisigke, SB VI 9641.

StCl, XIII, 1971, p. 109 – 125, Bucureşti

www.cimec.ro

Ferner ist, durch einen Aufsatz von L. Koenen [3], eine Entwicklung sichtbar geworden, die vom ägyptischen Totenbuch und ägyptischen Riten, für die der Priestereid ein spätes Zeugnis bietet, zu den Sündenbekenntnissen der hellenistischen Mysterienkulte führt, die ihrerseits in der römischen Elegie literarisch gespiegelt werden: Bei Lygdamus (*c. Tib.* 3.5.7—14) und Tibull (1.2.81—84, 3.51—52) lesen wir Unschuldsbeteuerungen, die die gleichen Vergehen betreffen, derentwegen die Ägypter die Totenrichter fürchteten.

2. In diesen Zusammenhang gehört bei Petron das Gebet des Enkolp an Priap. Die fiktive Situation: Enkolp ist in Kroton bei der Dame Circe wegen seiner Impotenz hinausgeworfen worden. Nachdem er seine Verzweiflung darüber einigermaßen überwunden hat, begibt er sich zu einem Tempel des Priap. Auf dessen Schwelle kniet er nieder (*posito in limine genu*) und spricht ein Gebet: Die Gottheit wird angerufen, ihre Gegenwart beschworen; darauf, an zentraler Stelle des Gedichts, beteuert Enkolp seine Unschuld an großen Verbrechen und bekennt seine — geringe — Sünde in den Versen:

6 *non sanguine tristi*
perfusus uenio, non templis impius hostis
admoui dextram, sed inops et rebus egenis
attritus facinus non toto corpore feci.
10 *quisquis peccat inops, minor est reus.*

Enkolp meint also, er habe Zorn und Strafe des Gottes nicht verdient, und begründet das so: Ich habe doch niemand umgebracht, ich habe mich nicht am Tempelgut vergriffen. Die Schuld, die ich auf mich geladen habe, ist gering. Soweit Petron. Wir verfolgen nun die von Koenen (*op. cit.*) aufgewiesene Entwicklung rückwärts und fragen nach dem Vorbild von Petron.

Die nächste Parallele bietet, wie schon Burman im Kommentar zu Petron feststellt, die Elegie des Lygdamus *c. Tib.* 3.5. Dort bittet der Dichter, der sich auf den Tod krank fühlt, Persephone um Schonung: Er sei nicht schuldig, er habe den Tod nicht verdient. Es folgt eine Anzahl von Verfehlungen, die er nicht auf sich geladen zu haben behauptet:

7 *non ego temptaui nulli temeranda uirorum*
audax laudandae sacra docere deae,
nec mea mortiferis infecit pocula sucis
10 *dextera nec cuiquam trita uenena dedit,*
nec nos sacrilegi templis amouimus aera,
nec cor sollicitant facta nefanda meum,
nec nos insanae meditantes iurgia mentis
impia in aduersos soluimus ora deos.

11 *aera* Helm: *aegros* mss.: *ignes* Plant.

---

[3] *Die Unschuldsbeteuerung des Priestereides und die römische Elegie*, in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 2, 1968, 31—38.

www.cimec.ro

Wir finden wieder die Beteuerung: Ich habe niemand getötet, ich habe keinen Tempel beraubt. Die Reihe ist erweitert um die allgemeineren Sätze: Mich drückt überhaupt keine ruchlose Tat, ich habe mich auch nicht durch Scheltreden gegen die Götter versündigt. Die ersten zitierten Verse aber weisen mit der Versicherung, er habe die heiligen Geheimnisse der Göttin nicht verraten, auf die Verbindung solcher Unschuldsbeteuerungen mit Geheimkulten hin, in diesem Fall am ehesten mit dem der Bona Dea: Das braucht nicht zu bedeuten, daß in diesem Kult eine solche Unschuldsbeteuerung vorkam, die Vorstellungen aus den Bereichen der einzelnen Mysterien fließen leicht ineinander [4].

Betrachten wir ferner diejenige Elegie Tibulls selbst, die das Vorbild für das Gedicht des Lygdamus war (1.3). Auch hier beteuert der Dichter in Todesgefahr seine Unschuld: Er habe keine falschen Eide geschworen, habe die Götter nicht gelästert (V. 51—52). Daß Eidbruch und Meineid besonders schwere Verbrechen sind, ist alte griechische Vorstellung [5]. Die Verbindung dieser Stelle zu Lygdamus liegt auf der Hand. Wichtig ist aber, daß auch Tibull diese Gedanken in einem Zusammenhang mit Mysterien gesehen zu haben scheint. Einmal erwähnt er vorher in derselben Elegie den Isisdienst seiner Geliebten (V. 23—32), zum anderen hofft er selbst, nach dem Bekenntnis seiner Unschuld werde ihn Venus ins Elysium führen (V. 57 f.), in das Elysium, das ihm gegen Ende des Gedichts mit der erneuerten Liebe seiner Delia zusammenfließt. Isis aber ist Liebesgöttin wie Venus; ritueller Tod, Auferstehung und neues Leben der Mysten entsprechen der Krankheit, Genesung und erneuerten Liebe des Dichters [6]. Mit Venus, heißt das, ist auch Isis gemeint.

Diese Annahme wird unterstützt durch eine andere Stelle bei Tibull (1.2.81—84), die einerseits ebenfalls Venus nennt und dadurch sich an das Bisherige anschließt, andererseits auch eine Entsprechung zur Unschuldsbeteuerung des Enkolp liefert. Der Dichter, von der Geliebten ausgeschlossen, fragt sich nach dem Grund seines Mißgeschicks:

81 *num Veneris magnae uiolaui numina uerbo,*
et mea nunc poenas impia lingua luit?
num feror incestus sedes adiisse deorum
sertaque de sanctis deripuisse focis?

An Petron erinnert in diesen Versen nicht nur die Situation, mögen die Ursachen des Ausgesperrtseins auch ganz verschiedene sein,

[4] Koenen, *op. cit.*, 34. Zum Kult der Bona Dea vgl. Tib. 1.6.22: sacra Bonae mari non adeunda Deae. Koenen sieht in den Versen des Lygdamus außerdem eine Anspielung auf den Skandal des Clodius Pulcher und möchte darin ein Argument für den zeitlichen Ansatz des Lygdamus im vorletzten Jahrzehnt des 1. vchr. Jh. erkennen. Die Positionen zu diesem Problem zuletzt dargelegt von K. Büchner, *Die Elegien des Lygdamus*, Hermes 93, 1965, 65—112 und 503—508; O. Skutsch, *Zur Datierung des Lygdamus*, Philologus 111, 1966, 142—146.

[5] Belege bei Koenen *op. cit.*, 36 n. 10.

[6] Warum Tibull Venus erwähnt, nicht Isis, dafür eine ansprechende Erklärung bei R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, 3. Aufl. Leipzig 1927, 158. Der Isis war auch, nach griechischer, nicht ägyptischer Auffassung, der Eid in besonderer Weise heilig. Dazu vgl. Koenen *op. cit.*, 36 n. 12 mit Literaturanga e. Wir he en eine Stelle der Isisaretalogie von Kyme hervor: ἐγὼ ὅρκου φοβερώτερον οὐθὲν ἐποίησα (IG 12 Suppl., Nr. 98, Z. 33). Daß auch Venus — Aphrodite ihren Diener wiederbele t, wie es Isis tut, dafür Zeugnisse, und zwar mit deutlicher Anspielung auf Mysterien oder ägyptische Riten: CIL 6.21521 = CLE 1109; Theokr. Ptol. 46 ff., 15.106 ff.

www.cimec.ro

sondern auch die Versicherung, die Tempel nicht beraubt zu haben (die Fragen an ihn selbst stehen bei Tibull rhetorisch für das Bekenntnis der Schuldlosigkeit). Wie an der vorigen Stelle sagt Tibull hier, er habe die Gottheit nicht gelästert. Das Bekenntnis der Keuschheit aber ist wohl am ehesten so zu verstehen, daß der Dichter die besondere rituelle Reinheit oder die sexuelle Enthaltsamkeit, die man zu bestimmten heiligen Zeiten beobachtete, nicht verletzte. Diese Praxis weist uns wieder auf Geheimkulte, u.a. die Mysterien der Isis [7].

3. Daß Tibulls Venus auch Isis ist, daß er und sein Nachahmer Lygdamus in den Unschuldsbeteuerungen Gedanken aus dem Bereich der Mysterienreligionen, vornehmlich dem Isisdienst, aufgenommen haben, ist soweit schon eine sehr wahrscheinliche Vermutung. Sie wird dadurch vollends gesichert, daß diese Gedanken als ursprünglich ägyptisch erwiesen werden. Das ist durch den anfangs genannten Aufsatz von L. Koenen geschehen. Koenen hat dazu den von Merkelbach herausgegebenen und kommentierten oxyrhynchitischen Priestereid, die Inschriften des Tempels von Edfu und besonders das 125. Kapitel des ägyptishen Totenbuches in den Fassungen A und B herangezogen. Die Unschuldsbeteuerung als Ritus und der Inhalt ihrer einzelnen Formeln, wie sie uns bei den Römern vorliegen, sind dadurch als ägyptisch erkannt worden. Wir wiederholen den Vergleich im einzelnen, soweit es um Entsprechungen zu der uns interessierenden Petronstelle geht.

Enkolp bekennt von sich: Ich habe kein Blut vergossen, ich habe mich nicht am Tempelgut vergriffen. Tötung und Diebstahl oder Raub von Tempelgut werden auch in den ägyptischen Quellen abgeleugnet.

1. Die Tötung: Im Priestereid steht: οὐ πεφόνε]υκα ἄνθρωπον (col. 1.21) [8]. Im Totenbuch: Je n'ai pas tué des hommes (B 5, ähnlich A 14) [9]. Der Priester durfte aber nicht einmal ein Tier geschlachtet haben; denn er schwor: οὐκ ἀφείρηκα (l. ἀφῄρηκα) κεφαλὴν ζώου (col. 1,20) [10]. Im Totenbuch gilt die Tötung des heiligen Stieres als große Sünde: Je n'ai pas tué le gros bétail divin (B 13).

---

[7] Tib. 1.3.25 f. Vgl. R. Reitzenstein *op. cit.*, 111. E. Fehrle, *Die kultische Keuschheit im Altertum*, Gießen 1910, 135–137.

[8] Zitate aus dem Priestereid nach Merkelbach, Priestereid, 15.

[9] Übersetzung des 125. Kap. des Totenbuches von Maystre, *Les déclarations d'innocence*, Le Caire 1937, zitiert bei Merkelbach, *Priestereid*, 20 ff. Vgl. G. Roeder, *Urkunden zur Religion des alten Ägypten*, Jena 1917, S. 274–277.
Hinweis auf weitere Literatur bei Merkelbach, Priestereid, 20. n.9, dazu kommt: J. H. Breasted, *Die Geburt des Gewissens* (= *The Dawn of Conscience*, dt.), Zürich 1950, 250–261.

[10] Zur Verwendung dieses Ausdrucks für „schlachten" s. Herodot: σφάζοντες δὲ ἀποτάμνουσι τὴν κεφαλὴν (2.39); die Ägypter aßen die Köpfe der Tiere nicht. — Vgl. auch Porphyrios, *uita Pyth.* 43 ἀπέχεσθε . . . κεφαλῆς; Iamblich, *uita Pyth.* 107 μήτε θύειν ζῷα θεοῖς. Zu der Ähnlichkeit der pythagoreischen Vorschriften sagt Merkelbach, *Priestereid*, 14: „Daß man bei der Redaktion der Eidesformel absichtlich auf pythagoreische Vorstellungen Rücksicht genommen hat, scheint indes nicht zu erweisen. Man wird sich damit begnügen, ein weiteresmal zu konstatieren, daß die „Philosophie" der Pythagoreer eine bemerkenswerte Ähnlichkeit zur Religion der Ägypter zeigt."

www.cimec.ro

2. Der Tempelraub: Der künftige Priester schwor: οὐδὲ οὐ μὴ κολλήσω τοὺς δακτύλου[ς οὐδενί (col. 2.8) [11]. Dem entsprechen im Totenbuch folgende Beteuerungen: Je n'ai pas diminué la nourriture dans les temples; je n'ai pas endommagé les pains des dieux (A 17, 18). N n'a pas dérobé les biens du dieu (B 8). Am Tempel in Edfu las der Priester beim Eintritt die Mahnung: Do not covet the property (of the temple) [12], und vor dem Bild des Gottes hatte er zu sprechen: I have not stolen things ... Andere Formeln verbieten Raub und Diebstahl überhaupt [13].

Die Entsprechung zwischen den Versen Petrons und den ägyptischen Texten ist bemerkenswert. Die sexuellen Verfehlungen, die in den ägyptischen Unschuldsbeteuerungen eine wichtige Rolle spielen, fallen in einem Gebet an Priap natürlich aus, wenigstens in der üblichen Form; indes ermöglichte der fast selbstverständliche Gedanke an sie in diesem Zusammenhang, wie wir gleich sehen werden, Petron einen besonders schillernden Effekt dann, sobald die Beteuerung der Unschuld sich verkehrte in ein Sündenbekenntnis.

4. Eben dies folgt schon im nächsten Vers. Enkolp gibt zu, er habe gesündigt, wenn auch nur mit einem Teil seines Körpers (*non toto corpore*). Doch habe er aus Unvermögen (*inops*) und Bedürftigkeit gefehlt, deswegen sei seine Sünde geringer.

Auch dieses Sündenbekenntnis verweist uns auf Kulte, die aus dem Osten nach Rom gekommen sind. Die Beichte als Bestandteil des Kultes ist altorientalisch und ägyptisch, nicht griechisch und römisch [14]. In unserem Zusammenhang kommen für die Herkunft des Brauches 3 Gruppen von Zeugnissen in Betracht:

1. Kleinasien, das auch die Heimat des Priapkultes ist [15], liefert die Hauptmasse der in Heiligtümern verschiedener Götter gefundenen sog. Beichtinschriften [16]. Die Inschriften stammen fast alle aus

---

[11] Der Sinn der Formel, Verbot des Diebstahls, ist klar. Man kann an Diebstahl im Tempel denken, Merkelbach, *Priestereid*, 18 erwägt die Ergänzung τοῖς τοῦ θεοῦ. Über diebische Priester s. F. Cumont, *L'Égypte des astrologues*, Brüssel 1937, 138, bes. n. 3.

[12] Übersetzung von Fairman, Mitt. d. Dt. Archäol. Inst. in Kairo 16, 1958, 86—92, zitiert bei Merkelbach, *Priestereid*, 29—30. Dort auch der Hinweis, daß es noch viel mehr Texte gibt, hauptsächlich ptolemäische Tempeltexte, die sich zum Vergleich eignen.

[13] Etwa im Totenbuch: „Je n'ai pas volé... je n'ai pas été envieux... je n'ai pas dérobé (B 2—4); N. n'a pas volé des rations de pain (B 15), „Zitate bei Koenen *op. cit.*, 32. Im Eid der Elkesaiten, einer christlichen Sekte, heißt es: ... οὐ κλέψω ... οὐ πλεονεκτήσω ... (Hippolytos, *refutatio* 9. 15). In den biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit kommen ebenfalls Unschuldsbeteuerungen vor, so z.B.: Niemals raubte ich (Inschrift des Harwa, zitiert nach E. Otto, *Die biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit*, Probleme der Ägyptologie 2, Leiden 1954, 151).

[14] Gegen die Behauptung R. Reitzensteins, *op. cit.*, 137, der Reste alter Beichtpraxis in Griechenland und Rom finden wollte, s. R. Pettazzoni, *Essays on the History of Religions*, Leiden 1954, 64—67. Pettazzoni kommt zu dem Schluß: "Confession of sins, in the Greek world as well as among the other Indo-European peoples, did not belong originally to the Indo-European element" (*l.c.*).

[15] Vgl. das vorliegende Gedicht V. 3—4; H. Herter, *De Priapo*, Gießen 1932, 256 f.

[16] Veröffentlicht bei F. Steinleitner, *Die Beicht im Zusammenhange mit der sakralen Rechtspflege in der Antike*, Leipzig 1913; wichtige neue Texte in der Monumenta Asiae Minoris Antiqua IV, Manchester 1933, nr. 265—312, Suppl. Epigraph. Graecum VI, Lugduni Batavorum 1932, nr. 248—260. Vgl. Reitzenstein *op. cit.*, 138 ff., Pettazzoni *op. cit.*, 57. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 2, 2. Aufl. München 1961, 579 n. 1.

www.cimec.ro

dem 2. und 3. nachchristlichen Jahrhundert, bezeugen uns aber sehr wahrscheinlich eine viel ältere Kultpraxis. In ihnen berichten die Personen, die sie dediziert haben, von ihrer Sünde und der vom Gott geschickten Züchtigung, meist Krankheit; nach erfolgtem Bekenntnis der Schuld habe der Gott Gnade erwiesen. Sie schließen oft mit der Mahnung an den Leser, sich vor Sünde zu hüten. Es fällt auf, daß unter den genau bezeichneten Verfehlungen die sexuellen besonders häufig vorkommen.

2. Im Kult der Dea Syria gab es, wie wir aus griechischen Quellen wissen, ebenfalls ein öffentliches Sündenbekenntnis [17]. In der lateinischen Literatur schildert Apuleius die herumziehenden Diener der syrischen Göttin, die in jedem Dorf ihre ekstatischen Kulthandlungen produzieren, wozu auch gehört, daß einer von ihnen in der Ekstase sich religiöser Vergehen bezichtigt (met. 8.27 f.). Darin wird eine Sonderform der allgemein verbreiteten Kulthandlung zu sehen sein.

3. In Ägypten erscheinen die ältesten Sündenbekenntnisse in der Zeit der 19. Dynastie (ca. 1350—1200), in der Hauptsache auf Denksteinen der thebanischen Nekropole [18]. Sie zeigen uns ein überraschend persönliches Verhältnis des Menschen zu seinem Gott, und, ähnlich wie die kleinasiatischen Inschriften, berichten sie von Sünde und Bestrafung, besonders durch Blindheit, vom Bekenntnis und von der Heilung durch den versöhnten Gott. Sie preisen die Güte des Gottes oder richten an die Menschen die Mahnung, demütig gegen ihn zu sein. Die Inschriften sind verschiedenen Göttern gewidmet, nur eine davon der Isis [19]. Aus einem Papyrus der Spätzeit erfahren wir, daß damals auch im Kult des Osiris bzw. der Isis in Philae ein Sündenbekenntnis üblich war [20]. In den Isismysterien der römischen Zeit kommt der Beichte große Bedeutung zu: Die indirekten Hinweise darauf bei Tibull und Lygdamus sind bereits besprochen, unmittelbar wird die Zeremonie von Ovid und Juvenal erwähnt, die auch Einzelheiten berichten [21].

Wie ist in diesen Zusammenhang das Sündenbekenntnis Enkolps einzuordnen? Keine Verbindung läßt sich mit dem Kult der Dea Syria erkennen. Priap weist auf Kleinasien, die Worte des Bekenntnisses lassen sich ebensogut wie mit den kleinasiatischen Inschriften mit der Beichte der Isismysterien verbinden. Die Betrachtung der Situation des Gedichts hilft weiter: Enkolp kniet auf der Schwelle des Heiligtums. Unverkenn-

---

[17] Plut. *de superst.* 7, p. 168 ff. D., Men. fr. 544 Kock, CAF III p. 164 ap. Porphyr. *de abstin.* 4. 15. Vgl. Pettazzoni *op. cit.*, 61.

[18] Veröffentlicht bei A. Erman, *Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt*, SPAW, phil.-hist. Kl. 1911, 1086—1110 (Text mit Übersetzung und Kommentar); B. Gunn, *The Religion of the Poor in Ancient Egypt*, JEA 3, 1916, 81—94; Auswahl bei Roeder, *Urkunden*, 52—59; vgl. Breasted, *Die Geburt des Gewissens*, 303 ff. — In der Frage nach der Herkunft des Sündenbekenntnisses läßt Gunn (*op. cit.*, 93) die Entscheidung zwischen semitischem Einfluß und eigenständiger ägyptischer Entwicklung offen, während Breasted (*Die Geburt des Gewissens, l.c.*) darin eine Frucht der religiösen Umwälzung unter Echnaton sieht.

[19] Erman, *op. cit.*, 1107 (Nr. K); Gunn, *op. cit.*, 87 (Nr. V).

[20] Demotischer P. Dodgson (Berlin Nr. 10494), s. G. Roeder, *Die altägyptische Götterwelt*, Zürich 1959, 340.

[21] Ovid, *Ex Ponto* 1.1.51—58; Juven. 6.535—541. Dazu Reitzenstein, *op. cit.*, 142—145; Pettazzoni, *op. cit.*, 55, 58 f.

www.cimec.ro

bar denselben Brauch hat Tibull im Sinn, wenn er sagt, wäre er sich einer Schuld bewußt, er würde nicht zögern zu büßen (1.2.85—89):

non ego, si merui, dubitem procumbere templis
et dare sacratis oscula liminibus,
non ego tellurem genibus perrepere supplex
et miserum sancto tundere poste caput.

Das eine ist Beichte, das andere Buße, beides aber ein Ritus der Verdemütigung vor dem Gott, insofern also vergleichbar. Die Göttin, von der Tibull in dieser Elegie spricht, ist aber, wie wir schon gesehen haben, Venus-Isis. Damit kann auch die eigentliche Beichte Enkolps mit den Isismysterien verbunden werden [22].

Bleibt noch die Entschuldigung Enkolps, mit der er sein Bekenntnis gleich wieder halb zurücknimmt, er habe bloß aus Unvermögen (*inops*) gesündigt, deswegen sei er weniger schuldig. — Im Brief an Circe sagt er darüber: *illud unum memento, non me, sed instrumenta peccasse. paratus miles arma non habui* (130.4) [23]. — Dieser Gedanke steht in einem auffallenden Widerspruch zu den kleinasiatischen und den ägyptischen Beichtinschriften. Dort kommt es gerade nicht darauf an, ob die Sünde unbewußt oder ohne Absicht begangen worden ist: nur der Erfolg der Tat zählt. An dieser Stelle also endet die Anspielung auf Gedanken der Mysterienreligion.

Daß dessen Schuld geringer ist, der sich aus Not verfehlt hat, ist ein Gemeinplatz der populären Moral. Die allgemeine Fassung (*quisquis* ...) bei Petron hört sich wie eine geprägte Formel an, auffällig ist auch die Wiederholung des Wortes *inops*. Einen genauen Anschluß weiß ich nicht zu geben, immerhin sei darauf verwiesen, daß *inopia* auch ein Rechtsterminus ist; u.a. sollen *propter inopiam* den Verurteilten bereits verhängte Geldstrafen ermäßigt oder erlassen werden (Ulpian D. 1.18.6.9). Petron kann darauf anspielen [24].

5. In dieser Untersuchung sind bisher die Parallelen zu Unschuldsbeteuerung und Sündenbekenntnis des Enkolp bestimmt worden, ohne daß die nächste Quelle für Petron festzustellen unternommen wurde. Das soll jetzt geschehen. Die Frage stellt sich so: Ist eher an Übernahme aus der klassischen Elegie oder an Anregung durch die zeit-

[22] Eine andere Parallele ergibt sich dadurch, daß Enkolp auch an anderer Stelle, wenn er über sein Mißgeschick klagt, Wendungen von Tod und Sterben benützt (*funerata est illa pars*, 129. 1; die komische „Hinrichtung", 131; *deposito meo caueo*, 133. 4; vgl. Circe: *medius iam peristi*, 129. 4), der Myste aber die Einweihung als Tod und Auferstehung erlebt. Doch kann diese Übereinstimmung Zufall sein, jedenfalls hat sie Petron nicht weiter benützt.

[23] Daß hier jeweils zwei Gedanken nebeneinandergesetzt werden: 1. „nicht ich, sondern...", 2. „nicht Absicht, sondern Unvermögen", braucht an dieser Stelle noch nicht berücksichtigt zu werden. Wir werden darauf zurückkommen. Ebenso wird die Auffassung, daß das „Vergehen" Enkolps in seiner sexuellen Schwäche bei Circe bestand, noch begründet werden.

[24] Ich vermute eine Rechtsparömie als Anknüpfungspunkt. Andererseits ist gerade die angebliche Gnome, der nachklappende allgemeine Satz, als Bestätigung des Affekts volkstümliche Redeweise und als solche „color elegiacus". — Der Doppelsinn von inopia (Unvermögen — Armut) ist schön in der Übersetzung von Ehlers verwendet: ...aus Unvermögen und Mürbheit bin ich bedürftiger Mann zum Teil nur Verbrecher geworden. Unvermögende Sünder bestraft man gering."

www.cimec.ro

genössische Mysterienpraxis zu denken (wobei durch das eine das andere nicht ausgeschlossen ist)? Die Ähnlichkeit der Unschuldsbeteuerung an den besprochenen Stellen bei Petron einerseits und bei Tibull und Lygdamus andererseits reicht aus, um eine Anknüpfung anzunehmen, wenn keine engere Verbindung gefunden wird. Die trockenere Art des Vortrags, die Kürze und anscheinend schematischere Aufzählung lassen sich teils aus der Absicht des Dichters, teils aus Zeitstil und literarischem Genus — die Priapeen stehen nahe — verstehen. Für Sündenbekenntnis und Bußvorstellungen kann ebenfalls motivischer Anschluß an Tibull (1.2.83—86) und an Ovid (*ex Ponto* 1.1.51—58) angenommen werden.

Aber wir haben noch andere Hinweise auf das literarische Vorbild: Der Rahmen des Gedichts, Anruf des Gottes und Opferversprechen, ist von Petron in Anlehnung an den elegischen Topos des ländlichen Festes gestaltet worden. Genau gesagt, die Erinnerung geht zu Tibulls Ambarvalienelegie (2.1) [25]. Nur mäßig ist die Entsprechung am Anfang, der Anruf von Bacchus und Ceres, da mag sogar die Beziehung der Petronstelle zu anderem bei Tibull näher sein, etwa zur Herbeirufung des Bacchus in der Elegie auf den Geburtstag Messallas: *huc ades* . . . (1.7.49 ff.): immerhin, es handelt sich beim Eingang der Ambarvalienelegie um eine ähnliche Situation im Rahmen eines anderen Themas. Offensichtlich wird das Vorbild bei dem Opferversprechen: *ibit ad aras* . . .

Dazu bei Tibull:

> *cernite fulgentes ut eat sacer agnus ad aras*
> *uinctaque post olea candida turba comes.*
> (2.1.15. f.)

Aus dieser begleitenden Schar wird dann im Verlauf des Festes die *ebria pubes*, die dreimal das Heiligtum umschreitet (*quantem feret gressum*): bei Tibull:

> *uina diem celebrent: non festa luce madere*
> *est rubor, errantes et male ferre pedes.*
> (29 f.)

Bei Petron erscheint, im Vergleich zu Tibull, alles verkürzt, jedes Motiv nur mehr gerade angerührt. Und die übernommenen Teile müssen sich seinem Zwecke unterordnen, so daß es fast dieselben Wendungen sind, die dem Gedicht den „color elegiacus", aber auch, neben der feierlichen Titulatur des Anfangs, den „color hymnicus" geben. Bei alledem ist die elegische Stimmung vorausgesetzt.

Ob in jedem Falle Tibull selbst das Vorbild ist oder ob alexandrinisch-neoterische Topoi den Versen Petrons zugrundeliegen [26], ist für uns nicht zu entscheiden und war es vermutlich schon für den Römer nicht. In dem einen oder anderen Fall glauben wir Tibull als Vorbild deutlich zu erkennen, sonst ist wenigstens die Gattung Elegie als Quelle

---

[25] H. Kleinknecht (*Die Gebetsparodie in der Antike*, Stuttgart 1937, 190 n.1) vergleicht zur Form des Ganzen Prop. 3.17 (an Dionysos). Das kann sich aber nur allgemein auf die Abfolge Anrufung — Bitte — Opferversprechen beziehen, so daß bei der Parallelisierung an ein ähnliches Beispiel, nicht an ein Vorbild gedacht ist.

[26] In einem weiterem Zusammenhang können als Parallelen Prop. 4.3.61 f. und App. Verg. *Priap.* 3 (= c. Priap. 86). 15—18 gelten.

www.cimec.ro

wahrscheinlich. Schwerer festzustellen als nachzählbare gleiche Wörter und Topoi, aber gewichtiger ist die Ähnlichkeit subtilerer Elemente: Tibullianisch ist das Ineinander von Hymnus und bukolisch verklärtem einfachen Leben; Tibull verwandt ist die besondere Empfindlichkeit für die stimmungshafte Aura der Wörter, die intensive dichterische Beschwörung bei sparsamer sprachlicher Gebärde, die sich bei Petron gerade in den Schilderungen der Natur und des einfachen Lebens, in Gebeten und Liebesgedichten findet. D. h. also: Ohne daß wir im einzelnen immer auf Tibull als Quelle bestehen können, dürfen wir seinen Einfluß auf die Fügung der Teile, die Stimmung des Gedichts nicht zu gering veranschlagen.

Bevor wir unser Urteil bilden, mustern wir noch die übrigen Hinweise auf den Bereich der Mysterienreligionen, die im Roman Petrons enthalten sind. Dabei können wir von den verschlüsselten mittelbaren Anspielungen auf Mythen und Kulte absehen [27]. Sie führen uns nur wieder auf Romanliteratur, sagen uns aber nichts über die Bekanntschaft Petrons mit den Kulten selbst und haben deshalb keine Bedeutung in unserem Zusammenhang. Aber es gibt auch unmittelbare Beziehungen, für die zudem keine literarische Quelle namhaft gemacht werden kann. Wichtig ist die Andeutung, daß in einem verlorenen Teil des Romans in der Lichas-Tryphaena-Handlung die Isismysterien eine Rolle spielten, wobei Enkolp und Giton einen Frevel begangen haben (101.6 und 114.5). Auch die Nachtfeier des Priap ist keine Erfindung Petrons. Es gab Gesellschaften, die solche „Kulte" ausführten, und Petrons Beschreibung wird durch andere Überlieferung bestätigt, aus der hervorgeht, daß wenigstens in der Kaiserzeit der Priapdienst den Riten des Bacchusdienstes ähnlich war. Auch scheint Priap im Geheimkult anderer Gottheiten vorgekommen zu sein [28].

Ziehen wir nun den Schluß aus diesen Überlegungen: Man wird Petron auf Grund der in seinem Werk gegebenen Hinweise die übliche Kenntnis des Gebildeten von Mythos und Ritus der Mysterien zuschreiben müssen. Auf unser Gedicht angewandt, bedeutet das: Die Beichte war offensichtlich in weiterem Kreise bekannt, da sie ja oft öffentlich stattfand. Das Sündenbekenntnis, mit dem Petron über die von uns festge-

---

[27] Merkelbach führt die „mimica mors" (94. 12—15) und die angedrohte Selbstkastration des Giton (108. 11) an (*Roman und Mysterium*, 128 n. 2 und 80 n. 2) und denkt dabei an Vermittlung durch den griechischen Liebesroman. Auf demselben Wege dürfte das Mysterienmotiv der Epiphanie durch die geschlossene Tür zu Petron gekommen sein, das dem Auftritt der Quartilla und ihrer Magd zugrunde liegt (16), ebenso die Anspielungen in der folgenden Partie, u.a. auf Tempelschlaf und wunderbare Heilung (17.7—8). Zu der ganzen Szene vgl. die Erklärungen von O. Weinreich (*Gebet und Wunder*, in: Genethliakon W. Schmid, Stuttgart 1929, 169—452, hier 396 f.). Schließlich ist hier die Selbstoffenbarung der Oenothea zu nennen (134.12), die sich inhaltlich einerseits an die inschriftlich überlieferten Isisaretalogien anschließt (grundlegende Ausgabe von W. Peek, *Der Isishymnus von Andros und verwandte Texte*, Berlin 1930; weitere Publikationen, auch der bei Peek nicht enthaltenen Inschriften, verzeichnet Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 2, 626 n. 1), während die nächste literarische Parallele bezeichnenderweise die Selbstoffenbarung der Isis bei Apuleius met. 11.5 f. in Verbindung mit dem Gebet an Isis 11.2 f. ist (Vergleich bei Kleinknecht, *Gebetsparodie*, 192 f.).

[28] Eine solche Kultgemeinschaft scheint der Thiasos der Πριαπισταί in Gortyn gewesen zu sein (H. Herter, *De Priapo*, Gießen 1932, 61), über die Verehrer des Priap im allgemeinen vgl. Herter, *op. cit.*, 261—263. Über Feste und Riten vgl. Herter, *op. cit.*, 286—289; dort auch die Angabe über die Ähnlichkeit mit den Bacchanalien. Daß Petron in der Quartillaepisode dionysische Riten parodierte, bemerkt Merkelbach, *Roman und Mysterium*, 214 n. 2.

www.cimec.ro

stellten literarischen Parallelen aus dem Bereich der neoterischen Liebesdichtung hinausgeht, mag also durch unmittelbare Kenntnis der Mysterienpraxis, insbesondere des Isisdienstes, angeregt sein. Die zitierte Ovidstelle über die Mysterienbeichte steht Petron inhaltlich und formal nicht nahe genug, als daß sie als Vorlage in Betracht käme. Wir haben aber oben gesagt, daß das Gedicht Petrons von Tibull abhängig ist; diese Feststellung wird dadurch, daß Petron wahrscheinlich die Mysterienbeichte aus dem Kult selbst gekannt und das Sündenbekenntnis daher in sein Gedicht genommen hat, ergänzt, aber in ihrer Bedeutung nicht geschmälert; nicht zuletzt dürfte die Verwendung der rituellen Unschuldsbeteuerung in erotischem Zusammenhang als solche durch Tibull angeregt sein. Petron bringt also mit diesem Motiv nichts Sonderliches, er wiederholt, wie er es auch sonst liebt, nur Bekanntes, Eingeführtes; wie auch sonst gibt er aber dem bekannten Motiv, indem er es in einen neuen Zusammenhang stellt, neuen Sinn und Gefühlswert.

Damit ist der Ort dieser Petronstelle in der geistigen Überlieferung bestimmt. Mag im einzelnen manches unsicher geblieben sein, der Traditionszusammenhang kann nicht bestritten werden: Petron hat eine Anschauung aufgenommen, die letztlich aus dem alten Ägypten stammt und die auf dem Wege über die hellenistisch-römischen Isismysterien und ihren Niederschlag in der Liebeselegie Tibulls und seines Kreises zu ihm gelangt sind.

II. DIE BEDEUTUNG DER UNSCHULDBETEUERUNG UND DES SÜNDENBEKENNTNISSES BEI PETRON

Dieser Teil der Untersuchung hängt mit dem ersten nur lose zusammen: vor dem Hintergrunde der aufgewiesenen Beziehungen zur Elegie und zum Isiskult erscheinen die Verse Petrons zwar in einer gewissen neuen Beleuchtung; aber in der Hauptsache existieren sie doch für sich selbst. Im wesentlichen hätte die im folgenden vorgelegte Deutung des Motivkomplexes auch ohne die Kenntnis seiner Herkunft gewonnen werden können: Zeichen der künstlerischen Einheit im Werk Petrons. Es liegt also nahe, nach dem Quellennachweis die Stelle auch in ihrem Zusammenhang bei Petron selbst zu interpretieren, so ihr Eigenes zu erkennen und es seinerseits zur Geltung zu bringen.

1. Wir gehen von den Unterschieden zwischen dem Gebet Enkolps und den bisher zum Vergleich herangezogenen Texten aus. Die Unschuldsbeteuerung bedeutet im ägyptischen Kult das Totengericht, das dadurch rituell vorausgenommen wird. Der Priester, der sie bei seiner Weihe sprach, bekundete damit, daß er tatsächlich seines Amtes würdig war. Sprach er sie im Gottesdienst, den er versah, so hielt sie ihn fortwährend zu einem reinen Leben an, so daß er nach dem Tod vor dem Gericht sollte bestehen können [29]. Bei den Elegikern ist sie zum literarischen Topos geworden, der als echter Ausdruck des fiktiven Ich zu seiner Charakterisierung gebraucht wird. Von Enkolp dagegen müssen

[29] Merkelbach, *Priestereid*, 30.

www.cimec.ro

wir erst einmal annehmen, daß er neben anderen schlimmen Taten auch die Verbrechen, die er gerade ableugnet, sämtlich begangen hat.

1. Daß er einen Menschen getötet hat, erfahren wir von ihm selbst, als er, in der „Griechenstadt" von allen verlassen, seine Lage überdenkt: „Bin ich darum dem Gericht entwischt, habe ich darum die Arena geprellt und den Gastfreund umgebracht (*effugi iudicium, harenae imposui, hospitem occidi* ... 81.3)?" [30] Auf diese Tat wird sich auch Askylts Beschimpfung: *nocturne percussor* (9.9)! beziehen.

2. Der Tempelraub hat immerhin einige Wahrscheinlichkeit für sich. Wenn wir die beiden Aussagen: *iudicium effugi, harenae imposui,* in einen Zusammenhang zu bringen versuchen und zu diesem Zweck annehmen, Enkolp sei *ad bestias* verurteilt gewesen, habe aber seinem Schicksal entgehen können, so gewinnen wir daraus eine Andeutung, daß das vorauszusetzende Delikt nächtlicher Diebstahl oder Raub von Tempelgut war [31].

Die Identifizierung dieses Verbrechens mit Ereignissen, die im Roman berichtet werden, bereitet allerdings große Schwierigkeiten. Die Störung des Priapdienstes der Quartilla (16 f.), gewiß ein Sakrileg, reicht doch nicht aus zur Verhängung so schwerer Strafe; auch hören wir nicht, daß Enkolp dabei etwas entwendet habe; aber auch die Gleichsetzung mit dem Diebstahl des Gewandes und Sistrums der Isis, die irgendwie zum Schiff des Lichas gehörten (114.5, vgl. dazu 113.3), will nicht recht gelingen: War es überhaupt wirklich heiliges Gerät? Konnte man seinen Diebstahl als Tempelraub bezeichnen? Wir haben vielleicht neben dem Tempelraub mindestens ein, wenn wir die Störung der „Priapmysterien" doch als religiös schweres Vergehen ansehen, vielleicht sogar zwei Sakrilegien, die gegen die Unschuldsbeteuerung Enkolps geltend gemacht werden können [32].

Enkolp hat aber deswegen keine Skrupel. Im Brief an Circe beschuldigt er sich mit frivolem Pathos bildlich eben jener Verbrechen, die er in der Tat begangen hat: *proditionem feci, hominem occidi, templum uiolaui: in haec facinora quaere supplicium* (130.2). Natürlich werden sie ihm als tatsächliche gerade deshalb nicht geglaubt — raffinierte rhe-

---

[30] Die Übersetzung von hospes „Gastfreund" oder „Fremder" hängt davon ab, in welchem Zusammenhang mit der Flucht des Enkolp vor der Arena man die Aussage sehen will (etwa Tötung des Wächters? so R. Pack, *The Criminal Dossier of Encolpius*, CPh 55, 1960,31 f.). Aber dieser Zusammenhang bleibt völlig hypothetisch.

[31] Für *latrocinium* und für nächtlichen Diebstahl von Tempelgut wurde die Verurteilung *ad bestias* auch gegen römische Bürger ausgesprochen: Paul. *sent.* 5.19; D. 48.19.11.3 (Marcian) und 28.15 (Callistratus).

[32] Die kriminelle Vergangenheit Enkolps ist verschieden rekonstruiert worden. Die Positionen dargestellt einerseits bei E. Paratore, *Il Satyricon di Petronio*, Bd. 1, Florenz 1933, 150 ff., andererseits von G. Bagnani, *Encolpius gladiator obscenus*, CPh 51, 1956, 24—27 und Pack, *op. cit.* Ein neuer Versuch bei J. P. Sullivan, *The Satyricon of Petronius*, London 1968, 39 ff. Hier interessiert davon nur, ob Enkolp die beiden Verbrechen, die er ableugnet, doch begangen hat, eine Frage die mit großer Wahrscheinlichkeit positiv beantwortet werden kann, sowie im folgenden die Bestimmung der zugegebenen „kleinen Sünde". — Eine andere Überlegung betrifft die Tötung des heiligen Gänserichs durch Enkolp (136 f.): Auch sie ist ein schweres religiöses Vergehen, das sogar einem *homicidum* gleichgeachtet werden kann (*ibis in crucem* !), vgl. dazu die Beteuerung des ägyptischen Totenbuches: „Je n'ai pas tué le gros bétail divin (B 13)". Aber davon macht nun Petron, soviel wir sehen, keinen weiteren Gebrauch, auch hindert es nicht die „Heilung" Enkolps.

www.cimec.ro

torische Umkehrung einer Unschuldsbeteuerung. Im Gebet an Priap bekennt er sich dann unschuldig, wischt sie mit der rituellen Formel vollends vom Tisch. Nicht wichtig, was war: Schuld- und Unschuldsbekenntnis sind jeweils nichts als eine effektvolle Gebärde.

2. Nicht besser steht es mit dem folgenden Sündenbekenntnis; denn was ist die Sünde, die da eingestanden wird? Die Impotenz? Sie ist doch eben die Strafe, von der Enkolp sich losbitten will. Eine uns nicht weiter bekannte große Verfehlung, die als Ursache der *grauis ira Priapi* und damit der Irrfahrten des Enkolp vorauszusetzen ist (vgl. 139.2.11 f.)? Diese Meinung impliziert, daß der Zorn des Priap den roten Faden der Romanhandlung bildete, eine Ansicht, die in den erhaltenen Teilen durch nichts bestätigt wird; ja, es werden Gelegenheiten, wo dieses Motiv zur Geltung gebracht werden könnte, offensichtlich und zu wiederholten Malen verschmäht [33]. Oder wie Pack meint, das „kleinere Vergehen", das Enkolp in Massilia auf sich geladen habe, als er, um nur das Leben zu fristen, sich zum „Sündenbock" hergab? Auch das muß Kombination bleiben; im übrigen erfahren wir ja im Gedicht, weshalb die zugegebene Schuld geringer sein soll, propter inopiam nämlich (und daher hat Pack seine Ansicht bezogen), gemeint ist damit aber an dieser Stelle in erster Linie nicht die „Armut", sondern das „Unvermögen", mag jene Bedeutung, wie schon bemerkt, auch nebenbei anklingen.

Der Ausdruck „non toto corpore" deutet vielmehr ein sexuelles Vergehen an, wie es bei Priap sinnvoll ist. Sein Amt als Patron der geschlechtlichen Vereinigung legt nahe, daß man sich gegen ihn verfehlt, wenn eine solche mißglückt. Kommt hinzu, daß sowohl das Gebet an Priap wie die endliche „Heilung" Enkolps in den engeren Rahmen der Circe-Geschichte, den weiteren der Abenteuer in Kroton gehören, man also das Vergehen Enkolps erst einmal da suchen wird. Dann kann aber nichts anderes als die Impotenz bei Circe gemeint sein, trotz der Ungereimtheit, daß dann Strafe und Sünde in eins zusammenfallen [34].

---

[33] Die Hypothese, der Zorn Priaps sei eine Art Leitmotiv der Romanhandlung gewesen, bei E. Klebs, *Zur Composition von Petronius Satirae*, Philologus 47, 1889, 623–635. Die notwendige Korrektur, daß Klebs sich zu sehr festgelegt habe, bringt R. Heinze, *Petron und der griechische Roman*, Hermes 34, 1899, 494–519 (jetzt: *Vom Geist des Römertums*, 3. Aufl. Darmstadt 1960, 417–439), der die große Unsicherheit aller derartigen Rekonstruktionsversuche betont. Bei allem aufgewandten Scharfsinn müssen sie angesichts der vielsträngigen, locker geführten Handlung und bei der Vorliebe des Autors für plötzliche überraschende Wendungen notwendig unverbindlich bleiben. Sie sind denn auch bisher sehr verschieden ausgefallen. Immerhin wird der „Zorn Priaps" von Sullivan *op. cit.*, 40 f. und 76 f. ernstlich in Erwägung gezogen und hypothetisch angenommen.

[34] Sullivan *op. cit.*, 41 schreibt über das Vergehen Enkolps: „Whatever the offence (*facinus* 133.3 line 9) against the god was is impossible to ascertain. Perhaps the violation and robbery of a temple (133.3 lines 7–8) or the betrayal of some secret (*proditio*, 130 2). Possibly he even impersonated Priapus, for he seems to be well endowed physically (140.13) and the words of Sidonius — *Hellespontiaco parem Priapo* — might allude to this. Indeed his extenuating plea — *non toto corpore feci* (133.3 line 9) — may be plausibly interpreted as a delicate euphemism. Whatever the crime, however, he had been driven to it by poverty...". Die Deutung auf den Tempelraub erscheint mir nicht glaubhaft, da Enkolp sich nicht gut zu dem bekennen kann, was er einen Vers vorher abgeleugnet hat. Auch die Lüge hat schließlich ihre Regeln. Zur Deutung des Vergehens als Impotenz bei Circe vgl. Herter, *op. cit.*, 316; dort weitere Literatur.

www.cimec.ro

3. Das Sündenbekenntnis bedeutet im Kult die Verdemütigung vor dem Gott und die Herausforderung seines Erbarmens durch die völlige Unterwerfung. Enkolp aber zieht, kaum daß er seine Verfehlung gestanden hat, sein Geständnis wieder halb zurück mit schlau-verschmitztem Augenzwinkern: Übrigens, so schuldig bin ich auch wieder nicht. So geht das Bekenntnis als religiöser Akt daneben. Und Enkolps Entschuldigungsgründe: 1. Ich war's eigentlich nicht ganz. 2. Ich hab's nicht freiwillig getan. Instrumenttheorie und Willensmoment, hocharchaische und moderne Anschauung, das Unpassende wird in der Absicht des Erfolges um jeden Preis unbefangen zusammengebunden.

4. Dieses befremdliche Gebet hat schließlich sogar Erfolg. Zwar geht es dabei durchaus natürlich zu; aber Enkolp behauptet doch: *dii maiores sunt, qui me restituerunt in integrum. Mercurius enim, qui animas ducere et reducere solet, suis beneficiis dedit mihi quod manus irata praeciderat* ... (140.12). Und das geschieht trotz den falschen Beteuerungen und vermutlich leeren Versprechungen; denn ein Opfer, wie Enkolp es zu bringen versprach, war für den armen Vagabunden von Anfang an unerschwinglich. Indessen ist von Priap gar nicht mehr die Rede, das spricht für den episodischen Charakter seines Zorns, auch das Gebet bei seinem Tempel wird nicht mehr erwähnt. Dafür wird die Heilung jetzt den „großen Göttern" und insbesondere dem Merkur zugeschrieben; auch das ist weiter ohne Folgen, es hat keinen höheren Wert als den einer Redensart.

5. Wir stellen zum Schluß die Frage nach dem religiösen Aussagewert des Gebetes. Es sind ja Elemente echten, kultischen Gebetes darin enthalten; haben sie etwas von ihrer Geltung bewahrt? — Wir stellen diese Frage, obwohl wir wissen, daß mancher schon sie für unzulässig erklären wird, wobei er auf die schon öfter und ja gerade erst wieder zutage getretene Frivolität des Sprechers und, was etwaige Rückschlüsse auf den Autor anlangt, auf die Gewichtlosigkeit der Worte im Zusammenhang des Romans verweisen dürfte.

Diese Einwände müssen zwar hingenommen werden. Trotzdem glauben wir einen triftigeren Grund zu haben, nämlich daß bei Petron, diesem Meister der Untertreibung, der, was er sagt, gleich wieder aufhebt, der seine Meinung in glitzernden Bonmots und konventionellem Gerede versteckt (und an beiden Orten ist sie vor Beachtung gleich sicher) diese Einwände nicht rechtfertigen, daß man über die Sache schnell weggeht und sich mit dem Gedanken beruhigt, er könne es einfach nicht ernst gemeint haben. Im Gegenteil: Der ironische Abstand des Autors von seinen Kreaturen, seine souveräne Überlegenheit über sie bringen eine Spannung zwischen ihren Worten und Gedanken und seinen Absichten mit sich, die die Prüfung des Problems auf jeden Fall als lohnend erscheinen läßt, selbst wenn hier oder dort die Komponenten nicht sauver auseinandergelegt werden können oder die schließlich vorgelegte Deutung nicht in allen Stücken beliebig nachgeprüft werden kann.

www.cimec.ro

6. Wir gehen von dem Verhältnis Enkolps zur Religion aus, wie es auch sonst im Roman auftritt [35]. Auf den ersten Blick scheinen die wenigen Stellen, die uns darüber Aufschluß geben können, nur das Fehlen jeder Religiosität zu erweisen.

Enkolp hat mit seinen Kumpanen den Priapusdienst gestört (16 f.); das wird zwar der tatsächliche Anlaß zur Quartilla-Episode des Romans, sonst bleibt es aber ohne Belang. Das dumpfe Erschrecken über die plötzliche Erscheinung der Quartilla, die sich nach Art der Epiphanie einer Gottheit vollzieht, geht rasch in ein neugierig-ängstliches Entgegenkommen über — so ist auch die *diuina prudentia* (18.3) im Munde Enkolps zu verstehen: hinter der Drohung mit der Rache der „Mysten" könnte etwas stecken.

Die Nachtfeier selbst wird von den Beteiligten als derb sexuelles Abenteuer teils genossen, teils erlitten. Ihre Doppelnatur, Orgie und sakrale Begehung, eröffnet sich zwar dem Leser, bei Enkolp aber wirkt sich der zweite Aspekt nicht aus. Nur die Angst, die ihn die Nacht hindurch beherrscht, kann aus dem, was gesprochen wird und geschieht, nicht ganz motiviert werden; an ihr scheint eine, gewiß pervertierte, aber so eben noch wirksame numinose Furcht nicht ohne jeden Anteil zu sein, auch wenn sie nirgends Gestalt gewinnt, sondern aus der Aussage ausgespart bleibt, so wie später beim Anblick der Leiche des Lichas (115.3) echte Erschütterung — ist doch Enkolp gerade knapp dem gleichen Schicksal entgangen — sich nicht äußert, vielmehr von der so aufdringlichen wie trivialen Diatribe über das Thema *Ubique naufragium est* verdrängt wird. Es ist das fühlbare Nicht-Erwähnen, aus dem sich das Motiv erschließt.

Die übrigen für unseren Zusammenhang bedeutenden Zeugnisse stehen allesamt innerhalb der Circe-Episode: Anbetung der göttlichen Geliebten (126, 127), Selbstoffenbarung der Oenothea (134), Tötung des heiligen Gänserichs (137), Haselnußorakel und Leberschau (ebd.), Klage über den Zorn Priaps (139.2). Davon ordnen sich einmal die Stellen der Oenotheaszenen zusammen: die Orakel und der Handel wegen des getöteten Gänserichs zeigen, daß die Religion tot ist; tot freilich nicht, weil sie als nichtig durchschaut wäre, wohl aber weil von all ihren Äußerungen nur mehr die materielle Seite wahrgenommen wird, geradezu grotesk in dem Angebot Enkolps: *ecce duos aureos pono, unde possitis et deos et anseres emere* (137.6). An der Grenze steht das Erschauern Enkolps nach der Selbstoffenbarung der Oenothea (*inhorrui ego* 135.1). Damit verhält es sich wie mit der unerklärten Angst bei der Priapusvigil; denn die Angabe *tam fabulosa pollicitatione conterritus* erklärt, so wie sie dasteht, nichts. Auch hier wird etwas ausgespart und eben dadurch angedeutet.

Nur in den Begegnungen mit Circe, von der Enkolp aufs stärkste fasziniert ist, bricht echtes Gefühl durch, und die Darstellungsform dafür

[35] Vgl. O. Raith, *Petronius — ein Epikureer*, Nürnberg 1963, 15 ff. und 37 f., wo das Thema in einen größeren Zusammenhang gestellt wird. Die Grundposition dieser Untersuchung ist auch der Ausgangspunkt für die vorliegende Interpretation. In welcher Weise ich inzwischen bei Einzelfragen meine Auffassung geändert oder differenziert habe, ist aus dem folgenden Text ohne weiteres ersichtlich und bedarf keiner Erläuterung.

www.cimec.ro

ist mythisch: die Geliebte ist göttlich und anbetungswürdig (126, 18)[36], die Vereinigung mit ihr wird im Bild der Heiligen Hochzeit geschildert (127.9), die sich unter Beschwörung der kosmischen Sympathie in mythischer Landschaft vollzieht [37]. Vordergründig werden die mythischen Motive dazu benützt, eine etwas schäbige Geschichte in den Bereich des Einmaligen zu heben. So wäre die nächste Parallele die Reflexion über die *grauis ira Priapi* (139.2); Dort tröstet sich Enkolp über sein Schicksal mit dem Hinweis auf mythische Vorbilder, die unter dem Zorn der Götter standen. Die Wirkung geht von den komisch-inadäquaten Vergleichen aus, die, an die eigene Person gerichtet, besonders peinlich wirken. Diese Eigenschaften haben sie in viel geringerem Maß, sobald sie an eine zweite Person und ein wenigstens dem Aussehen nach nicht so jämmerliches Wesen wie Enkolp gerichtet sind, mögen auch hier Verkennung und Plattheit genug im Spiele sein. In den Gedichten, die sich mit der Circe befassen, wird die erhöhende Kraft des Mythos beim Erzähler (und beim Publikum) vorausgesetzt. Das bedeutet aber auch, bei allem Vorbehalt, daß hier allein der Mythos noch lebendig ist: der Eros ist letzte Öffnung zur Sphäre des mythischen Erlebens, d.h. aber hier auch: die letzte Zuflucht einer sich direktem Zugriff längst entziehenden Religiosität. Halten wir dies als wichtiges Ergebnis dieser Betrachtung fest.

7. Das Gebet an Priap steht nun im Ablauf des Romans, aber auch nach Höhenlage und Aussagewert zwischen den Liebesszenen mit Circe und der Oenotheapartie. Auch in dem Gebet steht die Formel da, die nichts weiter als Formel ist, gibt es genug plattes Mißverständnis: das pfiffig-schlaue „Geständnis" und das hemmungslose Opferversprechen; aber wir finden auch das echte Gefühl wieder, die echte Not, die hier laut wird, das echte Streben, ins reine zu kommen (aber die Unschuldsbeteuerung!). Und diese Spannung in der Befindlichkeit des fiktiven Ich spiegelt sich in der sprachlichen Gestalt: in der Spannung von hieratischem Stil höchsten Anspruchs — wer dächte bei dem Eingang nicht an *Ilias* A 37 ff., Vorbild aller solchen feierlichen Anrufungen, wer nicht auch an das Proömium des Lukrez — und von abgegriffenem Schema und Klischee; und beides steht nicht nebeneinander, sondern dasselbe ist, je nachdem wie mans betrachtet, einmal das und einmal jenes: ist doch dieser Aufbau der gewöhnliche eines Gebets; waren doch die hohen Formeln, die hier mit auffälliger Kürze und Trockenheit nebeneinander gesetzt sind, längst ein verschlissenes Gewand von einem entschwundenen Körper. Aber auch das ist zu beachten: Das eine hebt das andere nicht auf, und neben jeden Aspekt der Deutung tritt sogleich mit der gleichen Berechtigung der entgegengesetzte, und das offenbar mit der vollen Absicht des Autors.

---

[36] Zum Thema der „göttlichen Geliebten" vgl. G. Lieberg, *Puella diuina*. Die Gestalt der göttlichen Geliebten bei Catull im Zusammenhang der antiken Dichtung, Amsterdam 1962. Wichtige Einschränkungen in der Deutung bringen die Rezz. von Coffey (Gnomon 35, 1963, 575 ff.) und Vretska (AnzAW 18, 1965, 48 ff.).

[37] Nur als mythische Kulisse für die Liebesszenen gewinnt die Landschaft bei Petron noch Bedeutung. Über die Verbindung dieses Naturgefühls zum Epikureismus s. Raith, *Petronius*, 41 f.

www.cimec.ro

Sehen wir uns die zugestandene „Sünde" näher an. Davon, daß in ihr Fehler und Strafe zusammenfallen, war bereits die Rede (im übrigen ist ja auch das nicht widersinnig, vielmehr wird ein tiefes ethisches Problem damit angerührt). Es liegt aber noch mehr vor: Priapus wird in einem besonderen Anliegen [38] als Heilgott angerufen wie sonst etwa Venus-Isis [39]; dabei entspricht dem komischen Fehlgriff im Rang der Götter der stilistische: hinter der Prädikation *et Bacchi tutor Dryadumque uoluptas* (Vers 5) steht das hochberühmte *hominum diuomque uoluptas* vom Anfang des Proömiums des Lukrez! Dann aber ist ein Gedanke konsequent verkehrt durchgeführt: Die geschlechtliche Enthaltsamkeit wird u.a. im Isisdienst zu gewissen heiligen Zeiten gefordert, vor Priap kann sie freilich kein Verdienst sei. Wir haben dafür das Zeugnis eines Priapeums:

huc, huc, quisquis es, in dei salacis
deuerti graue ne puta sacellum.
et si nocte fuit puella tecum,
hac re quod meluas adire non est,
istuc caelitibus datur seueris.
(c. Priap. 14.1—5)

Daraus wird geschlossen: Wenn, was sonst als Sünde gilt, es hier nicht ist, so ist das Verdienst bei anderen, die Unterlassung des geschlechtlichen Verkehrs, hier eine Sünde. Das ist eine Variante des Topos von der verkehrten Welt, der zu allen Zeiten ein wichtiges Element der komischen Darstellung war. So wären wir wieder auf das geistreiche formale Spiel verwiesen und dürften nicht nach der Substanz fragen.

Dem steht gegenüber, daß die beschriebene Religion nicht verhöhnt, nicht als wertlos erkannt wird. Ja, ohne Befangenheit in einer gewissen Unheimlichkeit und ohne Ahnung von der Unverfügbarkeit der Existenz käme das Gebet als solches nicht zustande; sie wird vielmehr geradezu vorausgesetzt zur Darstellung dieser komischen Rückversicherung mittels einer religiösen Praxis, mag sie auch primitiv, mag sie auch mißverstanden sein. Aber das wird wiederum aus dem Bereich der Aussage reinlich ausgespart, klingt nun nicht mehr unmittelbar an, sondern ergibt sich durch Kombination und Überlagerung dessen, was ausgesprochen wird, und ist, wie eine Art Interferenzton, überhaupt nur dem aufmerksamen Ohr vorhanden.

---

[38] Im ähnlichen Sinne wird Priap im c. Priap. 37 um Hilfe angegangen.

[39] Für anderes stehe, um der besonders einleuchtenden Verknüpfung willen, als Beispiel Tibull 1.2.27 ff. (Delia dankt der Göttin für die Heilung des Geliebten). Priap wäre dann bei Petron parodistisch an die Stelle der Isis getreten. O. Weinreich (*Antike Heilungswunder*, Gießen 1909, 183 n. 6) hat vermutet, daß Priap als Heilgott nicht nur in der Karikatur zu Hause war. Er verweist zur Begründung auf die wichtige Rolle des phallischen Amuletts im Heilzauber sowie auf die Entwicklung des Priap zum Übelabwehrer phallischer Natur und schließlich zum Pantheus (cf. Herter, *op. cit.*, 236 ff., besonders 239). Indes scheint sich nach Ausweis der Quellen seine heilende Funktion doch auf die Kur der Impotenz des Mannes und der Unfruchtbarkeit der Frau beschränkt zu haben (cf. Herter, *op. cit.*, 225 f.). Der Fall der Quartilla, die von Priap ein Heilmittel gegen das Tertianfieber erbeten hat, scheint vereinzelt zu sein, immerhin aber gut zu passen, da der Koitus im Altertum allgemein als Heilmittel, besonders bei Fieber, galt (cf. Weinreich, *Heilungswunder*, 183; in den Anmerkungen Zeugnisse.). Überdies ist Quartilla eine Priapriesterin und -mystagogin.

www.cimec.ro

So liefern die Sonden der Untersuchung immer zwei miteinander unvereinbare Komponenten einer Deutung. Petron aber entzieht sich der Bestimmung, zumal er noch den Ausweg der Differenz zwischen dem Autor und der Rollenfigur Enkolp hat, die bisher kaum angesprochen worden ist.

Vor dem Hintergrund des ganzen Romans kann aber folgende Hypothese aufgestellt werden: Was Petron an Enkolp vorzuführen im Sinn hat, ist, *cum grano salis* und das Komplement der entgegengesetzten Haltung immer latent vorhanden gedacht, Religion ohne Religiosität; was er selbst als Voraussetzung dazu haben muß, ist, wieder das Komplement latent hinzugesetzt, d.h. jedenfalls als Möglichkeit erkannt, vielleicht sogar als Gefahr, eine sehr sublime, empfindliche Religiosität ohne Religion, und das in Gestalt eines von allem Konkreten weitgehend abgelösten, zerbrechlichen Schicksalsglaubens und einer beachtlichen unerschrockenen Ehrlichkeit, die nun freilich, unmittelbarer Aussage unfähig, sich ins geflickte Narrengewand von Superstition und vulgärem Fatalismus geworfen haben.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

DIE DARSTELLUNG DES TODES DES AGRICOLA DURCH TACITUS

VON

KARL BÜCHNER

(Freiburg i. Br.)

Sueton [1] zählt in seiner Liste der von Domitian umgebrachten Senatoren Tacitus' Schwiegervater nicht auf. Cassius Dio [2] behauptet in einem allerdings sonst nicht zuverlässigen Bericht, Domitian habe Agricola abgeschlachtet [3]. Tacitus erwähnt bei dem Bericht über die allgemeine Trauer bei seinem Sterben und nach seinem Tode ein Gerücht, Agricola sei durch Gift umgekommen [4].

Schon in Rankes Weltgeschichte [5] liest man: „Tacitus glaubte sogar, daß Domitian seinen Vater durch Gift umgebracht habe. Was er dafür anführt, sind lauter Dinge, die auch anders ausgelegt werden können." Die These wurde für den Tacitus-Vortrag E. Fraenkels[6] ein Grundstein für sein Bild des großen Verleumders, der durch seinen Haß gehindert werde, objektiv zu sein und mit seiner unübertrefflichen Kunst der Seelenführung diesen Verleumdungen zu weiter Wirkung helfe. Zu 45,3 [7] bemerkt er: „Hier ist Domitian schlechthin der Mörder; Tacitus aber spricht das Wort nicht aus und darf sich auch jetzt noch als der untadlige Historiker fühlen." In der letzten Zeit ist diese These vor allem in drei Arbeiten vertreten worden. Einmal in einer ungedruckten Arbeit von K. Willmer, *Das Domitianbild des Tacitus*, Diss. Hamburg 1955, sodann in einem Aufsatz von E.-R. Schwinge, RhM 106, 1963, 363—378, und schließlich in der gescheiten Dissertation von W. Ries, *Gerücht, Gerede, öffentliche Meinungen, Interpretationen zur Psychologie und Darstellungskunst des Tacitus*, Diss. Heidelberg 1969, 15—94.

---

[1] *Dom.* 10.

[2] Bericht des Xiphilinos, *Epitome* 66, 20, 3.

[3] ὑπὸ Δομιτιάνου ἐσφάγη.

[4] *Agr.* 43: *augebat miserationem constans rumor ueneno interceptum.*

[5] *Weltgeschichte* III$_1$, Leipzig 1883, *Analekten* 284.

[6] *Tacitus*, NJbb. 8, 1932, 218ff., jetzt *Kleine Beiträge zur Klassischen Philologie*, Rom, 1964, II, 309ff.

[7] *tamquam pro uirili portione innocentiam principi donares.*

STCl, XIII, 1971, p. 127—137, Bucureşti

www.cimec.ro

Besonders Letzterer hat die prinzipielle Wichtigkeit der Frage erkannt. Er ist der Ansicht, daß Tacitus, ausgehend von dem Gerücht, sich dabei freilich betont unparteiisch gebend, nun in einer psychologisch überaus wirksamen Kurve dem Leser suggerieren wolle, daß nur Domitian der Mörder sein könne, obwohl er also Beweise nicht habe und nicht vorlegen könne. Das geschehe nach dem Abrücken vom Gerücht in einer dritten Stufe, wo in einer interpretatio sinistra verschiedene Fakten in dieser Richtung gedeutet würden, die bei objektiver Betrachtung sogar ein für Domitian günstiges Bild ergeben könnten.

3. 43,3 a) *ceterum... inquisitio* erat: Domitian schickt Spione
b) *supremo... audiret*: Domitian freut sich über Agricolas Tod.
c) *speciem... metum*: Domitian ist durch Agricolas Tod befreit von Angst und Haß
43,4 d) *satis... principem*: die für Agricola kompromittierende Tatsache (der Erbeinsetzung des Domitian) wird geschickt uminterpretiert: Dieser Erbe kann nur ein schlechter Princeps sein.

In einer vierten und fünften Stufe werde die Wirkung der psychologischen Suggestion beim Leser vorausgesetzt und vom Giftmord durch Domitian wie von einer Tatsache gesprochen.

4. 44,5 *festinatae mortis graue solacium*: Agricolas Tod ist gewaltsam herbeigeführt worden.

5. 45,3 *tamquam... innocentiam principi donares*: Agricolas Bemühungen, einem Schuldigen Schuldlosigkeit zu schenken.

Die letzte Etappe 5 sei zugleich das Ziel. Sie beweise klar, daß Tacitus auf die Bestätigung des Giftmordgerüchts hingearbeitet habe. Tacitus rechne also mit der Wirkung, die seine im Grunde unsachliche Behandlung des Giftmordgerüchtes beim Leser hevorgerufen habe, während in den sozusagen offiziellen Äußerungen der Schein strenger Objektivität gewahrt bleibe. Darum sei es verkehrt, aus solchen Stellen wie etwa *nobis nihil comperti* die endgültige Auffassung des Tacitus herauslesen zu wollen. Der eigentliche Deutungswille sei in der Erzählung selbst zu suchen. Der Historiker fühle — wohl aufgrund seiner Kenntnis der domitianischen Psyche, — daß sein Schwiegervater das Opfer des Kaisers geworden sei. Folglich rückt er die Fakten so zurecht, wie es im Hinblick auf sein Ziel nötig ist. Der alte Streit um die taciteische Parteilichkeit ('Geschichtsverdrehung oder nicht?') berühre die Sache nur an der Peripherie; das Psychologische sei für diesen Autor das eigentliche Kriterium, es sei sogar das einzig Objektive [8].

Wäre es so, müßte man doch wohl weitergehen und sagen, das Resultat sei darum zentral, weil es Tacitus die Qualität eines nach Wahrheit strebenden Historikers abspricht. Und die Perfidie wäre umso größer, weil er im Proömium derselben Schrift die *fides* in der Darstellung als Postulat voraussetzt und den Wahrheitsanspruch im Historienproömium

[8] Ries S. 90—94.

www.cimec.ro

(*incorruptam fidem professis*) und im Annalenproömiun (*sine ira et studio*) wiederholt. Mit psychologischer Suggestion etwas zu erreichen versuchen, wovon man „offiziell" bekennt, daß man davon kein sicheres Wissen habe, diese Art von Manipulation hat zu allen Zeiten nichts mit Wahrheit und Zuverlässigkeit zu tun gehabt. Wäre es so, fiele es wirklich nicht schwer, die historische Glaubwürdigkeit des Tacitus in Zweifel zu ziehen.

In den historischen Versuchen [9] und in Studien IV [10] (in der Auseinandersetzung mit Schwinges Aufsatz) wurde versucht, dieser meiner Meinung nach falschen Ansicht mit einem neuen Argument entgegenzutreten.

In allen drei kleinen Schriften des Tacitus, seinen historischen Versuchen, geht es um die Möglichkeit historischer Größe, *uirtus*, von der nach Tacitus' Überzeugung Heil und Unheil der Geschichte abhängt. Während er aufs Ganze gesehen in der Germania glaubt, daß das Schicksal den Römern nichts Größeres mehr gewähren könne als die Zwietracht der Feinde, und im Dialogus die Antinomie zwischen Ordnung und in Freiheit gedeihender Tat erkennt, ist seine Ansicht im Agricola positiver: alle, die Verbotenes bewundern, sollen wissen (43 Ende), daß auch unter schlechten Kaisern große Männer sein können und daß Fügsamkeit und maßvolles Betragen, wenn Energie und Kraft vorhanden sind, zur selben Höhe des Ruhmes emporsteigen, zu der viele mit einem Bruch, der dem Gemeinwesen nichts nützte, durch einen auf Effekt zielenden Tod gelangt sind. Agricola ist ein Beispiel solcher Mäßigung. Die ganze Schrift dient der Darstellung solch neuartiger *uirtus*. Dieser Satz ist das Resultat der ganzen Schrift, die Beantwortung der historischen Frage, die Tacitus bewegt. Alles das und damit der Sinn seines Werkes würde aufgehoben und nichtig, wenn sogleich darauf zu vermelden gewesen wäre, daß Agricola leider von Domitian vergiftet worden sei. Aus diesem Grunde würde Tacitus seiner mit soviel echter Wahrheitssuche begründeten Ansicht entgegenarbeiten, wenn er dem Leser, sogar ohne Beweise zu haben, suggerieren wollte, daß Domitian der Mörder sei. Dann könnte es eben unter schlechten Kaisern keine großen Männer geben. Es ist aber unvorstellbar, daß ein Schriftsteller ein Werk schafft, um es durch eigene perfide Suggestion zu zerstören. Dieses Argument scheint mir auch heute noch das wirklich durchschlagende, und insofern habe ich nichts Neues zu sagen. Wie helfen sich Schwinge und Ries dagegen? Ries [11] schließt sich Schwinge an, der aus meiner Deutung schließt [12]: „Die Möglichkeit also, daß die Träger der *uirtus* vom Kaiser beseitigt werden, schließt er (Tacitus) nicht aus". Das scheint moderne Sophistik zu sein, die ohne den Zusammenhang zu bedenken, einzelne Sätze herausgreift. Natürlich schließt Tacitus diese Möglichkeit nicht aus. In einer Zeit, die den *uirtutes* so feindlich ist, unter Domitian, wo Beweise vorliegen, ist dies sogar die Regel. Nur von Agricola darf diese Möglichkeit nicht angenommen werden, weil er der Beweis dafür sein soll, daß das andere in seltenen Fällen, wenn zur altrömischen *uirtus* allerlei Neuartiges

[9] Verf., *Tacitus, Die historischen Versuche*, Stuttgart 1963 [2], S. 75.
[10] Verf., *Studien zur römischen Literatur*, Bd. IV, *Tacitus und Ausklang*, Wiesbaden 1964, S. 155.
[11] S. 62.
[12] S. 366.

www.cimec.ro

hinzukommt, möglich ist. Dieser Bezug, daß Agricola eben der Beweis dafür ist, daß unter schlechten Kaisern große Männer unter bestimmten Umständen gedeihen können — *esse* umschließt die ganze Existenz, natürlich einschließlich eines natürlichen Todes — kann nicht bestritten werden. Denn nach erneuter Brüskierung Agricolas durch Domitian wird es ganz klar und explizit ausgesprochen. Obwohl Domitian jähzornig war und je versteckter, umso unversöhnlicher, und man den haßt, den man gekränkt hat, wurde er doch immer wieder durch die maßvolle Haltung und Klugheit Agricolas besänftigt, *moderatione tamen prudentiaque Agricolae leniebatur* [13].

Man sollte meinen, alles Folgende müßte in seiner Wirkung auf den Leser von diesem positiven Schlußurteil bestimmt sein. Dennoch soll das Weitere so suggestiv auf den Leser wirken, daß selbst Ranke, obwohl er erkennt, daß die von Tacitus angedeuteten Fakten auch anders gedeutet werden könnten, überzeugt ist, daß Tacitus an die Ermordung durch Domitian geglaubt hat. Hier wird also, vor allem von Ries, nicht so sehr der Text in seinem Wortverstande ins Spiel gebracht, sondern seine Wirkung auf den Leser, gemeint doch wohl den antiken Leser. Und Ries geht, angeregt von Bemerkungen von v. Fritz noch weiter, indem er das moderne Verständnis ins Feld führt: man müsse die Verhältnisse unter Diktaturen berücksichtigen, wenn man den Agricola verstehen wolle [14]; dann sei man vor der Ansicht Hoffmanns [15] geschützt, der in Agricola einen 'Mitläufer und Leisetreter' sah, und könne nicht daran denken, daß Tacitus den Agricola in seinem Verhalten habe etwa entlasten wollen.

Zu beidem ist Prinzipielles zu sagen. Um mit den Letzten anzufangen. Sicher wollte Tacitus Agricola nicht entlasten. Er hat es Agricola nicht verdacht, daß er sich etwa unter Nero verständig zurückhielt, und das gilt auch für die Zeit unter Domitian. Auch er selbst ist ja von Domitian gefördert worden, und einem Trajan hat man es ebensowenig wie einem Plinius vorgeworfen, daß sie im vergangenen System groß geworden waren. Eines aber ist ganz nützlich, sich klar zu machen. Bedenkt man, daß nach Hitlers Zusammenbruch auch das leiseste Wort zu seinen Gunsten mit Recht lebensgefährlich war und jede Erwähnung einer Zusammengehörigkeit mit ihm für den so Bezeichneten ein Verdammungsurteil war, bedenkt man Tacitus' Äußerungen über die Situationen nach einem gewaltsamen Machtwechsel [16], so kann man den Mut ermessen, mit dem Tacitus dem Gerücht vom Giftmord entgegentritt, ja sogar das Testament des Agricola erwähnt, in dem er Domitian bedenkt, und von

---

[13] Es kann kein Zweifel sein, daß das Imperfekt die Wiederholung bezeichnet: man könnte nicht verstehen, was ein Imperfekt de conatu hier soll, wo die Beweisgrundlage für das abschließende Urteil gegeben werden soll, zumal es nicht anders aufgefaßt werden kann als das Imperfekt im folgenden Begründungssatz: *quia non contumacia neque inani iactatione libertatis famam fatumque prouocabat.* In dem Begründungssatz bezeichnet das Imperfekt die Wiederholung, weil ein Imperfekt de conatu bei der zurückhaltenden Art Agricolas sinnlos wäre.

[14] Vgl. K. v. Fritz, *Tacitus, Agricola, Domitian, and the Problem of the Principate,* ClPh 52, 1957, 73; Ries a.O. 53.

[15] E. Hoffmann, *Der Agricola des Tacitus,* Wien 1870.

[16] *Hist.* 1, 1; *hist.* 2, 101; vgl. Seneca, *De clem.* 2, 1, wo die neu an die Macht Gekommenen auch Härte gegen die Anhänger des früheren Systems empfahlen.

www.cimec.ro

seinen offenbar für Domitian günstigen Gesprächen auf dem Sterbebette erzählt. Das Gegenteil hätte man wahrscheinlich lieber und sofort geglaubt, Tacitus hätte seinen Schwiegervater und sich als Geschädigte des Regimes hinstellen können und eine günstige Aufnahme der Schrift in bestimmten Kreisen wäre sicher gewesen. Schon die Andeutungen dieser Möglichkeiten zeigen, wie unwürdig sie des Tacitus gewesen wären.

Haftet freilich schon diesen Erwägungen etwas stark Hypothetisches an, so noch mehr der Argumentation mit der Wirkung auf den zeitgenössischen Leser, den Tacitus ja im Auge gehabt haben muß. Wir wissen zu wenig, was diesem alles bewußt war, wie er, rhetorisch geschult, überhaupt „las", und wie seine ganze Mentalität beschaffen war. Sicher wußte er den Aufbau eines Kunstwerkes zu würdigen, und wenn man eine Aussage über die Wirkung der Schrift auf ihn wagen wollte, dann doch wohl die, daß sich der Satz über die Möglichkeit von Größe unter schlechten Kaisern als Höhepunkt der Schrift tief eingeprägt haben wird. Noch viel gefährlicher wäre es, wollte man die Wirkung auf den heutigen Leser festlegen. Leicht geschieht es dann, daß man die eigene *sinistra interpretatio* absolut setzt.

Man muß sich begnügen, das im Text Ausgesagte eindeutig zu erfassen zu suchen, und darum gilt es, die fraglichen Kapitel philologisch zu interpretieren.

Mit Kapitel 43 beginnt ein neuer Stil: das Ende des Lebens — nach einer Pause von drei Jahren (?) nach der Verweigerung des Salärs, nach dem erzwungenen Verzicht auf die Provinz, aus der nichts zu berichten war — wird „ciceronisch" dargestellt. Das braucht nicht wiederholt zu werden [17]. Dabei wird nach Schilderung der allgemeinen Anteilnahme das Gerücht vom Giftmord in dem schon zitierten Satz erwähnt: *augebat miserationem constans rumor veneno interceptum.* Nach Lage der Dinge kann das nur heißen: *a Domitiano.* Tacitus sagt es nicht, weil es überflüssig wäre. Daß er ein solches Gerücht anfügt, ist nicht auffällig: nicht nur daß Tacitus auch sonst sogar ausdrücklich sagt, daß er ein Gerücht nicht übergehen wolle. Seit Ovid, Met. 3,253 ff. wird wie selbstverständlich nach einem Ereignis oder einer Tat der Blick auf seine Aufnahme bei der Menge gelenkt: *rumor in ambiguo est...*

Tacitus tritt dem Gerücht, — wir hatten eben gesehen, daß dazu Unbefangenheit und Objektivität nötig waren — mit scharfem Asyndeton energisch gegenüber: *nobis nihil comperti... ceterum.* Ich habe nichts erfahren..., wahr ist aber..." [18]. Mit diesem *ceterum* wird eine Reihe Beobachtungen über Domitian gegeben, die zwar den Giftmord ausschließen, aber ungewöhnliche menschliche Kümmerlichkeit enthüllen. Es handelt sich nicht, wie Ries will, um v i e r Stufen, die eine aus

[17] Vgl. *Historische Versuche* S. 71 ff.

[18] Dies *ceterum* hat Ries S. 71 bagatellisiert: „*ceterum* führt, im Ton des Beiläufigen, einen neuen Aspekt ein. „Vor Forni hat A. Dobelli, *Agricola*, Milano 1950, dieses ceterum mit „vero è che" übersetzt. Es gilt, hier nicht nur die Wortbedeutung bei Gerber-Greef nachzuschlagen, sondern typische taciteische Gedankenabläufe zu vergleichen. Dasselbe gilt für den vorhergehenden Satz. Gerber-Greef hat eine Rubrik, in der *ceterum* vi advers. gebraucht wird (*hist.* 4,40,31; 14,42,4). Eine andere Kategorie überschreibt das Lexikon vi quadam adversativa. Sie enthät eine lange Liste von Stellen. Hier entspricht *ceterum* dem *sed* der Historiker (vgl. Heraeus zu *hist.* 3, 66, 3 mit Verweis auf *ann.* 14, 20; 16, 35 u.ä.; s. auch die Bemerkung von Furneaux zu *ann.* 1, 40). Es handelt sich um einen bestimmten Typ,

www.cimec.ro

der anderen folgt, sondern um die drei Stadien: Krankheit, Tod Testament. Und aus dem Mißverständnis von Ries muß man schließen· daß es merkwürdigerweise noch nicht ausgesprochen wurde, daß die Bemerkungen über Domitian in diesen drei Stadien klar abgesetzt sind und differenziert werden nach dem Sicherheitsgrad der möglichen Aussage. Bei der ersten heißt es einfach im Perf. *uenere*, bei der zweiten *constabat*, bei der dritten *satis constabat*.

Jedes Stadium geht aus von einem auffallenden Verhalten des Hofes beziehungsweise des Kaisers und deutet es.

Im ersten ist das Auffällige die Tatsache, daß häufiger als üblich — *crebrius quam ex more principatus*, der sich sonst in vornehmer Distanz etwas Besseres dünkt — die Bedeutendsten der Freigelassenen und die Vertrautesten der Ärzte Besuche machen. Tacitus gibt das Motiv mit seinem berühmten *siue-siue*, bei dem das zweite in seiner Wichtigkeit überwiegt: das konnte man noch als Fürsorge verstehen, besser wohl als neugieriges Nachspüren: *siue cura illud siue inquisitio erat*. Mag die Deutung noch so bösartig sein — darüber zum Schluß, — man kann Fürsorge nicht ernstlich erwägen, wenn man Giftmord suggerieren will oder an ihn glaubt.

Das zweite Stadium wird steigernd angeknüpft: am letzten Tag jedenfalls... und weiter: stand es fest, daß die einzelnen Zustände des Hinscheidenden durch eingerichteten Bodendienst Domitian gemeldet wurden. Ein Mehr an Interesse ist nicht denkbar, aber eben deshalb auffällig. In einem der bekannten angehängten absoluten Ablative, der dann eine überraschende Weiterführung erlaubt (s. Klingner), wird hier nicht so sehr ein Gerücht, sondern die öffentliche Meinung angefügt: keiner glaubte, daß man es bei etwas so eilig habe, was man mit Betrübnis erfahre. Eine allgemeine Deutung, die freilich im Widerspruch stand zu dem, was sich beobachten ließ. Domitian trug Schmerz zur Schau [19]. Aber in der Wendung 'Zurschautragen' liegt die Erklärung: von Haß wurde er nicht mehr geplagt, gemeint ist Existenzneid, und Freude konnte er leichter verbergen als Furcht (aufgrund von Haß, die man ihm vielleicht angemerkt hätte). Wir haben wieder eine negative Ausdeutung eines Tatbestandes, glaubt man an Domitians Güte, meinetwegen sogar eine böswillige, aber nicht den geringsten Hinweis auf Giftmord: hätte Domitian Gift gegeben, so mußte sich jeder sagen, hätte er in Ruhe das Ableben abwarten können und hätte sich durch auffälliges Verhalten nicht verdächtig zu machen brauchen.

---

bei dem nach Aussprechen einer subjektiven Ansicht (*hist.* 3,66) oder Anführung eines Gerüchtes (*hist.* 4,4) nun das häufig entgegengesetzte Faktum, das feststeht, gebraucht wird. Hier im Agricola wird ein Gerücht erwähnt, es wird abgewiesen aus Mangel ans Beweisen, mit *ceterum* wird etwas angefügt, was sich wirklich beobachten ließ. Es hängt nicht mehr direkt mit dem Giftmordverdacht zusammen, es wird aber auch nicht beiläufig ein neuer Aspekt angeführt, sondern ein Gegensatz, der tiefer liegt: den Giftmordverdacht kann man nicht bestätigen, aber kümmerliches menschliches Versagen in verschiedener Hinsicht ist zu vermerken. Vgl. das *sed* in Sallusts Proömium: auf eine Hauptaussage folgt ein *sed* in der Bedeutung 'im übrigen', 'davon abgesehen' (*Cat.* 1, 1 alle Menschen müssen nach Ruhm streben. Dabei ist aber zu bedenken (*sed*), daß der Mensch aus Körper und Geist besteht). Es lohnte sich, dieses *ceterum* erneut zu untersuchen.

[19] Man darf hier also keine neue Stufe ansetzen, vielmehr erläutert *speciem tamen doloris*... den vorhergehenden Satz und ist mit ihm aufs engste verbunden.

www.cimec.ro

Im dritten Stadium nach dem Tode wird ein Faktum berichtet, das auf anderer Ebene liegt, aber gleichfalls den Gedanken an Giftmord ausschließt. Domitian freute sich über das Testament, in dem er Miterbe der besten Gattin und liebevollsten Tochter des Verstorbenen war, wie über ein ehrenvolles Urteil. Hätte er ihn vergiftet, müßte er seiner Sache, daß Agricola nichts ahnte, so sicher sein, daß er jede Angst vor sich ausschloß. Das wäre eine psychologisch ganz unwahrscheinliche Annahme. Aber Tacitus ist überhaupt an anderem interessiert: wie kann man durch die ewige Schmeichelei so verblendet und unrealistisch sein, daß man nicht erkennt, daß ein Familienvater mit einer glücklichen Familie nur einen schlechten Kaiser, vor dem man Angst hat, zum Erben einsetzt. Wenn man sagt, daß hier Tacitus das Testament umdeute, so muß man andrerseits doch auch bedenken, daß die Familie über die Beweggründe des Testaments wohl Bescheid wußte.

Alles das ist in gewisser Hinsicht kompromittierend für Domitian oder soll es sein, kein Mensch kann aber auf den Gedanken kommen, daß Tacitus selbst an Giftmord glaube oder ihn suggerieren wolle.

Zumal die drei Bemerkungen als das Sichere im Gegensatz stehen zu der Abweisung des Gerüchtes zu Anfang. Die neuesten Ausgaben, denen sich Ries anschließt, drucken wieder die Überlieferung: *nobis nihil comperti adfirmare ausim.* Man muß darin ein Erlahmen des kritischen Sinnes sehen. Seit Acidalius hat man empfunden, daß hier etwas fehlt, und hat die Lücke verschieden ergänzt. Anstoß gibt das *nobis*, das neben *ausim* überflüssig und störend ist, und über das einzelne Wort hinaus der Rhythmus des Gedankenklischees: *nobis nihil comperti...* ist in sich abgeschlossen [20]. Zu ergänzen ist kaum *quod* — ich habe nichts in sichere Erfahrung gebracht, was ich zu bestätigen wagte, sondern *ut*, nämlich daß ich das Ganze, das Mordgerücht, zu bestätigen wagte. In der Zeit wäre es bestimmt kein Wagnis, es zu bestätigen, ein Wagnis, das er nicht auf sich nehmen will, ist es in Hinsicht auf seine Historikerehre. Man kann des Gewicht dieses Satzes nicht herunterspielen.

Unter der kategorischen Ablehnung des Mordverdachts stehen also die Fakten, die Tacitus an dessen Stelle zu bieten hat und in Hinsicht auf Domitian deutet. Auch ihre Formulierung und Deutung schließt es aus, daß Tacitus dabei an einen Giftmord gedacht oder gar an ihn geglaubt oder ihn habe suggerieren wollen.

So kann auch die folgende Würdigung des Todes in den nächsten zwei Kapiteln nicht auf einen suggerierten Mordverdacht Bezug nehmen.

---

[20] *comperire* heißt „in sichere Erfahrung bringen" (Cic. *fam.* 5, 5, 2 *comperisse me non audeo dicere*). Deshalb genügt es zu sagen, man habe etwas erfahren (mit ACI, quod-Satz, oder Obj.). *affirmare* ist schwächer „behaupten", ohne etwas Sicheres zu wissen. Z.B. *hist.* 1,35 *nemo scire et omnes adfirmare.* Darum gibt es in der Latinität die Verbindung *compertum* (bzw. *nihil comperti*) *affirmare* nicht (erst Apuleius, *Met.* 9,42 wagt in seinem blumigen Stil: *militum pro comperto de nobis asseuerantium*). *Nobis nihil comperti* ist eine abgeschlossene Aussage, kann kein einfaches Objekt zu *adfirmare ausim* sein: vgl. z.B. Cic. *pro Cluentio* 131: *nihil cogniti, nihil comperti.* Aus diesem Grunde muß also die nächste Aussage mit einer neuen Konjunktion angefügt werden. Methodisch denkbar, vielleicht sogar ratsam bei dem sich ausschließenden Charakter von *comperire* und *affirmare*, wäre es auch, an eine etwas größere Lücke zu denken: *Domitianum id cupiuisse* — denn wen man haßt, dem wünscht man Tod — *affirmare ausim.* Doch wird man sich mit dem oben Gesagten begnügen und mehr Wert auf den sicheren Anfang als das zweifelhaft Ende legen und im übrigen eben das Folgende genau interpretieren.

www.cimec.ro

Nach chronologischen und persönlichen Angaben wird das Leben in Hinsicht auf seine Erfüllung gewertet: *et ipse quidem... quantum ad gloriam longissimum aeuum peregit.* Ja, er kann sogar als *beatus* erscheinen, wird steigernd ergänzt, weil er heil in jeder Hinsicht zwar das glückliche Zeitalter Trajans, das er ahnte, nicht mehr gesehen hat, aber dem, was folgen sollte, entgangen ist. Mit dem Beginn *non uidit Agricola,* das an das *uidimus* des Proömiums erinnert, bricht aus Tacitus bittere Schilderung des letzten Wütens Domitians hervor. Sie wird so selbständig, daß sich Tacitus mit Glücklichpreisung und Anrede Agricolas — *tu uero felix, Agricola* — zu diesem zurückwenden muß, zu der Stunde dieser *opportuna mors,* des im richtigen Zeitpunkt erfolgten Todes, der nur dadurch für Tacitus und seine Frau schmerzlich war, daß Schwiegersohn und Tochter am Sterbebette nicht die letzten Worte hören konnten.

Ein frivoler Preis der *opportunitas mortis,* wenn es kein Sterben, sondern ein Giftmord gewesen wäre!

Für den Leser, dem etwas suggeriert werden soll, scheint mir dabei der Satz *filia atque uxore superstitibus potest uideri etiam beatus incolumni dignitate, florente fama, saluis adfinitatibus et amicitiis futura effugisse* mehr Gewicht zu haben als die Bemerkung des Anfangs: *et ipse quidem, quamquam medio in spatio integrae aetatis ereptus,* die das *longissimum aeuum peregit* einschränkt. Man kann sicher nicht von einer *praematura mors* im eigentlichen Sinne sprechen: Agricola starb nach der Reife in seinen besten Jahren. Aber es ist gewiß etwas Gewaltsames dabei. Die Gewalt ist freilich keine menschliche. Das Entrissenwerden, statt des späten einfachen Erlöschens wird als etwas Gewaltsames empfunden (wie bei Lygdamus, es handelt sich um einen Topos der Klage um den Toten), als Handelnder ist dabei Krankheit und Tod zu verstehen: *quamquam... ... fato ereptus*[21]. Und nicht anders ist es gemeint, wenn es heißt, ein *grande solacium festinatae mortis* sei es gewesen, daß Agricola die letzte Zeit Domitians nicht mehr erlebt hat. Es ist doch mehr als unvorsichtig interpretiert, wenn man sagt, *festinatae mortis* weise auf einen gewaltsamen Tod hin, und darunter den Giftmord durch Domitian verstehen will. Das transitive *festinare* ist in der Zeit Mode. Gewiß, es kann mit dem Urheber verbunden werden wie bei Juvenal 4,94.

quem mors tam saeua maneret
et domini gladiis tam festinata.

Aber bei Tacitus gibt es Stellen, wo es einfach'eilig' heißt, ohne Angabe[22] des Beschleunigers. Mit dem Lebensalter verbunden findet sich die Wendung Martial 7,40, 7 f.:

sed festinatis raptum tibi credidit annis,
aspexit lacrimas quisquis, Etrusce, tuas.[23]

---

[21] Aus *ereptus* läßt sich philologisch nicht beweisen, daß es sich um einen gewaltsamen Tod im Sinne der menschlichen Gewaltanwendung gehandelt habe. Nicht nur der Thesaurus hat eine Sparte, in der Stellen angeführt werden, wo *ereptus* soviel ist wie 'vom Tod entrissen werden', sondern auch Gerber-Greef führen eine Reihe an, darunter *Agr.* 44, 7 und 45, 17, außerdem *ann.* 2, 41, 15; 82, 21; 3, 6, 9; 4, 8, 21; anders 4, 63, 11).

[22] *Germania* 20: *nec uirgines festinantur* 'werden nicht schnell verheiratet' mit unbestimmtem Handelnden: *ann.* 6, 40, 1; 6, 44, 3 *quibus proetium et festinati casus placebant.*

[23] Ein solches *festinatus* könnte suggestiv wirken nur, wenn stets der Urheber mitgedacht werden müßte. Das Gegenteil ist der Fall. Im Thes. gibt es eine Sparte mit der Über-

www.cimec.ro

Angesichts der letzten Stelle ist die Behauptung, daß *festinata mors* ein durch einen Menschen gewaltsam herbeigeführter Tod sein müsse, philologisch nicht beweisbar. Wir müssen vielmehr annehmen, daß es einfach eine stilistische Abwandlung des *ereptus* ist. Das Schicksal und die Krankheit sind hier gewalttätig gewesen.

So bliebe die letzte Stelle. Bei der erneuten Glücklichpreisung verweist Tacitus auf seine Gespräche auf dem Sterbebette, welche die Anwesenden ihm erzählt haben, also wohl in erster Linie die Schwiegermutter, und sagt: *constans et libens fatum excepisti tamquam pro uirili portione innocentiam principi donares.* Hier meint Fraenkel, man könne an nichts anderes denken als an den Giftmord, und Ries schließt sich an. Aber Agricola wird ja wohl nicht in seinen letzten Stunden Domitian vom Giftmord reingewaschen haben. Eine so absurde Idee konnte Tacitus keinem Leser suggerieren. Was er getan hat, steht da: unerschüttert und mit Freude hat er den Tod — *fatum* heißt bei Tacitus, wie Pöschl gezeigt, wenn auch verabsolutiert hat, meist der Tod — angenommen und bejaht. Das muß nach dem folgenden Satz in bezug auf Domitian geschehen sein. Er wird ihm also dankbare Äußerungen für seine Förderung durch ihn, Konsulat, Statthalterschaft, Triumphalinsignien, Dinge, die Tacitus schon aufgezählt hat, und vielleicht auch für seine Fürsorge in der Krankheit gewidmet haben. Gespräche, bekannt, die ihn als Domitiananhänger verdächtigen konnten. Tacitus glossiert die Bemerkungen eines dankbaren Gemüts: es sei gewesen, als ob Agricola nach seinen Kräften dem Princeps die Unschuld habe schenken wollen. Die Versöhnlichkeit der Sterbestunde hat aber keinen Bezug auf den Giftmord, von dessen Gerücht Agricola nichts wissen konnte [24], sondern auf die schnöde und tückische Behandlung, die er durch Domitian erfahren hatte. Agricola verzeiht ihm diese und erkennt das Positive an, gibt ihm sozusagen die Unschuld zurück.

Kein Gedanke, daß hier noch der Giftmord spukte, kein Leser kann darauf kommen, kein Philologe kann beweisen, daß sich dieser Satz auf ihn beziehen müsse. Vielmehr ist das Gesamtresultat der Schrift die Erkenntnis, daß unter schlechten Kaisern große Männer leben können, und die scharfe Ablehnung des Gerüchtes genügend Beweis, daß alle folgenden behandelnden Stellen von der Annahme eines natürlichen, wenn auch plötzlichen Todes ausgehen. Tacitus hat seine psychologische Überzeugung nicht für ein eigentliches geschichtliches Faktum gehalten, und er hat niemandem gegen sein besseres Wissen etwas suggerieren wollen.

Dennoch hat er Domitian, wis der letzte Satz zeigt, für *nocens* gehalten, er hat sein Handeln in jedem Schritt beargwöhnt und negativ gedeutet. Wie kommt er dazu?

---

schrift i.q. *praeceps, praematurus.* Martial besonders scheint es gern in dem Sinn von einfachem *praematurus* gebraucht zu haben: Mart. 9, 86, 1 *festinata sui gemeret quod fata Seueri Silius, Ausonio non semel ore potens*

und 10, 61, 1 *hic festinata requiescit Erotion umbra, crimine quam fati sexta perennit hiems.*

Bei den neueren Arbeiten hat sich gerächt, daß sie zu wenig mit dem Lexikon gearbeitet haben.

[24] Anders bei Germanicus; wenn Agricola auch nur seiner Frau gegenüber etwas geäußert hätte oder auch sie bloß etwa daran geglaubt hätte, hätte Tacitus nicht schreiben können *nobis nil comperti.*

www.cimec.ro

Sicher wollte Tacitus also nicht, wie Ries annimmt, suggerieren, daß Domitian Agricola vergiftet habe, weil er fühlte, daß er ein Opfer Domitians geworden sei. Er bezeichnet ihn nicht als Mörder und stellt ihn nicht so hin, ohne das Wort auszusprechen (Fraenkel), noch glaubt er an die Vergiftung durch Domitian aufgrund von Fakten, die sich auch anders deuten lassen (Ranke). Ganz phantastisch — und das zeigt, wie schwer die Darstellung des Tacitus zu verstehen ist, wenn man sie obenhin liest — ist Borszák in seinem sonst verständnisvollen RE-Artikel: obwohl Agricola selbst kein Philosoph gewesen sei... habe er „sich doch durch seinen Konflikt mit Domitian gewissermaßen denjenigen Stoikern angeschlossen und sich ihrer würdig erwiesen, deren exitus seit Catos beispielhaftem Sterben, mit den Farben der platonischen Verewigung von Sokrates' Tode im Phaidon bereichert, in die Galerie der Märtyrer der kaiserzeitlichen Opposition, Blutzeugen der virtus, eingegangen ist." [25] Agricola ist wahrlich kein Philosoph, er hat mit Domitian keinen Konflikt ausgefochten, er ist nicht ermordet worden und ist erst recht nicht ein Blutzeuge der *uirtus*, sondern wird diesen Blutzeugen gerade entgegengesetzt und hat es erreicht, in seinem Leben *uirtus* bis zu größter Tat und der offiziellen Anerkennung durch Konsulat und Triumphalinsignien zu steigern.

Freilich ist Tacitus weit davon entfernt, an die *innocentia* des Domitian zu glauben und glossiert darum die letzten Gespräche und Worte des Agricola über Domitian ironisch. Das häufige Nachfragen während der Krankheit kann natürlich Teilnahme sein, und der Eilbotendienst am letzten Tage mag tiefes Interesse am Hinscheiden des großen Mannes sein. Die Freude über das Testament scheint auch nach Tacitus echt zu sein, Domitian glaubte sich wirklich von Agricola geehrt. Aber war alles auch wirklich echt im menschlichen Sinne? Gewiß, den Giftmord, wenn man Domitian nach seinen letzten Jahren auch allerhand zutrauen konnte — freilich ging er dabei offenbar nicht heimlich vor — muß man ablehnen: kein Indiz, und schließlich war ja die Gattin bei ihm und ein großer Haushalt, denen Verdächtiges hätte auffallen müssen, deutet darauf hin. Das braucht aber alles nicht zu beweisen, daß Domitians korrektes, ja übertriebenes Verhalten bei Krankheit und Tod aus dem Herzen kam, wenn man auch mit ziemlicher Naivität rechnen muß bei seinem durch Schmeichelei verdorbenen Sinn. Hier fängt die Deutung der Fakten an, bei der auch wir uns entscheiden müssen, wenn wir auf sie nicht verzichten wollen. Tacitus wollte es offenbar nicht. Und er kannte Domitian persönlich und besser als wir. Domitian hatte sich in Hinsicht auf Agricola enthüllt, als er ihn nachts in den Palast kommen ließ, statt ihm einen ehrenvollen Einzug in Rom zu gestatten. Von diesem Faktum aus hatte Tacitus uns einen Blick in die Seele Domitians tun lassen, als er von dem großen Sieg Agricolas erfuhr. Sicher ist auch, daß der Kaiser dem verdienten Mann nicht das *salarium* für den Verzicht auf die Provinz anbot, obwohl er das bei anderen von sich aus getan hatte. Auf Wohlwollen deutet das nicht, sondern auf kümmerliche Verkleinerung. Jetzt beim Sterben wird er plötzlich eifrig und besorgt. Soll man an einen Sinneswandel, womöglich späte Reue glauben? Tacitus sagt nein, im Grunde ist das alles unehrlich,

[25] RE Suppl. Bd. XI, 1968, Sp. 414.

www.cimec.ro

verklemmt, letztlich ist nicht Trauer herrschend, sondern Freude, daß man Angst und Haß los ist.

Wir können Tacitus nicht mit historischer Methode widersprechen. Wir können uns ihm anschließen oder die Gefolgschaft verweigern.

Was wir aber können, ist uns auf den Sinn der taciteischen Geschichtschreibung zu besinnen. Tacitus genügt es nicht, die Fakten zu nennen, sondern er bezieht sie auf das Menschliche. Wenn man schon einen Kaiser haben muß, dann hängt alles davon ab, ob der *uirtus* ihre Ehre wird, ob sich statt eines Dienstbarkeitsverhältnisses ein offenes und unverstelltes menschliches Verhältnis gegenseitiger Anerkennung entwickeln kann. Dem Agricola ist es gelungen, heil über die Runden zu kommen trotz großer Leistungen, weil er ungewöhnlich geschickt und anpassungsfähig war. Er selbst mag das Drückende unter Domitian nicht so empfunden haben. Tacitus als Historiker an einem Objekt, das ihm nahestand, kommt zu einem strengeren Urteil: ein so seltenes und einmaliges Ereignis wie Agricola hätte in seiner Bedeutung erkannt und der Glanz der Zeiten durch ihn vergrößert werden müssen. Stattdessen hat ihn der Kaiser in den Schatten gestellt, von Existenzneid gequält, und selbst die krankhaften Bemühungen in den letzten Tagen müssen wohl aus dieser verklemmten Seele verstanden werden, die ja dann auch dem Cäsarenwahnsinn gleich darauf verfiel. Unschuldig kann man ihn von diesem Standpunkt aus, selbst wenn Agricola ihm auf dem Sterbebette korrektes Verhalten bescheinigte, wirklich nicht nennen: er war ein Schädling, *nocens*, weil er die *uirtus* sich nicht frei entfalten ließ und darum ein Verderber der Geschichte.

Tacitus urteilt also, er urteilt aus dem Ganzen des Menschlichen, existenziell, und er urteilt streng. Es ist nicht vornehm, konsequent und ein Zeichen von Größe, wenn man jemanden niederhält, Angst vor ihm hat und ihn haßt, dann, wenn es ans Sterben geht, aufdringlich sich in sein Persönlichstes zu drängen (*inquisitio*), plötzliches Interesse zu zeigen und ein von den Umständen erzwungenes Testament noch zum eigenen Ruhme zu wenden. Das, nicht mehr und nicht weniger, will Tacitus sagen, vornehm par excellence, und damit einen römischen Kaiser menschlich fallen lassend. [26]

---

[26] Schließlich könnte man zum Schluß noch fragen, warum Tacitus dem Gerücht nicht klar entgegengetreten ist, wenn er von seiner Unhaltbarkeit überzeugt war. Daß er das Gerücht nicht überging, erklärt sich aus seiner Gewohnheit, diese als historische Fakten zu nehmen. Hier war dieses Gerücht zudem für das Atmosphärische überaus bezeichnend. Er ist ihm als Historiker nachgegangen und kann es nicht bestätigen. In dem Schlußurteil (Schlußkap. 42) und der Darstellung des Weiteren geht er von seiner Überzeugung aus, daß es sich nicht um Giftmord handelt. Das Gerücht zu widerlegen, standen ihm keine Möglichkeiten zur Verfügung, hatte er aber auch keinen Grund, da er, wenn er als Historiker der communis opinio, die wohl bis Cassius Dio gewirkt hat, nicht beistimmen konnte, sich doch nicht dazu verpflichtet zu fühlen brauchte, Domitian reinzuwaschen. Stünde freilich der Satz nicht da, würde kein Leser auf einen solchen Verdacht kommen. Von der Erwähnung eines mit historischen Mitteln nicht widerlegbaren Geredes, das abgelehnt wird, bis zur Annahme, daß Tacitus selbst daran geglaubt habe oder es dem Leser habe suggerieren wollen oder gar das eigene Gefühl als die eigentliche historische Wahrheit angesehen habe, ist ein himmelweiter Schritt. Welche heimliche Absichten Tacitus mit der Erwähnung des rumor sonst noch gehabt haben mag, bleibt uns verschlossen. Was uns bleibt, ist die philologisch exakte Interpretation dieses tiefsinnigen und vielschichtigen Historikers.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

EIN EDIKT DES KAISERS VALENS

VON

ILONA OPELT

(Düsseldorf)

Die Sammlungen der Regesten der Kaiser und Päpste von Haenel und von Seeck beruhen, wie bekannt, auf einer nur beschränkten Quellengrundlage. Sie läßt auch heute noch Neufunde erwarten, seien sie inschriftlicher oder auch literarischer Natur.[1] Eine wichtige, zu Unrecht nicht völlig ausgeschöpfte Quelle für die kaiserlichen Regesten ist das Werk des Hieronymus; er hat Urkunden verschiedener Art eingelegt, wie z.B. Konzilsakten, die in einem Fall nur bei ihm überliefert sind. [2]

Das zweite Buch der Schrift *Contra Iouinianum,* die im Jahre 393 nach Christus verfaßt ist und deren Quellen: Seneca nach Theophrast und Porphyrios in mustergültiger Weise aufgearbeitet sind, [3] enthält eine Verteidigung des Fastens. Mit Argumenten, die ihre Parallelen bei Porphyrios haben, erinnert Hieronymus unter anderem auch an die Relativität der Speisesitten der Völker. Die einzelnen Nationen verabsolutieren diese Bräuche aber zu Unrecht nach der Meinung des Kirchenvaters.

In diesem Abschnitt findet sich die folgende Nachricht (*c. Iou.* 2, 7 : PL 23, 308C) : *In Aegypto et Palaestina propter boum raritatem nemo uaccam comedit, taurorumque carnes et boum uitulorumque assumunt in cibis. At in nostra prouincia scelus putant uitulos deuorare. Vnde et imperator Valens nuper legem per Orientem dederat, ne quis uitulorum carnibus ues-*

---

[1] Für gemeinsame Erörterung der Problematik danke ich den Herren Kollegen Häussler und Linderski nochmals an dieser Stelle. Die folgende Lex fehlt sowohl bei G. Hänel, *Corpus Legum ab imperatoribus Romanis ante Iustinianum latarum,* Leipzig 1857, Neudruck Aalen 1965, als auch bei O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 nach Christus,* Stuttgart 1919 (S. 215–251, Regesten des Valentinian und Valens vom Jahre 364 bis 378).

[2] Vgl. Alt. Lucif. 17.18 (PL 23, 179A/181A) und P. Batiffol, *Les sources de l'„Altercatio Luciferiani et Orthodoxi",* Miscellanea Geronimiana = Scritti vari pubblicati nel XV centenario della morte di San Girolamo, Roma 1920, 104–109 : Akten des Konzils von Rimini, verglichen mit den davon erhaltenen Fragmenten bei Hil. Frag. VII, 4 (PL 10, 697).

[3] Vgl. E. Bickel, *Diatribe in Senecae philosophi fragmenta,* Leipzig 1915; O. Regenbogen, *Theophrast,* RE Suppl. VII, 1487; W. Trillitzsch, *Hieronymus und Seneca,* Mittellateinisches Jahrbuch, 2, 1965, 42–54.

StCl. XIII, 1971, p. 139–142, Bucureşti

www.cimec.ro

ceretur, utilitati[s] agriculturae prouidens et pessimam iudaizantis uulgi emendans consuetudinem, pro altilibus et lactentibus uitulos consumentis.

Der Kontext verdeutlicht die volkswirtschaftlichen und religionsgeschichtlichen Voraussetzungen; der Tenor des Referats lehnt sich eng an die Gesetzessprache an; das Stichwort *nuper* lädt zu dem Versuch der Datierung der *lex* ein.

Hieronymus führt zunächst aus, in Ägypten und Palästina seien Rinder rar; deshalb würden dort keine erwachsenen weiblichen Tiere, *uaccae*, gegessen; jedoch würden die männlichen Groß- und Jungtiere verzehrt.

Die Aussagen des Hieronymus über Ägypten gelten nicht nur für das 4. nachchristliche Jahrhundert. Schon Herodot (2, 41) erzählt, die Kuh sei wegen ihrer Heiligkeit kein Opfertier, und auch Plutarch führt durch den Isiskult bedingten Verzicht auf den Verzehr von Kuhfleisch an.[4] Porphyrios, die Quelle des Hieronymus, stoischen Quellen folgend, legt bei der Erörterung der Speisegewohnheiten der ägyptischen Priester dar, daß sie Kühe verschonten (*abst.* 4, 7) und berichtet im Zusammenhang des Ursprungs der Tieropfer, die Ägypter verschonten zugunsten der Zucht alle weiblichen Tiere (*abst.* 2, 11).

Hieronymus verbindet in seiner Aussage Palästina mit Ägypten. Darin folgt er seiner Quelle Porphyrios, der an anderer Stelle die Speisegewohnheiten der Schlechten kontrastieren läßt mit dem opfermütig aufrecht erhaltenen Verzicht der Syrer auf Fische, der Hebräer auf Schweinefleisch, der Phöniker und Ägypter auf Kuhfleisch (*abst.* 2, 61).[5]

Diese Speisegewohnheiten der Ostprovinzen widersprechen übrigens denen des Westens. In der Kaiserzeit war Rindfleisch nämlich die allgemein verbreitete Volksnahrung. Zufolge des Maximaltarifs Diokletians kostete ein italisches Pondus acht Denare, d.h. ebenso viel wie ein Pondus Ziegen- oder Schöpsfleisch.[6]

Mit einem scharfen *at* setzt der Kirchenvater im folgenden von den im Gefolge des Porphyrios von ihm referierten Speiserestriktionen der Ägypter und Phöniker die Bräuche seiner eigenen Provinz, also Palästina, ab. Dort gilt Enthaltung von Kalbfleisch. Hieronymus meint damit nur seine christlichen Zeitgenossen, wie die Formulierung *nostra prouincia* und das Verbot des Valens erweisen.

Kalbfleischgenuß war auch im Westen weniger häufig. Im Normaltarif des Diokletian fehlt die Preisregelung; *caro uitellina* wird in der lateinischen Literatur nicht häufig genannt; sie wurde auch therapeutisch verwendet; all das deutet darauf hin, daß Kalbfleisch selten und sozusagen als Delikatesse verzehrt wurde, wenigstens im Westen.[7]

[4] H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, 405; Th. Hopfner, *Plutarch über Isis und Osiris* (Monographien des Archív Orientální 9), Prag 1940, 123_9 und Quellennachweise in Th. Hopfner, *Fontes historiae religionis Aegyptiacae*, Bonn-Berlin, 1922–1925, 181. 641. usw.

[5] Porph. *abst.* 2, 61: καὶ γὰρ δεινὸν ἂν εἴη, Σύρους μὲν τῶν ἰχθύων μὴ ἂν γεύσασθαι, μηδὲ τοὺς Ἑβραίους συῶν, Φοινίκων τε τοὺς πολλοὺς καὶ Αἰγυπτίων βοῶν θηλειῶν, ἀλλὰ καὶ βασιλέων πολλῶν μεταβαλεῖν αὐτοὺς σπουδασάντων θάνατον ὑπομεῖναι μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ νόμου παράβασιν, ἡμᾶς δὲ τοὺς φύσεως νόμους... αἱρεῖσθαι παραβαίνειν.

[6] Vgl. H. Blümner, *Der Maximaltarif des Diocletian*[2], Berlin 1958, Text von 4, 1: *item carnis: Carnis porcinae Ital. p° unum duodecim; carnis bubulae Ital. p° unum octo; carnis caprinae sibe uerbecinae Ital. p° unum o(c)to*; dazu Erklärungen 73.

[7] H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer* (Handbuch der Kl. Altertumswissenschaft IV 2, 2)[3] München 1911, 173 mit Hinweis auf *assum uitulinum* bei Plaut. *Aul.* 375; Cic. *ad fam.* 9, 20, 1; ferner Apic. 355ff; Corp. Gloss. VII, 425; Plin. *n.h.* 28, 256 und öfter.

www.cimec.ro

Im Unterschied aber zu diesen nichtjüdischen antiken Speisesitten war bei den Juden das Kalbfleisch eine besondere Festspeise. Ohne auf die Erwähnung von עגל und עגלה im Alten Testament zurückgreifen zu wollen [8], die in diesem Zusammenhang vielleicht doch anachronistisch wäre, darf an die jüdischen Speisebräuche erinnert werden, wie sie sich im Neuen Testament widerspiegeln. Zu Ehren des reumütig zurückgekehrten verlorenen Sohnes läßt der Vater ein gemästetes männliches Kalb schlachten und rüstet damit das Freudenmahl (Luc. 15, 23, 27. 30).[9]

Dieses echt jüdische Freudenmahl zu Ehren des verlorenen Sohnes galt zu Zeiten des Hieronymus als *scelus* für Christen, weil Kalbfleisch damals eine judaisierende Speise geworden war. Das Verbot des Kaisers Valens hatte nämlich zwei *rationes*: er wollte damit die Rinderzucht in den Ostprovinzen [10] fördern und gleichzeitig die jüdische Sitte des Kalbfleischgenusses bekämpfen, der die *iudaizantes* folgten, wie wir eben demselben Erlaß entnehmen.

Ebendort aber heißt es auch, Kalbfleisch solle die verbotenen Fleischsorten: *altilia* und *lactentes* ersetzen. Die Bedeutung dieser Speisen ist nicht eindeutig. *Altilia* ist Geflügel oder Mastvieh [11], *lactentes* erklärte Vallarsi in den Fußnoten zur Stelle als Schweinefleisch. Obwohl die Ellipse *lactens* nicht nur Terminus technicus für „Ferkel" ist, finden sich bei Columella wenigstens zwei Belege, in denen *lactens* von Schweinen ausgesagt wird (7, 9, 4: *lactens porcus*; 7, 9, 13: *lactens nutrix*). [12]

Die Deutung Vallarsis wird weiterhin gestützt durch die ununterbrochene Tradition des Verbotes, Schweinefleisch zu genießen. Ihre Zeugnisse bei Juden und *iudaizantes* hat M. Simon zusammengetragen. [13] In Gallien enden sie im 3. Jahrhundert; im Osten aber erhielten sie sich lückenlos. Die Christen haben sie bekämpft; dafür zeugt eben der Erlaß des Valens, der sich auf die antijudaisierende Strömung in Palästina stützt, die kein Kalbfleisch verzehrt, die Speise der *iudaizantes*, womit sie das verbotene Geflügel und Schweinefleisch ersetzen. Eben dieselben

---

[8] Vgl. E. Hatch—H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint* 2. Nachdruck, Graz, 1954, 934 s.v. μόσχος; dieses ist Äquivalent für Hebräisch בקר Kollektivum, שור und תור; das männliche Kalb עגל begegnet Gen. 32, 4.8.19.20; Ps. 28 (29), 6; 105 (106), 19; das weibliche עגלה Hosea 13, 2.

[9] Das Ritual eines altjüdischen Gastmahls trägt zusammen H. Strack — P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*[5], München 1969, 2, 204—206 und 4, 611—639 = Exkurs 24. Fleisch galt allgemein nur als Zukost zum Brot. Die erwähnten Stellen handeln nicht speziell über Kalbfleisch.

[10] Zur Rinderzucht in Griechenland vgl. K. Zeissig, *Die Rinderzucht im alten Griechenland*, Diss. Giessen, Würzburg 1934. Zeissig verwendet Quellen von Homer bis Aelian, ohne nach wirtschaftsgeschichtlichen Gesichtspunkten zu differenzieren; er folgt noch den älteren antiquarischen Methoden, obwohl er Tierzuchtpraktiker war. O. Keller, *Die antike Tierwelt* 1, Leipzig, 1909, 87f, verfährt mit Rind und Kalb stiefväterlich. Ebenso wenig umfassend ist H. Kraemers Artikel *Rind*, RE Suppl. VII 1155—1185, 1155—1186. Am bestens jetzt die wirtschaftsgeschichtlichen Abschnitte bei A.H.M. Jones, *The later Roman Empire*, Oxford 1964.

[11] Vgl. v. Mess, *altilia*, Thes. l.L.I, 1673, Z. 39f unsere Stelle.

[12] Vgl. Forcellini 3, 15. Orth, *Schwein*, RE II A 1, 801—815 hilft im Terminologischen nicht weiter.

[13] M. Simon, *Verus Israel*, Paris 1964, 183, zu Schweinefleischverboten; 199, zur christlichen Polemik dagegen; 383, Zeugnisse für die Tradition seit den paulinischen Briefen, insbes. Novat. *cib. Iud.*, PL 3, 953—963; Novatian geht von den Speiseverboten des Leviticus aus und versieht die Tiere, die nicht verzehrt werden dürfen, jeweils mit einer allegorischen Auslegung.

www.cimec.ro

Speisebräuche hat ein Zeitgenosse des Hieronymus Johannes Chrysostomus ebenfalls bekämpft.[14]

Soviel zum Inhalt der neugewonnenen Lex und zu den *rationes legis*. Hieronymus könnte sich eng an den verlorenen Gesetzestext anschließen, denn das Referat der Lex unterscheidet sich sprachlich etwas von den übrigen Formulierungen in diesem Abschnitt. Kurz zuvor gebraucht Hieronymus noch das vulgäre *deuorare* in der Bedeutung „essen".[15] Das von ihm mit *unde* eingeführte Verbot des Valens aber enthält alle juristisch notwendigen Präzisierungen: der Geltungsbereich ist die Diözese Oriens, also neben Palästina auch die übrigen Provinzen: Arabia, Syria, Mesopotamia, Cilicia und Isauria, deren darniederliegende Viehzucht Valens fördern wollte. Die *rationes legis* werden mit den dem monumentalen Gesetzesstil gut entsprechenden Partizipien *prouidens* und *emendans* eingeführt; die Verurteilung der *pessima consuetudo uulgi iudaizantis* hat ihre Parallelen.[16]

Die Lex ist nicht datiert. Hieronymus beruft sich auf sie im Jahre 393 nach Christus und er sagt aus, Valens habe sie *nuper* erlassen. Valens regierte von 364 bis 378; man könnte also an die Zeit kurz vor der Katastrophe von Adrianopel denken.[17]

Innerhalb der Gesetzgebung des Valens läßt sich, wie Stein[18] dargelegt hat, ein wachsendes Interesse an wirtschaftlichen Fragen bemerken. Der Kaiser traf Steuermaßnahmen, Verfügungen über die *defensores ciuitatis*, die *serui glaebae addicti*, die staatlichen Ländereien, *fundi rei publicae*. Diese Tendenz verstärkte sich immer mehr, obwohl Valens kein großer Erfolg beschieden war. Valens kannte den Osten. Er hielt sich unter anderem 371/372, 373/374 und von November 377 bis März 378 sicher in Antiochien auf und hatte die mißlichen wirtschaftlichen Zustände aus Erfahrung kennengelernt.[19] Auch dieser Umstand würde, gestützt auf die Bedeutung *nuper*, auf eine Datierung in die letzten Regierungsjahre weisen; wagen wir zu sagen: auf den antiochenischen Aufenthalt, eben 377/378.

Der Erlaß des Kaisers Valens ist eingebettet in eine Partie, die sonst Porphyrios folgt. Man sieht, wie der Kirchenvater verschiedene Traditionen ausschöpft in seiner bewährten Mosaiktechnik. Wie wertvoll sie für die Tradierung sonst verlorener Dokumente ist, wie ergiebig aufmerksame Hieronymuslektüre ist, könnte daran deutlich werden.

---

[14] Simon, 379, erinnert an Ioh. Chrys. *hom.* 1, 1, PG 48, 845; 1, 4: *ebd.* 849; 2, 2: *ebd.* 859. Auch der Syrer Aphraat polemisierte dagegen.

[15] Vgl. Thes. l. L. V,i, 874 Z. 39—55, vulgär in der Bedeutung "essen"; die andere Bedeutung *id quod pessum dare, extinguere*, 876 Z. 65—84 kann an unserer Stelle nicht vorliegen, da Synonyme: *assumunt in cibis, uesci* die vulgärsprachliche Bedeutung anraten.

[16] Vgl. *Cod. Theod.* 16, 8, 1; *Feralis secta*; 16, 8, 19 *peruersitas Iudaica* u.s.w.

[17] Gleich unten 2, 7, PL 23, 310A bezeichnet *nuper* allerdings einen Zeitraum, der über fast dreihundert Jahre zurückliegt: *Et ut sciremus quales deos semper Aegyptus recepisset, nuper ab Hadriani amasio urbs eorum Antinoupolis appellata est.* — Zur Legislation des Valens vgl. A. Nagl, *Valens*, RE VII A, 2, 2126—2135.

[18] E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 1, édition française par Jean-Rémy Palanque, Desclée de Brouwer 1959, 180f mit Anmerkungen 122—128 und Hinweis auf H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, II, 1887, 368—379.

[19] Vgl. nochmals Nagl, 2121. Valens bevorzugte das syrische Antiochien als Residenz und entfaltete dort rege Bautätigkeit; vgl. nochmals Nagl, 2131.

www.cimec.ro

ÎN JURUL DESCOPERIRILOR MITRIACE DIN PEȘTERA ADAM

DE

D. M. PIPPIDI

Au trecut peste zece ani de la descoperirea întîmplătoare a mai multor reliefuri și altare mitriace în peștera Adam (lîngă Tîrgșor, județul Constanța), fără ca între timp acest ansamblu monumental, de o indiscutabilă însemnătate istorică și istoric-religioasă, să fi făcut obiectul unui studiu atent. Nu doar că piesele scoase la iveală în vara 1962 de specialiști ai Institutului de speologie din București, angajați în cercetări de cu totul altă natură [1], ar fi rămas pînă astăzi inedite. Dimpotrivă, s-ar putea spune, dacă ne gîndim că, spre deosebire de alte monumente dobrogene tot atît de importante, aflate în ultimii douăzeci de ani și care-și așteaptă încă publicarea [2], mobilierul sacru de la Adam a fost în mai multe rînduri semnalat și explicat unui public larg din țară și de peste hotare, fără ca această succesivă revenire fie asupra unor elemente izolate, fie asupra peșterii însăși, înfățișată ca un sanctuar rupestru al Zeului nebiruit, să echivaleze cu o adevărată editare sau interpretare a memorabilei descoperiri.

În aceste rapide însemnări nu poate fi vorba, firește, să înșir, și cu atît mai puțin să iau poziție față de cîte afirmații neîntemeiate sau de-a dreptul arbitrare se vor fi făcut în legătură cu „sanctuarul" de la Tîrgșor. Lăsînd alte aspecte ale problemei pentru o cercetare viitoare, mă voi

[1] Cu privire la țelurile urmărite de exploratorii peșterii Adam, la natura săpăturilor întreprinse și la rezultatele obținute, vezi raportul publicat de M. Dumitrescu, P. Samson, E. Terzea, C. Rădulescu, M. Ghica: *Peștera 'La Adam', stațiune pleistocenă*, în Lucrările Institutului de speologie 'Em. Racoviță', I—II, 1962/1963, p. 229—284; pentru o primă referire la reliefurile și altarele mitriace (sumar descrise, cu o traducere liberă a inscripției principale), cf. C. Motaș, *La speologia in Romania*, în Rassegna Speleologica Italiana, XIII, 1961, p. 14—16, și M. Dușcu în Studii clasice, VIII, 1966, p. 390.

[2] E destul să amintesc, în această ordine de idei, așa-zisul „edificiu cu mozaic", bazilicile creștine din zona fostei gări sau chiar depozitul de sculpturi aflat în 1962 în imediata lor apropiere, a cărui publicare sub forma unui album bogat ilustrat nu înlocuiește analiza istorică și stilistică a celor 24 de piese, întreprinsă abia în vremea din urmă și numai parțial de Gabriella Bordenache în studiile: *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, în Studii clasice, VI, 1964, p. 155—178, și *Il deposito di sculture votive di Tomis*, în Eirene, IV, 1965, p. 67—79.

StCl. XIII, 1971, p. 143—148, București

www.cimec.ro

mulţumi să spicuiesc astăzi, în principalele publicaţii referitoare la monumentele amintite, numai acele susţineri sau interpretări a căror discuţie e susceptibilă să înlăture confuziile supărătoare, contribuind la o mai bună cunoaştere a descoperirii ca atare şi a cadrului istoric în care se cuvine interpretată.

Mai întîi, să fie oare adevărat că peştera Adam va fi fost — la o dată pe care nimeni n-a crezut necesar să încerce a o stabili — amenajată ca sanctuar al lui Mithra? Un sanctuar, vreau să zic, afectînd, după datină, forma unei peşteri şi pe care — în lipsa unui edificiu similar descoperit pe pămîntul Dobrogei [3] — să-l putem compara, pentru a-i înţelege planul şi decoraţia, cu vreuna din „grotele" sacre scoase la iveală în ultima vreme la Roma, sub biserica Santa Prisca [4], la Ostia, în diferite cartiere ale marelui port [5], ori în ceţoasa provincie a Britaniei [6]? La această întrebare s-a însărcinat să răspundă, îndată după transportarea la Constanţa a mobilierului sacru aflat la Adam, cunoscutul istoric al religiei mitriace M. J. Vermaseren, aflat în acel moment în călătorie de studii în ţara noastră. Fără să fi avut prilejul să viziteze el însuşi peştera dar judecînd după piesele examinate (pe care, cu îngăduinţa autorităţilor constănţene, avea să se grăbească să le publice într-o culegere a inscripţiilor şi sculpturilor mitriace de pe întreg întinsul Imperiului roman [7]), învăţatul olandez exprima convingerea că peştera de la Adam ar fi fost cîndva un templu al zeului iranian [8], părere susţinută şi într-o scriere de caracter sintetic a aceluiaşi autor apărută în 1960 [9].

Trec asupra opiniilor asemănătoare formulate de alţi cercetători, m căror examen amănunţit ne-ar lua prea multă vreme [10], şi mă mulţumalesc să observ (cum am încercat să arăt şi cu alt prilej [11]) că împotriva presupunerii lui Vermaseren pledează, înainte de orice, împrejurarea că aşa-zisa „peşteră" Adam nu-i, în realitate, o adevărată peşteră, ci o anfractuozitate naturală, o ruptură a muntelui prin care se vede cerul. Lipsită de tavanul care, în orice *mithraeum* adevărat, simboliza bolta universului, împodobit fiind cu imaginile corpurilor cereşti [12], pretinsa grotă n-a putut sluji ca lăcaş sacru decît în condiţiile excepţionale ale unui război religios. De teama autorităţilor vrăjmaşe şi pentru a pune la adă-

[3] Cum se ştie, pînă la data cînd scriu, nu s-au descoperit în Dobrogea ruinele mai multe sau mai puţin bine conservate ale nici unui *mithraeum*, în ciuda faptului că asemeneal ăcaşuri de cult trebuie să fi fiinţat în diferite puncte ale provinciei şi a împrejurării că la Histria existenţa unei grote sacre (ἱερὸν σπήλαιον) e atestată într-un document epigrafic editat de Pârvan în Dacia, II, 1925, p. 219, nr. 21.

[4] M. J. Vermaseren & C. C. Van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.

[5] G. Becatti, *Scavi di Ostia. II. I Mitrei*, Roma, 1954; Maria Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, Leiden, 1962, p. 37—59.

[6] E. & J. R. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain*, Leiden, 1965.

[7] *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (citat în continuare cu sigla CIMRM), Hagae Comitis, 1960, vol. II, numerele 2303—2309.

[8] CIMRM, II, p. 364—365.

[9] *Mithra, ce dieu inconnu*, Bruxelles, 1960, p. 32.

[10] Menţionez în treacăt judecata prudentă exprimată în această privinţă, într-o comunicare nepublicată, de M. Duţescu (Studii clasice, VIII, 1966, p. 390), potrivit căreia peştera ar fi adăpostit unele ceremonii religioase, fără să se susţină existenţa în acest loc a unui adevărat *mithraeum*.

[11] *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969, p. 307 şi nota 76.

[12] În ultimă instanţă, Vermaseren, *Mithra*, p. 33.

www.cimec.ro

post icoanele expuse la distrugere [13], un grup de credincioşi despre a cărui alcătuire nu putem face decît presupuneri a ascuns aci reliefurile şi altarele arătate înainte, fie îngropîndu-le din capul locului în condiţiile în care au fost găsite [14], fie, mai probabil, folosindu-le un timp pentru a se reculege în jurul lor, la adăpost de priviri ostile. Spre prima ipoteză îndeamnă, cum s-a mai spus, împrejurarea că „peştera" nu vădeşte nici cea mai mică tentativă de transformare a ei într-un templu ; spre cea de-a doua, cele cîteva opaiţe şi urmele de arsură înregistrate de descoperitori, pe lîngă împrejurarea că în inscripţia săpată pe relieful principal se mărturiseşte — alături de numele şi de calitatea dedicantului — intenţia de a se aşeza icoana... εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον [15].

Cu privire la identitatea donatorului — Flavios Orimos —, două observaţii mi se par necesare. Mai întîi, că e vorba de un libert, altădată sclav al unui bogătaş — Flavios Makedon —, devenit după eliberare intendent al fostului stăpîn [16] ; în al doilea rînd, că — sub raport religios — piosul personaj deţinea în mijlocul tovarăşilor de credinţă demnitatea de „părinte" (πατήρ) al cercului de iniţiaţi [17]. Asemenea constatări explică, la rîndul lor, unele aspecte ale situaţiei descrise : aceea, de pildă, că toate reliefurile şi altarele tăinuite la Adam sînt puse din iniţiativa şi cu cheltuiala „părintelui" Flavios Orimos, al cărui nume se citeşte pe fiecare, sau faptul că — cu excepţia reliefului principal, opera unui pietrar din Nicomedia Bithyniei [18] — întregul mobilier sacru e de o calitate execrabilă, sub raportul materialului folosit, ca şi al execuţiei. Gravura inscripţiilor, de altă parte, e cea mai primitivă ce se poate închipui, într-o regiune a imperiului unde exista o tradiţie aproape milenară a scrisului pe piatră. Şi acelaşi lucru se poate spune despre formularul sărac şi ortografia textelor, anevoie de descifrat (cf. îndeosebi numerele 2304, 2308 şi 2309 ale ediţiei Vermaseren).

[13] Cf. ordonanţele imperiale citate mai departe în nota 19.

[14] Planul secţiunii executate la Adam de cercetătorii Institutului de speologie, publicat în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 305, arată limpede că reliefurile şi altarele alcătuind mobilierul sacru al grotei au fost găsite într-o groapă informă, răsturnate şi împrăştiate fără luare aminte pentru caracterul lor religios.

[15] Într-o citire corectă şi completă, textul (= CIMRM, II 2307) are următorul cuprins : A. (alături de chipurile sculptate, cu litere mari şi stîngace) Ὡριμο[ς] πατὴρ ἀνήθηκεν ; B. (pe marginea de jos a reliefului, cu litere mai mici şi îngrijite) Φλ(άουιος) Ὥριμος, Φλ(αουίου) Μακέδονος οἰκονόμος, κατ'ἐπιταγήν, θεῷ ἀνεικήτῳ Μίτρᾳ ἀνέθηκεν εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον. Εὐφράτη εὔχεσθαι ἀγνῶς. Φοῖβος Νικομηδεὺς ἐποίει.

[16] Nici calitatea adevărată a lui Flavios Orimos, nici legăturile lui cu Flavios Makedon n-au fost corect înţelese de cercetătorii de pînă acum ai problemei. După Vermaseren, primul ar fi fost „un haut fonctionnaire du fisc" (*Mithra*, p. 149) ; după M. Duţescu, *loc. cit.*, Fl. Orimos ar fi fost fiul lui Fl. Makedon ! În realitate, în acest context, οἰκονόμος înseamnă „intendent, administrator, vechil" (al unui particular), cum o dovedesc numeroase exemple epigrafice şi papirologice ; cît priveşte relaţiile dintre cele două personaje, e evident că numele lui Fl. Makedon, la genitiv, nu exprimă filiaţia, ci calitatea de patron a acestuia în raport cu Fl. Orimos, libert al primului, cum rezultă din gentiliciul comun. Cu privire la numele donatorului, cf. adjectivul ὥριμος = „care vine la timpul potrivit, pîrguit" (şi cu aplicare la persoane, „care e în floarea vîrstei, frumos, falnic").

[17] Despre πατήρ în cercurile de iniţiaţi şi, îndeobşte, despre scara demnităţilor în colegiile mitriace, vezi în ultimă instanţă K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 352.

[18] Numele — Φοῖβος — şi activitatea artistului nu ne erau pînă acum cunoscute. Pomenirea lui în inscripţie nu constituie totuşi, cum s-a scris, „un lucru nespus de rar în iconografia mitriacă" (M. Duţescu, Studii clasice, VIII, 1966, p. 390). Ca să citez numai două exemple, la îndemînă, cf. CIMRM, I 46 : Νάμα Μαρέῳ (poate Μάρκῳ ?) ζωγράφῳ şi II 2265 : Ἡλίῳ Μίθρᾳ... Αὐρ. Μᾶρκος γραφεὺς τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ κατεσκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων...

www.cimec.ro

Toate aceste particularităţi se lămuresc în lumina presupunerii că ne găsim înaintea unui grup de credincioşi de condiţie umilă, constituit într-o vreme cînd închinarea la zeii altor vremi începuse a fi considerată drept crimă [19]. Aşa se explică puţinătatea mijloacelor materiale la dispoziţia acestor păgîni întîrziaţi, aşa se explică şi crîmpeiul de frază abia reprodus, a cărui noimă e departe de a fi limpede şi asupra căruia nu va fi inutil să ne oprim o clipă.

În înţelesul lor literal, cuvintele εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον se pot traduce : „într-o pădure (sau dumbravă) tainică (resp. ascunsă)". Neaşteptat, în această formulare, e adjectivul, al cărui rost evident e să sublinieze caracterul insolit al ofrandei, făcută într-un loc unde fără îndoială nimeni n-ar fi putut (sau nu s-ar fi gîndit) s-o găsească. Într-adevăr, faptul de a consacra unei divinităţi o pădure sau dumbravă care pe această cale devenea „sfinţită" (ἱερὸν ἄλσος) n-avea în sine nimic surprinzător. Dumbrăvi sau grădini sacre se întîlnesc nu o dată în Grecia propriu-zisă [20], în Grecia asiatică [21], fără a mai vorbi de Palmyra sau de Răsăritul Apropiat [22]. Astfel de ἄλση erau cunoscute şi întreţinute cu grijă [23], frecventarea lor n-avea nimic neobişnuit. Dimpotrivă, un ἄλσος ἀπόκρυφον nu poate indica decît o pădure anevoie accesibilă, un loc ascuns de priviri şi, astfel, de controlul autorităţilor. Închinînd lui Mithra, într-o asemenea singurătate [24], dovezile unei pietăţi cu atît mai sincere cu cît era de natură a atrage asupra lor rigorile legii, credincioşii păstoriţi de Orimos [25] şi, în primul rînd „părintele" confraternităţii puteau nădăjdui

[19] În *Studii de istoria religiilor antice*, p. 302, n. 66, am citat, împreună cu o parte din literatura modernă asupra subiectului, mai multe ordonanţe imperiale din sec. al IV-lea — de la Constantius pînă la Honorius şi Arcadius — în care se proferează ameninţările cele mai grave împotriva oricărei forme de participare la un cult păgîn, stipulîndu-se totodată distrugerea fără cruţare a templelor, altarelor şi statuilor închinate divinităţilor tradiţionale. Cu titlu de exemple, cf. *Cod. Theod.*, XVI 10, 2 : „Cesset superstitio, sacrificiorum abolcatur insania" ; tot aşa, *C. Th.*, XVI 10,6 ; „poena capitis subiugari praccipimus cos, quos operam dare uel *colere simulacra* constiterit" ; în sfîrşit, *C. Th.*, XVI, 10, 19, 1—3 : „*simulacra*, si qua etiamnunc in templis et fanis consistunt, et quae alicubi ritum uel acceperunt uel accipiunt paganorum, *suis sedibus euellantur* ... Aedificia ipsa templorum, quae in ciuitatibus uel oppidis uel extra oppida sunt, ad usum publicum uindicentur. *Arae locis omnibus destruantur* omniaque templa in possessionibus nostris ad usus adcommodos transferantur ; domini destruere cogantur ...".

[20] Cf. decretul acarnanian IG IX², 1, 583, privitor la sanctuarul lui Apollo din Actium, întregit de R. Merkelbach, Ztschr. f. Papyrologie u. Epigraphik, I, 1967, p. 78—79 : τὸ δὲ Ἐλένειον κα[ὶ τὸ Καστόρει]ον τὰ ἐν τῶι ἄλσει κατασκευασμένα τᾶς πόλιος τῶν Ἀνακτοριέων εἶμεν.

[21] La Claros, de pildă, al cărui ἄλσος e menţionat pe rînd de Nicandros, de Strabon şi de Pausanias : L. Robert, *Les fouilles de Claros*, 1954, p. 8—9 şi 17, cu observaţiile aceluiaşi în *Laodicée du Lycos. Le Nymphée*, Québec—Paris, 1969, p. 337.

[22] Un [ἐ]ρὸν ἄλσος la Palmyra, într-un text fragmentar editat de H. Seyrig (*Antiquités Syriennes*, 2, 1938, p. 110) şi întregit de Christiane Dunant, Museum Helveticum, XIII, 1956, p. 220. Altă menţiune a aceleiaşi „păduri sacre" ([ἐ]ν ἱερῷ ἄλσει), într-o inscripţie caravanieră editată de Christiane Dunant, *ibid.*, p. 217, r. 20.

[23] Uneori în preajma mormintelor unor personaje de seamă, construite cu mare cheltuială. Astfel, la Tomis, un veteran cu stare „ ... *lucum* et sepulchrum sibi et suis exornauit" (CIL III 7545=IGR I 625) ; pentru exemple din Asia Mică, Jadwiga Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques d'Asie Mineure*, Warszawa, 1968, p. 145—146.

[24] Preciziuni în legătură cu aşezarea peşterii Adam (pe malul drept al văii Vistorna), în raportul cercetătorilor speleologi citat în n. 1 ; despre aspectul într-o vreme recentă al regiunii (care include valea adîncă a rîului Casimcea, şi ea loc de refugiu în antichitate), cf. paginile inspirate ale lui V. Pârvan în memoriul intitulat *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, XXXV, 1913, p. 532 şi urm.

[25] În afara piesei principale a grupului, de care s-a vorbit pînă aci, titlul πατήρ, aplicat personajului nostru, apare şi în inscripţia unuia din altarele votive descoperite în acelaşi loc.

www.cimec.ro

să-şi aducă nestingheriţi omagiul Zeului nebiruit. Pentru cîtă vreme şi cu ce rezultat? La aceste întrebări, astăzi, nu se mai poate răspunde [26]. Semnalînd, totuşi, îndrăzneaţa purtare a acestor îndărătnici în credinţa lor, care de dragul unei divinităţi exotice nu se sfiau să înfrunte Biserica biruitoare, mi se pare a fi făcut să progreseze cunoştinţele despre viaţa religioasă a Dobrogei în acel secol crepuscular care e secolul al IV-lea, cînd faţa lumii sta să se schimbe şi de cînd cred că datează documentele ce ne reţin atenţia [27].

O ultimă observaţie în legătură cu relieful principal aflat în săpătura de la Adam priveşte recomandarea făcută credincioşilor — în r. 3 al inscripţiei — de „a se ruga lui Eufrates cu evlavie" : Εὐφράτῃ εὔχεσθαι ἁγνῶς [28]. E vorba, fără îndoială, de fluviul astfel numit — βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης [29] —, căruia i se adresează rugi, ca fratelui său Nilul [30], şi care, „sfînt" în ochii populaţiilor păgîne ale Asiei anterioare, va rămîne astfel chiar în tradiţia creştină, care-l pomeneşte printre cele patru mari fluvii ale Paradisului [31].

---

[26] Cel mult se pot face presupuneri cu privire la soarta însinguraţilor de la Adam. Judecînd după dezordinea în care au fost găsite piesele (mai sus n. 14), s-ar zice că ascunzătoarea n-a întîrziat să fie descoperită şi că întîlnirilor grupului de credincioşi li s-a pus capăt silnic.

[27] Expusă pentru întîia oară într-o conferinţă la Collège de France, în 1965, explicaţia aci propusă a descoperirilor din peştera Adam a fost reluată, în 1969, şi în volumul în mai multe rînduri citat *Studii de istoria religiilor antice*, p. 303—310.

[28] Exhortaţia are un caracter general, nu priveşte persoana dedicantului singur, cum pare a crede M. Duţescu, după care cuvintele reproduse în text ar însemna : „ca să se roage [el, Fl. Orimos] cu evlavie pentru zeul Eufrat" (*loc. cit.*, p. 390). Nu se vede, de altă parte, în ce chip un credincios s-ar putea ruga *pentru* un zeu, în loc să-i adreseze omagiul său nemijlocit.

[29] Împotriva oricărei verosimilităţi, Vermaseren (*Mithra*, p. 32—33) susţine că Εὐφράτης din text ar fi numele unui mic curs de apă din apropierea peşterii („petit cours d'eau portant le même nom que le grand Euphrate de Mésopotamie"). În realitate, în r. 3 al inscripţiei reproduse în n. 15, e vorba chiar de „fluviul-rege", cum i se spune într-un interesant document publicat cu aproape şaptezeci de ani în urmă de Max von Oppenheim şi H. Lucas în Byzantinische Zeitschrift, XIV, 1905, p. 58, nr. 91, reluat şi studiat de René Mouterde în Mélanges de l'Université 'St. Joseph' (din Beyrouth), XXV, 1942/43, p. 57—65. Tot acolo, interpretarea corectă a unui graffito din Dura-Europos (Du Mesnil du Buisson, CRAI, 1933, p. 199) în care marele fluviu apare nu numai divinizat, dar ca element central al unei triade formate din Eufrat, Mesopotamia şi „la Tyché du fleuve" (id., *ibid.*, p. 58—64).

[30] Nilul nu e numai adorat laolaltă cu ceilalţi zei alexandrini şi cu unii suverani lagizi (astfel într-o dedicaţie editată de L. Robert, *Collection Froehner. I. Les inscriptions grecques*, Paris, 1936, p. 144 : Σαράπιδι, Ἴσιδι, Νείλωι καὶ βασιλεῖ Πτολομαίωι καὶ βασιλίσσηι Βερενίκηι, sau în alta cu cuprins asemănător aflată la Aboukir : E. Breccia, Bull. Soc. Archéol. Alexandrie, IX, 1907, p. 99, nr. 1) ; el e presupus a-şi risipi apele pe căi subpămîntene pînă departe de Egipt, în fiece ţară şi în fiece templu unde se săvîrşeau slujbe în cinstea zeiţei (R. Merkelbach, *Isisfeste in griech. — röm. Zeit. Daten und Riten*, Meisenheim a. Glan, 1963, p. 28, cu notele respective).

[31] După *Gen.*, 2, 10—14, în întreaga literatură patristică, pînă la fericiţii Augustin şi Ambrosiu : cf., între alţii, P.-A. Février, *Les quatre fleuves du Paradis*, Riv. di Arch. crist., XXXII, 1956, p. 179—199 (cu bibliografia mai veche). În 1940, descoperirea într-o bazilică paleocreştină din Ostia a unei inscripţii în care sînt o dată mai mult pomenite cele patru fluvii biblice (G. Calza, *Una basilica di età costantiniana scoperta ad Ostia*, Rendic. Pontif. Accad. di Archeologia, XVI, 1940, p. 63—88 ; XVIII, 1941/42, p. 135—148) a făcut să reînceapă discuţia, prilejuind intervenţii substanţiale din partea lui M. Burzachecchi (*ibid.*, XXX—XXXI, 1957/59, p. 177—187) şi H.—I. Marrou (Bull. Soc. Nat. Antiquaires de France, 1966, p. 160—165).

www.cimec.ro

À PROPOS DES DÉCOUVERTES MITHRIAQUES DE LA GROTTE ADAM

(RÉSUMÉ)

La mise au jour en 1958, dans la grotte Adam de Tîrgşor (dép. de Constantza), d'un certain nombre d'autels et de reliefs mithriaques portant des inscriptions, a été suivie aussitôt de la publication, due à M. J. Vermaseren, des principales pièces de cet ensemble sacré (CIMRM, II 2303—2309). Depuis, plusieurs interprétations de l'importante découverte ont été tentées, dont celle de l'auteur de cette note qui, dans ses *Studii de istorie a religiilor antice* (Buc. 1969), a proposé d'y reconnaître un épisode significatif de la guerre qui, tout au long du IVe siècle a opposé, dans la plupart des provinces de l'Empire, les chrétiens victorieux aux païens devenus de persécuteurs persécutés.

En relevant certaines erreurs commises par ceux qui jusqu'ici ont essayé d'expliquer l'inscription du plus important relief de Tîrgşor (ci-dessus p. 145, n. 15), l'auteur s'attarde à établir :

1° que les paroles de la dédicace : εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον ... ἀνέθηκεν expriment l'intention du donateur (qui est aussi le πατήρ de la petite communauté de fidèles) d'installer ce sanctuaire de fortune à l'abri de tout regard indiscret et des sévices des autorités impériales ;

2° que le πατήρ Fl. Orimos n'était pas le fils, mais l'affranchi de Fl. Makedon ;

3° qu'il n'était pas non plus « un haut fonctionnaire du fisc » mais l'intendant (οἰκονόμος) de son ancien maître ;

4° que dans l'Euphrate mentionné à la ligne 3 du texte : Εὐφράτῃ εὔχεσθαι ἁγνῶς il ne faut pas chercher « un petit cours d'eau du voisinage », mais bel et bien le βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης de Mésopotamie, adoré à l'instar du Nil, objet d'un culte fervent de la part des populations vivant sur ses rives avant de devenir l'un des quatre fleuves sacrés du Paradis chrétien.

www.cimec.ro

DESPRE FUNCŢIILE SINTACTICE ALE NOMINATIVULUI CU INFINITIVUL ÎN LIMBA LATINĂ

DE

FRIEDA EDELSTEIN

În privinţa funcţiilor sintactice ale acuzativului cu infinitivul, părerile specialiştilor concordă în general [1]; la nominativul cu infinitivul, guvernat de verbe la diateza pasivă, stabilirea rolului sintactic ridică însă probleme. Fiind încadrat, în unele lucrări, în subcapitolul unde este tratat acuzativul cu infinitivul cu rol de „obiect", s-ar deduce că şi nominativul cu infinitivul este considerat ca îndeplinind aceeaşi funcţie [2], ceea ce este numai parţial valabil, după cum vom arăta în cele ce urmează, unde ne propunem să analizăm valorile sintactice ale nominativului cu infinitivul, folosit pe lîngă un verb la pasiv în construcţie personală. Pentru aceasta se impun în prealabil unele precizări în legătură cu raporturile sintactice din cadrul acuzativului cu infinitivul, din transformarea căruia provine nominativul cu infinitivul. Se ştie că originea acuzativului cu infinitivul este explicată fie pornindu-se de la acuzativul dublu, fie de la propoziţiile principale exclamative cu subiectul în acuzativ şi predicatul la infinitiv. Prima explicaţie, care are la bază teza lui G. Curtius [3], este

---

[1] În majoritatea lucrărilor se admite că acuzativul cu infinitivul poate avea funcţia de „subiect sau de complement"; cf. A. Draeger, *Historische Syntax der lateinischen Sprache*, II, Leipzig, 1878, p. 362; H. Menge, *Repertorium der lateinischen Syntax und Stilistik*, Wolfenbüttel, 1914, p. 368 sqq.; A. Meillet — J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1924, p. 588 sq.; R. Sbiera, *Gramatica latină*, 1929, p. 254 sqq.; O. Riemann, *Syntaxe latine*, ed. a VII-a, revăzută de A. Ernout, Paris, 1942, p. 319 sqq., 336 sqq.; S. I. Sobolevskij, *Grammatika latinskogo jazyka*, Moskva, 1950, p. 301 sqq.; N. Lascu, *Manual de limba latină pentru învăţămîntul superior*, Bucureşti, 1957, p. 276 sqq.; M. Pîrlog, *Gramatica limbii latine*, Bucureşti, 1966, p. 182 sqq.; N. I. Barbu — T. I. Vasilescu, *Gramatica limbii latine*, Bucureşti, 1969, p. 294 sqq. ş.a.

P. Perrochat, *Recherches sur la valeur et l'emploi de l'infinitif subordonné en latin*, Paris, 1932, p. 121 sqq., ocupîndu-se de funcţia completivă a acuzativului cu infinitivul, relevă trăsăturile ce îl deosebesc de propoziţiile completive introduse prin conjuncţii, de care a fost concurat. Vezi şi recenzia lui P. Valette, în Revue des études latines, 10, 1932, p. 481 sqq.; A. Ernout — F. Thomas, *Syntaxe latine*, Paris, 1964, p. 320 sqq., încadrează acuzativul cu infinitivul în capitolul „Propositions complétives", definite ca propoziţii subordonate „étroitement rattachées à la principale et dont elles forment le complément d'objet indispensable au sens" (p. 293).

[2] Cf., de exemplu, O. Riemann, *op. cit.*, p. 323 sqq., 333 sq.; A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 320 sqq., tratează paralel acuzativul cu infinitivul şi nominativul cu infinitivul în cadrul capitolului „Propositions complétives". În general lipsesc precizările cu privire la funcţiile sintactice ale nominativului cu infinitivul.

[3] G. Curtius, *Erläuterungen zu meiner griechischen Schulgrammatik*, ed. a II-a, Prag, 1870, p. 197 sqq.

StCl, XIII, 1971, p. 149–155, Bucureşti

www.cimec.ro

susţinută nu numai în lucrări mai vechi [4], dar şi în lucrări recent apărute : astfel în *Syntaxe latine*, A. Ernout — F. Thomas precizează : „Propoziţia infinitivală a fost la început un caz de dublu acuzativ de tipul *doceo pueros grammaticam*. În *sentio eum uenire* s-a analizat, pe de o parte, *sentio eum*, pe de altă parte, *sentio uenire*. Ulterior substantivul sau pronumele în acuzativ părea că formează un grup cu infinitivul : *sentio eum//uenire* a devenit : *sentio//eum uenire*" [5]. Tot pe teza lui G. Curtius se întemeiază şi explicaţia dată de Leumann-Hofmann-Szantyr, care arată că la baza construcţiei stă acuzativul dublu, al persoanei şi al scopului ; că într-o propoziţie ca *iube hunc abire* (Ter., *Heaut.*, 586), *hunc abire* era iniţial de fapt echivalent cu un acuzativ dublu, ca de pildă : *fac quod te iubeo* (Plaut., *Pseud.*, 1327). Schimbarea sensului lexical al lui *iubeo*, din „a îmboldi" în „a porunci", a produs o regrupare sintactică, în cadrul căreia acuzativul trebuia conceput în mod necesar ca subiect al infinitivului. Punctul final al evoluţiei îl reprezintă cazurile de tipul : *necesse est eum abire*, unde acuzativul nu mai putea fi interpretat ca obiect al verbului regent. O a doua cale a extinderii construcţiei a constituit-o, după Leumann-Hofmann-Szantyr, folosirea paralelă a unor formulări ca *doceo te litteras* şi *doceo te sapere*. Trebuie avută în vedere, de asemenea, şi concurenţa tipurilor *uideo eum introire* şi *uideo eum introeuntem*, concurenţă sprijinită prin construcţiile cu forme compuse ale infinitivului (*uideo te perturbatum* faţă de *uideo te hoc nuntio ualde perturbatum esse*) [6].

Combătînd teza lui G. Curtius, M. Nicolau [7] a emis părerea că o propoziţie independentă ce cuprinde un acuzativ şi un infinitiv exclamativ „ar putea fi întregită cu unul din verbele care arată sentimentul, ca : *indignor*, *crucior*, *excrucior* etc. şi atunci am avea o frază cu verb regent şi o completivă exprimată printr-un acuzativ cu infinitiv" [8].

Dacă tezei lui G. Curtius i se poate aduce obiecţia că *iubere* s-a putut construi, încă din epoca cea mai veche, şi cu dativul, că *docere* cu sensul „a învăţa" nu apare cu acuzativul cu infinitivul decît izolat şi nu mai devreme decît la Cicero (*Phil.*, 2, 4, 8 : *Iam inuideo magistro tuo, qui te tanta mercede ... nihil sapere doceat*) [9], explicaţia dată de M. Nicolau lasă nelămurită folosirea, încă în preclasic, a acuzativului cu infinitivul pe lîngă unele verbe, mai ales din categoria celor care exprimă funcţii ale simţurilor noastre şi rezultatul acestora (*uerba sentiendi* ; cf. de exemplu : Plaut, *Aul.*, 245 : *uidet me suam amicitiam uelle* ; *ibid.*, 185 : *homo aurum scit me habere* ; id. *Trin.*, 205 : *omnia se simulant scire* etc.). Nici una din cele două teze, nici a lui G. Curtius, nici a lui M. Nicolau, nu reuşeşte să cuprindă toate întrebuinţările construcţiei infinitivale, fiecare lăsînd loc explicării pe bază de analogie. Nu este exclus însă ca, în unele cazuri, la

---

[4] Vezi lista bibliografică dată de M. Nicolau, *Originile propoziţiunii infinitive în limbile clasice*, Paris—Bucureşti [1938], p. 28, nota 1.

[5] A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 320.

[6] Leumann — Hofmann — Szantyr, *Lateinische Grammatik*, II, München, 1965, p. 353 sqq.

[7] M. Nicolau, *op. cit.*, p. 71—84 ; cf. şi J. Marouzeau, în Revue des études latines, 16, 1938, p. 412 sqq. ; N. I. Barbu — T. I. Vasilescu, *op. cit.*, p. 295.

[8] M. Nicolau, *op. cit.*, p.94. Cu privire la rolul atribuit de autor verbului *dicere* şi folosirii acuzativului pe lîngă pasivul impersonal în formarea acuzativului cu infinitivul, vezi p. 98 sqq.

[9] *Ibidem*, p. 71—84.

www.cimec.ro

baza acuzativului cu infinitivul să stea acuzativul cu infinitivul exclamației sau ca existența acestora să fi facilitat, cel puțin, extinderea construcției. Nu trebuie pierdut însă din vedere că, îndată ce acuzativul cu infinitivul a ajuns să fie simțit ca subordonat unui verb regent, acuzativul — indiferent de proveniența sa — putea fi și era interpretat ca un complement direct al verbului regent, în primul rînd pe lîngă acele verbe care în uzul limbii apăreau, de regulă, determinate de un complement în acuzativ. Dovada cea mai concludentă a acestui fapt o constituie transpunerea regulată, uneori chiar mecanică, a acuzativului în nominativ, deci a obiectului în subiect, atunci cînd verbul regent este folosit la pasiv în construcție personală. De altfel, și M. Nicolau, cu toate că pornește de la premise diferite de ale lui G. Curtius, admite în ultimă instanță că „diversele întrebuințări ale acuzativului de relațiune în vechea latină și construirea lui *dicere* cu acest caz a favorizat nu numai întrebuințarea, ca subiect al unui infinitiv, a acuzativului pe lîngă grupul de verbe *dicendi*, dar și construcția pasivă cu nominativul cu infinitivul. Pe lîngă *dicere* acuzativul fiind cerut de însuși sensul verbului și avînd deci funcțiunea unui complement direct, era normal ca la pasiv să devină subiect" [10].

În situațiile în care poate determina nemijlocit verbul regent, acuzativul cumulează, așadar, două funcții : una pe lîngă acest verb și alta față de infinitiv : *iube hunc abire*. Decalînd cele două funcții ale acuzativului în

↑ ↑ ↑ ↑

acest exemplu, am avea, de o parte, *iube hunc*, de altă parte, *hunc abire*. Rolul sintactic al infinitivului variază în funcție de regimul verbului pe care îl determină, fie că acesta este la activ, fie că este la pasiv, în construcție personală :

a. Pe lîngă verbele care pot guverna două acuzative, ambele cu rol de complement direct : unul al persoanei, celălalt al lucrului, infinitivul corespunde acestuia din urmă. Comparînd citatele date mai sus : *fac quod te iubeo* cu *iube hunc abire*, reiese evident că *abire* corespunde lui *quod*. În unele formulări, acuzativul lucrului se apropie de cel de relație [11]. Drept indiciu în acest sens ar putea fi menționată și concurența cu ablativul fără prepoziție sau cu prepoziția *de* : *doceo, rogo aliquem aliquid*, dar și *docco, rogo aliquem* (*de*) *aliqua re* [12]. Dacă locul acuzativului lucrului este ocupat de un infinitiv, se mai adaugă, desigur, și relația existentă între acesta și acuzativul care este subiectul acțiunii denumite de infinitiv.

Cînd verbul regent este trecut la diateza pasivă, acuzativul persoanei devine subiectul acestuia și stă în cazul nominativ, al doilea acuzativ, al lucrului, menținîndu-se neschimbat, după cum dovedesc construcții ca : *rogatus sum sententiam* (Cic., *Dom.*, 7, 16 ; cf. și Sall., *Cat.*, 50, 4) ; *doceor rem* (Hor., *Carm.*, 3, 6, 21) etc. Dar datorită faptului că, în general, diateza pasivă este incompatibilă cu un complement direct, apropierea de circumstanțialul de relație este mai sensibilă și concurența ablativului, mai puternică [13].

[10] M. Nicolau, *op. cit.*, p. 100.

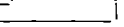
[11] T. I. Vasilescu, *Curs de sintaxă istorică a limbii latine*, București, 1962, p. 76, 83, îl consideră acuzativ de relație.

[12] Ablativul din formulări ca *docere fidibus* este mai degrabă un ablativ de relație decît un ablativ instrumental (cum îl consideră A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 93) : *fidibus* nu denumește mijlocul, ci indică domeniul la care se limitează acțiunea.

[13] Cf. A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 37.

www.cimec.ro

Ca şi acuzativul lucrului, infinitivul care îi corespunde este firesc să-şi menţină, şi pe lîngă verbul regent trecut la diateza pasivă, funcţia avută pe lîngă verbul respectiv la diateza activă. Spre deosebire însă de acuzativul lucrului, infinitivul are un subiect în nominativ, identic cu al verbului regent : *milites iubentur abire.* Decalînd funcţia de dublu

subiect a nominativului, am avea : *milites iubentur* şi *milites abire.* Acordul cu acest subiect implică, în cazul formelor infinitivale compuse, punerea la nominativ a participiului. Schimbarea cazului (de la acuzativ la nominativ) nu este deci expresia unei schimbări a funcţiei sintactice ; infinitivul cu subiectul în nominativ îndeplineşte funcţie completivă directă ca şi acuzativul lucrului, care, după cum am arătat, se apropie de circumstanţialul de relaţie [14].

Folosirea nominativului cu infinitivul pe lîngă verbe (ca *imperare* (= *iubere*), *permittere* [15] etc.), construite cu un singur acuzativ, însoţit uneori de un dativ [16], se explică, pe de o parte, prin analogia cu verbele cu sens lexical apropiat ce guvernează două acuzative, iar, pe de altă parte, prin aplicarea transformării construcţiei acuzativul cu infinitivul în nominativ cu infinitiv pe lîngă un număr tot mai mare de verbe regente [17].

b. Un număr relativ mare de verbe se pot construi în limba latină cu un acuzativ avînd rol de complement direct şi un al doilea acuzativ îndeplinind funcţia denumită în *Gramatica limbii române* element predicativ suplimentar [18] (de exemplu : Cic., *Off.* 2, 3, 10 : *malitiam sapientiam iudicant*).

În gramaticile limbii latine se adoptă de regulă termenul de „acuzativ predicativ" sau „acuzativ al numelui predicativ" (iar pentru nominativ, în situaţie similară, termenul de „nominativ predicativ" sau „nume predicativ"), ceea ce presupune includerea în categoria verbelor copulative a tuturor verbelor care se pot construi cu un astfel de acuzativ (sau nominativ). Aceasta comportă însă unele dificultăţi : ar trebui admis că, în cadrul unui predicat nominal, verbul copulativ se găseşte în raport de inerenţă cu subiectul, ceea ce se manifestă prin acordul său cu subiectul, iar numele predicativ se referă nu la subiect, ci la complementul direct, cu care se realizează acordul în caz şi — unde este posibil — în număr şi în gen. Dar în lucrările care admit asemenea nume predicative în acuzativ se afirmă, pe de altă parte, că numele predicativ se acordă cu subiectul, fără să se facă vreo restricţie în sensul celor arătate mai sus (cf. A. Ernout — F. Thomas : „L'attribut s'accorde avec le sujet en genre, en nombre et en cas. Toutefois, si l'attribut est un substantif, l'accord en nombre n'a pas toujours de raison d'être" [19]).

---

[14] P. Perrochat, *op. cit.*, p. 188 sqq., admite pentru infinitivul folosit ca determinant a unui adjectiv valoarea de acuzativ de relaţie.

[15] Cf. Cic., *Verr.*, 2, 5, 68 : *in has lautumias, si qui publice custodiendi sunt, ... deduci imperantur* ; vezi şi Leumann — Hofmann — Szantyr, *op. cit.*, II, p. 365.

[16] *Imperare* (= *iubere*) este atestat foarte rar cu un acuzativ al persoanei ; cf. *Thesaurus linguae Latinae*, VII/1, fasc. IV, Lipsiae, 1937, col. 584/34.

[17] Nominativul cu infinitivul şi-a lărgit astfel treptat sfera de întrebuinţare ; vezi Leumann — Hofmann — Szantyr, *op. cit.*, II, p. 364.

[18] *Gramatica limbii române*, II[2], Bucureşti, 1964, Edit. Academiei, p. 206 sqq., 340 sqq.

[19] *Op. cit.*, p. 127 : cf. p. 35 ; vezi şi Leumann — Hofmann — Szantyr, *op. cit.*, II, p. 413, 430 ş.a.

www.cimec.ro

Există, de altfel, o deosebire în privința gradului de autonomie lexicală a verbului *esse* față de verbe ca : *nominare, declarare, facere, creare, capere, sumere* etc., verbe tranzitive, folosite deci atît la activ, cît și la pasiv. Se mai adaugă problema determinării funcției sintactice a nominativului care exprimă o caracteristică a subiectului în timpul efectuării acțiunii exprimate de predicat în astfel de formulări : *cum sederem, inquit, domi tristis, accurit Venerius* (Cic., *Verr.*, 4, 14, 32) ; *ostendo tristis* (*ibid.*) ; *accurro laetus* ; *ibant obscuri sola sub nocte per umbram* (Verg., *Aen.*, 6, 268). A considera pe *tristis, laetus, obscuri* drept nume predicative ar presupune implicit admiterea verbelor *sedere, ostendere, ire,* ca verbe copulative în astfel de contexte. Interpretării acestor nominative ca atribute — ale pronumelui *ego,* inclus în desinența predicatelor din primele trei exemple, și al lui *ii,* subînțeles în ultimul — i se opune faptul că, deși conținutul lor privește subiectul, ele sînt exprimate prin intermediul verbelor, pe care le însoțesc, ca și în cazul altor nominative de acest fel (cf., de exemplu, Liv. 3, 22, 1 : *consules creati* [*sunt*] *Q. Fabius Vibulanus tertio et L. Cornelius Maluginensis*).

Considerăm de aceea necesară precizarea — și prin terminologie — a diferenței existente între nominativele și acuzativele discutate mai sus și numele predicativ, așa cum se prezintă el pe lîngă verbele copulative *esse, fieri* etc. În prezenta expunere vom aplica denumirea de element predicativ suplimentar în primul rînd din considerentul metodologic al apropierii terminologiei adoptate pentru limba latină de cea acceptată pentru limba română.

În cazurile cînd pe lîngă un verb ce admite la diateza activă două acuzative : unul al complementului direct, celălalt al elementului predicativ suplimentar, avem un acuzativ cu infinitiv, acesta din urmă, adică infinitivul, corespunde elementului predicativ suplimentar, referindu-se la complementul direct guvernat de verbul regent. A se compara *uideo te* **perturbatum** sau *Deiotarum unum* **fidelem** *populo Romano iudicauit* (Cic., *Phil.*, 11, 13, 34) cu : *uideo eum* **introire** ; *uideo te hoc nuntio* **perturbatum esse** ; *in omnibus ...rebus mediocritatem* **esse optumam** *existimènt* (Cic., *Tusc.*, 4, 20, 46). Pe măsură ce legătura dintre verbul regent și acuzativul, complement direct, slăbește, este tot mai puțin evidentă corespondența dintre infinitiv și elementul predicativ suplimentar ; această corespondență încetează cînd acuzativul, detașat de verbul regent, îndeplinește numai rolul de subiect al infinitivului, iar construcția infinitivală ca „bloc" sintactic poate ocupa fie locul subiectului, fie al complementului.

Cînd verbul regent trece la diateza pasivă, acuzativul complementului direct, devenind subiect, stă în nominativ, iar infinitivul își menține rolul de element predicativ suplimentar, dar se referă la subiectul,nu la obiectul verbului pe care îl însoțește : *Disciplina* [*druidum*] *in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur* (Caes., *B. G.*, 6, 13, 1).

c. Pe lîngă verbele care au la diateza activă un singur acuzativ, al persoanei sau al lucrului (*uetare, liberare* etc.), nominativul corespunde acuzativului persoanei, complement direct al verbului respectiv la diateza activă, iar infinitivul, unui complement indirect în ablativ sau genitiv [20].

[20] Cf. și situația inversă în care un genitiv corespunde unui infinitiv : [*feminae*] *occupandae reipublicae argui non poterant* (Tac., *Ann.*, 6, 10).

www.cimec.ro

A se compara : *quos uetat* **igne** *Creon* (Stat., *Th.*, 12, 558) ; *liberat aliquem* **culpa** (sau **culpae**) cu : *Simonidem* **nauigare** *uetuerunt* ; *Simonides uetitus* **est nauigare** (Cic., *Diu.*, 2, 65, 134) ; *liberatur Milo non eo consilio* **profectus esse** (Cic., *Milo*, 18, 47). Pe lîngă *liberare*, nominativul cu infinitivul se explică numai pe bază de analogie, deoarece acest verb nu este atestat cu acuzativul cu infinitiv.

Din cele expuse se constată că, pentru stabilirea valorilor sintactice ale nominativului cu infinitivul, nu se poate pleca de la funcţiile pe care a ajuns să le îndeplinească acuzativul cu infinitivul ca „bloc" sintactic, ci trebuie să avem în vedere raportul fiecărui component al construcţiei faţă de verbul regent şi corespondenţa dintre infinitiv şi determinantele verbului regent exprimate prin alte părţi de vorbire. În nominativul cu infinitivul, nominativul îşi menţine întotdeauna şi rolul de subiect al verbului regent. O tendinţă de a determina funcţia sintactică fără a ţine seama de acest fapt se constată la unii germanişti : astfel, O. Jespersen [21] consideră, pentru limba engleză, întreaga construcţie ca avînd rol de subiect („split subject"), corespunzînd acuzativului cu infinitivul cu rol de obiect pe lîngă aceleaşi verbe la diateza activă, iar M. Ganshina — N. Vasilievskaya [22] folosesc pentru nominativul cu infinitivul denumirea de subiect complex („complex subject"). Această interpretare este contrazisă de acordul verbului regent în persoană şi în număr exclusiv cu substantivul (sau substitutul acestuia) în nominativ. În limba latină se mai adaugă, la formele infinitivale compuse, şi acordul în gen. Verbul regent are deci un subiect determinat, exprimat sau subînţeles, din care infinitivul nu face parte. Ar fi greu de admis ca una din componentele subiectului să fie total şi consecvent absentă în realizarea acordului, ca marcă a raportului dintre cele două părţi principale ale propoziţiei. De altfel, în situaţia în care întreaga construcţie infinitivală ocupă locul subiectului, verbul regent nu se acordă cu substantivul (sau substitutul acestuia) din construcţia infinitivală, ci se găseşte în mod obligatoriu la pasivul impersonal (cu participiul la genul neutru), iar în locul nominativului cu infinitivul avem acuzativul cu infinitivul. Acuzativul nu are aci decît un singur rol sintactic : acela de subiect al infinitivului, ceea ce nu se întîlneşte în cazul nominativului din construcţia infinitivală.

În gramaticile limbii latine se precizează de fapt că subiectul verbului regent este nominativul, subiect al infinitivului („Le verbe déclaratif, passant à l'emploi personnel, reçut pour sujet au nominatif l'accusatif sujet de la proposition infinitive, tandis que l'infinitif subsistait sans changement") [23].

Concluzii : 1. Spre deosebire de acuzativul cu infinitivul, unde acuzativul se poate detaşa de verbul regent, în cadrul nominativului cu infinitivul, nominativul îşi menţine în toate cazurile rolul de subiect al verbului regent ; de aceea, construcţia în întregime nu poate fi considerată ca îndeplinind funcţia de subiect pe lîngă pasivul personal, chiar dacă, pe

[21] *A Modern English Grammar*, London—Copenhagen, 1965, p. 315 sqq.
[22] *English Grammar*, Moskva, 1954, p. 221 ; cf. şi p. 219.
[23] A. Ernout — F. Thomas, *op. cit.*, p. 327 ; cf. şi H. Menge, *op. cit.*, p. 378 ; R. Sbiera, *op. cit.*, p. 261 ; O. Riemann, *op. cit.*, 323 ; N. Lascu, *op. cit.*, p. 278 ; M. Pîrlog, *op. cit.*, p. 185 ş.a.

www.cimec.ro

lîngă activul verbului respectiv, acuzativul cu infinitivul îndeplinește funcție completivă directă. Trecerea verbului de la activ la pasiv nu afectează decît valoarea sintactică a unuia dintre componentele construcției, și anume, funcția substantivului (sau a substitutului acestuia).

2. Infinitivul, în raport de inerență cu nominativul, îndeplinește — potrivit cu regimul verbului — funcție completivă directă, indirectă sau predicativă suplimentară, valori pe care le are și în construcția cu acuzativul cînd acesta determină nemijlocit verbul regent.

ÜBER DIE SYNTAKTISCHEN FUNKTIONEN DES NOMINATIVS MIT INFINITIV IM LATEINISCHEN

(ZUSAMMENFASSUNG)

Während in der Konstruktion des Akkusativs mit Infinitiv der Akkusativ infolge einer syntaktischen Umgliederung sich vom übergeordneten Zeitwort loslösen kann und so eine einzige syntaktische Funktion hat: die des Subjekts des Infinitivs (nicht auch des Objekts zum übergeordneten Verbum), behält der Nominativ mit Infinitiv immer seine Funktion als Subjekt des übergeordneten Zeitwortes bei; daher darf man zur syntaktischen Wertbestimmung des Nominativs mit Infinitiv nicht von den Funktionen ausgehen, die der Akkusativ mit Infinitiv als „syntaktische Einheit" hat, sondern muß die Beziehung jedes einzelnen Teils dieser Konstruktion zum übergeordneten Zeitwort in Betracht ziehen, sowie die Übereinstimmung zwischen Infinitiv und den durch andere Wortarten ausgedrückten Bestimmungen des übergeordneten Verbums. Setzt man das Zeitwort vom Aktivum ins Passivum, so wird davon nur der syntaktische Wert des einen Teiles der Konstruktion betroffen, u.zw. die Funktion des Substantivs (oder seines Substituts), das sich aus dem Objekt in das Subjekt des übergerordneten Zeitworts verwandelt.

Der Infinitiv, der mit dem übergeordneten Zeitwort ein gemeinsames Subjekt hat, ist — je nach der Rektion des Verbums — mit einem Objekt der Sache, mit einem adverbialen Ablativ oder Genitiv oder mit einem prädikativen Attribut gleichwertig, ähnlich wie in der Verbindung mit dem Akkusativ in Fällen, wo dieser als Objekt des übergeordneten Verbums gedeutet werden kann.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

READING NOTES

BY

G. M. LEE

(Bedford)

MARIUS AND SATURNINUS

Plutarch (*Marius*, 30.5) writes ἐπεὶ δὲ παντοῖος γενόμενος ὑπὲρ τοῦ σῶσαι τοὺς ἄνδρας οὐδὲν ὤνησεν, ἀλλὰ κατιόντες εἰς ἀγορὰν ἀνῃρέθησαν, which in N. I. Barbu's very readable translation of the Lives is rendered as follows: "Dar cu toate că avea întreaga putere ca să-i salveze, nu le-a făcut nici un bine, ci, coborînd în for, a poruncit să fie uciși". The whole incident reflects discredit enough on Marius, but in Plutarch's account I do not think he acted with quite the duplicity which Professor Barbu's version implies, although his charge of "nehotărîrea și oportunismul" (Notiță introductivă, 62) cannot be denied. Perhaps, though resolute in war, he was a "Hamlet" on the domestic scene. Unlike Velleius Paterculus (2.12.6, but contrast Florus 2.4.6) Plutarch does not say that Marius was directly responsible for the slaughter ("coming down to the forum they were killed") and παντοῖος ... ὤνησεν must surely mean "although he went to every shift (literally, became every kind of man) in order to save them he (was not able to) help them".

DIO CASSIUS, 14.3.3

Pompeianus, a senator, had withdrawn from public life during the reign of Commodus τό τε γῆρας καὶ τὸ τῶν ὀφθαλμῶν νόσημα προβαλλόμενος. Under Pertinax, whom he had befriended in the past, he was active again; then μετὰ τὸν Περτίνακα πάλιν ἐνόσει· ἐπὶ γὰρ ἐκείνου καὶ ἔβλεπε καὶ † ἐῶρα † καὶ ἐβούλευε ... The Loeb edition of E. Cary prints ἔρρωτο for ἐῶρα — compare apparatus criticus — but I should like to propose ἦν ἐν ὥρᾳ (or, perhaps less easy paleographically, ἐν ὥρᾳ ἦν) which would provide an ironical antithesis to τὸ γῆρας: "he was (once more) in the flower of youth!"

StCl, XIII, 1971, p. 157, Bucureşti

www.cimec.ro

www.cimec.ro

RITUL NUDITĂȚII MAGICE PE MELEAGURILE ȚĂRII NOASTRE ȘI LA ALTE POPOARE

DE

GH. MUȘU

În studiul de față ne propunem să prezentăm un ritual de vechi origini, pe care-l găsim atît la popoare prea îndepărtate ca să admitem posibilitatea unui împrumut, cît și la popoare învecinate, unde s-ar putea pune problema unei influențe sau a unei origini comune.

În analiza acestui motiv, vom prezenta mai întîi variantele care sînt cunoscute, cercetînd interpretarea curentă. Vom completa apoi tabloul cu paralele care n-au fost puse pînă acum în legătură cu el. Vom căuta în fine să dăm și alte interpretări, care ar fi mai satisfăcătoare decît cele cunoscute.

Nu ne gîndim și nu voim să stabilim o ordine strict cronologică între formele de manifestare ale ritului nudității parțiale și totale. Ordinea în care vor fi ele înșirate nu trebuie considerată neapărat din acest punct de vedere. Noi le-am grupat pe zone geografice și de cultură, cum și după asemănarea în care se exprimă.

În țara noastră ritul piciorului descălțat are un foarte îndepărtat trecut, chiar dacă nu avem urme documentare. Există totuși și manifestări păstrate documentar, la tracii de sud. Aici ele apar legate de o zeitate tracă pe care grecii o cunosc sub numele Lycurgos, vestită prin lupta ei pentru supremație în cult cu marele zeu Dionysos.

Acest zeu trac, pe care îl găsim în atestările grecilor sub numele Lycurgos, nu este la origine decît o formă hibernală a zeului vegetației — bipolar ca și Dionysos și ceilalți zei de această natură.

În mărturiile de mai tîrziu, el apare și în postura de care ne ocupăm în special în acest studiu: încălțat la un singur picior — monokrepis [1]. În această situație apare și la Ovidius [2]: „Coborîtorului din Dryas, care stăpînea peste ținuturile din Rhodope și avea un picior neîncălțat[3].

---

[1] *Anthologia Planudia*, vs. 127.

[2] *Ibis*, vs. 345—346.

[3] Dryantiadae Rhodopeia regna tenenti
In gemino dispar cui pede cultus erat.

StCl, XIII, 1971, p. 159—170, București

www.cimec.ro

Semnificaţia piciorului desculţ la Lycurg trebuie să fie în legătură cu caracterul său nefast, cu uciderea propriului său copil, dacă manifestarea e de dată mai recentă. Ea are însă alt caracter, dacă este de dată mai veche.

În sud-estul Europei, manifestări ale unor asemenea resturi de rituri au apărut şi în folclorul românesc şi în unele cărţi bisericeşti.

Un exemplu pentru aceasta o constituie legenda ce s-a ţesut în jurul figurii sfîntului Dimitrie Basarabov, care, cum se ştie, a trăit în Valea Timocului, un vechi ţinut trac, unde am constatat existenţa mărturiilor despre Lycurg. Din această legendă reiese că sf. Dimitrie Basarabov era cioban. Mergînd după oi, a călcat într-o zi nişte pui de pitulice, ascunşi în iarbă, omorîndu-i; de care faptă tare îndurerat, a hotărît să nu mai umble în toată viaţa decît descălţat la piciorul drept, cu care călcase şi omorîse puii [4].

Motivul acesta s-a legat însă şi de sfîntul Grigore Decapolitul, din Dodecapolis, cetate în nordul Asiei Mici [5].

Dacă, în ţara noastră, sfîntul Grigore Decapolitul este de asemeni purtătorul de cuvînt al acestui vechi ritual, în ţara sa de origine asemenea rituale erau de mult îndătinate şi se situau în aria culturală balcano-microasiatică, cu răspîndire firească şi la tracii din nordul Dunării. În spaţiul microasiatic, motivul este atestat — cu o mare vechime — pe tema generală a îmbrăcării şi dezbrăcării corpului omenesc, din care face parte, organic, şi ritul încălţării şi descălţării piciorului. El apare, pe fundament preindo-european, la poporul de origine, limbă şi cultură egeeană, care este poporul lycienilor. Despre aceste manifestări ne vorbeşte Plutarh [6].

Rugîndu-se Bellerophon de Poseidon să-i pedepsească pe lycieni, a fost o cumplită privelişte : „Marea înălţîndu-se venea după el şi acoperea ogoarele. Cum bărbaţii nu puteau să-l înduplece, oricît îl implorau, i-au ieşit înainte femeile, ridicîndu-şi fustele şi dezgolindu-şi trupurile şi astfel, dîndu-se el înapoi de ruşine, s-au retras, după cum se spune, şi valurile".

Dar motivul apare şi în stratul indo-european, cum se vede din mărturiile ce le avem despre aceasta la poporul persan, lucru despre care ne vorbeşte acelaşi Plutarh [7], narînd o asemenea acţiune asupra războinicilor fugiţi din luptă.

În cuprinsul manifestărilor acestui rit la popoarele indo-europene, desigur, însă, că cel mai vestit este acela care se leagă de figura lui Iason, eroul legendei argonauţilor, unde avem aceeaşi formă parţială, ca şi în ţara noastră — descălţarea piciorului. Această legendă este legată, la rîndul ei, pe tema riturilor pentru obţinerea ploii, de aceea a lui Athamas, Phrixos şi Helle. Pe noi ne interesează însă, în primul rînd, motivul piciorului desculţ, care este o parte a temei nudului magic; de aceea, ne vom opri asupra lui. În această postură, cu piciorul drept încălţat şi cu cel stîng desculţ, spune legenda, s-ar fi prezentat Iason regelui Pelias din Iolcos.

[4] După unele tradiţii, numai timp de 3 ani; vezi Tudor Pamfile, *Sărbătorile de toamnă*, p. 197.

[5] După comunicări orale — profesor G. Butoi — şi după T. Pamfile, *ibidem*, despre sfîntul Dimitrie, p. 65.

[6] *Mulierum uirtutes*, cap. IX.

[7] *Ibidem*, cap. V.

www.cimec.ro

Acesta îl întreabă pe Iason ce anume ar face el dacă cineva ar avea de gînd să-l omoare; cum eroul îi răspunde că l-ar trimite după lîna de aur, regele îi încredințează chiar lui Iason această misiune. Legenda spune mai departe că regele face acest lucru deoarece oracolul îi prezisese că va pieri de mîna unui om încălțat cu o singură sandală, *monosandalos*. Să observăm, mai întîi, că încălțarea cu sandală în locul pantofului, tipul *monosandalos* în loc de *monokrepis*, cum apare regele Lycurg, exprimă și subliniază nivelul social al personajelor, Iason aflîndu-se acum alungat la țară și ducînd viața corespunzătoare. Desigur însă că, dincolo de prezicerea oracolului, această înfățișare avea o valoare și o semnificație proprie, și tocmai aceasta este problema care trebuie rezolvată. Semnificația înfățișării respective nu mai era, de altfel, cunoscută nici de alcătuitorii noii sinteze a motivelor primare, și cu atît mai puțin de cei de mai tîrziu, care au „expediat" motivul amintit prin explicația că Iason și-ar fi pierdut sandala la trecerea rîului Anauros. Cît de puțin valabilă e această explicație se vede imediat din faptul că se află mai multe variante ale acestui motiv ritual, chiar la grecii vechi. Astfel se spune despre Perseus că purta numai o sandală cînd a plecat să taie capul Gorgonei [8], unde desigur motivul nu e originar.

El ne arată, totuși, extinderea sa în lumea greacă.

În această privință mai important și mai clar este un obicei al etolienilor, de care luăm cunoștință dintr-o scholie la Pindar și dintr-un fragment din piesa *Meleagru* a lui Euripide. Importanța fragmentului pentru obiceiul respectiv a fost observată încă din antichitate, și el a fost valorificat de Macrobius [9], care vede în acesta modelul literar al descrierii identice din *Eneida*, cartea a VII-a, versurile 685 și urm. Cu această ocazie, Macrobius ne prezintă fragmentul din care ne interesează numai ultimele versuri: „Iară fiii lui Thestios aveau un picior fără încălțăminte, dar pe celălalt încălțat, ca să le fie mai ușor la mers, așa cum este obiceiul la toți etolienii".

Din acest pasaj reiese, precum se vede, că etolienii aveau obiceiul să meargă la război cu piciorul stîng desculț; aceasta se încadrează de bună seamă în ansamblul motivului pe care îl studiem.

Cealaltă atestare a acestui obicei, conținută în scholia lui Pindar, *Pythica* IV, versul 133, unde se comentează termenul *monokrepis* „cu o singură sandală", în legătură cu Iason, ne spune: „Și etolienii se încalță cu toții cu o singură sandală, deoarece sînt foarte războinici" — explicație, desigur, fără valoare.

În sfera acestui motiv este pusă de J. G. Frazer [10] și narațiunea lui Tucidide [11] în care ni se spune că cei două sute de plateeni care s-au strecurat din Plateea pe o noapte furtunoasă pentru a scăpa de urgia asediatorilor spartani, la începutul războiului peloponesiac, erau încălțați numai la piciorul stîng. Tucidide presupune că în acest fel ei voiau să evite de a aluneca în noroi. Frazer respinge această explicație și socotește portul plateenilor ca o formă de consacrare și de devoțiune îndeplinită

[8] Artemidor, *Oneirocrit*, IV, 63.
[9] *Saturnalia*, V, 18, 13.
[10] Vezi *Tabou et les périls de l'âme*, Paris, 1927, p. 311 și urm.; 258 și urm.
[11] II, 22.

www.cimec.ro

într-un mare pericol sau într-o împrejurare critică. Noi mai reținem însă că aceștia aveau piciorul stîng descălțat, așa cum îl avea și Iason. Mai departe, în afară de mărturiile textelor amintite, există în legătură cu acest motiv și cele iconografice.

Astfel o pictură pe un vas înfățișează un om gol, avînd piciorul drept așezat pe pielea victimei, iar pe cel stîng, încălțat cu o încălțăminte grosolană, așezat pe pămînt, în timp ce femei cu torțe îndeplinesc pe corpul lui ceremonii de purificare [12].

Din lumea romană exemplele care sînt luate în considerație le avem din Vergilius, cartea a IV-a și a VII-a a *Eneidei*. Este vorba în primul rînd de celebrul episod al morții Didonei, episod cu o tratare care a dat loc la atîtea nedumeriri și comentarii, neașteptat într-o epopee națională, unde întreg tabloul caută să redea o atmosferă de fior și groază.

Din acesta pe noi ne interesează în primul rînd versul 518 : *Vnum exuta pedem uinclis* [13], „Avînd un picior dezlegat de curele" — care ne arată prezența acestui element în lumea latină, indiferent ce am crede despre caracterul originar al Didonei. Cît privește cealaltă mărturie virgiliană, aceea din cartea a VII-a, versurile 685 și următoarele, ea cuprinde o prezentare a vechilor neamuri războinice ale Italiei, unde se spune despre hernici :

Nu știu ce-i arma, nici sună
Paveze, care ; împroașcă aceștia mai toți cu ghiulele
Negre de plumb, pe cînd alții duc sulițe, două-ntr-o mînă,
Și, ca să-și apere capul, au cușme roșcate, făcute
Numai de blană de lup ; și calcă desculți ei cu stîngul,
Singur doar dreptu-nvelit, cu-opincă nerasă și crudă [14].

Așadar, hernicii mergeau la război cu piciorul stîng desculț, obicei de care l-ar fi avut, după Euripide, etolienii.

Existența acestui obicei la popoarele vechi ale Italiei a fost contestată în antichitate de Macrobius [15], care ne spune că aceasta ar fi o imitație literară după Euripide, și nu o realitate istorică.

Admițînd în general critica lui Macrobius, va trebui totuși să acceptăm posibilitatea ca lui Vergilius să-i fi stat la îndemînă mărturii pe care cel dintîi nu le cunoaște. Se știe doar cîtă osteneală și erudiție stă la baza celui mai mărunt detaliu al antichităților descrise de marele poet latin.

Într-un complex asemănător cu cel al morții Didonei, se prezintă apoi un obicei al arabilor din apropiere de bazinul Mării Mediterane care se practica atunci cînd se blestema un dușman. Blestemele erau adesea scrise într-un poem satiric pe care un poet le recita, singur, într-un anumit fel.

Astfel, tînărul Lebid vine la curtea lui Norman pentru a denunța pe absiți ; atunci el își unge capul numai pe o parte, lasă să-i atîrne haina și se încalță numai la un picior [16].

---

[12] *Gazette archéologique*, 1884, planșa 44, 45, la Frazer, *op.* și *loc. citat.*
[13] *Aeneis*, IV.
[14] Trad. D. Murărașu.
[15] *Op.* și *loc. cit.*
[16] Goldziher, la Frazer, *op.* și *loc. cit.*

www.cimec.ro

Cu prezentarea acestui obicei la arabi, am terminat cu mai toate exemplele care sînt luate de obicei în considerare cînd se tratează acest motiv.

Părerea curentă e formulată mai pe larg de Frazer[17] și de aceea o și dăm aici textual pentru înțelegerea ei directă. După acesta, la diferite popoare există credința că este foarte avantajos pentru un om să meargă în anumite ocazii cu un picior desculț și cu celălalt încălțat:

„Se pare că trebuie să se caute explicația în virtuțile atribuite nodurilor, căci, pînă la o epocă recentă, pantofii se strîngeau pe picioare prin curele.

Dar acțiunea magică a unui nod e considerată ca legînd nu numai corpul, ci și sufletul; această acțiune e bună sau rea, după cum este bun sau rău ceea ce leagă sau împiedică. Ca un corolar necesar al acestei concepții, a fi fără noduri înseamnă a fi liber și fără piedică, ceea ce, fie zis în treacăt, e poate rațiunea pentru care la Roma bastonul augurilor trebuia să fie făcut dintr-o bucată de lemn, fără nod; putem să presupunem de asemenea că faptul de a merge cu un picior încălțat și cu celălalt descălțat era menit să constituie o piedică și totodată să puie în libertate, să lege și să dezlege. Dar să lege și să dezlege pe cine și ce? Poate scopul era să elibereze omul însuși de piedicile magice și să le pună dușmanului său, sau în orice caz să pună obstacole dușmanului său; într-un cuvînt, să țină dușmanul său prin vrăji în timp ce el însuși rămîne liber.

Aceasta e în fond explicația pe care o dă despre costumul Didonei perspicacele învățat Servius. El spune că Didona mergea cu un picior încălțat și cu celălalt desculț, pentru ca Eneas să fie prins și reținut, și pentru ca ea însăși să rămînă liberă (*Vnum exuta pedem quia id agitur ut et ista soluatur et implicetur Aeneas*).

O explicare analogă ar putea, firește, să se aplice tuturor cazurilor pe care le-am considerat.

Astfel, în toate acestea, se consideră că insul care avea acest curios amănunt al costumului trebuie să facă față puterilor dușmănoase, umane sau supranaturale, căutînd să împiedice acțiunea lor".

Aceasta este, de altfel, explicația curentă și acceptată în general de cercetători, deși mai sînt și alte păreri — dar acestea nu îmbrățișează întregul teren, ci se mărginesc la unele cazuri. Astfel, obiceiul războinicilor etolieni se explică spunîndu-se că prin ușurarea piciorului stîng, cît mai mult posibil, se ușurează mîna dreaptă pentru aruncarea lăncii sau a suliței.

Dacă analizăm acum interpretarea curentă care ni se prezintă, vedem că ea pleacă de la apropierea obiceiului în cauză cu *ritul dezlegării legăturilor*, pentru ca acțiunea să se poată exercita fără piedică.

Punctul de plecare al interpretării este, precum se vede, explicația lui Servius: „Quia id agitur ut et ista soluatur et implicetur Aeneas" („Deoarece se săvîrșește acest lucru, ca ea să fie dezlegată și ca Eneas să fie legat și reținut"). Dar dacă admitem această interpretare ca generală, cum se poate explica, de pildă, portul etolienilor în expedițiile lor războinice? Oare un picior îi reprezintă pe dușmani, iar celălalt pe ei înșiși? Dar în cazul ritului grec păstrat iconografic, pe cine reprezenta

[17] *Op. și loc. cit.*

www.cimec.ro

piciorul încălțat și cine era dușmanul reprezentat prin celălalt picior? De aceste nedumeriri nu putem scăpa decît dacă renunțăm să modernizăm părerile lui Servius și să facem asimilări infructuoase. Vom încerca, de aceea, să vedem dacă nu putem găsi pe altă cale o explicație mai satisfăcătoare. Această cale poate să ne-o arate însăși analiza chipului în care s-a procedat pînă acum — și lipsurile ei.

Într-adevăr, teoria care s-a propus pentru explicarea acestui rit și obicei a fost formulată fără să se fi cercetat și analizat toate mărturiile pe care acesta le-a lăsat în materialul accesibil cercetătorilor. Rezultatul inferenței ar fi fost poate altul dacă s-ar fi avut în vedere și aceste urme, care, împreună cu celelalte, nu pot pretinde, de altfel, că prezintă altceva decît o parte a manifestărilor din folclorul de odinioară și care trebuie să fie analizate, cu atît mai mult, fără mari omisiuni.

De aceea, vom atrage și vom expune încă alte mărturii, care ne vor da posibilitatea unei mai largi considerări a acestora și a unei interpretări mai corecte. Pe această linie, amintim mai întîi alte manifestări tot din aceste ținuturi, anume din Grecia, pe care le menționează Hesiod. Astfel, între sfaturile date agricultorilor, ca să aibă o bună recoltă, adaugă :

> Ori și-n ce țarină, fie de mare aproape-așezată
> Sau între văi șerpuite, cu grase pămînturi, departe
> De-nvolburatul talaz, rînduiala aceasta păzi-vei :
> Gol să o semeni și gol să o ari și tot astfel s-o seceri,
> Dacă dorești să culegi, dup-a ta ostenceală, la vreme
> Toate-ale Demetrei roade [18].

Aceeași recomandare o găsim, după șapte secole, și la Vergilius, marele cunoscător al vechilor prescripții și tradiții religioase, în opera *Georgica*. În împărtășirea sfaturilor date pentru o bună lucrare a pămîntului, el scrie :

> Dar roșieticul grîu-i secerat chiar în toiul căldurii,
> Și în arșița de vară se treieră boabele pe-arii.
> Ară și seamănă neîmbrăcat, că odihna-i la iarnă [19].

Acest procedeu, a cărui semnificație rituală s-a șters o dată cu trecerea vremii, ajungînd să însemne cumva o înlesnire a muncii, are desigur o semnificație rituală la origine — și consensul apare unanim în această privință între cercetători.

Tot în Italia și în Asia Mică mai erau practici similare despre al căror caracter ritual și semnificație nu mai poate încăpea discuție. Ele ne sînt atestate de Plinius [20], care ne spune : „...dacă femeia înconjură goală ogorul, se văd căzînd omizile, viermii, cărăbușii, cum și alte insecte vătămătoare. Metrodorus din Skepsis spune că acest procedeu a fost găsit în Cappadocia, în legătură cu repedea înmulțire a cantaridelor, și că acolo femeile alcargă pe ogoare cu fustele ridicate pînă la brîu — retectis super clunibus uestibus", pentru a le goni de pe ogoare. După Columella [21] rezultate asemănătoare se obțin prin dezvelirea sînilor.

---

[18] *Lucrări și zile*, vs. 381—386, trad. Șt. Bezdechi.
[19] *Nudus ara, sere nudus: hiems ignava colono* (*Georgica*, I, v. 297—300; trad. G.M.).
[20] *Naturalis historia*, XXVIII, 23, 1.
[21] *De re rustica*, X, 357—362.

www.cimec.ro

În continuare, Plinius afirmă că și în alte locuri se păzea obiceiul ca femeile să alerge în acest scop cu picioarele goale, cu părul și cu cingătoarea desfăcută. Cu aceste ultime relatări ne aflăm la punctul liminar, unde acțiunea magică îmbracă un caracter general. Este înfățișarea sub care apare „vrăjitoarea" Medeea — model al Didonei:

> Trei nopți lipseau pîn'ce luna cu coarnele-unite să fie
> Plină, iar cînd strălucește-mplinită și cînd întreaga-i
> Față pămîntu-l privește, Medeea-mbrăcată-ntr-o haină
> Fără-ncinsoare din casă ieși cu picioarele goale,
> Cu capul gol și părul pe umeri lăsat... [22].

Acest „model magic" explică și cazul Didonei, care în fond nu este desculță, ci are curelele desfăcute la un picior; fireşte, ca moartea să-i fie mai grabnică și, deci, mai ușoară.

Exemple de dezbrăcare și goliciune rituală avem, însă, la celți. La aceștia este semnificativă, în primul rînd, dezbrăcarea lor rituală în luptă; interpretată cronat de unii cercetători ca semn de bravură, rostul ei reiese în mod clar din comparația cu ritul de descălțare al etolienilor și hernicilor la război, și nu mai puțin, cu dezbrăcarea rituală a fetelor în același scop, de intimidare magică a inamicului.

Afară de aceasta, la bretoni, femeile și fetele apăreau goale în anumite ceremonii religioase, cum ne spune același Plinius [23]. Din păcate, nu cunoaștem nici cadrul și nici scopul acestor ceremonii. Cunoaștem însă manifestări ale nudului sacru femeiesc la celții de peste mare. Astfel, în legendele celților de aici se povestesc între altele următoarele fapte în legătură cu marele erou al acestora, Cûchulainn:

Încă înainte de a fi fost primit în clasa bărbaților, pe cînd era numai fruntea tinerilor de vîrsta sa, Sêtanta — căci așa se numea el pe atunci, înainte să fi luat numele consacrat — face o incursiune pe teritoriul dușmanilor, unde săvîrșește mari fapte de vitejie. Revenind plin de orgoliul biruințelor spre Emain, capitala ulaților, compatrioții săi, el aduce în caru-i cele trei capete ale dușmanilor care omoriseră mai mulți ulați decît mai erau în viață; pe drumul de reîntoarcere, mai prinde niște lebede și îmblînzește un cerb doar cu privirea-i; cu aceste trei capete de dușmani omoriți, cu lebedele zburînd pe deasupra și cu cerbul urmînd după car, revine spre Emain. Paznicul care stă de veghe pe zidurile cetății se înspăimîntă cînd vede revenind pe acela care este încă stăpînit de furia războinică, de acea furie care nu face deosebire între dușmani și prieteni. Așa cum și Sêtanta spune: „Jur pe zeul pe care jură ulații, că am să vărs sîngele tuturor acelora care se găsesc în fort, dacă nu se află nici un bărbat să se lupte cu mine". La aceste amenințări, regele dă poruncă ca femei goale să-i iasă în cale, și pe dată regina Mugain și femeile ei împlinesc spusele regelui: „Iată bărbații cu care ai să te lupți", se adresează acestuia regina. În dezorientarea în care se află eroul, ceilalți se grăbesc să-l afunde de trei ori în trei găleți de apă. Ardoarea eroului este atît de mare, încît prima plesnește, a doua fierbe în clocote și de-abia a treia se încălzește

---

[22] Ovidius, *Metamorfozele*, VII, 179 și urm., trad. I. Florescu.
[23] *Op. cit.*, XXII, 2.

www.cimec.ro

numai. Şi doar atuncea este lăsat liber [24]. „Ce înţeles se cuvine să dăm intervenţiei femeilor în acest episod?" se întreabă M. L. Sjoestedt [25]. „Trebuie să vedem, împreună cu redactorul nostru (redactorul creştin medieval), un mijloc de a-l face să se ruşineze pe acest turbat de absurda sa rătăcire? Sau un mijloc asemănător aceluia atribuit de Caesar femeilor din Gergovia, pentru a întoarce sufletul războinicilor spre gînduri mai puţin sîngeroase? Sau încă se recurge la forţa magică a nudităţii sacre — pentru care să se vadă Vendryes, Revue Celtique XLV, 157 şi urm. — un rit de ispăşire?

Noi ştim că femeile bretonilor apăreau goale în anumite ceremonii religioase" [26]. Este un rit al nudităţii sacre, răspunde autorul lucrării de faţă; cu rosturile pe care le vom vedea mai departe — şi astfel este şi manifestarea femeilor galilor la Gergovia. Că intercesiunea femeilor goale face parte din formele de ritual magic al nudităţii sacre, ne-au arătat-o deja destul de limpede manifestările asemănătoare din cealaltă extremitate a popoarelor indo-europene, de la perşi, cum şi de la culturile egeene, unde alt mare erou, Bellerophon, despre care se spunea acelaşi lucru — de bunul Plutarh şi de alţi buni oameni —, că s-a dat înapoi de ruşine. Oricît se retrage eroul, şi aici, ruşinat în faţa goliciunii femeilor, nu poate fi, totuşi, nici o îndoială că nu este vorba despre aceasta — cum se va vedea încă şi din alte pilde, de mai departe, din Orientul Mijlociu şi Îndepărtat.

Cercetarea noastră imediată se va ocupa acum cu cele dintîi, cu popoarele şi civilizaţiile din regiunile mai apropiate de cele considerate — cu civilizaţiile semite, din care am prezentat un exemplu şi mai înainte. Astfel, în cadrul riturilor descălţării şi dezbrăcării, în afară de practicile pe care le-am amintit, mai este, la arabi, obiceiul dezbrăcării parţiale sau totale ca semn al unei mari nenorociri şi dureri. Aşa, femeile îşi dezvelesc faţa şi pieptul, îşi sfîşie rochia şi cămaşa în timpul doliului, cum făceau şi femeile galilor. Mai mult, tinerele fete se dezbracă pentru a opri înaintarea duşmanilor, aşa cum am văzut mai înainte la celţi şi la lycieni. Wellhausen, care a studiat moravurile arabilor, relatează că la aceştia era obiceiul ca, în cazul unei mari primejdii, vestitorul ei să taie urechile şi nasul cămilei ce-l purta, să puie samarul întors, să-şi sfîşie hainele sau să se dezbrace cu totul şi să strige: „Eu sînt vestitorul gol". Mai tîrziu obiceiul acesta a dispărut şi a rămas numai expresia „vestitorul gol" [27].

Dacă vrem să ştim acuma cît de veche este această formă de manifestare a durerii, să ne îndreptăm spre o altă ramură a semiţilor, spre evrei, de la care avem mărturii din antichitate, într-un verset din *Biblie* [28]: „Domnul a vorbit lui Isaia, fiul lui Amoţ, şi i-a zis: « Du-te, dezleagă-ţi sacul de pe cap şi scoate-ţi încălţămintea din picioare! ». El a făcut aşa, a umblat gol şi desculţ. Şi Domnul a zis: « După cum robul meu Isaia umblă gol şi desculţ trei ani de zile, ca semn de înştiinţare pentru Egipt şi pentru Etiopia, tot aşa şi împăratul Asiriei va lua din Egipt şi din

[24] Vezi la M. L. Sjoestedt, *Dieux et héros des Celtes*, Paris, 1940, p. 89 şi urm.
[25] *Ibidem*, p. 91.
[26] Plinius, *Naturalis Historia*, XXII, 2.
[27] La Frazer, *loc. cit.*
[28] Isaia, 20, 2, 3, 4.

www.cimec.ro

Etiopia prinși de război și surghiuniți, tineri și bătrîni, goi și desculți, și cu spinarea descoperită spre rușinea Egiptului »".

Această acțiune a lui Isaia, care prevestește întîmplări viitoare, relevă prezența unor asemenea obiceiuri și la evrei; și nu lipsesc alte mărturii despre acestea [29]. Ele ne dau pe de altă parte o vedere spre originile și temeiurile ritului văzut mai înainte.

Starea de goliciune, expresie a supremei restriști și mizerii — Iov stînd gol pe gunoi —, este trecută prin acțiune magică asupra altor persoane, asupra adversarului. Cum toată lumea aceasta trăiește sub imperiul acestor credințe, efectul psihologic este fără de greș și duce la retragerea, la înfrîngerea inamicilor de orice fel; de unde și dezbrăcarea femeilor, a căror nuditate și sex este un focar de „mana" mai puternic pentru sexul opus, pentru bărbați — fie ei chiar din același neam.

Această semnificație a ritului dezbrăcării o găsim și la semiții din nord-est în Mesopotamia, în marea călătorie a zeiței Ištar în infern, cînd rînd pe rînd își dezbracă cele șapte văluri [30], reprezentare mitică a dezgolirii naturii de toată podoaba vegetației și a scufundării ei treptate în deșertul morții. Aici, aceasta se află pe o treaptă mai înaltă a unei asemenea concepții, este stadiul epurat, pur reprezentativ, crescut din acela mai elementar, cînd goliciunea și înfățișarea ei sacrală țintește scopuri paralizante sau scopuri de sporire în dinamizarea mersului lucrurilor.

Trecînd peste civilizația indiană, unde nu cunoaștem forme rituale ale piciorului desculț, dar unde este puternic reprezentat și bine cunoscut nudul sacru cu forțele lui magice, ne oprim la civilizația chineză, unde întîlnim descălțarea rituală a piciorului și goliciunea totală.

Varianta chineză a ritului descălțării piciorului nu se prezintă însă în forma ei autentic populară, ci într-un cadru și într-o prelucrare cărturărească a cărei vechime nu trece de secolul al VII-lea e.n. Nu avem însă nici o indicație pentru a stabili vechimea elementului popular care, desigur, trebuie să fi avut o lungă istorie, dacă ne gîndim la vechimea civilizației chineze. Cît privește prelucrarea savantă sub care ni se prezintă această versiune, ea este aceea a taoiștilor, care, imitînd exemplul budiștilor, au prelucrat anumite elemente folclorice pentru scopuri religioase. Budiștii, cei dintîi, creaseră grupuri de personaje care aveau rolul de a proteja religia și de a instrui pe oameni. Grupul era format, cum spune legenda, după recomandația lui Buda, care poruncise unora dintre discipolii săi să nu intre în Nirvana, ci să rămînă în lume pînă la venirea viitorului Buda Maitreya. La început, în secolul al VII-lea, nu erau decît șaisprezece personaje, pentru ca să ajungă apoi la cinci sute. Taoiștii au ales un număr mai mic de personaje, și anume „opt nemuritori". Între aceștia opt, Han Tschong Li era un mare înțelept care descoperise piatra filozofală și știa să transforme plumbul în aur; Tschang Kuv Lao călărea, întors, pe un măgar pe care-l îndoia ca pe o foaie de hîrtie, cînd ajungea la destinație, și-l băga într-un cufăr de unde îl scotea iar, cînd voia să călătorească; Lan Tsao-Ho era un cîntăreț de stradă — cîteodată o cîntăreață, căci legenda nu e precisă în această privință — care mergea cîntînd îmbrăcat

[29] De pildă, în octombrie 586 î.e.n., un grup de 80 de pelerini, cu veșmintele sfîșiate, au venit la Ierusalim să aducă ofrande templului.

[30] Care, pe plan uman, corespund celor șapte văluri ale Herodiadei.

www.cimec.ro

în zdrenţe. Ni se mai spune iarăşi că acest adolescent rău îmbrăcat umbla cu un picior gol şi cu celălalt încălţat, cîntînd din flaut [31]. O altă prezentare [32] ne spune că era văzut adesea în pieţele publice, îmbrăcat într-o haină albastră sfîşiată, avînd doar un pantof şi cîntînd despre nimicnicia vieţii, în timp ce bătea într-o bucată de lemn. Acestea ar fi trăsăturile sub care apare personajul din mitologia chineză. Unicitatea versiunii chineze şi lipsa de claritate a rolului pe care-l joacă acesta ne face să recurgem pentru interpretarea lui la multiplele variante mediterane amintite, care confirmă semnificaţia şi cîntul personajului despre „nimicnicia vieţii" [33].

Mai puţin prelucrată este cealaltă manifestare, a goliciunii complete. La populaţia Iolos din sud-vestul Chinei, exista obiceiul ca tinerele fete să iasă înaintea duşmanilor şi să se dezbrace cu totul pentru a împiedica înaintarea acestora. Este paralela chineză la manifestările similare din Persia, Irlanda, Asia Mică şi Arabia, forme rituale ale nudităţii sacre de caracter apotropaic.

★

Şi astfel înţelegem lesne acuma de ce etolienii şi hernicii pleacă cu un picior desculţ în expediţiile războinice, de ce Iason se prezintă încălţat cu o singură sandală în faţa regelui Pelias şi de ce se înspăimîntă acesta: se teme de urmările acestei manifestări a nudului magic, care îl proiectează, circumscriindu-l, în zona nefastă a firii şi mersului ei. Această nuditate sacră, parţială sau totală, nu exprimă însă rosturi autonome sau univoce; ea este în funcţie de ansamblul în care este încorporată şi îşi are rostul ei anumit — după cum am văzut. O asemenea schimbare funcţională a valorilor în chiar cadrul aceleiaşi legende — la nivel diferit — poate fi presupusă, în stratul primar, la însăşi vestita legendă a lui Iason, „Tămăduitorul" [34], „Vraciul", care se uneşte în *hieros gamos* cu zeiţa lunii — ce prezidează la creşterea plantelor şi a vegetaţiei; numele acesteia, Medeea, pare să păstreze înţelesuri ce se află clare în latinul *mederi*, a vindeca, *medicus* etc. — asemănătoare deci cu „Iason", fiind amîndoi „vraci", care pot aduce sau lua roada pămîntului, lega şi dezlega ploile; pe această bază s-a şi legat mitul lor de acela al lui Athamas, Phrixos şi Helle — mit al cărui miez este de asemeni un rit pentru obţinerea ploii [35].

Trecînd, acuma, la sfinţii ce au moştenit iconografii şi motive precreştine — cu motivarea adecvată, firească —, va trebui să relevăm, mai întîi, că numele amîndurora se potriveşte deosebit, în înţelesurile sale, cu sensurile mitice ale zeităţilor traco-frigiene.

Întîmplare, sau rostuiri ale unei adînci intuiţii — sfîntul Grigore, cel mai vechi în ţara noastră —, se acordă surprinzător cu motivul „trezirii" la zeii traco-frigieni, iar Gregorius înseamnă şi el „Treazul", „Trezitul", nume nu se poate mai potrivit pentru rosturile sale mitice în solul

---

[31] Paul Cauchoud, *Mythologie asiatique illustrée*, Paris, 1928, p. 324 şi 235.
[32] R. Wilhelm, *Chinesische Märchen*, 1938, p. 71 şi urm.
[33] Vanitas vanitatum, ca şi Eclesiastul, ca şi Iov pe gunoi.
[34] De la ἰάομαι, „vindec".
[35] Cf. M. P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, München, 1955, I, p. 394—398.

www.cimec.ro

natal — Asia Mică — și în noua sa țară — din aceeași străveche arie de cultură balcanică-microasiatică.

Dimitrie nici nu are nevoie de explicație. El este pe linia mitică a marii zeițe a pământului Demeter, drept care noi putem spune că ei poartă icoane ale vechilor zeități ale pământului acestuia, din aspectul și rosturile lor luminoase, spornice — singurele motive care se puteau, de altfel, integra în viziunea și rosturile sub care erau văzuți.

Dar, în afară de aceste manifestări ce continuă vechi practici atestate la traci încă din antichitate, mai avem în țara noastră și altele, în care *nudul sacru cunoaște forme majore* — mai răspîndite — și, de aceea, le amintim și înfățișăm pe scurt.

Astfel, este obiceiul — practicat de fete în noaptea Anului Nou, de Sf. Andrei și la alte momente considerate cruciale — *dezbrăcării în fața oglinzii*, ca să-și poată vedea viitorul.

Desigur, nudul proiectează puterile sale magice atît în divinația viitorului, cît și spre influențarea acestuia. Și pe această bază se dezvoltă și alte forme, cum este aceea recomandată de vrăjitoarea satului — *ca fetele să meargă goale la fîntînă* etc.

Tot aici intră și *obiceiul ca acestea să se dezbrace total în fața jocului*, acțiune prin care ele fac să le vină iubitul. Se arată că focul relansează fluidul magic al nudului și face să i se mărească potențele sale, puterea influenței — flăcăul să ardă ca el de dorul fetei. Acțiunea oglinzii trebuie să fie de aceeași natură — să crească puterile subiectului — și am avea, astfel, punctul de legătură între ele, precum și cu manifestările nudului sacru în general.

Dar, pe lîngă aceste obiceiuri, practicate în secret, mai avem și acelea practicate în mijlocul obștei — coram populo.

Aici se încadrează *cunoscuta procesiune a paparudelor* — cu diferitele schimbări fonetice în tot cuprinsul țării : papalugă în Moldova, paparugă în Banat, babarugă în Bihor etc. Avînd numai coapsele acoperite cu frunze — pentru temeiuri de decență, care nu-și vor fi spus cuvîntul în formele primare —, ele joacă, cîntă și rostesc descîntece de ploaie, pe timp de secetă.

Dar dezbrăcarea lor cvasitotală este încă un descîntec, o vrajă pentru obținerea ploii, prin acțiunea nudului, așa cum făceau — *mutatis mutandis* — și vechii plugari evocați de Hesiod și Vergilius, cînd arau și semănau goi.

Trecînd peste alte manifestări, spunem în concluzie : nuditatea, parțială sau totală, a fost practicată cu două semnificații tinzînd spre același scop final : ca mijloc magic de paralizare, de înlăturare a forțelor negative din natură și societate ; ca mijloc magic de invocare, trezire și sporire sau întețire a forțelor pozitive din natură și societate.

În cadrul primei semnificații se numără ritualurile de nuditate ca cele întîlnite la italici și la cappadocieni, pentru nimicirea insectelor vătămătoare : la italici, greci, lycieni, arabi și chinezi pentru alungarea războinicilor străini — sau chiar a propriilor războinici, la celți și la perși.

În cadrul celei de-a doua semnificații se numără ritualurile de nuditate istorisite de Hesiod ; cele cîntate de marele poet Vergilius, erudit

www.cimec.ro

în evocarea practicilor religioase și a obiceiurilor populare din antichitate; celelalte forme de nuditate sacră sau magică întîlnite la diferite popoare și pe meleagurile țării noastre. Reminiscențe ale ritualurilor de nuditate parțială sau totală mai dăinuiesc și astăzi, în diferite forme de manifestare, la *poporul nostru și alte popoare*. La baza lor a stat și stă credința în forța supranaturală a nudului sacru. Credința că din nudul sacru, total sau parțial, emană puteri deosebite, care aduc prosperitate sau pieire celor asupra cărora acționează această „mana" — forța „divină" a firii —, concretizată aici în aceste aspecte ale sistemului energetic universal primitiv pe care le-am prezentat și pe care omul culturii arhaice caută să le folosească, spre a birui greutățile vieții cu ajutorul forțelor supranaturale, după concepțiile timpului.

www.cimec.ro

NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

31. CEVA DESPRE DATA TRATATULUI DE ARTĂ MILITARĂ AL LUI MAURICIUS

Pentru literatura noastră filologică săracă, apariţia unei ediţi- bilingve a *Strategikon*-ului lui Mauricius — prima ediţie critică a anevoiosului text, după aceea a lui Scheffer, tipărită în 1664 la Uppsala, şi prima traducere în româneşte, comentată şi însoţită de indici abundenţ — constituie fără îndoială un eveniment [1]. Ea duce mai departe activitatea desfăşurată timp de o viaţă întreagă de profesorul Grecu, ale cărui ediţii din Ducas şi Sphrantzes au inaugurat cu succes colecţia românească de *Scriptores Byzantini*, şi îndreptăţeşte speranţa că într-un viitor nu prea depărtat şi alte scrieri greceşti, antice ori medievale, importante pentru istoria naţională, vor veni să se adauge seriei fericit începute.

Despre caracteristicile de căpetenie ale operei lui Mauricius, ca şi despre meritele ediţiei pregătite de Haralambie Mihăescu, se vorbeşte în alt loc al revistei [2]. În aceste *Note*, potrivit cu înclinările şi cu cunoştinţele celui ce le semnează, va fi vorba numai de o singură problemă din cîte se leagă de preţioasa scriere, şi anume de vremea autorului şi a tratatului, dintotdeauna controversate şi astăzi încă departe de a fi stabilite cu precizie.

În două vorbe, situaţia e următoarea. Despre autor se ştie atît de puţin, încît paternitatea scrierii e şi ea subiect de discuţii. Manuscrisul cel mai vechi o atribuie unui Urbicius [3], altfel necunoscut, iar dacă manuscrise mai recente arată ca autor pe Mauricius, alte indicaţii despre acesta nu ni se dau, ceea ce ne lasă în incertitudine dacă trebuie să vedem în el pe împăratul astfel numit (Mauriciu Tiberiu : 582—602) sau pe un contemporan omonim de condiţie necunoscută. Faţă de această impre-

---

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII. 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190.

[1] Mauricius, *Arta militară*. Ediţie critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu (Scriptores Byzantini VI). Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1970.

[2] Mai departe, p. 293-299.

[3] Laurentianus Gr. LV 4, din sec. al X-lea. Lucrarea însăşi apare sub un nume diferit în acest ms., care se intitulează Οὐρβικίου Τακτικὰ Στρατεγικά.

StCl. XIII, 1971, p. 171—190, Bucureşti

www.cimec.ro

cizie a tradiției manuscrise și ținînd seamă de împrejurarea că lucrarea nu ni se înfățișează cîtuși de puțin unitară (unei expuneri „de bază", compilată după tratate mai vechi, i s-au adăugat nu se știe cînd capitole străine de textul propriu-zis, printre care așa-zisa *Contribuție* a lui Urbicius [4]), nu-i de mirare dacă pentru stabilirea unor eventuali termeni *post quem* sau *ante quem* ai lucrării în ansamblu s-a recurs și se recurge la indicații oferite de un atent examen al conținutului.

Asemenea încercări datează de mult [5], fără ca rezultatele să fi obținut o adeziune generală. O trecere a lor în revistă se citește în introducerea la ediția Mihăescu [6], și din ea reproduc o seamă de argumente a căror greutate, din păcate, e departe de a fi egală. Astfel, încercînd să facă acceptată opinia după care lucrarea ar fi fost compusă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, Richard Förster se oprea îndeosebi asupra numelor de popoare vrăjmașe pomenite în *Strategikon*, căutînd să stabilească vremea cînd fiecare a încetat a mai fi o primejdie pentru statul bizantin, aceste date constituind, în ochii filologului german, adevărate repere cronologice pentru întocmirea tratatului și, totodată, prezumții puternice în stabilirea identității autorului [7]. Se invocă, în această ordine de idei, împrejurarea că perșii și avarii n-ar mai fi amenințat imperiul — unii după anul 626, ceilalți după anul 650; că asediul Heracleei Pontice (amintit în IX 2, 3) a avut loc în 592; că bulgarii n-ar fi cîtuși de puțin pomeniți în text [8]; că slavii, în privința cărora ni se dau amănunte extrem de prețioase, sînt arătați ca locuind încă în nordul Dunării; în sfîrșit, că existența themelor — create în secolul al VII-lea — nu-i nicăieri menționată în lucrare.

Cum mi s-a mai întîmplat s-o spun, forța probantă a acestor argumente e de fiecare dată discutabilă. Mai întîi, un *terminus ante quem* e o indicație vagă, iar cele mai multe dovezi invocate de Förster fac parte din această categorie. Referirile la perși și la avari au putut figura în tratate de artă militară mai vechi, pe care autorul le-a consultat și de unde și-a scos informații utile [9], fără ca aceasta să însemne că *Strategikon*-ul ar fi fost compus la o dată imediat posterioară anului 650, cum sîntem îndemnați să credem. Același lucru se poate spune despre pătrunderea slavilor în Imperiul bizantin la o dată ce n-a fost pînă acum stabilită cu precizie [10] ori despre înființarea themelor, pe care specialiști reputați o

[4] Οὐρβικίου Ἐπιτήδευμα, datat de cei mai mulți din epoca lui Anastasius (491—518).

[5] Pe lîngă lucrări mai recente, menționate în notele următoare, amintesc îndeosebi studiul lui F. Salamon citat în n. 46, apărut cu aproape un veac în urmă.

[6] P. 8 și urm.

[7] *Kaiser Hadrian und die Taktik des Urbicius*, în Hermes XII, 1877, p. 449—471.

[8] Cf. mai jos p. 173 și n. 14.

[9] E ceea ce arată de altminteri însuși editorul la p. 7 a Introducerii, întemeiat pe o bogată bibliografie germano-ungară-franceză, din care sînt de reținut îndeosebi contribuțiile regretatului Alphonse Dain: *Histoire du texte d'Elien le Tacticien*, Paris, 1946, și *Les stratégistes byzantins*, Paris, 1967 (lucrare postumă editată de J. A. de Foucault).

[10] În legătură cu această problemă, vezi examenul adîncit al tezelor formulate vreme de un veac la I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologiques*, RESEE, I, 1963, p. 41—67, după ale cărui concluzii: „La pénétration des Slaves dans les Balkans et la Grèce acquiert une signification historique générale et réelle au début du VII-e siècle seulement. Les établissements slaves dans la péninsule Balkanique vers les dernières vingt années du VI-e siècle ne représentent qu'une hypothèse et une concession maximale, les sources contemporaines et les sources plus rapprochées dans le temps ne l'attestant pas d'une manière nette et précise" (p. 67).

www.cimec.ro

fac să dateze din secolul al VII-lea [11], cîtă vreme învăţaţi nu mai puţin autorizaţi o situează sensibil mai tîrziu [12]. Această din urmă împrejurare se cuvine reţinută, pentru că un *terminus ante quem* e fără îndoială mai constrîngător decît unul *post quem*, de felul lui mai lax. De altă parte, nu trebuie trecută cu vederea nici afirmaţia după care în textul pe care-l discutăm bulgarii n-ar fi încă pomeniţi. Împărtăşită şi de editorul român [13], această convingere nu-i mai puţin o eroare, de vreme ce în cartea a XII-a, capitolul 8, paragraful 1, se citeşte menţiunea întîmplătoare a acestui neam, amintit pentru o anumită particularitate a îmbrăcăminţii [14]. Dacă deci, după modul de argumentare al lui Förster şi al ultimului editor, care, printre temeiurile unei datări a textului „în primele trei decenii ale secolului al VII-lea", menţionează împrejurarea că bulgarii n-au cucerit Dobrogea şi o parte din nordul Bulgariei decît după anul 676 [15], *Strategikon*-ul a trebuit să fie compus *înainte de această dată*, e uşor de văzut că argumentul se întoarce împotriva celor ce-l invocă şi că, mai curînd decît la începutul secolului al VII-lea, opera ce ne reţine atenţia a putut fi scrisă la sfîrşitul acestui veac sau la începutul veacului al VIII-lea.

Tot atît de puţin probantă mi se pare, de altă parte, folosirea în textul ajuns pînă la noi a unui mare număr de termeni latini, îndeosebi comenzi tactice, a căror cunoaştere e socotită indispensabilă de scriitorul bizantin [16] şi în legătură cu care sîntem preveniţi de ultimul editor că „prezenţa lor (în text) nu poate fi concepută într-o epocă mai tîrzie decît primele trei decenii ale secolului al VII-lea" [17]. Fără să intru în această privinţă în prea multe amănunte, mi se va îngădui să-mi exprim neîncrederea faţă de un raţionament care postulează întrebuinţarea pe o scară largă, în terminologia militară a Imperiului roman de răsărit, a unor termeni latini tradiţionali care ar fi dispărut ca prin farmec la o anumită dată, şi mai precis către anul 630. E evident că avem a face aci cu o îndoită confuzie. În primul rînd, renunţarea la folosirea limbii latine în răsăritul grec nu s-a făcut desigur de la o zi la alta, ci treptat şi diferenţiat, pe regiuni, în funcţie de împrejurările istorice [18]; în al doilea rînd, termenii militari de care se discută nu implică numaidecît din partea celor ce-i învăţau o cunoaştere fie şi elementară a limbii latine. E vorba de un *vocabular tehnic*, deprins ca atare şi rămas în uz multă vreme după

---

[11] G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin* (tr. fr. Gouillard), Paris, 1969, p. 124—129

[12] Între alţii, A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito 'De thematibus'* (1952), p. 103 urm.; N. H. Baynes, *The Emperor Heraclius and the Military Theme Systems*, în Engl. Hist. Review, LXVII, 1952, p. 380 urm.; W. Ensslin, *Der Kaiser Heraklius und die Themenverfassung*, în Byz. Zeitschrift, XLVI, 1953, p. 362 urm. Dar cf. G. Ostrogorsky, în Byzantion, XXIII, 1954, p. 31 urm.

[13] Introducere, p. 13: „în lucrarea de faţă nu întîlnim nici o menţiune despre protobulgari".

[14] Ζωνάρια δὲ λιτὰ καὶ οὐ Βουλγαρικὰ σαγία. καὶ τὰς κουρὰς δὲ αὐτῶν κοντὰς γίνεσθαι καὶ μὴ ἀφεῖναι αὐτοῖς τελείας τρίχας χρήσιμόν ἐστιν.

[15] În 679—680, după Nestor, în studiul citat înainte, n. 10. La fel I. Barnea în *Istoria României*, I (1960), p. 757, şi *Din istoria Dobrogei*, II (1968), p. 409.

[16] Cf., de pildă, *Strateg.*, I 8 şi XII 8, 24.

[17] Introd., p. 13.

[18] Din extrem de bogata literatură a subiectului, mă mulţumesc să citez studiul lui B. Gerov, *Lateinisch-griechische lexikalische gegenseitige Beziehungen in den Inschriften aus den Balkanländern*, în Godišnik na Sofiskija Universitet, Ist. — fil. Fakultet, XVIII, 1947, p. 122 urm., şi consideraţiile generale ale lui Al. Rosetti, *Istoria limbii române*[4] (1964), II, p. 34 urm.

www.cimec.ro

ce, în marea lor majoritate, cei ce-l foloseau încetaseră de a mai vorbi o altă limbă decît greaca [19]. Aşa fiind, a trage din păstrarea în textul *Strategikon*-ului a unor termeni de comandă latini concluzii imperative pentru încadrarea cronologică a operei şi a autorului e o exagerare. Şi o exagerare, fără îndoială, afirmaţia după care, explicabili şi chiar firesti pînă către 630, aceiaşi termeni ar fi devenit cu neputinţă de explicat şi de admis îndată după această dată.

Ceea ce se desprinde din această rapidă trecere în revistă a argumentelor cu ajutorul cărora s-a ajuns a se atribui tratatului lui Mauricius o dată timpurie e, cred, imposibilitatea de a face să progreseze studiul problemei cu ajutorul argumentelor tradiţionale [20]; în al doilea rînd, îndemnul de a descoperi în textul controversat indicii încă neluate în seamă, susceptibile de a contribui într-o măsură mai mare sau mai mică la obţinerea unor rezultate convingătoare.

În realitate, asemenea tentative n-au lipsit, şi e numai o ilustrare a adevărului că studiul lumii vechi nu poate fi compartimentat, nici făcut să progreseze cu resursele unei unice discipline, împrejurarea că în cazul care ne interesează tradiţionala metodă filologică era menită să dea greş. Un oarecare ajutor ne-ar putea veni abia de la o disciplină înrudită (în cazul nostru arheologia) şi nu va fi, socot, de prisos să arăt în ce fel rezultatele de ea obţinute — într-un domeniu în aparenţă minor — sînt susceptibile să influenţeze soluţia a cărei găsire ne reţine atenţia.

Pînă atunci, cîteva deslusiri preliminare. Stăruie în amintiri vîlva produsă în jurul anilor '30 de apariţia cărţii căpitanului Lefebvre des Noëttes despre modurile de înhămare şi despre calul de călărie de-a lungul secolelor [21]. În mod convingător şi pe baza unei întinse documentări, literare şi arheologice, se făcea în ea dovada că lumea veche n-a cunoscut decît tîrziu un mod spornic de întrebuinţare a animalelor de tracţiune şi că, în ce priveşte calul, în special, o adevărată folosire a lui la nevoile războiului n-a putut avea loc decît în evul mediu, după născocirea şi răspîndirea pe continentul nostru a scării de şa. Mulţumită, poate, talentului autorului (căpitan de cavalerie, a cărui competenţă în materie nu putea fi pusă în discuţie), ori din alte pricini, lucrarea s-a bucurat de o bună primire şi a avut un larg răsunet [22]. Nu e mai puţin adevărat că ambele probleme fuseseră puse cu zeci de ani în urmă de arheologi şi de istorici militari, fie în broşuri puţin răspîndite, fie în rapoarte de săpături sau în culegeri şi periodice anevoie accesibile. Lăsînd la o parte problema atelajului şi mărginindu-mă la descoperirea scării de şa, cu urmările-i atît de însemnate pentru istoria militară şi socială a Europei feudale, sînt obligat să amintesc, din rezultatele numeroaselor cercetări referitoare la problemă, măcar pe acelea direct legate de data operei lui Mauricius.

---

[19] Problema e prea cunoscută pentru a mai fi nevoie să-mi întemeiez afirmaţia pe o bibliografie fie şi restrînsă.

[20] Nu pot să nu amintesc totuşi că, folosind aceleaşi argumente filologice şi un raţionament mai mult sau mai puţin identic, unii cercetători datează *Strategikon*-ul din secolul al VIII-lea, şi chiar din al IX-lea!

[21] R. Lefebvre des Noëttes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.

[22] Cf. prefaţa lui J. Carcopino (*op. cit.*, p. I—VII) şi recenziile din Scientia, LV, 1934, p. 238 (L. Halphen) şi L'Anthropologie, 1932, p. 586—587 (Vaufrey) şi 1934, p. 846—848 (Horwitz).

www.cimec.ro

Se ştie, într-adevăr, că în două pasaje diferite ale tratatului, cu totul clare şi transmise identic în toate manuscrisele, autorul bizantin vorbeşte de *scări de fier* aplicate şeilor şi slujind, într-un caz, la siguranţa călăreţului, alteori la transportul lesnicios al răniţilor. Pentru convingere, reproduc în continuare rîndurile din original, însoţite de traducerea română a ultimului editor.

I 2,7 : ἔχειν δὲ εἰς τὰς σέλλας σκάλας σιδηρᾶς δύο, λωρόσοκκον, πέδικλον, σελλοπούγγιν, ἐν ᾧ καιροῦ καλοῦντος δυνατόν ἐστι κἂν τριῶν ἡμερῶν ἢ τεσσάρων τοῦ στρατιώτου δαπάνην χωρῆσαι („Să aibă şeile cailor două scări de fier, un săculeţ de piele, o piedică şi o pungă mare, în care, la timpul cerut, oşteanul să-şi poată duce hrana, măcar pentru trei-patru zile").

II 8, 3 : ἵνα δὲ εὔκολοι αἱ ἀναβάσεις ἐπὶ τῶν ἵππων τῶν τε δηποτάτων γίνωνται καὶ τῶν τραυματιζομένων ἤτοι ἐκπιπτόντων, δεῖ τὰς σκάλας τῶν δηποτάτων κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς σέλλας ποιεῖν, τουτέστι τὴν μίαν πρὸς τῇ κούρβᾳ, ὡς ἔθος ἐστί, καὶ τὴν ἄλλην πρὸς τῇ ὀπισθοκούρβᾳ, ἵνα τῶν δύο ἐπὶ τὸν ἵππον βουλομένων ἀνέρχεσθαι, τουτέστιν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἀπομάχου, ὁ μὲν διὰ τῆς πρὸς τῇ κούρβᾳ σκάλας ἀνέρχεται, ὁ δὲ διὰ τῆς πρὸς τῇ ὀπισθοκούρβᾳ. („ca să fie mai uşoare încălecările pe cai pentru cei care se îngrijesc de răniţi şi pentru cei vătămaţi sau cei căzuţi de pe cai trebuie să se facă două scări pe latura din stînga a şeilor la cei care se îngrijesc de răniţi, adică, una înspre oblînc, cum e obiceiul, şi alta în partea dindărăt, pentru ca atunci cînd ar dori să încalece pe cal doi oameni, şi anume călăreţul şi oşteanul scos din luptă, unul să se urce pe scările de la oblînc, iar celălalt pe cele dindărăt").

Situaţia e astfel clară, oricare ar fi concluziile pe care le îndreptăţeşte : autorul *Artei militare* cunoaşte întrebuinţarea scărilor de şa, cunoscînd desigur şi utilitatea lor pentru comportarea călăreţului în luptă. Din acest punct de vedere, cîteva deslușiri mi se par necesare, însoţite şi de unele indicaţii cu privire la răspîndirea în lume a acestei decisive perfecţionări aduse modului tradiţional de călărie.

S-ar putea spune nu fără dreptate că, sub raportul folosirii calului în război, istoria omenirii se împarte în trei perioade : a carului de luptă (bine cunoscută la popoarele Orientului Apropiat şi în Grecia arhaică [23]), a şeilor de orice fel *fără scări* (aşa cum sînt descrise în texte şi reprezentate pe monumentele plastice ale antichităţii greceşti şi latine) şi a şeilor *cu scări*, a căror primă apariţie constituie pînă astăzi un subiect de discuţie între specialişti, dar a căror pătrundere în Europa n-a avut loc desigur înainte de ceea ce se numeşte de cei mai mulţi „evul mediu timpuriu" [24]. Neînsemnată în aparenţă, inovaţia care constă în a oferi luptătorului călare un reazem pentru tălpi în momentul atacului cu lancea (dar mai ales cu spada !), în lupta individuală sau în şarjele colective, deschidea o eră

[23] În acest sens, cf., în lucrarea colectivă *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, publicată de Centrul de Cercetări istorice al Şcolii de Înalte Studii a Sorbonei, secţia a VI-a, sub conducerea lui J.-P. Vernant (Paris, 1968), expunerile întrucîtva complementare ale lui Paul Garelli : *Note sur l'évolution du char de guerre en Mésopotamie jusqu'à la fin de l'Empire assyrien* (p. 291—295), Elena Cassin : *A propos du char de guerre en Mésopotamie* (p. 297—312) şi Marcel Détienne : *Remarques sur le char en Grèce* (p. 313—318).

[24] Pentru o privire de ansamblu asupra problemei, întemeiată pe totalitatea datelor cunoscute pînă la sfîrşitul veacului trecut, vezi A. Schlieben, *Geschichte der Steigbügel*, în Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde u. Geschichtsforschung, XXIV, 1892, p. 165—231, XXV, 1893, p. 45—52, de completat cu R. Zschille & R. Forrer, *Die Steigbügel in ihrer Formentwicklung*, Berlin, 1896, şi Lefebvre des Noëttes citat *supra*, n. 21.

www.cimec.ro

nouă în istoria războaielor şi, poate, în istoria socială, în măsura în care originile feudalismului sînt strîns legate de apariţia clasei cavalerilor, iar dezvoltarea acesteia e condiţionată de generalizarea călărimii ca forţă principală de luptă. Nu e locul, firește, să stărui mai mult asupra teoriilor care fac din bătălia de la Poitiers un moment crucial în istoria Europei sau din constituirea unui vajnic corp de cavalerie, prin grija lui Carol Martel şi a urmaşilor lui imediaţi, începutul feudalismului apusean[25]. Mai util, din punctul nostru de vedere, mi se pare să relev împrejurarea că această importantă iniţiativă corespunde cu răspîndirea în centrul şi apusul Europei a scărilor de şa[26] şi că — indiferent de căile de penetraţie ale scării şi a tot ce se leagă de ea — Imperiul bizantin n-a rămas nici el străin de această născocire menită să-i asigure, dacă nu superioritatea, cel puţin egalitatea în lupta cu popoarele de călăreţi care-i atacau hotarele dinspre răsărit sau dinspre nord, din părţile Dunării.

Aşa stînd lucrurile (şi ţinînd seamă de faptul că, în literatura bizantină, primele menţiuni ale scărilor de şa sînt tocmai cele din *Strategikon*, reproduse înainte, al căror cuprins pare să indice o cunoaştere şi deci o folosire a lor mai veche decît momentul cînd scria Mauricius), e cazul să ne întrebăm, mai întîi, către ce vreme bizantinii vor fi luat cunoştinţă de această importantă inovaţie tehnică şi, în al doilea rînd, pe ce căi anume?

Cele două întrebări se leagă şi, întrucîtva, se condiţionează. Nu-i greu de văzut, într-adevăr, că, dacă am şti de la cine au împrumutat bizantinii scările, ne-ar fi lesne să fixăm cu oarecare aproximaţie data împrumutului, şi invers. De aceea, înainte de a intra în alte amănunte, se cuvine spus că — teoretic — adoptarea scărilor de şa de cavaleria Bizanţului a putut fi mijlocită deopotrivă de vrăjmaşi din răsărit sau din nord, şi unii şi ceilalţi vehiculînd spre Europa o invenţie ale cărei origini cercetările noi tind tot mai mult să le situeze în răsăritul depărtat, şi mai precis în China[27].

N-au lipsit, e adevărat, încercările de a localiza apariţia importantei născociri în India, cu multe veacuri înainte de prima menţiune a scărilor de şa într-un text chinez, care datează din 477 e.n. [28]. Dar e vorba, cum se vede limpede din unele reliefuri ajunse pînă la noi, de un laţ de sfoară în care numai un călăreţ desculţ se putea înlesni să-şi petreacă degetele mari de la picioare [29]. Acolo unde rigorile climei obligau pe oameni să umble încălţaţi, simplul laţ se dovedea impracticabil, locul lui fiind luat, cît se poate judeca, de un soi de cîrlige agăţate de şei, în care piciorul încălţat

---

[25] Cu privire la originile feudalismului, în legătură cu dezvoltarea forţelor de cavalerie şi a tehnicii militare în Europa occidentală, cf. studiul fundamental al lui H. Brunner, *Der Reiterdienst u. die Anfänge des Lehnwesens*, în Z S S. Germ. Abt., VIII, 1887, p. 1—38 (=*Forschungen zur Geschichte des deutschen u. französischen Rechts*, Stuttgart, 1894, p. 39—74). O trecere în revistă a discuţiilor stîrnite de tezele lui Brunner şi un examen pătrunzător al întregii probleme, în lumina izvoarelor literare şi arheologice, la Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962, p. 1—38 (de completat şi cu Georges Duby, *Les origines de la chevalerie*, în *Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1968, p. 739—761).

[26] Fr. Kaufmann, *Deutsche Altertumskunde*, München, 1923, II, p. 339 urm. (pe lîngă lucrările citate în nota precedentă).

[27] Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 14 urm. (la care întreaga literatură mai veche).

[28] F. Hirth în Verhandlungen der Berliner Gesellschaft f. Anthropologie, 1890, p. 209; P. Pelliot în T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 259. Cf. Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 15 şi 140, n. 3.

[29] Lefebvre des Noëttes, *op. cit.*, fig. 370—373; L. C. Fleitmann, *The Horse in Art from Primitive Times to the Present*, London, 1931, p. 28; Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 14 şi 140, n. 7.

www.cimec.ro

găsea un reazem ferm, dar din care anevoie se putea degaja în caz de cădere, ceea ce expunea pe călăreț la primejdia de a fi tîrît răsturnat de-a lungul cîmpului de luptă. Astfel de cîrlige se recunosc pe o gemă gravată din Muzeul Britanic, provenind din Kușan și datînd din jurul anului 100 e.n. [30]. Cu ele ne apropiem de scările propriu-zise, așa cum le cunoaștem pînă astăzi, folosite în mod curent în China veacurilor al V-lea și al VI-lea, înainte de a se răspîndi mai departe spre nord, în Siberia și Mongolia, sau spre răsărit, în Coreea și Japonia [31].

Mai puțin lămurit apare procesul de pătrundere a scărilor de șa spre apus, în direcția zonei geografice care ne reține în mod deosebit atenția. Amăgiți de unele informații neverificate, specialiști de seamă, ca Arendt[32] și Rostovtzev [33], au putut fi aduși să susțină folosirea scărilor de șa la sciți și la sarmați încă din antichitate, dar această părere e respinsă de cei mai mulți. Numeroasele exemplare de scări aflate în mormintele de călăreți, la Saltovo și în alte locuri din Ucraina, nu par să fie mai vechi decît secolul al VIII-lea [34], iar cea mai veche reprezentare figurată a unor scări de șa descoperită pînă astăzi în Asia Centrală n-a putut fi nici ea datată decît cu o largă aproximație între 400 și 700 e.n. Data din urmă e și cea în jurul căreia scara de șa pare să fi fost adoptată în Iran, unde, cum a observat pentru întîia oară Paul Pelliot, poartă un nume arab, ceea ce îndreptățește supoziția că n-a pătruns în aceste ținuturi înainte de sfîrșitul secolului al VII-lea sau începutul celui de-al VIII-lea, cînd clasa conducătoare din Persia vorbea arăbește [35].

Urmarea ar fi că, dacă bizantinii au împrumutat scările de șa de la vecinii lor răsăriteni, cu multă probabilitate n-au putut-o face înainte de secolul al VIII-lea. Dar, cum am mai lăsat-o să se înțeleagă, exemplul le putea veni și de la unii dușmani din părțile Dunării-de-mijloc sau ale Dunării-de-jos, cu care luptele se țin lanț cel puțin din vremea bătăliei de la Adrianopol [36]. În fapt, atenția celui mai mare număr de cercetători ai problemei s-a îndreptat în această direcție (îndeosebi a unor învățați

---

[30] British Museum, nr. 1919, 7—9, 02. Cf. Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 15, nr. 1.

[31] S. Umehara, *Deux grandes découvertes archéologiques en Corée*, Rev. des arts asiatiques, III, 1926, p. 33 și pl. XVII. Cf. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, în Abhdl. d. bayer. Akad. der Wiss., Phil.-hist. Kl., XXXVIII, 1956, pl. 67.1.

[32] W. W. Arendt, *Sur l'apparition de l'étrier chez les Scythes*, în Eur. sept. antiqua, IX, 1934, p. 206—208, credea a le recunoaște într-o scenă de pe faimosul vas de la Certomlyk ; dar cf. E. J. Minns, *Scythians and Greeks in South Russia*, Cambridge, 1913, p. 116, fig. 48, și 279, fig. 202, pe lîngă Max Ebert s. v. *Certomlyk*, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, II (1925), p. 298, care tăgăduiește că un popor nomad a cunoscut vreodată scările de șa. Altfel F. Hančar, *Stand u. historische Bedeutung der Pferdezucht Mittelasiens im I. Jahrtausend v. Christi*, în Kultur u. Sprache, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte u. Linguistik, IX, 1952, p. 478—480.

[33] *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 130 ; *Skythien u. der Bosporus*, Berlin, 1931, I, p. 558, n. 1 (după informații orale ale lui N. Vesselowski). Contra : M. Ebert în *Reallexikon d. Vorgesch.*, XIII (1928), p. 110 și P. Pelliot în T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 262, n. 2.

[34] A. A. Zakharov, *Studia Levedica*, Budapest, 1935, p. 40 ; Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 17.

[35] T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 262, n. 1.

[36] În istoria militară a antichității importanța bătăliei de la Adrianopol a fost deseori exagerată, văzîndu-se în ea un moment hotărîtor în dezvoltarea metodelor de luptă tradiționale. Superioritatea călărimii lui Fritigern asupra legiunilor lui Valens — s-a susținut — lăsa să se întrevadă care va fi arma viitorului, goții înfățișîndu-se, după acest mod de a vedea, ca precursori ai cavalerilor medievali. Împotriva acestor exagerări, cf. W. Judeich, *Die Schlacht bei Adrianopel*, Deutsche Ztschr. f. Geschichtwiss., VI, 1891, p. 1—21, și, mai ales, G. Gundel, *Untersuchungen z. Taktik u. Strategie der Germanen nach den antiken Quellen*, Marburg, 1937,

www.cimec.ro

maghiari [37]) cu rezultatul că — după părerea celor mai mulţi — scările de şa trebuie să fi fost împrumutate de bizantini de la avari, curînd după pătrunderea acestora în Pannonia, în 568 e.n. [38].

Acum, că avarii au cunoscut şi folosit scările de şa (ca vecinii lor bulgarii-kuturguri) pare neîndoios [39]. Mai puţin sigur e dacă le vor fi adus cu ei de la prima lor apariţie în Europa, sau dacă adoptarea şi generalizarea folosirii scărilor se leagă, cum e posibil, de sosirea în cîmpia ungară a unui nou val de migratori? Răspunsul la această întrebare atîrnă, fireşte, de cronologia cimitirelor avare săpate cu sîrg de arheologii maghiari încă de la începutul secolului nostru, dar observaţiile acestora nu-s de fiecare dată concordante şi îndoiala e permisă dacă, într-adevăr, scări de şa au fost descoperite în morminte datate cu certitudine în secolul al VI-lea. Problema e aridă şi n-am căderea să exprim în privinţa ei o judecată personală. Dar, dacă e să mă refer la opinii mai autorizate, concluziile lui Hampel, care credea a fi găsit scări de şa în morminte avare sigur datate în secolul al VI-lea [40], sînt astăzi respinse pe temeiul unor observaţii stratigrafice mai riguroase şi al unor sigure descoperiri monetare [41], a căror mărturie datează complexele în chestiune *cel mai devreme* din secolul al VII-lea [42].

Ajungem astfel, după un lung înconjur, la încheierea că stadiul prezent al cunoştinţelor privitoare la originea şi răspîndirea în Europa a scărilor de şa contrazice ipoteza după care *Strategikon*-ul lui Mauricius ar fi fost scris la o dată atît de veche ca secolul al VI-lea, cum s-a admis prea multă vreme [43], sau chiar la începutul secolului al VII-lea, cum încearcă să ne convingă ultimul său editor [44]. O datare mai tîrzie, în secolul al VII-lea sau la începutul secolului al VIII-lea, apare din toate punctele de vedere preferabilă [45], chiar nesocotind argumentele pe temeiul cărora — cu aproape un veac în urmă — un filolog ca F. Salamon năzuia să coboare compunerea tratatului pînă în primele decenii ale veacului al IX-lea [46].

---

[37] Cf., între alţii, E. Dárko, *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, în Byzantion, X, 1935, p. 443—469; XII, 1937, p. 119—147, şi, de acelaşi, *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge*, ibid., XVIII, 1946/48, p. 85—97.

[38] Pe lîngă lucrările citate în notele 40—42, vezi studiul lui L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, în Byzantion, IV, 1927/28, p. 137—170; K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 61—108, şi, în general, bibliografia din *Istoria României*, I, p. 727.

[39] Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 21.

[40] J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, I, p. 217 urm.

[41] L. Huszar, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken*, în Acta Archaeologica, V, 1954, p. 96; D. Csállany, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa: Schrifttum u. Fundorte*, Budapest, 1956, p. 240.

[42] J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde*, Berlin, 1935, p. 73; D. Csállany, *Grabfunde der Frühawarenzeit*, Folia archaeologica, I, 1939, p. 171.

[43] Vezi lucrările citate de Mihăescu în Introducere, p. 8 urm., şi mai ales G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, p. 250—253 (cu toată literatura anterioară).

[44] Introducere, p. 13.

[45] E şi părerea lui F. Lammert s. v. *Steigbügel*, în RE III, A, 2237—2238.

[46] F. Salamon, *Pótlék a magyar haditörténethez a vezérek korában*, în Századok, X, 1877, p. 1—17, 686—733; XI, 1878, p. 124—137.

www.cimec.ro

32. UN DOCUMENT ŞI TREI INTERPREŢI

Pentru o judecată obiectivă a rezultatelor obţinute în indiferent ce domeniu de cercetare, aş zice că nu-i metodă mai bună decît aceea de a reexamina încheierile respective după un număr oarecare de ani. Timpul are darul să opereze o decantare miraculoasă în structura oricărei elaborări intelectuale, făcînd să apară în plină lumină nu numai temeinicia sau lipsa de temeinicie a raţionamentelor şi concluziilor, dar pînă şi exagerările de limbaj, ca să nu mai vorbesc de lipsurile de informaţie, de polemicile injuste ori de o anumită aplecare spre soluţiile facile.

Cu aceasta nu vreau să spun, firește, că scrisul nu trebuie să se resimtă de împrejurările vieţii autorului sau de atmosfera vremii cînd acesta îşi duce munca. Astfel de înrîuriri sînt inevitabile, într-un fel chiar necesare. Doar ele singure ne diferenţiază de predecesori şi urmaşi, conferind contribuţiei noastre acea notă personală care e caracteristica cea mai de preţ a strădaniilor literare sau ştiinţifice. Nu stărui asupra nevoii absolute de a stăpîni materia de care ne încumetăm a vorbi sau de a fi deprins o metodă de cercetare: astfel de exigenţe sînt în firea lucrurilor şi oarecum subînţelese, chiar dacă, în practică, de lipsa lor ne izbim la fiecare pas.

Asemenea reflecţii îmi sînt sugerate de recitirea, după şaptesprezece ani, a unui studiu al lui Iorgu Stoian în care, în legătură cu noima unui decret fragmentar din Istros publicat de Vasile Pârvan şi reeditat de Adolf Wilhelm, se exprimă judecăţi severe asupra muncii — şi chiar a onestităţii ştiinţifice — a celor doi învăţaţi [1]. Inscripţia se citeşte în *Histria IV*, nr. 2, şi în partea care ne interesează are următorul cuprins:

[. . . . . γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν
[περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων εἰ[ς]
[ξένην τινῶν, ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-
[δίων οἴκων χρησί]ον αὐτοῖς προέθη-
[κεν καὶ παραίτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο-
[μίσασθαι τοὺς πολίτας . . . . .]

După interpretarea prudentă a primului editor („ne e imposibil de a da o completare sigură rîndurilor ce ni s-au păstrat"; „dacă nu greşim prea mult în această restituire a fragmentului"), ne-am găsi înaintea unei mărturii privitoare la luptele politice din cetate, decret de cinstire a unuia „din acei 'moderaţi' care putea fi ... prieten cu ambele partide în luptă... şi care îşi ia asupra sa greaua sarcină a reconcilierii şi întoarcerii celor plecaţi din patrie, ducîndu-se chiar el la dînşii şi avansîndu-le din averea sa banii trebuitori pentru repatriere" [2].

Pentru Stoian, acest mod de a înţelege textul e departe de a fi satisfăcător şi calificativele pe care i le acordă nu-s nici ele mai blînde. „Interpretarea lui Pârvan — ni se spune —, extrem de sumară, nu corespunde nici pe departe... prin amploare, nici prin adîncime, care nu merge mai departe de suprastructura politică" [3]. În realitate, înainte de a formula aprecieri asupra interpretării, mi se pare că asprul judecător ar fi

[1] SCIV, IV, 1953, p. 681—704; *Ecouri ale luptei de clasă la Istros în a doua jumătate a sec. al III-lea şi în prima jumătate a sec. al II-lea, î.e.n.*

[2] *Histria IV* (ARMSI XXXVIII, 1916), p. 540—541.

[3] *Art. cit.*, p. 684.

www.cimec.ro

trebuit să-şi pună întrebarea dacă inscripţia e bine întregită şi dacă, de pildă, o frază ca : [...γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων εἰ[ς ξένην τινῶν] are vreun sens, sau dacă au un sens cuvintele : [... ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ[δίων οἴκων]?

Dar poate că mă înşel, de vreme ce mai departe, pe aceeaşi pagină, revenind asupra conjecturilor lui Pârvan pentru a le opune citirilor diferite ale lui Wilhelm, autorul articolului de care mă ocup nu şovăie să le dea preferinţa sa, expunîndu-se la ridicolul de a trata „de sus" pe unul din cei mai mari epigrafişti ai tuturor timpurilor. „Trebuie să recunoaştem totuşi — citim în continuare — că Vasile Pârvan are meritul de a fi semnalat măcar... existenţa unor frămîntări, fie şi numai politice, la Istros. Acest fapt n-a fost însă, se vede, de natură a satisface exigenţele 'ştiinţifice' ale lui Ad. Wilhelm, care, o dată cu unele rectificări şi completări, mai mult sau mai puţin fericite, la lectura lui Pârvan, face şi unele de natură a modifica, cu totul, sensul documentului. Potrivit cu această nouă lectură... n-ar fi vorba nici de 'dificultăţi politice' — πολιτικαὶ περιστάσεις, —, nici de adversari exilaţi şi de revenirea lor ulterioară în patrie — ἀπαχθέντες εἰς ξένην τινες καὶ τοῦ ἀνακομίσασθαι cum admitea Pârvan, ci de cu totul altceva, şi anume de cetăţeni răpiţi şi duşi în altă parte (de ex., spune Wilhelm, în Heracleea) ca prizonieri şi de sume plătite pentru răscumpărarea lor".

Pentru corecta apreciere a aportului lui Wilhelm la întregirea decretului mutilat, reproduc lecţiunile învăţatului vienez [4], subliniind totodată coerenţa impecabilă a rîndurilor restituite şi perfecta lor consonanţă cu frazeologia decretelor de cinstire avînd un conţinut asemănător :

[. . . . . σωμάτων] τέ τινῶν πολιτικῶν
[ἁρπαχθέντων] καὶ ἀπαχθέντων εἰ[ς]
[e.g. Ἡράκλειαν, ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-
[δίων τό τε λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη-
[κεν καὶ αἴτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο-
[μισθῆναι σύμπαντας] καὶ τὴν παρε-
[πιδημίαν ἐποιήσατο ἀξί]αν τοῦ τ[ε]
[ἡμετέρου δήμου καὶ τοῦ δήμου τοῦ]
[Ἡρακλεωτῶν κτλ . . . . . .] [5]

Cum e uşor de văzut, în încercările lor de restabilire a literei documentului ambii editori au pornit de la participiul revelator ἀπαχθέντων, pe care l-au înţeles în chip deosebit potrivit cunoştinţelor de limbă ale fiecăruia. Mai puţin bun elenist decît Wilhelm, Pârvan vedea în ἀπάγεσθαι un verb activ pe care se îndemna a-l traduce prin „a exila", cîtă vreme, în realitate, înţelesul lui la forma medie e : „a duce cu sine, a tîrî", iar la cea pasivă : „a fi dus, a fi răpit". Aşa stînd lucrurile, e cu totul imposibil să ne închipuim că în decret ar fi vorba de o frămîntare politică pe urma căreia un grup de cetăţeni ar fi fost *exilaţi* de adversarii lor, cum

[4] SEG, I 328.

[5] Astfel întregite, rîndurile 5—13 ale documentului se traduc precum urmează : „...iar cînd unii cetăţeni (din Histria) au fost prinşi şi duşi (să zicem) la Heraclea, călătorind acolo pe propria cheltuială, (necunoscutul titular al decretului) le-a pus la dispoziţie sumele necesare pentru răscumpărare, mijlocind pentru fiecare întoarcerea acasă şi avînd în tot timpul şederii (în cetatea străină) o purtare întru totul demnă de poporul nostru şi de acel al (să zicem) heracleoţilor ...".

www.cimec.ro

gîndea Pârvan şi cum se grăbeşte să admită Stoian, pentru care cuvintele ἀπαχθέντων εἰς ξένην τινῶν s-ar referi la nişte expatriaţi din pricina tulburărilor sociale, reveniţi ulterior în cetatea de baştină. Întemeiat pe o defectuoasă restituire a textului şi pe traducerea incorectă a unui verb al cărui înţeles adevărat e altul, acest mod de a înţelege documentul apare fundamental greşit şi cu atît mai regretabil cu cît e formulat cu mai multă emfază.

Confuzia ar fi putut fi evitată, dacă s-ar fi ţinut seamă de acea regulă esenţială a metodei epigrafice care pretinde ca orice încercare de întregire a unui text mutilat să se sprijine pe cît mai numeroase exemple de texte paralele. Nici Pârvan, şi încă şi mai puţin Stoian, nu s-au preocupat de această exigenţă, ba, cum s-a putut vedea din citatul reprodus mai sus, cel din urmă îşi arogă dreptul să-l ironizeze pe Wilhelm pentru scrupulele lui „ştiinţifice" (ghilimelele aparţin epigrafistului român) şi să-l mustre pentru „rectificările şi completările... de natură a modifica cu totul sensul documentului". Ca şi cum acest sens ar fi fost garantat sau temeinic asigurat în ediţia anterioară şi ca şi cum învăţatul vienez ar fi săvîrşit *el* greşala de a confunda diatezele verbului în discuţie !

Într-o scurtă notă a cărţii mele din 1967 : *Contribuţii la istoria veche a României*, adus fiind să vorbesc de decretul mutilat, am relevat în treacăt eroarea de interpretare a lui Pârvan — agravată de Stoian —, mulţumindu-mă să trimit, spre convingere, la două decrete din locuri diferite ale lumii greceşti [6], unde ἀπάγεσθαι prezintă înţelesul de mine relevat :

IG IV 497 (= *Syll.*³, 594) ; r. 6 urm. : ἐπειδὴ ἀπ[αχ]θέντων ἐφή[β]ων τῶν Μυκανέων ὑπὸ Νάβιος ἐς Λ[α]κεδαίμονα ἐπολυώρηε Πρότιμος Τιμάρχου Γορτύνιος καὶ τὰν ἄπανσαν σπουδὰν ἔθετο ὡς διασωθεῖεν τοὺς ἀπαχθέντες...

CIG 3668 (= *Syll.*³, 763), r. 7 urm. : [...αἰχμα]λωτισθέντα ἐκ Λιβύης καὶ ἀπαχθέν[τα εἰς δουλεί]αν καὶ τῆς θεᾶς εἰπάσης μοι κτλ.

În ambele texte reproduse e vorba de oameni căzuţi în mîna vrăjmaşilor în timpul unor operaţii militare (în primul caz pe continent, în cel de-al doilea pe mare), luaţi prizonieri şi, în această calitate, *tîrîţi* — ἀπαχθέντων — departe de patria lor, unde nu s-au putut întoarce decît prin stăruinţa şi cu sacrificiile băneşti ale persoanelor în cinstea cărora sînt puse inscripţiile. Astfel de situaţii nu erau rare în lumea greacă a ultimelor veacuri î.e.n. [7] şi ele sînt studiate cu toată rigoarea într-o teză prezentată de curînd Universităţii din Lausanne în care, ocupîndu-se de soarta prizonierilor în Grecia veche [8], autorul — Pierre Ducrey — acordă o deosebită luare-aminte nu numai situaţiilor felurite consemnate în texte, dar şi vocabularului folosit pentru a se vorbi de ele. „C'est sans doute ἄγω — scrie el — qui, dans un décret d'Ephèse, s'applique à l'enlèvement d'esclaves et d'hommes libres [9], alors que la lettre d'un navarque,

[6] *Contribuţii* ², p. 66, nr. 113.

[7] La Histria chiar, după pustiirea cetăţii de geţi, către jumătatea sec. II e.n., Aristagoras al lui Apaturios desfăşoară o activitate care în unele privinţe aminteşte pe a necunoscutului de care ne ocupăm. ... κατὰ μέρος τῶν πολειτῶν ἀπὸ τῆς βαρβάρου καταπορευομένων εἰς τὴν πόλιν — citim în decretu-i bine cunoscut — τισὶν μὲν δεξιῶς ἀπ[αν]τῶν τῶν κρατούντων τῆς χώρας βαρβάρων, τισὶν δὲ τῶν πολειτῶν ε[ἰς] λύτρα προτιθεὶς ἔδειξεν ἑαυτὸν πρὸς πᾶσαν ἀπάντησιν τῶν σωζο[μέ]νων εὐομείλητον.

[8] *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine*, Paris, 1968.

[9] IG, XII 3, 171 + 1286, r. 17—18.

www.cimec.ro

où il est question de personnages placés dans l'incapacité d'emmener leurs prisonniers [10], et un décret d'Araxa, rapportant les opérations du dynaste pisidien Moagétès : vols et enlèvements de citoyens [11], portent tous deux la forme ἀπάγω. Toutefois, *ce sont les participes aoristes passifs d'*ἄγω *et surtout d'*ἀπάγω, *accompagnant des termes tels que* σῶμα *ou* πολίτης, *qui demeurent de loin les plus fréquents*" [12].

Iar în alt loc : „D'autres décrets présentent ἀπάγω, tel celui qui fut rendu en l'honneur d'Héracleitos d'Athmonon, stratège d'Antigonos Gonatas, dont l'intervention efficace sauva un malheureux enlevé de Salamine par des pirates et conduit chez l'ennemi [13], ou ceux de Temnos[14] et d'Istros [15]. Enfin il est question du rapt d'esclaves et d'hommes libres dans un décret, très mutilé, des Korésiens [16] ; et la présence d'[ἀ]παγόμενον dans un décret d'Athènes invite à penser qu'il rappelle lui-aussi des enlèvements [17]. Ἀπάγω peut même s'appliquer à des objets, comme l'atteste un texte de Mylasa relatant que des gens d'Héraclée firent main basse sur les biens d'un citoyen [18].

Les exemples que nous avons donnés ci-dessus permettent de constater qu' ἄγω *et certains de ses composés ont exprimé dès l'origine l'action d'emmener des êtres animés et notamment des prisonniers.* Ces verbes se multiplient à l'époque hellénistique, *où ils caractérisent les méfaits des pirates et des brigands et, de façon générale, les enlèvements par voie de violence*" [19].

Dovada mi se pare făcută. Textele pe care le-am invocat şi altele care s-ar mai putea aduce în sprijin nu lasă îndoială asupra faptului că, întregind decretul histrian în felul arătat, Adolf Wilhelm făcea nu numai dovada unei stăpîniri a limbii greceşti din ce în ce mai rară în veacul nostru, dar şi a unei familiarităţi cu documentele epigrafice, care-i lipsea desigur lui Pârvan şi-i lipseşte, mă tem, şi editorului inscripţiilor din Tomis.

33. HALMYRIS ŞI OZOLIMNE

În seria de tipărituri ale Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice cunoscută sub numele de *Bibliotheca Historica Romaniae*, în care s-au publicat de-a lungul anilor o seamă de lucrări de istorie veche a României, dar încă şi mai multe contribuţii la cunoaşterea unor vremi mai noi, de la epoca feudală la cea contemporană, Petre Diaconu a făcut să apară de curînd un studiu deosebit de interesant intitulat *Les Petchénègues au Bas-Danube* [1]. E o lucrare de mare migală şi de probitate ştiinţifică, întemeiată pe observaţiile mai multor ani de cercetări de teren, dar şi de muncă în biblioteci, care l-au condus la încheieri valabile într-o seamă de probleme nelămurite, de natură să arunce lumini asupra unei epoci obscură între toate.

[10] IG, XII, 3, 328 (= *Syll.*², 921), r. 6—7.
[11] JHS, LXVIII, 1948, p. 47, r. 15—17.
[12] *Op. cit.*, p. 40.
[13] IG, II² 1225 (= *Syll.* ³, 454), r. 16—18.
[14] L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 91, r. 7.
[15] Referinţa e la textul care ne interesează, citat după SEG, I, 328.
[16] Hellenica, XI—XII, 1960, p. 133, r. 4—6.
[17] IG, II² 550, r. 18.
[18] Michel, *Recueil*, 472, r. 20.
[19] Ducrey, *op. cit.*, p. 41—42.
[1] Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 158 p. in 16°.

www.cimec.ro

În ansamblu, lucrarea îmbrăţişează un veac din istoria frămîntată a ţinuturilor de la Dobrogea-de-jos, de o parte şi de cealaltă a Dunării, de pe la jumătatea secolului al X-lea pînă la sfîrşitul celui de-al XI-lea (şi mai precis pînă la bătălia de la Lebounion din 29 aprilie 1091). Fără să constituie o naraţiune continuă, cele 18 capitole ale cărţii (care ar putea fi lesne socotite ca tot atîtea contribuţii de sine stătătoare la istoria pecenegilor în perioada amintită) pun şi încearcă să rezolve principalele probleme pe care le ridică prezenţa acestora pe teritoriul actualei Românii — în Cîmpia munteană şi Dobrogea — dar şi în nord-estul Bulgariei de astăzi. Cum am mai spus-o, e vorba de cercetări de mare migală, întemeiate pe analiza stăruitoare a izvoarelor bizantine ale epocii, ca şi pe cunoaşterea unei vaste literaturi de specialitate, scrisă în zilele noastre într-o întreagă serie de ţări. O lucrare, deci, care face cinste tînărului autor şi pe care numai ignoranţa mă împiedică s-o examinez mai de aproape. Am citit-o însă cu mulţumire şi, aş zice, cu recunoştinţă pentru cîte lucruri m-a învăţat. Şi pentru a arăta fostului meu elev cu cîtă luare-aminte i-am cîntărit osteneala, îmi iau îngăduinţa să-i semnalez un amănunt în legătură cu care informaţia lui se cere completată.

La p. 121—129, în legătură cu primele lupte dintre pecenegi şi cumani desfăşurate pe teritoriul Dobrogii, relatate cu amănunţime în *Alexiada* Anei Comnena, Petre Diaconu e adus să-şi pună, după alţii, problema localizării exacte a lacului Ozolimne. Respingînd părerea mai veche a lui Venelin, care în 1847 identifica Ozolimne cu modernul lac Razelm (în antichitate Halmyris), Petre Diaconu, pe temeiuri a căror cercetare nu-şi are aci locul, caută să-şi convingă cititorul că descrierea scriitoarei bizantine nu se potriveşte cu realităţile geografice de la Dunărea-de-jos şi că, în realitate, „prin Ozolimne avem a înţelege regiunea mlăştinoasă din jurul oraşului bulgar Pliska". În aceeaşi ordine de idei şi pentru a da argumentelor sale o tărie deosebită, e adus să observe că „în ce priveşte lacul Razelm, nici n-avem certitudinea că ar fi existat la acea dată (secolul al XI-lea — nota mea). Cu multă probabilitate el era încă un golf larg deschis spre mare, aşa cum de altfel ni-l şi înfăţişează portulanele italiene" [2].

Acum, în ce priveşte portulanele, studiate altădată cu rezultate interesante de Nicolae Grămadă, nu aci e locul să mă ocup de ele. Nu mi se pare nici necesar, de vreme ce mărturii pe cît de incontestabile pe atît de explicite ne oferă certitudinea că un lac Halmyris a existat nu numai în vremea Anei Comnena, dar încă din antichitate, de cînd datează cele dintîi menţiuni ale lui, şi chiar ale numelui, care nu-i nici el medieval. Cu multă probabilitate, îndoiala exprimată de P. Diaconu porneşte de la ipoteza (admisă astăzi deopotrivă de geografi şi de geologi) după care salba de lacuri dintre braţul sudic al Deltei şi aşa-numita Gură a Buazului, lîngă Vadu-Karaharman, s-ar fi format, la un moment anevoie de precizat, prin izolarea de larg a unei serii de golfuri înainte deschise. Cauza acestei transformări, ni se spune, ar fi de căutat în formarea de-a lungul ţărmului dobrogean, între limitele indicate, a unui cordon litoral, crescut din aluviunile Dunării. Din pricina acestuia fostele golfuri s-au prefăcut în lacuri (mai exact, în lagune) şi astfel au apărut, între Histria şi Deltă, Razelmul, în primul rînd, prelungit spre sud de Zmeica, Goloviţa şi Sinoe.

[2] *Op. cit.*, p. 123, n. 433.

www.cimec.ro

Lucrurile acestea Diaconu le ştie, şi la ele se gîndeşte atunci cînd îşi exprimă îndoiala dacă Razelmul a existat în secolul al XI-lea. Ceea ce probabil nu ştie, şi ar fi fost bine să cunoască, e faptul că de aproape două decenii data formării cordonului litoral, pe care Pârvan înclina s-o coboare *pînă după secolul al III-lea e.n.*, a fost fixată cu destulă precizie *în secolele III—II î.e.n.*, deci în plină epocă elenistică, pe baza unui pasaj din Polibiu neluat în seamă, dar citat şi comentat de mine într-un studiu din 1953 [3].

N-am de gînd, şi nici nu mi se pare necesar, să revin astăzi asupra demonstraţiei încercate altădată cu răgaz. Ceea ce prefer să relev, pentru uzul fostului meu elev şi al cititorilor lui medievişti, e că un lac Halmyris e atestat începînd din primele secole ale erei noastre în literatura geografică şi în inscripţii, iar mai tîrziu, la unii istorici ai Bisericii [4], chiar o localitate Halmyris, mai anevoie de situat, dar oricum vecină cu pînza de apă omonimă [5]. Ca să ne oprim exclusiv asupra problemei lacului, menţionez că prima lui pomenire se întîmpină la Pliniu cel Bătrîn, IV 79, unde citim : „primum ostium Peuces... : ex eodem alueo et super Histropolim lacus gignitur LXIII pedes ambitu, *Halmyrim uocant*". Fără îndoială, informaţiile naturalistului provin dintr-un autor mai vechi, ceea ce ne lasă să presupunem că înaintea lui alţi geografi sau istorici de la sfîrşitul epocii elenistice avuseseră prilejul să dea în lucrările lor descrieri ale ţărmului dobrogean [6]. Faptul că Halmyris nu apare la Strabon, după cum nu apare la Arrian, în *Periplul Mării Negre*, nu înseamnă că lacul n-ar fi existat, ci doar că oportunitatea de a vorbi despre el nu s-a înfăţişat autorului *Geografiei*, cum nu s-a înfăţişat nici Noului Xenofon. Mai importantă pentru rezolvarea problemei e împrejurarea că într-un document roman oficial, faimoasa *Hotărnicie* a consularului Laberius Maximus (guvernatorul Moesiei Inferioare în anii primului război dacic), lacul Halmyris figurează ca un punct de referinţă în fixarea pe teren a limitelor teritoriului rural al Histriei. *Fines Histrianorum hos esse con*[*stitui*] — se exprimă dregătorul imperial, a cărui înşirare de repere geografice începe vizibil dinspre nord — [*Pe*]*ucem* **laccum Halmyridem** *a dom*[*inio*] ... *Argamensium, inde iugo summo*[*...ad co*]*nfluentes riuorum Picusculi et Ga*[*brani...*] — cu cele ce urmează [7].

În lumina unor texte atît de limpezi, îndoiala dacă lacul Halmyris va fi fost format (altfel spus : va fi fost separat de mare) în secolul al XI-lea apare fără temei. Oricum, incertitudinea invocată de Petre Diaconu împotriva identificării Razelmului cu Ozolimne nu-şi mai are locul, iar discuţia cu privire la localizarea „Bălţii puturoase" va trebui purtată în continuare cu alte argumente [8].

---

[3] SCIV IV, 1953, p. 487—512 (= *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 32—67). Cf. şi *Din istoria Dobrogei*, I (1965), p. 227 urm.

[4] Philost., *Hist. eccl.* (= Migne, P. G., LXV, p. 585).

[5] Cf. discuţia la J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911, p. 55—57.

[6] Cf. Kiessling s. v. *Halmyris lacus*, RE VII, 2276—2278.

[7] Pârvan, Histria IV (= ARMSI, XXXVIII, 1916), p. 563 ; Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 353 urm.

[8] Fără a intra mai adînc în cercetarea problemei, nu pot să nu-mi mărturisesc convingerea că descrierea precisă a Anei Comnena şi în special menţiunea corăbiilor numeroase care ar fi navigat pe lacul socotit printre cele mai mari din lume (II, p. 104) se potriveşte prea puţin cu o simplă „regiune mlăştinoasă", ca aceea în care Diaconu ar dori să recunoască Ozolimne.

www.cimec.ro

34. AMINTIRILE LUI JÉRÔME CARCOPINO DIN ROMA ŞI MACEDONIA

Cu Jérôme Carcopino, născut la 27 iunie 1881, stins blînd la 17 martie 1970 în al 89-lea an de viaţă, dispare ultimul din marii istorici ai Romei care ne-au cinstit veacul, poate cel mai prestigios prin amploarea operei şi varietatea preocupărilor, dar şi prin eleganţa scrisului şi o ascuţime a minţii înaintea căreia tainele cele mai obscure ale trecutului se lămureau ca prin farmec. Darurile acestea neobişnuite Carcopino le-a exercitat cu succes egal în domeniile cele mai felurite ale antichităţii romane, de la critica de text la arheologie ori epigrafie, iar în ceea ce numim curent „istorie", de la istoria literară la cea socială, trecînd prin istoria politică şi istoria instituţiilor, fără a nesocoti istoria religioasă, cultivată cu strălucire încă din anii tinereţii, dar cu mai multă stăruinţă la bătrîneţe, cînd preocupărilor legate de culte păgîne au venit să li se adauge studii felurite privitoare la istoria de început a creştinismului.

A vorbi astăzi de scrierile care i-au adus celebritatea şi-i vor perpetua numele, oricîte rezerve s-au formulat sau s-ar mai putea formula împotriva unora dintre construcţiile lui mai îndrăzneţe, ar fi desigur inutil. Cărţi ca *L'ostracisme athénien* şi *La loi d'Hiéron et les Romains* (principalele lui contribuţii la istoria greacă, clasică şi elenistică), teza despre *Vergiliu şi originile Ostiei* (reeditată de curînd, la interval de o jumătate de veac), *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure* şi *Virgile et le mystère de la IV-e églogue* (ingenioase şi sugestive, chiar dacă nu pe de-a-ntregul convingătoare), contribuţiile la istoria Republicii de sfîrşit : *Autour des Gracques, Sylla ou la monarchie manquée, Histoire de la République romaine de 134 à 44 av. J.-C.* (incluzînd vasta monografie despre Caesar, completată şi retipărită separat în 1965), toate aceste opere de mare ţinută şi de vaste orizonturi — fără a uita paradoxalele *Secrets de la correspondance de Cicéron* ori studiile de istorie religioasă : *Aspects mystiques de la Rome païenne, Études d'histoire chrétienne. De Pythagore aux Apôtres. Études sur la conversion dans le monde romain* — se numără, orice s-ar zice, nu numai printre realizările de seamă ale istoriografiei franceze contemporane, dar şi printre operele deschizătoare de drum ale istoriografiei moderne despre Roma, în perioada imediat posterioară morţii lui Mommsen.

Prielnică pînă la sfîrşit, soarta, care l-a ferit de infirmităţi, hărăzindu-i o bătrîneţe verde, i-a permis să moară fără să-şi fi întrerupt vreodată activitatea. Cîteodată strîngînd laolaltă studii împrăştiate, din acelaşi domeniu sau referitoare la aceeaşi problemă, alteori reeditînd — revăzute şi completate — lucrări de întindere mai mare, precum *Cezar*-ul amintit înainte, învăţatul n-a încetat pînă-n ultima clipă să contribuie la progresul disciplinei pe care a iubit-o cu pasiune şi a slujit-o decenii de-a rîndul.

Alături de culegerea de note de critică textuală publicată în 1968 sub titlul *Les bonnes leçons*, ultimele scrieri ale lui Carcopino sînt două cărţi de amintiri : *Souvenirs romains* şi *Souvenirs de la guerre en Orient (1915—1917)*, apărute, prima, în 1968, cealaltă în 1970, la cîteva luni după moartea autorului. Oricît ar părea de surprinzător la prima vedere, istoria Romei şi chiar istoria Greciei nu-s cu totul absente din aceste pagini memorialistice, în care autorul s-a lăsat ispitit să evoce două perioade

www.cimec.ro

distincte ale lungii sale vieţi : anii de ucenicie în Italia, ca membru al Şcolii franceze de la Palazzo Farnese, şi anii petrecuţi sub drapel, în cursul primului război mondial, ca ofiţer în corpul expediţionar al generalului Sarrail. Ultima lucrare interesează, firește, în mai mare măsură pe specialiştii istoriei contemporane şi pe ai istoriei militare, care vor găsi în paginile ei informaţii preţioase şi observaţii pertinente cu privire la operaţiile întreprinse de aliaţi pe frontul de răsărit înainte de ofensiva mareşalului Franchet d'Espérey (pe lîngă unele portrete viguros creionate ale comandanţilor sub ordinele cărora şi-a îndeplinit îndatoririle de şef al serviciului de informaţii — ceea ce se numea atunci şi se mai numeşte poate şi astăzi în Franţa „le II-e Bureau"). În legătură cu această îndeletnicire, Carcopino se amuză să povestească, la paginile 202—205, în ce fel cu douăzeci de ani mai tîrziu, director fiind al Şcolii franceze din Roma, avea să afle din întîmplare că adversarul a cărui abilitate se silise s-o întreacă în 1917, şeful serviciului de informaţii al armatelor germano-bulgare operînd pe acelaşi front, era arheologul de mare faimă Ludwig Curtius, multă vreme director al Institutului german din Via Sardegna, ale cărui strălucite conferinţe şi a cărui seducătoare personalitate sînt încă vii în amintirea mea şi a colegilor de prin anii 1931—1933 la „Academia" română din Valle Giulia.

Alte mărturisiri din volum privesc săpăturile de la Elaious începute în 1914 de cîţiva arheologi în straie militare, sub conducerea lui Chamonard, „veteran" al Şcolii franceze din Atena (p. 48—49), altele întîlnirea autorului cu directorul şi elevii liceului român din Bitolia (p. 176—77), altele, în sfîrşit, zelul dovedit în serviciul comandat de Carcopino de pe atunci tînărul Alexandre Eck, mai tîrziu profesor de istorie rusă la Universitatea din Bruxelles, pe care unii din noi au avut prilejul să-l asculte în anii celui de-al doilea război mondial la Bucureşti, la Universitate şi la Institutul de istorie universală, unde—pentru a acoperi poate activităţi mai puţin ştiinţifice şi mai puţin ştiute — preda un curs de instituţii medievale ruseşti, conducînd şi un seminar de istorie comparată.

Cel de-al doilea volum de amintiri al lui Carcopino (în ordine cronologică primul) interesează în mult mai mare măsură ştiinţa antichităţii, pe de-o parte prin preciziile pe care ni le oferă despre primele activităţi cărturăreşti ale autorului, pe de alta prin amănuntele şi caracterizările de care-i sînt pline paginile cu privire la maeştrii şi la tovarăşii de generaţie ai viitorului istoric al lui Caesar, în Roma primului deceniu al veacului nostru : de la Wolfgang Helbig şi monseniorul Duchesne pînă la Eugène Albertini şi Albert Grenier. Ansamblul e de cel mai viu interes şi de o lectură plăcută. Fără să se caracterizeze prin simplitatea cuceritoare a amintirilor lui Pierre de Nolhac, predecesorul său la Palazzo Farnese şi la Academia Franceză (scrisul lui Carcopino e mai căutat şi, în ciuda dorinţei de a apărea firesc, mai pompos şi mai academic), fără căldura documentului psihologic de o rară sensibilitate care sînt scrisorile lui Romain Rolland (alt farnesian ilustru de la începutul veacului) către Malwida von Meysenbug sau contesa Lovatelli, volumul pe care-l semnalez prezintă un interes indiscutabil şi, pentru cine a cunoscut personal pe autor sau vreuna din personalităţile evocate în paginile lui, un farmec care-i asigură un loc invidiabil în bogata literatură memorialistică emanînd de la literaţi şi cărturari prezenţi în viaţa spirituală a Romei de un veac încoace şi care pentru francezi începe — dacă nu chiar cu *Mémoires*

www.cimec.ro

d'Outre-Tombe ale lui Chateaubriand — cu *Amintirile din Italia* ale tînărului Renan, în drum spre Biblioteca Vaticană.

Dintre destăinuirile lui Carcopino privind primele-i cercetări şi publicaţii întreprinse în anii „romani", nu mi se pare lipsit de interes să reţin incidentul care — încă de la apariţia primului său articol în Mélanges de l'École Française de Rome — avea să-l opună lui M. I. Rostovtzev, în măsura în care oglindeşte deopotrivă dîrzenia tînărului debutant şi perfecta probitate a învăţatului de pe atunci celebru. „Ma première contribution aux Mélanges — citim la p. 74 urm. — dûment revêtue du silencieux *imprimatur* du directeur, parut dans le premier fascicule de 1905. J'y avais tâché de démontrer, contrairement à l'opinion courante, que les sociétés fermières de publicains formées à Rome par les richards de l'ordre équestre n'avaient pas eu accès aux adjudications des dîmes céréalières prelevées sur la Sicile : celles-ci étaient réservées aux soumissionnaires de l'île, sans distinction d'origine, conformément à la législation introduite à Syracuse antérieurement à la conquête et calquée sur le modèle hellénistique de la fiscalité alexandrine. Avec les illusions de la jeunesse, je comptais sur le choc psychologique produit, dans les milieux savants, par ma découverte. Hélas ! au lieu de l'applaudissement espéré, je reçus de la férule de Michel Rostovtseff un coup si rude que je m'en serais difficilement relevé si je l'avais mérité... Rostovtseff s'était référé à mes pages de 1905, mais pour les marquer au fer rouge. Il était excusable de les avoir lues trop vite et de ne point avoir pris de gants pour malmener l'obscur débutant que j'étais alors. Il s'était figuré que je n'avais fait que reproduire la doctrine que.. Zielinski avait exposée dans le *Philologus* et suivant laquelle le transfert en 75 av. J.-C., à Rome et sous l'autorité des censeurs, de la mise aux enchères des dîmes du vin, de l'huile, des fruits et des légumes, avait eu pour résultat de freiner la concurrence que les adjudicataires siciliens opposaient dans leur île aux sociétés fermières des chevaliers romains ; et il avait ajouté tout de go que je m'étais approprié l'opinion de mon devancier sans la citer : *nicht zitiert.* Je reçus ce double reproche comme une paire de soufflets et le rouge me montait au visage quand je songeais avec honte et colère que, par la diffusion de l'*Encyclopédie allemande*, je serais voué au mépris universel, comme le plagiaire qui avait aggravé sa fraude en essayant de la dissimuler... Contre le tort qui m'était causé, je protestai, dans une lettre véhémente, auprès de Wilhelm Kroll, qui dirigeait l'*Enzyclopädie* ; et je réclamai de lui une rectification. Il commença par alléguer qu'il n'était pas d'usage „*à l'Enzyclopädie*" d'accueillir des rectifications. Je repliquai que la raison ne valait rien puisque l'*Enzyclopädie* insérait des jugements calomnieux. Kroll, honnête homme, saisit Rostovtseff de cette affaire épineuse ; celui-ci, honnête homme lui aussi, comme les vrais savants, convint qu'il s'était trompé et tint à corriger sa méprise. C'est pourquoi aujourd'hui chacun peut lire, au frontispice du tome VII, une note avouant que ma thèse infirmait celle de Zielinski, au lieu de la copier. A ce premier et rugueux contact avec Rostovtseff, je gagnai de m'être fait l'ami qui ne devait plus cesser de me prodiguer ses encouragements avec une cordialité dont je conserverai jusqu'à la fin le souvenir".

www.cimec.ro

Tot atît de interesante, dar de un alt caracter, sînt revelaţiile despre împrejurările în care tînărul învăţat, în cursul unei misiuni temporare în Tunisia, avea să aibă bucuria de a descoperi, ajutat de un lucrător arab, importantul document epigrafic referitor la colonatul african îndeobşte cunoscut ca „inscripţia de la Ain-el-Djemala". Pe punctul de a părăsi Africa pentru a se întoarce la Roma, după o serie de periegeze fără rezultate notabile, Carcopino află de existenţa unei pietre scrise cufundate în albia unui rîu şi porneşte s-o cerceteze. „J'étais passé près de lui à deux reprises lors de mon excursion à Dougga, mais à l'aller, quand j'étais arrivé à sa hauteur, j'avais les yeux fixés sur les murs de Tebourseuk qui s'estompaient dans le lointain ; et au retour, j'étais trop fatigué pour prêter beaucoup d'attention au paysage. De ma route, au point où elle longeait l'oued Khalled, je n'avais remarqué que les taches colorées des lauriers-roses qui fleurissaient les bords fortement encaissés de la rivière. Cette fois, descendu sur la grève, je regardais avidement l'oued Khalled sans rien distinguer du *mektoub* qui m'avait été promis. „Il faut entrer dans l'eau", prononça le cheikh avec gravité. Au pied de sa rive abrupte et ravinée, un filet d'eau coulait, rapide, à quelques centimètres au-dessus du sol. Quelle ne fut pas mon émotion lorsque je vis, émergeant du fond vaseux où la pierre s'était enlisée de travers, le haut d'un cube de pierre dont les quatre faces étaient gravées de petites lettres latines immédiatement lisibles ! Et quelle ne fut pas ma joie, quand j'eus déchiffré une ligne sur un côté, deux et trois lignes sur les trois autres côtés, de reconnaître tous les éléments d'un texte relatif à la mise en culture, par ordre de l'empereur, des terres en friche ou depuis dix ans abandonnées ! Le cheik d'Ain Tounga aura été un bienfaiteur de ma carrière ; car je venais de recevoir de lui le plus beau des cadeaux qui m'aient été offerts. Lorsque le lendemain l'équipe de mes derniers ouvriers eu ramené en *araba* le gros bloc enfin sorti de l'oued Khalled, devant la maison, cantonnière d'Ain Tounga, et qu'enfin j'eus réussi à lire tout le texte que portaient les quatre faces, je m'aperçus que la réalité était plus belle que mes rêves : le document que, d'après le nom du douar le plus proche, on appelle l'inscription d'Ain-el-Djemala complétait la réédition, sous Septime Sévère, de la partie principale de ce texte historique, réédition qu'en 1893 avait publiée le docteur Carton. Une fois entièrement rétabli, le texte élucidait plusieurs des problèmes qu'avaient posés à Cagnat, Fustel et Mommsen l'inscription de Souk el Kmis, et à Edouard Cuq et Adolf Schulten celle d'Henchir Mettich. Ajourud'hui l'inscription d'Ain-el-Djemala, avec la plupart de mes restitutions, est entrée, non seulement dans le tome VIII du *Corpus*, mais dans les recueils de Droit romain" (p. 125—126).

Alte date inedite privitoare la activitatea autorului de-a lungul anilor petrecuţi în Italia ar merita să ne reţină atenţia, dacă spaţiul nu ne-ar fi măsurat. Din numărul lor, menţionez informaţiile despre explorările şi descoperirile din preajma gurii Tibrului, a căror sinteză se citeşte acum în teza-i celebră *Virgile et les origines d'Ostie* ; tot aşa, paginile de caldă recunoştinţă şi admiraţie pentru monseniorul Duchesne, multă vreme director al Şcolii franceze din Roma, a cărui nobilă figură a rămas neştearsă în amintirea tuturor celor ce l-au cunoscut. Pentru astfel de

www.cimec.ro

destăinuiri şi judecăţi, care îngăduie priviri asupra cutelor tainice ale sufletului şi înlesnesc judecarea echitabilă a omului şi a învăţatului, *Amintirile* lui Jérôme Carcopino din Italia şi Macedonia vor rămîne mărturii de preţ la îndemîna celor ce vor voi să reconstituie împrejurările în care s-a format şi afirmat personalitatea dascălului celui mai prestigios al generaţiei mele, fără îndoială unul din reprezentanţii cei mai înzestraţi şi străluciţi ai istoriografiei despre Roma din prima jumătate a veacului al XX-lea.

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

31. — *Un mot sur la date du 'Strategikon' de Maurice.* La récente édition critique du *Strategikon* de Maurice, procurée par Haralamb Mihăescu (Bucarest, Éditions de l'Académie, 1970), remet en cause la date de ce traité d'art militaire attribué par la plupart des critiques à un auteur très peu connu, dont le *floruit* est l'objet de discussions qui durent depuis un siècle. Les arguments philologiques qu'on a depuis toujours invoqués n'ayant pas conduit à des conclusions unanimement acceptées, on se demande s'il n'y a pas lieu de chercher, ne serait-ce qu'un *terminus post quem*, dans la mention par l'auteur du traité — et cela à deux reprises —, d'un certain type d'étriers dont la diffusion dans l'Europe médiévale peut être suivie de manière assez précise grâce aux découvertes archéologiques qui jalonnent la route de certains peuples migrateurs depuis la Chine jusqu'en Pannonie et en Europe du Sud-Est. Sans être absolument sûrs, les repères chronologiques qu'elles fournissent permettent d'attribuer au *Strategikon* une date quelque peu différente de celle traditionnellement admise : fin du VIIe ou plutôt VIIIe siècle au lieu du VIe ou premières décennies du VIIe siècle, date retenue par le dernier éditeur.

32. — *Un document et trois interprètes.* Un décret fragmentaire d'Istros publié en 1916 par Vasile Pârvan (*Histria IV*, p. 540, n° 2), réédité et restitué quelques années plus tard par Adolf Wilhelm (SEG I 328), a fait depuis l'objet d'un nouvel examen de la part de Iorgu Stoian (SCIV, IV, 1953, p. 681—704), qui, en contestant le bien-fondé des restitutions de Wilhelm et en s'en tenant aux leçons de Pârvan (lequel, aux lignes 5—6 du texte, croyait reconnaître une allusion à des πολιτικαὶ περιστάσεις), soutient qu'effectivement le document en question nous a conservé l'écho de certains troubles sociaux au cours desquels une partie du corps civique aurait été chassée de la ville par la faction rivale. Cette interprétation, fondée sur la traduction arbitraire du participe aoriste ἀπαχθέντων, a été contestée en 1967 par celui qui signe ces lignes dans ses *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 66, n. 113, où il fait observer,

* Les séries précédentes des *Notes de lecture* ont paru dans « Studii clasice », VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190.

www.cimec.ro

d'une part, qu'en bon grec ἀπάγεσθαι ne signifie pas « exiler », mais bien (au moyen) « emmener, emporter », et (au passif) « être conduit au loin, ravi, assujetti » ; d'autre part, que dans de nombreux textes hellénistiques ἁπαχθέντων est employé pour parler d'hommes saisis par des ennemis ou des brigands et, de ce fait, réduits à l'esclavage. C'est ce qu'avait parfaitement vu Wilhelm, dont les restitutions se fondaient précisément sur de tels textes parallèles, c'est ce que vient de montrer une fois de plus Pierre Ducrey, dans sa thèse sur *Le traitement des prisonniers de guerre en Grèce ancienne*, où cet emploi d'ἀπάγω est étudié soigneusement à partir d'exemples aussi nombreux que pertinents.

33. — *Halmyris et Ozolimnè.* En s'attachant, dans un travail récent sur *Les Petcehnègues au Bas-Danube* (Bucarest, 1970), à réfuter l'opinion de ceux qui, dans *L'Alexiade* (II, p. 104), avaient identifié l'étendue d'eau désigné par Anne Comnène comme *Ozolimnè* avec le lac Halmyris (aujourd'hui Razelm, au nord de la Dobroudja), l'auteur, Petre Diaconu, croit pouvoir invoquer, parmi d'autres arguments contre cette localisation, l'incertitude où nous serions quant à l'existence dans l'antiquité d'un lac Halmyris (p. 123, n. 433). Contre cette erreur manifeste, on rappelle que le cordon litoral qui, en fermant toute une série de golfes au sud du Delta eu Danube, a ounné naissance aux lacs appelés de nos jours Razelm, Zmeica, Golovița et Sinoé, était formé dès l'époque hellénistique, comme il résulte d'un passage de Polybe (IV 45) cité et commenté dans *Contribuții la istoria veche* [2], p. 32—67 ; en outre, que le lac même de Halmyris est cité sous ce nom par Pline (*n.h.* IV 79) , avant de figurer — aux premières années du IIe siècle — comme un point de repère topographique dans le document connu sous le nom d'Ὀροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑπατικοῦ (SEG I 329 = *Contribuții* [2], p. 353, l. 3).

34. — *Les souvenirs de Jérôme Carcopino sur Rome et la Macédoine.* Dans les deux derniers écrits de Jérôme Carcopino, — *Souvenirs romains* et *Souvenirs de la guerre en Orient*, parus respectivement en 1968 et 1970, — on relève pour les commenter un certain nombre de passages faits soit pour éclairer la personnalité de l'auteur, soit pour fournir des renseignements sur son activité comme pensionnaire de l'École Française de Rome, tantôt en Italie et tantôt en Tunisie. Ces derniers travaux ont culminé par la découverte et la publication en 1906 de l'inscription d'Ain-el-Djemala, d'un intérêt capital pour l'étude du colonat africain ; des explorations à l'embouchure du Tibre et dans la région de Prattica devaient lui fournir les thèses principales de son *magnum opus* : *Virgile et les origines d'Ostie.*

www.cimec.ro

DISCURSURILE DIN „ILIADA" ŞI PROBLEMA UNITĂŢII DE REDACTARE

DE

MIHAI NASTA

Multă vreme disputa dintre *unitarieni* şi *analitici* în domeniul studiilor homerice a pornit de la argumente de ordin subiectiv sau de la inventare ale contradicţiilor semnalate la tot pasul de acribia unor filologi raţionalişti (lipsiţi de orice înţelegere pentru logica poeziei).

În ultimele decenii au apărut totuşi simptomele unui reviriment semnificativ: analiticii se străduiesc să-şi „unifice" argumentarea, pentru a propune teorii globale (referitoare la compoziţia sau la „redactarea" poemelor), iar unitarienii îşi reiau şi ei tezele, pornind de la demonstraţii de amănunt. Deşi socotim mai verosimilă revizuirea teoriilor analitice, una din cercetările recente, consacrată discursurilor din *Iliada*[1], ni s-a părut deosebit de valoroasă, atît pentru temeinicia metodei, cît şi pentru nuanţările introduse de autor (de natură să încurajeze, în pofida propriilor sale opinii, tocmai noua „sinteză analitică"). Autorul ne făgăduieşte o continuare, prin extinderea cercetărilor asupra *Odiseei*. Deocamdată, încă din această fază, investigaţia discursurilor ajunge la concluzii care stimulează dezbaterile, precizîndu-se numeroase puncte de vedere şi achiziţii teoretice ferme cu privire la structura poemelor homerice.

Autorul pare de la început convins de unitatea *Iliadei* şi ne dă să înţelegem că postulează *ipso facto* noţiunea de paternitate unică, în spiritul scrierilor lui Schadewaldt — deci strîns legată de integritatea organică. După ce s-au succedat nenumărate lucrări în care analiza însemna desfacerea poemului în multe straturi, cu totul diferite (unele apărute independent)[2], regăsim destul de frecvent în abordarea problemei homerice teoriile unui curent filologic „unitarian temperat". Totuşi, trebuie să recunoaştem că „modernitatea" noilor concepţii apărate de Lohmann (fără să le dezvolte totdeauna în mod explicit) reprezintă în bună măsură un compromis. Capitolul care ne permite să constatăm cel mai bine acest lucru se intitulează (IV) *Die „Paradigmatische Spiegelung"*, iar unul din subcapitole (ultimul) discută tocmai despre *Tehnica homerică a compoziţiei orale ca relicvă de „Oral Poetry"* (în germană „Die... Kompositionstechnik als Relikt der O.P.", p. 209—212)[3]. Manifestarea unor legi sau tendinţe structurale de compoziţie, care se bazează la rîndul lor pe un principiu mnemotehnic, au înlesnit de-a lungul veacurilor atît conceperea, cît şi recitarea de tip rapsodic („Rhapsodenvortrag"), în condiţiile unei oralităţi, care se bizuie adeseori pe tehnica improvizaţiei (p. 210—212).

---

[1] Dieter Lohmann, *Die Komposition der Reden in der Ilias* („Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte", Band 6), Berlin, 1970, Walter de Gruyter, în 8° — X + 309 pagini. Întregul stil ce cercetare al prezentei monografii este influenţat de metodele conducătorului ei, Walter Jens, deţinătorul unei catedre de retorică generală la Universitatea din Tübingen.

[2] Cf. în acest sens discutarea lucrărilor lui Kullmann şi G. Schoeck în darea de seamă a d-nei A. Piatkowski din această revistă, vol. VII, p. 439 şi urm.

[3] Bibliografia nu citează în mod surprinzător lucrările lui Milman Parry şi nici nu aprofundează comparaţiile cu epica sîrbească. În general materialul comparativ pentru celebra *Ringkomposition* nu este aproape de loc luat în considerare.

StCl, XIII, 1971, p. 191—200, Bucureşti

www.cimec.ro

Totuşi Lohmann se distanţează de poziţia teoreticienilor oralităţii depline a poemelor homerice. Arta evoluată a poetului *Iliadei*, susţine el, presupune de fapt o metodă de lucru mai complexă, asemănătoare cu cea utilizată pentru dezvoltarea unui roman, în condiţiile redactării, oarecum simultane, a părţilor constitutive. Tehnica literară obişnuită, cu reveniri savante, nestereotipe, implică aşadar existenţa scrisului şi a deprinderilor ajunse de pe acum în faza unei compoziţii treptate, care urmăreşte dezvoltarea unui plan, ba chiar „umplerea" şi coarticulările unor scheme potrivit acestui plan foarte amplu. Autorul *Iliadei* ar fi lucrat după metoda întrebuinţată ulterior de literaţi, aşa cum ne indică de exemplu înseşi mărturiile unor contemporani ai lui Virgiliu : poemul epic era clădit mai întîi cu dimensiunile unui edificiu de proporţii considerabile ; *se aşezau din loc în loc stîlpi de lemn printre coloane*, pentru a sprijini alcătuirea întregului ; apoi, pe măsură ce înainta lucrarea şi se umpleau golurile, zidăria definitivă înlătura proptelele[4].

Am scos în evidenţă aceste puncte de vedere din dorinţa de a situa doctrina pe care se întemeiază în cele din urmă demersul exegetic al acestei cărţi. De fapt, în ultimele capitole este vorba de rezultatele la care Lohmann ajunge inductiv ; dar ele nu fac decît să dezvolte germenii unor idei fundamentale, care l-au călăuzit pe autor încă de la primele pagini. Principiul mnemotehnic, propriu artei rapsodice primordiale, capătă denumirea de *meşteşug al cuburilor* (sau *tehnica jocului de cuburi* : „Baukastentechnik"). Or, legile structurale inerente acestui proces creator (cf. subcapitolul „Der dichterische Schaffenprozess") îşi au rădăcinile într-o „praxis" de tip meşteşugăresc, din perioada oralităţii pure, cînd nu se putea încă recurge la scris. Epoca *Iliadei* reprezintă însă o dezvoltare mult mai rafinată, de natură conştientă un fel de sinteză literară, care ar purta pecetea unei singure personalităţi. În această privinţă, Lohmann ţine să se diferenţieze net de adepţii şcolii mai noi anglo-saxone — orientare încurajată în special de A. Lord. Punctele comune şi motivarea divergenţei sînt formulate clar : „Hier (*i.e.* în problema unei poezii care n-ar avea obiceiul să recurgă la scriere) münden unsere Untersuchungen in die Ergebnisse der sogenannten „Oral Poetry" ein — mit einem bedeutsamen Unterschied : Homer selbst steht bereits deutlich *ausserhalb* dieser ursprünglichen Kompositionstechnik. Er füllt die anfänglich rein technischen Formen mit neuen Funktionen, ihm kommt es, wie unsere Analysen zeigten, in erster Linie auf die poetische Effekte und Spielungen an, das mnemotechnische Element mag noch eine Rolle spielen (der Rhapsodenvortrag !), aber es ist deutlich zweitrangig geworden. Die kunstvolle „Ausarbeitung" der beobachteten Kompositionsformen schliesst eine mündliche Entstehung der Ilias mit Sicherheit aus" (p. 211—212). Afirmaţia ni se pare încă prea categorică. O dată ce sîntem din nou pe calea cea bună — adică ne încadrăm într-un curent de opinie care, în ultimii douăzeci de ani, nu a încetat să demonstreze că întreaga literatură elenică anterioară epocii elenistice este orientată în primul rînd spre auditor şi nu spre cititor — , atunci trebuie de asemenea să recunoaştem că înseşi principiile creaţiei orale s-au dezvoltat în mod proporţional şi au devenit mai îndrăzneţe o dată cu folosirea consecventă a scrisului, care se menţine totuşi în zona mijloacelor auxiliare (fiind utilizat extensiv la un moment dat — poate de prin secolul IX — numai pentru a se verifica cu ajutorul celor însemnate felul în care se pot combina unităţi epice mai mari sau grupuri de versuri, zămislite *în memorie* sau în procesul recitării). În opinia noastră recitarea epică rămîne pînă în secolul V un izvor dătător de viaţă : din acest flux al dicţiunii epice (care este totodată un fel de a fi specific oralităţii) se desprind alternativ *diatezele creatoare* (momentele generative, cînd rapsodul inventează sau compune pentru prima oară un cînt nou, dezvoltă filonul epic οἰμή, „şirag al spuselor") şi *diatezele reproductive* (în terminologia engleză procesul axat pe „delivery"), activitatea predominantă pentru aezi

[4] A se vedea mărturiile biografiilor antice despre Virgiliu şi cele spuse în Suetonius, *De poetis*, ediţia Rostagni. Problema este reluată din alt punct de vedere şi de G. Germain în *La Genèse de l'Odyssée*, Paris, 1954.

www.cimec.ro

şi rapsozi, chemaţi să recite din poemele învăţate şi în bună măsură *regenerate* de ei. Între cele două diateze se inserează şi performanţele mixte, cînd recitarea din tezaurul tradiţional se combină sau se articulează cu repetiţii mai ample, cu intercalări de pasaje întregi (anexate în special cu ajutorul formulelor şi al diferitelor varietăţi de *topoi* şi paradigme), împrumutate uneori altui poem sau altui ciclu. Pe această cale tocmai, adică prin folosirea intercalărilor, au apărut în urzeala *Iliadei* primele interpolări şi „racordurile" (Bérard) au lăsat în textul scris vestigiile multor discrepanţe şi contradicţii. Pe de altă parte, în orice epocă un cînt, o scenă sau un poem dintr-o alcătuire epică dinainte cunoscută, redată de obicei în mod tradiţional (deci „transmisă" literal), se pretează unor îmbogăţiri, se modifică în mod neprevăzut, în urma unor procese de amplificare rapsodică, bazate adeseori pe improvizaţii[5]. Dacă textul aşa-numitei „vulgate alexandrine" este relativ închegat, această organicitate se datorează atît unor eliminări, cît şi a unor emendări sau reelaborări destul de întinse, pe care le operaseră celebrii διασκευασταί, poate chiar după secolul VIII, în faza de stabilizare şi ordonare a textului scris, cînd nu se mai improviza şi nu se mai genera nici un fel de ἔπος sau de filon cu adevărat viu (pentru bunul motiv că oralitatea creatoare cedase locul „redactorilor").

Am acumulat înadins precizările şi obiecţiile noastre în prima parte a dării de seamă, deoarece, după cum se va vedea, relaţiile dintre diferite tipuri de compoziţie (a discursurilor) pledează mai degrabă pentru compoziţia *Iliadei* în două sau trei faze cu totul diferite, ultimul poet reuşind să obţină o dezvoltare spectaculoasă — şi probabil să realizeze o unitate superioară în cadrul *Ahileidei* — prin prelucrarea cîntului IX, care a devenit un adevărat focar de corelaţii, axul de simetrie sau de „oglindire" (*paradigmatische Spiegelung* la Lohmann) pentru compoziţia discursurilor din cînturile 11, 16, 19—22, 24.

Dar să vedem acum ce structuri — sau chiar ce tipare ale compoziţiei — a reuşit să determine cercetarea discursurilor (este în fond o adevărată descoperire foarte importantă a lui Lohmann, deoarece 90% din vorbirea dialogată a poemelor pare să ţină seama de aceste tipare). Modernizînd oarecum terminologia întrebuinţată, vom spune că elementele de configuraţie se manifestă în text prin structura conţinutului de semnificaţie sau structura semnificatelor care alcătuiesc enunţuri similare sau chiar identice din punct de vedere tematic (de exemplu interpelarea sau interogaţia retorică, Il. *14*, 42—43); ameninţarea, *14*, 46—47; ideea împlinirii, *14*, 44—48 etc.). Felul în care se repetă şi mai ales corespund (sau îşi răspund) enunţurile (şi semnificatele), luate cîte una, cîte două, cîte trei — sau în grupuri mai cuprinzătoare — , propune investigaţiei (şi lecturii, respectiv audiţiei atente) posibilităţi de combinare bazate pe trei principii fundamentale:

1. Compoziţie inelară (*Ringformig*) închisă: *A B A*
2. Articulare paralelă (*parallele Gliederung*): *A B A B*
3. Înşiruire liberă (*freie Reihung*): *A B C...*

Bineînţeles, cele mai importante tipare ale compoziţiei sînt primele două: „Ringkomposition" şi articularea enunţurilor paralele, tratate în amănunt, atît din punct de vedere al morfologiei lor, cît şi la nivelul implicaţiilor de conţinut (dezvoltarea principalelor teme dramatice ale poemului). Dar pentru o cuprindere cît mai sistematică a tuturor combinaţiilor (şi speciilor mai dezvoltate) de vorbire dialogată în categorii formale (totodată tipuri de compoziţie oratorică), împărţirea pe capitole mai ţine seamă şi de următoarele corelaţii (în sensul strict al cuvîntului): formele definite mai sus îşi găsesc o aplicare fie (1) în interiorul discursurilor, deci în configuraţia numită *Innere Komposition* (prescurtat I.K.), respectiv „compoziţie

[5] Aici tocmai nu sîntem de acord cu Lohmann; chiar *după* aşa-zisa „redactare pisistratidă", un rapsod de talent a mai putut adăuga un număr considerabil de versuri, împrumutate din alt context şi apoi cimentate cu anumite modificări („mises au jour" şi adaptări) în textul *Iliadei* tradiţionale.

www.cimec.ro

internă", (2) fie în *Äussere Komposition*, sau „compoziție externă" (A.K.), fie (3) în configurația mai întinsă care leagă enunțuri și teme (sau diferite tipuri de semnificate) ale discursurilor din scene diferite, despărțite uneori între ele printr-un număr mare de versuri, prin cînturi întregi. Aceste corespondențe la distanță alcătuiesc pentru Lohmann, atunci cînd apar sub o formă organizată, „compoziția care împietează" (*Übergreifende Komposition*, prescurtat U.K.) [6]. Mai ales în asemenea cazuri mi se pare că avem de-a face cu ultimul mare poet (poate al treilea autor) al *Iliadei*, care a lucrat și la dezvoltarea unitară a *Odiseei*. El capătă în sfîrșit o perspectivă de ansamblu, armonizează discursurile prin reliefarea unor legături de corespondență, aprofundează caracterele dramatice, zbuciumul conștiinței, psihologia caracterelor.

Primul capitol (p. 12—94), deși se intitulează „Compoziția internă", se ocupă succesiv de morfologia structurilor inelare („Ringkomposition") și de compoziția paralelă — la care se mai adaugă și formele combinate. În subcapitolul despre „Ringkomposition" autorul procedează (așa cum va face pînă în pragul secțiunii finale, consacrate cîntului IX) prin gruparea faptelor în ordinea importanței lor, care nu coincide cu șirul neîntrerupt al cînturilor. Fenomen semnificativ: în afară de cînturile II, V—VI, cele mai importante structuri inelare apar după cîntul IX; mai ales în XIV—XV, XVII, XXIII. Cea mai întinsă structură inelară ne-o înfățișează gruparea sfaturilor adresate de Nestor fiului său Antilohos, înaintea concursului de care: c. XXIII, vv. 306—348. Metoda întrebuințată de Lohmann constă, aproape totdeauna, în redarea conținutului discursurilor prin parafraze — mai succinte — grupate astfel încît să scoată în evidență elementele identice sau similare. În această monografie citatele grecești sînt extrem de rare, analiza elementelor de textură verbală se face numai în mod subsidiar. Aproape totdeauna ni se descrie în metalimbajul cercetătorului conținutul discursurilor. Totuși caracterizarea tipurilor de discursuri și de enunțuri merge pînă la surprinderea unui număr mare de amănunte. Ce-i drept, cu acest sistem se omogenizează structura unor dialoguri; pe alocuri integrarea anumitor enunțuri în cutare sau cutare tipar tematic (expresia unor idei anume) se face forțat, de vreme ce nu se reproduce textul — nici măcar nu se dau (în multe cazuri) traduceri, analiza mărginindu-se la redarea ideilor (a spuselor). În ciuda unor asemenea „citate indirecte", se cuvine să recunoaștem — încă o dată — justețea unui număr mare de analize. Dar această adeziune pe care o dăm în multe cazuri analizelor lui Lohmann nu poate fi acordată fără rezerve întregii cărți, tuturor „parafrazelor", întocmite după același tipic. Nu dispunem aici de spațiul necesar pentru o critică la fel de amănunțită cum este descrierea discursurilor și a procedeelor de „articulare" a semnificației. De altfel, independent de alterările sau „restructurările" pe care metoda lui Lohmann le impune, uneori în mod forțat, obiectului de investigație, o bună parte din rezultate rămîn valabile. Pentru a ilustra justețea și veridicitatea lor iată de pildă analiza discursului sus-menționat din c. *23*, vv. 306—348, cu enunțarea temelor și gruparea lor în formă inelară:

v.v. 306/308 Nestor face o introducere [a discursului său către Antiloh].

a 309—312 — *Pesimism*

Te pricepi să conduci carul pentru a depăși borna („meta"), dar telegarii tăi sînt cei mai zăbavnici; de aceea „mi-e c-ai să dai de păcate". Ce-i drept, dacă telegarii celorlalți sînt mai iuți, în schimb conducătorii nu sînt mai dibaci decît tine.

[6] Pentru teoria dezvoltată a formelor respective — al treilea tip de compoziție —, a se vedea *Vorbemerkung* (p. 9—11) și capitolul IV, la care ne-am referit anterior: *Paradigmatische Spiegelung* și *Gesamtzusammenfassung*, p. 277 și urm.

www.cimec.ro

Îndemn

b 313—318 Păzeşte-te să nu ţi-o ia nimeni înainte.
Se dezvoltă motivul μῆτις (şi μητίσασθαι), „chibzuinţa prevăzătoare", prin care îşi arată supremaţia atît tăietorul de lemne, cît şi cîrmaciul, la fel cum excelează, prin aceeaşi calitate, conducătorul, de care [7].

Caracterizarea generală a conducătorului, articulată în două tipuri de semnificate:

c 319—325
1) 319—321 [negativ]: cine se încrede numai în cai şi în carul său nu-şi poate struni telegarii.
2) 322—325 [pozitiv]: cel care posedă meseria poate birui prin vicleşug, chiar dacă se întrece cu telegari mai slabi.

d 326—333 *Descrierea „ţintei"* (*meta*) — stîlpul din capătul traseului de alergare.

Indicaţii practice

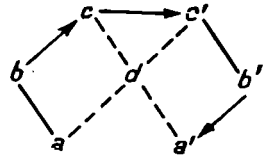
c' 334—342
1) 334—340 a. [semnificat pozitiv]: felul în care trebuie mînaţi caii pentru a ocoli stîlpul din scurt.
2) 340 (b)—343 (a) [semnificat negativ]: să eviţi atingerea stîlpului, ca să nu sfărîmi carul, spre bucuria duşmanilor.

b' 343 „Fii dar cuminte, iubitul meu fiu, şi păzeşte-te bine" [8].

Optimism

a' 344—348 dacă vei trece de ţintă, nimeni, chiar de-ar mîna un cal năzdrăvan, nu te va prinde din urmă.

Nu putem fi decît de acord cu această parafrază, cu gruparea enunţurilor care dezvoltă ciclic anumite idei. Avem deci Ringkomposition, cu structura: $a—b—c—|d|—c'—b'—a'$. Sau, cu o aşezare care tinde spre un *chiasmus* (sau *hiasm*), în jurul enunţului (sau al „semnificatului") nepereche din $|d|$:

Pe marginea consideraţiilor lui Lohmann, de la p. 15—19, se mai cuvine să adăugăm că mai există şi corespondenţa de textură verbală între *b* (313—318) şi *b'* (343), deşi lungimea segmentelor (numărul versurilor) nu respectă o proporţie echilibrată. În ambele cazuri

[7] Avem aici un fel de *exemplum*, propunerea unui prototip de îndemînare — potrivit unui *topos* al gîndirii sapiențiale (şi am spune noi al *omileticii* „avant la lettre"), pe care L. îl discută în ultimul subcapitol: 4. *Exempla, Vergleiche, Genealogien als Bauelemente der Redestruktur.*

[8] Segmentul *b'* este mult mai scurt decît *b*. Vezi şi consideraţiile noastre *infra*. Nu există de fapt simetrie formală perfectă în multe din aceste structuri compoziţionale, clădite „more geometrico" mai mult la nivelul semnificatelor. Ce-i drept, în altă serie de texte homerice geometrismul texturilor tinde către o simetrie mai rigidă.

www.cimec.ro

îndemnul cuprinde pe ἀλλά (hortativ) şi pe φίλος. La fel, există o anumită omologie verbală (nerelevată) între sfîrşitul primei pericope a *Ring*-ului (314—325) şi ultima parte din a doua *pericopă*. În ambele cazuri se schiţează o progresiune, marcată prin elemente anaforice: μήτι τοι.../ μήτι δ' αὖτε...../ μήτι δ'...../. Iar spre sfîrşit (vv. 345—346): οὐκ ἔσθ' ὅς κε... οὐδέ.../ οὐδ' εἴ κεν.

Abia în capitolul intitulat *Formele combinate* (p. 40—69) intrăm în domeniul complexităţii specifice pentru o tehnică evoluată. Din nou o împrejurare semnificativă: prezintă o asemenea complexitate acele cînturi lungi, care au fost (aşa cum au presupus mulţi cercetători pînă la Lohmann), cel puţin o dată prelucrate *şi/sau* „lărgite": I, II, IV, V, XVI, XIX[9]. Autorul nostru nu admite însă această ipoteză şi trage din nou concluzii „poetologice" în privinţa unei metode de lucru moderne „eine vor und zurückgreifende Arbeitsweise mit Vorausplannung und Korrektur" (vezi în general consideraţiile sale de la p. 65—69). Ca prototip de cuvîntare amplă, în care se combină atît paralelismul simplu (*a*, *b*, *a'*, *b'*), cît şi structura inelară (a b b' a'), se poate cita discursul lui Odiseu din *Il.*, c. XIX, 155—183, unde se dezvoltă trei teme: I) îndemnul (ὀτρύνειν) adresat lui Ahile să amîne lupta pînă se întăresc aheii; II) darurile (δῶρα) ce vor aduce despăgubirea eroului; III) consideraţiile prin care i se explică şi lui Agamemnon cît are de cîştigat (moralmente) de pe urma împăcării. Schematic discursul se articulează astfel:

I) 155—172 Tema „ὀτρύνειν"

A. *a* 155—157 Îndemn negativ
b 157—159 Motivare
a' 160—161 Îndemn pozitiv

B. 162—170 Motivare teoretică explicită
1 162—166 — negativă
2 167—170 — pozitivă

A'. 171—172 Îndemn pozitiv: „dă poruncă oamenilor să se împrăştie şi să pregătească cina"

II) 172—180 Tema „δῶρα"

a 172—174: cinstirea lui Ahile în faţa tuturor aheilor
b 174 b... şi pentru propria lui mulţumire
c 176—177 cînd Agamemnon va jura că nu s-a atins de Briseis
b' 178 şi astfel va putea să aline şi sufletul eroului,
a' 179—180 totodată va fi o cinstire adusă oarecum oficial, prin ospăţul bogat, oferit în cortul lui Agamemnon.

III) 181—183 Cuvintele adresate lui Agamemnon

După cum se vede, enunţurile (tematice) se grupează concentric şi totodată „îşi corespund dialectic", axate în jurul unei „theoretische Abhandlung über das ganz und gar unheroische Thema: Ein guter Soldat muss auch gut essen. Alles in Form einer 9 Verse umfassende Gnome..." (p. 66 şi nota 112).

De o mare acuitate sînt observaţiile din capitolul II, despre problemele compoziţiei externe a discursurilor („Die Äussere Komposition der Iliasreden", p. 95—156). Aici Lohmann insistă, printre altele, asupra tehnicii de conducere a dialogului („Die Technik der Dialogführung"). Se arată în ce fel toate luările de cuvînt succesive în duelul oratoric Ahile-Agamemnon din cîntul I, vv. 116—187 („Agoraszene") sînt o dezbatere amarnică care se înverşunează la fiecare atac asupra celor două puncte de discordie: I) restituirea Hriseidei; II) darul de compensaţie (γέρας). Aşa-numita dezvoltare a compoziţiei externe leagă în acest caz

[9] Cîntul IX este tratat de o parte şi în fond sintetizează majoritatea formelor compoziţionale. Cînturile XI—XV prezintă mai mult „tehnica împietării".

www.cimec.ro

prin corespondenţe la distanţă — de la un discurs la altul — enunţarea unei teme şi replica prin care se răspunde pe aceeaşi temă, deci: $a \rightarrow b \rightarrow c \sim a' \rightarrow b' \rightarrow c' \ldots$ etc. (vezi şi tabloul amănunţit, referitor la corelaţiile din cele cinci discursuri ale disputei Ahile-Agamemnon, la p. 135). Se poate susţine aşadar că există un fel de „pathos" al argumentării, urmărind să transforme dialogul în luptă oratorică pentru epuizarea unor teme: în sensul acesta discursurile sînt legate „din afară", deşi ele nu fac decît să adîncească un filon unic, al problemei de drept, al învinuirilor din care izbucneşte marele conflict.

În mai toate formele de vorbire dezvoltată (în general un dialog oratoric) de care se ocupă jumătate din monografia lui Lohmann predomină tehnica dezvoltării, bazată pe juxtapuneri (suprapuneri) şi îmbinări variate, cu inserţii clare, după chipul şi asemănarea jocului de cuburi („Baukasten") sau al potrivirii pietrelor de construcţii, în aşa fel încît se pot deslui clar „liniile de îmbucare" (*deutliche Fugen*). Dar de la subcapitolul 4, intitulat *Durchstrukturierte Redeszenen* (p. 145—156), urzeala devine mult mai complicată. Se începe cu scenele în care fiecare din *pericope* (sau entităţile discursive ale unui interlocutor), deşi reia oarecum simetric temele (pentru a combate sau a răspunde exhaustiv), nu mai delimitează cu toate acestea fiecare idee, ci admite tranziţii marcate, enunţuri solidare în care se îmbină (atît pe planul expresiei sintactice, dar mai ales la nivelul formulării „tematice") mai multe curente de semnificaţie. Prin aceste noduri de tranziţie elementele se „interstructurează" (un echivalent aproximativ al termenului german *Durchstrukturierung*).

Anumite forme de interstructurare nu denotă neapărat un meşteşug mai avansat, dar ne introduc adeseori într-o lume de motivări suprapuse. Chiar dacă nu s-a modificat radical tehnica propriu-zisă a compoziţiei — şi aşa destul de evoluată —, resorturile acţiunii epice lucrează tot mai mult pe două registre: întîmplările din planul realităţii nemijlocite şi pregătirea sau continuarea şi deznodămîntul lor: coerenţa lor văzută de sus, în urma predestinării divine. Nu este vorba numai de un *deus ex machina* (sau de un „apparatus" tradiţional), ci de o imixtiune din ce în ce mai organizată a Olimpienilor. În mod paradoxal, chiar dacă numărul intervenţiilor pe cîmpul de bătaie se împuţinează, polemicile şi „sortirile" care manifestă voia zeilor iau o pondere tot mai însemnată. Mai ales de prin cîntul XV, arbitrajul lui Zeus se face simţit în cele mai diferite situaţii. Chiar şi dialogurile cu zei din I, II sau pildele impresionante din IX poartă pecetea unor prelucrări din perioada în care *Iliada* noastră căpăta înfăţişarea epopeii tragice — poemul în care soarta oamenilor se hotărăşte între cer şi pămînt (printr-un dozaj misterios de învrăjbire pasională şi de ordine suprafirească, impusă cu violenţă pămîntenilor). Aceasta este opinia pe care ne-o întăreşte lectura cărţii lui Lohmann (în ciuda faptului că analizele sale nu vor să recunoască importanţa unei ultime restructurări a poemului, menite să dea un fel de contrapondere geometrismului arhaic şi multiplelor acţiuni care-şi găseau deznodămîntul numai pe cîmpul de bătaie). Tocmai discursurile zeilor din cîntul XXIV, vv. 33—76, unde se hotăreşte restituirea cadavrului mutilat al lui Hector, devin revelatoare pentru sinteza operată în final. Aşa cum arată Lohmann (p. 152—156), aici există o controversă organizată între Apolon şi Hera: fiecare discută paralel „primatul" lui Ahile — atît „sublimitatea" cît şi lipsa lui de măsură — şi drepturile lui Hector de a obţine riturile incinerării. În replica ei Hera inversează oarecum „tezele" lui Apolon şi întăreşte contraargumentele printr-o răsturnare în structura enunţurilor. Deci faţă de afirmaţiile lui Apolon, potrivit cărora /a/ Ahile prin mînia lui nemăsurată a încălcat normele prescrise de ἔλεος şi αἰδώς (aici se insinuează comparaţia tîlcuitoare cu *leul*); /b/ orice muritor, chiar dacă şi-ar pierde fiul sau fratele, născut din acelaşi pîntec, trebuie să cedeze fiindcă numai astfel sufletul muritorilor este îndurător (τλητόν) — şi cum /a'/ Ahile este vrednic de indignarea noastră, deoarece maltratează un cadavru şi „ţărîna mută"... Hera combate ideea din /a/: nu există o măsură comună pentru cinstea ce se cuvine acordată lui Hector şi lui Ahile deoarece /b/ unul era muritor; celălalt se trage dintr-o zeiţă... În momentul acesta intervine însă Zeus, care continuă el însuşi argumentarea Herei în altă direcţie, pentru a concilia tezele

www.cimec.ro

antagoniste : /a'/ nu este vorba să acordăm același rang celor doi eroi. Totuși, /A'/, trebuie să ținem seama de evlavia pe care ne-a arătat-o Hector, să facem un demers prin mijlocirea Tetidei etc. etc. Astfel soluția de compromis scoate dintr-un impas argumentarea, dar totodată sintetizează enunțurile. Foarte concludentă mi se pare aici comparația cu *Odiseea*, unde se desfășoară, exact după același tipic, argumentarea din *Adunarea zeilor*, c.I, 32—95, cînd Atena reușește să-l convingă pe Zeus că soarta lui Odiseu, prigonit de ura unui singur zeu, nu poate fi pusă în balanță cu destinul rezervat lui Egist. Să ne gîndim că o scenă similară se repetă, tocmai pentru racordare (sau în orice caz „relansarea narațiunii"), în cîntul V al *Odiseei* : și acolo enunțurile vor fi structurate printr-un fel de progresiune transversală, abandonîndu-se gruparea concentrică sau acumularea închisă de „cuburi". Tocmai după ce constată această similitudine tulburătoare în meșteșugul compoziției, acolo unde trebuie *regizată* în ambele poeme interferența planului divin cu cel omenesc [10], Lohmann ajunge la următoarea încheiere : „Die Götterszenen der *Ilias* gehören einer späteren Ausarbeitungsperiode durch den gleichen Dichter Homer an, in der eine mit der Zeit weiterentwickelte Form der Baukastentechnik Verwendung findet. In diesem Fall spräche vieles dafür, dass die *Odyssee* — oder ein Teil de *Odyssee* — tatsächlich ein Alterwerk Homers ist". Diferențele sau chiar contrastele din arhitectonică și întreg limbajul celor două poeme au fost bine caracterizate chiar și în istoria literară reprezentativă a lui Wilhelm Schmid [11]. Faptul că există însă și straturi comune foarte importante, dintre care unul aparține în orice caz redactării finale a *Iliadei* — iată o achiziție fundamentală a ultimelor decenii. Dar tocmai în acest stadiu mi se pare că ipoteza compunerii *Odiseei* la bătrînețe se potrivește mai degrabă cu mentalitatea scoliaștilor. Ori admitem că ultimul poet al *Iliadei*, despărțit printr-un interval nedeterminat de primii aezi ai ciclului troian, venind poate după ce trecuseră secole de la primele poeme despre mînia lui Ahile, lucrează simultan la dezvoltarea *Odiseei* sau, în ipoteza unor transformări mult mai profunde, recunoaștem că *Iliada* devenise deja un poem celebru, consacrat, în vremea cînd un alt rapsod racorda scenele cu zei odiseene, rivalizînd cu prototipul celebru [12].

Tot prin corelații la distanță, la intervale care însumează uneori sute de versuri, se leagă discursurile decisive sau caracteristice pentru un personaj, pentru o răscruce a evenimentelor în cadrul „compoziției care impietează" (cf. cap. III, *Die „Übergreifende Komposition" der Iliasreden*, p. 157—182). Așa cum există în multe situații un determinism al caracterelor, (o acțiune corosivă sau modelatoare a pasiunilor invariante), se manifestă și în planul expresiei o dezvoltare omologică a enunțurilor : același model de argumentare, cu teze similare, ori de cîte ori Polydamas (pentru a lua numai acest exemplu) critică și încearcă să modifice inițiativele lui Hector, felul său de a se comporta în luptă. Este grăitoare în acest sens analiza celor patru discursuri ale lui Polydamas (XII, 61—79 ; 211—229, XIII, 726—747 ; XVIII, 254—283 ; în monografia de față la p. 179—182). Reiese tocmai de aici că „pentru o cercetare mai precisă a compoziției care impietează" (*Übergreifende Komposition*) nu mai ajunge să ne limităm la discursuri. Întreaga scenă, constelația personajelor într-o situație determinată, felul lor de a se comporta și de a suferi (*ihr Tun und Erleiden*) — totul trebuie inclus laolaltă cu discursurile în analiza „compoziției". Am avut prilejul să înfățișăm ideea oglindirii paradigmatice („Paradigmatische Spiegelung", capitolul IV al cărții) cînd am vorbit de teoriile și tezele lui Lohmann referitoare la compunerea unitară (prin redactare în scris) a întregii *Iliade*. Am arătat în ce măsură multe rezultate juste pot fi folosite mai degrabă pentru a demonstra o redactare multiplă (cu mai mulți autori). Din cele constatate de filologul german

[10] De fapt această idee, a funcției identice pe care o îndeplinesc cel puțin patru adunări ale zeilor din două poeme diferite, nu a fost dezvoltată pînă la ultimele ei consecințe în studiul filologului german.

[11] Cf. *Griechische Literaturgeschichte*, I, p. 150—162. Vezi de asemenea A. Lesky, *Geschichte der Griechischen Literatur* (ed. a II-a), München-Berna, 1963, p. 49—66.

[12] Explicație mult mai verosimilă.

www.cimec.ro

teoria literară şi „homerologia" vor mai conserva oricum o serie de precizări care merg mult mai departe decît studiile predecesorilor (în special ale celor care s-au ocupat de Ringkomposition).

Prin „oglindire" teoria compoziţiei înţelege, în cazul nostru, repetarea unor elemente, de obicei la distanţă, într-un context în care obţinem replica lor nuanţată (sau exactă, dar deosebită ca funcţie); într-un fel, imaginea spectrală a elementelor prezentate prima dată. Agamemnon dezvoltă în cîntul II imaginea pregătirii şi a stării de spirit înainte de luptă (vv. 382—384); după cîtăva vreme el reface din nou tabloul stării oştenilor; dar de astă dată este vorba de istovirea lor după luptă. Simbolurile folosite sînt aceleaşi — lancea, scutul, telegarii, carul — se modifică însă perspectiva: unghiul de vedere se inversează (*Perspektivische Umkehrung*). Relaţiile de oglindire surprinse de Lohmann sînt foarte variate; ele includ polaritatea caracterelor şi celebrele „dublete" — perechi de personaje —, polaritatea dialectică, antitezele grandioase. Polemizînd cu analiticul Shoeck [13], autorul monografiei noastre nu admite două faze ale *Ahileidei* şi înlătură, fără prea multe discuţii, ipoteza unei prefigurări în epopeea „reconstruită" *Memnonis*. În realitate, susţine Lohmann, polaritatea Ahile—Agamemnon se regăseşte în cîntul IX şi în scena divergenţelor dintre Diomede şi Agamemnon, „die die Umkehr und das abrundende Gegenstück zur Streitszene des ersten Buches darstellt" (p. 195). O adevărată demonstraţie a măiestriei analitice o aflăm în ultimul capitol al cărţii, consacrat „Discursurilor din cartea a IX-a" (p. 213—282). Din punct de vedere teoretic nu se mai adaugă alte noutăţi la demonstrarea principiilor de compoziţie relevate în capitolele anterioare. În schimb, se poate constata în ce fel toate structurile compoziţionale se regăsesc şi se îmbină cu multă strălucire; mai întîi cu prilejul deliberărilor din agora şi din sfatul fruntaşilor, apoi în scena centrală din cortul lui Ahile, în sfîrşit cu prilejul dărilor de seamă din cortul lui Agamemnon. Metoda parafrazei sau a reliefării temelor ni se pare aici excelentă, dar—pe linia celor indicate de noi încă de la început — corelaţiile atît de subtile cu situaţii şi cuvîntări fie aporetice, fie de îndoplecare, fie de strategie politică din cîntările I şi II (sau chiar din cîntările XIX, XXIII, XXIV) nu se pot explica numai prin performanţele unei tehnici a redactării în scris, mereu rotunjită de-a lungul anilor de un singur poet. Lohmann, el însuşi, comentînd adevăratul maraton oratoric al răspunsului dat de Ahile în vv. 308—429, semnalează un fel de „compartimentare" (*Verschachtelung*) neobişnuită, explicabilă mai ales prin realizarea unei corespondenţe căutate cu discursurile din cîntul I. Căutările devin aproape obsesive în cîntul IX, deoarece, după părerea noastră, un „literat" din ultima perioadă a redactării *Iliadei* vrea să desăvîrşească opera predecesorului său (operînd — după toate probabilităţile — cu cel puţin două straturi mai importante, vizibile în textura poemului nostru).

Or, încă de prin secolul IX î.e.n. retorica moralizantă, pilduitoare, devenise un gen literar venerabil, pe care îl ilustrează un Phoinix sau un Nestor; tot atunci retractările, controversele, discursurile prin care un „magistrat" da socoteală în agora începeau să-şi găsească o reflectare tot mai pregnantă în tehnica literară. Deocamdată, tehnica silogismului, a „enthymemului" sau a replicilor cu ascuţiş antinomic lapidar, încă nu se încetăţenise printre deprinderile compoziţiei literare. În aceste condiţii, pentru situaţii paralele, rapsodului nu-i rămîne decît să reia elementele unei argumentări din alte cînturi şi să le amplifice, cu o insistenţă cominatorie. Asupra rolului predominant al *amplificării* în discursurile din c. IX sîntem de acord cu Lohmann. În ciuda reuşitelor, nu credem însă că trebuie tăgăduită impresia de amalgam (grandios...) sau în orice caz de reelaborare — efectul obţinut de un autor îndrăzneţ, care introduce un suflu neobosit în aceste cuvîntări stufoase, dar nu poate birui ezitările din epoca de formare a retoricii. Deja în cîntările XXII—XXIV s-ar părea că dramatismul discursiv (chiar şi al solilocviilor) nu se mai luptă cu insistenţa retorică: expresia

[13] *Ilias und Aithiopis*. Kyklische Motive in homerischer Brechung, Zürich, 1961. Vezi şi recenzia de A. Piatkowski din această revistă, vol. VII, p. 439—441.

www.cimec.ro

psihologică se acomodează mai uşor cu vorbirea directă; se poate reconstitui chiar o pantomimă a vorbitorilor, cu totul absentă în c. IX, unde vorbesc direct figurativ numai pildele (alegoria rugilor sau evocarea lui Ahile: pruncul din poala lui Phoinix). Figurile acestea sînt, ce-i drept, simbolico-tematice. În general savantul german subliniază un efect de rezonanţă al temelor pilduitoare din cîntul IX, o prelungire care a fost într-adevăr, ignorată de cercetători: întreg complexul de referinţe care ţin de *retragerea lui Ahile*, toate ecourile acestei disidenţe în XI—XVI dezvoltă consecvent unele teme din c. IX: „Dieser Einblick in das *Grundgerüst der Zorn — Bitten-Handlung* der ersten Ilias Hälfte macht etwas deutlich, das von fast allen Kritikern... nicht erkannt wurde: *Die „Litai" sind mit dem Abschluss des 9 Buches nicht zu Ende*, die Bittgesandschaft darf nicht isoliert betrachtet werden, sie gehört unlössbar mit dem Fortgang der Bemühungen um Achills Einlenken im 11. un 16. Buch zusammen".

Desigur, celebra *presbeia* („solia către Ahile") nu mai poate fi considerată un „Einzellied", apărut independent şi adaptat apoi unei acţiuni de ansamblu. Cu toate acestea, examenul atent al discursurilor nu spulberă îndoielile celor care au relevat discrepanţele: a existat un cînt mai scurt, altfel legat de subiectul *Iliadei* — , deoarece chiar după retopirea aproape miraculoasă a diferitelor straturi persistă neconcordanţe pe care nici Lohmann nu le înlătură. Vom aminti numai două, din cele cunoscute homerologilor — indicaţii care apar tocmai în discursuri: 1) referirile la solii care pătrund pînă în cortul lui Ahile se făceau cîndva la dual, formă conservată pe alocuri (inexplicabil) şi în textul nostru[14], care cunoaşte trei soli (Phoinix, Aias şi Odiseu); 2) Ahile îi promite bătrînului „pedagog" că va pleca îndată împreună cu el. Dar foarte curînd această hotărîre, plină de urmări imprevizibile, este uitată şi contrazisă (deşi, în rest, tot ce spune Ahile îi impresionează pe auditorii săi şi este reprodus cu fidelitate în dări de seamă sau în aluzii retrospective).

Asemenea dificultăţi de interpretare ni se pare că trebuie să subziste în studiile obiective, pentru a ne împiedica să omogenizăm în mod abuziv elementele realităţii artistice. De fapt, Lohmann reuşeşte în cele din urmă să-şi păstreze supleţea critică: recunoaşte şi depistează cu argumente noi unele interpolări, admite chiar existenţa unui număr mai mare de adaosuri făcute de rapsozi, precum şi „preexistenţa" variantelor de text, pe care le-au avut la îndemînă „primii alexandrini", atunci cînd au întocmit această *recensio*, aşa cum ne-au transmis-o manuscrisele noastre (cf. p. 287). După cum am încercat să relevăm, se dovedeşte totuşi prea optimist cînd afirmă unitatea desăvîrşită a structurii plănuite fără fisură de un singur autor inspirat.

Dar fermitatea unor convingeri, pe alocuri destul de discutabile, se întemeiază în ultimă instanţă şi pe achiziţii mult mai solide în domeniul structurilor compoziţionale. Îndeosebi cele stabilite cu prilejul analizelor structurii paradigmatice „în oglindă", cele spuse despre tehnica proprie dubletelor şi despre anumite reveniri tematice sînt observaţii de o pertinenţă incontestabilă. Dacă metodele de abordare a poeziei homerice vor continua să respecte cu aceeaşi stricteţe specificul textelor, „individualitatea" lor substanţială, sîntem îndreptăţiţi să aşteptăm noi sinteze, care să ducă în viitor la convergenţa studiilor despre teme, „ideaţia epică" (motive, caractere, imagini), cu cele care se ocupă de textură verbală — formule, straturi, lingvistice, metrul şi tratarea sunetelor etc. Ne apropiem pare-se de o înţelegere mai ponderată a universului epic pe care fruntaşii rapsozilor au vrut cu tot dinadinsul să-l vedem într-un anumit fel.

[14] Mai ales în IX, vv. 182 şi urm. Cf., discuţia din Lohmann, p. 227.

www.cimec.ro

AL VIII-LEA CONGRES AL ASOCIAȚIEI „GUILLAUME BUDÉ"

DE

D. M. PIPPIDI

Congresele Asociației „Guillaume Budé" sînt pe cale de a deveni o tradiție. Începînd cu cel din Nîmes și continuînd cu cele din Nice, Strasbourg, Grenoble, Tours-Poitiers, Lyon și Aix-en-Provence (1963), aceste periodice întruniri ale uneia dintre cele mai prestigioase asociații de studii clasice din cîte există în lume nu s-au succedat numai cu regularitate, purtînd flacăra prozelitismului în cîteva centre universitare fruntașe ale țării, dar — de la an la an — au crescut în amploare și răsunet, strîngînd laolaltă un număr tot mai mare de umaniști din Franța și de peste hotare și organizînd dezbateri a căror oportunitate și însemnătate au fost de fiecare dată subliniate cu căldură.

Sub acest raport, ca și sub acela al afluenței participanților — latiniști și eleniști din toate centrele de cultură clasică ale Europei, — Congresul al VIII-lea reprezintă o manifestare cu atît mai remarcabilă cu cît — în afara preocupărilor obișnuite ale oricăruia din congresele precedente — era menit să celebreze trecerea unei jumătăți de veac de la întemeierea asociației și elaborarea primului ei program științific-cultural. În alocuțiunea-i de deschidere, tipărită de curînd în fruntea volumului de *Acte*[1], vicepreședintele Jacques Heurgon amintește cu înduioșare începuturile modeste ale întocmirii de astăzi, evocînd figurile venerabile ale întemeietorilor: Maurice și Alfred Croiset, Paul Mazon, Alfred Ernout — cu excepția ultimului, toți trecuți acum la cele veșnice. Impusă oarecum de împrejurări contingente (anevoința de a procura, în 1918, texte grecești și latine pentru nevoile învățămîntului universitar), inițiativa grupului de promotori a rodit peste orice așteptări pînă la situația prezentă, cînd — în afara colecției bilingve zisă „a universităților franceze", în care au apărut pînă acum 167 de titluri grecești și 173 de titluri latine — asociația publică periodice și biblioteci variate, stimulînd și patronînd în Franța toate activitățile în vreun fel legate de valorificarea patrimoniului clasic.

Ceea ce — mai presus de alte ajutoare și adeziuni, care nu i-au lipsit — a contribuit la succesul nesperat al întreprinderii a fost, de bună seamă, valoarea deosebită a promotorilor, colaboratori din primul ceas ai celor două serii de texte. Alfred și Maurice Croiset, Paul Mazon, Léon Robin și Ph.-Em. Legrand dintre eleniști, Alfred Ernout și René Durand, în fruntea lotului de latiniști, au adus asociației, o dată cu o mare autoritate de specialiști, hărnicia și talentul lor de scriitori. Nu fără dreptate, subliniind în cuvîntul său de deschidere

---

[1] ASSOCIATION GUILLAUME BUDÉ: *Actes du VIII-e Congrès (Paris, 5—10 avril 1968)*, Paris, Société d'édition „Les Belles Lettres", 1969, 813 p. în 16°.

Stud. XIII, 1971, p. 201—206, Bucureşti

www.cimec.ro

aportul decisiv al înaintaşilor, de la Paul Mazon la Alphonse Dain, ca şi rolul încă important deţinut în conducerea societăţii „Les Belles Lettres" de delegatul general Jean Malye, vicepreşedintele Heurgon găseşte cuvinte emoţionante pentru a vorbi de contribuţia lui Alfred Ernout la înfăptuirea operei comune: „Je voudrais aussi exprimer le profond regret que nous sentons tous de ne pas avoir à ma place le Président de l'Association, M. Alfred Ernout. Il a dirigé jusqu'à ces derniers temps, d'une main ferme, les réunions de notre bureau. Il eût été beau que, l'un des rares survivants des temps héoriques, il pût encore guider ces cérémonies du Cinquantenaire. Il eût représenté ici, mieux que personne, l'esprit d'une Association dont il incarne les deux tendances complémentaires: c'est un parfait érudit, et c'est un bon écrivain français; c'est le meilleur de nos latinistes vivants, et il a merveilleusement fait revivre en notre langue Lucrèce et Plaute, Salluste et Pétrone. Hélas! son grand âge, sa santé ébranlée l'empêchent d'être aujourd'hui parmi nous. Je sais que cela lui fait de la peine. Il avait déjà commencé à préparer son allocution inaugurale, et m'a communiqué ses notes. Je voudrais essayer de vous faire entendre un peu sa voix. Auparavant mon premier soin, si vous le voulez bien, sera de lui envoyer un message de respect et d'affection au nom du Congrès et de formuler des voeux ardents pour que sa robuste vitalité le conserve encore longtemps aux siens et à l'Association Guillaume Budé".

Dar, pe lîngă împlinirea a cincizeci de ani de activitate în serviciul literelor clasice, Congresul al VIII-lea mai avea de sărbătorit o aniversare: cinci veacuri de la naşterea lui Guillaume Budé, eponimul asociaţiei şi întemeietorul elenismului în Franţa. Această împrejurare trebuia să-şi găsească expresie în lucrările congresului şi aceasta explică pentru ce, alături de cele două teme majore ale comisiilor de greacă şi latină—epicurismul şi Plutarch — , o a treia comisie, de studii franceze, a înscris în programul ei şi a dezbătut cu căldură, într-un prim moment, viaţa şi opera autorului lui *De asse*, iar într-un al doilea moment, „probleme ale epicurismului în secolul al XVI-lea". Dacă adaug că, inspirîndu-se la rîndul ei din actualitatea cea mai arzătoare, comisia tinerilor a înscris în programul ei cîteva aspecte ale lumii contemporane legate de preocupări ale umanismului din totdeauna; dacă fac şi precizarea că numărul participanţilor la dezbateri — francezi şi străini — a fost de data aceasta mai mare decît la oricare dintre congresele anterioare, se va înţelege pentru ce se poate susţine fără exagerare că al VIII-lea Congres al Asociaţiei Budé a fost, sub raport ştiinţific şi uman, o admirabilă reuşită: un exemplu de bună organizare şi o strălucită demonstraţie a vitalităţilor studiilor despre antichitate în Franţa şi în lume.

Cum am lăsat să se înţeleagă, dezbaterile congresului au avut loc în secţii paralele, cu excepţia cîtorva şedinţe plenare, la desfăşurarea cărora au fost chemaţi să asiste toţi participanţii. Mă refer, înainte de toate, la şedinţele de deschidere ,i de închidere a lucrărilor, de care va fi vorba mai departe, dar şi la şedinţa din după-amiaza zilei de 5 aprilie, cînd s-au ascultat rapoartele de ansamblu asupra uneia din temele de căpetenie ale congresului: epicurismul în Grecia şi la Roma, prezentate de René-Olivier Bloch şi de Pierre Grimal. Faima meritată a celui din urmă mă dispensează să insist asupra calităţilor de ascuţime şi de eleganţă ale textului citit în această împrejurare; mai necesar mi se pare să subliniez amploarea şi adîncimea referatului despre epicurismul grec, în care se vădeşte o stăpînire a subiectului şi o siguranţă de judecată de-a dreptul impresionante la un cercetător încă tînăr. Alături de aceste contribuţii majore şi tot în şedinţe comune ale comisiilor de latină şi greacă, s-au prezentat cîteva comunicări de un interes deosebit: elogiul postum al lui Robert Philippson, rostit de Wolfgang Schmid, şi referatele intitulate: *La recherche épicurienne de la vérité*, de Philippe de Lacy; *Le 'clinamen' source d'erreur?*, de Evanghelos Moutsopoulos; *Quelques problèmes posés par la théorie des simulacres*, de Antoinette Virieux-Reymond; *Épicure et la physique des dieux*, de Joseph Moreau; *L'importance des papyrus d'Herculanum pour l'étude de l'épicurisme*, de Wolfgang Schmid; *Philodème: 'Sur la liberté de la parole'*, de Marcello Gigante.

www.cimec.ro

Mai bine decît orice comentariu, numele vorbitorilor și titlurile reproduse ilustrează o particularitate a acestui congres destul de rar întîlnită la alte reuniuni savante, caracterizate printr-o mai mare diversitate de teme și printr-un mai mare număr de participanți : concentrarea subiectelor tratate în jurul unor teme alese cu grijă, o selecție oarecum firească a contribuitorilor, specialiști de o competență recunoscută. Judecata e valabilă și pentru textele prezentate în ședințele de secție, toate de o noutate și de o originalitate indiscutabile. Astfel,în secția consacrată epicurismului grec s-au citit comunicările : *Les maximes de l'Amitié*, de Jean Bollack ; *La structure de la Lettre d'Épicure à Pythoclès*, de Graziano Arrighetti ; *La doctrine épicurienne sur le rôle de la sensation dans la connaissance et la tradition grecque*, de Louis Bourgey ; *L'univers discontinu d'Épicure*, de Philip Merlan ; *Physis et téchne dans quelques textes épicuriens*, de Margherita Isnardi-Parente ; *Diogène d'Oenoanda et la survie de l'âme*, de C. W. Chilton ; *Le problème de la connaissance authentique chez Épicure*, de G. A. Koursanov ; *Épicure et le scepticisme*, de Adelmo Barigazzi ; *Kant et l'épicurisme*, de Pierre Aubenque ; *Sur le concept de physis dans la philosophie épicurienne du droit*, de Reimar Müller ; *La notion de 'philia' dans ses rapports avec certains fondements sociaux de l'épicurisme*, de André Tuilier ; *La dialectique d'Épicure*, de M. A. Dynnik ; *Le problème du libre arbitre dans le* Περὶ φύσεως, de Carlo Diano ; *La polémique d'Épicure contre Aristote*, de Antonio Jannone ; *Épicure et l'enseignement philosophique hellénistique et romain*, de Ilsetraut Hadot ; *Épicurisme et structuralisme*, de Jean Brun.

Iar în secția de epicurism roman : Grieco Gennaro, *La véritable théologie épicurienne : Lucrèce et Virgile* ; N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Lucrèce* ; P. H. Scrijvers, *Eléments psychagogiques dans l'oeuvre de Lucrèce* ; Knut Kleve, *Lucrèce, l'épicurisme et l'amour* ; Mayotte Bollack, *Un désaccord de forme : Lucrèce et Héraclite* ; Alain Michel, *L'epicurisme et la dialéctique de Cicéron* ; Michel Rambaud, *César et l'épicurisme d'après les 'Commentaires'* ; J. Oros-Reta, *Virgile et l'épicurisme* ; W. Spoerri, *L'épicurisme et la cosmogonie du Silène* ; Karl Buechner, *Horace et Épicure* ; J.-M.-André, *Sénèque et l'épicurisme : ultime position.*

Mai puțin numeroase, dar nu mai puțin valoroase și originale se înfățișează lucrările comisiei chemate să se ocupe de Plutarch, în care, după amplul raport al lui Robert Flacelière, intitulat *État présent des études sur Plutarque* (incluzînd și un omagiu al congresiștilor adresat lui Konrat Ziegler, veteranul studiilor plutarchiene din Germania și din lume), s-au ascultat și discutat următoarele comunicări : E. D. Phillips, *Plutarque, interprète de Zoroastre* ; Jean Hani, *La mort du Grand Pan* ; H. Dörrie, *Le platonisme de Plutarque* ; Daniel Babut, *La nature de l'âme et les passions chez Plutarque* ; Anne-Marie Malingrey, *Les délais de la justice divine chez Plutarque et dans la littérature judéo-chrétienne* ; F. H. Sandbach, *Plutarque est-il l'auteur du 'De libidine'?* Jean Dumortier, *Le châtiment de Néron dans le mythe de Thespésios* ; Marcel Cuvigny, *Plutarque et Épictète* ; L. Clare et F. Jouan, *La plus ancienne traduction occidentale des 'Vies' de Plutarque* ; Pierre Scazzoso, *Plutarque interprète du baroque ancien* ; E. G. Berry, *Plutarque dans l'Amérique du XIX-e siècle* ; F. E. Brenk, *Le songe de Brutus.*

Am avut prilejul să arăt înainte că unul din scopurile de căpetenie ale Congresului al VIII-lea a fost, în intenția organizatorilor, celebrarea după cuviință a cinci veacuri de la nașterea lui Guillaume Budé. În strînsă legătură cu această preocupare, trebuia să stea, de altă parte, discutarea importantei probleme care e epicurismul în literatura și gîndirea franceză a secolului al XVI-lea.

Raportul despre stadiul prezent al studiilor privitoare la „primul elenist" francez e semnat de Guy Gueudet. De el se leagă, în paginile volumului, o seamă de contribuții de mai mică întindere, ca : Robert Aulotte, *Autour de Guillaume Budé : traductions latines des 'Moralia' de Plutarque au début du XVI-e siècle* ; Claude Bontems : *La place de la noblesse dans l'oeuvre de G. Budé et de deux de ses imitateurs* ; M.-M. de la Garandière-Osterman, *L'harmonie*

www.cimec.ro

secrète du 'De asse'; Jean-Yves Pouilloux, *Problèmes de traduction: L. Le Roy et le X-e livre de la 'République'*.

Raportul despre *Epicurismul poetic în secolul al XVI-lea* e semnat de Françoise Joukovsky; în aceeaşi secţie, comunicările sînt deopotrivă variate şi originale: Jacques Bailbé, *Le courtisan sous Henri III et Henri IV*; Simone Fraisse, *Montaigne et les doctrines épicuriennes*; Jacques Pineaux, *La femme et la rose: les poètes de la Réforme devant la poésie épicurienne de la Renaissance*; Maxwell Gauna, *Les épicuriens bibliques de la Renaissance*; Jean Jehasse, *L'épicurisme et les grands humanistes sous Henri III et Henri IV*; Richard H. Popkin, *Épicurisme et scepticisme au début du XVII-e siècle*; Bernard Rochot, *Espace et temps chez Épicure et Gassendi*; Jean Marmier, *L'image horatienne de la mort et la sagesse dite épicurienne dans la littérature française au XVII-e siècle*; René Ternois, *Saint-Evremond et Gassendi*.

La prima vedere, problemele discutate în „comisia tinerilor" par fără legătură cu preocupările congresiştilor vîrstnici. În realitate, singura temă ruptă oarecum de acestea (dar de o arzătoare actualitate!) mi se pare aceea privind „lumea sub-dezvoltată şi războiul" (trei comunicări şi o scurtă introducere semnată de Étienne Louis). În rest, fie că ne referim la „moralele antice şi morala modernă", la „umanismul şi înţelepciunea zilelor noastre" ori la „umanism, tehnocraţie şi educaţie", e evidentă încercarea de a stabili o relaţie între unele întrebări proprii vremii în care trăim şi năzuinţa omului dintotdeauna spre o ordine etică şi politică în stare să-i asigure mai mult decît un trai, fie şi îmbelşugat: o armonioasă împlinire.

Atît de numeroase contribuţii de calitate, despre atît de variate probleme, ar părea de ajuns pentru a recomanda citirea volumului de *Acte* pe care încerc să-l analizez. Dar bogăţia acestuia nu se opreşte aici. În şedinţele de deschidere şi de închidere ale congresului, în secţiuni reunite, s-au rostit cuvîntări şi s-au făcut declaraţii asupra cărora nu pot trece cu vederea. E vorba, într-un caz, de alocuţiunea criticului şi romancierului Pierre-Henri Simon, membru al Academiei Franceze, urmată de intervenţia (pe atunci) primului ministru Pompidou, vorbind în calitate oficială, dar şi ca profesor de „umanităţi", cum îi place să-şi zică în împrejurări solemne. E vorba de asemeni de conferinţa profesorului Louis Robert, în ultima şedinţă a congresului, în care, vorbind despre „geografie şi filologie sau pămîntul şi hîrtia", laolaltă cu unele exemple făcute să aducă dovada că interpretarea corectă a anumitor texte literare sau epigrafice depinde, în ultimă instanţă, de cunoaşterea directă a ţinutului la care se referă documentele, ilustrul învăţat găseşte mijlocul să ne ofere consideraţii de cel mai înalt interes privind studiul antichităţii clasice îndeobşte.

Amintind, în admirabile cuvinte, tendinţa omului zilelor noastre de a rupe cu tradiţia, respingînd fără discernămînt ansamblul valorilor spirituale a căror descoperire constituie cel mai de seamă titlu de glorie al omului clasic, Pierre-Henri Simon observă, nu fără amărăciune, dar cu vigoare: „Oui, le mouvement général de l'esprit scientifique et la philosophie qui en découle instruisent l'homme de son aliénation à tout, aux sécrétions de ses glands, à la détermination par le milieu, aux complexes de son inconscient, aux structures physiologiques que lui ont imposées la société où il vit et jusqu'au langage qu'il parle. Et l'on dirait qu'on en rajoute à plaisir: à lire ce qu'écrivent les dernières volées de philosophes, de romanciers, de poètes, j'éprouve, je l'avoue, une frayeur à voir se développer un négativisme acharné et suicidaire, un procès de tout ce qui fait la valeur propre de l'homme, sa raison, sa liberté, son sens des valeurs transcendantes: on dirait une folie, une ébriété du néant. C'est bien là, en effet, le symptome le plus inquiétant pour l'homme conscient de la crise de véritable mutation qu'il est en train de traverser; non tant de constater, en ce point de l'aventure de notre espèce, les faillites spirituelles, et les périls de mort, que de voir l'intelligence, à la cime de son savoir et de son pouvoir, douter de son principe et de ses armes, et ne parler de son héritage de culture qu'avec l'accent de la dérision. Contre cette marée du désespoir moderne, contre cette subversion des valeurs qui donnent un sens à la vie, et cette abolition de la sagesse qui donne des chances au bonheur, il y a sans doute des défenses de diverse nature dont je ne vous par-

www.cimec.ro

lerai pas (je n'en ai pas le temps et ce n'est pas le lieu) ; je veux seulement dire que la défense de l'humanisme dans la forme la plus pure où l'Occident l'a conçu, lui a demandé la nourriture de l'esprit, les joies du cœur et l'équilibre de l'âme, — cette défense est l'honorable fidélité à l'exceptionnelle réussite de la civilisation gréco-latine, mais elle est aussi le renforcement de la digue derrière laquelle l'homme peut encore sauver les grandes vérités simples et fortes dont il a besoin : le sentiment justement mesuré de ses relations au monde, l'usage de sa volonté raisonable contre les fatalités énormes, le goût de la vie, le respect de la cité, et cette certitude élémentaire et nécessaire que la perfection de l'être éclate au niveau de l'esprit".

În aceeași gravă problemă, poate cea mai gravă din cîte se pot închipui, în măsura în care afectează soarta omului de azi și de mîine, președintele Pompidou, intervenind la rîndul său și referindu-se la sarcinile imediate ale unui om de stat care nu uită — cu propriile sale cuvinte — că „a citit la Sorbona pe Lucrețiu cu Alfred Ernout și pe Eschyl cu omul în toate privințele admirabil care a fost Paul Mazon", făcea următoarele declarații : „Alors, la question pour nous tous à quelque poste que nous soyons, est de savoir vers quoi nous devons essayer d'orienter la jeunesse. Et j'avoue que je ne crois pas que nous devions nous borner, que vous deviez vous borner, à une espèce de combat d'arrière-garde, en essayant de défendre l'une après l'autres les barrières, l'un après l'autre les remparts qui protègent le donjon, lequel finirait par être pris lui aussi. Je crois donc qu'il faut, tout d'abord, essayer de garder pour le latin et pour le grec une place suffisante dans notre enseignement, et qui soit attrayante, non point par l'attrait de la culture antique qui en tout état de cause demeure, mais par la composition des programmes permettant à des enfants qui n'ont pas une vocation purement littéraire se pouvoir néanmoins suivre les cours de grec et de latin.

Mais en dehors de cet effort qu'il faut faire et que, pour ma part, je n'ai cessé d'encourager, pour permettre au plus grand nombre d'enfants de continuer à faire du grec et du latin, je crois qu'il faut aussi repenser le problème qui n'est pas simplement celui de la langue mais celui d'une civilisation, et qu'à partir de là, il faut veiller à ce que notre jeunesse, dans l'enseignement secondaire, soit mise en mesure, non seulement de connaître (par les traductions notamment), mais d'apprécier et de comprendre. Il ne lui suffit pas pour cela d'avoir de bonnes traductions. Pour pouvoir lire, même en traduction, et surtout pour pouvoir assimiler et comprendre, il faut avoir reçu une certaine empreinte, il faut avoir reçu les éléments de ce que fut l'histoire, de ce que fut la pensée grecque et latine. Je souhaite que le Ministre de l'Éducation nationale veille à ce que dans les sections qui ne font pas de grec, et à plus forte raison dans celles qui ne font pas de latin, l'histoire des peuples, de la civilisation et de la pensée d'Athènes et de Rome, et une certaine explication de quelques grands textes permettent d'atteindre au résultat désirable, c'est-à-dire à ce que le plus grand nombre de jeunes gens puissent, lorsqu'ils lisent en traduction les grands écrivains anciens, en pénétrer complètement non seulement la pensée formelle, mais la pensée et la valeur littéraire profondes".

Abia dacă trebuie să mai spun că asemenea programatice măsuri nu se recomandă numai pentru Franța și că alți miniștri ai învățămîntului ar avea cîte ceva de reținut din sfaturile dregătorului francez. Dar, revenind la desfășurarea Congresului Budé, nu vreau să închei fără cîteva referiri la viguroasa luare de poziție a lui Louis Robert în problema cercetărilor filologice și istorice. Stăruind în proclamarea unor puncte de vedere metodologice pe care a mai avut prilejul să le formuleze și în apărarea cărora nu se sfiește să distribuie înțepături și aluzii, autorul atîtor lucrări fundamentale în domeniile cele mai felurite ale științei antichității încheie printr-o mărturisire de credință pe cît de curajoasă pe atît de optimistă : „Qu'on nous appelle philologues ou humanistes ou Budéistes, notre idéal est de comprendre toute la Civilisation antique. Comprendre la civilisation classique, c'est faire l'histoire, l'histoire totale, avec tous les documents. Qui comprend la Civilisation classique est historien du monde classique. Il peut être nécessaire à ce propos de faire quelques réflexions.

www.cimec.ro

La philologie est la base indispensable de l'histoire et l'on ne peut faire l'histoire d'un pays sans connaître la langue des documents relatifs à cette histoire. Cela va de soi. Actuellement ce peut être un problème pour des professeurs d'histoire grecque dans nos universités de savoir comment ils instruiront dans ce domaine des étudiants qui ne savent pas le grec. Mais l'on ne saurait agiter raisonnablement ce problème de savoir comment ils feront faire à ces „chercheurs" des travaux scientifiques sur l'histoire grecque, fût-ce au niveau du diplôme (pour employer le terme de naguère). Sinon, autant remuer la question des procédés propres à faire de l'histoire russe sans savoir le russe et de l'histoire de France sans savoir le français. D'autre part, il ne peut y avoir d'histoire grecque sans l'utilisation directe, compétente et complète de tous les documents, c'est à-dire aussi bien, par exemple, les inscriptions et les papyrus que les historiens anciens. Si, consciemment ou non, l'on restreignait l'histoire à celle qui est faite sans les inscriptions, les papyrus et les documents archéologiques, si les historiens de la Grèce étaient seulement ceux qui, titulaires ou non de tel ou tel parchemin, ne peuvent être qualifiés d'épigraphistes, papyrologues ou archéologues parcequ'ils ignorent ces disciplines dénommées auxiliaires ou, comme je l'entendais dire récemment, ancillaires, ou qu'ils y sont trop faibles, il est bien clair que ce genre d'histoire n'aura pas de caractère proprement scientifique; cette histoire serait dans une impasse si la qualification s'obtenait par une série d'abstentions et si l'histoire vidée des „spécialités", était une sorte de dialectique. L'histoire grecque ne peut pas être autre chose que l'histoire de la civilisation grecque et les hellénistes ont normalement, s'ils ont l'esprit curieux, compétence dans l'étude de la civilisation grecque. Ainsi il serait déraisonnable d'identifier par exemple les problèmes des professeurs d'histoire ancienne et les problèmes de l'histoire ancienne, de „défendre un domaine" contre l'intrusion des „lettres classiques". Il est antiscientifique que chaque groupe professionnel, constitué d'ailleurs de hasard, veuille construire chacun sa cage à lapins avec un piège de loup devant la porte, veuille avoir chacun sa petite vitrine réservée; et puis on chanterait des cantates en l'honneur des contacts „multidisciplinaires"! Ce serait faire un fameux saut en arrière. Notre science ne se fait pas en alignant des cubes les uns à côté des autres... C'est le cerveau de chacun qui fait la synthèse, et pour cela il faut travailler — travailler fort — en suivant les documents là où ils nous entraînent...".

Iar în alt loc, răspunzînd cu anticipaţie unei obiecţii deseori formulate, ceea ce nu înseamnă că ar fi şi adevărată: „Ce n'est pas non plus l'effort nécessaire qui arrêtera les jeunes dans l'étude de la civilisation classique. Toujours il y aura des garçons et des filles qui seront attirés vers cette lumière des yeux et de l'esprit. Il faudra leur faciliter l'accès à cette étude même quand il y viennent un peu tard après avoir été mal orientés par une politique de mollesse. Quand nous luttons pour ces études, ce n'est pas pour nous que nous luttons, en un combat d'arrière-garde ou même une tactique de „hérisson": ce n'est pas pour nous; c'est pour la jeunesse qui est là et pour la jeunesse qui viendra, et qui entendra nos appels à l'étude complète de la civilisation classique, notre refus de toute ségrégation dans les disciplines, notre aspiration à la synthèse qui se fait dans chaque cerveau et dans chaque œuvre et qu'aucune machine ne donnera. Et je termine en répétant encore à tous, comme en ouvrant le Congrès d'Epigraphie grecque et latine à Paris, il y a seize ans, cette parole de saint Jean de la Croix: „Ne mesurons pas nos travaux à notre faiblesse, mais nos efforts à nos travaux".

Astfel plănuit şi realizat, volumul de *Acte*, despre care am încercat să dau o idee, reprezintă un ansamblu de contribuţii de mare valoare ştiinţifică, a căror lectură nu pot s-o recomand de ajuns. În acelaşi măsură constituie însă pentru cititorul îngrijorat de o criză spirituală parcă în continuă răspîndire o lecţie de optimism, o manifestare de încredere în vitalitatea unei concepţii despre om şi rostul lui în lume al cărei prestigiu în ochii unor largi cercuri de contemporani continuă a fi neştirbit şi a cărei forţă de atracţie e şi ea departe de a se fi epuizat.

www.cimec.ro

LE DROIT ROMAIN DE JUSTINIEN DANS LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES AU XVIIIe SIÈCLE

III[1]. LE RÔLE DE L'HEXABIBLE D'HARMÉNOPULE

PAR

VALENTIN AL. GEORGESCO

I. LA POSITION DU PROBLÈME. HARMÉNOPULE ET SON HEXABIBLE

Dans l'introduction de la Ire partie de cette étude, nous avons montré la nécessité d'étudier d'abord la réception du CIC à travers les Basiliques et l'Hexabible d'Harménopule, avant d'en arriver à l'apparition de la législation de Justinien elle-même, comme objet de réception directe. Cette Ire partie était consacrée aux Basiliques. Leur application reflétée par les documents internes fera l'objet d'une seconde partie. En attendant, nous passons aujourd'hui à l'étude de l'Hexabible en tant que véhicule du droit de Justinien.

Il serait hors de propos de nous engager ici à fond dans une histoire du fameux Manuel de l'illustre juge de Thessalonique ou encore dans la biographie de celui-ci. L'attention dont l'œuvre et son auteur ont été l'objet à l'occasion du VIe centenaire de son apparition (1345 — 1945), fêté avec retard, en 1952[2], a permis d'avoir aujourd'hui une vue plus approfondie sur ce monument du droit byzantin où le droit du CIC, à travers les codifications de la dynastie macédonienne, occupe une place de choix. Quant à la réception de l'Hex. en Roumanie, nous ne disposons que d'une récente présentation[3] et de quelques contributions éparses[4], qui ne nous dispensent pas de reprendre le problème, surtout sous l'angle particulier que nous

---

[1] V. la Ire partie de cette étude (I. *Le rôle des Basiliques*) dans Studii clasice, 12 (1970), 221—233. La seconde partie (II. *L'application des Basiliques dans les documents internes*) paraîtra ultérieurement. La IVe partie sera consacrée à *La réception directe du droit de Justinien*.

Abréviations : ASB = Archives de l'Etat, Bucarest ; B Acad. = Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie ; *Bas.* = Basiliques (et éd. Fabrot, 1647) ; BM = Bibliothèque des Maurocordato ; CI = Code de Justinien ; cod. = codex ; D = Digeste de Justinien ; H = Harménopule ; Heimb. = Heimbach (et éd. de l'Hex. 1851) ; IGR = Leunclavius, *Ius Graeco-Romanum*, éd. Freherus, 1596 ; *Législ. agr.* = *Législation agraire de Valachie, 1775—1782* par Valentin Al. Georgescu et Emanuela Popescu, Bucarest (1970) ; *Stud. și doc.* = N. Iorga, *Studii și documente* I—XXV ; *Syn. Bas.* = Synopsis Basilicorum (et éd. Leunclavius, 1575) ; *Tomos* Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηριδῇ τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345—1945), Thessaloniki (1952).

[2] *Tomos* (v. n. précédente), où le rôle de l'Hex. dans le Sud-Est de l'Europe, en dehors de la Grèce, n'a pu être enregistré.

[3] Gh. Cront, *Exabiblul lui Armenopol*, in Studii, 16 (1963), 817—841.

[4] V. par ex. I. C. Filitti et Val. Al. Georgescu (ci-dessous n. 22 et 27) et les ouvrages généraux sur l'*Histoire du droit roumain*. *Adde*, dans la littérature étrangère, Iosif Pergament, *О применении местных законов Арменопола и Донича*, (1905), trad. roum. 1925 ; L. A. Kasso, *Византийское право* . . . (1907), trad. roum. 1923 et 1940.

www.cimec.ro

venons d'énoncer, en rassemblant à cette occasion des matériaux inédits ou non encore intégrés à une étude d'ensemble du problème.

Laissons donc de côté la biographie d'H.[5] (1313/8?—1380/3?), tout en retenant sa haute position sociale, de par la naissance (apparenté aux Cantacuzènes) et les fonctions exercées avec éclat (professeur, conseiller impérial, curopalate, juge général), pourvu des titres de pansébaste et nomophylaque. Sa vaste culture générale et juridique s'est sans doute fortifiée, sinon par un douteux voyage d'études en Italie sous la direction du moine calabrais Aspasius, du moins par l'étude du latin et de la culture latine dont le jeune Constantin, avant l'âge de vingt ans, ne serait pas resté étranger grâce au dévouement du même Aspasius, que le père du futur juge aurait fait venir d'Italie et rémunéré d'importance[6]. L'Hex. date de 1345. Il reflète la pensée du juriste, autant que les efforts déployés par le praticien pour conjurer la crise du droit byzantin, en répondant aux exigences pressantes du moment, d'une manière qui a assuré à cette œuvre contingente et décadente, une portée et une efficacité exceptionnelles. Parmi les grands législateurs de tous les temps, si Justinien s'est acquis une sorte d'immortalité par la codification qu'il sut exiger d'exécutants très qualifiés, H., lui, l'est également devenu, en codifiant, à la place d'un Etat déjà moribond, le droit surabondant de ce dernier, à l'usage surtout de « Byzance après Byzance » et, partant, à l'usage de ceux qui, par le droit byzantin, mais au-delà de ce droit, se définiront progressivement, en tant qu'eux-mêmes et dans leur opposition à l'œcuménicité impériale dont H. aura été pour le monde byzantin un des derniers grands serviteurs. Il n'y a pas lieu de nous arrêter sur un autre ouvrage qu'il destina également à la pratique, cette fois-ci celle des juridictions canoniques, et qui fut connu en pays roumain[7], Ἐπιτομὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, car elle ne constitue pas un véhicule du droit de Justinien. Quant aux autres productions d'H., elles n'ont même pas de véritable caractère juridique.

Mais s'il fut un grand canoniste, les fondements rationnels de sa pensée en firent un adversaire de l'hésychasme avec son orientation mystique et contemplative. A l'occasion de la révolte des Zélotes, dont il n'épousa pas la cause, H. se manifesta comme un partisan de la monarchie[8], qui se heurtait violemment à l'hostilité des grands féodaux byzantins. Par contre, on peut dire qu'il avait de la compréhension pour les besoins du peuple, à condition que l'édifice traditionnel du pouvoir impérial et de l'Eglise officielle restât en place, mais rendu à ce qu'on estimait être leur véritable mission idéalisée.

Quant à l'Hex. — Πρόχειρον νόμων τὸ λεγόμενον Ἡ Ἑξάβιβλος[9] — ce qui intéresse ici se sont ses sources : les Basiliques et leur Synopsis, avec leur position bien connue par rapport à la compilation de Justinien, le *Procheiros Nomos*, pris comme modèle plus direct, et l'Epanagoge, où le droit de Justinien triomphait également, la *Peira*, l'Eclogue des Isauriens, les Novelles (en commençant par celles de Justinien et surtout celles de Léon VI et celles du Xe siècle), le Livre de l'Eparque et, enfin, les lois agraires, dont H.mit au point une version élargie qui supplantera la version ancienne. Par rapport au CIC, l'Hex. n'est, hélas, qu'un véhicule de seconde main et partiel, à côté d'un nombre important d'autres normes juridiques post-justiniennes, qu'il contenait. Les six livres rappellent les 60 βιβλίοι des Basiliques, dont nous connaissons le rapport avec le CIC. La division en livres, titres et paragraphes ne dépasse pas la technique traditionnelle. Mais la distribution des matières

[5] V. N. A. Bees, P. Lemerle, N. J. Pantazopoulos et J. Vizvizis, in *Tomos* cit. et les renvois à la litt. anc. ; Cronț, 818—820.

[6] Nicolaus Comnenus Papadopoli, *Praenotationes mystagocicae ex iure canonico*. Patavii (1697), 143 ; J.-A.-B. Mortreuil, *Hist. du droit byz.*, 3 (1846), 395 attribue à N. C.P. l'information sur le voyage qu'aurait fait H. en Italie, et sur les études qu'il y aurait entreprises ; N. A. Bees, *Tomos*, 355—356 ; N. J. Pantazopoulos, *Ib.*, 484.

[7] Elle figurait dans la BM, dans une copie faite d'après le texte publié dans IGR (1596), lequel s'y trouvait également en double exemplaire ; v. notre étude *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato*, in Jahrb. d. oesterr. Byz., 18 (1969), 200, n°s 5—7.

[8] V. les articles cités de N. A. Bees et N. J. Pantazopoulos.

[9] V. l'éd. princeps de Th. Ad. Suallembergius. Paris (1540).

www.cimec.ro

semble perfectionnée si on la compare à celle du Digeste et du Code de Justinien : sources, personnes, actions et conventions ; patrimoine (biens, propriété et servitudes) ; famille ; successions ; droit pénal et procédure pénale. Elle représentera le plus haut degré de systématisation du droit que Byzance, s'émancipant un peu de Gaius et des Institutes de Justinien, nous aura légué, et qui ne sera surpassé que par le jusnaturalisme et les Lumières, voire le code civil Napoléon (1804) et le code civil général (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*) d'Autriche (1811). Un éminent romaniste et historien du droit grec, le Pr N. J. Pantazopoulos [10], attribue à H. le mérite d'avoir abandonné la méthode des divisions classificatoires (διάρθρωσις) en faveur d'un nouveau modèle de systématisation codificatrice, analogue à celui qui, introduit plus tard en Occident, y triomphera jusqu'à nos jours ; cette systématisation serait, par son style et son niveau supérieur, différente de celle des glossateurs et des post-glossateurs. En 1750, Terrasson était d'avis qu'en dépit de ses erreurs, l'Hex. pouvait « donner une idée assez étendue de tout le droit romain », et L. A. Kasso se rangeait à cette opinion [11].

La carrière de l'Hex. fut prodigieuse. Il fit bientôt prime sur les Bas., car un palimpseste trouvé par K. E. Zachariae von Lingenthal à Constantinople prouve que le texte de celles-ci était recouvert de celui plus précieux du Manuel d'H. Après les éditions manuscrites et les nombreuses copies faites à Byzance même, une nouvelle phase de diffusion débuta en Occident en 1540. Des éditions gréco-latines vont suivre en 1587, 1780 et 1851 (commandée par le gouvernement grec). La Grèce vit paraître les éd. de 1835 et 1872. Le livre VI (droit pénal) commenté, voyait le jour à Cambridge (1930) dans l'éd. Freshfield. Deux traductions latines, à l'usage des romanistes de l'epoque, auront cinq éditions (Rey : 1547, 1549, 1556 ; Mercier-Mercerus : 1556, 1580) ; la trad. allemande (1564) fut réimprimée à deux reprises (1566, 1576), des deux trad. roumaines (Carra : 1804 ; I. Peretz : 1921) la première resta en manuscrit ; alors que les éditions en langue russe, pour des raisons d'ordre pratique, s'élèveront au nombre de quatre au cours du siècle durant lequel l'Hex. avait caractère de source de droit provincial (1831, 1850, 1854, 1908). L'ancienne version populaire (1490), refondue par Alexis Spanos (1744), réimprimée à Venise avec des modifications plusieurs fois (1766, 1769, 1777, 1793, 1805, 1820), sera supplantée par la traduction moderne de Klonaris (1833) [12]. Quant aux sources justiniennes, leur étude est facilitée par la consultation de la savante édition d'Otto Reitz (1780) [13], qui fait encore autorité, par les *Loci paralleli* de l'éd. Heimb. (1851, pp. 852—976) et par l'éd. de Z. Noutzis (1872) [14].

Traduit à Jassy en 1804 avec l'intention probable, vite abandonnée, d'en faire le code général du pays et subissant à cette même fin excessive un début d'élaboration privée toujours à Jassy après 1820 (Νέος Ἀρμενόπουλος de K. K. Chrysokephalos) [15], l'Hex. devint après 1828 le code de la Grèce moderne jusqu'en 1946. Cette aventure qui explique sa réim-

---

[10] *Tomos* 522. Sur la technique du droit chez H., v. G. S. Maridakis et N. J. Pantazopoulos, *Ib.*, 89—109 et 515—523.

[11] *Op. cit.* (1940), 81 et n. 2 (avec un signe d'égalité entre le système des Basiliques et celui de l'Hex.).

[12] Krumbacher, GBL$_2$ § 258 ; N. A. Bees, *Tomos*, 371—396β (sur l'éd. de 1820, *ib.*, 394) ; sur les 5 éditions de l'Hex. dans des recueils de lois grecs, v. *ib.*, 396α—β, n. 2.

[13] In J.L.B. de Meerman, *Supplementum noui Thesauri Iuris ciuilis et canonici*. La Haye (1780).

[14] *Tomos*, 396β. Pour la litt. ancienne, v. L.A. Kasso, *op. cit.*, (1907), 45 n. 3 ; (1940), 80, n. 2, surtout O. Reitz, Heimbach (éd. 1851, pp. XVII—XIX) et D. Azarevič (1877) ; en 1851, Heimbach, confirmant sa propre opinion de 1825 et celle de Biener, citait les passages qui prouvent l'emploi direct tantôt des *Bas.*, tantôt de la *Syn. Bas.*

[15] L'ordre que le prince intimait aux boyards le 3 juin 1804 [G. Ungureanu, *Încercările lui Alexandru C. Moruzi voievod de a da Moldovei o condică de legi*. Iași (1943), 4] de se réunir à la Métropolie (en Conseil général = assemblée d'états) pour vérifier la traduction de l'Hex. par Thomas Carra, avec mission d'y ajouter des textes empruntés aux « codes impériaux » (= *Bas.*), afin de mettre au point les chapitres concernant les donations et les testaments, prouve la destination législative de cette traduction. Sur le Neos Harmenopoulos, v. ci-dessous, n. 96.

www.cimec.ro

pression à cinq reprises dans des recueils législatifs n'avait pas accueilli les suffrages d'un byzantinologue comme Zachariae von Lingenthal en 1893.

Pour expliquer l'œuvre d'H., le Pr P.J. Zépos évoque la renaissance de la culture grecque durant le XIVe siècle, et la présente comme un prélude à la Renaissance occidentale. D'autre part, on a non sans raison dit que le déclin des relations féodales qui, au cours du même siècle, se trouvait à ses débuts, exigeait à Byzance une refonte sélective des normes juridiques. Au fait, les deux interprétations[16] ne s'opposent qu'en apparence et nous voudrions mettre l'accent sur le fait que la Renaissance se confond avec la crise féodale et les débuts des temps modernes. L'Hex. est certes une réponse significative aux besoins juridiques d'une telle période de crise, mais une réponse d'impuissance, puisée à un passé glorieux et dominateur que l'on se donnait beaucoup de mal à mettre en résumés, faute de pouvoir mener à bien une œuvre originale de régénération sur une lancée d'un moins sombre avenir[17]. Or, en 1345, cet avenir-là, pour Byzance, objectivement n'existait déjà plus.

Le succès de l'Hex. en Occident s'explique, à notre avis, par le caractère synthétique de l'œuvre, par son degré de systématisation qui préludait même aux conquêtes de la science occidentale en ce domaine et surtout parce que le droit de Justinien, appliqué comme droit commun (au sens aussi bien strict que large de cette notion), s'y reflétait puissamment, avec un appréciable relief conféré à ses éléments laïques.

Ce succès ne fut guère moindre en Orient, sous la domination ottomane. Par le patriarcat œcuménique de Constantinople, l'Eglise y devint l'*Ethnarchos* des populations chrétiennes asservies, véritable sous-Etat dans l'Etat. Pour sa juridiction dans d'importantes matières civiles et pénales, avec une constante tendance à l'extension, l'Hex. fut à côté des nomocanons (Blastarès, Malaxos, la Vaktéria, le Nomocritérion anonyme du XVIIe s.) le grand code, toujours indispensable[18]. Sa nette tendance à surclasser ses concurrents se manifeste aussi dans le fait que de Malaxos (1562/3) à Théophile de Campanie (1788), en passant par Xanthinos (avant 1650,) Skordylios (1564) et Zygomalas (1575) ou Siméon Scholarios (1576), par Jacob de Jannina (1645), Théoclitos (1671) et Dosithée (1678), tous les auteurs de nouveaux recueils juridiques ont « fréquenté » l'Hex.[19] Ce qui n'empêcha pas l'ignorance la

[16] V. Pan. J. Zépos, *Tomos*, Prologue, ζ'—η'; Cronl, 824.

[17] Le manque d'originalité de l'Hex. a été proclamé, sans insister sur ses implications sociales et historiques, par E. Zachariae von Lingenthal, jugement dont Mortreuil, *Hist.*, 3 (1846), 370, atténue la sévérité.

[18] Il n'existe pas à notre connaissance, un inventaire complet mis à jour, des mss. de l'Hex. ayant circulé dans les pays du Sud-Est de l'Europe. Les mss. anciens ont émigré en masse vers l'Occident. En 1851, Heimbach citait 12 mss. à Paris, un seul à l'Escorial, un autre à la Bodléienne, 4 à Vienne et 5 au Mont-Athos. A partir de 1540, les éditions imprimées faisaient prime sur les mss. et c'est à partir de l'éd. de Suallembergius que fut préparée la version néogrecque manuscrite à la fin du XVIe s. Le Περίγραμμα ... (1967) de M. D. Gkinis ne cite aucun ms. intéressant de l'Hex ... Mais le *Katalog der griechischen Handschriften der oesterreichischen Nationalbibliothek* (Teil 2 *Codices iuridici* : *Codices medici*, Vienne, 1969), publié par Herbert Hunger avec la collaboration d'Otto Kresten, permet de constater l'exode vers Vienne des pièces suivantes : Codd. jur. gr. 2, XIVe s. (frag. II 4, 20); 6 (Hex.); 7 (extraits de l'Hex.); 8, seconde moitié du XVe s. (Hex. d'un dignitaire de la métropolie de Monembasie); 12, seconde moitié du XIVe s. (Hex. de la grande Lavra du Mont Athos et du patriarche Théoleptos Ier, tous ces mss. ayant été acquis à Constantinople par A. von Busbeck; 14, (extraits de l'Hex., 1448) acquis par Joh. Sambucus à Tarente en 1562 (?) au prix de dix ducats. Sur les mss. de l'Hex. v. N. J. Pantazopoulos, Ῥωμαϊκὸν Δίκαιον 5 (1967), 121—130 avec la litt.; L. A. Kasso, *op. cit.*, (1907), 43 n. 2; (1940), 76, n. 2; E. Herzog, *op. cit. in Addenda* 61—67; D.E. Maurocordato, in Rev. de législ. et de jurispr. (1846) I, 203, avec renvoi à l'*Index* de C.F. de Matthaes (1780), pour les mss. de Moscou.

[19] N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rules*, Thessaloniki (1967), 45—47; L. A. Kasso, *op. cit.* (1940), 78 faisait débuter avec l'éd. Spanos l'utilisation de l'Hex. Rappelons qu'à la fin du XVIe s., à la demande pressante d'une *pravila* pour la Valachie, le vicaire du patriarche œcuménique ne pouvait promettre que la confection *ad hoc* d'une copie du Nomocanon, sans aucune allusion à l'Hex.

www.cimec.ro

plus crasse sur l'époque même où H. avait réellement vécu. En 1814, un savant juriste comme Donici, et quelques années plus tard K.K. Chrysokephalos, le faisaient, avec la tradition byzantine, vivre au XIIe siècle [20].

II. LA RÉCEPTION ROUMAINE DE L'HEXABIBLE. LA RÉCEPTION INDIRECTE, ANTÉRIEURE AU DÉBUT DU XVIIIe SIÈCLE

Distinguons, tout d'abord, la réception directe d'avec l'indirecte. Celle-ci a eu lieu à travers d'autres recueils qui ont puisé à l'Hex. leur matière, le plus souvent avec références d'origine. Le plus important c'est le Nomocanon de Malaxos (1562/3) traduit à Jassy par le logothète de troisième classe Eustratie dans sa *Pravila aleasă* (Le Code sélecté) de 1632, et puis à Tîrgoviște (1652) où il fut, avec le code moldave de 1646, incorporé au code de Mathieu Basarab, *Îndreptarea legii*, confirmé en réalité seulement par le métropolite Etienne. L'auteur cité [21] au début de cette étude a dressé une concordance de 33 chapitres (*glave*) qui dans les deux codes, moldave et valaque, viennent de l'Hex. par le truchement de Malaxos. Utile et suggestive, cette concordance ouvre la voie à une investigation exhaustive, qui exige une technique mise au point, quitte à se demander si les résultats obtenus valent la peine de l'effort à fournir.

La concordance citée ne contient pas trois chapitres (272, 274 et 277) dont les références marginales renvoient expressément à H. (v. Hex. éd. Heimb. V 8, 95 ; V 8, 10.12.14 ; V 8, 26). D'autre part, le ch. 285 qui figure dans la concordance avec renvoi à Hex. V 7, 1 et 5, ne contient pas de référence marginale à H., [22] et cependant non seulement deux de ses paragraphes (comme il est indiqué à la Ire colonne du tableau), mais presque tous, en nombre de 14 (sur 15) (y compris ceux qui sont placés sous l'autorité de Mathieu Blastarès, de « Zri » et des empereurs Léon et Constantin) viennent de différents paragraphes de l'Hex. (v.n. 21). Enfin, tous les chapitres de la concordance sont formés de plusieurs alinéas (paragraphes non numérotés), dont le plus souvent un seul est rattaché à H. par une référence marginale expresse. Le renvoi à l'Hex., comme source, marqué à la colonne 1 de la concordance, ne concerne que cet alinéa en question (lequel cependant n'est pas indiqué), car les autres peuvent avoir une source différente, dans l'Hex. ou en dehors de lui.

Ajoutons aussi, ce qui est important pour notre propos, que presque tous les textes

[20] *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, Bucarest (1959), 19 et Cronț, 835.

[21] Cronț, 827. Voici l'analyse des sources du ch. 285 (* = sources indiquées par l'auteur de la concordance) :

Code de 1652, gl. 285	*Référence marginale*	*Hex. éd. Heimb.*
<§ 1>	Mathieu <Blastarès>	V 1,1
<§ 2>	Zri	V 1,2
<§ 3>	—	V 1,3
<§ 4>	—	V 1,39
<§ 5>	—	V 1,35 (in fine)
<§ 6>	Léon et Const. emp.	V 1,24 (*Loc.par.* : CI 6, 22,1 ; Bas. 35,2,1).
<§ 7>	—	V 1,41
<§ 8>	—	V 1,19 et 36 (adapté)
<§ 9>	—	V 1,8
<§ 10>	Du codicille	*V 7,1
<§ 11>	Zri	V, 7,2
<§ 12>	Examine pour voir	V, 7,3
<§ 13>	—	V 7,3
<§ 14.>	—	— — —
<§ 15>	—	*V 7,5

Les autres chapitres de la concordance n'ont pas encore fait l'objet d'une analyse semblable.

[22] Pas plus que les ch. 2, 3 et 291. Ces deux derniers sont signalés dans la concordance citée, comme présentant une telle particularité.

www.cimec.ro

mis en cause ici sont d'origine justinienne. Il sera également important de montrer quels sont les textes hexabibliens communs aux nomocanons de Malaxos et de Blastarès.

On ne cite pas pour le XVIIe siècle, d'autres recueils qui aient mis à contribution le Manuel du juge de Thessalonique. Au XVIIIe s., la Βακτηρία τῶν 'Αρχιερέων (1645)[23] de Jacob de Jannina connaît une large diffusion, surtout en Moldavie, où elle fut traduite en roumain (Jassy 1754) par ordre du métropolite Jacob de Putna. La traduction s'est conservée en trois belles copies métropolitaines, à côté de plusieurs copies grecques, dont l'une, qui s'est conservée, a appartenu en 1726 à la BM. Comme ce Nomocanon développe celui de Malaxos, en y ajoutant de nombreux textes civils, le recours à l'Hex. est plus important que dans son modèle. Un inventaire semblable à celui qui a été dressé pour *Îndreptarea legii* et la *Pravila aleasă* aurait dû être établi aussi pour la *Vaktêria* (*Ctrja arhiereilor*), mais ici il serait hors de propos, car seule la réception directe de l'Hex. peut rendre compte de son rôle de véhicule du CIC. Par contre, le Nomocanon de Jacob de Jannina reprend tout son intérêt, dès qu'il s'agit de la réception générale (directe et indirecte) de l'Hex. Nous présenterons cet inventaire à une autre occasion.

Quant au petit code valaque de 1714 (*Capete de poruncă*[24] = dispositions obligatoires), rédigé et diffusé à l'usage surtout du clergé, par le métropolite Antim Ivireanu, il se réfère par deux fois, en matière de testament, mariage et dot, à la *pravila* (le code, le droit byzantin), mais de toute évidence sans avoir suivi l'Hex. comme modèle.

La réception indirecte de l'Hex. à travers le code de 1652 a joué un rôle important après 1765, lorsque l'on constate que ce code connaissait une application constante en matière de divorce et de successions, celle qu'en faisait l'instance canonique, la dicastérie métropolitaine de Bucarest, réorganisée à l'époque.Les paragraphes venant de l'Hex. n'y font pas défaut. Les quelques vingt registres de la Métropolie déposés à la Bibliothèque de l'Académie, contenant des sentences et des anaphoras, attendent malheureusement encore un patient investigateur compétent ; ce sont les mss. à contenu judiciaire 634—641 ; 643—653 et 666 des années 1765—1828 [v. I. Bianu et Caracaș, *Catalogul* 2 (1914) n°s 603—673]. Sur les 35 documents des mss. 634—635 publiés par D. Stănescu [*Viața religioasă la români*. Buc. (1906) 400] et P. Tinculescu [*Cărți de despărțeală*. Buc. (1932) 82; 113; 219] au moins quatre font application d'un chapitre du code de 1652, tiré d'H. [*Pravila Armenopolu, cap. 274, list. 275* ; *Sf. Pravilă, cap. 219 unde zice Armenopul* ; *adde* : 12 juillet 1778, ms. 635 f. 76[v] = IL (1962) 225, gl. 274 = éd. Heimb. IV 15, 19 : „*după porunca pravilii list 211, glava 219, la Armenopoli unde zice...*"].

Pour ce qui est de la réception directe, I. C. Filitti[25] avait affirmé sans preuves en 1934 que l'Hex. a bien pu être connu dans les Principautés danubiennes dès le XVIe siècle. Même récemment, la mention de la *pravila* dans un jugement avec cojureuses du 6 janv. 1633 en Valachie a été sans raison suffisante rattaché à l'Hex. et invoqué comme

[23] V. notre étude *Cîteva contribuții la studiul receptării dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova* (1711—1821), in Studii, 18 (1965), 57—60 ; idem, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato*, in Jahrb. d. oesterr. Byzanitinistik, 18 (1969), 203—204 ; cf. N. A. Bees, in *Tomos*, 396. Heimbach et Linovskij substituaient l'Hex. aux *Bas.*, dans la relation légendaire de D. Cantemir sur la source byzantine du Code d'Alexandre le Bon (début du XVe s.), hypothèse que rejettait déja L. A. Kasso, *op. cit.* (1907), 20 et n. 3 ; (1940), 33, n. 2.

[24] V. Em. E. Săvoiu, « *Capetele de poruncă* » *ale Mitropolitului Antim Ivireanu*, in Bis. ort. rom. (1966), 1004 sq.

[25] *Vechiul drept penal roman*, extrait de la Revista de drept penal și știință penitenciară (1934) 3. A propos d'un doc. valaque du 20 nov. 1657 (*Arhiva Cantacuzino*, 220) qui mentionne le recours à la « *pravila* și *grecească* și *românească* », Șt. Gr. Berechet, in „Întregiri" 1 (1938), 8 pense à Blastarès, à Harménopule et même à Fabrot (éd. des Bas. 1647). Un prélat étranger, un Grec, siégeait au tribunal ecclésiastique de la Métropolie, et l'on a dû lui présenter un nomocanon grec contenant le même texte que celui de la *pravila* roumaine de 1652. Ce ne pouvait être que Malaxos (le modèle du code de 1652), ou le Syntagme de Blastarès ou, plus probablement, la récente Vaktêria (1645). L'étude du procès permettrait de déterminer si le texte du code de 1652, appliqué en l'espèce, était extrait d'Harménopule, ce qui ne suppose pas l'usage de l'Hex. en version grecque.

www.cimec.ro

preuve de l'emploi (direct?) du Manuel d'H. avant les codes de 1632 et 1652 [26]. En attendant de nouvelles preuves pertinentes, nous constatons que jusqu'à la fin du XVIIe siècle ni les Basiliques ni l'Hex. n'ont circulé dans les Principautés, ce qui nous interdit de parler, jusqu'à cette date-là, de leur réception directe. D'ailleurs, I. C. Filitti [27] lui-même ne manque pas de noter que la circulation réelle de l'Hex. commence à peine après 1744, avec les éditions d'Alexis Spanos citées. Quant au second auteur [28], avant d'invoquer le doc. de 1633, comme preuve — isolée — de la réception directe de l'Hex., il affirme que seul le XVIIIe a créé des conditions favorables à une telle réception et il fait débuter cette étape par l'arrivée — grâce peut-être à l'initiative du métropolite Gérasimos [29], protecteur des Racovitza — de l'édition en langue populaire dans les Principautés, après 1744. On peut même citer un document du règne de C. M. Cehan Racovitza, où l'Hex., dans l'éd. de cette année, semble être invoqué pour la première fois dans un jugement moldave.

III. LA RÉCEPTION DIRECTE DE L'HEXABIBLE. LE RÔLE DE LA BIBLIOTHÈQUE DES MAUROCORDATO. LE TÉMOIGNAGE DES DOCUMENTS INTERNES

En réalité, l'émergence de l'Hex. dans la culture juridique roumaine est antérieure de quelques dizaines d'années à cette date. Tout comme celle de *Bas.*, elle fait partie de l'action exercée par la BM sur la vie juridique et culturelle des Principautés. Les catalogues incomplets que nous possédons et où se reflètent seulement les débuts de la carrière roumaine de cette bibliothèque, nous permettent de constater la présence dans ce laboratoire culturel de l'époque [30], des titres suivants :

a. Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Ἐξάβιβλος διὰ Θεοδωρίκου Ἀδαμίου, Paris (1540), 2 exemplaires (ms. 603 II f 278[v]).

b. Πρόχειρον νόμων (Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου) Λιέμμου Λεμαρίου (1587) (AAR 90 n° 22 = ms. gr. 1052 f. 13 n° 22) : c'est l'éd. de D. Gothofredus apud Gulielmum Laemarium, Genève, 1587).

Les renseignements fournis par les catalogues de la BM prouvent que ce n'est pas par l'édition en langue vulgaire publiée par Spanos que la culture juridique roumaine a pris contact avec l'Hex., mais bien par la version originale, en grec byzantin savant, et avec tout l'apparat scientifique des éditions citées. Celles-ci seront continuellement utilisées dans les Principautés par Fotino [31], A. Donici [32] et Thomas Carra [33], par les rédacteurs du Code Calli-

[26] Cront, 831. Le document cité (ASB, Mon. Cîmpulung LXIII/10) se réfère à la *pravila* et ferait application du livr. VI, tit. 9 de l'Hex. (l'auteur n'indique pas le paragraphe). Or, tous les 6 §§ du titre 9 viennent des *Bas.* et du CIC et comme tels ils ne supposent pas nécessairement le recours à un exemplaire de l'Hex. D'ailleurs, la peine appliquée est plus grave que celle prévue aux §§ 1 et 2 du titre 9 cité.

[27] I. C. Filitti, *op. cit.*, 7.

[28] *Ib.*, 828—829.

[29] Sur son rôle, v. N. A. Bees, in *Tomos*, 373—379.

[30] V. nos études citées ci-dessus, n. 22 (pp. 11 et 206—207) ; I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român* cit. 3, à propos des éditions de 1540, 1580 et 1587 (et une autre inexistante de 1596 ; il doit s'agir de l'ouvrage canonique, paru dans le IGR de Leunclavius), ayant (n. 6) des « exemplaires dans la Bibliothèque de Nicolas Voïvode Maurocordato (Iorga, An. Acad. Rom., T. 37, pp. 86 ; 90) ».

[31] Dans le cod. Suppl. gr. 1323 de la Bibliothèque Nationale de Paris (pp. 416, § 5) au texte initial, rédigé en grec populaire, des additions sont faites, en grec byzantin savant, d'après une édition occidentale de l'Hex.

[32] *Manualul juridic al lui Andronache Donici*, éd. critique. Bucarest (1959), 14 (*Predoslovie*) : « Quant à cet ouvrage, (l'Hex., n.n.) il n'y a pas de doute que celui qui est écrit en langues hellène et latine mérite réellement tout éloge », après quoi suit la critique de l'éd. Spanos, ce qui prouve que Donici utilisait les deux rédactions, comme on l'a déjà remarqué, v. L. A. Kasso, *op. cit.* (1940), 48, n. 1 et , dans le même sens, Cront, 836.

[33] V. notre *Preemțiunea în istoria dreptului românesc*. Buc. (1965), 254—270.

www.cimec.ro

maque [34], tel Chr. Flechtenmacher, et le divan de Valachie sous Jean Caradja (1814) [35] ou bien par l'avocat et *dascăl* (professeur) K. K. Chrysokephalos [36], à Jassy vers 1820—1831. C'est ce qui explique le nombre d'exemplaires qui s'est conservé de ces éditions, dans le fonds de la Bibliothèque de l'Académie, à Bucarest.

Mais à quelle date est-on passé de la lecture en bibliothèque, dans un cercle fort restreint de privilégiés, à l'emploi du texte dans les prétoires? On pense naturellement à la confection de copies fragmentaires de certaines dispositions intéressantes. L'usage de telles copies est prouvé pour l'éd. Spanos, par le mss. gr. 8 de la B. Acad. [37] La BM elle-même possédait une copie manuscrite de l'Ἐπιτομή d'H. Il y a peu de chances que nous découvrions exactement la preuve documentaire du premier usage de l'Hex. devant un tribunal laïque ou ecclésiastique. Avant la réforme judiciaire de Constantin Maurocordato (1739—1741), le rappel des textes de loi appliqués par le juge n'était ni obligatoire, ni courant. On doit se résigner à citer le plus ancien renvoi à l'Hex. ou à H., datant de l'époque postérieure à la réforme. C'est un dce. de 1753, en Moldavie, ce qui est assez tardif, et un autre de 1749 non encore mis en valeur [38], en Valachie.

C'est d'ailleurs d'une façon générale que pour la période 1744—1831 nous devons constater le nombre plutôt réduit de documents internes qui font mention expresse de l'Hex. comme fondement légal d'une sentence judiciaire. Cette constatation contraste avec la place que, sur la foi d'autres sources, on est obligé d'attribuer à H. dans la culture juridique de l'époque. Aucun auteur ne s'est assigné la mission de présenter un inventaire exhaustif de ces mentions. Celles qui circulent, par un pur hasard, chez les différents auteurs, sont au-dessous du nombre réel que recèlent les documents inédits. Parmi les mentions connues, on a cité dernièrement un groupe de 5 exemples s'échelonnant de 1753 à 1812 [39]. Nous en ajoutons en note encore 39 exemples [40] allant de 1749 à 1828. Il y a, certes, surtout avant 1774, des jugements où la

---

[34] *Codul Calimach*, éd. critique. Bucarest (1958), 49 (préface) . Le fait de signaler dans la préface de ce code les erreurs de l'éd. Spanos et les difficultés soulevées par l'emploi des éditions classiques, confirme , à la suite de Donici, la connaissance de ces dernières par les juristes contemporains particulièrement cultivés.

[35] V. notre article *L'application des novelles byzantines*, Περὶ προτιμήσεως *dans les Pricipautés roumaines à la fin du XVIIIe et au début du XIXe s.*, in *Actes du Ier Congrès international des études sud-est-européennes* (1966), Sofia, 4 (1969), 286 et n. 12 (texte grec, avec impression fautive, l'auteur n'ayant pas eu la possibilité de corriger les épreuves).

[36] Qui possédait un exemplaire de l'éd. Gothofredus (1587); cf. Cronț, 835.

[37] V. C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor greceşti*. Bucarest (1909), nr. 309 (XVIIIe s.) : copie intégrale de l'éd. Spanos ; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*. Bucarest, II 1 (1928), 342—343 [qui cite sans vérification personnelle, d'après Litzica, aussi le ms. gr. 74 (nr. 663) qui contiendrait deux pages de notices tirées d'H. Le texte n'a pas de signification pour notre propos].

[38] 24 déc. 1753 Bul. Com. ist. a Rom., 8 (1929), 82, signalé par I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român*, in Rev. de drept pen şi şt. penit. (1934), 8 (extrait) : « avec renvoi aux pages correspondant à l'éd. d'H. de 1744 » ; même remarque chez Cronț, 831. 3 mars 1749 ASB, ms. 139 f. 139^v—140, *Indice cron.* n° 1, Métropolie de Valachie, Buc. (1961), 469 n° 5548 : héritage et tutelle du petit fils d'un boyard, avec citations d'H. et des Nov.I.

[39] V. Cronț, 831—832, qui utilise ces doc. de 1753, 1763 (Valachie), 1769, 1773, 1792 et deux cas d'application indirecte (par l'intermédiaire du code de 1652).

[40] 3 mars 1749 (v. ci-dessus, n. 38) ; 16 sept. 1763 [Ghibănescu, *Isp. şi zap.*, IV 2 (1915), 115] : le domaine d'un étranger qui a abandonné le pays devient terre princière, avec citation de *Costandin Armenopulo*, liv. 6, tit. 4, <?> ; 17 févr. 1765 (*Uric.*, XVII, 43—53) : anaphora des boyards moldaves confirmée par le prince le 5 mars dans le fameux procès de retrait lignager qui oppose les Feştileşti à la princesse Aniţa, avec citation, outre la *Vaklıria arhierească*, de la *Sfinta pravilă*, *Cod. Armonopol*, liv. 1, tit. 12, p. 81 = éd. Heimb. I 12, 12 = éd. Spanos (1744), 80 ; du *Codul Armenopol*, liv. 3, tit. 3, p. 233 = éd. Heimb. III 5, 34 = éd. Sp. cit., 233 ; des articles de code présentés par les deux parties : *codul Armenopol*, liv. 1, tit. 12, p. 83 (= éd. Heimb. I 12, 32 = éd. Sp. cit., 83) ; du *cod Armenopol*, liv. 3, tit. 3, p. 214 (= éd. Heimb. III 3, 87 = éd. Sp. cit., 211) ; 27 mai 1776 : anaphora du métropolite, confirmée par le prince

www.cimec.ro

loi appliquée n'étant pas indiquée, l'usage de l'Hex. a pu ne pas y laisser de trace. Quant à l'identification de l'emploi, par l'examen de la solution donnée au litige, la méthode n'aboutit pas, car dans fort peu de cas le texte de l'Hex. se distingue par une particularité notable

---

le 27 mai 1776 (ASB, ms. 5, f. 44—45, in *Acte judiciare*, Instit. de istorie « N. Iorga ») : restitution préférentielle à la veuve d'un boyard de la donation d'avant le mariage «selon la permission d'Harménopule (*voia Armenopolului*) à la page 274 » (= Heimb. I 13, 27) ; 14 juin 1772 [Iorga, *Stud. şi doc.* 21 (1911), 157] : Maria Cănănău de la famille Callimaque, dans sa plainte oppose à une revendication des Tziganes qu'elle possède, *Cost. Armenopolu*, liv. 2, tit. 1, p. 3 (éd. Heimb. § 65) ; 11 juillet 1774 (*Uric.*, XXV, 172) : contre le boyard qui ne restitue pas le gage, on examine aussi la *pravila*, en y trouvant la *décision* de *Constantin Armenopul*, liv. 3, ch. 5, p. 200 (= éd. Heimb. III 5, 12 = éd. Sp. cit., 229) et *Pravila Armenopol* « qui décide » (liv. 3, ch. 5, p. 199 (= éd. Heimb. III 5, 3 = éd. Sp. cit., 227), avec interprétation des juges pour chaque texte cité *in extenso* d'après une édition classique, car autrement le décalage de pagination par rapport à l'éd. Spanos ne serait pas explicable par une simple erreur matérielle ; 23 juillet 1774 [A. V. Sava, *Doc. Lăpuşna* (1937), 226 n° 188] : délai de 30 jours pour que les non-assistants à une vente exercent leur droit de retrait, « dans une pareille affaire on a consulté aussi la *pravila*, et voici la décision d'*Armenopul*, à la p. 193 », avec citation du texte (= éd. Heimb. III 3, 110 ; ce n'est pas la page d'une éd. Spanos) ; 16 juillet 1776 [Ghibănescu, *Sur. şi izv.*, 25 (1933), 69, n° 70] : affaire de protimêsis, « on consulte » *Armenopoli* à la p. 190 avec citation (= éd. Heimb. III 3, 110 ; ce n'est pas la page d'une éd. Spanos) ; 20 sept. 1791 (Urechiă, *Ist. rom.*, IV, 164) : anaphora de deux boyards présentée au prince, après examen ils ont trouvé chez l'interprète de *pravili Armenopulos*, liv. 3, tit. 3, avec citation du *shidion* grec (= éd. Heimb. III 3 105—106), mais le prince fait application du titre XXXII 3 ; 6 ; 8 du code valaque de 1780 (qui adaptait le système de H. aux exigences coutumières locales) ; 28 déc. 1791 (Urechiă, *Ist. rom.*, IV, 176) : droit de l'enfant adoptif d'invoquer l'inofficiosité du testament de l'adoptant, référence avec citation aux lois impériales (XXXIX 1) et à « l'interprète » *Armenopulon* (= éd. Heimb. V 8, 75) ; 22 janv. 1796 [Erbiceanu, *Ist. Mitrop. Mold.* (1888), 41—42] : anaphora confirmée le 29, décidant l'expulsion des superficiaires Juifs qui avaient bâti leurs boutiques sur un terrain que la Métropolie voulait affecter à la construction d'une école, solution motivée par l'absence dans le contrat d'une clause de jouissance perpétuelle(«*pe vecie* ») et ensuite sur l'interdiction byzantine faite aux hérétiques d'acquérir des biens ecclésiastiques, énoncée par *Armenopol*, liv. 3, tit. 5 (= éd. Heimb. III 4, 10) ; 11 mai 1796 (Urechiă, *Ist. rom.*, VI, 804) : sanction du ravisseur d'une vierge qu'il refuse de doter ou d'épouser, sans renvoi à Hex. VI 3, comme le remarque Filitti, *Vechiul drept* cit., 48 — il s'y agit du § 5 ; 4 août 1799 [Ungureanu, *Pedepsele în Moldova* (1931), 20, n° 15] : « on a examiné le code *Armenopol*, liv. 6, tit. 6, p. 381 avec citation (= éd. Heimb. VI 6<, 8>) ; 27 janv. 1801 (*ib.*, 17, n° 10) : le jugement rendu par Donici renvoie à <Harménopule>, liv. 6, tit. 6, p. 381 avec citation (= éd. Heimb. VI 6, 9, la page ne correspond pas à celle des éd. Spanos) ; 8 août 1800 [Urechiă, *Ist. rom.*, XI (1902), 138] : à la demande des parties, on a examiné *Armenopulo*, p. 244 (avec citation) dans l'affaire d'un fils de pelletier de 12 ans, coupable de blessures non mortelles sur un autre garçon de son âge (= éd. Heimb. VI, 6, 7—9), la page ne correspond pas à celle d'une éd. Spanos, et le doc. se réfère à « celui qui s'appelle *infans* », ce qui prouve qu'on consultait la traduction latine d'une édition classique de l'Hex. ; av. 1800 [ASB, ms. 139, *Indice cronologic*, no 1 ; 2 (1961), n-os 4980... 4519] : 21 affaires tranchées par la dicastérie métropolitaine en s'appuyant sur des canons, les *Bas.* et l'Hex. ; 1820 [Antonovici, *Doc. bîrlădene*, 2 (1912), 240, n-o 142] : l'anaph. du divan examinant le procès qui opposait la ville de Bîrlad à son « propriétaire » féodal, après avoir invoqué les *Bas.* 60, 17, 40 et 41 (v. notre article *Citeva contrib.*, ci-dessus, n. 23), cite in extenso *legiurile pravililor din Armenopol*, liv. 3, tit. 3 § 105 sur le délai de 10 ans en matière de protimêsis (= éd. Heimb. III 3, 110 ; c'est encore l'éd. classique de 1587 qui est utilisée, car dans les éd. Spanos les paragraphes ne sont pas numérotés) ; 9 août 1828 (Ungureanu, *Justiţia în Moldova*, 58) : le département des causes des étrangers reprend à son compte la référence à H. que lui fournissait la consultation de Donici.

Dans l'affaire de dissolution du mariage pour cause de démence de l'un des époux du 16 sept. 1794 (Urechiă, *Ist. rom.*, VI, 804), on cite *in extenso* le ch. (*glad* ; lire : *glava*) 231, p. 216, qui ne se réfère pas à l'Hex., mais au code valaque de 1652, *glava* 234, dont le texte est reproduit assez fidèlement. C'est une preuve supplémentaire de l'actualité de ce code même à la fin du XVIIIe siècle.

Les documents cités ci-dessus nous ont révélé la pratique des conclusions par lesquelles les parties présentaient au tribunal les chapitres de la *pravila* concernant l'affaire débattue. Cette pratique supposait le secours à des consultations de juristes qualifiés, comme celle que nous avons

www.cimec.ro

(reflétée dans le document) et qui permette de le distinguer de sa source, surtout des Basiliques et du droit de Justinien. Qui plus est, la coutume qui fait donner à l'Hex. le nom générique de *pravila* (sans autre détermination) ou même de *Sf. Pravila* (saint-code)[41], a pour effet de réduire le nombre des références sûres à l'œuvre de notre juriste, toutes les fois que le texte n'est pas cité *in extenso* ou à l'aide de chiffres permettant l'identification recherchée. Voici trois exemples d'application de l'Hex. sous le nom de simple *pravila* : a) 27 mai 1776 (ci-dessus, n. 40), résolution d'Al. Ypsilanti avec référence à la *pravila*, là où le métropolite indiquait la page de l'éd. du Manuel d'H., qu'il avait consulté ; b) 15 juin 1807 et 4 avr. 1810 (B Acad. 85/CMLII) : ordre de mise hors registre d'un procès de retrait et rapport du divan de Moldavie à son président, le gén. russe S. S. Kušnekov ; dans les deux cas on rapportait à la *pravila* le délai de 10 ans pour l'exercice du retrait lignager prévu par H., éd. Heimb. III 3, 110, le second doc. se référant aussi à la coutume et précisant qu'il s'agissait de vente non présentée au divan, car autrement cette présentation aurait déclenché le délai de 6 mois du chrysobulle synodal du 28 déc. 1785.

IV. LES ÉTAPES DE LA RÉCEPTION DE L'HEXABIBLE APRÈS LA RÉFORME DE CONSTANTIN MAUROCORDATO. L'ŒUVRE DE MICHEL FOTINO (PHOTÉINOPOULOS)

En dépit de pareilles difficultés, on peut affirmer qu'à partir de la Réforme, H. jouit d'une audience sans cesse accrue dans les deux Principautés.

L'étape de l'apparition de l'Hex. dans la culture juridique roumaine et dans la pratique du droit se clôt sous le règne des Racovitza. Une seconde étape débute en Valachie à la fin de 1763 et se continue avec l'œuvre de Fotino (1765—1766).

Le 4 oct. 1763[42], la réponse des boyards à une question du prince est nette : en matière de prescription du droit de protimêsis entre absents, on applique non pas le délai de 10 ans prévu par H., mais le long délai indéterminé que la coutume laissait à l'appréciation du juge. En fait, l'une des parties avait invoqué l'Hex. et le prince, un Racovitza, vu la vogue récente d'H., n'avait pas cru devoir rejetter *de plano* la demande en question. Les grands boyards sous la présidence du métropolite, formant une sorte de *sfat de obște*, sont invités à donner un avis législatif. C'étaient des boyards indigènes qui s'opposaient aux progrès — pour eux inquiétants — du byzantinisme juridique. Ils vont le combattre en donnant le pas à cou-

déjà publiée en 1966, et qui se rapportait à la *trimoiria*. En voici une autre, peut-être moldave, toujours du début du XIXe siècle : elle n'est pas signée, écrite à la main sur un bout de papier semblable à celui que l'on utilisait pour la première version d'un zapis courant. Elle débute par la référence du texte : « *Constantin Armenopulu, carte 10, titlu 12, fila 83* » (= Heimb. I 12, 32), texte déjà utilisé en Moldavie dans les procès des Feștilești (1765). Après la citation, suit l'interprétation par rapport au procès envisagé. Une seconde citation, sans référence précise, se borne à rapporter les textes cités à la décision des *Sfintele pravile*, mais il s'agit au fait des §§ 18, 18[b] et 19 de l'éd. Heimb. IV 11, relatifs à la prescription du droit de la femme à se faire restituer la dot, à l'inaliénabilité et à la mise en gage des biens dotaux même avec le consentement de la femme (sauf confirmation après un délai de deux ans).

L'utilité que l'Hex. présentait à la fin du XVIIIe siècle, pour les praticiens du droit et pour les juristes cultivés, résulte aussi du fait que sur la facture du 10 juillet 1795 que Sotirachis Hagi-Georges envoie de Constantinople à Grigoraşcu Anton Avramios (commerçant de Jassy), via Galați, figure un « Ἀρμενοπούλου » au prix de 3,30 groschen (B Acad. doc. gr. 1358/25, v. Mihai Cataşu, *La Bibliothèque d'un grand négociant du XVIIIe siècle : Grégoire Antoine Avramios*, à paraître dans les *Actes du Colloque sur les Phanariotes*, Thessaloniki, oct. 1970, et la version roumaine, in Studii și cercetări de bibliologie (1970). Dans la bibliothèque d'Avramios figurait aussi un Νομικὸν Δόνιτζ (doc. gr. 1358/137).

[41] V. la note précédente.

[42] V. Cronț, 832 ; notre *Preemțiunea*, 142—143.

www.cimec.ro

tume sur la *pravila*, sans aucune motivation. Ils font triompher, sur un point déterminé, une coutume multiséculaire, mais rétrograde et nuisible par son imprécision. Ce coup de barre en faveur de la coutume ne mettait cependant pas en cause le principe de la réception du droit impérial (*pravila*), lequel continuait d'être valable en tant que tel.

Cette attitude restrictive des boyards indigènes coïncidera et coexistera avec un essor de la réception hexabiblienne, telle qu'elle se rattache au nom de Michel Fotino et à ses projets de codification en Valachie. En 1765 et 1766, ce grand juriste d'origine grecque[43] (île de Chios) rédigea ses deux projets de code du pays, comme un premier essai de synthèse des systèmes de droit en vigueur (et où le droit byzantin dominait encore nettement). Ces projets n'aboutirent pas. Dans le manuel de 1765, aucune référence marginale d'origine ne renvoie, dans les livres Ier et IIIe (les seuls qui se soient conservés) à l'Hex. Mais dans le second livre perdu, on peut supposer que le titre sur la protimêsis avait la même teneur et origine que celui qui, dans le Manuel complet de 1766, venait de H.[44]

Ce dernier Manuel étend la matière du projet de 1765 et s'est conservé dans une douzaine de copies qui se répartissent ainsi : a) mss. de la famille A[45] ne contenant aucun renvoi à l'Hex., sauf les 9 §§ du titre 41 (liv. II) sur la protimêsis, dont la source (III, 3) est nettement indiquée ; b) mss. de la famille B qui en dehors de ce titre qui y porte la même mention, contiennent un § 25 additionnel au titre 38 (liv. Ier), Περὶ ῥηγνυμένης διαθήκης καὶ μέμψεως αὐτῆς[46], paragraphe absent des mss. de la fam. A, et dont la référence marginale renvoie à Ἀρμενοπ<ούλ>λ<ου>, βιβλ. ε^{ον}, τίτλ. ς^{ος} ; c) mss. tant de la fam. A que de la fam. B contenant un nombre variable de titres tirés du *Nomos geôrgikos*[47], dans la version H. (transposés en grec populaire ou copiés en grec byzantin), pour lesquels Fotino renvoie au livre correspondant de Justinien, car pour lui la loi agraire est une loi de Justinien le Grand, et l'édition utilisée ne présente pas pour lui d'intérêt particulier.

Indépendamment de cet état de fait, l'auteur de l'article cité[48] affirme que Fotino a puisé dans l'Hex. la substance de 137 paragraphes du Manuel de 1766 (édité par P. J. Zépos en 1959), textes se rapportant au « développement de l'économie monétaire ». Une note nous

---

[43] V. notre étude *L'œuvre juridique de Michel Fotino*, in RESEE 5 (1967), et *Législ. agr.*, introduction.

[44] V. notre *Preemțiunea*, 185.

[45] Sur les familles des mss., v. ci-dessous n. 51.

[46] Ms. gr. 122 f. 54^{r} ; ms. gr. 378 f. 93^{r} : 25 Εἰς πέντε χρόνους ῥήγνυται ἡ κατηγορία τῆς διαθήκης, καὶ μετροῦνται οἱ χρόνοι ἀπὸ τὸν καιρὸν ὁποῦ ἔμβη ὁ κληρονόμος εἰς τὴν κληρονομίαν, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν καιρὸν ὁποῦ ἀπέθανεν ἐκεῖνος, ὁποῦ ἔκαμε τὴν διαθήκην (= éd. Heimb. V. 6, 5) = ms. gr. 987 f. 46$^{r\text{-}v}$; 1434 f. 33^{r} (ἐκ τῶν τοῦ Ἀρμενοπούλου, βιβ. εον, τλ. στος).

[47] V. éd. Zépos II, 44 ; 86 ; 87 ; * 89 ; 90 ; *91 ; 92 ; 93 (* = fam. B) ; outre ces huit titres, le ms. Suppl. gr. 1323 de la BN Paris, p. 406, contient au II 24 de l'éd. Zépos (p. 172 : Περὶ νέων οἰκοδομῶν §§ 1—5) 4 §§ (6—9) correspondant à Heimb. X 1—4. Comme me l'a fait remarquer Mlle Em. Popesco, les références aux sources de ces titres agraires dans le Manuel de 1766 comparativement à celle du Manuel de 1777, sont les suivantes :

Manuel de 1766 (éd. Zépos)	*Manuel de 1777* (ms. gr 1195)
II 24, 6—10 (ms. Suppl. gr. 1323 Paris)	Βιβλ. ιγ′
II 44, 1— 4 : Ἰουστ. βιβλ. α′	Βιβλ. ιδ′
II 86, 1—10 ; <Ἰουστ.>βιβλ. α′	Βιβλ. α′(+ γ′)
— — — 11 : sans référence = Heimb. I 25 = Ashb. § 14	Βιβλ. γ′
II 87, 1—10 ; Ἰουστ. βιβλ. β′ = Heimb. II 1—4 ; 6—7	Βιβλ. δ′
II 89, 1— 5 : sans référence (mss. gr. 122 ; 378 ; 987) = Heimb. VI 1—5	Βιβλ. η′
II 90, 1— 7 : Ἰουστ. βιβλ. γ′ = Heimb. III 1—7	Βιβλ. ε′
II 91, 1— 5 sans référence (mss. gr. 122 ; 378 ; 987) = Heimb. VII 1—5	Βιβλ. ϑ′
II 92, 1— 4 : βιβλ. δ′ Ἰουστ. = Heimb. IV 1 ; 3—6 ; V 3	Βιβλ. ς′
II 93, 1— 3 : βιβλ. 60 = Heimb. VIII 2—4	
— —, 4 : sans référence = Heimb. VIII 5	
[48] Cront, 833	Βιβλ. α′

www.cimec.ro

explique la méthode qui l'a conduit à cette affirmation : « Pour les textes d'H. utilisés par Michel Fotino nous citons l'index de la remarquable édition de P.J. Zépos, etc. ». Or, il convient de consulter aussi l'apparat critique dressé par l'éminent byzantinologue athénien et les conclusions de son étude introductive. Pour environ 2/3 des 137 paragraphes en question, le Pr Zépos indique comme source, en accord avec Fotino, d'abord les Basiliques. C'est de toute évidence, la source de base. Mais il estime que le texte se rattache aussi partiellement à la même disposition, telle que l'Hex. l'a recueillie. Dans un tiers des cas, l'apparat critique renvoie d'abord à l'Hex. et en second lieu aux *Bas.*, uniquement citées par Fotino. Ici, l'analyse de l'éditeur suggère l'idée que Fotino a suivi, en fait, plutôt l'Hex., mais que pour des raisons compréhensibles il s'en est tenu à la référence générale, en ne mentionnant que les *Bas.* En effet, dans son étude introductive, le Pr Zépos[49] précisait que l'utilisation du manuel d'H. par Fotino résulte soit — exceptionnellement — d'une référence expresse, soit d'une rédaction concordante avec le modèle basilicaire de telle disposition figurant dans l'Hex.

D'où un problème dont on aurait dû tenir compte. La masse des textes que Fotino a empruntés aux *Bas.* et qui ont un équivalent dans l'Hex. dépasse considérablement le nombre de 137. Celui-ci ne reflète que les ressemblances frappantes, et ne peut être utilisé sans discrimination.

Donc, l'emploi de l'Hex. par Fotino en 1765—1766 est une certitude. Quant à établir son étendue exacte, selon qu'il s'agit d'une réception directe et principale, ou indirecte et accessoire à celle des *Bas.* consultées conjointement, mais citées avec exclusivité, ou encore d'une réception implicite, par le truchement des *Bas.*, parfois sans consultation directe de l'Hex., une telle recherche exigerait un travail considérable[50] et peut-être peu rémunérateur.

---

[49] *Op. cit.*, 19—20.

[50] En voici un exemple à propos de deux textes de Fotino, pour lesquels l'Index de l'éd. Zépos renvoie aux Nov. Iust. VII 9 et à H. (éd. Heimb., 38 et 36) :

a) Fotino : I, 4, 19 ('Ιουστ. νεαρ. ζ'). Τὰ κοινῶς καὶ κατ' εἶδος καὶ διὰ τὴν ὠφέλειαν ὅλων νενομοθετημένα πρέπει περισσότερον νὰ ἔχωσι τὸ κῦρος, παρὰ ἐκεῖνο ὁποῦ γίνεται εἰς διαφθορὰν τῶν νόμων μὲ κακὸν σκοπὸν τινῶν.

Nov. Iust. VII 9 in fine : Δεῖ γὰρ τὰ κοινῇ καὶ ἐν γένει καὶ ἐπὶ τῇ πάντων ὠφελείᾳ νενομοθετημένα μᾶλλον κρατεῖν ἢ τὰ κατά τινων σπουδὴν ἐπὶ παραφθορᾷ τῶν κοινῶν γενόμενα νόμων.

Harm. 1, 1, 38 (renvoi de Zépos) : "Οτι τὰ κοινὰ καὶ ἐν γένει καὶ ἐπὶ τῇ πάντων ὠφελείᾳ νενομοθετημένα μᾶλλον κρατεῖν χρῆ, ἢ τὰ ἔκ τινων σπουδῆς ἐπὶ παραφθορᾷ τῶν κοινῶν γενομένα νόμων.

Bas. 2. 5. 19 (renvoi de Zépos) : 'Αργείτω πᾶσα οἱαδήποτε πρὸς τῶν τυχόντα δικαστὴν ἀντιγραφή, γενικῷ ἐναντιουμένη νόμῳ, ἢ τὸν δημόσιον καταβλάπτουσα.

Nov. Iust. CXIII 1 pr. (a. 541) : ἀλλὰ κατὰ τοὺς γενικοὺς ἡμῶν νόμους τὰς δίκας ἐξετάζεσθαί τε καὶ τέμνεσθαι· τὸ γὰρ ἐπὶ τῇ τῶν νόμων κρινόμενον ἐξουσίᾳ οὐκ ἂν δεηθείη τινὸς ἔξωθεν διατυπώσεως.

CI 1, 22, 6 (a. 491?) : *Omnes ... iudices monemus, ut nullum rescriptum, nullam pragmaticam sanctionem, nullam sacram adnotationem, quae generali iuri uel utilitati publicae aduersa esse uideatur, in disputatione cuiuslibet litigii patiantur proferri, sed generales sacras constitutiones modis omnibus non dubitent obseruandas.*

b) Fotino I 4, 20 (ἐκ τοῦ αὐτοῦ). "Οταν εὑρεθῶσι πολλοὶ νόμοι σύμφωνοι εἰς μίαν ὑπόθεσιν, καὶ εὑρεθῇ ἄλλος νόμος ὁποῦ νὰ ἐναντιῇται εἰς τοὺς πολλούς, τότε νὰ καταλιμπάνηται ὁ νόμος ἐκεῖνος ὁ ἐναντίος τῶν πολλῶν.

Nov. Iust. : deest.

Bas. : deest.

Harm. 1.1. 36 (seul renvoi de Zépos) : Παρήγγειλεν ὁ Μάγιστρος οὕτω προσέχειν, ὅτε διάφοροι νόμοι περὶ τοῦ αὐτοῦ λέγουσι πράγματος καὶ τυποῦσι, μή, εἴπερ ἕτερόν τι ἐν νόμιμον εὑρεθῇ ἴσως ἐναντιοφανές, αὐτῷ μόνῳ προσέχειν ἀλλὰ κατὰ τὴν τῶν πολλῶν νομίμων ἔννοιαν ἑρμηνεύειν καὶ τὴν τοῦ ἑνός.

D. 1, 3, 28 (Paulus, *1.5 ad. I Iul. et Pap.*) : *Sed et posteriores leges ad priores pertinent, nisi contrariae sint, idque multis argumentis probatur.*

www.cimec.ro

Ajoutons que lorsqu'il s'agit du *Nomos geôrgikos*, Justinien, comme source, passe avant H. Quant aux additions conservées dans les mss. de la famille B, sans indication de source ou avec indication d'une autre source que l'Hex., il faudra attendre que l'étude des mss. en question, et surtout celle du ms. Suppl. gr. 1323 (BNP), aboutissent à des résultats sûrs.

Pour être complet, signalons que le ms. gr. 122[51] (B. Acad.) de la fam. B se singularise par la présence de quelques textes introductifs, tirés de l'Hex. ou mettant en cause la personnalité d'H.

Les 18 premiers folios de ce codex contiennent des textes, la plupart en grec populaire communs à plusieurs ou à tous les autres mss. connus, alternant avec des textes uniques (*) :

1. Titre dédicacé à Sc. Ghica (f.1^{r}) = ms. gr. 131 f. 1 ; dans les autres mss. (896 et 1196 B Acad., 1697 ASI, VI 6 BUI et 1323 Paris), le titre se termine par une dédicace à la collectivité, avec élimination du nom du prince (v. *Législ. agr.* 12 n. 14 et RESEE 8 (1970) 332 n. 8).

2. Projet de chrysobulle de confirmation par Sc. Ghica (ff. 2^{r-v}) = ms. gr. 378 pp. 9—10.

3. Préface et dédicace de Fotino (ff. 3^{r-v}) = ms. 378 pp. 11—12.

* 4. Exposé historique : Πόθεν ἔλαβον τὴν ἀρχὴν οἱ πολιτικοὶ νόμοι (f. 4^{r-v}), en grec byzantin avec références au IGR (1596).

5. Πίναξ (ff. 5^{r}—9^{r}).

6. Préface de Blastarès : Περὶ τῶν πολιτικῶν νόμων πόθεν εἶχον τὴν ἀρχήν, καὶ ὅπως συνέστησαν (ff. 10^{r-v}) = ms. gr. 378 pp. 13—14.

7. Περὶ ὀρθοδόξου πίστεως (ff. 11—12^{v}) = ms. gr. 378 pp. 15—18.

8. Pages libres (ff. 13—15).

* 9. Ἐκ τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Προχείρου τῶν νομικῶν τοῦ σοφωτάτου κυρίου Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου κριτοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Παράγγελμα τοῖς οὖσι καὶ μέλλουσι εἶναι κριταῖς (ff. 16^{r} — 17^{r}).

* 10. Κατάκρισις ἐκτεθεῖσα εἰς τοὺς κριτάς, παρὰ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου, τῶν εὐσεβῶν βασιλέων (f. 18^{r}) = mss. gr. 378[52] p. 19 et 987 f. 8^{r} ; absent des autres mss. de la fam. A, du cod. gr. par. 1323 et du ms. gr. 1434.

11. Περὶ δικαιοσύνης etc. (f. 18^{r} sqq.) = ms. gr. 378 p. 19 sqq.

Dans cette énumération, ce sont les n°s 4, 9 et 10 qui nous intéressent ici.

Le texte n° 4 donne, sous une rubrique blastarésienne, une histoire modernisée du droit, puisqu'elle est conduite, à travers Léon VI (avec référence à σελ. 77 τῆς Γιοῦρις), Photios et Michel Attaleiatès (avec réf. à τοῦ Γιοῦρις Γραίκορωμ.) et Constantin Porphyro-

---

[51] Décrit par C. Litzica, *Catalogul* (1909), 138—139, n° 275, reproduit chez I. Peretz, *Curs de ist. dr. rom.*, II 2 (1928), 361—362, sans indication des textes n°s 4, 9 et 10, mais en attirant l'attention que le texte qui commence à la p. 10 présente des différences d'avec celui des mss. gr. 20—21 (= Manuel 1765, qu'à l'époque on ne distinguait pas de celui de 1766 contenu dans les mss. gr. 122 et 378, tous les deux de la famille B). Sur le problème des familles des mss. (fam. A ; fam. B (avec le ms. gr. 1434) ; ms. gr. V 42 Jassy ; cod. gr. par. 1323), v. nos études dans Revista Arhivelor 9 (1966), 99—100 et RESEE 8 (1970), 336. Sur le verso du dernier feuillet blanc du ms. gr. 378 deux de ses lecteurs ont noté : « *am citit şi eu pă pravila aceasta, 1811 dekebr.* » et « *1811 dekb. 4* » (« j'ai lu moi aussi ce code, 1811 déc. » et « déc. 4 »).

[52] *Condemnatio adversus iudices proposita a Leone et Alexandro piissimis imperatoribus*. Ni C. Litzica (*ib.* 140—142 n° 277) ni Peretz ne signale ce texte. L'anathème que l'Etat y utilise pour effrayer le juge violateur des lois et pour le maintenir dans le droit chemin, prouve que les sanctions séculières, édictées au préalable, étaient inefficaces, d'où le triomphe du mysticisme religieux et un recul par rapport à la ligne laïque et rationnelle du droit romain.

www.cimec.ro

génète, jusqu'à C. Harménopule. En marge sont expliqués les termes techniques de νόμος[53], Δίγεστα, Κώδιξ, Ἰνστιτοῦτα, νεαρά, κοιαίστωρ, προκουράτωρ[54]. Le texte débute par l'évolution depuis Appius Claudius et les décemvirs pour se terminer avec un passage où il est question justement de C. Harménopule : Καὶ ὁ σοφὸς Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος καὶ κριτὴς τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς ἓξ βιβλία συντεμὼν αὐτούς, ἥτις καὶ ἑξάβιβλος καλεῖται. Ἐκ τούτων δὲ τῶν τριῶν μᾶλλον ἐγκρίνεται ἡ τοῦ Φωτίου σύνοψις ὡς ἀκριβεστέρα· ἔκαμεν δὲ καὶ ὁ Λέων, καὶ Κωνσταντῖνος ὁ υἱός του, ἐκλογὴν συντομωτέραν εἰς τοὺς νόμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ἐπιδιόρθωσιν εἰς τὸ φιλανθρωπότερον· ἥτις περιέχεται εἰς τίτλους ογ'· καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ β' βιβλίον τοῦ Γιοὺρ. Γραίκορ. σελ. 79.

Nous avons affaire à une libre transposition en langue populaire du προοίμιον qui, dans le IGR de Leunclavius (II 1) ouvre le Ποίημα νομικόν (*Opus de iure* ou *Synopsis*) de Michel Attaleiatès[55]. On y a ajouté : Constantin Porphyrogénète, M. Attaleiatès, M. Blastarès, Photios, C. Harménopule et une référence à l'Eclogue du I Gr. R (en réalité l'Epanagoge).

Mais qui est l'auteur de cette élaboration, et comment expliquer sa présence dans le seul codex 122 ? A première vue, on est tenté de tirer de cette singularité et de la date tardive (1797) à laquelle le codex fut copié, des conclusions extrêmes : ce serait le modèle d'une addition savante, à l'une des versions originales du texte de Fotino, due à un juriste cultivé de l'époque, peut-être même le copiste[56], si sa personnalité que nous ne connaissons pas concordait avec un pareil exploit. L'addition aurait été introduite dans le codex lors de sa confection, mais on ne doit pas exclure l'idée d'un modèle la contenant et qui se serait perdu. Pour notre part, nous préférons nous rappeler les patientes réélaborations que de

---

[53] Νόμος ἐστί, κατὰ τὸν Βαρῖνον, βασιλικὸν πρόσταγμα, ἢ διάταξις διορθωτικὴ παντὸς ἑκουσίου καὶ ἀκουσίου πλημμελήματος, ἢ λόγος προστάσσων ἃ δεῖ, καὶ ἀπαγορεύων ἃ μὴ δεῖ. Καλοῦνται δὲ οἱ πολιτικοὶ νόμοι, τύποι πραγματικοί, καὶ θεῖα γράμματα (f. 4^r).

[54] Προκουράτωρ, ἤτοι ἐντολεύς, εἶναι ὁ λεγόμενος βελίκης (f. 4^v).

[55]

Mss gr. 122 f. 4r	*Prooimion (IGR II 1 al. 2—3)*
Τὸν παλαιὸν καιρόν, οὔτε οἱ	. . . . .
βασιλεῖς εἶχον κατάστασιν,	Ἐπὶ τῶν ἀνωτάτω χρόνων, ὅτε
οὔτε οἱ νόμοι αὐτῶν εἶχον	ταῖς ὑψηλαῖς ὑπατείαις τὸ τῶν
εὐταξίαν τινά. Πρῶτος δὲ ὁ	Ῥωμαίων ὑπήκοον διϊθύνετο...
Ἄππιος Κλαύδιος, μὲ ἄλλους	. . . . .
δέκα ἄνδρας ὁμοῦ,...	Ὕστερον δὲ ἐκλεγέντες δέκα
	ἄνδρες, ὧν ὑπῆρχεν Ἄππιος
	Κλαύδιος...

Dans la célèbre préface de son Manuel (Jassy 1814), A. Donici adaptera lui aussi ce *prooimion* pour la partie historique de son texte, mais avec une démarche personnelle et avec un appoint d'érudition puisée à d'autres sources, que l'on chercherait vainement chez Fotino. Il convient de noter également que le métropolite Etienne (1652) suit la préface de Blastarès. Fotino passe de Blastarès (Manuels de 1765 et 1766) au προοίμιον d'Attaleiatès (ms. gr. 122 qui contient aussi la préface traditionnelle). Enfin, Donici part du texte d'Attaleiatès pour aboutir à une œuvre en quelque sorte personnelle, se rattachant aux orientations jusnaturalistes et « illuministes » de l'époque.

[56] V. f. 1^r : Ἀντεγράφη δὲ παρὰ Γεωργίου Ῥ<αστῆ??> μεδελνιτζιάρου ,αψιζον ἔτη. Sur le même folio, une autre main a copié d'une encre plus pâle la strophe suivante :

Τὸ τῆς δίκης πῦρ ἐννοῶν πρὸ τῆς δίκης,
λόγοις δικαστὰ μὴ προληφθῆς τὴν φρένα.
Πῦρ γὰρ πέφυκεν τῶν νόμων ἡ λαμπρότης,
τοὺς τὴν δίκην κλέπτοντας ἐνδίκως φλέγον.
Φρικτὸν τὸ κρίνειν, καὶ δίκας διαλύειν,
δώρων γὰρ ἀπέχεσθαι θεὸς κελεύει.

Sur une autre rencontre de l'œuvre de Fotino avec la versification, cette fois-ci roumaine, en la personne de Zilot Românul (ms. gr. 378 et C. Litzica, *l. c.*, v. notre article paru dans Studii 14 (1961), 1509, n. 1). Litzica a sauté le nom de famille du copiste du ms. 122.

www.cimec.ro

1765 à 1777 Fotino fit subir à son œuvre[57]. Qui plus que lui aurait pu enrichir son œuvre d'un texte savant, puisé à un ouvrage qui lui était familier, car avant novembre 1777, il y avait pris le texte du *Nomos geôrgikos* qui se retrouve dans son Manuel de cette année-là (livre III)? La juxtaposition du grec byzantin et du grec populaire (selon le stade de l'élaboration du texte) c'est encore une caractéristique de la méthode de travail de Fotino. Cette attribution, si elle peut être retenue, conduirait à des conclusions importantes en ce qui concerne la chronologie des familles des manuscrits. Comme les textes singuliers du codex 122 n'apparaissent pas dans le cod. 1323 de Paris, dans lequel l'unification de la Ire et de la IIe édition du Manuel n'avait pas encore eu lieu, il s'ensuit que celle-ci est assez tardive et qu'un exemplaire de la version unifiée a continué à servir à Fotino pour des remaniements et additions. De ce travail seraient sortis, d'abord, le prototype de la famille B et, sur un spécimen de celle-ci, les additions du cod. 122. Cette explication présente l'inconvénient de doter le Manuel de deux préfaces historiques (celle de Blastarès et celle d'Attaleiatès) qui font en partie double emploi. Mais à la date où Fotino y procédait, il ne s'agissait plus d'un projet de code officiel, mais d'une œuvre privée, dont il se réservait peut-être d'arrêter plus tard la forme définitive, si un tel souci se présentait réellement à son esprit.

Le texte n° 9 n'est que la Κριτῶν προκατάστασις, ἤ περὶ δικαιοσύνης de l'Hex.[58], dont il reproduit avec fidélité la teneur, en grec byzantin : *inc.* : Ὁ κρίνειν λαχών, καὶ κριτὴς εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι [. . .] ; *fin.* : οἶμαι [δ']<δὲ> ὅτι καὶ πρὸς Θεοῦ παντοκράτορος, ἄμεμπτος <εἴη> καὶ ἀνεπίληπτος [εἴη].

L'éd. Spanos n'a pas été utilisée (ἐκεῖνος ὁποῦ ἔλαχε νὰ κρίνῃ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, [. . .] καὶ ἐπαινεθῇ, καὶ θέλει εἶναι ἀνεπίληπτος καὶ ἀκατηγόρητος).

Le n° 10 vient encore de l'Hex. Le début a subi un essai de transposition en grec populaire (sans recours à l'éd. Spanos) ou a été légèrement modifié[59]. A partir du milieu (καὶ τὰς οὐρανίους [...] ἀπειργάσατο), le texte byzantin n'a plus subi de transposition.

Le fait que ce texte se trouve également dans le ms. gr. 378, nous oblige d'admettre que dans une première étape Fotino l'a ajouté à son texte unifié sur deux exemplaires différents, dont l'un a servi de modèle à la copie de Zilot (ms. 378), et l'autre a continué d'être enrichi d'autres textes (n°s 4 et 9, ci-dessus), avant de servir comme modèle au *medelnicer* Gheorghe R. Autrement, il est difficile d'admettre que Zilot, devant un modèle complet, aurait retenu un seul des trois textes en question (le n° 10). Il est vrai que Zilot a omis de sa copie, le πίναξ du Manuel, mais comme la table pouvait être placée à la fin, cette omission apparente n'a pas une valeur exemplaire.

En 1768, la réception de l'Hexabible connaît une importante étape officielle que nous avons déjà présentée dans une étude précédente, à laquelle nous renvoyons pour plus ample

---

[57] V. notre étude *Un manuscrit parisien du Nomikon Procheiron (Bucarest 1766) de Michel Fotino (Phôteinopoulos)*, in RESEE 8 (1970) 329–364.

[58] *Iudicum praeparatio, sive de iustitia* ; éd. Spanos 1744 : Προθεωρία καὶ εἰσήγησις τῶν κριτῶν. [ ] = ms. 122; < > = éd. Heimb.

[59]

Ms. gr. 122	*Ed. Heimb.*	*Ed. Spanos (1744, c4)*
Νομίζωμεν ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς κριτὰς δὲν θέλει [. . .]	Οἶμαι δὲ τῶν κρίνειν λαχόντων [. . .]	Ἐγὼ λογιάζω, ὅτι ὅσοι ἔτυχε νὰ γίνουν κριταί [. . .]
Εὗρει ὁ τοιοῦτος τὸν Θεὸν μαχόμενον, [. . .]	Εὗρει Θεὸν μαχόμενον οὗτος, [. . .]	νὰ εὕρῃ τὸν Θεὸν ἀντίμαχον ἐτοῦτος, [. . .]
[. . .] ἀνθ'ὧν τὴν τῶν νόμων ἐλευθερίαν, δούλην παραπεποιημένων κρίσεων ἀπειργάσατο.		[. . .] ἐπειδὴ καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν νόμων μὲ τὰς παρανόμους αὐτοῦ κρίσεις, τὴν ἔκαμε δούλην.

www.cimec.ro

informé. Il s'agit d'un grand chrysobulle du 12 mai 1768 d'Alexandre Scarlat Ghica[60], le fils du prince auquel venait d'être dédié le projet de code contenu dans le Manuel de Michel Fotino de 1766. Un conflit au sujet du rétrécissement d'une rue et de la pollution du quartier par l'établissement d'une entreprise de produits alimentaires avait mis aux prises un membre de la famille du prince (le spathaire D. Ghica) et le boyard entreprenant (Thomas Cretzulesco). Le pouvoir princier entendit imposer son contrôle dans de telles affaires d'urbanisme et chercha « la réponse » dans les lois divines (*dumnezeeştile pravile*), en fait dans les Basiliques (avec référence expresse) et dans une source byzantine qui n'est autre que l'Hex. (liv. 2, titre 4), tant dans sa partie empruntée aux *Bas.* (§§ 1—11), que dans celle qu'H. a intitulée Τὰ ἐπαρχικά (§§ 12 et suiv.) dont la plupart vient du Traité d'architecture de Julien d'Ascalon (originaire de Palestine, ayant vécu au VIe siècle). Ce traité avait été incorporé au *Livre de l'Eparque*[61] qui semble dater du règne de Léon VI, établissant une réglementation urbaine du commerce et des métiers. Le chrysobulle, outre une réception générale du titre 4 (liv. 2), contient des dispositions correspondant aux §§ 13, 18, 45 (*Bas.* 58, 11, 10), 46 (Const. de Zénon CI 8, 10, 12), 48, 51.

La partie introductive du chrysobulle, par sa forme et son contenu byzantin, dénote la contribution de Fotino à la rédaction de ce document. La solution adoptée — réception massive des *Bas.* et de l'Hex. — concorde fort bien avec la tendance générale de ses projets législatifs. L'appel que le fils de Scarlat aurait fait à sa compétence juridique n'a rien que de trop naturel. Enfin, on ne peut ignorer le fait que les préoccupations de réglementation urbaine modernisatrice, mises au jour par le chrysobulle de 1768, se retrouvent amplifiées et approfondies dans le projet de code que Fotino rédigera pour Alex. Ypsilanti avant le 11 nov. 1777, et dont il sera question ci-après.

En 1775, le grand chrysobulle bilingue sur la protimêsis d'Alex. Ypsilanti[62], utilisait de toute évidence certains textes de l'Hex. liv. 3, titre 3, à partir du § 103 jusqu'au 121 Les délais de 30 jours et de 4 mois, bien connus chez H., se retrouvent dans le chrysobulle mais non pas celui de 10 ans, rejeté par les boyards en 1763.

Dès 1775, Al. Ypsilanti avait annoncé l'imminente apparition d'un code établissant une sorte de synthèse du *ius receptum* byzantin (*pravilele*), de la coutume approuvée par le divan et du droit princier[63]. Ce code ne fut pas sanctionné, et publié, mais nous estimons qu'à l'état de projet repoussé par le prince et peut-être aussi par une partie des boyards, se retrouve dans le soi-disant Manuel de lois de Michel Fotino (ms. gr. 1195 de la B Acad.), dont la préface porte la date du 11 novembre 1777. L'ayant présenté et analysé à maintes reprises[64], nous nous limitons à indiquer ici la place qu'y occupe la réception de l'Hex.

— Livre Ier (Περὶ Ἡγεμόνων, καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς ἀρχόντων καὶ ὀφφικιαλίων, ff. 1[r]—21[r]) et II (Νόμοι περὶ δημοσίου, ἤτοι βιστιαρίας. Ἐκ τῶν Βασιλικῶν, ff. 22[r]—33[r]), c'est-à-dire un code de droit « constitutionnel », administratif et fiscal.

---

[60] G. Potra, *Doc. priv. ist. oraşului Bucureşti.* Bucarest (1961), 475—478 n° 385 (et n° 384 : 1er mai 1768) ; v. notre étude : *Cîteva contribuţii* (ci-dessus, n. 23), 60—66.

[61] V. les études de M. Ia. Sjuzjumov sur le livre de l'Eparque et sur le Traité de Julien d'Ascalon, publiés dans Vizantijskij Vremennik 4 (1951), 11—41 et dans Uč. zap. Ural'skogo gos. Univ., 1/1960 (cf. Byzantinoslavica, 1961, 350) ; cf. à présent la monumentale édition anglaise de l' Ἐπαρχικὸν βιβλίον — *The Book of the Eparch* — *Le livre du Préfet.* Londres-Genève, Reprints variorum (1970), où les œuvres de Jules Nicole et E. H. Freshfield sont réimprimées avec une préface du Pr. Ivan Dujčev. La réception roumaine du monument byzantin n'y est pas enregistrée.

[62] V. notre *Preemţiunea*, 187.

[63] *Pravilniceasca condică*, éd. critique. Bucarest (1957), 186.

[64] *Preemţiunea*, 188 ; *L'œuvre jur. de M. Fotino* cit., 119—166 ; *Législ. agr.*, 15—18.

www.cimec.ro

On n'y trouve pas de référence directe à H., et fort peu de textes basilicaires utilisés par Fotino figurent également dans l'Hex. Les références marginales renvoient uniquement à l'édition Fabrot (avec le chiffre de la page), dont Fotino a fidèlement copié le texte, sans le transposer, sauf exception, en grec populaire.

— Livre III de droit agraire (Νόμοι γεωργικοὶ ἐκ τῶν Βασιλικῶν καὶ ἐκ τῶν γεωργικῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ) ff. $34^{r}-42^{v}$, résulte d'une réception de textes agraires venant des Bas.[65], des Nov. de Justinien[66] et des empereurs du Xe et du XIe siècle, ainsi que de la réception presque intégrale du *Nomos geôrgikos* dans la version d'H., imprimée dans le IGR de Leunclavius. L'Hex. a certainement été utilisé pour certains textes concernant la protimêsis[67].

— Livre IV codifiant la coutume locale (Συνήθειαι τοπικαὶ τοῦ Πριγκιππάτου τῆς Οὐγγροβλαχίας καί τινες νόμοι βασιλικοί· αἵ τινες συνήθειαι διενεργοῦνται ὡς νόμοι διὰ παλαιότητα ff. $44^{r}-55^{v}$)[68] : Fotino y utilise des novelles de Léon VI et des empereurs du Xe siècle, et renvoie pour la comparaison à des principes de droit byzantin qui existaient sous une forme résumée dans l'Hex., mais H. n'y est jamais cité expressément. Dix des 16 titres de ce coutumier, allégé des titres byzantins directement « reçus » (une nov. de Léon VI, la Ire et la IIe novelle de Constantin Porphyrogénète, selon l'attribution de l'époque), ont été traduits en roumain. L'unique exemplaire qui s'est conservé de cette version, dans le « code de séance » d'un boyard-juge de Craiova, daté de 1817, porte le titre curieux de : *Din pravilile lui Armenopolo* (Extraits du code d'H.)[69]. Les renseignements fournis ci-dessus expliquent pourquoi un scribe ignorant a pu confondre un coutumier valaque avec l'Hex. Mais la confusion prouve en même temps à quel point H. était l'homme du jour et combien la réception de l'Hex. était une idée courante. Le titre de ce codex a pu induire en erreur Şt. Gr. Berechet qui, en 1930—1931[70], se référant au ms. roum. 2012, le citait comme un témoignage de la présence d'H. dans la culture juridique roumaine, sans observer que ni le plan, ni le contenu du recueil n'avaient rien de commun avec l'Hex., et que, par-dessus le marché, le texte n'était que la version roumaine du Supplément juridique (παράρτημα) de l' Ἱστορία τῆς Βλαχίας, publiée à Vienne en 1806 par les frères Tounousli. Cette identité ne s'est imposée qu'en 1967, à un moment où l'apparition (en 1951) du ms. gr. 1195 avait permis depuis 1958/1959 d'établir l'identité du Supplément avec une partie de la version grecque du livre IV du Manuel de 1777[71].

— Livre V de droit urbain (Περὶ καινοτομιῶν, καὶ νέων οἰκοδομῶν, ff. $57^{r}-69^{v}$) qui contient dans ses deux premiers titres des extraits des *Bas.*, des Nov. de Léon VI et de la célèbre constitution de Zénon, déjà citée[72]. Le titre < III> (ff. 63^{r} — 69^{v}),

---

[65] *Bas.* 55, 1, 1. 4. 18; 55, 5, 1; 55, 12, 1; 55, 14, 1; 12, 3, 1.

[66] Nov. Iust. XVII, 14; CLVII, 1; L, II, 1.

[67] *Législ. agr.*, introd. et 27—29; 123.

[68] *Législ. agr.*, 60; *L'œuvre juridique de Michel Fotino* cit., 129—130.

[69] V. *L'œuvre juridique* cit., 152.

[70] *Cîteva chestiuni din istoria vechiului drept românesc.* Jassy, 1931 (extrait de « Întregiri » 1 (1930—1931); texte qui ne figure plus dans « Întregiri » 1 (1938) 13.

[71] V. sur ce problème, Al. Elian, in Byzantinoslavica 19 (1958), 223, n. 30; Val. Al. Georgescu, in Studii şi cercetări juridice 4 (1959), 525, n. 15 et Studii şi materiale de istorie medie 5 (1962), 305—309; cf. P. J. Zépos, éd. cit. (1959), 22, n. 1.

[72] <Titre Ier> βιβλίον τῶν Βασιλικῶν νηον, τίτλος ιος, περὶ καινοτομιῶν, < éd. Fabrot>, pp. 779—782 (21 §§).

<Titre II> τιτλ. ιαος, περὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων, *ib.* pp. 783—787 (14 §§); τίτλος βος ἐκ τοῦ νηου τούτου βιβλίου τῶν Βασιλικῶν, *ib.* pp. 765—768 (§§ 15—25); τίτλος εος ἐκ τοῦ ν νηου τούτου βιβλίου, *ib.* pp. 772—777 (§§ 22—41); ἐκ τῆς νης νεαρᾶς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (§§ 42—46); Const. de Zénon (§§ 47—59); Ἐπαρχικὰ ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλονίτου Ἰουλιανοῦ etc. (ff. $63^{r}-69^{v}$); v. *Cîteva contribuţii* (ci-dessus, n. 23), 65—66.

www.cimec.ro

sans référence expresse à H., est composé de 51 §§, 6 scolies et l'interprétation (ἑρμηνεία) venant du Traité de Julien d'Ascalon (v. ci-dessus). A deux mots près (suppression de ἤτοι ἔθων), la rubrique en est identique à celle de l'éd. Heimb., tout comme le texte qui n'a pas été transposé en grec populaire. Mais cette réception ne concerne pas le CIC.

— Livre VI de droit pénal (Περὶ ἐγκλημματικῶν, ff. $72^{r}-130^{v}$), contenant 69 titres divisés en 841 §§, tirés exclusivement du LXe livre des *Bas.*, dont l'essentiel se trouve résumé chez H. (VI, 1—15), mais les rubriques des titres ne correspondent qu'exceptionnellement. Les *loci paralleli*, fort nombreux, entre Fotino et H., seront signalés dans l'édition de ce projet de code pénal, qui paraîtra sous les auspices de l'Institut d'études sud-est-européennes.

— Livre VII (numéroté par erreur VIII) de justice militaire (Νόμοι στρατιωτικοί, ff. $132^{r}-140^{r}$), ajoute aux célèbres *leges militares* (titre <1er> Ἐκ τοῦ Ῥούφου) qui dans les appendices de certains recueils accompagnent les *leges agrariae* et les *leges nauticae*, un nombre important de textes de droit militaire, venant des Basiliques (titres <II—V>) et des Nov. de Justinien, Constantin Porphyrogénète, Romain le Jeune et Nicéphore Phokas [73] (titre VI), la plupart de ces textes étant utilisés d'après la version imprimée dans le IGR de Leunclavius.

V. RECUEILS PRIVÉS, OFFICIEUX ET OFFICIELS ÉLABORÉS À PARTIR DES BASILIQUES

A la même étape et au même style structural appartient la présence des textes hexabibliens dans des recueils de lois de caractère assez divers : synopses privées ou officieuses, en langue roumaine ou en grec populaire, mises en circulation pour les besoins de la pratique judiciaire ; code pénal d'Ypsilanti, etc. La plupart de ces recueils ont été élaborés [74] en Valachie, mais au moins l'un d'entre eux est moldave.

— *Synopse alphabétique des Basiliques* en langue roumaine de la seconde moitié du XVIIIe siècle (ms. gr. 1405 de la B Acad., f. 29^{r}), <§ 518> : « *Protimisis cînd cinevaşi fiind vecin... plnă în patru luni să-şi facă ptra. Armenopulo*, 3,3 » (= Hex. éd. Heimb. III 3 < 106 et 111> ; <§ 519> : « *Protimisis cine are... în 30 de zile sau să dea preţul sau să lipseşte de acel lucru* (tij) » (= *ib.* III 3, 105 et 111).

— *Code pénal* d'Al. Ypsilanti [75] (mss. rom. 1336, *Canoane dă englimatica*, 1783 ; 1405, sans titre ; 5826, *Pravila cu cuvinte de învăţătură*, 9 mars 1815, B Acad.) en langue roumaine, conservé en trois copies et contenant les dispositions suivantes, empruntées à l'Hex. :

a) <Titre 16> « *Murind robul după vînzare* » (décès de l'esclave après la vente) <§ 3> « *la Armenopulon* » (chez H.), III 3<,100> (ff. 21^{r-v} ; 41^{v} ; 12^{r}) ;

b) <Titre 19> « *Preacurvia* » (prostitution) <§ 4> « *la Armenopulon* VI 2 » <24>, (ff. 24^{v} ; 42^{v} ; 25^{r}) ;

c) <Titre 22> « *Pravili ostăşeşti* » (lois militaires) <§ 8>, « *Armenopul* VI 5 » <,9> (ff. 32^{v} : ajouté par une autre main ; ms. 1405 : *deest* ; 19^{v}) ;

d) <Titre 33 additionnel> « *Dă la tălmăcitorul dă pravili Armenopulon* » (De l'interprète des lois H.) VI 5<,9> (ff. 32^{v} : ajouté par une autre main ; ms. 1405 : deest ; 19^{v}).

---

[73] Βιβλίον νζ′ τῶν Βασιλικῶν, τίτλος α′ (8 §§) β′ (8 §§), γ′ (4 §§), ιβ′, (7 §§) ; ριστττη νεαρὰ Ἰουστιν. περὶ στρατιωτῶν et ἐκ ρλαης νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ (§§ 1—5) ; ἐκ τοῦ ι′ βιβλίου τῶν Βασιλ. τίτλ. λγ′ (§§ 6—13) ; ἐκ τῆς γης νεαρᾶς Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (§§ 14—19) ; ἐκ τῆς νεαρᾶς Ῥωμανοῦ τοῦ Νέου (§§ 20—21) ; ἐκ τῆς βης νεαρᾶς Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ (§ 22).

[74] V. notre *Présentation de quelques mss. jur. de Valachie et de Moldavie* ($XV^{e}-XIX^{e}$ *ss.*), in RESEE 7 (1969), 338—341 ; 353—359.

[75] *Ib.*, 335—337 ; 351—354. V. la table des matières (*scara*) de ce code aussi chez G. Strempel, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul mss. rom.* 4 (1970), 377—378.

www.cimec.ro

— *Miscellaneus iuridicus gr. 588* (B Acad.)[76], copié probablement d'après un prototype collectif ou plusieurs prototypes individuels appartenant à la BM, contient de très importants recueils, dont l'un remonte à l'original néo-grec qui a été traduit à Jassy en 1646 par Eustratie pour rédiger le code moldave de cette année-là, un autre est une copie d'après la Synopse d'Attaleiatès publiée dans le *Ius Graeco-Romanum* de Leunclavius, à côté d'une Ἐκλογή des *Bas.*, et d'une Εἰσαγωγή de Chrysante, patriarche de Jérusalem. Aucun texte ne se rattache directement à H. Le *miscellaneus* cité reflète une étape antérieure à l'implantation de l'Hex. dans les Principautés.

— *Synopse moldave des Basiliques*, manuscrit de la fin du XVIIIe siècle, rattaché au texte imprimé du *Chrysobulle synodal de 1785* (ms. roum. 841 de la B Acad. ff. 33[r] — 50[r]), et composé de 39 extraits des *Bas.* (36) et de l'Hex. D'autres textes, copiés par une autre main beaucoup plus tard, viennent du code civil Callimaque, du Règlement organique et d'un office de 1835. C'est encore un de ces codes de séances dont les boyards-juges, grands dignitaires ou membres du divan, avaient soin de se pourvoir pour l'exercice de leurs fonctions. L'œuvre ne révèle aucune rigueur de composition. Le libellé des références est disparate, ainsi que l'ordre des matières (dot, conventions, prêt, propriété, etc.). Les deux premiers textes et un autre par la suite sont rédigés sous formes de *question* et *réponse*. Quatre fragments énoncent des principes sans en indiquer la source. C'est pourquoi le titre de *synopse* ne convient à cette élaboration qu'assez approximativement. Voici les trois textes tirés de l'Hex.:

— <§ 3> (f. 35[v] — 36[v]) « *Cum şi Armenopoli, carte 5, titlu 1, niaraoa 27 a chir Leon tnp., zice: de ar fi marturi să mărturisească cum că diata iaste // adevărată a celui ce au făcut-o, să nu ceară nimic mai mult altu, ci să rămîie bună şi statornică. Macar de vor lipsi şi iscăliturile şi peceţiile marturilor, tot să fie priimită şi statornică. Dacă dar o diată, fiind făcută adivărată de către un testatoriu, carili va fi întru întregime<a> minţii sale şi-i va înpărţăşi pe toţi clironomii sei cu parte<a> di clironomie, după voinţa şi părere<a> sa, nu numai că o diiată // ca aceasta e primită de către pravilă şi are toată putere<a>, dar cari din clironomi să va ispiti să o surpe, cadi din clironomia aceia, iarăşi după pravilă* »: (= éd. Heimb. V 1,6: *Nouella autem Caesaris Leonis XXVII sic ait: Vt, etsi testes tantummodo dicant proprium esse hominis testamentum, id non improbetur, sed firmum sit: neque solum, si sigilla omissa sint adponi, sed et testium subscriptiones cum sigillis desint*).

— <§ 4> (f. 37[r]) « *Pentru datorii. Armenopol cartea 3-a, titlu 5, paragraf 42, fila 243: Creditoriul de va apuca să-şi ia datoriia sa de la acel ce-i iaste datoriu, izgoneşti pe acel mai vechiu, cu cît mai vîrtos pe acel mai nou decît dînsul creditoriu, dacă acel mai vechiu s-au lenevit, pentru că pravilile sînt pentru cei deşteptaţi, iar nu pentru cei ce dorm greu* » (= éd. Heimb. III 5, 40: *Qui suum accepit debitum, antiquiorem excludit, quia negligens fuit: iura enim sunt uigilentium, non alte dormientium*: = éd. Spanos III 5<, 40> p. 234: ne contient pas l'équivalent de *quia negligens fuit* = « dacă acel mai vechi s-au lenevit », ce qui prouve l'usage par le juriste roumain d'une édition classique de l'Hex.)

— <§ 20> (f. 42[r]) « *Şi Armenopolu zice: Cerire<a> zestrii iaste vecinică şi fără vadè* » (= éd. Heimb. IV 11 (9) 18: *Perpetua est dotis exactio neque tempore praecluditur*).

VI. LES CODES DE SYNTHÈSE[77] DE LA PÉRIODE 1780—1831. LA TRADUCTION ROUMAINE DE L'HEXABIBLE (1804)

Ni les Manuels grecs de Fotino ni le code pénal d'Ypsilanti ne sont de véritables synthèses des systèmes de droit en vigueur. Tous, par leur références d'origine, restent inféodés

[76] *Ib.* (1968), 633; (1969) 338; idem, *Les ouvrages jur. de la BM* (ci-dessus, n. 7), 210—211.

[77] Sur cette notion fondamentale, v. notre *Preemţiunea*, 194 et *L'œuvre jur. de M. Fotino*, 124; *Législ. agr.*, 9—12.

www.cimec.ro

à leur sources byzantines, qui sont tout au plus résumées, lorsqu'il ne s'agit pas de transcription fidèle.

La véritable synthèse ne commence qu'avec la *Pravilniceasca Condică*, le petit code bilingue, élaboré en 1780 en Valachie, à partir du IVe livre du projet de M. Fotino (Manuel de 1777) et des récentes réformes princières (*ius nouum*). Ce code ne contient plus de référence d'origine et ses textes ont une rédaction originale, alors même qu'il adopte une disposition de droit byzantin (le plus souvent avec de notables modifications).

Les rapports du code valaque de 1780 et de l'Hexabible n'ont jamais fait l'objet d'une recherche d'ensemble dans l'historiographie juridique roumaine. La « préface » princière du code met la *pravila* (le droit byzantin) et la coutume confirmée à la base de la nouvelle codification, sans donner d'autres détails comme celle du code Callimaque (1816—1817). Dire que l'Hex. a été une des principales sources de la *Prav. Cond.* serait excessif, autant que l'affirmation négative. Le titre 32 sur la protimêsis est celui qui a le plus mis à contribution l'œuvre d'H., mais pour des matières extérieures au CIC, dans une mesure que nous avons déjà examinée à une autre occasion et il n'y a pas lieu de revenir ici sur ce point [78]. Les autres titres où l'on peut identifier des principes consacrés par l'Hex., sans particularités qui permettent d'affirmer que le texte d'H. se trouvait sous les yeux des rédacteurs du code, sont les suivants : XIX, De la dot ; XX, Des successions ; XXI, De la trimoiria ; XXII, Des testaments ; XXIII, Des tuteurs ; XXV, Des garanties personnelles ; XXVII, De la *quaerella non numeratae pecuniae* ; XXVIII, Des témoins ; XXIX, Du serment ; XXX, Du mari et de son épouse ; XXXI, Des parents et de leurs enfants ; XXXII, De la protimêsis ; XXXIII, De la vente nulle ; XXXIV, De la superficie ; XXXIX, De la prescription [79]. Mais aucun de ces titres n'est entièrement et fidèlement emprunté aux *Bas.* ou à l'Hex. Sauf la protimêsis, aucune institution n'y connaît une réglementation complète : ce sont plutôt les points et aspects controversés ou s'écartant du *ius receptum* (lequel pour le reste continuait d'être en vigueur) qui s'y trouvent abordés.

Les limites de l'action de l'Hex. sont mises en lumière par le grand chrysobulle du 30 oct. 1800 sur l'adoption [80], sanctionnée par Al. C. Moruzi en Valachie. La source d'inspiration — expressément indiquée — c'est la *pravila*, avec cette remarque pertinente que la coutume est antérieure à la *loi* écrite et que les Roumains pratiquaient l'adoption bien avant l'introduction du droit byzantin au XVIIe siècle. La matière bénéficie d'une réglementation minutieuse et moderne, suivant un plan fort bien conçu, qui relève d'une technique où triomphe l'esprit systématique du jusnaturalisme occidental. En comparaison du texte du chrysobulle, les 6 §§ incomplets et disparates du titre 8 (II) de l'Hex. apparaissent comme une ébauche informe et rudimentaire.

Nous n'insisterons pas ici sur la traduction roumaine par Thomas Carra et trois autres juristes roumains, de l'Hex. à Jassy en 1804, dans le cadre d'un programme législatif que a guerre russo-turque (1806—1812) empêcha d'aboutir. Ce moment de la réception hexa-

---

[78] V. notre *Preemţiunea* 193—213

[79] En voici un exemple éloquent (XXIII, Des tuteurs, §§ 1—3) :

Code 1780	*Ses sources dans CIC, Hex. éd. Heimb. etc.*
§ 1 1re phrase	V 12, 18(=D 50, 17, 73 ; Bas. 2, 3, 73)
2e ,,	V 12, 19. 20. 50 (= Nov. I. CXVIII c. 5 ; Nov.I XC c. 1 et 2 ; Nov. I XCIV ; CI 5, 35, 2 et 3)
3—4 .. (s)	—
§ 2 Inventaire	V 12, 21 (= D 26, 7, pr. ; CI 6, 30, 22 ; Ῥοπαί 15 § 3)
Détails de la réglem.	—
§ 3 Gestion du tuteur	—

[80] V. ms. gr. 122 ff. 203—206r, Περὶ υἱοθεσίας, χρυσόβουλλον τοῦ ὑψηλοτάτου Ἀλεξάνδρου Κωνσταντίνου βοεβόδα Μορούζη ; texte roum. : V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, VIII, 45—50.

www.cimec.ro

biblienne (v. ci-dessus) est assez connu et il n'y a pas lieu d'insister davantage là-dessus. C'est un important monument de la langue juridique, malheureusement inédit, qui n'a pu contribuer à stimuler l'usage de l'Hex. que dans les limites restreintes de la circulation des mss. existants (dont deux se sont conservés). La discussion de la traduction dans une séance de *sfat de obște* (v. ci-dessus n. 15), prouve la destination législative de l'œuvre. L'échec de cette entreprise a eu un résultat salutaire : la Moldavie a pu éviter par la suite la formule grecque de 1835.

Ainsi féru d'H., rien de plus naturel que de retrouver chez Carra des traces nettes de l'Hex. dans le projet inachevé d'un grand code général, rédigé d'abord en néo-grec et intitulé Πανδέκτη *(sic)* (1806). Ce texte aussi est inédit, et nous ne possédons aucune étude sur ses sources, en dehors des données puisées par certains commentateurs à l'importante préface [81]. Seul le dernier titre (XV) sur la protimêsis a été publié (en trad. roum. ou en résumé) avec indication de ses sources [82]. L'Hex. dans une éd. classique (1587) y est cité avec référence aux paragraphes du liv. 3 titre 3, à la fin de chaque article. Certes, pour le reste de la matière. H. n'est pas et ne saurait être utilisé dans la même mesure. Les références expresses à l'Hex. ne sont pas nombreuses [83]. Mais la plupart des textes empruntés aux *Bas.* ont des *loci paralleli* dans le Manuel d'H.

Le rôle de l'Hex. dans l'élaboration du code Callimaque (Moldavie, 1816—1817), de la codification de Caragea (Valachie, 1818) et du code pénal et de procédure pénale de Moldavie (1820—1826) n'a jamais été examiné.

Pour le premier, le problème peut se poser pour les 3/10 qui relèvent du droit byzantin. Le travail élaboré par Flechtenmacher (v. ci-après) rend compte et de la position du problème et des résultats que l'on peut escompter. Les principaux auteurs du code, Flechtenmacher, Donici et le Grec A. Cousanos étaient tous des connaisseurs avertis de l'Hex., mais la concordance du premier, obligé de placer un texte byzantin en regard de chaque paragraphe du code moldave, se borne à citer l'Hex. une seule fois.

En ce qui concerne le code Caragea, nous n'avons aucun renseignement circonstancié d'un recours direct à H. On ne peut qu'analyser les nombreux textes d'origine byzantine et établir qu'ils figurent à la fois dans les Bas. et dans l'Hex.

Quant au code pénal de Moldavie, malgré une importante influence autrichienne et beccarienne, le nombre des dispositions relevant du droit pénal byzantin — Livre LX des Bas. et liv. VI de l'Hex. — est loin d'être négligeable. Le problème se pose dans les mêmes termes que pour le code valaque de 1818, avec cette précision que les auteurs du code moldave (Donici, Flechtenmacher, V. Vîrnav) étaient férus d'Harménopule. Donc la présence de celui-ci est indéniable, mais elle n'est ni caractéristique ni féconde ; la valeur historique et technique de toutes ces codifications ne vient pas de l'Hex., mais des autres facteurs dont l'action exprimait plus directement les défis du présent et les solutions innovatrices qui s'imposaient.

Nous rattachons à ce paragraphe trois aspects particuliers de l'influence d'H. sur la législation.

En 1786, Al. Maurocordato [84] en Moldavie décida la création d'un registre spécial où seront consignés les noms des *şireţi*, c'est-à-dire de ceux qui « *au umblat cu vicleşug asupra altora* » en déclenchant de mauvaise foi un procès vexatoire contre des innocents. De cette inscription découlait une double incapacité : toute autre réclamation pénale venant d'eux sera rejetée *de plano* (« *să nu li se mai dea ascultare* ») et leur témoignage en justice perdait toute valeur (« *să nu se ţie în seamă* »). Le système de l'*inscriptio* pour les accusateurs de

[81] V. ci-dessus, n. 3 (pp. 833—834) et les travaux de Gh. Ungureanu.

[82] V. *Preemţiunea*, 262—270.

[83] V. ms. gr. VI 8 (Bibl. Centr. Univ. « M. Eminescu », Jassy ; données communiquées par le P[r]. M. Jacotă, à qui nous adressons les plus vifs remerciements).

[84] V. V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, 1 (1891) 229 ; *Uric.* IV, 123 (1er mai 1786) ; cf. art. 253 du code pénal moldave 1 (1826).

www.cimec.ro

mauvaise foi avait été institué à Byzance par une Novelle de Léon VI, dont le principe avait été recueilli par H. dans son Hex. (VI 6 10). Il ne s'appliquait pas en matière civile (*ib.* § 11). On s'est demandé dans notre historiographie [85] si la réforme d'Al. Maurocordato ne trahit pas une inspiration puisée dans H. Le rapprochement s'impose tout seul, mais en tenant compte du fait que la technique de la *Condica şireţilor* en Moldavie représente un effort local, commandé par des abus d'époque. Ceux qui avaient charge d'y remédier ont pu utiliser un stimulant, venant de leur culture juridique et du régime de réception byzantine, mais la structure de l'institution et la désuétude qui interviendra avant longtemps relèvent du dynamisme de la vie juridique du pays.

b) En 1839, le Chrysobulle synodal de 1785 relatif aux publications de protimêsis et au mariage des Tziganes subissait une refonte dont les deux innovations suivantes intéressent notre propos :

Chrysobulle synodal de 1785
(éd. 1958, 21)

« En cas de vente... intervenue entre des personnes qui ne sont ni coïndivisaires(*răzeşi*) ni parents du sang, le vendeur et l'acheteur sont obligés de se présenter au divan pour montrer le contrat avec indication du prix réel... au district de la situation de l'immeuble vendu on procédera pendant 6 mois à des publications destinées à notifier à ceux auxquels la parenté ou la coïndivision confère un droit de protimêsis. En cas de silence (refus tacite) de ces derniers, le divan confirmera la vente ».

Le rachat devait avoir lieu dans le délai de 6 mois.

Loi du 17 sept. 1839
(éd. cit. 33)

« Art. 5 alin. 3. La prétention de rachat ne peut être mise en mouvement que dans le délai de 6 mois imparti pour les publications au profit de ceux qui sont présents (résidents dans le pays)... les requérants ayant l'obligation de consigner en dépôt à l'autorité compétente la somme d'argent nécessaire au rachat, dans un délai de 30 jours, calculés à partir du jour où l'action en rachat aura été intentée ».

« Art. 6. Dans les cas où l'acheteur ne demande pas la mise en œuvre de la procédure des publications (art. 5) ou ne s'assure pas contre le retrait en obtenant la signature des protimitaires sur le contrat de vente, application sera faite de la prescription décennale légiférée par la *pravila*... »

La comparaison de ces deux textes révèle certaines lacunes du système instauré en 1785. Les compléments apportés en 1839 à ce système sont justifiés. Ils venaient de l'Hexabible, que le législateur moldave appelle traditionnellement *Pravila*, sans autre précision. Ce terme ne saurait désigner ici le Code Callimaque, d'abord parce que ce dernier ne consacre pas la prescription décennale dont il est question, et ensuite parce que ce code est toujours dénommé par son titre officiel : *codica politicească* ou *civilă*.

Les lacunes révélées par la loi de 1839 dataient depuis 1785. Elles se faisaient sentir en 1837, lorsque Flechtenmacher, dans une consultation délivrée à un boyard N.N. (v. ci-dessus), entend les pallier à l'aide d'un texte qui dans l'Hexabible était placé sous l'autorité de la célèbre Novelle sur la protimêsis de Romain Lécapène. L'application de ce texte, avec ce rôle de complément du Chrysobulle de 1785, devait être une pratique ancienne.

A la différence d'une loi moderne, celle de 1839 ne se bornait donc pas à introduire dans son texte la disposition de l'Hexabible, dans sa matérialité, en la présentant comme émanant de son auteur. La référence à la *Pravila* était expresse. Le caractère obligatoire de

[85] Th. T. Burada, *Condica şireţilor*. Jassy (1895), Craïova (1920); 10—11; I. C. Filitti, *Vechiul dr. pen.* cit., 24.

www.cimec.ro

la disposition empruntée découlait du fait que la *Pravila* était encore considérée comme une loi, source de normes directement obligatoires en droit moldave. Certes, cette position n'était plus aussi tranchante que dans le passé, car à présent une loi moldave devait préciser que, exceptionnellement, il y avait lieu de se référer à l'Hexabible.

c) On a également signalé [86], comme une curiosité historique, le fait que l'art. 257 al. 3 du code pénal de 1864 qui excusait le meurtre, les blessures ou les coups imputables à une femme, s'ils ont été provoqués par le viol dont celle-ci aura été l'objet, se rattachent, à travers le § 4 du ch. 11 et du ch. 246 respectivement du code moldave de 1646 et valaque de 1652, à un texte de l'Hex. (VI 6, 20 : *Qui stuprum per uim inferentem occiderit, dimittatur*).

L'influence de l'Hex. se clôt avec la trad. de I. Peretz, en 1921, pour les nécessités d'ordre pratique de l'époque, dont l'écho se retrouve dans un certain nombre de décisions judiciaires.

VII. LA DOCTRINE JURIDIQUE: THOMAS CARRA, A. DONICI, CHR. FLECHTENMACHER

Quelle a été l'attitude des jurisconsultes de la fin du XVIIIe et du début du siècle suivant à l'égard d'H. ? Pour ce qui est de Thomas Carra, éminent juge, le codificateur du règne de Moruzi (1804—1806), elle résulte de ce que nous venons de dire à propos du projet de Code général qu'il a rédigé et de la traduction même de l'Hex.

Dès le règne du même prince, et probablement dans le cadre — ou en marge — du programme législatif dont l'exécution directe était confiée à Carra, un éminent juriste d'origine moldave, juge et grand dignitaire à partir de 1814, Andronache Donici [87], rédigeait dans une version initiale plus courte, avant le 21/22 juin 1805, son célèbre Manuel de lois, lequel en 1814 sera imprimé à Jassy et connaîtra comme code privé une large diffusion. Se situant sur la ligne de la synthèse inaugurée en Valachie par le code de 1780, le Manuel resta en deçà du niveau atteint à Bucarest un quart de siècle plus tôt, à la fois par sa structure technique (références directes aux sources utilisées), et par le nombre des paragraphes d'origine byzantine. On a déjà signalé dans ce Manuel 15 §§ appartenant à 12 titres différents, pour lesquels Donici lui-même renvoie à l'Hex. [88]. En réalité leur nombre s'élève à 20 [89], répartis entre 17 titres et le problème en soi possède une histoire qui se rattache au processus d'élaboration du Manuel, tel que nous avons pu le reconstruire à partir de la découverte de la version courte de 1805.

En comparant cette dernière version (qui se retrouve sans date et sans références d'origine des paragraphes dans le ms. roum. 2112 de la B Acad.) avec la version imprimée de 1814, on constate ce qui suit :

— huit paragraphes venant de l'Hex. dans l'éd. 1814 ne figurent pas dans l'éd. initiale (IV 8 ; XI 2 ; XVIII 4 ; XXII 5 ; XXIV 11 ; XXX 11 ; XXIV 2).

— neuf paragraphes de même origine de l'éd. 1814 figurent également dans l'éd. initiale, mais sans référence à H. (IV 23 ; XIV 1 ; XVI 1 ; XX 5 ; XXIX 3 ; XXXII 2 ; XXXIII 25 ; XXXVII 2, 8) ;

---

[86] I. C. Filitti, *op. cit.*, 65.

[87] V. notre article *Contribution à l'étude de la réception du droit romano-byzantin en Moldavie : Le Manuel juridique d'Andronaké Donici*, in *Etudes offertes à Jean Macqueron*, Aix-en-Provence (1970), 351—360 [version roum. in Stud. şi cerc. jur. 14 (1969) 321—332].

[88] V. Cront, 833 et n. 3 (où il faut lire : IV 8 au lieu de I 8, et XXXII 2 ; XXXIII 25 au lieu de XXXII 2 et 25).

[89] Titres XIV 14 (dépôt) = Hex. III 9 1—2 ; XVIII 4 (convention) = Hex. I 9 2 ; XXII 5 (sûretés personnelles) = Hex. I 3 55 ; et, sans référence d'origine en 1814 : VIII 9 (dettes) = Hex. I 13, 11 ; XXVIII 12 (tutelle) = Hex. V 12 (11) 38—39.

www.cimec.ro

— deux paragraphes seulement ont dans les deux éditions la référence d'origine hexabiblienne (XI 16; XXXIV 1), avec cette précision que la référence erronée de 1805 (liv. III, tit. 23) a été corrigée dans l'éd. de 1814 (liv. III, tit. 3<, § 72>;

— deux paragraphes (VIII 9, Arm. I 13<17> et XXVIII 12, Arm. V 11 (12) <, 38—39>) qui en 1805 sont indiqués comme venant de l'Hex., ont perdu cette mention dans l'éd. imprimée. Or pour le VIII 9, le principe qu'il énonce est consacré avec d'autres mots, alors que la fin du § 12 (XXVIII) vient nettement des §§ 38—39 cités;

— de nombreux paragraphes des deux versions contiennent des textes basilicaires qui ont un équivalent direct dans l'Hex. En voici un exemple (où la rédaction de Donici révèle ses mérites):

Donici, éd. 1814 (VIII 10)	*Hex., éd. Heimb. I 13 12*
(Sans référence marginale d'origine) La femme, si elle emprunte de l'argent afin de libérer son mari de la prison (pour dettes, *n.n.*), sera obligée de payer.	*Mulier pecuniam ab aliquo accipiens, ut ea data uirum ex custodia liberet, obligatur neque adiuuatur, quum praetexit se aut fideiussisse aut filiam familias esse.*

Cette analyse permet de conclure que la réélaboration du texte initial durant les années 1813—1814 a été pour Donici une occasion d'élargir le rôle *assigné dès le début à l'Hex. dan le cadre de son Manuel*, et de préciser pour plusieurs textes leur origine hexabiblienne, qu'il avait passée sous silence en 1805. Pendant le travail d'élaboration du texte élargi, l'Hex. a été pour lui un instrument de travail essentiel et soigneusement consulté.

Son contemporain un peu plus jeune et son émule en matière de codification, le Saxon de Braşov, Christian Flechtenmacher[90], le principal auteur du Code Callimaque, nous a laissé trois importants registres où il a consigné, de 1819 à 1840 son travail professionnel: consultations juridiques (*dezlegări*), notes de lectures, projets législatifs et, surtout, le grand travail inédit intitulé: *Cuprindere în scurt a paragrafurilor însemnate în condica politicească*[91] (ms. roum. 12 f. 44—95). Cet «Aperçu sur le contenu des paragraphes du code civil» fut élaboré sans doute vers 1833, afin de mettre en lumière, comme les boyards indigènes le demandaient, la conformité du Code Callimaque (dont 7/10 venaient du Code civil autrichien de 1811) avec les Basiliques. En effet, nous savons qu'en avril 1833, en vue de la traduction du Code en roumain, une commission dont Flechtenmacher faisait partie, avait été formée pour procéder à cette curieuse vérification. Celle-ci n'eut à vrai dire jamais lieu, mais le problème semble s'être posé dans des termes préoccupants, puisque Flechtenmacher s'est imposé un travail — autrement incompréhensible — à savoir, la recherche des textes justiniens et basilicaires, correspondant à chaque article de la *Condica politicească*. Pour la partie byzantine, rien de plus facile. Pour le reste, l'entreprise a pu être menée à bien, dans la mesure où les dispositions du code autrichien ayant elles aussi une base historique dans le CIC, les parallélismes avec les Basiliques ne manquaient pas. Et puis, devant la savante concordance

[90] Sur Flechtenmacher, v. les travaux d'Andrei Rădulescu, Gh. Ungureanu, Val. Al. Georgescu, Studii 13 (1960), 73—135; C. Bucşan (à paraître), ainsi que l'introduction de l'éd. crit. du *Codul Calimach*. Bucarest (1958). Nous tenons à souligner l'importance des recherches comparatives du Pr Georges Mantzouphas: Ἡ Ἑρμηνεία Zeiller πρότυπον τοῦ κώδικος Καλλιμάχη. Athènes (1956); *Über griechisches Recht*. Athènes (1956), 126—142; *Die Gründe für die absichtliche Verschweigung der oesterreichischen Vorlagen des moldauischen Codex Civilis vom Jahre 1817*, in Z S S, Germ. Abt. 82 (1965), 326—333; Βιογραφικὰ καὶ δημοσιεύματα. Athènes (1966), 54—57 (résumé de l'étude de 1955).

[91] N'y figurent pas, par exemple, les §§ 155—172 qui venaient du Chrysobulle synodal de 1785 (mariage des esclaves). Peu d'articles y sont notés sans correspondant romano-byzantin.

www.cimec.ro

de Flechtenmacher, combien d'hommes politiques en Moldavie étaient-ils capables de discuter de manière technique et serrée la rigueur de la conformité en question? Toujours est-il que ce prodigieux travail ne contient aucun renvoi au code autrichien. Le silence de Flechtenmacher, l'homme qui avait eu de longues années durant l'ABGB devant ses yeux, en travaillant à la rédaction du code moldave, ne saurait être interprété comme une supercherie, couvrant un plagiat prémédité de longue date (1813), ainsi que le pense le Pr G. Mantzouphas. Le consul Raab[92] connaissait la situation et l'avait communiquée à Vienne, mais sans doute aussi à des interlocuteurs moldaves. En 1829/30, un mémoire de réforme de l'Etat, rédigé par un grand boyard, faisait mention du code civil autrichien[93], dont le code moldave était «plutôt une traduction littérale». Mais politiquement le modèle autrichien continuait de ne plus « se porter » et des intérêts « supérieurs » exigeaient que le droit moldave continuât de s'appuyer sur les Basiliques dans une mesure qui ne laisse pas d'être surprenante et non encore bien mise en lumière. Le maintien de la tradition rassurait beaucoup de monde et reflète le conservatisme officiel et d'une importante partie de la noblesse. Flechtenmacher dut en tenir compte, en tant que jurisconsulte de l'Etat, à la fois comme praticien, dans les consultations que nous analyserons ci-après, et comme théoricien, dans ses leçons et dans le Commentaire du Code de 1817, dont il sera question plus loin.

Nous commençons par les références à H. et à son Hex. que l'on trouve dans les registres n°s 10 et 12 :

1. Ms. roum. 10, Lexicon iuris ciuilis[94]

— F. 5[v] (1819), Harm. p. 34, § 44 : *In quaestionibus de finibus ... inhaerendum est*[95] = = éd. Heimb. I 3, 44 (texte latin identique).

— F. 6[r] (1819), Ex. Arm. p. 388, *leg. agrar.* tit. 1 § 9 : *Si duo fundi de limite aut agro litigent, cognoscant iudices, eique qui pluribus annis possiderit, ius suum reddent. Sed si antiquus sit limes, antiqua possessio inconcussa maneat* = éd. Heimb. *Leges agrariae* I 9, p. 833 (texte lat. id.).

F. 7[r] (1819), Harm. lib. 4, tit. 8, § 9 (p. 281) : *In dotis promissione... pater debet dotem* = éd. Heimb. IV 10(8), 9—10 (t.l.i.).

F. 11[v] (1820), Harm. p. 258, § 8 : *Mulier constante matrimonio... fundus deterior est factus* = éd. Heimb. IV 11 (9), 8 (t.l.i.).

F. 16[r] (1820), Harm. libr. 3, tit. 5, schol. ad § 57, p. 194 = éd. Heimb. III 5, 57, schol. à la note *a*.

— F. 36[r] (1820), Armenopul, cartea 4, tit. 10, § 4 : *să legiuiește că femeii ce să însoțește de al doilea nu să dă* ὑπόβολον = éd. Heimb. IV 10, 4.

— F. 66[r] (1820), Armenopol, cartea 1, tit. 8, § 3 : (*ce este în scurt extract din novella 73 cap.* 2) *să zice : la un document trebuie să fiie de față și trei marturi, ca să aibă credință și să lipsească toată înpotrivire și clevetire* (avec la remarque que ce principe est plus amplement énoncé aux *Bas.* 22, 4, 2, tome III p. 104) = éd. Heimb. I 8, 3 (t. i) ; cf. la trad. de Carra (B Acad. ms. roum. 4317 f. 51[r]) : « *La facere<a> zapisului trebue să fie de față și trei marturi, ca să aibă credință, și să fie afară de toată înpotrivirea și de toată hula* ».

---

[92] Hurm. XX 423 n° 415 (28 août 1818).

[93] Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Princ. roum. 1766—1830*. Bucarest (1970), 180 ; v. Val. Al. Georgesco et Ovide Sachelarie, *Les contacts entre le droit moldave et le droit autrichien au début du XIXe siècle*, in « Festschrift Hellbling » Salzburg (1971).

[94] Les feuillets libres et la partie libre des feuillets sur lesquels avaient été transcris certains syntagmes du Lexicon, ont été couverts de consultations et extraits des *Bas.*, du CIC, de l'Hex. et différents auteurs modernes.

[95] Suit la référence à des textes du Digeste et du Code de Justinien, avec leurs équivalents aux *Bas.*

www.cimec.ro

— F. 66^{v} (1820), Armenopul, carte 1, titlul 8, § 4 : *La orice document mai întîi cerem dovezile de la acela carele l-au scos şi apoi de la acela ce zice că este neadevărat (plaston)* = = éd. Heimb. I 8, 4 (... πλαστὸν...); cf. trad. Carra, *op. cit.* f. 51^{r} : « *La orişice zapis cerem întîi dovezile aceluia ce-l are, şi pe urmă aceluia ce zice că este mincinos* ». Flechtenmacher cite aussi les dispositions parallèles des *Bas.*

— F. 67^{r} (1820), Armenopol, carte 1, titlu 3, § 10 : *Cînd va ave<a> cineva în stăpînire <a> sa, un lucru străin cu re<a> credinţă, i să dau treizăci de ani* [...] *şi pentru inima sa ce<a> răpitoare şi iubitoare de strîmbătate* » = éd. Heimb. I 3, 10; cf. Carra, f. 32.^{v} : « *Iar cînd iarăşi lucrul cel străin îl paşte cineva* [...] *ori pentru răpitoarea sa voinţă, şi iubire de strîmbătate* » (§ 3 al. 2).

— *Ib.*, « Asemeni şi la § 45 : *Acel ce au tras pe cineva la giudecată pentru un lucru nemişcător pe carele îl va fi stăpînit nu din o dreaptă pricină, şi nu s-au depărtat cu paragrafiia 30 de ani nici au pierdut jalba sa, acela iarăşi îşi cîştigă dreptul său* » = éd. Heimb. I 3 45 a; Carra cf. f. 35^{v} § 38).

— *Ib.* « şi Armenopol, carte 2, titlu 1, §§ 14, 15 şi 16 : *Cînd are cineva în stăpînire<a> sa un lucru străin, cu re<a> credinţă, adecă ceri că l-au răpit cu sila, ori l-au luat în tăriia, sau au făcut vicleşug sau l-au cumpărat, ştiind că este străin, sau au făcut alt asămine chip* [...] *aceasta să legiuieşte pentru lucrurile cele nemişcătoare* » = éd. Heimb. II 1, 14 : [...] *Ex hoc quidem in rebus soli.*

Et Flechtenmacher continue (f. 67^{v}) : « *Paragraful 16 este extract din Novella 119 cap. 9 şi este în Cărţile înpărăteşti, tom. al 6-lea, carte 50, titlul 14 şi 15, cap. 10, fila 626 ce zice* [...] ». Suivent des références au Code Call. (« *Codică politicească a Moldavii* ») § 1940 et à « *Armen<opul> cartea 1, tit. 3, § 9 : să aneriseşte* παραγραφή *de 40 ani cu aceste cuvinte : Ca nu cumva acei puternici, cînd îi strîmbătăţează şi înşală pe cei săraci, să să agiute cu* παραγραφή *de 40 ani, nici acei săraci, înstrîmbătăţîndu-să de către cei puternici, să nu fie opriţi cu* παραγραφή *de 40 ani, a-şi cere dreptul său, şi nici hotarnicile* (περιορισμούς, *finium descriptionem*; v. éd. Heimb. *l.c.*) *macar de ar fi şi cuprinsă prin hrisoave, să nu aibă nici o tărie, cînd s-au făcut cu strîmbătate şi cu înşălăciune. Tot această noimă este cuprinsă în cod. pol. § 1938 ce zice* [...] » = éd. Heimb. I 3 65 : *Novella autem constitutio imperatoris Basilii Porphyrogennetae quadragenariam praescriptionem abrogat in his* : [...] *neque fiscus tempore excludatur, sed ius suum ab Augusto Caesare repetat, et ad hoc recuperandum facultatem habere iudicetur*; la fin, à partir de *neque fiscus* manque chez Flechtenmacher; cf. Carra, f. 37^{r} § 59 qui a compris le texte autrement : « *Nici închierile vadelilor să nu aibă nici o tărie, de să vor şi hotărî prin hrisoave* [...] *nici obştiia să nu se popriască cu trecire de multă vreme, ce să-şi cee dreptul său...* »

— F. 81^{v} (1824), Harm. l.1, tit. 8, § 3, p. 63 : *Instrumento etiam* [...] *sit expers* = = éd. Heimb. I 8, 3 (t. l. i);

— *Ib.* (1824), Harm. lib. 1, tit. 10, § 2, p. 70 : *Et apud acta* [...] *transactio rata est* = = éd. Heimb. I 10, 2 (t. l. i);

— *Ib.* (1824), Harm. lib. 1, tit. 12. § 16 : *Quod si minor alicui donauerit, donatio est irrita, nisi post uicesimum quintum annum decennium aut uicennium effluxerit, tam uiuo illo, quam mortuo* = éd. Heimb. I 1, 16 : *Quod si minor alicui rem suam donauerit* [...] 17 [...] *irrita est donatio, nisi post uiginti quinque annos decennium uel uicennium effluxerit.*

— F. 82^{v} (1825), « *Capite de pravili ce am dat la 11 sept.* » (affaire de divorce), « *vezi Arm. cartea 4, tit. 12, § 13 cum şi cartea 6, tit. 2, § 22* » (corroborés par les *Bas.* 28, 7, 1 et Cod. Call. § 121 et 124) = éd. Heimb. IV 15 (12), 13; VI 2, 22.

— F. 88^{r} n° 5 (1825) (tutelle de la mère non remariée), *Armen. cartea 5, tit. 11, § 20. 21 şi 50* = éd. Heimb. V 11, 20; 21; 50.

www.cimec.ro

— *Ib.* n° 7, *Arm. cartea 4, titlu 7, § 23* = éd. Heimb. *l.c.*

— F. 88^{v} n° 12, *Arm. cartea 4, titlu 7, 8, cum şi c. 5, t. 11, § 52* = éd. Heimb. *l.c.*

— *Ib.* n° 14^{b}, *Armenopol, cartea 5, titlul 8, § 87* = éd. Heimb. l.c. in fine.

F. 89^{v} n° 20, *Arm. cartea 4, titlul 4, § 25* = éd. Heimb. *l.c.*

F. 90^{r} n° 26, *Arm. cartea 5, titlul 8, § 17* = éd. Heimb. *l.c.*

— *Ib.* n° 29, *Arm. cartea 5, titlul 8, § 18* (corroboré par le § 940 Cod. Call.) = éd. Heimb. *l.c.*

— F. 91^{r}, *Armenopul 1, 13, § 24* = éd. Heimb. *l.c.*

— *Ib. Armenopul, cartea 1, titl. 12, § 57* = éd. Heimb. *l.c.* (*non concordants*).

— F. 91^{v}, *Arm. cartea 5, tit. 11, § 22* = éd. Heimb. *l.c.*

— F. 96^{v}, « *Cum şi în Armenopul, cartea 5, titlu 8, § 13, unde zice: fraţii şi surorile ce vor fi tot dintr-aceiaşi părinţi* [...] » = éd. Heimb. V 8, 13.

— F. 97^{v}(1826) : « *Nu am putut găsi dezlegarea pentru moşiia de zestre, căci din Cărţile înpărăleşti, tom. II, fila 214, cap. 82 nu vorbeşte de lucrurile de zestre* ». Flechtenmacher cite ensuite *Bas.*, tom. IV, p. 729 et 731 : *ubi ait et multo magis haec in dote obseruantur, si quid rerum dotalium uel alienauerit, uel pignori obligauerit, lege et Harm., p. 172 § 55.*

— F. 99^{r} (1826), *Confer* Harm. 4, 9, § 26, p. 261 = éd. Heimb. IV 11 (9), 20, mais ce texte ne concorde pas avec le contexte de la consultation de Fl.

— F. 100^{v} (1826), « *Dislegare* » (consultation). Après citation des *Bas.*, Flechtenmacher ajoute : « *se găseşte şi la Armenopul, cartea 4, titlu 8, § 36* » (= Cod. Call. 1646) ; et citant de nouveau les *Bas.*, il précise : « *şi la Armenopul, carte 4, titlu 9, § 22* » = éd. Heimb. *l.c.*

— F. 100^{r} (1826), « *Deslegare pravilnicească. Din Armenopul cartea 3 tit. 3, § 17* » ; (affaire de prescription) : « *din Armenopul, cartea 2 titlul 1 § 14* » = éd. Heimb. *l.c.*

— F. 101^{v} (1826), « *Capite de pravilă. Bas. tomul I, 2, 3, 59, p. 76, cum şi Armenopolu, cartea 5, titlu <?>, § 59* ».

— F. 103^{r} (1826), « *Din Armenopul, cartea 1, titlu 12 § 33* » (corroboré par les *Bas.* tome 4, page 459) = éd. Heimb. *l.c.*

— F. 103^{v} (1826). *Adnotationes ad nouellam Imp. Leonis 22 (schol. 24). Res ita constituenda est : coniunx superstes, non contrahens secundas nuptias, lucra nuptialia poterat alienare.*

(f. 104^{r}) et eidem dari uirilem in omnibus mariti bonis, ut hinc notare liceat, non esse de nihilo, quod Harmenopulus operis sui initio retulit, Tribonianum pretio leges fixisse et refixisse, [cf. éd. Heimb. I 1, 6].

Quae Nou. 22 exstat in Harmenopulo, lib. 4, tit. 10, § 16 in fine [=éd. Heimb. IV 13, 6] : *Vir autem liberis carens* [...] *et honorem primis nuptiis seruata (lege eod. pag. 207 e Nou. 127, c. 3 et schol. infra). Ex nou. Caesaris Leonis 85 pars posterior :*

§ 7 *Hanc autem portionem uir rationibus inferat* [...] *neque de mulieris accipito* = éd. Heimb. IV 13, 7.

— F. 106^{v} (1827), Harm. pag. 114 lib. 2, tit. 3, § 4 : *Iudicali petitio... contra heredes datur* = éd Heimb. II 3, 3 (*Iudicati actio* etc.). Le terme de *petitio* se trouve dans l'éd. Gothofredus (1587), mais dans une autre version. Flechtenmacher reproduit également le scholium : *Quum primum quis condemnatus sit* [...] *etiam aduersus damnati heredes competit,* qui se trouve dans l'éd. Heimb. à la p. 233 n.*d.*

— F. 119^{r} (1827), « *Pravilnicească dislegare. Întîi pentru venitul danii. Peculia de patru feliuri sînt : aprosporista, paganica, oştineşte şi ca nişte oşteneşte. Aprosporista sînt acele, care iau copii<i> din moştinire<a> maicii lor, a bunilor şi a străbunilor şi a altor rudenii de spre maica lor, al cărora folos îl are părintile, iar stăpînire copii<i>. Asămine cu aceste sînt şi acele ce cîştigă copii<i> din spre o facire de bine a cuiva, şi din ostinelile lor, cum şi din însoţirile lor, pentru care averi părintile are folosul, iar stăpînire copii<i>. Din Armenopul, carte 5,*

www.cimec.ro

tit. 2, § 4. » = éd. Heimb. V 2, 4 : *Peculia quadripartita sunt, aduentitia* (ἀπροσποριστά), *pagana siue profectitia* (παγανικά), *castrensia* (καστρένσια) *et quasi castrensia* (ὡσανεὶ καστρένσια), *Et aduentitia quidem sunt, quae ex matris aut maternorum auorum proauorumque et similium cognatorum hereditate obueniunt : horumque usum habet pater, proprietatem liberi. His adfinia sunt, quae ex munificentia forte et propriis laboribus liberi adepti fuerunt, item ex causa nuptiali* [, *de quibus filiofamilias testari non licet, sed nec patri praemorienti* :] * *horum autem usum habet pater, proprietatem liberi.*

— F. 132^{v}, Harm. p. 86 schol. *De dote a uiro consumta ius suum adipiscitur post praestitum de rebus non amotis iusiurandum. Non enim pro lucro fauemus mulieres, sed ne damnum patiantur, suisque rebus fraudentur, curamus,* [...] (suit un texte grec extrait des *Bas*). Cette scholie reste à être identifiée.

— F. 142^{r}, Harm. 4, 9, § 18 : *Perpetua est dotis exactio,... quae quadraginta demum annis exstinguuntur* (= éd. Heimb. IV 11 (9), 18.

— F. 151, Arm. lib. 1, tit. 11, § 10 : *Etiam absentis rem detinens de ui conuenitur, nisi 30 anni effluxerint, ex quo possessionem adprehendit* = éd. Heimb. I 11, 10.

— *Ib.*, Ar. l. 1, t. 3, § 45 : *Qui quem conuenit de re immobili non ex iusta causa possessa, et 30 nondum exclusus est, neque suam actionem amisit, in ius suum restituitur* (= éd. Heimb. I 3, 45 a : ... *tricennio...*). *Et schol. Nam 30 annor. praescriptio et furti et ui bonor. rapt. actiones tollit* (éd. Heimb. : deest).

II. *Ms. roum. 11.*

F. 95 (1837). « *Copia tălmăcirii dată lui N. N. Din Neara împăratului Romano celui Bătrîn. Pravilă pentru protimisire. Dacă vor fi mulți împreună holarnici împrejurul unei averi nemișcătoare* (κτῆμα) *ce este de vîndut, atuncea trebue să să trimată înștiințare la fieștecarile* [...] *toți vor ave deopotrivă pronomion* [...] (Copie de la traduction remise à N.N. D'après la novelle de l'empereur Romain l'Ancien. Loi sur la protimêsis. S'il existe beaucoup de copropriétaires d'une fortune immobilière (κτῆμα) [...] = éd. Heimb. III 3, 105. La traduction de Flechtenmacher est différente de celle de Carra (v. ms. roum. 4317 f. 126^{r}), qui est plus fidèle et plus réussie : « *Deci cînd vor fi mulți răzeși înpregiurași la moșiia ce să dă, să aibă a să da înștiințare fieștecăruia... priveleghiile tuturor...* ».

III. *Ms. roum. 12,* « *Portativ* ».

— F. 44^{v} : Code civil de 1816—1817. 2e Partie. Le droit personnel ; f. 48 : Ch. II Du droit du mariage ; f. 52^{r} : § 152, L'avantage de la veuve qui, n'ayant pas d'enfants, se remarie après l'année de viduité ; § 151, Son avantage alors même qu'elle aurait des enfants : *lege Armenop<ulum>, p. 246, § 24 : solum usum fructum illi (mulieri ad alteras transeunti nuptias) relinquens* = éd. Heimb. IV 9 (7), 24 : *Sed etsi mulier annum exspectauerit* [...] *et ad alteras transierit nuptias adspernata priores* [...] *si quidem liberos non habet* (Cod. Call. § 150) [...] *si uero proles existet* (*ib.* § 151) [...] *non solum usum fructum illi relinquens.*

IV. « *La leçon inaugurale du cours de droit (1830).*

---

* Ce passage [ ] sauté par Flechtenmacher, se trouve traduit chez Carra [(B Acad. ms. roum. 4317 f. 211^{r-v} ; les deux versions coïncident en grande partie, sans que l'on puisse affirmer que F., ayant devant ses yeux le texte de 1804, a voulu donner quand même sa propre traduction (ou celle de son collaborateur moldave ou grec roumanisé). La traduction de Carra est supérieure (v. l'effort de rendre en roumain *aduentitia* et *profectitia*) : « *Peculia ... neadăogite, părințăști, oștenești, și ca niște oștenești. Neadăogite sînt, cîte au copiii din moșteni-re<a> maicii lor, a moșilor, a strămoșilor și a altor rudenii de pe maica lor, a cărora folosul îl are părintele,* [...] *la cari copilul supt părințască stăpînire încă fiind, nu are voie să facă diiată, ce nici părintele său murind mai înainte* [...] ».

www.cimec.ro

Dans cette leçon célèbre publiée dans *Uricariul* (XIX 476—490) et reproduite par Andrei Rădulescu dans sa brochure commémorative de 1930 (*Două lecții de drept* etc.; cf. Gh. Ungureanu, in *De la Acad. Mihăileană...*, Iassy, 1936, 332—338), on trouve le passage suivant sur H. et son œuvre :

« Très renommé est aussi le livre (*carte* = livre et code) de lois composé par Constantin Harménopule, qui a été jurisconsulte (*pravilist*) et juge à Thessalonique et conseiller des empereurs Jean Cantacuzène et Jean Paléologue ; il l'a rédigé en 1345 (Fl. ne répète plus l'erreur chronologique de Donici — *V.G.*) et le divisa en 80 (lisez : 60) titres (lisez : livres). Ce code étant très utile pour l'étude de la science des lois, a été imprimé en latin et en grec dans plusieurs villes. L'édition la plus récente et la mieux corrigée est celle qui fut imprimée en 1780 à La Haye en Hollande ».

V. Le projet non exécuté d'un grand commentaire du Code de 1817, intitulé « Code civil extrait des codifications de l'empereur Justinien, avec des citations tirées des Basiliques, ainsi que d'Harménopule, traduit et commenté » (septembre 1838).

En décidant de doter le droit moldave d'un ouvrage semblable autant que possible au célèbre *Commentar* de l'ABGB par Fr. von Zeiller (1811—1813), Flechtenmacher, tirant des conclusions courageuses de son expérience moldave et des obligations de sa charge, se rendait compte que le code pour lequel il avait utilisé de près l'ABGB, quelques lois spéciales et la doctrine autrichiennes, devait être replongé encore, pour une certaine période, dans le contexte romano-byzantin du pays récepteur, c'est-à-dire que le code de 1817 devait être compris, interprété et appliqué comme un monument ayant à sa base le droit des Basiliques et du Manuel d'Harménopule. Ce choix est significatif, car Flechtenmacher, en le faisant, pensait avant tout „aux lois de Justinien"[96].

D'après le plan qu'il a laissé de son ouvrage, Flechtenmacher entendait y insérer — au livre Ier — « des notions générales avec la biographie ou narration de la vie de l'empereur Justinien et de son ministre Tribonien, et en même temps avec des détails sur les Basiliques

---

[96] La concordance du code civil de 1817 et des Basiliques, citée ci-dessus, constituait, à coup sur, un matériau essentiel pour l'élaboration du Commentaire de 1838. Le plan de ce dernier ouvrage, complété par quelques fragments de son futur texte et par des indications sur les sources utilisées (un ouvrage en deux volumes dont le nom d'auteur et le titre ne sont pas indiqués : I, n-os 38 à 2214, pp. 4—284 ; II, n-os 8553 à 13534, pp. 1—694 ; le Digeste, le Code, les Bas. éd. Fabrot et Heimbach, celle-ci citée pour la première fois dans la culture roumaine, 5 ans après l'apparition du Ier tome) se trouve dans l'important ms. roum. 105 de la B Acad. [voir I. Bianu et N. Hodoș, *Catalogul* ..., 1 (1911), n-o 105 ; Andrei Rădulescu, *Pravilistul Flechtenmacher*, (1923), 222—223]. Ces matériaux permettent de démontrer, comme nous le ferons dans une étude séparée, que le *Commentar* de Fr. von Zeiller (dont un exemplaire annoté par Fl. qui y avait marqué aussi la concordance des paragraphes du code moldave avec ceux de l'ABGB, appartenait en 1894 à la bibliothèque de Michel Bonachi, *Persoanele morale în codul Calimach* 14—15) n'était pas destiné à remplir le rôle de modèle exclusif. Dès lors, la thèse du Pr G. Mantzouphas (*Die Gründe* ..., 229—231) selon laquelle Fl. aurait dès 1813 conçu d'utiliser le *Commentar* «*für seine eigennützigen Zwecke*», en se préparant en 1838 à publier sous son nom l'œuvre de Zeiller, avec de simples renvois aux lois justiniennes et byzantines, n'est pas confirmée. D'ailleurs, le livre comme tel n'a pas été écrit. Dès lors, ce qui nous semble évident, c'est que Fl. s'était engagé dans la voie d'une sorte de naturalisation du code de 1817. A cette fin, il avait mis en veilleuse les rapports réels du code moldave avec l'ABGB. Par contre, les fondements romanistiques de ce dernier code lui permirent de présenter, pour des raisons d'ordre politique [que le Pr G. Mantzouphas, *ib.* (1965), 328 a fort bien énoncées ; cf. notre étude dans Studii , 13, (1960), 84], le code de 1817 comme étant issu directement des Bas. et de l'Hex.

www.cimec.ro

qui sont utilisées dans la Principauté de Moldavie aux termes de l'art. 318 du Règlement organique, ainsi que sur Harménopule», et à ce propos il précise l'introduction et l'utilisation de l'Hex. en Russie après 1812[97].

On est un peu étonné de constater que Flechtenmacher semble avoir entrepris une traduction roumaine du célèbre manuel du juge de Thessalonique. En effet, sur la liste des livres que la veuve du jurisconsulte moldave voulait vendre, figure le «*manuscriptum Harmenopoli ins Moldavische übersetzt von Christian Flechtenmacher*» (2 volumes).

A propos de cette traduction intégrale qui doublait celle de Th. Carra (1806), il convient de mentionner les traductions fragmentaires de l'Hex., qui circulaient à l'époque. Dans le registre d'affaires du spathaire Thomas Luca[98], dont la femme décédée était née Balş, à une date postérieure au 15 déc. 1821 l'on trouve un texte de onze paragraphes numérotés de 1 à 11, relatifs à la coutume, à la dot et à l'hypobolon, aux successions et à la syneisphora (rapport de la dote et des donations), à la restitution, avec renvoi à la page de l'édition utilisée (qui n'est à coup sûr qu'une récente édition Spanos)[99].

Nous terminons notre bilan par cet étonnant projet moldave de modernisation du Manuel d'H., après l'apparition du Code Callimaque et à la veille du Règlement organique, avec l'espoir vite déçu de faire d'un Néos Harménopoulos le code général de la Moldavie au XIXe siècle. Nous avons relaté ailleurs la découverte à Jassy de ce manuscrit[100] que j'ai remis en 1961 à Gh. Cronţ aux fins d'étude pour son article cité sur l'Hex. d'H. Il n'y a pas lieu de revenir sur la description qu'il en a donnée, en le datant avec M. Ungureanu, de 1821. D. S. Gkinis[101] a tout de suite saisi l'importance du document et à réussi à en donner une édition, en avançant la date en 1830. L'auteur du projet, K. K. Chrysokephalos nous est connu par un document du 24 avril 1814, où il est présenté comme un maître (*dascăl*) qui possédait beaucoup (*nu puţină*) de science juridique (*a legilor*).

Le lancement de ce projet prouve que l'échec de l'initiative de 1804 (v. ci-dessus) n'avait pas découragé tous les tenants d'un byzantinisme juridique à outrance. Le fait que son auteur était un juriste d'origine grecque en dit long sur son apparition. Si le projet date de 1821, il anticipe sur l'adoption de l'Hex. en Grèce comme code du nouvel Etat national. Si cette date doit être reportée vers 1830, ce sont sans doute les événements de Grèce qui ont donné à Chrysoképhalos des ailes pour lancer son projet moldave. Peut-être ne pensait-il

---

[97] V. Gh. Ungureanu, *Date nouă cu privire la ... Christian Flechtenmacher şi Damaschin Bojinca*, in Arhiva, 41 (1934) 51.

[98] B Acad. CMXLII/26e (signalé par Vlad Georgesco). Ce texte sera édité avec d'autres traductions fragmentaires de l'Hex.

[99]

Frag. Th. Luca fila 280 § 5	*éd. Spanos, 1744* IV 8<11>(p. 319)	*éd. Heimb.* IV 10 11
Pe zestre numărătoare<a> o face cînd ar fi că să va număra şi să va da în mănele bărbatului, iar nu scriire izvodului zestrii.	Τὴν προῖκα τὴν κάμνει ἡ μέτρησις, ὅταν διλαδὴ μετρηθῇ, καὶ δοθῇ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἀνδρός, καὶ ὄχι ἡ γραφὴ τοῦ προικοσυμφώνου.	Dotem numeratio, non scriptura dotalium instrumentorum facit.

[100] Arch. Etat, Jassy, 1638.

[101] Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 33 (1964), 185—205 ; cf. idem., Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, Athènes (1966). Dans un mandement du 24 avril 1814 (Gh. Ghibănescu, *Sur. şi izv.* VII, 70, n° 47), le métropolite Veniamin fait savoir à deux boyards de la famille Cuza qu'ils ont à se réunir avec un archidiacre et avec le professeur (*dascal*) *Costandin Hrisochefal*, qui possède pas mal de science en matière de lois et de codes («*care are nu puţină ştiinţă legilor şi pravililor*»), afin de procéder au partage de leur héritage «d'après la décision des saints codes et canons». Le document a été signalé pour la première fois par I. C. Filitti et <D.> I. Suchianu, *Contribuţii la ist. just. pen. în Princ. rom.*, Bucarest (1928), 36, n. 9.

www.cimec.ro

même pas travailler de la sorte exclusivement pour les Moldaves. Quoi qu'il en soit, son idée d'élaborer un Nouvel Harménopule était plus intéressante que la simple adoption du Manuel rédigé au XIVe siècle avec des matériaux remontant jusqu'au VIe et même plus loin. Seulement, même avec des moyens d'Etat, l'idée de Chrysoképhalos constituait une œuvre de longue haleine, presque aussi difficile que la mise sur pied d'un nouveau code, alors que la formule adoptée en Grèce fournissait une solution expéditive, dont le caractère provisoire explique pourquoi elle a pu durer plus d'un siècle.

Conclusions

Après les Basiliques et le *Corpus Iuris Ciuilis*, l'Hexabible constitue, à partir de 1700, le monument de droit byzantin le plus important comme source de la réception positive et doctrinale de ce droit en Moldavie et en Valachie. Sa carrière directe commence avec la BM et se clôt avec les Règlements organiques. Elle est plus riche en Moldavie, où l'on procède à deux traductions roumaines de l'Hex. et où se produit le projet de Chrysokephalos concernant son Nouvel Harménopule. Les attestations du recours que l'on faisait à l'Hex. dans des procès devant les instances civiles sont plus nombreuses pour la Moldavie, à en juger d'après les documents identifiés jusqu'à présent. Mais on est loin de connaître le nombre exact de ces attestations enfouies dans les matériaux inédits de nos archives. Dans un grand nombre de cas, le recours à l'Hex. restera occulte, parfois masqué par la référence à la *Pravila*, sans possibilité de trancher, lorsque le principe est commun à l'Hex. et à un autre recueil d'usage courant, ou bien beaucoup plus souvent, annulé par le silence du document sur le texte de loi appliquée. Dès 1739, le métropolite Néophyte favorise l'emploi de l'Hex. par la dicastérie de Bucarest.

Le recours à l'Hex. comprend, en premier lieu, des matières extérieures au CIC, en commençant par la protimêsis. Son emploi comme livre de doctrine semble surpasser son usage comme code de séance dans les tribunaux. Les appellations de « *Sf. pravilă* », « code Harménopule », « le code de l'interprète des lois » sont cependant significatives. L'usage constant des éditions classiques doit être souligné, de même que la diffusion des matériaux contenus dans les appendices de ses mss. et, en tout premier lieu, les lois agraires. Toute la réception hexabiblienne se rattache à un milieu de culture savante et d'origine occidentale. Mais sa large diffusion et les résultats positifs auxquels il conduit permettent de parler à la fin d'une implantation relativement populaire de l'Hex., soit par la version néo-grecque, soit par les extraits traduits en roumain qui circulaient, soit même par la traduction intégrale de 1804 (quoique l'action des copies peu nombreuses en circulation ne doive pas être exagérée, d'autant plus qu'il n'existe pas de trace de son rayonnement en Valachie).

En gros, l'Hexabible — à côté des Basiliques — a beaucoup contribué à la diffusion dans les Principautés du droit romain dans un contexte de plus en plus modernisé à l'aide d'éléments de technique et de doctrine de droit naturel et « illuministe ». C'est ce qui a préparé le terrain — en créant une tradition vivante — au nouveau processus de réception — tant décriée — qui après 1831 et surtout de 1859 à 1866, se détournera de la coutume locale et s'engagera dans la construction d'un droit bourgeois moderne, en faisant appel sans effort aux produits les plus avancés de l'évolution historique du droit européen. Car celui-ci était assumé et adapté en tant que synthèse — évidemment plus individualiste — d'une coutume essentiellement communautaire et médiévale, et du droit romain commun, si proche du droit romano-byzantin.

www.cimec.ro

Celui-ci, d'ailleurs, ne quittait forcément la scène de l'histoire qu'après avoir servi les intérêts de classe des maîtres du jour, et rendu d'importants services durables à la vie juridique, à la lutte pour une justice (encore mystique et mythologique) et à la culture juridique roumaine. Devenant ainsi un facteur historique complexe de formation du droit roumain, le droit romano-byzantin et l'Hexabible, en tant que véhicule des valeurs et de l'action pratique de ce dernier, sont loin d'être un droit étranger.

A D D E N D A

Pag. 213, n. 4 — D. M. Kaouchansky, *L'Hexabible de Constantin Harménopoulos dans les Pays balkaniques*, in Les Balkans 11 (1939), 351—357, avec des vues contestables.

Pag. 214, n. 6 — D.E. Maurocordato, *Harménopule et son Manuel de droit civil*, in Rev. de législation et de jurisprudence (1846) I, 193—204, judicieux, bien documenté, encore utile; E. Hertsog (Herzog), Πραγματεία περὶ τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἑξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου. Munich (1837); Sp. Sakellaridis, (Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου (βίος καὶ ἔργα). Athènes (1916).

Pag. 221, n. 40 — Le ms. 139 (ASB), registre de la Métropolie de Bucarest (1739—1800), établi par ordre du grand métropolite Néophyte, conseiller de C. Maurocordato, contient des jugements nomocanoniques (entre autres avec application de code valaque de 1652, dès 1740, v. ff. 142^{v}, 143^{r}, 212^{v}, 217^{v}, 222^{v}) et un recueil peu systématique de textes juridiques d'emploi courant, en grec ou en roumain (Bas., Hex., Blastarès, Zônaras, Balsamôn, Nov. I.). Il présente une importance exceptionnelle pour la réception en général et pour celle de l'Hex. en particulier (v. ff. 71^{v}, 74^{v}, 141^{r}, 158^{v}, 161^{v}, 163^{r}, 165^{v}, 166^{r}, 167^{r}, 168^{r}, 169^{v} trois fois, 170^{r-v}, 172^{v}, 173^{v}, 178^{r} etc.). Il fera l'objet d'une présentation spéciale. Le doc. du 3 mars 1749 cité est une importante consultation intéressant les familles Rosetti et Brîncoveanu. Par application de la notion d'hérétique (Just., Ex.), un Nicolas Rosetti, en tant que catholique, est exclu de la tutelle d'un neveu apparenté aux Brîncoveanu.
Avant 1749, Néophyte, par un achat de livres de la B M, avait fait passer l'éd. 1540 de l'Hex. à la Bibl. de la Métropolie (v. M. Caratașu, in *Studii și cerc. de bibl.*, XIII, à paraître).

Pag. 221, n. 40 — 15 juin 1807 (B. Acad. CMLII/85, Affaires de rachat avec protimêsis, extraites des registres du divan de Moldavie): retrait de voisinage après 9 ans depuis la vente en question, car „selon les *pravile* (codes byzantins, en l'occurrence l'Hex.) le délai de protimêsis n'était pas encore expiré, étant possible d'agir pendant 10 ans".

Pag. 223, n. 47 — Le texte de Fotino II 89 et 91 ne figure pas dans les mss. de la famille A. Dans l'éd. Zépos, ces titres sont représentés par leurs seules rubriques, d'après la description du ms. gr. 987 (fam. B) par N. Camariano (*Catalog*, Buc. 1940).

www.cimec.ro

Pag. 226, nr. 53 — Le début du texte de Varinus Favorinus (Μέγα ... Λεξικόν ; *Magnum Dictionarium*, Rome 1523 ; éd. vénitienne de 1712, dédiée au prince de Valachie, C. Brîncoveanu) est paraphrasé : Νόμος ἐστὶ βασιλικὴ διάταξις ἢ πρόσταγμα βασιλέως. La dernière phrase (Καλοῦνται) n'y figure pas. Les autres définitions ne lui sont pas empruntées. L'exemplaire de l'éd. 1523 que possède la B. Acad. (Bucarest) porte l'*ex libris* suivant : τοῦ Ἰωάννου γραμματικοῦ ἐκ τῆς Μολδοβλαχίας 1677 ἐν Ἀμστερδάμῃ.

Pag. 239 — F. 101[v] (1826), *Bas. tomul III, 23, 3, 52, p. 385, cum* şi *Armenopol, cartea 3, titlul 7, § 12* = éd. Heimb. III 7, 13.

Pag. 242, n. 99 — Cf. Th. Carra, ms. roum. 4317, f. 185[v] (IV 8 § 10) : Numărare în mâna bărbatului face pe zăstre, iar nu scrisoare numai de tocmală zăstrii (= éd. Gothofredus, 1587, IV 8, 14).

www.cimec.ro

www.cimec.ro

PRIMUL CONGRES AL LIMBII LATINE

DE

TRAIAN COSTA

„Academia Latinitati inter omnes gentes fouendae", alcătuită din 34 de savanți reprezentînd 26 de țări, sub președinția ilustrului arheolog Pietro Romanelli, în sesiunea sa din aprilie 1969 a hotărît ca întîiul „Conuentus omnium gentium Latinis litteris linguaeque fouendis" să se desfășoare la București, între 28 august și 3 septembrie 1970. Organizarea conventului a revenit unui comitet român prezidat de prof. N. I. Barbu.

În lunile premergătoare, munca de pregătire tehnică a congresului a fost însoțită de o intensă acțiune de popularizare, prin mai multe conferințe la radio, prin articole, interviuri și informații în ziare și reviste. Aș menționa doar paginile pe care i le-a consacrat revista *Tomis* (în numărul din august 1970).

Participanții din străinătate, vreo 250, au început să sosească la București cu o săptămînă înaintea deschiderii oficiale a conventului. Tuturor, străini și români, le-au fost înmînate documentele întîlnirii, cum ar fi rezumatele comunicărilor (cea a maghiarului Csillag Pál, *Ius humanitasque Latina*, chiar cu textul integral) sau texte ilustrative (*De Germaniae Latinitate aetatis renatarum litterarum specimina aliquot* ale lui Harry C. Schnur, din Stamford, Connecticut, S.U.A., cuprinzînd însă și un salut în distihuri latine adresat de autor conventului), un mic manual de conversație latină (elaborat de N. I. Barbu, C. Drăgulescu și Gh. Nencescu), precum și culegerea de studii și articole *Ausonia* etc. Un deosebit interes au manifestat participanții pentru... insigna congresului, devenită aproape instantaneu obiect de colecție.

Solemnitatea de deschidere, desfășurată în aula magna a universității, a fost onorată de prezența în prezidiu a președintelui Consiliului de Miniștri al țării noastre, Ion Gheorghe Maurer, a ministrului învățămîntului, Mircea Malița, a președintelui Academiei de științe sociale și politice, Miron Constantinescu, a președintelui Consiliului național al cercetării științifice, Gheorghe Buzdugan, a președintelui societății noastre de studii clasice, acad. Alexandru Graur; președintele Academiei latinității era reprezentat de Virgilio Paladini.

Alocuțiunea inaugurală a fost rostită de prim-ministrul României, Ion Gheorghe Maurer, fapt care a făcut o puternică impresie asupra participanților străini, fiind reliefat apoi în toate relatările presei internaționale, atît din Europa, cît și din alte continente. Versiunea tipărită în latinește a discursului de deschidere a fost înmînată tuturor celor prezenți, iar textul românesc a apărut în *Scînteia* din 29 august.

Cum lucrările congresului vor fi publicate integral, mă mulțumesc să relev aci numai cîteva lucruri care mi se par mai interesante.

StCl, XIII, 1971, p. 241–243, București

www.cimec.ro

Mai mult de o pătrime din numărul total al comunicărilor au fost ținute de români, care au luat cuvîntul de multe ori și la discuții. Celelalte comunicări — din care cîteva în plus față de program — s-au datorat unor nume de seamă din umanismul mondial, ca Riccardo Avallone, Francesco Barone, Karl Büchner, Constantinos Grollios, Johann Irmscher, Alain Michel, Viktor Pöschl, Wolfgang Schmid, Raoul Verdière, pe lîngă cei pomeniți mai sus. N-aș vrea să mai menționez nici tematica fiecărei ședințe în parte, afară doar de cele închinate problemelor generale ale predării limbii latine : s-a evocat necesitatea utilizării metodelor moderne audiovizuale, experiența predării limbilor clasice la elevi de 6—7 ani, utilitatea limbii latine în studiul științelor naturii, nevoia răspîndirii unei pronunții unice, științifice, pe deasupra particularităților „naționale". Faptul că absolut toți vorbitorii, în rapoarte, comunicări, discuții (chiar și în anunțuri), au făcut uz numai de limba latină, dovedește încă o dată, dacă mai era nevoie, universalitatea acesteia, „capace (cum va scrie apoi Sergio Felici) non solo di unire idealmente, ma anche di far comunicare rapidamente e facilmente studiosi di nazioni e lingue diverse. La lingua latina poi si è ancora una volta rivelata adattissima ad esprimere in forma chiara, concisa ed efficace tutti i contenuti delle scienze moderne, anche le più progredite, dalla didattica alla psicologia, dall'estetica alla musica, dalla pittura all'elettronica".

Conventul s-a bucurat, cum am spus, de prezența unui mare număr de învățați străini din aproape treizeci de țări de pe aproape toate continentele. Pe lîngă cei citați mai înainte și cei pe care îi voi cita mai departe ca autori ai unor relatări din presa internațională, mai adaug pe : Gerhard Baader (Berlin), E. Burck (Kiel), Pierre Caillon (Franța), Eduardo Coleiro (Malta), Jean Croisille (Clermont-Ferrand), Antonio Freire (Portugalia), Jan Kabrt (Praga), Giuseppe Mir (Roma), Boleslav Povsic (Ohio), Michel Rambaud (Lyon), Robert Schilling (Strasbourg), Pasquale Smiraglia (Roma), Giovanna Sotgiu (Cagliari), Jan Sprincl (Brno)...

Lucrările propriu-zise ale congresului au fost însoțite însă și de alte prilejuri de contacte, întîlniri și discuții științifice și prietenești, ca recepții oficiale, excursia de o zi și jumătate din Dobrogea și cea, finală, din nordul Moldovei, un spectacol oferit de echipa de teatru a studenților din Heidelberg, alt spectacol dat de aceiași studenți împreună cu colegii lor bucureșteni (scene din *Miles gloriosus* și din *Rudens*, apoi erasmianul *Senatus mulierc*ularum*, toate în limba latină) și cu formații de muzică de cameră și populară, de dansuri românești, vizita la muzeul satului etc. O bogată expoziție de cărți de specialitate publicate la noi și peste hotare i-a reținut multe ceasuri în holul universității pe toți participanții.

Aprecierile oaspeților, exprimate fie în timpul congresului, în discuții sau în interviuri pentru presă și radio, fie după aceea, în ziarele și revistele străine sau în scrisori oficiale și particulare, s-au referit nu numai, ca de obicei, la ospitalitatea românească și la interesul locurilor vizitate, sau la organizarea conventului, ci și la înalta considerație de care se bucură problemele culturii și ale umanismului în statul nostru și, în mod concret, la entuziasmul și pregătirea de care au dat dovadă studenții noștri : de la aeroport sau de la gară pînă la hotel sau restaurant, la biroul de informații al congresului sau la convorbirile din pauze, toți foloseau, cu îndemînare și cu curaj, limba oficială, adică latina. În amplul articol intitulat *Congresso Internazionale a Bucarest di lingua e letteratura latina* (apărut în *L'osservatore romano* din 21 octombrie 1970), Sergio Felici conchide că și pentru acest motiv „il Congresso svoltosi a Bucarest offre una lezione formidabile e può essere un tempestivo richiamo per tutta la civiltà moderna". Iar P. C. Eichenseer scrie (în *Allgäuer Zeitung* din 14 noiembrie), sub titlul *Begeisterung für das Lateinische*, următoarele : „Eine ähnliche Begeisterung für die Sache dürfte man an westlichen Universitäten vergeblich suchen" ; și mai departe : „Jedenfalls zeigten die Altphilologie-Studentinnen und -Studenten von Bukarest eine Begeisterung und Liebe zum Latein, die einfach vorbildlich und mitreissend war". (Același autor își împărtășește impresiile și în *Vox Latina* din decembrie 1970.) Organizarea conventului a fost felicitată și de „Accademia internazionale di propaganda culturale" din Roma, în urma unei mese rotunde ținute cu participanții italieni.

www.cimec.ro

În articolul *Ein Staatschef lobt Latein* (din *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 septembrie 1970), Bernhard Kytzler își afirmă convingerea că în țara noastră „um seine Zukunft braucht dieser lebendige Humanismus, das zeigte die Tagung deutlich, nicht besorgt zu sein", încheind : „es gab vor allem Studentenbühnen, aus Bukarest und aus Heidelberg, die mit erstaunlichem Eifer und ersichtlichem Erfolg Komödien des Plautus und des Erasmus in locker parlierendem Latein vorführten. Die Garantie für die Dauer der Idee, das heisst das rege Interesse junger Menschen vor Augen gestellt zu haben — das war das beteutendste Ergebnis dieser besonderen Bukarester Tagung". Dacă ziarul *Stamford Advocate* (din Connecticut, S.U.A., 10 octombrie 1970) vorbește mai scurt despre congres, Karl Hartung publică un articol mai amănunțit în *Mitteilungsblatt des Deutschen Altphilologenverbandes* din Renania de Nord — Westfalia (fascicola din decembrie 1970), subliniind înaltul nivel al comunicărilor și manifestarea solidarității internaționale în jurul latinității. O amplă relatare — aproape sub forma unui jurnal de călătorie sau a unui proces verbal — a profesorului de la Lodz, Ignacy Ryszard Danka, elogiază atît congresul, cît și țara noastră, din toate punctele de vedere. În ziarele și revistele românești din zilele conventului am mai putut citi declarații și impresii la fel de favorabile înfățișate de Raoul Verdière, Virgilio Paladini, Giovanna Sotgiu, Wolfgang Schmid, Robert Schilling sau, la radio, de umanistul și poetul sud-american Guillermo Kaul care, în momentul plecării (la aproape o săptămînă după congres, ca și alți străini !), mi-a spus că va scrie un poem latin despre întrunirea de la București și despre frumusețile patriei noastre.

Atribuind politeții străine partea cuvenită, putem afirma totuși că acest întîi *conuentus* latin al umanismului și al limbii Romei a încoronat în chip fericit eforturile românești.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1970) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. *Sesiunea științifică de comunicări și referate a Muzeului de arheologie Constanța (15—17 august 1969).* Pontice, II, 1969, p. 427—434.
2. A. Armbruster, „*Studii clasice*". RRH, IX, 1970, 3, p. 547—550.
3. M. Avram, *A. Graur. À l'occasion de son 70e anniversaire.* RL, XV, 1970, p. 423—428.
4. N. V. Baran, *Al IV-lea Congres internațional pentru latina vie.* StCl, XII, 1970, p. 209—212.
5. I. Barnea, *À l'occasion du 70e anniversaire du professeur Gheorghe Ștefan, membre correspondant de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie.* Dacia, XIII, 1969, p. 5—10.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în țară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele românești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările litografiate și manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. Au fost incluse și unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenți. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete, indicații asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat șantierele consacrate altor civilizații decît celei greco-romane, numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman (am semnalat sumar, între croșete, natura acestui material) sau se pot detecta influențe grecești sau romane; același principiu ne-a călăuzit și în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene: am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece strîngerea documentării din publicațiile puțin accesibile întîmpină dificultăți, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuțiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate:

Acte XII Congr. Rom = vezi nr. 206.
AIIAI = *Anuarul Institutului de istorie și arheologie.* Iași, Ed. Academici.
AIIC = *Anuarul Institutului de istorie.* Cluj, Ed. Academici.
ALIL = *Anuar de lingvistică și istorie literară.* Iași, Ed. Academiei.
AM = *Arheologia Moldovei.* Iași, Ed. Academiei.
AMN = *Acta Musei Napocensis.* Cluj, Muzeul de istorie.
Apulum = *Apulum. Arheologie, istorie, etnografie. Acta Musei Apulensis.* Alba Iulia.

StCl, XIII, 1971, p. 245—261, București

www.cimec.ro

6. E. Carabulea, M. Popescu-Marin, *Bibliographie des travaux du professeur A. Graur* [1960—1970.] RL, XV, 1970, p. 429—438.
7. E. Condurachi, *Orest Tafrali*. AM, VI, 1969, p. 337—338.
8. G. Cronț, *Georges Fotino (1896—1969)*. RRH, VIII, 1969, 6, p. 1087—1089.
9. Șt. Cuciureanu, *Theofil Simenschy (1892—1968)*. [Cu o listă de lucrări, alcătuită de Tr. Diaconescu.] ALIL, XIX, 1968, p. 245—252.
10. C. Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc*. Cluj, Muzeul de istorie, 1970, 609 p. + 3 pl.
11. Tr. Diaconescu, *Theofil Simenschy*. AUI (Literatură), XV, 1969, p. 137—140.
12. D. Fălticeanu, *Arheologia Dobrogei la un sfert de secol de la eliberare*. Pontice, II, 1969, p. 9—14.
13. I. S. Firu, C. Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolaie Românul), 1493—1568*. Texte alese. București, Ed. științifică, 1968, 278 p. | RRH, IX, 1970, 1, p. 151—156, A. Decei.
14. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1969)*. StCl, XII, 1970, p. 261—280.
15. O. Floca, *Le musée archéologique de Sarmizegethusa (La Sarmizegethusa romaine)*. București, Ed. Meridiane, 1969, 46 p. + 24 pl.
16. C. Fotino, *Bibliographie historique 1968 (I—II)*. RRH, VIII, 1969, 6, p. 1065—1085, IX, 1970, 3, p. 551—564.
17. C. Fotino, *Bibliographie historique 1969 (I)*. RRH, IX, 1970, 6, p. 1049—1060.

AUB = *Analele Universității din București, Seria științe sociale.*
AUI = *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" din Iași. Secțiunea III (științe sociale).*
AUT = *Analele Universității din Timișoara. Seria științe filologice.*
CL = *Cercetări de lingvistică*. Cluj. Ed. Academiei.
Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București, Ed. Academiei.
FVL = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. Sibiu, Ed. Academiei.
Historica = vezi nr. 209.
LL = *Limbă și literatură*. București, Societatea de științe filologice.
LR = *Limba română*. București, Ed. Academiei.
MIM = *București. Materiale de istorie și muzeografie*. București, Muzeul de istorie a orașului București.
Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista patriarhiei române*. București, Institutul biblic.
Philologica = vezi nr. 210.
PLC = vezi nr. 212.
Pontice = *Pontice*. Constanța, Muzeul de arheologie.
RESEE = *Revue des études sud-est européennes*. București, Ed. Academiei.
RF = *Revista de filozofie*, București, Ed. Academiei.
RM = *Revista muzeelor*. București, Comitetul de stat pentru cultură și artă.
RRH = *Revue roumaine d'histoire*. București, Ed. Academiei.
RRHA = *Revue roumaine d'histoire de l'art*. București, Ed. Academiei.
RSS = *Revue roumaine des sciences sociales* . București, Ed. Academiei.
RITL = *Revista de istorie și teorie literară*. București, Ed. Academiei.
SAI = *Studii și articole de istorie*. București, Societatea de științe istorice.
Sargetia = *Acta Musei regionalis Deuensis. Sargetia*. Deva— Cluj, Ed. științifică.
SCIA = *Studii și cercetări de istorie a artei*. București, Ed. Academiei.
SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche*. București, Ed. Academiei.
SCL = *Studii și cercetări lingvistice*. București, Ed. Academiei.
Sist. = vezi nr. 214.
SLU = *Studii de literatură universală*. București, Societatea de științe istorice.
SLUC = vezi nr. 215.
SOC = vezi nr. 208.
ST = *Studii teologice*. București, Institutul biblic.
StCl = *Studii clasice*. București, Ed. Academiei.
Studii = *Studii. Revistă de istorie*. București, Ed. Academiei.
SUC = *Studia Vniuersitatis Babeș-Bolyai*. Cluj.

www.cimec.ro

18. C. Georgescu, *Arisque reponimus ignem.* [Menandri *Aspis et Samia*, ed. C. Austin.] StCl, XII, 1970, p. 191—196.
19. Val. Georgescu, *Cronica de drept roman.* StCl, XII, 1970, p. 217—220.
20. Al. Graur, *Scrieri de ieri și de azi.* [Prefață de Iorgu Iordan; Lingvistică latină, p. 73—86.] București, Ed. științifică, 1970, 280 p.
21. I. Grigoriu, *Un înaintaș al muzeisticii românești: Teohari Antonescu.* RM, VII, 1970, 3, p. 215—216.
22. M. Marinescu-Himu, *Un înaintaș al învățământului clasic în țara noastră.* [Lambru Fotiade.] AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, p. 7—15.
23. Ioannes Georgius Maurer, *Allocutio inauguralis.* [La Congresul internațional pentru promovarea studiilor latine.] București, 1970, 3 p.
24. Șt. Munteanu, *Th. Simenschy (1892—1968).* AUT, VII, 1969, p. 289—291.
25. M. Nasta, *Al V-lea Congres „FIEC" (Fédération internationale des associations d'études classiques), Bonn, 1—6 septembrie 1969.* StCl, XII, 1970, p. 213—216.
26. C. Noica, *În marginea unei noi ediții a Topicelor lui Aristotel.* [J. Brunschwig, Paris, Les Belles Lettres, 1967]. StCl, XII, 1970, p. 141—143.
27. A. Pippidi, *Alți anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea — de la Kogălniceanu la Bălcescu —.* StCl, XII, 1970, p. 241—246.
28. D. M. Pippidi, *État actuel des études du Sud-Est européen. Histoire: Antiquité, époque grecque.* Rapport présenté au IIe Congrès International des études du Sud-Est européen. Atena, 1970, 19 p.
29. D. M. Pippidi, *Cinquante ans de fouilles à Istros: la tradition littéraire et les données archéologiques et épigraphiques.* Klio (Berlin), LII, 1970, p. 355—364.
30. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [În jurul unei inscripții fragmentare publicate de Pârvan; Din nou despre decretul în cinstea lui Dionysios; Probleme ale sclaviei în „Economicele" pseudo-aristotelice; Discuții în jurul lui Ponțiu Pilat; Piccolos și literatura greacă, veche și nouă.] StCl, XII, 1970, p. 171—190.
31. D. M. Pippidi, *Contribuții grecești la știința antichității.* StCl, XII, 1970, p. 205—207.
32. C. Poghirc, *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog.* București, Ed. științifică, 1968, 247 p. | RESEE, VII, 1969, 3, p. 555—556, N. Ș. Tanașoca.
33. E. Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 12, 1969/1970).* LR, XIX, 1970, 4, p. 319—421.
34. V. Popovici, *Constantin Moisil (1876—1958).* RM, VII, 1970, 3, p. 206—211.
35. T. Raveica, *Erasmus din Rotterdam,* AUI (Științe filozofice), XVI, 1970, p. 151—153.
36. A. Rădulescu, *Muzeul de arheologie Constanța: unele gînduri și perspective pentru noul cincinal.* Pontice, II, 1969, p. 15—19.
37. A. Rădulescu, *Vasile Canarache (1896—1969).* RM, VI, 1969, 5, p. 480.
38. A. Rădulescu, *Vasile Canarache, 6.II.1896 — 4.III.1969.* Pontice, II, 1969, p. 435—437.
39. A. Vraciu, *Colocviul internațional de lingvistică și arheologie de la Sheffield.* SCL, XXI, 1970, p. 593—596.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

40. P. Creția, *Contribution à l'étude des complétives participiales du grec ancien.* RL, XV, 5, p. 449—453.
41. F. Ștef, *Particularități morfologice și regimul prepozițiilor la Strabon.* StCl, XII, 1970, p. 69—78.

www.cimec.ro

B. Limba latină

42. *Istoria limbii române. Volumul II.* [Vezi bibl. 1969, nr. 34.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, 464 p. | LR, XIX, 1970, 5, p. 489—498, A. Vraciu.
43. E. Dobroiu, *Una nuova etimologia per* andare. [Lat. *amptruare, -andruare, *andrare.*] Acte XII Congr. rom. I, p. 133—140.
44. E. Dobroiu, *Quid Petronius de Latino uulgari sermone cogitauerit.* [Rezumat.] SOC, p. 9.
45. L. Fassel, *Modificările de gen la substantivele din latina perioadei imperiale şi medievale (cercetări privind „disparitia" neutrului).* ALIL, XX, 1969, p. 19—34.
46. I. Fischer, *Un sens méconnu de lat.* tandem. [= *tam.*] RL, XV, 1970, 5, p. 461—464
47. A. Graur. *Latin vulgaire?* Acte XII Congr. rom., I, p. 117—119.
48. M. Iliescu, *Stammen die romanischen Substantive lateinischen Ursprungs von den Akkusativformen ab?* RL, XIV, 1969, 5, p. 477—479.
49. M. Iliescu, *Encore à propos des mots „reconstruits" et des mots „attestés".* [Exemple latine.] RL, XV, 1970, 5, p. 465—469.
50. R. Iordache, *Observaţii asupra subordonatelor temporale la Iordanes.* AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, p. 65—91.
51. Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în veacul al XVII-lea.* [Vezi bibl. 1968, nr. 44.] Bucureşti, Ed. pentru literatură, 1968, 844 p. | SCL, XX, 1969, 6, p. 659—666, Fl. Dimitrescu.
52. A. Rosetti, *Sur les frontières du latin balkanique.* RL, XV, 1970, 5, p. 505—506.
53. M. Sala, *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române.* [Evoluţia geminatelor latine, p. 39—70; evoluţia lat. *ll*, p. 87—94; evoluţia lat. [b], [ụ], p. 95—103; evoluţia lat. *l*, p. 105—110.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, 193 p. | SCL, XXI, 1970, 4, p. 500—504, E. Vasiliu.
54. D. Sluşanschi, *Vocabularul criticii literare şi vorbirea personajelor fără cultură din* Cena Trimalchionis. StCl, XII, 1970, p. 95—104.
55. E. Vasiliu, *La chronologie de la diphtongaison des lat.* [ĕ, ē] *et quelques problèmes connexes.* Acte XII Congr. rom., I, p. 391—392.
56. I. Wald, *Antonimele în sistemul lexical (cu exemple din limba latină).* Sist., p. 75—84.

C. Lingvistică indo-europeană

57. G. Ivănescu, *Vérité et erreur dans la recherche des dialectes proto-indo-européens.* Philologica, I, 1970, p. 9—35.
58. I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker* Nach der 2. Aufl. aus dem Rumänischen übersetzt von H. Beer. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1969, 284 p.
59. Th. Simenschy, *Studii sintactice. Aspecte ale genitivului posesiv şi partitiv.* ALIL, XIX, 1969, p. 5—11.
60. A. Vraciu, *Unele consideraţii asupra raporturilor dintre limbile italice şi celtice.* AUI (lingvistică), XV, 1969, p. 1—15.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

61. E. Dobroiu, *Pour une édition du Satiricon. IIIe série.* [30,1 trebuie citit *multifariam* pentru *multaciam*; 45, 11, *burdubasta* trebuie citit *burdubastax*, contaminare dintre gr. φορτοβάσταξ şi lat. *burdus*; discută şi 60, 4, 62, 4, 64, 6.] StCl, XII, 1970, p. 79—93.

www.cimec.ro

62. Vl. Iliescu, Origines Veliae? *Zu Trog. Pomp.* Prol. *18.* [Propune *Tyri* pentru *Veliae.*] Class. Phil. (Chicago), LXIV, 1968, 3, p. 162—164.
63. Vl. Iliescu, Prouinciam ... intermisit. *Zu Eutr. IX, 15, 1,* [Sensul lui *intermittere*: „a lăsa un spaţiu liber (între Imperiu şi barbari")] RL, XV, 1970, 6, p. 597—600.

IV. POETICĂ, METRICĂ

64. Mariana Băluţă Tiţu, *Despre versificaţia elegiei arhaice greceşti.* AUB (Limbi clasice). XVIII, 1969, p. 47—63.
65. M. Nasta, *On Translating Greek Tragedy: Problems of Poetic Equivalence.* Übersetzungsprobleme antiker Tragödien, Berlin, 1969, p. 15—87.

V. ISTORIE LITERARĂ

66. N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Lucrèce (résumé).* Actes du VIIIe Congr. Ass. G. Budé, Paris, 1970, p. 365—370.
67. C. Belcin, *Elemente de cultură geto-dacă în literatura antică.* Apulum, VII, 1969, 2, p. 481—488.
68. E. Dobroiu, *Allusion à l'empereur Tibère dans le* Satiricon. AUB (Limbi clasice), XVIII, 1970, p. 17—45.
69. O. Gheorghiu, *Teatrul antic grec şi latin.* Bucureşti, Meridiane, 1970, 139 p.
70. P. Ghiaţă, *Demosthenes sau despre arta elocinţei.* Bucureşti, Albatros, 1970, 176 p.
71. G. Guţu, *Publius Vergilius Maro. Studiu literar.* Bucureşti, Univers, 1970, 323 p.
72. D. Marmeliuc, *Drama satirică la Sofocle şi Euripide.* StCl, XII, 1970, p. 251—260.
73. S. Noica, *Aspecte ale timpului mitic la Hesiod.* [Concepţia timpului-ciclu este, măcar parţial, optimistă.] StCl, XII, p. 7—16.
74. C. Săndulescu, *Recherches sur la valeur littéraire du Catalogue des vaisseaux (avec des observations sur le problème chronologique).* Acta antiqua (Budapesta), XVII, 1969, 1—2, p. 125—148.
75. C. Săndulescu, *Cicero şi Homer.* StCl, XII, 1970, p. 53—68.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR

76. N. I. Barbu, *De summis bonis Latinae culturae.* [Rezumat.] SOC, p. 5.
77. G. Brătescu, *À propos du concept hippocratique d'équilibre organique.* RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 4, p. 357—366.
78. Gh. Ceauşescu, *Tema morţii cosmosului în filozofia stoică şi în tragedia* Hercules Oeteus *de Seneca.* PLC, p. 329—333.
79. P. Ceauşescu, *Cicero şi problema puterii personale.* AUB (Limbi clasice), XVIII, 1969, 2, p. 39—44.
80. A. Dumitriu, *Istoria logicii.* [Vezi bibl. 1969, nr. 83.] Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică 1969, 1049 p. | RF, XVII, 1970, 5, p. 549—557, V. Stancovici; ibid., p. 559—570, Mircea Constantinescu.
81. Ath. Joja, *La théorie de l'Universel. II. Aristote. I.* RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 2, p. 157—180.

www.cimec.ro

82. Ath. Joja, *Teoria modalităţii în „De interpretatione"*. RF, XVII, 1970, 5, p. 467—489.
83. Ath. Joja, *La syllogistique modale d'Aristote — Commentaire analytique —*. RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 2, p. 99—126, 3, p. 183—206; traducere românească în RF, XVII, 1970, 10, p. 1151—1164, 11, p. 1297—1314.
84. Z. Petre, *Hippodamos de Milet et les problèmes de la cité démocratique*. StCl, XII, 1970, p. 33—38.
85. D. Stoianovici, *Lektón-ul şi propoziţia în logica stoică*. RF, XVII, 1970, 9, p. 1073—1084.
86. S. Vieru, *Alternative Formulations for Aristotle's Syllogistic*. RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 3, p. 249—256.
87. Gh. Vlăduţescu, *Experienţă şi inducţie la Aristotel (I)*. AUB (Filozofie), XVIII, 1969, 2, p. 115—120.
88. T. Weiss, *Cu privire la locul euhemerismului în contextul evoluţiei raţionalismului grec*. [Reprezintă continuarea unei tendinţe începute cu Hecateu.] SUC (Philologia), 1970, 1, p. 105—114.

VII. ISTORIA RELIGIILOR

89. S. C. Alexe. *Sfîntul Niceta din Remesiana şi ecumenicitatea patristică din secolele al IV-lea şi al V-lea*. ST, XXI, 1969, 7—8, p. 453—587.
90. P. Bălă, *Cultul divinităţilor care mor şi înviază. Religiile de mistere (I—III)*. RF, XVII, 1970, 6, p. 661—675, 7, p. 875—894, 9, p. 1103—1116.
91. I. G. Coman, *Definiţia doctrinară a sinodului de la Calcedon şi receptarea ei în biserica ortodoxă orientală*. Ortodoxia, XXI, 1969, 4, p. 491—506.
92. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1969, 355 p. | RESEE, VIII, 1970, 2, p. 373—375, Emilian Popescu.
93. I. I. Rămureanu, *Evenimentele istorice înainte şi după sinodul de la Calcedon*. ST, XXII, 1970, 3—4, p. 179—211.
94. S. Sanie, *Badones Reginae*. [Divinitate atestată pe o inscripţie de la Apulum; ar fi de origine celtică.] SCIV, XXI, 1970, p. 295—298.
95. M. Sava, *Idei dogmatice şi morale în opera episcopului Asterie al Amasiei*. ST, XXI, 1969, 9—10, p. 715—725.
96. Tr. D. Valdman, *Vechea organizare a bisericii şi sinodul I ecumenic*. ST, XXII, 1970, 3—4, p. 267—277.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

97. R. Ciocan-Ivănescu, *Notes sur la vie populaire à Antioche avant la conquête perse*. Historica, I, 1970, p. 86—97.
98. Em. Doruţiu-Boilă, *Triburile la Tomis în epoca romană*. StCl, XII, 1970, p. 117—126.
99. M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1969, 523 p. | RESEE, VIII, 1970, 1, p. 160—161, H. M[ihăescu]; SUC (Historia), 1970, 1, p. 139—145, D. Isac.
100. L. Mărghitan, *Micia a fost un „pagus" în tot timpul stăpînirii romane?* [Castru la Veţel-Hunedoara; urmele arheologice duc la concluzia existenţei unui centru urban, care s-a menţinut şi după părăsirea Daciei.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 579—594.
101. D. Tudor, *La ville et le village en Dacie romaine*. Dacia, XIII, 1969, p. 319—328.

www.cimec.ro

IX. ISTORIE POLITICĂ

102. *Istoria lumii în date.* Elaborată de H. C. Matei (istorie veche), Fl. Constantiniu, M. C. Nicolaescu, Gh. Rădulescu (istorie modernă și contemporană), sub conducerea acad. prof. A. Oțetea. [Istoria antică, p. 8—59.] București, Ed. enciclopedică română, 1969, XVI + 615 p. | RRH, IX, 1970, 2, p. 327—330, A. Armbruster; Studii, XXIII, 1970, 3, p. 661—663, S. Columbeanu; AIIAI, VII, 1970, p. 363—367, V. Ciobanu.

103. Em. Condurachi, *Dodona și raporturile sale cu lumea balcanică.* SCIV, XXI, 1970, 2, p. 235—243.

104. M. Constantinescu, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Tr. Lungu, I. Oprea, Șt. Pascu, Ar. Petric, Al. Porțeanu, Gh. Smarandache, *Istoria României. Compendiu.* [H. Daicoviciu: Epoca veche (sclavagistă), p. 39—86; Continuitatea daco-romană pe teritoriul fostei provincii Dacia, p. 89—92.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 728 p. | RRH, IX, 1970, 6, p. 1001—1007, I. Ionașcu.

105. N. Gostar, *Sur la résidence du roi dace Burebista.* AUI (Istorie), XVI, 1970, 1, p. 57—66.

106. Vl. Iliescu, *Die Beziehungen zwischen dem Skythenkönig Ateas und den griechischen Städten an der westlichen Schwartzmeerküste.* Actes du Ier Congr. intern. des ét. balk. et sud-est européennes, Sofia, 1970, p. 171—176.

107. Vl. Iliescu, *Bemerkungen zur aussenpolitischen Krise der westpontischen Griechenstädte in der zweiten Hälfte des 4. Jh. v.u.Z.* Die Krise der griechischen Polis, Berlin, 1970, p. 51—55.

108. Vl. Iliescu, *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în secolul al IV-lea î.e.n.* [Surse literare: Ps.-Euripide, *Rhesos*, Clearh din Soloi.] Pontice, II, 1969, p. 189—197.

109. N. Lascu, *Sur la signification ethnique de Daos.* Antičnoe Obščestvo. Moscova, 1967, p. 248—253.

110. A. Oțetea (red.), *Istoria poporului român.* [R. Vulpe: Geto-dacii, p. 37—65; Dacia romană și Scythia minor, p. 66—90; I. Nestor: Formarea poporului român, p. 91—113]. București, Ed. științifică, 1970, 455 p.

111. D. Protase, *Unde a fost „regatul" lui Dicomes?* [Plut., *Ant.*, 63; localizarea, pe bază de monede, încercată de M. Chițescu, SCIV, XIX, p. 655, nu se susține.] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 145—153.

112. I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea.* București, Ed. științifică, 1969, 302 p. | SCL, XXI, 1970, 1, p. 83—92, A. Vraciu; RESEE, VIII, 1970, 1, p. 158—159, H. M[ihăescu].

113. C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis.* [Date arheologice recent descoperite.] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 65—95.

114. Al. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.* [Tratat între Roma și Callatis în primii ani ai Imperiului; campania lui Crassus din 29—28 a avut ca scop să contracareze influența lui Antonius în regiune.] Pontice, II, 1969, p. 269—284.

115. D. Tudor, *Mari căpitani ai lumii antice. Vol. I.* Alexandru Macedon, Hannibal, Spartacus, Cezar, Decebal, Traian. București, Ed. enciclopedică română, 1969, 406 p. + pl. + 2 hărți.

116. D. Tudor, *Cezar.* București, Ed. enciclopedică română, 1969, 104 p.

117. D. Tudor, *Romanii în Dacia.* București, Ed. enciclopedică română, 1969, 77 p.

118. D. Tudor, *Pericles.* București, Albatros, 1970, 296 p.

www.cimec.ro

119. D. Tudor, *Mari căpitani ai lumii antice. Vol. II.* Rhamses al II-lea, Assurbanipal, Cirus cel Mare, Miltiade, Cimon, Marius, Sylla, Pompeius Magnus, Aurelian. Bucureşti, Ed. enciclopedică română, 1970, 306 p.
120. R. Vulpe, *Note de istorie tomitană.* [Data întemeierii oraşului Tomis; Saltul tomitan de la „orăşel" la metropolă; De la Tomis la Constanţa (istoria numelui cetăţii).] Pontice, II, 1969, p. 149—167.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ. GEOGRAFIE ISTORICĂ

121. *Tabula Imperii Romani. Aquincum — Sarmizegethusa — Sirmium.* [Autorii părţii româneşti:. M. Macrea, D. Protase, I. I. Russu, D. Tudor.] Budapesta, 1968, 123, p. + 1 hartă.
122. *Tabula Imperii Romani. Romula — Durostorum — Tomis.* [Autorii părţii româneşti: N. Gostar, I. I. Russu, D. Tudor; prefaţa de C. Daicoviciu, Em. Condurachi.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, 80 p. + 2 hărţi.
123. M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de la Dobroudja.* RESEE, VIII, 1970, 2, p. 269—318.
124. P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice.* [Grădiştea de la „Roxolani"; Morminte cu cai în necropola de la Salamina din Cipru.] StCl, XII, 1970, p. 149—160.
125. I. Andriţoiu, *Un nou relief votiv reprezentînd pe zeiţa Diana.* [De la Streisîngeorgiu lîngă Călan.] RM, VI, 6, 1970, 6, p. 531—532.
126. I. Andriţoiu, I. P. Albu, *Deva şi împrejurimile în secolele IV—XIV.* Sargetia, VI, 1969, p. 57—72.
127. A. Aricescu, *Cap de marmură al lui Thanatos descoperit la Ostrov.* SCIV, XXI, 1970, 3, p. 489—492.
128. Al. Barnea, *Piese arhitecturale inedite din cetatea Tropaeum Traiani.* SCIV, XXI, 1970, 4, p. 683—696.
129. D. Berciu, *Mormîntul „princiar" de la Agighiol şi unele probleme ale artei traco-getice.* [Influenţată de cea greacă.] Pontice, II, 1969, p. 169—186.
130. G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I.* Statue e relievi di culto. Elementi architettonici e decorativi. Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, 144 p. + CXLV, pl. | SUC (Historia), 1970, 2, p. 137, M. Bărbulescu.
131. G. Bordenache, *Ideologia classica greca nella tematica funeraria di una provincia romana.* Das Problem des Klassischen als historisches, archäologisches und philologisches Phänomen, Berlin, 1969, p. 73—79.
132. G. Bordenache, *Ancora su due sculture del deposito di Costanza: Glycon, la Tyche di Tomis.* StCl, XII, 1970, p. 135—138.
133. G. Bordenache, *Nuova luce su vecchi problemi d'arte. Nuove scoperte.* [Peruci sculpturale de stuc colorat în epoca arhaică; o nouă inscripţie a lui Sex. Iulius Possessor şi comerţul de obiecte de artă în epoca imperială; edificiul creştin din Ostia lîngă Porta Marina; un document figurat al morţii lui Maximinus Thrax.] StCl, XII, 1970, p. 197—203.
134. M. Bucovală, *Tradiţii elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis.* Pontice, II, 1969, p. 297—332.
135. M. Constantiniu, P. I. Panait, *Şantierul Băneasa-Străuleşti. Cercetările din sectorul Măicăneşti.* [Aşezare din sec. III: monede romane, ceramică romană.] MIM, VI, 1968, p. 43—82.

www.cimec.ro

136. V. Crăciunescu, *Cîteva observaţii în legătură cu podoabele antice din colecţia „Maria şi Dr. G. Severeanu"*. MIM, VII, 1969, p. 153—162.

137. V. Culică, *Obiecte de caracter creştin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoala-Dobrogea*. Pontice, II, 1969, p. 355—371.

138. S. Dimitriu, *Fizionomia cartierului de locuinţe extra muros de la Histria în perioada arhaică*. SCIV, XXI, 1970, 2, p. 225—233.

139. O. Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva*. Sargetia, VI, 1969, p. 7—36.

140. O. Floca, *Pagus Miciensis*. [Castru şi aşezare civilă pe Mureş, locuită de autohtoni şi de coloni romani, mai ales de provenienţă orientală; se menţine şi după retragerea din 271.] Sargetia, V, 1968, p. 49—56.

141. O. Floca, V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia*. [Utilizat pînă în sec. III; documente epigrafice şi numismatice.] Sargetia, V, 1968, p. 121—153.

142. M. Florescu, V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafaţă în judeţul Bacău*. [Monede romane la Prăjeşti.] AM, VI, 1969, p. 213—275.

143. M. Gramatopol, *Cîteva puncte de plecare pentru studiul artei romane în Dacia*. SCIA (Arte plastice), XVII, 1970, 1, p. 49—55.

144. M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *Les terres cuites antiques de la collection Marie et Dr. G. Severeanu du Musée d'histoire de la ville de Bucarest*. RRHA, VI , 1969, p. 35—68.

145. N. Gostar, *Ulpianum (Ptolemeu, Geogr., III, 8, 4)*. [Propune identificarea localităţii cu castrul de la Bologa.] AUI (Istorie), XV, 1969, 2, p. 171—176.

146. N. Gudea, *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)*. [Imitaţii ale unor modele romane.] SCIV, XXI, 1970, 2, p. 299—311.

147. C. Iconomu, *Noi morminte paleocreştine la Mangalia*. [Sec. III—IV; inscripţie greacă.] Pontice, II, 1969, p. 81—110.

148. C. Ionescu-Cîrligel, *Cadrane solare greceşti şi romane în Dobrogea*. Pontice, II, 1969, p. 199—208.

149. M. Irimia, *Noi cercetări arheologice în cimitirul II geto-dacic de la Bugeac*. [Sec. IV î.e.n.; ceramică influenţată de cea greacă.] Pontice, II, 1969, p. 23—42.

150. M. Irimia, A. Dumitraşcu, *Sabia de bronz micenian descoperită la Medgidia*. Pontice, II, 1969, p. 137—147.

151. D. Isac, *Monumente funerare romane în Muzeul oraşului Blaj*. [Provenienţa necunoscută: 3 edicule fragmentare, 2 lei funerari.] SUC (Historia), 1970, 1, p. 11—17.

152. N. Lascu, *„Villa lui Ovidiu" de la Sulmona*. Pontice, II, 1969, p. 285—296.

153. E. Moscalu, *O aşezare dacică din secolul al III-lea e.n. la Govora-sat (com. Buleta, jud. Vîlcea)*. [Material arheologic şi numismatic roman.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 653—665.

154. Radu Ocheşeanu, *Bolurile „megariene" din colecţiile Muzeului de arheologie Constanţa*. Pontice, II, 1969, p. 209—244.

155. A. Petre, A. Apostol, *Prospecţiuni geofizice — magnetice şi electrice — experimentale, aplicate în perimetrul arheologic al castrului antic de la Beroe (Piatra Frecăţei)*. SCIV, XXI, 1970, 1, p. 165—182.

156. C. Pop, *Un monument funerar descoperit la Köln*. [Al lui L. Poblicius.] RM, VII, 1970, 1, p. 57—58.

157. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques de la République Socialiste de Roumanie en 1968*. Dacia, XIII, 1969, p. 507—537.

158. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1969*. SCIV, XXI, 1970, 3, p. 493—522.

159. Emilian Popescu, *Contributions à la géographie historique de la péninsule balkanique aux Ve — VIIIe siècles de notre ère*. Dacia, XIII, 1969, p. 403—415.

www.cimec.ro

160. D. Protase, *Le cimetière de Soporul de Cîmpie, un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie romaine* . Dacia, XIII, 1969, p. 291—317.
161. A. Rădulescu, *Ateliere meşteşugăreşti pentru ars materiale de construcţie din lut.* [Sec. III—VI.] Pontice, II, 1969 p. 333—353.
162. C. Scorpan, *Săpăturile arheologice din aşezarea getică de la Bugeac — Valea lui Marinciu.* [Ceramică şi monede romane.] Pontice, II, 1969, p. 43—79.
163. C. Scorpan, *Imitaţii getice după opaiţe greco-romane.* Pontice, II, 1969, p. 253—268.
164. C. Scorpan, *Ancore antice descoperite pe coastele submarine ale Callatisului şi unele probleme ale navigaţiei în Pontul stîng.* [Exemplarele provin din sec. III—II î.e.n.; folosite pentru vase de tonaj mare.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 639—647.
165. M. Simpetru, *Betrachtungen über das Siegesdenkmal von Adamklissi im Lichte der archäologischen Grabungen.* Dacia, XIII, 1969, p. 475—500.
166. Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe—IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria.* Dacia, XIII, 1969, p. 329—365.
167. S. Teodor, S. Sanie, *Ceramică greacească în Muzeul de istorie a Moldovei (I).* AM, VI, 1969, p. 55—64.
168. D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuuinorum. I. The Monuments.* Leiden, 1969, XX + 149 p. + 10 pl.
169. D. Tudor, *Distrugerea castrului roman de la Slăveni pe Olt.* [109 monede dintre 211—247 permit situarea distrugerii în 249—250, cu ocazia retragerii din Dacia, survenite sub Gallienus.] Historica, I, 1970, p. 67—83.
170. M. Turcu, *Ceramica geto-dacă din colecţiile Muzeului de istorie a municipiului Bucureşti.* [Imitaţii după modele greceşti (cantharos, amfore).] MIM, VII, 1969, p. 163—178.
171. Gh. Vieru, *Descoperiri arheologice în comuna Stoicăneşti* [Olt; fragmente de ceramică romană, monede din sec. I—V.] RM, VII, 1970, 4, p. 374—375.
172. I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chiţu, A. Borda, *„Villa rustica" de la Aiud. Cîteva observaţii privind „uillae-le rusticae" din Dacia Superior.* Sargetia, V, 1968, p. 59—75.
173. V. Wollmann, *Monumente sculpturale din Germisara.* [Cigmău, lîngă Geoagiu; lei funerari, reliefuri funerare etc.] Sargetia, V, 1968, p. 109—119.
174. D. Ciurea, N. Gostar. *Inscripţii de la Tropaeum Traiani.* [Din săpături inedite ale lui P. Nicorescu.] AM, VI, 1969, p. 111—121.

XI. EPIGRAFIE GREACĂ ŞI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

175. N. Gostar, *Les inscriptions votives du monument triomphal d'Adamclisi.* Latomus (Bruxelles), XXVIII, 1969, 1, p. 120—125.
176. M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja.* Dacia, XIII, 1969, p. 127—282.
177. D. M. Pippidi, *Guvernator necunoscut al Moesiei inferioare într-o inscripţie din Callatis.* [Inscripţie greacă în cinstea lui Commodus; cognomenul guvernatorului se termină în *-acus*; propune identificarea cu C. Pantuleius Graptiacus.] StCl, XII, 1970, p. 127—133.
178. Emilian Popescu, *Commentaire épigraphique.* [La nr. 123.] RESEE, VIII, 1970, 2, p. 319—328.
179. I. I. Russu, *Inscripţii romane din judeţul Hunedoara.* [Corectări de lectură la 5 inscripţii votive şi funerare.] Sargetia, V, 1968, p. 87—107.
180. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscripţii din Apulum.* [Corectări de lectură şi completări de lacune la 6 inscripţii.] StCl, XII, 1970, p. 161—170.

www.cimec.ro

181. I. I. Russu, *Petronius Nouatus în Dacia.* [Două texte epigrafice, unul din Pojejena de Sus, altul din Algeria permit reconstituirea carierii personajului (a doua jumătate a sec. II).] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 155—164.
182. Th. Sauciuc-Săveanu, *Un fragment de epigramă greacă pentru Nikaso din Callatis.* [Sfîrşitul sec. III î.e.n.; cultul zeiţei Leto.] Pontice, II, 1969, p. 245—252.
183. D. Tudor, *O inscripţie romană pe un topor de piatră preistoric.* [La Sucidava.] RM, VI, 1969, 5, p. 443—444.
184. D. Tudor, *Comunicări epigrafice. VI.* [Fragmente epigrafice, ştampile etc.] SCIV, XXI, 1970, 2, p. 313—326.
185. C. M. Vlădescu, *O gemă cu inscripţie descoperită la Romula.* RM, VI, 1969, 5, p. 455.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ

186. M. Gramatopol, *Monede dacice din bazinul Oltului mijlociu.* RM, VI, 1969, 5, p. 450—454.
187. O. Iliescu, *Monnaie d'or inédite à la légende* Tomi. StCl, XII, 1970, p. 49—51.
188. M. Ionescu, Gh. Rădulescu, *Tezaurul monetar geto-dacic de la Frăteşti (jud. Ilfov).* [Sec. II î.e.n.; imitaţii ale unor modele greceşti.] SCIV, XXI, 1970, 4, p. 649—652.
189. L. Mărghitan, *Monede din secolul al IV-lea descoperite la Micia.* [2 monede, Constantius II, Gratianus.] RM, VI, 1969, 6, p. 533.
190. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie.* Dacia, XIII, 1969, p. 539—552.
191. B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România.* SCIV, XXI, 1970, 2, p. 331—347.
192. B. Mitrea, *Un nou tezaur de denari romani din timpul republicii descoperit în Oltenia.* [La Gura Padinii (Olt); 239 denari, din sec. III pînă la M. Antonius; o drahmă din 325, imitaţii după tetradrahme thasiene.] SCIV, XXI, 1970, 3, p. 429—450.
193. G. Poenaru Bordea, *Discuţii pe marginea cîtorva monede străine din Dobrogea antică.* [Monedă de argint din Apollonia Pontică la Tomis, monedă din Chersones la Tomis, monedă din Olbia, de pe vremea lui Alexander Severus, la Păcuiul lui Soare.] SCIV, XXI, 1970, 1, p. 133—144.
194. G. Popilian, *Tezaurul de monede romane republicane descoperit la Dunăreni (jud. Dolj).* [128 piese, între 185 şi 55.] Historica, I, 1970, p. 53—66.
195. C. Preda, *Moneda antică în România.* Bucureşti, Meridiane, 1969, 48 p. + 51 pl.

XIII. TEXTE, TRADUCERI

A. Literatura greacă

196. Simina Noica, *Antologie lirică greacă.* [Traduceri.] Bucureşti, Univers, 1970, 280 p.
197. *Proză istorică greacă.* Culegere îngrijită de D. M. Pippidi. [Herodot, trad. M. Nasta, Tucidide, trad. Fl. Fugariu, Xenofon, trad. R. Alexandrescu, Polibiu, trad. Virgil Popescu, Plutarh, trad. P. Creţia, Arrian, trad. R. Alexandrescu.] Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1970, 750 p.

www.cimec.ro

198. Aiszóposz *Meséi*. Fordította, a bevezetö tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Bodor András. Bucureşti, Kriterion, 1970, 245 p.

199. Longos, *Daphnis şi Cloe*. Heliodor, *Teagene şi Haricleea*. Romane. Traducere şi note de P. Creţia şi Marina Marinescu. Prefaţă de M. Marinescu-Himu. Bucureşti, Minerva, 1970, XXI + 448 p.

200. Mauricius, *Arta militară*. Ediţie critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, 423 p. | RRH, IX, 1970, 5, p. 923—926, Gh. Cronţ; Studii, XXIII, 1970, 5, p. 1049—1051, M. Cazacu.

201. Platon, *Dialoguri*. După traducerile lui C. Papacostea ... de C. Noica. [Vezi bibl. 1968, nr. 179.] Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1968, XXIV + 444 p.| ST, XXII, 1—2, p. 158—159, I. Zăgrean.

202. Teocrit. *Idile*. Traduceri. Traducere în versuri, prefaţă şi note de T. Naum. Coperta şi ilustraţii de V. Kazar. Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1969, XIII + + 160 p.

B. Literatura latină

203. Q. Curtius Rufus. *Viaţa şi faptele lui Alexandru cel Mare, regele Macedoniei*. În româneşte de C. Gerota. Traducere revizuită şi adnotată de P. H. Popescu Gălăşanu. Prefaţă de D. Simonescu. I—II. Bucureşti, Minerva, 1970, XXIX + 313 + 367 p.

204. Ovidiu (*Cele mai frumoase poezii*). Traducere de M. V. Petrescu. Cuvînt înainte de A. Pîrvulescu. Bucureşti (Ed. Albatros, 1969), 220 p.

205. T. Maccius Plautus, *Comedia măgarilor*. Teatru II. [*Asinaria, Curculio, Pseudolus, Stichus.*] În româneşte de N. Teică. Bucureşti, Minerva, 1970, 391 p.

XIV. CULEGERI

206. *Actele celui de-al XII-lea Congres internaţional de lingvistică şi filologie romanică*. I. Redactor responsabil: Al. Rosetti; secretar de redacţie: S. Reinheimer-Rîpeanu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, LXIV + 1155 p.

207. *Actes du Xe Congrès international des linguistes*. II—III. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, II + 1158 + II + 779 p.

208. Conuentus omnium gentium Latinis litteris linguaeque fouendis. *Summaria orationum*. Bucureşti, 1970, 19 p.

209. *Historica*. I. Bucureşti — Craiova, Ed. Academiei, 1970, 199 p.

210. *Philologica*. I. Bucureşti — Craiova, 1970, 161 p.

211. *Pontice*. II. Constanţa, Muzeul de arheologie, 1969, 442 p.

212. *Probleme de literatură comparată şi sociologie literară*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, 445 p.

213. *Probleme de logică*. Vol. I. Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, 374 p. | RSS (Philosophie et logique), XIV, 1970, 3, p. 257—266, D. Stoianovici.

214. *Sistemele limbii*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, 275 p.

215. *Studii de literatură universală şi comparată*. Sub îngrijirea lui I. C. Chiţimia. Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, 361 p.

www.cimec.ro

XV. MANUALE DIDACTICE[1]. METODICĂ

216. N. I. Barbu, M. Popa, David Popescu, *Limba latină*. Manual pentru clasa a XI-a, secţia clasică. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 240 p.

217. N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Limba latină*. Manual pentru clasa a X-lea liceu. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1970, 176 p.

218. N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Latin nyelv*. Tankönyv a líceumok X. osztálya számára (Humán tagozat). [Adaptare de A. Bodor, G. Szabó.] Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1970, 200 p.

219. E. Bichman, L. Georgian, *Istoria antică*. 5. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 334 p.

220. E. Bichman, L. Georgian, *Antička Istorija*. 5. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 334 p.

221. I. Dragomirescu, N. Lascu, *Istoria antică*. Manual pentru clasa a IX-a — liceu. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 246 p. + 2 hărţi + planşe.

222. I. Dragomirescu, N. Lascu, *Geschichte des Altertums*. Lesebuch der IX. Klasse. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 262 p.

223. I. Dragomirescu, N. Lascu, *Az ókor története*. Tankönyv a líceumok IX. osztálya számára. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 248 p. + pl. + hărţi.

224. C. Drăgulescu, *Quibus rationibus, quibus technicis instrumentis Latina lingua docenda sit*. [Rezumat.] SOC, p. 9—10.

225. M. Marinescu-Himu, C. Moldoveanu, C. Georgescu, *Limba elenă*. Manual pentru clasa a XI-a a liceelor clasice. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 131 p.

226. M. Nasta, C. Moldoveanu, *Limba elenă*. Manual pentru clasa a XII-a a liceelor clasice. Bucureşti, Ed. didactică si pedagogică, 1970, 223 p.

227. T. Vasilescu, *Limba latina*. Manual pentru clasa a XI-a liceu. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1970, 168 p.

228. T. Vasilescu, *Latin nyelv*. Tankönyv a líceumok XI. osztálya számára. [Adaptare de A. Bodor.] Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1970, 168 p.

229. T. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Limba latină*. XII. Bucureşti (Ed. didactică şi pedagogică, 1970), 188 p.

230. T. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Latin Nyelv*. Tankönyv a XII. osztálya számára. [Adaptare de A. Bodor.] Bucureşti (Ed. didactică şi pedagogică, 1970), 184 p.

231. T. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Limba latină*. XII, secţia clasică. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1970, 248 p.

XVI. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII

232. V. Antonescu, *Două ipostaze moderne ale anticei Electra*. AUB (Literatură universală şi comparată), XVIII, 1969, 1, p. 89—99.

233. N. Baran, *De Ouidio in Dacoromanis litteris*. [Rezumat.] SOC, p. 4—5.

---

[1] Manualele pentru învăţământul mediu retipărindu-se fără menţionarea ediţiei şi fără schimbări notabile la începutul fiecărui an şcolar, nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

www.cimec.ro

234. Gh. Ceaușescu, *Imaginea Greciei și a Romei antice în poemul „Memento mori" de M. Eminescu.* SLUC, p. 142—160.

235. I C. Chițimia, *Aspecte ale fabulei mediteraneene esopice în unele epoci și literaturi europene.* PLC, p. 19—30.

236. C. Comorovski, *Legenda și mitul antic în teatrul lui Giraudoux.* AUB (Literatură universală și comparată), XVIII, 1969, 1, p. 79—87.

237. Gh. Cosoi, *Interpretări din Iuvenal. Pe marginea versiunilor românești.* [I, 1—6.] AUI (Literatură), XV, 1969, p. 131—136.

238. Tr. Costa, *Quantum Vergilius in litteris Dacoromanis constituendis ualuerit.* [Rezumat.] SOC, p. 7—8.

239. Tr. Diaconescu, *D. Bolintineanu și poezia antică.* ALIL, XXI, 1970, p. 151—159.

240. Z. Dumitrescu-Bușulenga, *O imagine din* Scrisoarea I, *rod al unei lecturi erasmice sau lucianești?* AUB (Literatură universală și comparată), XVIII, 1969, 1, p. 25—28.

241. Val. Al. Georgescu, *Le droit romain de Justinien dans les principautés danubiennes au XVIIIe siècle. I. Le rôle des Basiliques.* StCl, XII, 1970, p. 221—233.

242. R. Hîncu, *Permanența esteticii eline.* PLC, p. 323—328.

243. V. Iancu, *Accepțiunile umanismului și însemnătatea lui pentru literatură.* AUT, VII, 1969, p. 117—138.

244. N. Lascu, *La fortuna di Ovidio a Costanza.* Sulmona, Accademia Cateriniana di cultura, 1968, 27 p.

245. N. Lascu, *Ovidio nella tradizione e nella letteratura romena fino alle recenti celebrazioni ovidiane in Romania.* Maia (Bologna), XVIII, 1965, 2, p. 177—178.

246. N. Lascu, *Ovidio nel teatro di Romania.* Circolo letterario (Sulmona), XI, 1968, 2—3, p. 7—9.

247. N. Lascu, *Ovidio a Tomi.* Il Veltro (Roma). XIII, 1969, 1—2, p. 109—112.

248. M. Marinescu-Himu, *Contribuții la istoria învățămîntului limbii latine.* StCl, XII, 1970, p. 247—249.

249. Cl. Mănescu, *Problematica mitului în literatura secolului al XX-lea, cu privire specială asupra mitului Electrei.* AUT, VII, 1969, p. 151—161.

250. Cl. Mănescu, *Caracterul de constanță și varietatea structurilor mitice în circulația lor literară.* PLC, p. 31—38.

251. T. Papadopol, *Un tratat de logică necunoscut al gînditorului bizantin Ignatios Hortasmenos.* [Comentator al lui Aristotel, sec. XIV—XV.] RF, XVII, 1970, 2, p. 187—205.

252. D. Păcurariu, *Quatenus Latinitas ad constituendas litteras Dacoromanas ualuerit.* [Rezumat.] SOC, p. 15.

253. A. Piatkowski, *Circulația temei „Troilus și Cressida" din antichitate pînă în secolul al XVII-lea,* SLU, XIV, 1969, p. 11—24.

254. A. Piatkowski, *Două manuscrise inedite aparținînd lui Jean d'Ansse de Villoison.* StCl, XII, 1970, p. 145—147.

255. A. Piatkowski, *Considerații asupra unui fragment al* Batrachomiomachiei *(v. 1—43) tradus de Moise Nicoară (1784—1861).* StCl, XII, 1970, p. 235—239.

256. C. Poghirc, *De Latina humanitate apud Michaelem Eminescu.* [Rezumat.] SOC, p. 15.

257. Florin Popescu, *De humanitate Latina apud Basilium Alecsandri.* [Rezumat.] SOC, p. 15.

258. W. Wolski, *Moșteniri preistorice în arta populară românească.* [Ornamente avînd la bază obiecte de cult sau reprezentări plastice antice.] Apulum, VII, 1969, 2, p. 445—480.

www.cimec.ro

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Aristotel 26, 81 82, 83, 86, 87, 251
Ps.-Aristotel 30
Arrian 197
Asterius din Amasia 95
Cicero 75, 79
Clearh din Soloi 108
Curtius Q 203
Demostene 70
Esop 198, 235
Euhemerus 88
Euripide 72
Ps.-Euripide 108
Eutropius 63
Hecateu 88
Heliodor 199
Herodot 197
Hesiod 73
Hippocrat 77
Hippodamos din Milet 84
Homer 74, 75
Ps.-Homer 255
Iordanes 50
Iuvenal 237
Longos 199
Lucian 240
Lucreţiu 66
Mauricius 200
Menandru 18
Niceta din Remesiana 89
Ovidiu 204, 233, 244, 245, 246, 247
Petronius 44, 54, 61, 68
Platon 201
Plaut 205
Plutarh 111, 197
Polibiu 197
Ptolemeu 145
Seneca 78
Sofocle 72
Strabon 41
Teocrit 202
Trogus Pompeius 62
Tucidide 197
Vergiliu 71, 238
Xenofon 197

II. *Cuvinte*

a. greceşti

Δᾶος 109
λεκτόν 85
φορτοβάσταξ 61

b. latine

amptruo 43
**andro* 43
-andruo 43
burdubasta(x) 61
burdus 61
intermitto 63
multaciam 61
tandem 46

III. *Autori moderni*

Albu C 13
Albu I P 126
Alexandrescu-Vianu M 123
Alexandrescu P 124
Alexandrescu R 197
Alexe S C 89
Andriţoiu I 125, 126
Antonescu V 232
Apostol A 155
Aricescu A 127
Armbruster A 2, 102
Avram M 3
Baran N V 4, 233
Barbu N I 66, 76, 216, 217, 218
Barnea A 128
Barnea I 5
Bălă P 90

www.cimec.ro

Băluță Tițu M 64
Bărbulescu M 130
Belcin C 67
Berciu D 129
Bichman E 219, 220
Bodor A 198, 218, 228, 230
Borda A 172
Bordenache G 130, 131, 132, 133
Brătescu G 77
Bucovală M 134
Carabulea E 6
Cazacu M 200
Căpitanu V 142
Ceaușescu G 78, 234
Ceaușescu P 79
Chițimia I C 215, 235
Chițu L 172
Ciobanu V 102
Ciocan-Ivănescu R 97
Ciurea D 174
Columbeanu S 102
Coman I G 91
Comorovski C 236
Condurachi E 7, 103, 122
Constantinescu Mircea 80
Constantinescu Miron 104
Constantiniu F 102
Constantiniu M 135
Cosoi G 257
Costa T 238
Crăciunescu V 136, 144
Creția P 40, 197, 199
Cront G 8, 200
Cuciureanu Ș 9
Culică V 127
Daicoviciu C 10, 104, 122
Daicoviciu H 104
Dănăilă I 33
Decei I 13
Diaconescu T 9, 11, 239
Dimitrescu F 51
Dimitriu S 138
Dobroiu E 43, 44, 61, 68
Doruțiu Boilă E 98
Dragomirescu I 221, 222, 223
Drăgulescu C 224, 229, 230, 231
Dumitrașcu A 150
Dumitrescu-Bușulenga Z 240
Dumitriu A 80
Fassel L 45
Fălticeanu D 12
Firu I S 13
Fischer I 14, 46
Floca O 15, 139, 140, 141
Florescu M 142
Fotino C 16, 17
Fugariu F 197
Georgescu C 18, 225
Georgescu V A 19, 241 .
Georgian L 219, 220
Gerota C 203
Gheorghiu O 69
Ghiață P 70
Gostar N 105, 122, 145, 174, 175
Gramatopol M 143, 144, 176, 186
Graur A 20, 47
Grigoriu I 21
Gudea N 146
Guțu G 71
Hîncu R 242
Iancu V 243
Iconomu C 147
Iliescu M 48, 49
Iliescu O 187
Iliescu V 62, 63, 106, 107, 108
Ionașcu I 104
Ionescu-Cîrligel C 148
Ionescu M 188
Iordache R 50
Iordan Iorgu 20
Irimia M 149, 150
Isac D 99, 151
Ivănescu G 57
Joja A 81, 82, 83
Kazar V 202
Lascu N 109, 152, 221, 222, 223, 244, 245, 246, 247
Lungu T 104
Macrea M 99, 121
Marinescu M 199
Marinescu-Himu M 22, 199, 225, 248
Marmeliuc D 72
Matei H C 102
Maurer I G 23
Mănescu C 249, 250
Mărghitan L 100, 189
Mihăescu H 99, 112, 200
Mitrea B 190, 191, 192
Moldoveanu C 225, 226
Moscalu E 153

www.cimec.ro

Munteanu S 24
Nasta M 25, 65, 197, 226
Naum T 202
Nestor I 110
Nicolaescu M C 102
Noica C 26, 201
Noica S 73, 196
Ocheşeanu Radu 154
Oprea I 104
Oţetea A 102, 110
Panait P I 135
Papacostea C 201
Papadopol T 251
Pascu S 104
Păcurariu D 252
Petre A 155
Petre Z 84
Petrescu M V 204
Petric A 104
Piatkowski A 253, 254, 255
Pippidi A 27
Pippidi D M 28, 29, 30, 31, 92, 177, 197
Pîrvulescu A 204
Poenaru Bordea G 176, 193
Poghirc C 32, 256
Pop C 156
Popa E 33
Popa M 216
Popescu David 216
Popescu Dorin 157, 158
Popescu Emilian 92, 159, 178
Popescu Florin 257
Popescu-Marin M 6
Popescu Gălăşanu P H 203
Popescu Virgil 197
Popilian G 194
Popovici V 34
Porţeanu A 104
Preda C 195
Protase D 111, 121, 160
Raveica T 35
Rădulescu A 36, 37, 38, 161
Rădulescu G 188
Rădulescu G 102
Rămureanu I I 93
Reinheimer-Rîpeanu S 206
Rosetti A 51, 52, 206
Russu I I 58, 112, 121, 122, 179, 180, 18
Sala M 53
Sanie S 94, 167
Sauciuc-Săveanu T 182
Sava M 95
Săndulescu C 74, 75
Scorpan C 113, 162, 163, 164
Simenschy T 59
Simonescu D 203
Simpetru M 165
Sluşanschi D 54
Smarandache G 104
Stancovici V 80
Stoianovici D 85, 213
Suceveanu A 114, 166
Szabó G 218
Ştef F 41
Tanaşoca N Ş 32
Teică N 205
Teodor S 167
Tudor D 101 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 168, 169, 183, 184
Turcu M 170
Valdman T D 96
Vasilescu T 217, 218, 227, 228, 229, 230, 231
Vasiliev 141, 172
Vasiliu E 53, 55
Vieru G 171
Vieru S 86
Vlădescu C M 185
Vlăduţescu G 87
Vraciu A 39, 42, 60, 112
Vulpe R 110, 120
Wald L 56
Weiss T 88
Winkler I 172
Wollmann V 173
Wolski W 258
Zăgrean I 201

www.cimec.ro

www.cimec.ro

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine (fondée par J. Marouzeau), publiée par Juliette Ernst et George Kennedy, avec la collaboration de Marianne Duvoisin, Pierre Langlois, Ingrid Robbe-Grillet, Claude-Lise Foult et William C. West III. Tome XXXIX: Bibliographie de l'année 1968 et complément d'années antérieures. Paris, Soc. d'édition „Les Belles Lettres", 1970. XXX 776 p. in 8°.

Cel mai nou volum din *L'Année philologique*, apărut cu punctualitatea cu care neobosita directoare a publicației ne-a obișnuit dintotdeauna, prezintă în linii mari caracteristicile volumului precedent și un număr de pagini aproximativ egal. Acest din urmă rezultat a fost obținut, în ciuda producției tot mai mari de lucrări de tot felul și a numărului de reviste în continuă creștere, prin respectarea cu strictețe a criteriilor de selecționare a materialelor înregistrate pe care le-am arătat într-o dare de seamă anterioară. Reducerea sensibilă a contribuțiilor de exegeză vechi- și noutestamentară, limitarea în timp a materiei îmbrățișate în lucrare (literatura și istoria bizantină numai pînă la anul 800), renunțarea la unele sectoare ale arheologiei preclasice și la o parte din studiile consacrate Renașterii și Umanismului — toate sacrificii regretabile, dar necesare — au făcut posibilă menținerea publicației la numărul actual de pagini, care n-ar putea fi depășit fără grave inconveniente pentru editori și cititori.

În colectivul redacțional au intervenit, începînd cu acest volum, schimbările anunțate în prefața volumului precedent: Claude-Lise Foult și William C. West III se adaugă colaboratorilor mai vechi, iar profesorul George Kennedy, de la University of North Carolina, se substituie colegului său de la aceeași universitate T. Robert S. Broughton la conducerea redacției americane a Anului filologic. În aceeași ordine de idei, ar fi poate de menționat proiectul de a organiza la o dată apropiată și o redacție germană, la Heidelberg, sub conducerea profesorului Viktor Pöschl. Dacă mai era nevoie, această continuă extindere și internaționalizare a aparatului redacțional dovedește, pe de o parte, sarcina copleșitoare care e astăzi întocmirea unei bibliografii de asemenea proporții, pe de alta, locul tot mai însemnat pe care l'Année philologique îl deține printre instrumentele de lucru ale „clasiciștilor" din lumea întreagă.

D. M. Pippidi

PLATON, *Phédon*, traduction avec une introduction et des notes de Paul Vicaire (Collection de traductions françaises publiées par l'Association Guillaume Budé), Paris, Les Belles lettres, 1969, 166 p.

Renumitul dialog platonic apăruse încă din 1926, în seria operelor complete ale lui Platon editate de Asociația Guillaume Budé (tomul al IV-lea, partea I-a), cu text grec stabilit de Léon Robin, care semna și traducerea. E interesant deci de subliniat că asociația nu

www.cimec.ro

s-a mulţumit, pentru o nouă ediţie în colecţia ei de traduceri fără text grec alăturat, să reproducă traducerea lui Robin, ci ne oferă una nouă, la capătul a numeroase alte traduceri franceze din acelaşi text, apărute de-a lungul timpului. (Exemplul ni se pare demn de urmat în cultura noastră, unde numărul traducerilor platonice, deşi apreciabil uneori, lasă loc totuşi pentru traduceri noi, pe care să le întreprindă cercetători mai tineri.)

Nu e de aşteptat, firește, ca traducerea, adnotată şi comentată, a lui Paul Vicaire să aducă noutăţi de ordin deosebit. Nu s-a găsit între timp nici un papirus nou care să contribuie la emendarea textului platonic. În schimb au apărut, în acest interval de aproape 50 de ani de la ediţia lui Robin, numeroase comentarii noi, de care Vicaire ţine seama, mai ales în notele sale. De altfel, deşi e vorba de o simplă traducere, notele sînt numeroase şi uneori mai bogate chiar decît cele ale ediţiei Robin. Introducerea în schimb este, după cum era şi firesc, mai sumară decît cea precedentă (20 de pagini faţă de cele peste 80, cu literă mică, ale lui Robin), şi trebuie să se menţină la generalităţi, care sînt însă întotdeauna de nivel superior.

Întreprinsă deschis sub înrîurirea celei a lui Robin, traducerea reuşeşte totuşi să obţină un timbru nou şi la fel de atrăgător ca al marelui predecesor. De altfel Vicaire, care foloseşte în general textul grec stabilit de Robin, îşi ia citeodată libertăţi faţă de acesta, ridicîndu-se la alte lecţiuni (v.d.ex. p. 106 sau 133). Traducerea e uneori împărţită prin noi subcapitole; chiar pentru diviziunile vechi, Vicaire foloseşte în genere alte subtitluri.

Volumul e frumos legat în pînză şi tipărit în excelentele condiţii ale Societăţii „Les Belles Lettres". Singurul lucru supărător este că tradiţionalele indicaţii de pagină după ediţia Estienne (Stephanus) din 1578 sînt date în partea de sus a paginii, nu în dreptul rîndului corespunzător, cum se obişnuieşte pentru textele platonice.

Constantin Noica

XENOPHONTIS *Institutio Cyri*, edidit W. Gemoll, editionem correctiorem curauit J. Peters, Leipzig, Teubner, 1968, XXIV + 471 p.

În ediţia critică pe care a dat-o în 1912 *Cyropediei*, W. Gemoll se întemeiase pe manuscrise grupate în trei familii: *x*, *y* şi *z*. Valoarea acestor trei grupuri de texte era inegală. Filologul german considera că versiunile cele mai vrednice de încredere sînt cele notate prin *x* şi *y*, declara net inferioare pe cele din grupa *z* şi observa că de cele mai multe ori manuscrisele familiei *x* depind de cele aparţinînd familiei *y*. Fragmentele xenofontice cuprinse în papirusurile folosite de Gemoll au fost apropiate şi ele de editor de cele trei grupuri de manuscrise pe care le deosebise. Caracterul obscur şi nesatisfăcător al tradiţiei manuscrise îl determina pe filologul german să declare că în cazul *Cyropediei* eclectismul şi subiectivitatea în alegerea lecţiunilor au o justificare mult mai mare decît în altele.

Cercetările mai noi asupra transmiterii textului *Cyropediei*, descoperirea unor noi fragmente papiriacee, descoperirea în Biblioteca Vaticană a unui codice conţinînd o mare parte din această operă (cf. P. Canart, *Trois manuscrits grecs dans le fonds Patetta de la Bibliothèque Vaticane*, „Scriptorium", XVI, Anvers, 1962, p. 363—365), dar şi numeroasele greşeli care se strecuraseră în ediţia Gemoll făceau necesară apariţia unei noi ediţii critice a operei lui Xenofon. J. Peters este cel care şi-a asumat această sarcină, ducînd-o cu succes deplin la capăt.

Noul editor a pus în valoare achiziţiile cercetătorilor mai recenţi ai tradiţiei manuscrise a *Cyropediei*, în special rezultatele la care a ajuns A. W. Persson (*Zur Textgeschichte Xenophons*, Lund, Leipzig, 1915), confirmat de H. Erbse (*Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, I, Zürich, 1961). Persson a demonstrat că manuscrisele

www.cimec.ro

familiei *x* sînt nu numai inferioare celor din familia *y*, de care depind, dar de o calitate cu totul îndoielnică, în vreme ce manuscrisele *y* trebuie privite cu mai multă atenţie decît se credea îndeobşte. Spre deosebire de Gemoll, el susţine că familia de manuscrise *z* trebuie luată în considerare mai mult decît familia *x*.

Papirusurile descoperite după apariţia ediţiei Gemoll nu prezintă, potrivit părerii lui J. Peters, mare interes pentru emendarea textului *Cyropediei*. Pentru alcătuirea prezentei ediţii filologul nu a putut ţine seama de noul codice vatican, semnalat de Canart, pe care nu a avut prilejul să-l cunoască.

În afara erorilor materiale — mai mult de o mie — care se strecuraseră în textul şi aparatul critic al ediţiei din 1912, Peters înlătură o serie de lecţiuni preferate de Gemoll, dar respinse de alţi editori şi de cercetătorii mai noi ai textului, suprimă unele intervenţii în text ale vechiului editor, pe care le consideră inutile, completează aparatul critic şi pune la zi bibliografia. Corectările pe care le aduce textului sînt caracterizate prin prudenţă; în general editorul adoptă rezultatele lui Persson şi ale celorlalţi cercetători care i-au urmat lui Gemoll, în sensul preferării lecţiunilor din codicele notate cu *y* şi din papiri. Astfel:

p. 17, 15 (I, 3, 10): se înlocuieşte ἐκεκράγετε, atestat numai de un singur manuscris tîrziu, prin ἐκεκράγειτε, prezent în toate celelalte manuscrise;

p. 15, 12 (I, 3, 5): se înlocuieşte un πλέα prin καταπλέα, aflat în manuscrisele familiei *y* şi pe care îl găsim de asemenea atestat în alt loc al textului (VII, 3, 30) într-o situaţie aproape identică;

p. 31, 22 şi p. 32, 19 (I, 4, 19 şi I, 4, 20): în ἄγουσιν ἡμῶν τὰ χρήματα şi ἀφέντες τὰ χρήματα se înlocuieşte χρήματα prin κτήματα, prezent în manuscrisele familiei *y* şi în papirusuri (Ox. Pap. XVII, 2101 ed. de Hunt în 1927);

p. 45, 6 (I, 6, 3): în loc de παρὰ τῶν θεῶν πρακτικώτερος εἴη, Peters preferă, urmînd pe Persson, παρὰ θεῶν...

p. 46, 19 (I, 6, 7): în loc de αὐτός τε καλὸς κἀγαθὸς δοκίμως γένοιτο, Peters preferă, urmînd de asemenea pe Persson, lecţiunea din papirusuri αὐτὸς καλός τε κἀγαθός...;

p. 49, 16 (I, 6, 10): în loc de μᾶλλον ἕως ἂν ἔχωσι τὰ δέοντα οἱ στρατιῶται ὑπηρτήσουσί σοι, Peters preferă lecţiunea adoptată pe baza papirusurilor de Persson :...ἔχῃς,...;

p. 421, 5 (VIII, 4, 26): λαβὼν τὴν Ὑστάσπου δεξιάν...este completat: λαβὼν τὴν τοῦ Ὑστάσπου... ca la ceilalţi editori.

Intervenţiile personale ale noului editor sînt mai energice numai acolo unde modificarea propusă apropie textul de cel cuprins în manuscrise:

p. 50, 9 (I, 6, 11): la Gemoll: ἀμελεῖν τοῦ <σῖτον> πορίζεσθαι; întrucît la p. 49, 9 (I, 6, 10) apărea τὸ πορίζεσθαι τὰ ἐπιτήδεια, Peters suprimă intervenţia vechiului editor care specificase obiectul subînţeles al verbului, păstrînd textul din codice;

p. 142, 10 (III, 3, 7): la Gemoll: ἔλεξεν ὦ δέ πως <στὰς> εἰς τὸ μέσον τῶν ταξιάρχων. Vechiul editor îşi argumenta intervenţia şi prin invocarea lui στὰς εἰς τὸ μέσον συνεκάλεσε τοὺς ἑαυτοῦ στρατιώτας (IV, 1, 1). Peters consideră inutilă intervenţia invocînd locul VIII, 5, 22 (p. 429, 10): ταῦτα εἰς τὸ μέσον λέγειν, ceea ce pare cu atît mai justificat cu cît respectă manuscrisul.

În general însă, atunci cînd nu are precedente în cercetările altora, editorul se mărgineşte să formuleze discret sugestiile sale:

p. 289, 11 (VI, 1, 28): pentru εἰς τριακοσίους δὲ διάδοχοι εἰσιν, J. Peters sugerează: „haud scio an εἰσὶ δὲ τριακόσιοι οὗτοι legendum sit".

Din completările şi corectările aduse textului lui Gemoll ar mai trebui citată, ca mai importantă, precizarea pe marginea rezumatului cărţii a VIII-a (p. XXIII, 13). Întemeindu-se pe remarcile lui H. Haberkorn, *Beiträge zur Beurteilung der Perser in der griechischen Literatur*, Diss. Greifswald, 1939, p. 32—44, editorul consideră că finalul *Cyropediei* nu e un „appendix", ci un „epilogus", întrucît aparţine autorului însuşi.

www.cimec.ro

Mult mai numeroase sînt completările pe care J. Peters le face aparatului critic. Acolo unde Gemoll indicase adesea numai familia de manuscrise sau codicele a cărui lecțiune o preferase, noul editor a suplinit lipsa celorlalte lecțiuni, folosind în acest scop aparatul altor ediții, în primul rînd pe acela al ediției lui E. C. Marchant (Oxford, 1910).

Operă de pietate discretă și de rigoare științifică, noua ediție a *Cyropediei* lui Xenofon contribuie la menținerea prestigiului meritat de care se bucură Biblioteca teubneriană.

Nicolae-Șerban Tanașoca

XÉNOPHON, *L'art de la chasse.* Texteétabli et traduit par Edouard Delebecque, Paris, Les Belles Lettres, 1970, 161 p.

După ce în 1950 oferise filologilor clasici, în colecția Guillaume Budé, ediția tratatului *Despre echitație* a lui Xenofon, profesorul Edouard Delebecque, de la Universitatea din Aix-Marseille, publică anul acesta, în aceeași colecție, ediția unei alte opere a lui Xenofon, clasată în categoria *Scripta minora*: tratatul despre arta vînătorii.

Micul tratat, care a cunoscut pînă acum șapte ediții critice (ultima în 1937, datorată lui G. Pierleoni), a pus în fața filologilor multe probleme dificile privind autenticitatea, datarea, titlul, ca și stabilirea textului. Ediția de față încearcă să găsească soluții tuturor acestor probleme.

Reluînd ideile din mai vechiul și amplul său studiu *Essai sur la vie de Xénophon*, E. Delebecque socotește problema autenticității tratatului o falsă problemă, care a făcut să curgă prea multă cerneală. Studiul atent și amănunțit al cărții îl impune ca autor sigur al ei pe Xenofon. Argumentele sînt următoarele:

— în toate celelalte opere ale lui Xenofon se găsesc numeroase pasaje referitoare la vînătoare, ceea ce ar indica un om pasionat și priceput, capabil să scrie un tratat pe această temă;

— în peisajele naturale descrise în carte se poate identifica mediul rustic din Peloponez, unde se afla Xenofon în perioada scrierii tratatului. Acest argument ni se pare hazardat, căci lipsește în text o mențiune expresă care să permită identificarea sigură a cadrului natural din Peloponez. Pe de altă parte, lectura cărții demonstrează că nu este vorba de peisaje naturale în care să se poată recunoaște un loc sau altul din Grecia, ci numai de un cadru natural, evocat în mod general și impersonal, în strînsă legătură cu cerințele subiectului;

— atacurile împotriva sofiștilor și a politicienilor ambițioși, care fac obiectul capitolului XIII, neașteptat în economia generală a cărții, pot fi ușor explicate dacă le legăm de viața lui Xenofon.

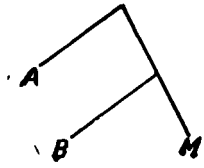
Acceptîndu-l pe Xenofon ca autor al tratatului, singura problemă care rămîne de discutat, după E. Delebecque, este cea a datei la care a fost scris. Pornind de la o anumită neglijență a stilului, exegeții anteriori afirmau că — în cazul în care lucrarea aparține lui Xenofon — ea nu poate fi decît o operă de tinerețe. E. Delebecque o socotește, dimpotrivă, o operă de maturitate, justificînd catacteristicile stilului prin tonul familiar, didactic, cu care autorul se adresează tinerilor, în primul rînd fiilor săi Gryllos și Diodor.

Textul ediției a fost stabilit prin colaționarea — în fotocopie — a trei manuscrise care păstrează cel mai bine textul:

1) Vaticanus Graecus 989, datînd din secolul al XIII-lea (B). Din manuscris lipsește capitolul I.

www.cimec.ro

2) Marcianus Graecus 511, datînd de la mijlocul secolului al XIV-lea (M).
3) Vindobonensis phil. gr. 37, datînd din secolul al XVI-lea (A).
Stemma celor trei manuscrise este simplă :

E. Delebecque arată că stabilirea textului pe baza acestor manuscrise este dificilă, deoarece nici unul nu oferă un text foarte sigur. Manuscrisul A, care pare a fi cel mai bun în acest sens, are defectul de a fi fost copiat de o persoană care nu cunoştea limba greacă şi care, neputînd citi corect sau încurcîndu-se în abrevieri, a scris cuvinte care nu au existat niciodată.

Alături de cele trei manuscrise a fost utilizat în prezenta ediţie şi papirusul de provenienţă necunoscută P. Reinach 78, datat după grafie în secolul II, papirus care conţine un fragment din capitolul XIII (paragrafele 5—14) şi ale cărui lecţiuni confirmă textul manuscrisului B.

În fine, s-a ţinut seama şi de tradiţia indirectă, tratatul lui Xenofon fiind citat de mulţi autori antici sau mai noi. Dintre aceştia cel mai util este Arrian, care a concentrat în cartea sa despre vînătoare pasaje întregi ale înaintaşului său.

Cu toate conjecturile făcute de editorii anteriori, rămîn treizeci de pasaje lipsite de sens sau cu un sens foarte vag. Este meritoriu efortul lui E. Delebecque de a propune pentru fiecare din cele treizeci de cazuri o corectură originală, marcată în aparatul critic prin *ego*. Din păcate însă, multe dintre acestea sînt discutabile.

Vom încerca în cele ce urmează o apreciere critică asupra celor mai importante dintre ele. Ni se par acceptabile conjecturile :

cap. I, 13-A : ἅμα ὀνομαστοί	corectînd pe ἅπαντες μεστοί
cap. II, 9 : ἕνεκα θήρας	” ” ἐν ἑκατέροις
cap. IV, 3 : πλάνας	” ” πλευράς
cap. IV, 15 : ἀργὰ σιμά	” ” ἐργάσιμα
cap. V, 32 : διώκηται	” ” ἁλίσκηται
cap. VI, 19 : ἐπιθέουσας	” ” ἀπιβοώσας
cap. VI, 10 : ἢ	” ” ἡ
cap. VII, 9 : θέλωσί πω ἰχνεύειν	” ” ἕλωσι sau ἕλθωσι τῷ ἴχνει
cap. X, 7 : λίνοις	” ” ψιλοῖς

Considerăm discutabile următoarele conjecturi :

cap. III, 3 : ἀφιστάμεναι τοῦ ἡλίου corectînd pe ἀφίστανται τὸν ἥλιον. Schimbarea modului verbului nu este, după părerea noastră, necesară, căci nu se încadrează în ritmul normal al frazei, unde verbele sînt la indicativ prezent legate prin conjuncţia καί.

cap. V, 12 : τοῖς νεογνοῖς sau τοῖς νεαροῖς corectînd pe τῆς νυκτὸς. O corectură ispititoare şi aparent logică, dar pe care contextul nu o suportă, căci nimic nu îndreptăţeşte să se vorbească acolo despre puii de iepure. Ea a fost, probabil, determinată de faptul că paragraful următor se referă la puii de iepure.

cap. VI, 5 : ἔστιν ἅς πρὸς corectînd pe σκοτεινὰς ῥοῦς. Corectura forţează din nou ritmul frazei, întrerupînd curgerea ei normală (este vorba de înşirarea locurilor unde se pot întinde plase pentru vînat).

www.cimec.ro

cap. V, 20 : ὑπ'ὠτῶν corectînd pe ὑπ'αὐτόν. Corectura conduce, după părerea noastră, la un sens ilogic. În paragraful anterior 19 se spune clar că, atunci cînd aud lătrat de cîine, iepurii fug de locurile dinspre care se aude lătratul. Paragraful imediat următor, cel în care s-a efectuat corectura, continuă : „uneori chiar fără să audă un lătrat, ci numai *crezînd că aud sau ascultînd de un îndemn interior* (de instinctul primejdiei) iepurii...". Corectura lui E. Delebecque dă sensul : „uneori chiar fără să audă un lătrat, ci numai crezînd că aud sau *încrezîndu-se în urechi* (???) iepurii...". Cum se pot încrede iepurii în urechi dacă nu aud nimic? De aceea corectura lui Schneider ὑφ' αὐτῶν care conduce la sensul logic al frazei, menţionat mai sus, ni se pare mult mai bună.

cap. VII, 10 : ταῖς κυσίν sau ταῖς ἅμα κυσίν corectînd pe ταῖς ἄρκυσιν. Preferăm acestei corecturi, oarecum căutată, pe cea mai firească, aparţinînd mai multor editori anteriori : ἴχνεσιν

cap. VI, 25 : ἀποτέμνῃ corectînd pe ἀποκτείνῃ. Considerăm corectura inutilă, chiar greşită, deoarece textul se referă la un iepure care stă ascuns şi care, găsit de cîini, poate fi omorît pe loc. Or, ἀποτέμνῃ avînd sensul : „taie calea cuiva care fuge", nu se încadrează în context.

cap. IX : 5, ἔλπισας πως ἔτι ζῆν sau ἐπιζῆν corectînd pe πιέσας ὡς ἐπὶ γῆν. Din nou o corectură căutată. Cea anterioară, aparţinînd lui Schneider πιέσας ἑαυτὸν ἐπὶ γῆν, care respectă mai mult textul oferit de manuscrise, ni se pare mai bună.

cap. XI, 4 : περιθεύσει corectînd pe περιθέουσι. Credem că e mai legitim prezentul decît viitorul, verbele cu care περιθεύσει este pe acelaşi plan sintactic fiind la prezent.

În fine, pasajul de mai mare întindere din cap. V, 15, lipsit în manuscrise de sens : ἄνωθεν ὅσοι δὲ μὴ ἔρχονται corectat de profesorul Delebecque în ἄνω τ'ἐν ὅσοις ὁρμῇ ἔχονται nu capătă nici prin aceste prea multe îndreptări un sens limpede, lucru reflectat şi în traducere.

O altă problemă pe care o ridică editarea acestui text este existenţa în manuscrise a unei versiuni duble a capitolului I, referitor la originile şi mitologia vînătorii. Manuscrisul A redă o versiune mai scurtă decît celelalte, versiune ce pare redactată pe seama versiunii lungi, deci este posterioară acesteia. Editorii anteriori lui G. Pierleoni (ediţia 1937) au socotit că textele trebuie contaminate pentru a obţine o versiune apropiată de cea originală. Respingînd pe bună dreptate un asemenea procedeu, Pierleoni a fost primul care a publicat textele în paralel, căci totul arată că ele n-au fost redactate nici la aceeaşi dată, nici în acelaşi spirit.

Urmînd exemplul înaintaşului său, profesorul Delebecque editează în paralel cele două texte, notînd — ca şi acesta — cu sigla A versiunea scurtă (vers. A) şi cu sigla Σ versiunea lungă. Se propune însă pentru explicarea acestei duble versiuni o ipoteză argumentată neconvingător. Argumentul esenţial pentru acceptarea lui Xenofon ca autor al ambelor texte este, după profesorul Delebecque, faptul că în multe opere ale lui Xenofon putem depista pasaje întregi, uşor remaniate, copiate din operele anterioare[1]. Ne întrebăm însă dacă într-adevăr se poate stabili o legătură logică între faptul că în opere diferite ale aceluiaşi autor există pasaje identice — lucru explicabil probabil prin faptul că scriitorul se ocupă de situaţii identice sau similare — şi dubla redactare a unui capitol din aceeaşi operă.

Motivele invocate pentru a justifica remanierea textului conving tot atît de puţin. Observînd că remanierea oferită de versiunea redusă A merge în sensul micşorării importanţei rolului eroilor şi al sporirii importanţei zeilor, în special a lui Apollo şi Artemis, în mitologia vînătorii, editorul încearcă să explice acest fapt printr-un moment din viaţa lui Xenofon. În anul 400, în timpul expediţiei „celor zece mii", strategii realizaseră o sumă de bani din vînzarea prizonierilor, sumă din care au promis o parte ca ofrandă zeilor Apollo şi Artemis. Xenofon nu şi-a putut îndeplini promisiunea şi de aceea schimbarea sensului capitolului I ar fi un fel de ispăşire a păcatului faţă de cei doi zei. Avem impresia că ideea care stă la baza lucrării *Essai sur la vie de Xénophon*, aceea de a explica opera prin viaţa autorului, este aici

[1] Vezi *Introducerea*, p. 43.

www.cimec.ro

împinsă peste limitele acceptabilului, Delebecque ajungînd să vadă legături de cauzalitate şi acolo unde ele nu pot fi decît cu greu admise.

Cîteva cuvinte în legătură cu titlul tratatului. Manuscrisele oferă două variante. Manuscrisul A Κυνηγετικά, manuscrisele B şi M Κυνηγετικός. Editorul îl preferă pe acesta din urmă, indicat de altfel şi de cîţiva autori antici. Subînţelege însă pe lîngă el substantivul ἀνήρ. Sensul ar fi : „Specialistul sau amatorul de vînătoare cu cîini". Cum este însă prea greoi pentru a fi redat în franceză şi, pe de altă parte — aşa cum mărturiseşte chiar editorul —, nu acoperă întregul conţinut al cărţii, făcînd un compromis, profesorul Delebecque îl traduce : *L'art de la chasse*. Credem că dificultatea s-ar fi putut rezolva mai uşor admiţînd drept complinire pe lîngă Κυνηγετικός substantivul λόγος (tratat), mai ales că această complinire figurează în micul dicţionar tehnic care însoţeşte ediţia, la pagina 141.

Traducerea franceză, publicată în paralel cu textul grec, este foarte clară, plăcută chiar, rezolvînd abil dificultăţile tehnice ale textului. Notele explicative, mult mai numeroase decît au de obicei textele publicate în această colecţie, sînt un preţios sprijin pentru cititor.

Anexele care cuprind : note complementare, o bibliografie indicînd lucrări generale de cinegetică, dicţionare, lucrări care au ca obiect direct tratatul lui Xenofon, un excelent dicţionar de termeni tehnici, precum şi cinci desene ale plaselor sau capcanelor de vînătoare, sporesc valoarea ediţiei, făcînd-o totdată mai uşor de consultat.

Emanuela Popescu

POLYBE, *Histoires* (livre I et livre II). Texte établi et traduit par Paul Pédech. — Paris, Les Belles Lettres, 1969—1970. LXX—137 & 123 pagini in 16° (în cea mai mare parte duble) + 5 hărţi afară din text.

Despre contribuţia lui Paul Pédech la mai buna cunoaştere a operei lui Polibiu s-a mai vorbit în paginile revistei noastre, fie în legătură cu masiva teză despre *Metoda istorică a lui Polibiu* (Studii clasice, IX, 1967, p. 350—354), fie cu prilejul apariţiei primului volum al ediţiei în curs de pregătire şi care cuprindea cartea a XII-a (Studii clasice, V, 1963, p. 388—390). S-au arătat atunci meritele deosebite ale învăţatului francez ca exeget al gîndirii istoricului din Megalopolis, s-a pus în lumină şi împrejurarea că noua ediţie bilingvă (prima, în Franţa, după ediţia lui Dübner din colecţia Didot, apărută în 1839) venea să umple o lacună regretabilă, chiar dacă anevoie de împlinit.

Pentru un cercetător care închinase ani de osteneli şi o lucrare impunătoare explicării concepţiei istorice a lui Polibiu, era întrucîtva de aşteptat să-şi înceapă ediţia cu fragmentele cărţii a XII-a, deosebit de preţioase pentru cunoaşterea chipului cum autorul *Istoriilor* îşi înţelegea menirea (fără să mai vorbim de luminile pe care — în luările sale de poziţie faţă de contemporani şi înaintaşi — acesta le aruncă asupra reprezentanţilor celor mai caracteristici ai istoriografiei elenistice). Acest punct din program odată realizat, tot atît de firesc era şi ca pregătirea ediţiei să reintre în făgaşu-i normal şi ca, de-aci înainte, publicarea unei opere atît de vaste să se desfăşoare în ordinea firească a conţinutului.

În asemenea condiţii ni se prezintă deci, la un scurt interval, ediţiile însoţite de traduceri ale cărţilor I şi a II-a. Cu acest prilej, se oferă cititorului studiul introductiv care nu-şi găsise loc în fruntea fragmentelor din cartea a XII-a, precum şi desluşirile indispensabile cu privire la constituirea textului şi modul de întocmire a ediţiei.

Venind după cartea din 1964, studiul despre *Polibiu: omul şi opera*, care deschide primul din volumele semnalate astăzi, nu putea cuprinde decît o prezentare concisă a rezultatelor obţinute de autor la capătul unor lungi şi minuţioase analize, în ce priveşte fie *forma*

www.cimec.ro

mentis şi pregătirea intelectuală a istoricului grec, fie scopul şi concepţia lucrării lui de căpetenie. Despre cel dintîi aspect sînt puţine lucruri de relevat, dacă se exceptează afirmaţia discutabilă după care Tucidide n-ar fi exercitat asupra lui Polibiu decît o influenţă neînsemnată. Justificată de Pédech cu argumentul că autorul *Războiului peloponesiac* nu-i amintit decît într-un singur loc al *Istoriilor*, această încheiere mi se pare greu de dovedit, dacă se ţine seamă de pasajele semnificative în care unele luări de poziţie ale lui Polibiu ni se înfăţişează ca un ecou fidel al ideilor lui Tucidide. Mărturisită sau ba, înrîurirea acestuia asupra urmaşului apare de netăgăduit în rîndurile din cartea a II-a unde se subliniază cu vigoare deosebirea dintre tragedie şi istoriografie, una urmărind impresionarea şi subjugarea cititorului, cealaltă instruirea şi edificarea lui [1], sau în pasajul din cartea a IX-a în care, căutînd să dovedească superioritatea modului pragmatic de a concepe istoria asupra încercărilor de a face din ea un gen literar, îşi mărturiseşte intenţia de a pune *folosul* cititorului mai presus de *desfătarea* pe care i-ar putea-o pricinui [2]. E adevărat că, nici într-un caz, nici în celălalt, nu se pomeneşte numele înaintaşului, nici nu i se invocă exemplul. Pentru cine nu uită însă mîndra opoziţie în care, în cunoscutul său capitol programatic, Tucidide se situează singur faţă de Herodot şi de logografi (pe care nici el nu-i citează anume [3]) e limpede că distincţia aci pentru întîia oară formulată între o istoriografie năzuind spre ştiinţă şi alta de inspiraţie precumpănitor literară stăruie nu numai în judecăţile lui Polibiu, dar pînă şi în modul cum acestea sînt formulate.

Alte apropieri se mai pot face între chipul cum ambii istorici concep cauzalitatea, şi unul şi celălalt separînd cu stricteţe *cauza propriu-zisă* (αἰτία), deseori distantă de evenimente şi, oricum, mai greu sesizabilă, de *începutul* sau *pretextul* unor desfăşurări (ἀρχή, πρόφασις), percepute nemijlocit de contemporani. O asemenea distincţie nu poate fi întîmplătoare, după cum nu-i desigur întîmplător interesul pentru faptul politic, în care, în felul său propriu, fiecare din ei recunoaşte motivul dominant al devenirii istorice.

Am zăbovit întrucîtva asupra acestui aspect al Introducerii, pentru că nu mi se pare îndreptăţită presupunerea autorului că puţinele referiri la Tucidide în textul păstrat al lui Polibiu (în fapt, una singură) s-ar explica prin necunoaşterea *Războiului peloponesiac* sau prin convingerea istoricului din Megalopolis că înaintaşul său ar fi fost „depăşit" (p. XIX). Îndoieli trezesc şi reflecţiile de la p. XXXIV potrivit cărora, într-o etapă mai tîrzie a gîndirii sale, Polibiu ar fi abandonat rigurosul determinism care-i caracterizează începuturile de scriitor în favoarea credinţei iraţionale că Τύχη ar fi aceea care cîrmuieşte omeneştile treburi. În legătură cu fiecare din aceste probleme, voi avea poate prilejul să revin într-una din viitoarele-mi *Note de lectură*.

În partea a doua a Introducerii — „Le texte des *Histoires*" — Pédech schiţează istoricul studiilor asupra tradiţiei manuscrise a operei în ultima sută de ani, de la Hultsch — trecînd prin Büttner-Wobst — pînă la John M. Moore. Cum se admite azi de cei mai mulţi, tradiţia începe cu un vechi şi unic manuscris al *Istoriilor* întregi, altădată în biblioteca palatului imperial din Constantinopol, astăzi dispărut. Din acest arhetip derivă trei familii de manuscrise, prezentînd următoarele caracteristici:

1° *Vaticanus Graecus 124* (cu numeroşi descendenţi), datînd din sec. al X-lea şi cuprinzînd numai primele cinci cărţi ale textului;

---

[1] II 56, 11: Τὸ γὰρ τέλος ἱστορίας καὶ τραγῳδίας οὐ ταὐτὸν ἀλλὰ τοὐναντίον· ἐκεῖ μὲν γὰρ δεῖ διὰ τῶν πιθανωτάτων λόγων ἐκπλῆξαι καὶ ψυχαγωγῆσαι κατὰ τὸ παρὸν τοὺς ἀκούοντας, ἐνθάδε δὲ διὰ τῶν ἀληθινῶν ἔργων καὶ λόγων εἰς πάντα τὸν χρόνον διδάξαι καὶ πεῖσαι τοὺς φιλομαθοῦντας...

[2] IX 2, 4: ὁ δὲ πραγματικὸς τρόπος ἐνεκρίθη... διὰ τὸ πάντων ὠφελιμώτατον αὐτὸν... ὑπάρχειν. Διόπερ ἡμεῖς οὐχ οὕτω τῆς τέρψεως στοχαζόμενοι τῶν ἀναγνωσομένων ὡς τῆς ὠφελείας τῶν προσεχόντων, τἄλλα παρέντες, ἐπὶ τοῦτο τὸ μέρος κατηνέχθημεν...

[3] I 22, 4: καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν... ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται.

www.cimec.ro

2° aşa-numitele *Excerpta antiqua* ale cărţilor VI-XVIII, cel mai bine păstrate în *Urbinas Graecus 102* (şi el tatăl unei numeroase posterităţi);

3° aşa-numitele *Excerpta Constantiniana*, întocmite în zilele lui Constantin al VII-lea (+959) sub forma a şase culegeri de fragmente spicuite în istoricii greci pe diferite teme: *De uirtutibus et uitiis. De sententiis, De insidiis, De strategematis, De legationibus Romanorum ad gentes, De legationibus gentium ad Romanos* (fiecare din aceste florilegii fiind reprezentat printr-un unic manuscris, cu excepţia ultimelor două).

Manuscriselor li se adaugă de la o vreme cîţiva papiri de mică întindere (cel mai preţios fiind *Pap. Berol. 1570*) şi tradiţia indirectă, reprezentată mai ales prin Tit-Liviu şi Diodor, pe lîngă Plutarh şi Appian.

Noua ediţie se întemeiază, cum era de aşteptat, pe manuscrisele cele mai apropiate de arhetip: pentru cărţile I—V, pe A, C, Z, D, E, J; pentru *Excerpta antiqua*, pe F, D şi G (împreună cu H şi K); pentru *Excerpta Constantiniana*, pe M, P, Q, F, W, X. În stabilirea textului, de altă parte, P.P. se lasă călăuzit în chip judicios de particularităţile de limbă proprii lui Polibiu. „Notre historien — observă el — écrit la *koiné*, qui est sensiblement différente de l'attique. Il ne faut donc pas s'étonner de trouver dans les mss des formes et des tournures qui seraient incorrectes chez Platon ou Isocrate. Quelques éditeurs se fourvoyent en atticisant Polybe. Ainsi I 4,8 on trouve ἄν avec l'indicatif futur; c'est à tort que Dindorf rejette ἄν (cf. I 108, 7). On conserve avec raison des tournures comme ὅταν ἦσαν (IV 32,5), ὅταν προσήρεισε (XIII 7,10), ἐπειδὰν ἀνέστησε (XIII 7,8). La connaissance du vocabulaire et du style permet soit d'accepter des leçons au premier abord surprenantes, soit de corriger sans témérité un texte fautif".

Poate pentru că, în cazul lui Polibiu, dispunem de amplul şi bogatul comentariu al lui Walbank, notele explicative ale ediţiei sînt reduse la foarte puţin, iar „Notele complementare", semnalate la alte texte ale colecţiei Budé, lipsesc cu totul. De un folos indiscutabil sînt, în schimb, hărţile colorate adăugate fiecărei cărţi, a căror serie va continua, nădăjduim, pînă la încheierea ediţiei.

D. M. Pippidi

CICÉRON, *Les devoirs*, Introduction, Livre I. Livres II et III. Texte établi et traduit par Maurice Testard, Paris, Les Belles Lettres, 1965, 1970.

Avem în faţă una dintre cele mai bune ediţii ale faimoasei şi importantei opere *De officiis*. Claritate, grijă de adevăr, perspicacitate în alegerea celor mai bune lecţiuni caracterizează această lucrare, care vine să arunce şi mai multă lumină asupra numeroaselor probleme ridicate de această operă a oratorului latin. În introducere, autorul ediţiei discută următoarele probleme: Data şi împrejurările în care Cicero a compus opera; Destinatarul; Izvoarele; Trecere în revistă a problemelor de doctrină; Supravieţuirea operei; Textul. Cîteva observaţii preliminare, un rezumat al principalelor paragrafe ale cărţii şi tabloul siglelor precedă textul. Traducerea paralelă a textului este însoţită de note. În acest fel lucrarea cuprinde capitolele esenţiale pe care ne-am obişnuit de mult timp să le găsim în cele mai bune ediţii editate de societatea „Les Belles Lettres".

În ceea ce priveşte introducerea, trebuie subliniată critica pe care o face autorul ediţiei savanţilor care, în discutarea izvoarelor folosite de Cicero în *De officiis*, au ţinut prea mult seamă de simple indicii, s-au bazat pe verosimilităţi şi n-au ţinut destul seamă de afirmaţiile făcute de Cicero însuşi (p. 28). Autorul este pe deplin îndreptăţit să facă această critică,

www.cimec.ro

așa cum este îndreptățită (p. 49) concluzia că Cicero, pentru cartea a III-a, n-a găsit nici o operă care să-i servească de model. Multele opere pe care le citise oratorul, precum și vasta sa cultură, i-au ajutat să compună importanta carte a III-a din *De officiis*.

Cînd este însă vorba de ceea ce autorul ediției numește *Aperçu doctrinal*, la afirmația „Le *De officiis* est l'œuvre d'un grand honnête homme", Testard face o notă, în care spune că afirmația „honnête homme" ar cere o pledoarie, căci dosarul este pledabil, pledoarie pe care n-o întreprinde aci. Autorul ediției se referă, desigur, la critica negativă sau mai bine zis destructivă care a început cu invectiva atribuită lui Salustiu și a culminat cu critica virulentă făcută marelui orator roman de către cunoscutul învățat francez J. Carcopino. Prin afirmația făcută mai sus, autorul ediției se vede oarecum intimidat de critica negativă. În realitate, nu este vorba de un dosar al unui vinovat, ci de exagerările unei critici care n-a ținut seama decît de slăbiciunile unui om, reale, dar care nu trebuiau exagerate. Sînt de acord cu Testard că Cicero a fost, îndeobște, raportat la epoca în care a trăit, un om cinstit și care s-a indignat în fața răului, oriunde l-a întîlnit, deși nu a găsit întotdeauna cele mai bune mijloace de a-l vindeca.

Trebuie subliniată, de asemenea, importanța observației făcute de autor (p. 57) cu privire la idealul inaccesibil al frumuseții morale, care nu-l împiedică de a fi totuși un om de acțiune și de a viza acțiunea.

În ceea ce privește manuscrisele operei *De officiis*, autorul a urmat de preferință indiciile familiei Z, care, ca și familiile Q, O, X, reflectă o tradiție constituită în secolele VIII—X, în care manuscrisele, după o fluctuație a cărei amploare se întrezărește la Nonius, au căpătat o stabilitate remarcabilă. Autorul nu urmează însă o sursă unică, ci acolo unde Z prezintă o lecțiune dubioasă, nu ezită să adopte și alte lecțiuni.

Inteligența cu care sînt alese cele mai bune lecțiuni se vede și din următorul exemplu: în I, 10, 31, Cicero spune: *Sed incidunt saepe tempora cum ea quae maxime uidentur digna esse iusto homine eoque quem uirum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum etiamnunc furioso, facere promissum; quaeque pertinent ad ueritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non seruare fit iustum.* Este vorba de cuvîntul *migrare*, pe care manuscrisele pe l-au înlocuit prin *negare*. Autorul a ales lecțiunea mai grea, fiindcă paralelismul ar fi fost mai bine păstrat în cazul *ea negare et non seruare*, pe cînd în cazul *migrare* se nuanțează gîndirea lui Cicero. În fond, nici *negare* nu este, din punct de vedere logic și gramatical, incorect.

În I, 13, 39 citim: *Atque etiam și quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conseruanda, ut primo bello Punico Regulus captus a Poenis* și urmează cunoscutul exemplu al lui Regulus, care, după ce a sfătuit senatul să nu predea prizonierii, s-a întors la dușmani spre a nu-și călca cuvîntul dat. Este vorba de cuvîntul *singuli*, pe care manuscrisele Pb îl redau sub forma *singulis*. În acest fel acordul este făcut între *temporibus* și *singulis*, iar verbul *promiserunt*, în acest caz, nu mai are un subiect exprimat. Desigur, lecțiunea *singulii* aleasă de autorul ediției, care dă un subiect verbului *promiserunt*, este logică și corespunde unei necesități gramaticale, dar nici acordarea lui *singuli* cu *tempora*, în forma *singulis temporibus*, nu este lipsită de sens. Problema constă în a ști pe ce idee a vrut Cicero să pună accentul, pe faptul că au fost izolate cazurile cînd anumiți oameni au făgăduit ceva dușmanului sau pe ideea că au fost rare cazurile cînd oamenii au promis ceva dușmanului. După părerea mea, în cazul de față oratorul a voit să insiste asupra cazurilor rare în care oamenii au fost siliți să facă o propunere dușmanului, deci și lecțiunea adoptată de manuscrisele Pb își are rațiunile ei.

Autorul are însă toată dreptatea ca, în cazul I, 36, 130, unde citim: *Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero uenustas sit, in altero dignitas, uenustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem uirilem*, să aleagă lecțiunea *ducere* și nu *dicere*, ca manuscrisul B^2, și *debemus* nu *demus*, ca manuscrisul P^1. Într-adevăr, în acest caz nu este vorba de a denumi o calitate, ci de a o socoti, de a o încadra într-un gen, de a o defini.

www.cimec.ro

La p. 184 este desigur o eroare de tipar, care a scăpat. Într-adevăr, în I, 42, 150, citim : *Opifices omnes in sordida arte uersantur nec enim quidquam ingenum habere potest officina minimeque artes eae probandae quae ministrae sunt voluptatum* :

Cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius... Este vorba despre cuvîntul *ingenum*. Cu siguranță că Cicero a vrut să spună că meșteșugurile citate nu au în ele nimic distins, nimic nobil, nimic demn de un om liber, idee pe care o exprimă cuvîntul *ingenuum* și nu *ingenum*, care ar veni de la *ingeno* și n-ar avea aici nici un sens. Pe de altă parte, în aparatul critic nu se face nici o observație cu privire la această formă.

Al doilea volum, care cuprinde ultimele cărți din *De officiis*, vine să completeze în chip fericit editarea acestei însemnate opere a lui Cicero. Autorul ediției dă și aici dovadă de calitățile semnalate cu ocazia discutării primului volum : cunoașterea profundă a problemelor pe care le ridică opera lui Cicero în discuție, bibliografie abundentă, alegere judicioasă a lecțiunilor. Cele spuse mai sus ne-ar dispensa de a mai da noi exemple. Am vrea totuși să arătăm încă o dată că tradiția manuscrisă ezita sau avea de ales adesea între lecțiuni care aveau șanse egale de a fi corecte. Astfel, în II, 16, 65 citim : *Ac de iure praediorum sanctum apud nos est iure ciuili ut in iis uendendis uitia dicerentur, quae nota essent uenditori.* Este vorba mai întîi, de *sanctum*, pe care V^1 îl dă sub forma *sancitum*, care putea fi egal valabilă. Dar mai importantă ni se pare forma *his* pentru *iis*, pe care o dau manuscrisele HB^2P^2. Aici este problema pronumelui demonstrativ pe care-l întrebuința Cicero cînd voia să ilustreze ceva. Se putea foarte bine să întrebuințeze și pronumele *is, ea, id*, dar și pronumele *hic, haec, hoc*, care aducea exemplul mai aproape de autor și de discuție. Astfel că este greu de precizat cum a scris Cicero. Aceeași problemă se pune și în III, 18, 73, unde citim : *Periclitamur, si placet, et in iis quidem exemplis in quibus peccari uulgus hominum fortasse non putet.* Manuscrisul H dă *his*, pentru motivul arătat.

Un indice care cuprinde numele proprii din toate cele trei cărți vine și completează lucrarea.

M. Testard a făcut un frumos serviciu colecției publicînd această ediție a importantei opere a lui Cicero.

N. I. Barbu

<C. SALLVSTI CRISPI> *Epistulae ad Caesarem.* Introduzione, testo critico e commento a cura di Paolo Cugusi, Cagliari, 1968, 444[—448] p. (*Annali delle Facoltà di Lettere-Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari*, vol. XXXI)

Din 1962, cînd a apărut ediția a șasea a lui Alfons Kurfess (în „Bibiotheca Teubneriana" ; recenzată de mine în Studii clasice, IX, 1967, p. 311), *Epistolele* lui Salustiu au mai fost publicate de W. Eisenhut (Stuttgart, 1965), traduse de P. Frassinetti (Torino, 1963) și amănunțit studiate de V. Paladini (*Sallustius rerum Romanarum florentissimus auctor*, Napoli, 1968, p. 121—212!). Prezenta ediție a tînărului asistent Paolo Cugusi, impresionantă din toate punctele de vedere, ne dispensează aproape cu desăvîrșire de a mai recurge la cele anterioare.

★

Una din principalele probleme pe care le ridică în fața filologilor cele două epistole este autenticitatea. Cugusi menționează încă din succinta prefață că echilibrul substanțial existent pînă în 1950 între partizanii paternității salustiene și cei care socot că avem de-a face

www.cimec.ro

cu produse ale unei imitații scolastice s-a menținut și în ultimele două decenii : dacă savanți ca Büchner, Loefstedt, Skard și Vretska înclină pentru autenticitate, teza contrară a găsit și ea susținători de talia unor Ernout, Fraenkel, La Penna și Syme. Și, adaugă noul editor, „ciò che nel modo più sintomatico indica l'incertezza che regna nella valutazione delle operette è l'evoluzione dell'atteggiamento di uno studioso di Sallustio del valore del Kurfess, che da una posizione nettamente favorevole all'autenticità di esse è passato ad una posizione più cauta e sfumata" (p. 7). Cugusi însuși, fără a se ocupa *ex professo* de această chestiune într-un capitol special, nu putea evita să ia atitudine — și anume pentru „salustianitatea" *Epistolelor*, nu numai coroborînd argumentele vechi, ci producînd și dovezi noi (p. 42 sqq., 56—66). Evident, nimeni — și nici ediția pe care o prezint acum — nu poate considera acest proces ca definitiv închis : ce ar mai face atunci generațiile viitoare de filologi?...

Nu cred că aș putea recomanda cu mai multă eficiență masivul volum al lui Cugusi decît arătîndu-i alcătuirea : spre deosebire de atîtea altele, lucrarea lui e foarte bine sistematizată, iar capitolele și paragrafele ei cuprind exact ceea ce anunță — și nimic mai mult.

Introducerea (p. 11—104) cuprinde două părți. Prima parte (pînă la p. 66) e consacrată problemelor de istorie literară și chestiunilor lingvistice : tradiția textului, concordanțele dintre cele două *Epistulae*, concordanțele dintre ele, pe de o parte, și celelalte opere ale autorului, pe de altă parte, arhaismele (în lexic, sintaxă și stil ; editorul combate exagerările lui Woelfflin, care, identificînd prea multe vulgarisme, vorbea de o „latină democratică"), izvoarele grecești (îndeosebi Tucidide, Platon, Aristotel și Demostene), „schematismul" retorico-scolastic (care nu infirmă autenticitatea! p. 46—47; clauzulele predominante sînt cele evitate de Cicero, la fel cum sînt evitate cele preferate de marele orator), inexistența așa-numitei conjurații a tăcerii în jurul opusculelor la autorii de mai tîrziu (aluzii la ele se găsesc în Gellius, Suetoniu și Dio Cassius ; dar unele paralele pot fi semnalate și în *Bellum ciuile* al lui Caesar, la T. Livius, Seneca, Tacit și Apuleius), toate acestea sînt amănunțit și argumentat prezentate de Paolo Cugusi. (Remarc în mod special tabelul clauzulelor de la p. 53.)

Partea a doua a introducerii (p. 67—104) dezbate aspectele istorico-politice, ideologice și mult discutata problemă cronologică. Autorul analizează în chip pertinent ideile politice ale epistolelor, reformele propuse de Salustiu aici (mai ales în cîmpul moravurilor, în epistola secundă), alegerea căilor de realizare a reformelor în funcție de schimbările din ideologie, poziția politică a epistolografului (ura față de plebe nefiind judecată în sine, ci ca o componentă a urii față de partidele politice în general) ; ideile morale și religioase ale autorului epistolelor, cercetate aparte, sînt esențial în acord cu operele majore ale lui Salustiu (p. 93—100). În încheierea introducerii, Cugusi stabilește data scrisorilor : sfîrșitul anului 50 pentru *Epistula II*, sfîrșitul lui aprilie (după Thapsus, 6 aprilie) și începutul lui mai (poate chiar după 25—26 mai, cînd Caesar s-a întors la Roma) din anul 46 pentru *Epistula I*.

Bibliografia utilizată de editor e vastă (p. 105—114), la zi (citînd chiar lucrări din 1968 ; prefața datează din decembrie 1968) și include studii din țările socialiste (Utcenko, Blaszczyk, actele sesiunii ciceroniene din 1957 de la Varșovia).

★

Textul *Epistolelor* (p. 117—139) e însoțit nu numai de un aparat critic detaliat (de ex., p. 121 are 18 rînduri plus un cuvînt de text și 17 rînduri dense de aparat critic ; aparatul e pozitiv în marea majoritate a cazurilor), ci și de *loci similes* abundente (de ex., p. 133, la 16 rînduri de text, cuprinde 20 de rînduri mărunte de pasaje similare). O singură observație la aparat : sigle ca *Kurf.*^{456} (p. 120, la 1, 4, 2) sau *Kurf.*^{13456} (p. 127, la 2, 4, 2), indicînd edițiile succesive ale lui Kurfess, pot părea greoale.

„Piesa de rezistență", însă, a operei lui Paolo Cugusi mi se pare că este comentariul : aproape 300 de p a g i n i, pentru cele circa 450 de r î n d u r i ale textului latin ; cum e și

www.cimec.ro

firesc, prima scrisoare e deosebit de bogat comentată : în medie, aproape o pagină de note pentru fiecare rînd al textului, dar uneori cu mult mai mult. Doar două exemple : ultimele 13 cuvinte din 1, 2, 2 sînt lămurite pe mai bine de trei pagini, iar cele două rînduri şi ceva din 2, 12, 6 se bucură de peste patru pagini de comentarii! Găsim astfel observaţii de topică, stilistică, psihologie, semantică (se discută, pe aproape două pagini, dacă *insomniis* vine de la *insomnia* = ἀϋπνία sau de la *insomnium* = ἐνύπνιον, cu zeci de trimiteri, de la Platon la *Onirocritica* lui Artemidor, de la Ennius la Silius Italicus şi Macrobiu, pînă la actele celui de-al XI-lea Congres internaţional de papirologie de la Milano, din 1966), folosirea adjectivelor în *-bundus*, corespondenţa dintre *cola* metrice şi *cola* sintactice, aliteraţie, ascendenţa poetică a pasajului demonstrată de utilizarea mediului *feror*, căutarea de către Salustiu a colorismului patetic prin studiul psihologiei de amprentă alexandrină. Să mai pomenesc tabelul (de la p. 145) al frecvenţei cuvintelor *omnes*, *cuncti*, *multi*, *ceteri*, *plerique* în cele două *Epistole*, în celelalte scrieri ale autorului, la Cicero, Caesar, Tacit, frecvenţa diverselor adversative (p. 148), folosirea lui *et* sau *-que* (p. 195), dar şi neadevărul „pesimismului" lui Salustiu (p. 218), dezvăluirea „sloganurilor" politice (p. 291—292), propunerile de reformare a senatului şi introducerea votului secret (p. 399—400). Pe urmele unui Fr. Marx, Norden sau Enk, editorul nu vrea să lase aproape nimic pe seama altora.

Volumul se încheie cu un „index nominum et rerum" (p. 429—435) şi un „index locorum notabilium" (p. 436—444).

Absenţa unui *index uerborum* complet e unicul lucru mai important pe care l-aş reproşa exemplarei ediţii a lui Paolo Cugusi.

Traian Costa

OVIDE, *Tristes*. Texte établi et traduit par Jacques André (Collection des Universités de France). Paris, Les Belles Lettres, 1968. LII—176 p. în 16°+ 3 hărţi afară din text.

După *Metamorfozele* editate între 1928 şi 1930 de Georges Lafaye, după *In Ibin* editat în 1963 de Jacques André, *Tristia* e cea de-a treia operă a lui Ovidiu care apare în colecţia universităţilor franceze. Editorul e şi în acest caz Jacques André, devenit între timp profesor la Facultatea de litere din Nanterre, iar principiile după care e întocmită ediţia nu se deosebesc nici ele de principiile urmate în editarea violentului opuscul polemic.

Clasamentul numeroaselor manuscrise urmează în general lucrările editorilor anteriori : Owen, Ehwald-Levy, Merkel, potrivit cărora o primă clasă e reprezentată îndeosebi de un *Laurentianus* (*olim Marcianus 228*), o a doua clasă de *Guelferbytanus 192*, iar clasa a treia de un *Gothanus membr. II 122* (foarte preţuit de Merkel şi Ehwald-Levy). Toate aceste manuscrise ar depinde (cum a încercat s-o dovedească G. Luck în 1963 şi cum înclină s-o creadă ultimul editor) de un arhetip comun ale cărui ecouri stăruie într-un document epigrafic din Roma (CIL VI 9632 = 33 813), cu multă probabilitate din secolele I—II e.n. Acest text, cu circa şapte secole mai vechi decît cel mai vechi manuscris cunoscut — aşa-zisul *fragmentum Trevirense* — , îndreptăţeşte concluzia că ansamblul tradiţiei purcede dintr-un manuscris astăzi pierdut, cu multă probabilitate corectat spre sfîrşitul sec. al II-lea sau la începutul celui de-al III-lea al erei noastre.

În stabilirea textului Jacques André se arată conservator, conformîndu-se îndeobşte *vulgatei*, la rîndu-i întemeiată pe cea de-a doua clasă de manuscrise : „Les éditions du XX-e siècle — mărturiseşte el undeva — ne peuvent plus être révolutionnaires. La présente ne pré-

www.cimec.ro

tend pas l'être, puisqu'elle n'offre que 5 propositions nouvelles de correction''. Şi acestea, de altă parte, se caracterizează printr-o prudenţă care le recomandă fără excepţie :

III 5,47 : *dixiue elataque*, în loc de *dixi uelataque* mss., corectate în *dixiue elataue* de Ellis ;

III 10, 11 : *parat*, în loc de *patet* şi *patitur* mss., *uetat* Merkel ;

IV 8, 19 : *adeptos*, în loc de *ademptos* sau *adeptas* mss. ;

V 1, 16 : *numquam est*, în loc de *numquam* sau *nostra* mss., *non est* Gronovius ;

V 8, 17 : *monet*, în loc de *manet* mss, *meat* Gronovius.

Cum era de aşteptat, în studiul său introductiv Jacques André nu ezită să ia poziţie în două probleme care au reţinut dintotdeauna (şi vor continua să reţină şi de-aci înainte) atenţia editorilor lui Ovidiu : cauza relegării poetului şi veracitatea informaţiilor lui în legătură cu condiţiile vieţii la Tomis şi îndeobşte în Sciţia Mică, în primii ani ai erei noastre. În prima problemă, atitudinea lui e de o prudenţă reconfortantă. În loc să imagineze o nouă explicaţie pe lîngă toate cîte s-au formulat de-a lungul veacurilor şi din numărul cărora alege — pentru a le analiza şi respinge — nu mai puţin de şapte, mergînd de la publicarea *Artei iubirii* pînă la amestecul în uncle practici de divinaţie neopitagorică, el se mulţumeşte să sugereze că Ovidiu ar fi luat parte, din întîmplare, la o adunare nepermisă, cu care prilej a devenit martorul involuntar al unor acte de ordin politic îndreptate împotriva lui August (p. XVI).

În legătură cu viaţa poetului la Tomis, aşa cum e oglindită în *Tristia*, judecăţile latinistului francez sînt întunecate, uneori, de insuficienta familiaritate cu împrejurările locale, aşa cum am învăţat a le cunoaşte, în ultimul sfert de veac, pe temeiul a numeroase descoperiri arheologice şi epigrafice, alteori de acceptarea necritică a unor interpretări tendenţioase înflorite în publicaţiile bimilenarului ovidian şi tinzînd să descopere, într-o compunere literară cu puţine ascunzişuri, cînd accente profetice, cînd frămîntări de conştiinţă de o profunzime de-a dreptul kierkegaardiană.

Despre anume încheieri istorice ale unor asemenea exegeze temerare se vorbeşte cu răgaz în alt loc al revistei. Cît priveşte lipsa de informaţii mai precise despre oraşele de pe litoralul românesc al Mării Negre sau despre stările de lucruri de la Dunărea-de-jos către începutul erei noastre, va fi de ajuns să arăt că editorul *Tristelor* citează, e drept, cîteva articole din volumul III al revistei noastre (referitoare, toate, la o fază mai tîrzie a istoriei locale), dar nu cunoaşte nici cartea lui Stoian din 1962 (*Tomitana*), nici propriile noastre lucrări închinate trecutului Sciţiei Mici — de la *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos* (1965) la *Contribuţii la istoria veche a României* (²1967) —, fără a mai vorbi de multele cunoştinţe de amănunt pe care i le-ar fi putut oferi aproape fiece volum din colecţia Studiilor clasice.

D. M. Pippidi

Laus Pisonis, Text, Übersetzung, Kommentar. Inaugural-Dissertation der Philosophischen Fakultät der Friedrich — Alexander — Universität, Erlangen — Nürnberg, vorgelegt von Arno Seel, Erlangen, 1969, 209 p.

Atunci cînd a susţinut această disertaţie inaugurală, Arno Seel, fiu al cunoscutului latinist german Otto Seel, se afla încă în ultimul semestru al anilor de studiu, la Facultatea de litere din Erlangen. Cu atît mai plăcută este surpriza pe care o încercăm descoperind treptat priceperea şi minuţiozitatea cu care a fost alcătuită această ediţie comentată a unei opere îndeobşte evitate sau chiar ignorate.

www.cimec.ro

După o scurtă istorie a transmiterii textului, ale cărui manuscrise autorul le-a putut cerceta în copii fotografice, urmează schița stemei codicelor, apoi cîteva observații de ordin tehnic menite să ușureze mînuirea aparatului critic și, în sfîrșit, obișnuita listă a siglelor și prescurtărilor, în care întîlnim numele tuturor acelora care s-au ocupat vreodată de soarta sau de conținutul acestui panegiric (p. 1—5).

În continuare, cele 261 de versuri ale textului sînt dispuse paralel cu traducerea lor germană; numerotarea traducerii creează o comoditate în plus în confruntarea ei cu originalul. Aparatul critic, extrem de bogat, poate satisface orice fel de curiozitate asupra grafiilor, a lecțiunilor sau a conjecturilor, pentru oricare pasaj din text (p. 6—33).

Cea mai prețioasă contribuție a acestei ediții o constituie însă comentariul amplu care urmează textului (p. 34—117). Atent și fin, cu observații variate, care se referă deopotrivă la istoria și critica literară, la „realii" și la locurile paralele din alți autori, comentariul este dispus după subîmpărțirile literare ale panegiricului, pe care le evidențiază prin scurte partiții și prin recapitulări concise. Clar și comod pentru literatul care are interes și față de poeziile minore rămase din vremea lui Nero, acest șir de note exegetice îl satisface deopotrivă și pe filologul curios să afle în detaliu controversele asupra alcătuirii textului. Numai lingvistul preocupat de amănuntele vocabularului poetic ar avea motiv să dorească unele explicații semantice mai extinse, fie și numai pentru unii termeni mai de seamă ca *animus*, *Aonius*, *olorinus* ș.a.

A doua parte a disertației cuprinde șase capitole care privesc principalele probleme filologice pe care trebuie să le înfrunte cel ce dorește să plaseze în spațiu și în timp acest poem, și anume:

— Persoana lui Calpurnius Piso (identificat cu C. Calpurnius Piso, patricianul exilat în anul 40 de către Caligula, apoi rechemat de Claudius; sub Nero s-a ilustrat ca un generos protector al literelor, pînă a se hazarda să se pună în fruntea binecunoscutei conjurații descoperite și înăbușite în anul 65), p. 118—123.

— Datarea panegiricului (scris între 57/58 și 59), p. 124—128.

— Caracteristica stilistică (alături de alte *laudationes*, *Laus Pisonis* este o încercare de *genus grande*, în care se împletesc formulele tradiționale și inovațiile tehnice caracteristice pentru epoca lui Nero), p. 129—138.

— Autorul panegiricului (nu fără oarecare dubii de principiu, Arno Seel susține că *Laus Pisonis* poate fi considerată ca o operă a lui Lucan, atît din motive de ordin formal, cît și pe baza unor indicii privind poziția literară sau politică a autorului acestor versuri), p. 139—158.

— Asupra textului versului 254 (înlocuirea lecțiunii, pe care o găsim în toate manuscrisele, *Nos humilis domus*... prin *Non humilis domus*... vizează eludarea unei dificultăți de sintaxă și înlătură principala obiecție imediată împotriva atribuirii poemului către un membru al familiei *Annaei*-lor), p. 159—167.

— Asupra poziției politice a autorului (o altă cale de întărire a ipotezei „Lucan": *Laus* reprezintă o încercare de îmbinare a vechilor principii romane cu noua stare de lucruri de sub domnia lui Nero), p. 168—179.

După aceste etape menite să alcătuiască o demonstrație unitară urmează, ca un *Anhang*:

— O ipoteză particulară (autorul panegiricului (= Lucan) nu dorea să primească protecția lui Piso — cum ar deduce un cititor neavizat din v. 245 și urm. —, ci îi căuta doar prietenia, ca un pas către crearea unei alianțe a opoziției, care să ducă la răsturnarea lui Nero), p. 180—189.

— Indexul tuturor cuvintelor din *Laus Pisonis* (p. 190—203).

— Lista lucrărilor moderne care tratează despre panegiric (p. 204—209).

www.cimec.ro

Fără îndoială că identificarea acestui Piso cu căpetenia conjurației din anul 65 este de necombătut, iar așezarea datei panegiricului este făcută cu o prudență exemplară; în restul argumentării însă, chiar dacă avîntul cu care Arno Seel s-a angajat în reînsufleţirea unei ipoteze iritante dă vioiciune și coerență întregii sale interpretări a poemului, credem că nu pot fi trecute cu vederea următoarele obiecții:

— Principial vorbind, pentru o determinare de paternitate nu este suficientă stabilirea listei de coincidențe formale dintre poemul cercetat și unul a cărui apartenență este sigură. O ipoteză lansată sau susținută numai prin astfel de asemănări nu poate fi luată în considerație ca atare decît după: (a) definirea și justificarea paralelă a *deosebirilor specifice* dintre cele două opere comparate, (b) demonstrația peremptorie că asemănările înregistrate nu sînt coincidențe întîmplătoare, datorate întrebuințării unui vocabular poetic „normal" pentru epoca respectivă, ci sînt *inovații comune tipice*.

Amîndouă aceste cerințe nu sînt satisfăcute nicăieri în comentariul sau în demonstrațiile lui A. Seel.

— Încercînd o schemă simplă de concluzii (p. 188, n. 1), după ce a căutat să înlăture unele indicații de detaliu despre care vom aminti îndată, autorul pornește de la axioma că nu există nici un argument direct împotriva „ipotezei Lucan". În afara dificultăților pe care le face însuși textul panegiricului, credem că se poate, totuși, aduce și o obiecție directă împotriva acestei teorii. Cercul literar al Annaei-lor și acela al lui Piso erau net deosebite, dacă nu chiar rivale, unul dependent de principiile severe ale stoicismului, altul cochetînd cu epicureismul. Nici amabilitatea lui Seneca față de maximele epicureice — reflex al vederilor sale largi și luminate —, nici implicarea întregii sale familii în procesul conjuraților nu constituie dovezi categorice de apropiere față de grupul lui Piso; presupunînd totuși, mai mult după simțul evenimentelor politice decît pe baza unor dovezi peremptorii, că o asemenea înțelegere a avut loc, aceasta s-a petrecut cel mult d u p ă anul 60, atunci cînd panegiricul se afla de mult în biblioteca persoanei omagiate.

— Optimismul politic din *Laus Pisonis*, manifestat într-o evidentă încercare de contopire a vechilor principii moral-sociale cu noile reguli convențional-estetice, nu concordă atît de bine cu portretul lui Lucan pe cît ar dori-o, în avîntul său, Arno Seel. Un asemenea panegiric, nu servil, dar plecat, se potrivește greu cu biografia independentului poet epic.

— În corectarea textului din versul 254, Seel a operat schimbarea mai dificilă, dar favorabilă tezei sale. Textul sună astfel:

...Nos humilis domus et sincera parentum
Sed tenuis fortuna sua caligine celat.

---

254 *Nos*, codd., Sichard (1527); *non*, Beck (1835), Martin (1917), Seel (1969). *et*, codd.; *at*, Lipsius (ap. Ullmann, 1929), Weber (1859).
255 *sed*, rel. codd.; *se* b; *et* Reichard (1749).

Restul editorilor admit implicit un anacolut, soluție neplăcută, dar acceptabilă. O schimbare a lui *nos* în *non* nu poate fi însă în nici un caz *un argument* pentru sau împotriva vreunei teze, ci o conjectură fericită bazată pe o demonstrație externă categorică. În lipsa acesteia, ne gîndim, pe urmele lui Reichard, dacă nu cumva secvența particulelor coordonatoare este locul unde s-a strecurat o greșeală: după o lectură greșită a seriei *domuset* din versul 254 (*domus et* în loc de *domus set*) corectura normală pentru un copist era schimbarea lui *et* în *sed* la începutul versului următor.

La aceste observații generale adăugăm cîteva rectificări de detaliu:

— La v. 46—48, furat de problemele criticii de text, Seel trece cu vederea dependența directă a unei formulări insistente ca: *flet si flere iubes, gaudet gaudere coactus* față de *Ars poetica*, 101 (p. 57—58).

www.cimec.ro

— La v. 71 comentariul asupra lui *numen* a fost inserat, din greşeală, fără obişnuita notare *in margine* a versului, înainte de v. 65 (p. 66—67).

— La v. 87, comentînd o afirmaţie a lui Martin (1917), după care *leuibus in armis* ar putea fi un substitut pentru *rudia arma* = „Holzwaffen" (!), Seel citează (p. 73 n. 1) un pasaj din Dialogul lui Tacit — 34,5, *ferro, non rudibus dimicantes*. El amestecă astfel formele lui *rudis, is* cu cele ale lui *rudis, e* fără să propună explicit vreo apropiere etimologică între cele două cuvinte (Walde—Hofmann, 1954[3], *s.vv.* şi Ernout-Meillet, 1959 [4], *s.vv.* ignoră o asemenea comparaţie).

— La v. 137—139:

... Tu pronus in omne
Pectora ducis opus, seu te grauiora vocarunt,
Seu leviora iuuant...

pentru *pectora* se stabileşte egalitatea următoare: = *animi* = die Herzen der Freunde = die Freunde, deşi în context nu este vorba despre *officia amicorum*, ci despre inspiraţia poetică, deci ecuaţia valabilă ar fi *pectora* (poetism pentru *pectus*) = *mens* = *studium*, dacă asemenea echivalări n-ar fi prea dure şi inexacte.

Cu toate scăderile inerente unei lucrări de început, ediţia lui Arno Seel constituie o contribuţie importantă, atît la răspîndirea acestui panegiric mai puţin cunoscut, cît şi la interpretarea lui, în primul rînd sub aspect literar. Inegală, dar exuberantă şi informată, disertaţia tînărului absolvent din Erlangen trezeşte speranţa unor apropiate reeditări ale altor opere minore ale epocii neroniene.

Dan Sluşanschi

PLUTARQUE, *Vies*, Tome V, *Aristide — Caton l'Ancien-Philopoemen — Flamininus*. Texte établi et traduit par Robert Flacelière et Emile Chambry, Paris, Les Belles Lettres, 1969.

Acest volum merge mai departe în editarea celebrei opere a lui Plutarh *Vieţi paralele*. Textul este precedat la fiecare pereche de „Vieţi" de cîte o notiţă, în care se arată atitudinea lui Plutarh faţă de personajele a căror viaţă o scrie, se indică sursele pe care le-a consultat biograful, grija lui de a se informa, atitudinea lui morală. Ceea ce trebuie reţinut din aceste scurte notiţe este triumful ideii că Plutarh n-a fost un simplu compilator, aşa cum a apărut în lucrarea lui P. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*. 1901, şi cum a fost considerat multă vreme de unii savanţi, care s-au lăsat influenţaţi de teoria lui Leo, potrivit căreia Plutarh a găsit toate datele „Vieţilor" sale în biografii scrise în epoca alexandrină. Aşa cum am arătat noi înşine în lucrarea *Les procédés de la peinture des caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque*, Paris, 1933, aceste biografii n-au existat. Sîntem bucuroşi să constatăm că teza noastră a triumfat şi că astăzi nimeni sau aproape nimeni nu mai vorbeşte despre faimoasele biografii alexandrine, surse ale lui Plutarh — simplu copist.

Textul este editat cu toată grija şi competenţa care sînt caracteristice profesorului Flacelière. De pildă în capitolul I al „Vieţii" lui Aristides se spune că Aristides, după Demetrios din Phaleron, avea un loc în acea localitate, în care a şi fost înmormîntat. Manuscrisele AU dau lecţiunea λεγόμενον în loc de γενόμενον. Este cît se poate de clar că Demetrios

www.cimec.ro

nu putea să afirme că Aristides a fost înmormîntat într-un loc despre care se spunea că este al lui, dar nu se ştia dacă într-adevăr este. Cînd este vorba însă de primele rînduri ale aceleiaşi biografii, Plutarh ne spune că, în ceea ce priveşte averea lui Aristides, existau mai multe versiuni. Apoi manuscrisele continuă cu οἱ μὲν, pe cînd Westermann propune lecţiunea ὁ μέν. Propunerea de emendare a lui Westermann este rezonabilă. Într-adevăr, în paragraful al doilea al capitolului, Plutarh începe cu cuvintele πρὸς δὲ τοῦτον τὸν λόγον. Or opoziţia logică şi gramaticală nu se putea face între mai multe versiuni, denumite apoi printr-un singular, şi altă versiune. Personal înclin către emendaţia lui Westermann. Volumul are, ca toate volumele acestei colecţii, şi note complementare foarte utile.

N. I. Barbu

FLAVII ARRIANI *Quae exstant omnia* edidit A. G. Roos, editio stereotypa correctior, addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1967—1968 (I, *Alexandri Anabasis*, LXVI + 450 p., II, *Scripta minora et fragmenta*, LXVIII + 349 p., 2 hărţi).

Consacrînd studiilor asupra lui Arian mai bine de un sfert de veac, eminentul filolog german A. G. Roos a fost fără îndoială, în secolul nostru, cel mai bun cunoscător al operei scriitorului grec şi al tradiţiei manuscrise a acesteia. Ediţia critică pe care a dat-o în 1907 *Anabazei lui Alexandru* ca şi aceea a *Operelor minore* şi a *Fragmentelor* din scrierile lui Arian ajunse pînă la noi, publicată în 1928, au fost primite cu cele mai îndreptăţite elogii şi continuă să fie folosite şi astăzi cu încredere de cercetători. Era totuşi firesc ca, la mai bine de patruzeci de ani după apariţia celui de-al doilea volum al ediţiei roosiene, perioadă în care studiile întreprinse de filologi şi istorici asupra textelor lui Arian nu au încetat să aducă în discuţie probleme şi soluţii noi, să se simtă nevoia unei ediţii *correctior* care să ţină seamă de ele. Cu o modestie neegalată decît de competenţa sa binecunoscută cercurilor filologice, G. Wirth a realizat pentru colecţia Teubner această nouă ediţie; el închină memoriei lui A. G. Roos o muncă imensă de reexaminare a manuscriselor şi de parcurgere critică a tuturor contribuţiilor mai noi. Dacă ne gîndim că editorul german, care a contribuit nu puţin prin lucrări proprii la progresul studiilor arianice, ar fi putut să dea el însuşi o nouă ediţie a operei nicomedianului, nu putem să nu admirăm felul exemplar în care a ştiut să renunţe la gloria filologică individuală preferînd să o consolideze pe aceea a ilustrului său înaintaş repus integral în circuitul ştiinţific de domnia-sa.

★

Pentru stabilirea textului *Anabazei*, cuprins în primul volum al *Operelor complete*, Roos a folosit 34 de codice, indicînd existenţa altor 4 care-i erau cunoscute numai din cataloage, dar cărora le acorda de altfel o importanţă cu totul secundară. După opinia sa, devenită principiu al ediţiei critice, toate aceste codice descindeau din Vindobonensis historicus Graecus 4, datînd din secolul al XII-lea sau de la începutul celui de-al XIII-lea. Alături de aceste codice, Roos a folosit pentru realizarea operei sale o serie de texte aparţinînd unor autori ulteriori care reproduc, rezumă sau comentează pasaje din scrierea lui Arian. E vorba de o scriere bizantină anonimă, cunoscută sub numele latin *De obsidione toleranda*, păstrată în codicele cuprinzînd corpusul strategiştilor bizantini şi antici care a circulat în Imperiul de răsărit din secolul al X-lea; de *Excerpta* bizantine alcătuite în vremea împăratului Constantin VII Porfirogenetul (*Excerpta de sententiis*, *Excerpta de legationibus*, *Excerpta poliorcetica*); în sfîrşit, e vorba de diferite locuri din operele gramaticilor şi lexicografilor bizantini referitoare la Arian

www.cimec.ro

(Suidas, Eustathius etc.). Ca să ne dăm seama de minuţia şi precizia operei filologului german e suficient să arătăm că el a folosit toate manuscrisele care i-au fost accesibile ale acestor scrieri. La sfîrşitul ediţiei sale, în *Addenda et corrigenda,* Roos însuşi a consemnat rezultatele vrednice de luat în considerare la care ajunseseră alţi cercetători ai tradiţiei manuscrise a *Anabazei,* ale căror lucrări îi parveniseră însă prea tîrziu.

Încă de la apariţia ediţiei lui Roos, recenzenţii au observat unele minime imperfecţiuni ale acesteia: filologul nu fusese întotdeauna consecvent în transcrierea numelor, trecuse cu vederea unele lecţiuni diferite care meritau totuşi să fie luate în seamă, nefiind numai simple greşeli ale copiştilor. G. Wirth a remediat aceste lipsuri. El a examinat, în microfilme, toate codicele existente, inclusiv pe cele semnalate numai pe baza cataloagelor de Roos, şi a precizat astfel raporturile dintre diferitele manuscrise. Punînd în valoare rezultatele la care a ajuns A. Castiglioni în cercetările sale privind tradiţia manuscrisă a *Anabazei* în perioada anterioară manuscrisului vindobonez, noul editor a adus de asemenea remanieri textului. Şi progresele studiilor asupra textelor bizantine referitoare la Arian au fost valorificate de G. Wirth. Fără să se mulţumească cu excelenta ediţie dată de C. de Boor pentru *Excerpta de legationibus* (Berlin, 1903), filologul german a examinat manuscrisele, reproducînd lecţiuni trecute cu vederea de editorul lor. Cod. Vat. Gr. LXXIII, cuprinzînd *Excerpta de sententiis,* editat de Boissevain (Berlin, 1906), insuficient folosit de Roos în ediţia din 1907, a fost şi el temeinic cercetat de G. Wirth. O pioasă completare a aparatului roosian este, în noua ediţie, restituirea paternităţii lui I. Reiske asupra unor lecţiuni; renumitul filolog fusese amplu folosit de C. G. Krüger, editorul berlinez din 1835 al *Anabazei,* fără însă a fi citat. E de reţinut precizarea lui G. Wirth că A. G. Roos însuşi pusese în evidenţă contribuţia lui Reiske (Mnemosyne 36, 1908, p. 39—61), după apariţia ediţiei sale. Importantă realizare în domeniul filologiei bizantine este opera Adei Adler care a dat o excelentă ediţie *Lexiconului* Suidas, în anii 1928—1932; noul editor a pus în valoare pasajele referitoare la Arian din această lucrare, înregistrînd şi lecţiunile variate, în aparenţă de importanţă minoră. În sfîrşit, într-o anexă binevenită, G. Wirth reproduce pasajele referitoare la Arian din *Biblioteca* eruditului patriarh bizantin Fotios. Nici în acest caz el nu se mulţumeşte să transcrie textul dat de ultimul editor (P. Henry, Les Belles Lettres, 1959) ci, reexaminînd în copie fotografică manuscrisele, dă un aparat critic propriu.

Noul editor nu înregistrează pasiv contribuţiile adesea divergente ale celor care s-au ocupat de textul lui Arian. Discutîndu-le, el îşi exprimă punctul de vedere personal, în contradicţie uneori cu autorii lor şi chiar cu Roos însuşi. Dăm mai jos numai cîteva exemple pentru a ilustra modul în care a înţeles filologul să pună la punct actuala ediţie:

p. 3, 15 (I, 1, 6): Roos: καὶ ἐνταῦθα ἀπήντων αὐτῷ κατὰ τὰ στενὰ τῆς ἀνόδου τῆς ἐπὶ τὸ ὄρος τῶν τε † ἐμπόρων πολλοὶ ὡπλισμένοι καὶ οἱ Θρᾷκες οἱ αὐτόνομοι, παρεσκευασμένοι εἴργειν τοῦ πρόσω κατειληφότες τὴν ἄκραν τοῦ Αἵμου τὸν στόλον, παρ' ἣν ἦν τῷ στρατεύματι ἡ πάροδος. După ce completează aparatul prin citarea lecţiunilor Polak (βαρβάρων) şi Neubert (ἐμπόρων), mai noi, Wirth se pronunţă în favoarea lecţiunii gronoviene ἐγχωρίων cu argumente convingătoare de natură lexicală şi paleografică;

p. 8, 25 (I, 4, 3): Roos: διεβεβήκει ἐν μιᾷ νυκτὶ τὸν Ἴστρον...; Wirth se declară de acord cu Castiglioni care înlătură τὸν Ἴστρον, adnotaţie marginală introdusă de un copist în text;

p. 11, 7 (I, 5, 4): Roos: καὶ τὴν ἀδελφὴν τὴν Ἀλεξάνδρου Κύναν καὶ ταύτην ὡμολόγησε δώσειν αὐτῷ ἐς Πέλλαν ἀφικομένῳ Ἀλέξανδος; Wirth propune înlăturarea lui τὴν Ἀλεξάνδρου, care i se pare a corupe sensul textului;

p. 16, 7 (I, 7, 1): Roos: Ἐν τούτῳ δὲ τῶν φυγάδων τινὲς τῶν ἐκ Θηβῶν φευγόντων παρελθόντες νύκτωρ ἐς τὰς Θήβας ...; Jacoby propusese înlăturarea lui φευγόντων din text, din pricina antecedentului φυγάδων. Pe bună dreptate Wirth reţine însă cuvîntul,

www.cimec.ro

remarcînd judicios că φυγάδες desemnează calitatea de exilaţi a celor care părăsesc prin fugă oraşul.

p. 26, 19 (I, 11, 6): Roos: σφάξαντα ταῦρον τῷ Ποσειδῶνι καὶ Νηρηίσι σπένδειν...: Sprijinindu-se pe un loc paralel din *Cynegeticos*-ul aceluiaşi scriitor (II, 101—109), Castiglioni propusese completarea τῷ Ποσειδῶνι <καὶ τῇ Ἀμφιτρίτῃ>. Wirth adaugă această propunere aparatului, dar nu se pronunţă asupra valorii ei, procedînd poate cu prea multă prudenţă;

p. 95, 22 (II, 16, 2): Roos: κατ' Οἰδίποδα... τὸν Λαΐου. Castiglioni considerase necesar să completeze textul bănuit lacunar: Λαΐου <τοῦ Λαβδάκου παῖδα>. Wirth respinge drept inutilă această intervenţie; ea ni se pare totuşi justificată de contextul alcătuit din precise informaţii genealogice în care apare numele lui Laios;

p. 288, 11 (VI, 2, 3): Wirth citează pasajul din Suidas referitor la Nearhos, explicînd prin greşita transmitere a textului sau incuria copistului omisiunile grave din citatul reprodus de lexicograful bizantin: acesta confundă pe Nearhos cu Onesicritos.

★

Volumul al II-lea din *Operele complete* ale lui Arian cuprinde scrierile minore (Ἰνδική, Κυνηγετικός, Περίπλους Εὐξείνου Πόντου, Τέχνη τακτική, Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν) şi fragmentele rămase de la scriitorul nicomedian (aşa-numitele *De rebus physicis*, Πρὸς Γέλλιον ἐπιστολή, fragmentele din Βιθυνικά, Παρθικά, Τὰ μετὰ Ἀλέξανδρον precum şi pe cele de provenienţă incertă). Găsim de asemenea în acest volum testimoniile despre Arian aparţinînd altor autori antici sau bizantini şi inscripţiilor.

G. Wirth, care face o dare de seamă completă asupra cercetărilor recente privind lucrările arianice grupate în volum, a procedat la valorificarea lor cu aceeaşi conştiinciozitate şi rigoare ca şi în cazul *Anabazei*.

Noul editor a înlăturat, în primul rînd, o serie de greşeli de tipar care se strecuraseră în ediţia Roos, din 1928. Întrucît Roos însuşi analizase în *Studia Arrianea* (Leipzig, 1912) numeroase referiri la scrierile lui Arian aflate în lexiconul Suidas, fără a le menţiona însă în ediţia sa, G. Wirth dă o listă completă a acestor locuri (p. XL—XLI), făcînd şi trimiterile de rigoare la *Fragmente der griechischen Historiker* ale lui Jacoby (Berlin, 1923). Se adaugă de asemenea alte patru referiri la Arian identificate în lexiconul bizantin de Ada Adler. Roos nu dispusese de răgazul necesar pentru a studia în chip amănunţit ediţia de fragmente din istoricii greci a lui Jacoby, apărută cu puţin înainte de propria sa ediţie dată *Scrierilor minore* şi *Fragmentelor* arianice. Şi această deficienţă a fost reparată de noul editor. În marginea textului lui Roos, el indică, ori de cîte ori este cazul, numărul dat de Jacoby fragmentelor arianice sau referitoare la Arian incluse în lucrarea sa. G. Wirth înregistrează şi rezultatele cercetărilor eminentului filolog francez A. Dain asupra lucrării Τέχνη τακτική şi a manuscriselor în care ea a fost transmisă. El dă, în sfîrşit, o imagine exactă a situaţiei în care se găsesc cercetările privind papirusurile conţinînd fragmente din Arian. Găsim astfel o listă a papirusurilor mai puţin cunoscute susceptibile de o apropiere de textele arianice, precum şi, în anexă, reproducerea fragmentului papiriaceu descoperit de E. Breccia, în 1932, lîngă Oxyrhynchum şi editat de V. Bartoletti sub nr. 1284 în *Papiri Greci e Latini* (în colaborare cu M. Norsa, Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto, vol. XII, Florenţa, 1951). K. Latte a demonstrat convingător în 1950 (*Ein neues Arrianfragment*, Nachr. d. Akad. der Wissenschaft. in Göttingen, philolog.-hist. Klasse, p. 23—27) că fragmentul face parte din lucrarea lui Arian Τὰ μετ' Ἀλέξανδρον. G. Wirth respinge în schimb atribuirea lui Arian a fragmentului papiriaceu Pap. Oxyrh. III 416 ed. Grenfell-Hunt (Londra, 1903) despre Tilliboros, dînd întreaga bibliografie a chestiunii (p. XLIV—XLV).

Considerînd că noile cercetări au adus prea puţine lucruri de corectat în ediţia Roos, G. Wirth s-a limitat în general la completarea aparatului critic în sensul arătat mai sus. Există

www.cimec.ro

totuşi unele lecţiuni sau intervenţii mai importante în text, datorate filologilor şi istoricilor din ultimele patru decenii mai ales, pe care noul editor se simte dator să le discute mai pe larg, fie confirmîndu-le, fie infirmîndu-le. Dăm cîteva exemple:

p. 212, 7 (Fr. 36 din Βιθυνικά citat după Eustathius): Jacoby a considerat că şi cuvintele care urmează în textul eustathian (...καὶ τάχα ἐκ ταύτης καί τις ἐκεῖ τόπος καλεῖται Δάμαλις) ar aparţine lui Arian. Wirth justifică afirmaţia.

p. 218, 1 (Fr. 54 din Βιθυνικά citat după acelaşi): se discută posibilitatea de a considera acest pasaj, cuprinzînd informaţii despre obiceiurile sciţilor, ca făcînd parte în întregime din lucrarea lui Arian Παρθικά.

p. 228, 12 (Fr. 5 din Παρθικά, cartea VIII): pe urmele lui Jacoby şi Hartmann, Wirth afirmă că o serie întreagă de alte fragmente istorice greceşti editate de Jacobyfac parte din lucrarea nicomedianului, şi anume din cărţile VIII şi următoarele. El dă lista acestor fragmente cu trimitere la Jacoby, dar şi la Suidas. Completări asemănătoare se găsesc la p. 228, 3 (Fr. 3 din Παρθικά), 229, 14 (Fr. 9 din aceeaşi lucrare), 231, 1 (Fr. 16).

p. 233, 1 (Fr. 23 din Παρθικά) citat după Suidas, s.v. διεφθαρμένος. Ada Adler consideră că fragmentul aparţine lui Josephus Flavius (*Bell. Iud.* I 359—18,4); Wirth se îndoieşte.

★

Pe lîngă indicii foarte bogaţi, pe lîngă cele două hărţi anexate celui de-al doilea volum, noua ediţie a *Operelor* lui Arian cuprinde o bibliografie pusă la zi. Notăm cu acest prilej că în anul 1966 a apărut o traducere românească a *Anabazei* (Flavius Arrianus, *Expediţia lui Alexandru cel Mare în Asia*, traducere de Radu Alexandrescu, introducere şi note de Alexandru Suceveanu, Bucureşti, Editura ştiinţifică) şi că în volumul 2 (1967) al publicaţiei „Travaux et mémoires", editată de Centrul de cercetări asupra istoriei şi a civilizaţiei bizantine din Paris, elevul lui A. Dain, J. A. de Foucault a publicat un important studiu al regretatului savant francez, pe care l-a completat folosind notele rămase după moartea acestuia şi propriile sale însemnări de la cursuri (*Les stratégistes byzantins*, p. 317—392). Transmiterea textului *Tacticii* lui Arian îşi are în această lucrare locul meritat.

Prin felul în care a înţeles să se achite de datoria asumată, aceea de a reactualiza în optime condiţii ştiinţifice ediţia lui A. G. Roos, G. Wirth nu face numai un serviciu memoriei eminentului filolog, ci pune totodată la dispoziţia cercetătorilor un instrument de lucru de cea mai bună calitate.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

APPIANI *Bellorum ciuilium liber primus*. Introduzione, testo critico e commento, con traduzione e indici, a cura di Emilio Gabba. (Biblioteca di Studi superiori, XXXVII.) Firenze, „Nuova Italia" editrice, 1967. XLII—457 p. în 12° + o hartă afară din text.

Despre importanta „Bibliotecă de studii înalte", îngrijită de Arnaldo Momigliano la „Nuova Italia" din Florenţa, s-a mai vorbit în revista noastră, în legătură cu lucrarea regretatului Attilio Degrassi (VI, 1964, p. 389—390), cu aceea a Giulianei Lanata (XI, 1969, p. 333—334), iar acum în urmă cu primul volum al culegerii de inscripţii elenistice a lui Luigi Moretti (XII, 1970, p. 323—324). În ansamblu, se poate spune că e vorba de o colecţie din cele mai interesante şi utile din cîte stau astăzi la îndemîna studenţilor şi cercetătorilor, remarcabilă prin calitatea colaboratorilor, dar nu mai puţin prin actualitatea şi însemnătatea

www.cimec.ro

temelor tratate. Valabilă pentru oricare din lucrările citate, afirmația e valabilă și pentru ediția din Appian pe care o semnalez cu oarecare întîrziere, de vreme ce primul tiraj e din 1958, iar ceea ce ni se oferă astăzi e numai o reproducere a primei ediții, fără modificări notabile.

Cum se arată în intitulație, lucrarea comportă în primul rînd un text critic, completat cu o traducere nouă a autorului, în ciuda faptului că traducerile italiene ale textului lui Appian nu lipsesc, de la a lui Alessandro Braccese (la sfîrșitul veacului al XV-lea) pînă la cea a lui S. Carnevale Schianca, apărută în primii ani ai secolului nostru. Textul, de altă parte, e în linii mari acela al lui Viereck (Leipzig, 1905), cu ușoare schimbări de interpunctiune și cu un aparat sumar, în care se înregistrează cu precădere lecțiunile interesante pentru consecințele de ordin istoric. Sub acest raport, o atenție specială s-a acordat de noul editor numelor proprii, nu o dată restabilite în forma lor corectă pe baza amănunțitelor studii prosopografice consacrate perioadei într-o vreme recentă.

Partea cea mai importantă a lucrării e, firește, amplul comentariu istoric, în care și-au găsit loc rezultatele mai multor ani de cercetări privind perioada de sfîrșit a Republicii, în general, și opera lui Appian, în particular, despre care — pe lîngă alte contribuții mărunte — Gabba a publicat în 1956 un amplu studiu intitulat *Appiano e la Storia delle guerre civili* (Firenze, La „Nuova Italia"). Bună parte din substanța acestei cărți a trecut în comentariu, mai ales în ce privește concepția istorică și izvoarele scriitorului alexandrin în tratarea perioadei Gracchilor. Dar propriilor investigații ale autorului li se adaugă rezultatele obținute de-a lungul timpului de cercetătorii de orice neam ai Republicii, fără a uita pe propriul maestru al lui Gabba — Plinio Fraccaro — și pe ceilalți distinși reprezentanți ai școlii de istorie veche de la Pavia, de la Gianfranco Tibiletti la Aurelio Bernardi.

Într-o simplă notă de semnalare, ca aceasta, o lucrare de felul comentariului ce ne reține atenția nu poate fi urmărită pas cu pas. Ceea ce poate face recenzentul e să releve analiza ascuțită a datelor de fapt, pe lîngă bogăția informației, și una și cealaltă ușor de apreciat, ca să citez un exemplu, din adnotările la I 27, 142, unde, sub cuvintele originalului: Προτεθείσης δὲ ὑπάτων χειροτονίας, se citesc deslușirile: « Secondo una riflessione appianea a 146, Equizio ed Apuleio morirono il primo giorno della loro carica, quindi il 10.XII.100 a.C. In tal caso bisogna ritenere: 1) che le elezioni consolari per il 99 fossero state rinviate a dicembre (Mommsen, StR, I³, p. 584 e. n. 5); 2) che il questore Saufeius (v. 143) fosse tale per il 99 (entrato in carica il 5. XII. 100 Mommsen, StR, I³ p. 606; Niccolini, *Fasti*, p. 200; Broughton, II, p. 2); 3) che la proposta di P. Furius, *trib.* per il 99, sia del dicembre del 100: Niccolini, *Fasti*, p. 204. Questa cronologia è probabilmente errata (v. Pareti, III, p. 512, n. 1). Infatti: 1) al momento del taglio delle tubature del Campidoglio si era nel *maximo aestu* (*de uir. ill.*, 73, 10), quindi probabilmente non in dicembre; 2) in Val. Max. III, 2, 18, Equizio è detto *designatus tr. pl.* e difatti Cic. *p. Rab. perd. reo*, 20, dice che tutti i tribuni eccetto Saturnino erano con il partito dell'ordine; 3) Cass. Dio, fr. 95,3 Boiss. dice esplicitamente che P. Furius era stato dapprima con Saturnino e lo aveva poi abbandonato, vale a dire era suo collega per il 100 a C. Quindi si è non nel dicembre, ma nell'estate del 100 a C. e Saufeio e questore per quell'anno (si noti che la legge frumentaria del Apuleio è del 103: Passerini 1934, p. 114, contra Broughton, I, p. 575) ».

Rîndurile reproduse mă dispensează de a stărui mai mult asupra seriozității și migalei cu care sînt întocmite deslușirile la textul lui Appian, care depășesc în multe privințe și înlocuiesc comentariul vechi de aproape trei sferturi de secol al lui J. L. Strachan-Davidson (Oxford, 1902). Împreună cu cartea menționată înainte (*Appiano e la Storia delle guerre civili*), această nouă osteneală a lui Gabba va fi salutată cu mulțumire de cercetătorii perioadei de sfîrșit a Republicii, pentru care contribuțiile învățatului italian constituie, fără îndoială, și vor continua să constituie multă vreme instrumente de lucru tot atît de prețioase ca scrierile clasice ale lui Fraccaro, Meyer și Kornemann.

www.cimec.ro

Sub formă de *Addenda*, paginile 435—445 ale lucrării cuprind trimiteri la bibliografia mai nouă a subiectului, în legătură cu care se mai pot face unele observații. P. 11, cu privire la colonizarea romană timpurie, e de citat monografia lui E. T. Salmon, *Roman Colonization under the Republic*, London, 1969. P. 14, pentru *possessio* în dreptul republican, studiul lui Val.-Al. Georgescu, *De la „possessiones" la „possessio". Contribuție la studiul procesului istoric de formare a noțiunii de posesie în dreptul roman* (în această revistă, I, 1959, p. 115—180). P. 16, în legătură cu sclavia în Italia și Sicilia în secolele II—I î.e.n., avem acum o traducere germană a cărții învățatei sovietice E. M. Štaerman, *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik* (Wiesbaden, 1969). P. 23, despre Gracchi și problema agrară la jumătatea sec. al II-lea, sînt de văzut observațiile ascuțite ale lui Claude Nicolet. P. 54—55, bibliografia răscoalei lui Aristonicos s-a îmbogățit simțitor în ultimii cincisprezece ani: după studiul lui V. Vavrinek, *La révolte d'Aristonicos* (Prague, 1957), nu se pot trece cu vederea contribuțiile lui J. Vogt, *Pergamon und Aristonikos* (*Atti del terzo Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 45—54), E. S. G.Robinson, *Cistophori in the name of King Eumenes* (Numism. Chronicle, 1954, p. 1—8), în sfîrșit, și mai ales, Louis Robert, *Villes d'Asie Mineure*[2] (Paris, 1962, p. 252—260 și 375).

D. M. Pippidi

TIBERII *De Figuris Demosthenicis* libellus cum deperditorum operum fragmentis, edidit Guilelmus Ballaira, Romae, in aedibus Athenaei, 1968; în 8° mic, XLVIII + 112 p. (cu 10 planșe fotografice în afara textului).

Fără să depășească limitele unei sistematizări de tip tradițional, manualul sau compendiul de retorică intitulat în manuscrise Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων ne oferă date și formulări extrem de interesante pentru cunoașterea doctrinei tardive, dintr-o perioadă în care optica literaților se apropie tot mai mult de înțelegerea gramaticală, deci insistă în primul rînd asupra relevanței *cuvîntului scris*. În eleganta colecție *Bibliotheca Athena*, profesorul Guglielmo Ballaira de la Universitatea din Roma publică acest mic tratat (textul propriu-zis însumează 45 de pagini, cu 5 pagini de *testimonii*, anexate la sfîrșit), singura scriere care ajunge pînă la noi din opera unui eclectic (de tipul filozofilor eseiști din a doua sofistică).

Un lexicon destul de cuprinzător, cum este Suda, nu omite să-i menționeze numele: Τιβέριος, φιλόσοφος καὶ σοφιστής (cf. ediția Ada Adler, pars IV, p. 545, n. 550). Urmează o listă mai lungă de opere, cu caracter retoric sau de teorie literară — fără să lipsească studii referitoare la genuri și la teoria narațiunii istorice (Περὶ ἱστορίας, Περὶ Ἡροδότου καὶ Θουκυδίδου).

În *prolegomenele* ediției Ballaira (p. XI—XLVII) se dau lămuriri — majoritatea cu caracter definitiv — despre *epoca* în care a trăit autorul nostru, despre *manuscrise* și problema filiației lor (II. *De codicibus eorumque cognationibus*), despre diferitele ediții ale predecesorilor (începînd cu *editio princeps* a lui Galeus, Oxford, 1676) și, în cele din urmă, criteriile călăuzitoare în alcătuirea splendidei lucrări filologice realizate de savantul italian. Dintre numeroasele ei merite vom scoate aici în evidență numai cîteva — simptomatice pentru metoda de lucru a filologilor din familia spirituală a marelui teoretician Giorgio Pasquali (*Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze, 1934).

Mai înainte de a trece la observațiile referitoare la problemele textului, se mai cuvine să precizăm că cercetările lui Ballaira stabilesc în mod satisfăcător unele repere pentru datarea lui Tiberius. De pe urma faptului că tratatul citează fără înconjur, *nominatim*, pe retorul

www.cimec.ro

Apsines, de la jumătatea secolului III e.n., un *terminus post quem* a putut fi determinat cu precizie. Înclinăm personal să deplasăm termenul *ante quem* în a doua parte a secolului V, epocă în care Syrianus reproduce pasaje întregi din lucrarea noastră despre *Figurile demostenice*. L-am situa deci pe Tiberius în perioada de mijloc a secolului IV, cînd se manifestă o înviorare şi în domeniul sintezelor de *gramatică* — compilaţii de tipul studiilor lui Diomede, cu anumite clarificări sau standardizări importante în terminologie (mai ales tendinţe de unificare a vocabularelor tehnice greco-latine). Împrejurarea că învăţatul nostru poartă un nume latin încă nu denotă o integrare în tradiţia retorică de la Roma. Fără să fie un purist, autorul reproduce definiţiile şi preceptele unei doctrine cu caracter normativ; majoritatea se prevalează de autoritatea lui Caecilius din Kale Akte (secolul I), ale cărui formulări sînt luate drept un ax de referinţă în ultimele cinci capitole. În mod paradoxal definirea *figurilor* se face pe baza unui *idiom stilistic de autor*, şi se porneşte tocmai de la Demostene, care nu ocupa locul de frunte în canonul aticizantului Caecilius. Desigur, aşa cum sugerează Ballaira, atît Caecilius cît şi Tiberius foloseau un repertoriu de figuri demostenice, compilate încă din secolele precedente de retorii şi gramaticii perioadei alexandrine. Pentru prima dată efortul de stabilire a textului determină clar bipartiţia expunerii micului nostru tratat şi adaosurile făcute în ultimul moment de Tiberius. Organizarea generală este deci următoarea: I) σχήματα διανοίας, „figuri de gîndire'' (capitolele 1—22); II) σχήματα λέξεως, „figuri de expresie'' (cap. 23—45). Urmează în partea a III-a un „supliment'' în care este citat literal Caecilius, cu σχ. διανοίας (cap. 43—45) şi σχήματα λέξεως (46 pînă la sfîrşit), care lipseau în celelalte manuale compilate de Tiberiu (în primul rînd la retorul Apsines, principalul izvor). În privinţa *manuscriselor*, editorul pune într-o lumină nouă întîietatea unui *Vaticanus Graecus* 483 din secolele XIII—XIV, singurul care păstrează tratatul întreg. Celelalte (şapte la număr), dintre care cel mai vechi este codex Mediceus-Laurentianus Graecus LV. 10 din secolul XIII, cuprind numai σχήματα διανοίας (deci numai primele 22 de capitole). Desigur, poate fi vorba şi de o predilecţie pentru aspectul *pur semantic* al vorbirii figurate la primul copist al unei familii de manuscrise. În orice caz, pe baza acestui criteriu, la care se adaugă şi alte particularităţi ale tradiţiei manuscrise, se poate individualiza una din cele două clase sau familii: în cuprinsul ei, uneori încă de la început, din enumerarea generală a figurilor lipseşte al doilea sector (*figurae elocutionis*). Comparînd un fascicul întreg de indicii, Ballaira construieşte în mod original *un arbore stemmatic*, în care din arhetipul Z derivă mai întîi două *subarhetipuri*: *x* (cel care oferea textul complet) şi *y*. Din ambele se trag descendenţii celor două familii. Dar toate manuscrisele au şi greşeli comune: deformări moştenite direct din perioada copiştilor lui *x* şi *y* (subarhetipuri *ipoteticе*). Asemenea particularităţi *comune* alcătuiesc stratul vechi al tradiţiei, dinaintea secolului IX; nici una din celelalte greşeli sau adăugiri nu sînt mai vechi şi ele se pot explica perfect, urmărind soarta claselor *x* şi *y* după despărţirea lor. Nici un alt *codex* (sau, eventual „subarhetip'')nu a mai influenţat de aici înainte copierea manuscriselor existente. Iată de ce Ballaira ajunge la concluzia unei tradiţii „închise'' (deci contrariul noţiunii pe care Pasquali o numeşte *recensio aperta*). De la ultima ediţie a lui Spengel (*Rhetores Graeci*, vol. III, din 1856) nu mai sînt de consemnat alte contribuţii pentru editarea lui Tiberius. Ameliorările aduse în prezenta ediţie se referă mai ales la corectarea unor forme şi, pe alocuri, la restabilirea ordinii cuvintelor. Adeseori Ballaira corectează citatele demostenice, care alcătuiesc mai bine de jumătate din text. Sub raportul clarificărilor notabile, se cuvin lăudate cele care ne-au restituit un text mai bun al introducerii (cap. 1). Deşi mai subsistă cel puţin o lacună în definiţia dată conceptului de *figură*, o putem completa cu cele două testimonii pe care le găsim acum la p. 46 (din Syrianus, *Comentariul lui Hermogene*, şi din Pletho). Credem că elementul distinctiv, hotărîtor, care separa figura pur verbală (σχῆμα λέξεως) de celelalte *dianoetice* (σχ. διανοίας) ţinea de posibilităţile oferite de invenţia lingvistică: capacitatea de a *plăsmui* (πλάζειν) o anumită configuraţie (topică sau sintagmatică) şi de a modela cuvintele, în limitele permise de *uzanţele* rostirii (ἔθος). Retorul nostru ne mai spune că figura lexicală se apro-

www.cimec.ro

pie în această privinţă de *solecism* — tot o îndepărtare de la norma uzanţelor (τὰ ἐν τῷ ἔθει) —, dar se deosebeşte de el în măsura în care greşeala (solecistică) nu este determinată nici de intenţia estetică (*ornatus*), nici de necesităţile oarbe ale procesului de comunicare (χρεία). Aparatul critic oferă indicaţii dintre cele mai amănunţite despre „constituţia" textului şi despre divergenţele dintre *y* şi *x*. Deoarece competenţa lui Ballaira nu lasă aproape nimic în suspensie, am fost aproape totdeauna de acord cu lecţiunile pe care le apără. Rămînem totuşi sceptici atunci cînd adoptă corectura lui Galeus ἐνάργειαν pentru ἐνέργειαν din manuscrise în cap. *13*, 3. Oare nu avem atunci două sinonime, aproape tautologice : σαφήνειαν ~ ἐνάργειαν ? În cap. *24*, la sfîrşit, emendaţia ᾔρησε pentru αἱρῆσαι din manuscrise ni se pare o *lectio difficilior* destul de curioasă ; preferăm εὑρήσεις (Boissonade) sau αἱρεῖ (Spengel). Întreaga lucrare a fost tipărită în condiţii de corectitudine ireproşabile ; la p. XX, rîndul 3 de jos se dau însă drept lecţiuni divergente 12, 21 (La) τῷ : (Va) τῷν — ultimul cuvînt pare o greşeală de tipar pentru τῶν (sau τῷν, greşit în mss.). Bilanţul conceptelor ilustrate în acest compendiu prin exemple demostenice (numai de trei ori fiind aduse şi alte mărturii) se prezintă astfel : din mănunchiul de figuri enumerate se bucură de o tratare distinctă următoarele : *ironia*, ἐπιτίμησις, παράλειψις („praeteritio"), διαπόρησις, *apostrofa*, προδιόρθωσις şi ἐπιδιόρθωσις (două specii de (auto)corectare), *aposiopeza*, *ethopoiia* şi un fel de subspecie a ei : προσώπου ὑποβολή. Urmează *interogaţia retorică*, *emfaza* ; un tip de *antifrază insinuantă*, denumit (cap. 15) şi ἀντικείμενον (cf. şi cap. *2* ; *30*, 1 ; *36*, 1) ; apoi παρὰ προσδοκίαν, un fel de asociaţie, imprevizibilă pentru auditor ; *improvizaţia* (propriu-zis formula prin care oratorul *se preface* că i-a venit brusc o idee !), *antiteza*, vorbirea *dialogată* (şi aici doar *simularea* dialogului) ; τόπου ἐμβολὴ ἐξ ὀνόματος, inserţia unui *topos*, pornind de la un anumit cuvînt (cu „à propos") ; τὸ περὶ τοῦ καθόλου (un fel de *generalizare*) ; *jurămîntul*. Printre figurile *pur verbale* sînt ilustrate : *alegoria*, *anastrofa*, *epanalepsa*, *paronomasia*, *gradaţio* (κλῖμαξ), *antistrofia*, „commoratio" sau *perseverentia*, *hyperbaton*, *parisosis*, *pleonasmul*, *perifraza*, *syzygia* (un fel de antiteză cu o configuraţie verbală simetrică) ; ἀπὸ κοινοῦ, *metabolē* ; ὑποφορά (un fel de „inserţie"), *asindetul*, *antitezele* proporţionate verbal, *elipsa*, διατύπωσις, (un fel de „aducere-aminte polemică"), διασυρμός (o ironie cu nuanţe de calambur), *recurenţa* sub forma unei *reveniri* (cu reliefarea termenilor în ἐπάνοδος). În sfîrşit, o variantă pur gramaticală a *paronomasiei*, reprodusă din Caecilius : ἀλλώιωσις. Tratatul se încheie cu observaţii despre *paranteza* retorică de tip gramatical (sau *parembola*).

După cum se poate vedea, repertoriul de figuri nu este dintre cele banale ; le rîndul lor, definiţiile, în ciuda stereotipiei de limbaj, sînt completate cu exemple destul de sugestive pentru a ne permite să înţelegem criteriile de sistematizare ale teoriei literare din epoca imperială. Cu o concizie exemplară ni se înfăţişează în *Appendix* (p. 61—95) descrierea codicilor, însoţită de clişee clare şi bogată în sugestii pentru reconstituirea unui arhetip scris cu unciale (vezi şi p. XXIV—XXV).

Puţine colecţii universitare se pot mîndri cu performanţe situate la un nivel atît de înalt din punct de vedere al criticii textuale şi chiar al descrierii paleografice. Autorul ne mai rămîne dator şi cu un comentariu de idei, referitor la doctrina retorică din perioada imperială.

M. Nasta

SIDOINE APOLLINAIRE. Tomes II et III : *Lettres* (livres I—V et VI—IX). Texte établi et traduit par André Loyen. Paris, Les Belles Lettres, 1970. LVII—257+260 p. in-16° (în cea mai mare parte duble).

Cariera lui André Loyen prezintă exemplul rar, dar nu unic, al unui cercetător sîrguincios a cărui rîvnă întreagă, de-a lungul unui mare număr de ani, e închinată unei singure preocu-

www.cimec.ro

pări — în cazul de față unui singur scriitor și vremii cînd acesta și-a desfășurat activitatea. Lui Sidonius Appollinaris îi erau consacrate cele două teze : *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers siècles de l'Empire* și *Recherches historiques sur les 'Panégyriques' de Sidoine Apollinaire*, susținute cu mulți ani în urmă ; operei lui îi sînt hărăzite și cele mai recente osteneli ale autorului : ediția completă a scrierilor episcopului galo-roman, incluzînd *Poemele* (editate și traduse în 1960) și *Scrisorile*, a căror apariție în aceleași condiții și în aceeași colecție o semnalez astăzi.

Despre calitatea poeziei lui Sidonius se pot face oricîte rezerve, ca și despre stilul corespondenței lui — căutat și pretențios mai mult decît poate suferi un cititor deprins cu spontaneitatea savuroasă a scrisorilor lui Cicero. Ceea ce nu se poate însă tăgădui e interesul deosebit al acestei corespondențe pentru cunoașterea nu numai a omului, cu calitățile și defectele lui, dar și a unei întregi epoci din istoria Galiei și a imperiului, la răscrucea dintre antichitate și evul mediu.

Pînă la lucrarea de care mă ocup, principala ediție științifică a *Scrisorilor* lui Sidonius era aceea a lui Luetjohann, în volumul VIII din seria *Monumenta Germaniae Historica*. În raport cu ea, ediția Loyen prezintă o indiscutabilă superioritate, mai puțin prin ceea ce adăugă și mai mult prin ceea ce elimină din textul filologului german. Noutățile propriu-zise sînt puține : abia patru, cred, și nu prea importante, cu excepția citirii *areola* pentru † *harilao*, în scrisoarea V 5,2. Mai numeroase sînt conjecturile criticilor anteriori abandonate de Loyen ori de cîte ori textul transmis e destul de inteligibil, și mai ales în bucățile versificate presărate în *Scrisori*, ale căror licențe sau greșeli de prozodie sînt imputabile lui Sidonius însuși mai curînd decît tradiției manuscrise defectuoase.

În ansamblu, avem deci înaintea noastră o ediție conservatoare, întemeiată pe consensul principalelor manuscrise, trei la număr : *Laudianus 104* (din secolul al IX-lea), *Parisinus 18.584* (din sec. al X-lea) și *Vaticanus 1783* (cam din aceeași vreme). Toate descind dintr-un arhetip databil în secolul al VIII-lea prin intermediul unui manuscris astăzi pierdut, notat în stemmă cu sigla Z.

Un merit însemnat al noului editor e de a se fi ostenit să ajungă la concluzii acceptabile cu privire nu numai la cronologia relativă a celor nouă cărți de epistole, dar și a fiecărei scrisori în parte. Pentru obținerea acestui rezultat era nevoie de o desăvîrșită cunoaștere a documentelor vremii, ca și de aceea a studiilor moderne privitoare la Sidonius și la epoca lui. În această ordine de idei, subliniind ajutorul oferit îndeosebi de lucrarea lui C. E.Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1933), Loyen se oprește la următoarele încheieri :

cartea I a *Scrisorilor* a fost încheiată și publicată cel mai tîrziu în 469 ;

cartea a II-a, cu multă probabilitate în 470 ;

pregătirea cărții a III-a trebuie să fi fost întîrziată de războiul dezlănțuit de regele vizigot Euric ; publicarea ei nu-i desigur anterioară anilor 474 sau 475 ;

e posibil ca o bună parte din scrisorile grupate în cartea a VI-a să fi fost editată înainte de sfîrșitul ostilităților (475), iar cărțile a IV-a și a V-a abia după întoarcerea din exil a autorului (476) ; în 477, la cererea lui Constantius, par să fi fost scrise epistolele care alcătuiesc cartea a VII-a, cu care prilej s-au republicat împreună și cărțile anterioare ;

În sfîrșit, pe temeiul unei strînse analize interne, publicarea cărților a VIII-a și a IX-a e atribuită ultimilor ani ai carierei scriitorului, respectiv 478/479 și 482.

Traducerea fidelă și totuși curgătoare a unor texte particular de obscure constituie un alt merit al ediției Loyen, care aruncă în umbră traducerile franceze mai vechi și stă cu cinste alături de traducerea engleză din colecția Loeb, începută de W. B. Anderson și continuată, după moartea acestuia, de W. H. Semple, apoi de o echipă de filologi sub conducerea lui E. H. Warmington (vol. II, 1965). Despre calitățile ediției Loyen, un critic atît de autorizat ca Pierre Courcelle se exprimă precum urmează : „Ayant vécu quarante ans au contact de son auteur favori, il a su mieux que quiconque pénétrer sa pensée et ses intentions, épouser ses manies

www.cimec.ro

stylistiques, tout en procurant au lecteur français une traduction à la fois fidèle, claire, coulante" (CRAI, 1970, p. 244). Nu se poate decît subscrie la această judecată, dacă se ține seamă de anevoința de a reda într-o limbă modernă, cu marea variație de echivalente cerută de original, fie și numai o pagină ca aceasta (din scrisoarea II 2, în care autorul împărtășește prietenului său Domitius impresii din *uilla rustica* de la Auitacum): „Hic iam quam uolupe auribus insonare cicadas meridie concrepantes, ranas crespusculo incumbente blaterantes, cygnos atque anseres concubia nocte clangentes, intempesta gallos gallinacios concinentes, oscines coruos uoce triplicata puniceam surgentis Aurorae facem consalutantes, diluculo autem Philomelam inter frutices sibilantem, Prognem inter asseres minurrientem ! Cui concentui licebit adiungas fistulae septiforis armentalem Camenam, quam saepe nocturnis carminum certaminibus insomnes nostrorum montium Tityri exercent, inter greges tinnibulatos per depasta buceta reboantes. Quae tamen uaria uocum cantuumque modulamina profundius confouendo sopori tuo lenocinabuntur".

Reduse la puținul spațiu din josul paginilor rezervate traducerii, notele explicative care însoțesc textul sînt puține și sumare. În schimb, după un obicei care prinde să se încetățenească la colecția Budé, „Notele complementare" de la sfîrșitul fiecărui volum oferă informații abundente cu privire la persoanele și la împrejurările istorice menționate în *Scrisori*, într-o formă uneori clară, alteori aluzivă. La instruirea cititorului contribuie, de altă parte, cele două excursuri închinate cronologiei epistolelor, unde datele sînt nu numai indicate, dar și justificate printr-o strînsă analiză internă a textului.

Lucrarea se încheie printr-un copios *index nominum* al *Scrisorilor* și al *Poemelor*, care constituie primul volum al ediției.

D. M. Pippidi

MAURICIUS, *Arta militară*. Ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu. Editura Academiei Republicii Socialiste România, „Scriptores Byzantini, VI", București, 1970, 421 p.

Al șaselea volum din seria de scriitori bizantini a Editurii Academiei cuprinde cea dintîi ediție critică a *Strategiconului* lui Mauricius, datorată cunoscutului clasicist și romanist, profesorul Haralambie Mihăescu. Apariția unei asemenea lucrări era de stringentă necesitate. E destul să amintim că singura ediție — lipsită de aparat critic — a operei celui mai de seamă dintre strategiștii bizantini, ediția lui J. Scheffer, apăruse cu mai bine de trei veacuri în urmă (Uppsala, 1664), pentru a pune în evidență importanța actului de cultură de care ne ocupăm aici. Dacă ne gîndim, pe de altă parte, cît de puține sînt edițiile critice de autori antici și bizantini realizate de români și cît de puțini sînt filologii care se dedică la noi acestui gen de preocupări, recenta apariție nu poate decît să ne bucure încă și mai mult.

Cartea cuprinde, în afară de textul grecesc al *Strategiconului*, însoțit de cuvenitul aparat critic, traducerea tratatului în limba română, o succintă *Introducere* (p. 5—21), note erudite, indici bogați (de nume, de cuvinte grecești, de particularități gramaticale, de cuvinte latine, un indice analitic de materii — p. 383—420) și o bibliografie. În linii mari autorul respectă normele de editare a izvoarelor istorice bizantine recomandate de Asociația internațională de studii bizantine (v. Association internationale des études byzantines, Bulletin d'Information et de coordination, nr. IV, 1968, p. 24—31). Constatăm însă cu regret că volumul nu a fost inclus, așa cum fusesem înștiințați de autor, în acel *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, operă de colaborare internațională patronată de amintita societate savantă (v. *Liste supplémentaire d'éditions en préparation*, publicată în același Bulletin ... IV, 1968, p. 32—35). Facem această

www.cimec.ro

menţiune pentru a sublinia încă o dată necesitatea integrării noastre în asemenea forme de colaborare ştiinţifică între naţiuni, integrare ce implică adoptarea unui limbaj ştiinţific şi a unor norme de prezentare a lucrărilor universal acceptate. Atît ştiinţa bizantinologică în genere, cît şi prestigiul diferitelor şcoli naţionale de bizantinologie nu au decît de cîştigat de pe urma coordonării pe plan internaţional a eforturilor cercetătorilor.

Pentru stabilirea textului editorul a folosit toate manuscrisele existente ale *Strategiconului*, şi anume:

Mediceo-Laurentianus Graecus LV—4 (= L), datînd din sec. al X-lea;

Ambrosianus B 119 — sup. (*139*) (= A), datînd de la sfîrşitul sec. al X-lea;

Vaticanus Graecus 1164 (=V), „frate" cu

Parisinus Graecus 2442 şi *Barberinianus II 97* (*276*), formînd iniţial un întreg şi cuprinzînd fiecare cîte o parte a tratatului lui Mauricius (= P), de la începutul sec. al XI-lea;

Neapolitanus III—C—26 (*284*), ultimă parte a unui codice mai amplu care cuprindea şi textele din *Escorialensis Graecus Y—III—11* (=E), datînd de la mijlocul sec. al XI-lea *.

Asemenea tuturor tratatelor de artă militară care au circulat la Bizanţ, *Strategiconul* lui Mauricius nu a fost transmis izolat, ci în cadrul unor corpusuri de scrieri strategice. Existau mai multe asemenea culegeri (de tacticieni antici, de strategişti în sensul restrîns al cuvîntului de poliorceţi, de experţi în luptele navale). Grupate în diferite feluri în decursul timpului *Artele militare* antice şi bizantine au constituit corpusuri noi în vremea marelui animator cultural care a fost Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913—959). Manuscrisele cuprinzînd textul tratatului militar datorat lui Mauricius, enumerate mai sus, sînt corpusuri de strategişti care-şi au prototipul într-un asemenea elaborat enciclopedic din zilele lui Constantin al VII-lea.

Cel mai competent dintre cercetătorii istoriei textelor strategiştilor antici şi bizantini, Alphonse Dain, a încercat să reconstituie pe baza unor studii minuţioase, de zeci de ani, filiaţia codicelor care cuprind aceste texte. Rezultatele cercetărilor sale au fost publicate, în parte, de el însuşi cu prilejul elaborării unor studii privind istoria diferitelor tratate militare considerate izolat (de ex. *Les manuscrits d'Onésandros*, Paris, 1930; *Histoire du texte d'Elien le Tacticien*, Paris, 1946); la al VII-lea Congres internaţional al bizantiniştilor de la Bruxelles, în ziua de 9 august 1948, regretatul Alphonse Dain a schiţat o privire de ansamblu asupra transmiterii textelor strategiştilor bizantini — 20 de prototipuri şi 230 de manuscrise-copii —, prezentînd totodată şi o stemă de ansamblu a codicelor, pe care o considera definitivă (v. Byzantion, 20, 1950, p. 315—316). În ultimii săi ani de viaţă savantul francez a lucrat la un studiu amplu în care era cuprins un repertoriu sistematic şi cronologic al tratatelor militare din corpusurile bizantine — cu indicaţii bibliografice complete —, precum şi o prezentare amănunţită a istoriei textelor; această din urmă parte a studiului lui Dain, rămasă neterminată, a fost completată de elevul său, J. A. de Foucault, şi publicată împreună cu cea dintîi în 1967 (Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, Travaux et mémoires, 2, Paris, 1967, p. 317 — 392) sub titlul *Les stratégistes byzantins.*

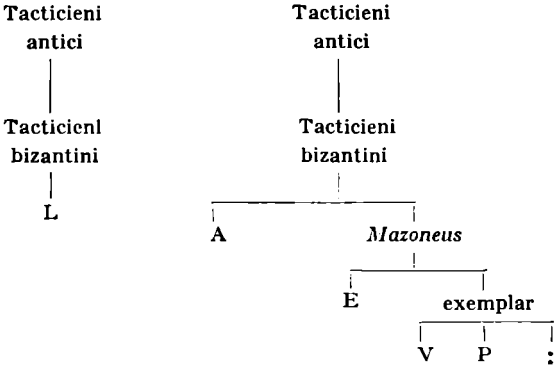
Acelaşi J. A. de Foucault a publicat şi un alt studiu al lui Alphonse Dain, rămas de asemenea neterminat, intitulat *Urbicius ou Mauricius?* (Revue des études byzantines, XXVI, 1968, p. 123—136). Revenind asupra unor păreri mai vechi ale sale, regretatul savant francez îşi exprimă aici punctul de vedere ultim în controversata chestiune a paternităţii lui Mauricius asupra *Strategiconului*, optînd definitiv pentru afirmarea acesteia. Cu acest prilej, A. Dain schiţează din nou istoria textului maurician.

Manuscrisele care cuprind între alte tratate militare textul *Strategiconului* lui Mauricius au fost împărţite de A. Dain în două mari familii: laurenţiană şi ambroziană. Cea dintîi este reprezentată de L; cea de-a doua se desparte în alte două ramuri una, cunoscută prin A, alta

* Dăm siglele folosite de A. Dain; în ediţia Mihăescu L = M; E = N.

www.cimec.ro

— prin V, P, E. Raporturile de înrudire între V, P şi E au fost prezentate de A. Dain, în anul 1930, în studiul despre manuscrisele lui Onesandros, într-un mod care i s-a părut mai tîrziu nejustificat. Ultima părere a savantului este că cele trei codice îşi au originea într-un prototip numit de el *Mazoneus*; V şi P sînt foarte apropiate unul de altul, iar E deţine o poziţie aparte. Cele două familii transmit acelaşi text, uşor parafrazat în manuscrisele ambroziene, atribuit însă lui Urbicius de manuscrisul laurenţian, lui Mauricius de manuscrisele ambroziene. Stema propusă de A. Dain pentru manuscrisele care cuprind între altele textul *Strategiconului* este următoarea:

Toate aceste precizări în legătură cu istoria textului *Strategiconului* lui Mauricius şi cu studiile asupra ei ni s-au părut necesare din pricina extremei concizii a *Introducerii* cărţii pe care o recenzăm. Editorul român prezintă pe scurt evoluţia cercetărilor legate de transmiterea textului *Strategiconului*, astfel încît este greu pentru cititorul neavizat să-şi dea seama de locul pe care-l ocupă în ansamblul acestora contribuţia proprie a autorului. Acesta se limitează la a comunica faptul că „examenul manuscriselor operei Τακτικὰ-στρατηγικά (sic) de Mauricius ne face să propunem o stemă asemănătoare cu cea fixată de A. Dain pentru manuscrisele (din prima categorie a) operei lui Onesandros" (p. 19). Or, diferenţele de aspect lingvistic prezentate de manuscrisele descrise de editor nu ni se par suficiente pentru a întemeia stabilirea unei filiaţii. În fapt, stema propusă de editorul român este identică cu stema propusă în 1930 de A. Dain pe baza unui studiu mai complex. Credem că era necesar ca editorul să dea indicaţiile bibliografice corespunzătoare pentru urmărirea evoluţiei părerilor lui A. Dain şi, eventual, să combată cu argumentele extrase din examenul întreprins asupra manuscriselor modificarea părerii iniţiale a acestuia. Cel puţin citarea studiului *Les stratégistes byzantins* şi a celui intitulat *Urbicius ou Mauricius?* ni se pare indispensabilă. În mod surprinzător, editorul român citează primul studiu numai atunci cînd e vorba de alţi autori de tratate militare şi nu utilizează de loc pe cel de-al doilea. Omisiunea duce la situaţia paradoxală de la p. 10, n. 34, unde, pentru ilustrarea afirmaţiei că A. Dain a acceptat paternitatea lui Mauricius asupra *Artei militare*, modificîndu-şi opinia mai veche, sîntem trimişi la un studiu din 1942 în care savantul francez susţinea tocmai paternitatea lui Urbicius!

Prezentînd istoricul problemei titlului şi a identificării autorului lucrării de artă militară pe care o editează, cercetătorul român arată că pentru întemeierea soluţiei definitive este necesar un examen amănunţit al conţinutului şi al stilului ei. E ceea ce se face în paginile 11—13. Reţinem concluziile: „Prin urmare titlul Τακτικὰ-στρατηγικά din manuscrisul de la Florenţa e justificat de conţinut şi pare mai indicat decît celelalte două (adică Τακτικά din manuscrisul de la Milano şi Στρατηγικόν din manuscrisele Neapolitanus, Parisinus şi Vaticanus)"

www.cimec.ro

(p. 12). Totuşi, în chip surprinzător, pe pagina de titlu figurează Στρατηγικόν, tradus prin *Arta militară*! La p. 13 se conchide că „autorul operei în ansamblu e Mauricius", dar nu ni se precizează dacă e vorba de împăratul Mauricius sau, cum au presupus unii cercetători, de un omonim al acestuia.

Urbicius, indicat drept autor al tratatului de manuscrisul laurenţian, este pomenit în rîndul autorilor de tratate de artă militară, evocaţi într-o înşiruire succintă la p. 6. Editorul îl indică drept autor al adaosului (Επιτήδευμα) inclus în opera lui Mauricius. Nu se face însă nici o referire la *Tacticon*-ul de atribuire certă al lui Urbicius şi nu se discută de fel problema paternităţii sale asupra tratatului de vînătoare cu care se încheie *Strategiconul*, evident şi acesta un adaos (cf. A. Dain, *Les stratégistes* . . ., p. 341—342).

Pentru stabilirea textului ediţiei critice, autorul a folosit, drept versiune de bază, manuscrisul laurenţian. Întrucît acesta este foarte mutilat, s-au completat părţile ce lipseau cu ajutorul celorlalte manuscrise. S-au folosit de asemenea operele împăratului Leon al VI-lea, Τακτικά şi Προβλήματα, care cuprind numeroase citate *ad litteram* din *Strategicon*.

În general editorul a procedat cu multă prudenţă ţinînd seama de diferenţele lingvistice dintre diferitele manuscrise, fără să se aventureze pe calea înşelătoare a reconstituirii unui arhetip şi fără să cadă în extrema pasivităţii faţă de textul oferit de manuscrise. Astfel, deşi în L mai toate comenzile militare sînt date în traducere greacă, el le-a înlocuit prin versiunile lor originare, latine, atestate în celelalte manuscrise. A preferat de asemenea grafiile etimologizante: πραΐδας (praedas) nu πρέδας; δηποτάτοι (deputati) nu διποτάτοι; φοιδεράτους (foederatos) nu φιδεράτους etc. Ţinînd seama de faptul că limba manuscrisului laurenţian este mai apropiată de limba vorbită decît cea folosită în celelalte manuscrise, editorul a preferat să completeze lacunele cu lecţiuni populare. Totuşi, atunci cînd manuscrisele nu atestă forme populare, el transcrie formele savante, chiar dacă în manuscrisul de bază apar de regulă cele dintîi; de pildă în L sînt folosite formele populare δεκαπέντε şi δεκαέξ; completînd lacunele, editorul transcrie însă formele savante din E, P şi V: πεντεκαίδεκα, ἑξκαίδεκα. Calitatea principală a ediţiei critice pe care ne-o oferă profesorul H. Mihăescu ni se pare deci a fi respectul faţă de tradiţia manuscrisă, a cărei cunoaştere este înlesnită cercetătorului prin parcurgerea aparatului critic de tip pozitiv, foarte îngrijit alcătuit. În aceasta constă şi partea cea mai durabilă, după părerea noastră, a operei de faţă. Ediţiile critice ale *Strategiconului* anunţate de cercetătorii de la Universitatea catolică din Washington şi de cei sovietici, pe care le aşteptăm cu interes, ne vor da posibilitatea unor comparaţii utile, confirmînd, nădăjduim, opinia noastră.

Traducerea care însoţeşte textul grecesc este o traducere literară. Traducătorul s-a străduit să redea şi unele valori stilistice ale originalului. În acest scop el a apelat la arhaisme, a evitat sistematic neologismul şi a căutat să creeze chiar unele calcuri lingvistice. Cu toată admiraţia pe care am nutri-o faţă de efortul literar — puţin obişnuit la filologi — al traducătorului, trebuie să constatăm că nu întotdeauna rezultatul contribuie la înţelegerea textului. Dimpotrivă: aspectul arhaic şi cam artificial al traducerii este un obstacol în parcurgerea ei. Am fi preferat o versiune românească mai sobră, mai neologistică poate, dar mai clară. Fiind vorba de un tratat cu caracter tehnic — în limitele în care se poate vorbi de aşa ceva în cultura bizantină —, soluţia aceasta ni s-ar fi părut mai potrivită.

Dar să dăm cîteva exemple: στρατηγός, *general*, e tradus prin „conducător de oşti" — am fi preferat *strateg*; μεράρχης, conducător al unităţii militare numite μέρος, e tradus prin „căpitan de despărţitură", soluţie ingenioasă, dar căreia i-am fi preferat crearea neologismului *merarh*; κούρσορες e tradus prin „alergători"; δεκάρχης e tradus prin „îndrumătorul unui pîlc de zece oameni", după cum τετράρχης şi πεντάρχης prin „îndrumătorul unui grup de patru oameni", respectiv „de cinci oameni" — şi aici neologismul ni se părea mai potrivit; ὁπλίτης, încetăţenit în limba română ca *hoplit*, termen cu suficientă putere de sugestie istorică, este tradus prin „oştean cu arme grele"; βουκελλάριοι (lat. *buccellarii*) e tradus

www.cimec.ro

prin „mîncători de posmagi", termen pus între semnele citării — ne întrebăm dacă bizantinii mai aveau conştiinţa sensului originar latin al cuvîntului; παῖς cu sensul *servitor* e tradus prin „băiat" pus de asemenea între semnele citării, dar cuvîntul avea încă din antichitate sensul cu care este folosit aici.

Dacă în aceste cazuri ne îndoim de necesitatea traducerii prin perifraze şi calcuri lingvistice, în altele ne pronunţăm dezacordul faţă de interpretarea însăşi dată cuvintelor de editor. Astfel ἐγχείρησις şi ἐγχειρήματα sînt traduse sistematic prin „încercări", ceea ce ni se pare nepotrivit. La p. 46: <9> καὶ μήτε χαύνως διακεῖσθαι ἐπὶ τοῖς ἀπὸ κακίας ἢ ἀμελείας ἁμαρτανομένοις διὰ τὸ καλὸν εἶναι δοκεῖν, — οὐδὲ γὰρ καλόν ἐστι τὸ συνεργεῖν κακίᾳ καὶ ῥᾳθυμίᾳ —, μήτε δὲ πάλιν δι' ἔνδειξιν εὐδρανείας περιπετῶς καὶ ἀδιακρίτως τὰς ἐπεξελεύσεις ποιεῖσθαι· τὸ μὲν γὰρ περιφρονεῖν καὶ ἀπείθειαν φέρει, τὸ δὲ μῖσος εὔλογον καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ καρπούς. ἑκατέρων τοίνυν ἐν ἀμετρίᾳ κειμένων, κρεῖττόν ἐστιν ὁ μετὰ δικαιοσύνης φόβος, τουτέστιν ἡ κατὰ τῶν ἁμαρτανόντων μετὰ τὴν γύμνωσιν τῆς αἰτίας εὔλογος ἐπεξέλευσις,.. se traduce astfel: „să nu se arate îngîmfat cu oştenii care au greşit din răutate sau din lipsă de grijă, numai spre a părea omul faptelor. Nu-i frumos să ne întovărăşim cu răutatea şi uşurinţa: şi de asemenea, pentru a-şi arăta bărbăţia, să nu facă urmăriri grăbite şi lipsite de judecată, deoarece acestea aduc cu sine dispreţul, neascultarea, ura îndreptăţită şi roadele culese de pe urma ei. Deoarece în toate e lipsă de măsură, mai de dorit e teama însoţită de dreptate, adică urmărirea cumpănită a celor care greşesc şi descoperirea pricinii greşelilor..." Ni se pare mai apropiată de text următoarea traducere: „Şi să nu dea dovadă de lipsă de severitate faţă de cei care greşesc din rea-voinţă sau neglijenţă pentru ca să pară că este un om bun — căci numai lucru bun nu este să colaborezi cu răutatea şi uşurinţa— ; dar nici să nu dea pedepse cu pripeală şi fără chibzuială pentru ca să pară plin de energie. Căci prima atitudine stîrneşte dispreţul şi neîncrederea, iar cea de a doua ura îndreptăţită cu roadele ei. Şi una şi cealaltă păcătuind prin exces, este deci mai bine să inspire teamă, procedînd cu dreptate, adică să pedepsească pe cei vinovaţi, din motive temeinice, după dezvăluirea pricinii greşelii ..." (cf. p. 208—209 — VIII, 2, 28, unde se dezvoltă aceeaşi idee). La p. 212—213 (VIII, 2, 52) pasajul: στρατηγὸς εἰρήνης ἐπιθυμῶν εὐπρεπὴς ἔστω πρὸς πόλεμον· τοὺς γὰρ πρὸς πόλεμον ἑτοίμους μᾶλλον ἀγωνιῶσιν οἱ βάρβαροι este tradus astfel: „Conducătorul de oşti care vrea pace să fie pregătit de război, căci cei gata de război *sînt înfruntaţi mai des de către barbari* (sublinierea noastră)". Dar aici verbul ἀγωνιάω-ῶ are, credem, sensul „a se teme de cineva" şi nu pe acela de „a înfrunta pe cineva"; traducerea modifică înţelesul maximei, apropiată de altfel de celebra *si uis pacem, para bellum*. La p. 214—215 (VIII, 2,59) ἀσφάλεια e tradus prin „tărie de sine"; mai potrivit şi mai în spiritul textului ni s-ar fi părut „siguranţă". La p. 214—215 (VIII, 2, 62) ὁρμή este tradus prin „poruncă"; mai aproape de text ni se pare însă „elan" sau „zel", fiind vorba despre îndatorirea comandantului de a cunoaşte însuşirile fiecărui oştean pentru a-l folosi la locul potrivit. La aceeaşi pagină (VIII, 2, 61) recomandarea: ὅρκῳ δεῖ τὸν στρατηγὸν τὴν τῶν στρατιωτῶν εὔνοιαν ἀσφαλίζεσθαι ni se pare că trebuie tradusă „Conducătorul oştirii trebuie *să-şi asigure bunăvoinţa ostaşilor săi* prin jurămînt" şi nu, cum s-a tradus, „ ... să întărească tragerea de inimă a oştenilor săi". Remarcăm, după aceste cîteva exemple de interpretare oarecum subiectivă a textului, că la p. 57 (I, 3, 13) apare în traducere o frază inexistentă în text — este evident o scăpare din vedere sau poate o greşeală imputabilă tipografiei.

Notele erudite care însoţesc textul lămuresc pasaje mai puţin clare, particularităţi gramaticale şi lexicale importante, dau explicaţii despre unele realităţi istorice. Nu lipsesc nici binevenite trimiteri la studii şi articole în care cititorul poate găsi o informaţie mai bogată asupra problemelor în discuţie. Nu sîntem totuşi deplin lămuriţi asupra criteriilor de care a ţinut seamă autorul în redactarea acestor note. Multe dintre ele sînt simple transcrieri de cuvinte din textul grecesc, însoţite de traducerea termenului în limba română, fără să fie vorba de cuvinte care ridică probleme complicate de interpretare. Dăm cîteva exemple: la p. 223, r. 10: ἔφοδος „năvală, înfruntare"; ἐπέλευσις „hărţuială, lovire pe neaşteptate"; la p. 231; r. 1; ἀξιόμαχος

www.cimec.ro

„vrednic la luptă, bun luptător"; *Ibidem*, r. 2: ἄναρχος „care nu cunoaşte stăpînirea, nedisciplinat", ἄτακτος „care nu luptă în rînduială, folosind o anumită strategie"; la p. 249, r. 9: ἀνυπονόητος „nebănuit, nesuspect, neaşteptat"; la p. 361, r. 8: δοκιμάζω „încerc, cred potrivit, cercetez"; la p. 375, r. 5: βραδύτης „încetineală". Unele comentarii ni se par de prisos: la p. 173, r. 11, după ce se notează că sensul cuvîntului διανυκτερεύω este „veghez toată noaptea", se specifică apariţia lui la Xenofon; la p. 33, r. 22, se dă explicaţia: «τὰ ἄπληκτα (*applicata*) erau mai ales corturile, dar şi alte lucruri necesare din tabără» — cuvîntul nu apare însă în textul grec; la p. 73, r. 12, pentru titlul, pomenit în indicele cărţii a doua, Περὶ κοντουβερνίων se dă explicaţia „în cortul mare, de tip avar sau turc, încăpeau zece oameni"; la p. 209, r. 32, întîlnim nota: „lecţiunea πολὺς μῖσος din M (în loc de πολὺ μῖσος din N P V) arată justă", ceea ce este evident de vreme ce editorul a preferat-o în text; nota dublează inutil aparatul critic; la fel, la p. 289, r. 5: „lecţiunii ὀρινωτέρων «mai înalte» din M îi corespunde în N P lecţiunea ἐρημοτέρων «mai pustii»". Ar fi fost poate mai bine ca editorul să comenteze termeni într-adevăr interesanţi, cum ar fi de pildă termenii de origine latină, asupra cărora a dat un studiu amplu, nicăieri citat în ediţia de faţă.

Există unele note cu al căror cuprins nu putem fi de acord. Astfel, la p. 43, r. 2, comentînd invocaţia iniţială Ἡγείσθω τοῦ λόγου καὶ τῶν ἔργων ἡ Παναγία Τριάς, ὁ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν..., editorul afirmă: „Autorul invocă Trinitatea, dar pomeneşte numai două dintre cele trei elemente ale ei"; cuvîntul „elemente" este, credem, impropriu folosit aici, iar ὁ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν nu este decît Isus Hristos. La p. 67, r. 8: „ἡ δημοσία παράταξις era întocmirea stabilită şi aprobată de conducerea armatei, care avea răspundere faţă de autorităţile de stat, aşadar întocmirea oficială" — ceea ce ni se pare o ipoteză exagerată, infirmată de altfel de δημοσία παράταξις de la p. 96, r. 28. La p. 209, r. 20, pe marginea expresiei τὰ τῶν πολεμίων μυστήρια, se notează: „Cuvîntul μυστήριον «taină», a trecut şi în terminologia religioasă, de la verbul μύω, «închid, ascund»"; nu credem că era necesară aici istoria termenului religios, care nu provine din termenul desemnînd secretul militar. La aceeaşi pagină, r. 14, pe marginea cuvintelor ἐλπίδες ἀγαθαὶ καὶ δῶρα despre care Mauricius susţine pe drept cuvînt că însufleţesc pe oşteni în timpul războiului, editorul notează, după părerea noastră nejustificat: „Cuvintele ... sintetizează şi explică pe scurt cauzele înfloririi militarismului din epoca antică şi bizantină". La p. 285, r. 19, unde cuvîntul φέφυγοι apare într-un context viu discutat în istoriografia română, întrucît el pare a se referi la populaţia romanică din nordul Dunării (opinie neîmpărtăşită de toţi cercetătorii), editorul se întreabă: „Termenul φέφυγοι „fugari" pentru romanii aflaţi la nord de Dunăre nu-i oare un simplu eufemism pentru a camufla realitatea existenţei lor şi în afara graniţelor împărăţiei? Aceşti romani duşmăneau armatele bizantine". Oricare ar fi opinia noastră în ce priveşte romanitatea *refugilor* pomeniţi de Mauricius, nu putem fi de acord cu modul în care pune problema editorul scriitorului bizantin.

Subliniind încă o dată utilitatea indicilor atît de îngrijit alcătuiţi de editor, ne rămîne să ne referim la *Bibliografia* dată de domnia-sa după *Introducere*. Credem că ar fi fost mai indicat să se înregistreze toate ediţiile şi studiile referitoare la *Arta militară* apărute pînă în prezent. Nu socotim însă oportună înregistrarea diferitelor dicţionare, gramatici şi istorii ale limbii greceşti, dintre care unele nu au nici o legătură directă cu textul editat (ex. dicţionarul lui Bailly) în detrimentul lucrărilor consacrate în mod special lui Mauricius. E drept că cele mai multe dintre acestea sînt pomenite în notele *Introducerii*. Totuşi, aşa cum am avut prilejul să o arătăm mai sus, lipsesc unele studii importante. În afară de studiul *Les éléments latins des „Tactica-Strategica" de Maurice-Urbicius et leur écho en néo-grec* (RESEE, VI, 3, 1968, p. 481—498; VII,1,1969, p. 155—166 şi VII, 2, 1969, p. 267—280), editorul însuşi a publicat în Revue de linguistique, XIV, 3, 1969, p. 261—272, o interesantă cercetare asupra termenilor de comandă militară latini din *Strategiconul* lui Mauricius, precum şi, în 1967, *Prolégomènes à une édition critique des „Tactica-Strategica" de Maurice-Urbicius* (RESEE, V, 3,—4, 1967, p. 401—417). Nici unul din aceste

www.cimec.ro

studii nu este amintit în bibliografia din ediția de față. Omisiunea este cu atît mai regretabilă cu cît ultimul studiu citat nu este altceva decît versiunea franceză a *Introducerii* cărții recenzate de noi. Adaptînd vechiul text la noua situație, autorul a operat o modificare notabilă: a înlocuit titlul *Tactica-Strategica* prin *Strategicon* și numele autorului, Mauricius-Urbicius, prin Mauricius. E vorba, așa cum se poate vedea din cele arătate mai sus, de o evoluție nu lipsită de importanță a opiniei sale în privința paternității lui Mauricius asupra textului transmis sub diferite titluri. Autorul nu a considerat necesar să modifice însă și argumentele demonstrației sale, lucru de natură a impune, credem, unele precizări suplimentare.

Epuizarea rapidă a cărții atît de așteptate nu numai la noi, dar și peste hotare, datorată profesorului Haralambie Mihăescu face, desigur, necesară o nouă ediție. Dată fiind importanța acestui tratat de artă militară, pentru istoricii care se ocupă de trecutul sud-estului european date fiind calitățile evidente ale ediției cercetătorului român, am considerat necesar să stăruim mai mult decît am fi dorit asupra unor imperfecțiuni ale lucrării. Așteptînd apariția unei versiuni îmbunătățite a acesteia, ne exprimăm convingerea că autorul însuși s-a și oprit, cu binecunoscuta-i sagacitate critică, egalată numai de înalta sa conștiinciozitate profesională atît asupra locurilor susceptibile de retușări semnalate aici de noi, cît și asupra altora.

Nicolae-Șerban Tanașoca

L. ANNAEI SENECAE *Operum moralium concordantia* P. Grimal cura edita. Fasc. V, *De uita beata* (Travaux de l'Institut d'Etudes Latines, Fascicule 5) Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 194 p., 44 F.

În numai patru ani de la începerea seriei de concordanțe, echipa condusă de P. Grimal a reușit deja să scoată de sub tipar a cincea fasciculă, cea pentru *De uita beata*. Apărut în aceleași excelente condiții grafice ca și caietele anterioare, acest ultim volum se conformează, cu mici excepții, principiilor enunțate în prefața generală a colecției. Variațiile de amănunt pot rămîne neluate în seamă pînă la îmbinarea finală a tuturor părților într-o concordanță generală la întreaga operă a lui Seneca.

Mulțumindu-ne să trimitem la observațiile principiale făcute asupra fasciculelor precedente (cf. StCl IX, 1967, p. 320—321, și StCl XII, 1970, p. 309—311), înșiruim următoarele remarci răzlețe prilejuite de o consultare rapidă a acestui ultim volum:

a) Scăpări petrecute la întocmirea sau în inserarea fișelor:

— **fortius** (XVII, 1), adverbial, trebuie trecut de sub **fortis** sub **fortiter**.

— formula *genibus per uiam repens* (XXVI, 8) nu justifică stabilirea unei lemme **genus, us**; ca și în fasciculele anterioare, era preferabilă forma curentă **genu, us**, inserată înainte de **genus, eris**.

— astfel cum pentru formele *dictis* (XX, 1; XXIV, 4) și *dictorum* (XX, 5) apare titlul **dictum, i**, pentru *praeterita* (VI, 1 n. pl. substantivat) ar fi fost normal să apară lemma **praeteritum, i**, sau, mai degrabă, **praeterita, orum**, dar nu **praeteritus, a, um**, căci nicăieri în aceste concordanțe participiile nu sînt înregistrate separat.

— **noxiosus** trebuie trecut înaintea lui **noxius**.

b) Greșeli de tipar:

— în titluri: **hahesitatio** pentru **haesitatio**

podogra pentru **podagra**

proico pentru **proicio**

— în articole: *hebebat* pentru *hebetat*, sub **hebetare** (XV, 3).

www.cimec.ro

lipsesc aldinele la **aurem** (X, 3), **auribus** (XVII, 2) şi **Epicuro** (XIII, 2).

Lăsînd însă la o parte aceste detalii secundare, se cuvine să spunem din nou un cuvînt de laudă despre judicioasa decupare a contextelor, care nu lasă niciodată nelămurite semnificaţiile cuvintelor, fie ele doar elemente de legătură.

Dan Slușanschi

MANFRED OBERLEITNER, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus.* Band I/1 Italien : Werkverzeichnis ; I/2 Italien : Verzeichnis nach Bibliotheken. Wien, Böhlau, 1969—1970 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 263, 267, Bd.), 407 + 384 p.

Cele două volume pe care le prezentăm inaugurează seria publicaţiilor comisiei însărcinate cu editarea Corpusului părinţilor latini ai bisericii, condusă de R. Hanslik.

Necesitatea alcătuirii unor cataloage complete ale manuscriselor autorilor antici s-a făcut mai de mult simţită : pentru a obţine progrese reale în stabilirea textelor, recurgerea la un număr limitat de manuscrise, clasate după o schemă rigidă de tip lachmannian, s-a dovedit insuficientă. Prima operaţie, premergătoare studiului şi clasificării surselor, o constituie, evident, inventarierea acestora, sarcină uneori extrem de dificilă, datorită multitudinii manuscriselor şi dispersării lor în numeroase biblioteci, răspîndite în aproape toate ţările Europei (şi nu numai ale Europei, căci în ciuda concentrărilor, numărul acestor biblioteci creşte, fiindcă orice instituţie nou creată încearcă — şi uneori reuşeşte — să-şi achiziţioneze un fond de manuscrise). Nu e de mirare aşadar că asistăm în ultima vreme la apariţia din ce în ce mai frecventă a unor cataloage de acest fel (Franco Munari pentru *Metamorfozele* lui Ovidiu, Londra, 1957, A. Wartelle pentru Aristotel, Paris, 1963, A. Gružewski pentru manuscrisele lui Iuvenal păstrate în Polonia, Varşovia, 1956, L. Canfora pentru Demostene, Padova, 1968, etc.). Pentru unii autori, şi printre aceştia un loc important îl ocupă părinţii bisericii, inventarierea nu poate fi dusă la bun sfîrşit de un singur om, ci necesită colaborarea organizată a unei echipe, cu sprijinul unei instituţii specializate. Din această categorie, în care se înscrie şi lucrarea de faţă, putem aminti *Codices Graeci Chrysostomici*, publicate, sub auspiciile Institutului de istoric a textelor, de către Centrul naţional francez al cercetării ştiinţifice.

Într-o succintă prefaţă, R. Hanslik expune raţiunea, planul şi limitele lucrării : pentru alcătuirea inventarului, nu s-a recurs la cataloagele bibliotecilor, ci la investigaţii personale făcute la locul de conservare a fiecărui manuscris ; manuscrisele ulterioare secolului al XV-lea au fost luate în considerare numai în mod excepţional ; datorită situaţiei speciale a transmiterii şi autenticităţii, predicile lui Augustin (şi cele atribuite lui) n-au putut fi inventariate exhaustiv. Fiecare volum al seriei va avea două părţi : cea dintîi va clasifica manuscrisele după lista operelor, cea de a doua după biblioteci.

Autorul primului volum, consacrat Italiei, Manfred Oberleitner, colaborator al Institutului de filologie clasică al Universităţii din Viena, a fost victima unui accident, la puţină vreme după întoarcerea sa din Italia — ne informează aceeaşi prefaţă —, iar punerea la punct şi completarea materialului a fost încredinţată Michaelei Zelzer, lui Johannes Dirjak şi Fritz Römer ; aceştia din urmă semnează şi introducerea (p. 7—8).

Prima parte se deschide cu o listă a bibliotecilor şi cu un indice al abrevierilor. Urmează trei secţiuni : cea dintîi e consacrată operelor autentice (tratate şi *Confesiuni*), clasate în

www.cimec.ro

ordine alfabetică (după cuvîntul principal al titlului ; figurează, astfel, la litera A : *Contra sermonem Arianorum, Contra Academicos, De duabus animabus contra Manichaeos* etc.) ; la fiecare capitol, lista propriu-zisă a manuscriselor este precedată de indicaţii bibliografice (ediţia din CSEL, din Patrologia lui Migne, ediţiile izolate, reproducerile din „Corpus Christianorum" etc.), de trimiterea la *Retractaţiunile* lui Augustin, şi urmată de o clasificare cronologică, pe secole, a manuscriselor.

Secţiunea a doua are ca obiect *Epistolele* lui Augustin : 30 de manuscrise dau culegeri, mai mult sau mai puţin cuprinzătoare, ale corpusului epistolelor atribuite lui Augustin (cifra variază între 53 şi 268). Sînt înregistrate apoi sursele care conservă fiecare epistolă în parte (în ordinea acceptată de Migne şi de Goldbacher, editorul lor în CSEL) ; figurează de asemenea şi răspunsurile adresate lui Augustin (Hieronim : ep. 68 — păstrată în 74 de mss. —, 72, 75, 81, 123 ; Nectarius : ep. 90 ; Seuerus : ep. 109 etc. ; un indice al corespondenţilor n-ar fi fost inutil). În încheierea secţiunii este prezentat un corp de 56 de scrisori apocrife şi inedite, păstrate în manuscrise din secolul al XV-lea şi compuse, pe cît se pare, în secolul al XII-lea (este citat Avicenna !).

A treia secţiune a primei părţi, *Appendices*, conţine o listă sumară a manuscriselor predicelor (*Sermones*), autentice sau apocrife, o listă a excerptelor şi un indice al primelor cuvinte (*initia*) ale unor tratate scurte sau ale unor rugăciuni atribuite de tradiţia manuscrisă lui Augustin, dar a căror provenienţă şi identificare precisă n-a putut fi stabilită.

Partea a doua clasifică ansamblul materialului după biblioteci. O scurtă introducere cu caracter tehnic, semnată de cei trei filologi vienezi menţionaţi mai sus, şi o listă a abrevierilor (titluri de opere, ediţii, termeni tehnici) sînt urmate de catalogul manuscriselor ; descrierea lor este mai amănunţită decît cea din prima parte a lucrării (date externe — material, dimensiuni etc. — , istoria fiecărui manuscris, conţinutul exact). Sînt indicate de asemenea cataloagele existente pentru fondul de manuscrise al bibliotecilor.

Volumul se încheie cu cîteva completări şi rectificări aduse primei părţi.

Utilitatea acestei lucrări, nu numai pentru viitorii editori ai lui Augustin [1], ci, în general, pentru istoria transmiterii textelor antice, compensează munca migăloasă — pe care, de aceea, n-o putem numi ingrată — a autorilor.

I. Fischer

XAVIER MIGNOT, *Les verbes dénominatifs latins*, Paris, Klincksieck, 1969, 417 p.

Il y a encore de beaux jours pour la linguistique latine à base des méthodes traditionnelles, ce livre en est la preuve. Il faut, certes, pour mener au bout une recherche de ce genre, être familiarisé avec la philologie, y compris la critique des textes, et aussi avec la grammaire comparée des langues indo-européennes, comme l'auteur de l'ouvrage présenté ici.

Il a réuni tous les faits concernant les verbes qui sont à coup sûr des dénominatifs et il discute largement, soigneusement séparés, ceux qui pourraient l'être, ce qui veut dire que le travail concerne autant le vocabulaire que la formation des mots. L'information est donc extrêmement étendue ; en même temps l'analyse est très prudente.

J'ai peu d'observations à faire. Je pense avoir montré (*Consonnes géminées*, p. 61—62) que le latin ne connaissait pas une alternance du type *mūccus/mūcus* ; autant que je sache,

[1] Semnalînd lacunele editărilor (pentru unele tratate nu dispunem decît de Patrologia lui Migne), lucrarea poate constitui baza unui program al urgenţelor.

www.cimec.ro

mon argumentation n'a jamais été infirmée. Je suis donc surpris de constater que l'on explique par une alternance vocalique la différence entre *balbutio* et *balbuttio* (p. 19, n. 2).

Je suis entièrement d'accord avec ce qui est dit (p. 213) sur les verbes soi-disant inchoatifs (voir du reste, V. Nicolaie, StCl, VII, 1965, p. 139—140).

Pour les verbes en *-ficāre*, on peut maintenant se reporter aussi à mon article publié dans les StCl, XI, 1969, p. 27—30.

Je pense qu'une bonne partie des dénominatifs qui prennent peu à peu la place des verbes primaires doivent leur existence à la tendance vers une conjugaison régulière. Cette tendance explique le remplacement des verbes de IIe et de IIIe conjugaisons par des dénominatifs formés sur le supin, sur des dérivés en *-ūra*, etc., comme j'ai essayé de le montrer dans un article consacré à l'évolution de la conjugaison en roumain (*Revue de linguistique*, VII, 1962, p. 215—222), où je parlais de la « subordination du verbe au substantif ». J'ai expliqué de la même manière les nouveaux participes en *-ātus* et *-ītus* du latin, figurant à côte d'adjectifs qui représentent les anciens participes de formation irrégulière (StCl, IX, 1967, p. 19—25).

C'est aussi, selon moi, la raison pour laquelle les verbes en *-ī-* remplacent les anciens verbes en *-i*. Mignot repousse l'idée, formulée par moi, que la IVe conjugaison a été créée en latin, aucun verbe latin en *-i-* n'étant à coup sûr d'origine indo-européenne. Il réplique à cela qu' : « une catégorie peut être conforme au type indo-européen sans que ses éléments vivants soient évidemment anciens ». Je veux bien, et rien ne s'oppose en principe à ce que les exemples hérités de l'indo-européen aient disparu après avoir servi de modèle à d'autres, plus durables. Mais encore faudrait-il avoir la preuve de l'existence d'un tel modéle en indo-européen. Or, cette preuve n'existe pas à ma connaissance. Mignot est d'accord avec moi sur le fait que le type en *-ī-* se développe sous nos yeux ; l'analogie avec la formation de la Ire conjugaison est frappante, celle-ci est solidement installée dès les premiers textes : quoi de plus normal que de voir dans la IVe une réplique de la Ire ? Mignot préfère dire que c'est le type en *-āre* qui réduit le type en *-īre* à l'état de survivance. Il reconnaît pourtant lui-même que *-īre* est prospère à l'époque historique.

Me laissant guider par la situation du roumain, j'avais affirmé qu'en roman la IVe conjugaison est allée toujours en se consolidant. La vérité a été rétablie par Maria Iliescu (*Recueil d'études romanes* publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne, volume paru à Bucarest en 1959, p. 87—102) : le roman occidental a fait un emploi modéré des verbes en *-īre*, ce qui veut dire que la tendance qui s'est développée en latin a été freinée.

Dans l'ensemble, le livre de Mignot est un modèle du genre.

A. Graur

V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*. Nouvelle édition revue et complétée d'une anthologie avec commentaires. Paris, Klincksieck, 1967, 274 p., 8°.

Simplul fapt că după numai patru ani de la prima ediţie a acestei cărţi[1] s-a impus publicarea celei de a doua dovedeşte îndeajuns că lucrarea distinsului romanist finlandez a răspuns unei stringente necesităţi şi că i-a răspuns în mod magistral.

[1] Paris, Klincksieck, 1963. Deoarece în paginile revistei noastre prima ediţie nu a fost recenzată, vom prezenta aici cartea în ansamblu.

www.cimec.ro

De la apariția lucrării cu titlu analog a lui C. H. Grandgent (1905, sau, dacă luăm în considerație versiunea „standard", cea spaniolă a lui Fr. de B. Moll, 1928) s-au aglomerat studiile de detaliu privind cele două domenii lingvistice susceptibile de a defini latina „vulgară": textele latine târzii și comparația limbilor romanice. *Introducerii* lui V. Väänänen i-a fost impus astfel de la început rolul unei sinteze, al unei „sume" a cunoștințelor dobîndite în ultima jumătate de secol [2]. A reduce la unitate cele două aspecte menționate mai sus, a căuta punerea de acord, în toate detaliile, a datelor oferite de textele târzii cu cele provenite din comparația limbilor romanice ar fi fost o întreprindere prea hazardată, cu foarte puține șanse de a da rezultate în afara discuției. De aceea autorul s-a limitat în mod deliberat la mărturia textelor latine, atrăgînd în discuție faptele romanice numai pentru a ilustra supraviețuirea unei forme sau a unei construcții întîlnite în texte (cf. și p. IX).

Prima parte a volumului e consacrată definirii obiectului și expune poziția autorului față de atît de discutata noțiune de „latină vulgară"; de la început (p. IX și 5) sîntem avertizați că termenul, tradițional și, de aceea, comod, nu va fi folosit în cursul expunerii, fiind înlocuit cu alții „mai precișI" și „corespunzînd exact fiecărui fenomen studiat". Neexistînd o opoziție netă între „latina clasică" și „latina vulgară", ci numai între norma impusă de literatură sau de gramatici și tendințele inovatoare, de origine populară, obiectul studiului va fi constituit de înregistrarea „tuturor particularităților și tendințelor mai mult sau mai puțin vii, proprii limbii populare și familiare, și care se sustrag normei clasice și, în general, celei literare" (p. 6). Nu este vorba, așadar, de a reconstitui o limbă „romanică comună", care ar impune excluderea fenomenelor neconservate de limbile romanice, ci numai de a încerca, „în măsura posibilului" să se descrie „limba vie și reală" (ibid.).

O scurtă istorie a limbii latine (p. 6—13) face tranziția către capitolul consacrat surselor latinei vulgare (p. 13—20); după trecerea în revistă a acestor documente (gramatici, inscripții, texte literare și tehnice, literatura istorică târzie, legi și acte, autori creștini), unde filologul clasic are satisfacția de a găsi mici portrete literare, trasate cu eleganță și cu o ironie fină [3] este abordată problema reconstituirii latinei vulgare prin comparația limbilor romanice: acestea dau indicații asupra transformărilor intervenite în latina vorbită, dar sînt insuficiente pentru reconstruirea ei completă; comparația poate preciza cunoștințele obținute cu ajutorul textelor, fără a le putea însă înlocui. Capitolul următor discută de asemenea o problemă esențială, aceea, a unității limbii latine, cu alte cuvinte a originii diversificărilor dialectale care au dus la constituirea limbilor romanice (p. 20—26) [4].

---

[2] Dintre încercările de sinteză apărute în ultima vreme, nici una nu are calitățile necesare pentru a deveni un „manual" clasic: C. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare* (1949) este fără îndoială cea mai prețioasă dintre precursoarele *Introducerii* lui V. Väänänen, suferă însă din cauza distribuirii inegale a atenției acordate de autor diverselor capitole; lucrarea postumă a lui K. Vossler, publicată de H. Schmeck, *Einführung ins Vulgärlatein* (1954), reprezintă în realitate simple note de curs, în care sînt expuse vederile personale, nu totdeauna acceptabile fără rezervă, ale ilustrului romanist; *Gramática do latim vulgar* a lui Th. H. Maurer (1959) și *Historische latein-altromanische Grammatik* a lui G. Reichenkron (1965, deci după prima ediție a cărții pe care o discutăm, și rămasă incompletă) sînt de asemenea prea personale; *Précis de latin vulgaire* a lui R. A. Haadsma și J. Nuchelmans este un manual didactic, valoros ca instrument de inițiere, dar avînd, din această cauză, un caracter prea elementar.

[3] Vezi, de exemplu, fraza consacrată *Satiriconului*: „Avec un art fin et un sens aigu du réel, Pétrone raconte des péripéties d'une bande de filous et d'écumeurs de marmites avec, comme scène principale, la fameuse ripaille d'affranchis nouveaux riches qui ont la langue bien pendue et qui présentent toute une hiérarchie de parlers vulgaires", sau caracterizarea lui Gregorius din Tours: „homme plus pieux que lettré".

[4] Cf. V. Väänänen, *Autour du problème de la division du latin*, „Travaux de linguistique et de littérature", VI, 1968, 1, p. 142—146.

www.cimec.ro

Unitatea limbii latine este incontestabil dovedită de ansamblul textelor scrise şi, în mare măsură, de mărturia limbilor romanice. Imposibilitatea conceperii unei unităţi absolute pe un teritoriu atît de vast este de asemenea în afara discuţiei. Această contradicţie, cel puţin aparentă, se rezolvă ţinînd seama de cantitatea, calitatea şi cronologia diferenţierilor dialectale. V. Väänänen, după ce analizează diversele ipoteze emise pentru explicarea apariţiei dialectelor (din care provin limbile romanice), ajunge la concluzia că latina, atît cea vorbită, cît şi cea scrisă, era o κοινή a întregului imperiu; elementele de diferenţiere, probabil puţin importante la început, n-au pătruns în textele scrise şi nu afectau în mod esenţial aspectul vorbit al latinei regionale.

A doua parte a volumului (p. 27—74) este consacrată foneticii. Sînt expuse, rînd pe rînd, problemele vocalismului (trecerea de la opoziţia cantitativă la cea calitativă, accentul, transformările de timbru, evoluţia diftongilor, hiatul etc.) şi ale consonantismului (transformările suferite de *y* şi *w*, influenţa lui *y*, soarta labiovelarelor, aspiraţia şi aspiratele de origine greacă, oclusivele, geminatele, grupurile de consoane, transformările fonetice condiţionate, consoanele finale).

A treia parte (p. 75—103), intitulată „Cuvintele", tratează despre transformările suferite de vocabular: alegeri între sinonime, pierderi de cuvinte şi apariţia de cuvinte noi (explicate prin factori politici, sociali şi etnici); cîteva pagini dense sînt consacrate derivării şi compunerii. Secţiunea se încheie cu probleme de semantică.

Partea a patra (p. 105—155), „Formele şi funcţia lor", se ocupă de problemele de morfologie şi de sintaxă a părţilor de vorbire; semnalăm, dintre chestiunile tratate, „declinul şi supravieţuirea neutrului", temele (treceri de la o declinare la alta), declinarea şi simplificarea ei („ruine de la déclinaison"), cu un capitol special închinat extinderii acuzativului în dauna nominativului şi creării cazului oblic sincretic, gradele de comparaţie, pronumele şi apariţia articolului („amorces d'articles"); capitolul închinat verbului debutează cu problema diatezelor şi a tranzitivităţii; sînt discutate apoi transformările suferite de flexiunea verbală, de folosirea modurilor etc.

Partea a cincea (p. 157—181) are ca obiect sintaxa propoziţiei şi a frazei; nu putea fi vorba, evident, de o tratare exhaustivă a problemelor de sintaxă; autorul s-a oprit numai asupra unor domenii în care erau de înregistrat transformări semnificative: acordul, interogaţia, negaţia, ordinea cuvintelor, numele predicativ, apoziţia, coordonarea, propoziţia relativă, completivele şi interogativa indirectă, circumstanţialele, condiţionala, construcţiile absolute (ablativ, acuzativ, nominativ).

Un index de cuvinte (incluzînd şi sufixele) şi de autori (p. 183—226) încheie reeditarea fotografică (dar cu destul de numeroase modificări) a primei ediţii.

Urmează (p. 227—272) o „Anthologie de textes latins teintés de vulgarismes", care nu figura în ediţia anterioară. Antologia cuprinde două părţi: textele propriu-zise, precedate de notiţe istorice, bibliografice şi filologice (p. 229—259), şi un succint comentariu (p. 260—272). După un număr atît de mare de antologii cu obiect similar, a oferi o culegere care să prezinte texte semnificative şi care, totuşi, să nu repete pe cele alese de predecesori părea o întreprindere imposibil de realizat. Şi totuşi, V. Väänänen a reuşit acest tur de forţă, introducînd, mai ales în primele două capitole (inscripţii şi papirusuri), documente de o circulaţie mai restrînsă, provenite adesea din descoperiri sau editări recente (două inscripţii creştine din colecţiile Vaticanului sînt extrase din recenta ediţie îngrijită de Institutul finlandez din Roma, condus de autor). Sînt reproduse apoi texte din *Cena Trimalchionis*, *Vetus Latina* (*Itala*) şi *Vulgata* (acelaşi pasaj, *Ioh.* 2, 13—25, în trei versiuni: textul stabilit de Jülicher pentru *Itala*, cel al manuscrisului Palatinus pentru aşa-numita *uersio Afra* şi cel al *Vulgatei*), *Mulomedicina Chironis* (avînd alături textul literarizat al lui Vegetius), *Itinerarium Egeriae* (*Peregrinatio Aetheriae*), Gregorius din Tours (*Hist. Franc.*, VIII, 31, cu variantele manuscrisului Bruxellensis

www.cimec.ro

9403), *Lex Salica* (de asemenea cu indicarea unor variante semnificative), *Appendix Probi* (text integral) și *Glosele* din San Millán. Comentariul lingvistic, bazat pe o bibliografie considerabilă, nu se mărginește însă la reproducerea sau discutarea opiniilor emise anterior: pentru numeroase pasaje, autorul aduce interpretări personale; un singur exemplu: *App. Probi* 18, *caninus* (corectat de editor din *canianus* al manuscrisului) este interpretat ca un nou exemplu de diminutiv popular în *-inus*.

La capătul acestei prezentări a sumarului, care a putut, sperăm, scoate în evidență bogăția materialului oferit de autor și ordonarea logică a ansamblului, recenzentul se află în fața dificultății, desigur agreabile, de a nu avea decît de adus elogii cărții recenzate; dar ca aceste elogii să aibă darul de a convinge, e necesar ca ele să fie sprijinite de argumente; or, dacă susținerea unei anumite idei poate fi supusă unei discuții și elogiată de recenzent pe baza unei argumentări paralele cu cea a autorului recenzat, în cazul de față, al unei sinteze, ar trebui refăcut întregul drum al autorului, reluată întreaga imensitate a materialului și puse în discuție criteriile selecției și principiile ordonării la care s-a oprit autorul. Cum o asemenea operație nu este posibilă, sîntem nevoiți să ne limităm la cîteva considerații cu caracter poate prea general. În primul rînd, din punctul de vedere al cititorului care urmărește să obțină o privire de ansamblu și de detaliu asupra fenomenelor latinei vulgare, calitățile esențiale ale cărții sînt caracterul ei sistematic și limpiditatea cristalină a expunerii, argumentarea totdeauna convingătoare, fără nici un punct lăsat într-o obscuritate generatoare de îndoieli (acolo unde materialul și interpretarea nu permit dobîndirea de certitudini, cititorul este de îndată avertizat); nu există fraze care să nu aducă o idee sau un fapt nou sau care să nu facă să avanseze argumentarea; și, cu toată această densitate extremă, expunerea rămîne aerată, suita ideilor ușor de urmărit; referirile la implicațiile mai largi ale fenomenelor studiate (la p. 52, de exemplu, raportul dintre un fenomen fonetic și un fapt de morfologie) contribuie de asemenea la impresia de soliditate și de plenitudine pe care o lasă lectura volumului.

Dar poate că adevărata dimensiune a valorii *Introducerii* lui V. Väänänen i se dezvăluie celui care folosește cartea ca instrument de lucru și, prin aceasta, este pus în situația de a recurge, măcar parțial, și la alte surse, la lucrări de analiză și de detaliu. Devine atunci clar că, dacă autorul a consacrat zece rînduri unei probleme despre care s-au scris zeci de articole, nu se poate spune nimic esențial și nimic cert în plus față de cele zece rînduri; din masa de exemple invocate de cei care încearcă să demonstreze o teză, V. Väänänen reține numai pe cele concludente și e aproape imposibil să se adauge vreunul sau să se găsească unul mai clar și mai convingător. Iar din nu mai puțin numeroasele interpretări date fenomenelor, V. Väänänen se oprește, cu un simț critic fără greș și cu o dominare suverană a întregului material, numai la cele cu gradul cel mai ridicat de certitudine (în măsura în care poate exista certitudine în problemele latinei vorbite).

Calitățile *Introducerii* lui V. Väänänen îi asigură acesteia o îndelungată și strălucită carieră. Cu această convingere, ne permitem să semnalăm autorului, în cele de mai jos, cîteva detalii în jurul cărora mai pot subsista dubii, pentru a le lua în considerare, dacă va socoti potrivit, la o viitoare ediție, care nu va întîrzia să devie necesară.

P. 9: numele *România* e format în românește în secolul al XIX-lea; poate că ar trebui adăugat aici numele popular al grecilor actuali (Ῥωμαῖοι; cf. acum J. Rosenblum, *Bull. Budé*, 1969, 3, p. 299 — 313).

P. 11: despre valoarea probantă pentru l a t i n ă a fibulei prenestine, vezi acum W. P. Schmid, IF, LXX, 1965, p. 200—208.

P. 12: *Origines* a lui Cato nu tratează numai despre originile și istoria Romei, ci și despre întemeierea altor cetăți din Italia.

www.cimec.ro

P. 34 : nu credem că deplasarea accentului în tipul *filiólus* duce la o lungire a vocalei, chiar dacă acest lucru pare confirmat de versificaţia lui Commodianus (nu Commodius) şi Dracontius ; în secolul al V-lea nu pare să mai poată fi vorba de o corelaţie de cantitate (cf. şi *Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1969, p. 25—27, şi nota 1 de la p. 27).

P. 38 : în legătură cu indicaţiile din *Appendix Probi* şi cu interpretarea lor, ne întrebăm dacă nu cumva gramaticul are în vedere şi ortografia, nu numai pronunţarea. În acest caz, recomandarea *uir non uyr*, de exemplu, n-ar constitui o mărturie pentru o pronunţare, fie şi preţioasă [*wür*], ci numai o indicaţie ortografică.

P. 49 : rom. *şcoală* nu e moştenit din lat. *schola*, ci împrumutat dintr-o limbă slavă.

P. 66 şi 85 : *sambatum* e atestat, la plural, într-un papirus din secolul al II-lea (Cavenaile, p. 256 ; cf. H. Mihăescu, *Omagiu Rosetti*, p. 570).

P. 92 : cronologia valorilor sufixului *-bilis* este expusă în mod diferit de E. Benveniste, *Origines*, p. 204—206.

P. 95 : lat. *carricare* este păstrat în româneşte (cf. Candrea-Densusianu, 256).

P. 113 : la urmele romanice ale declinării a IV-a ar trebui adăugate şi formele româneşti *noru-mea*, pl. *mîn*, *mînule* (I. Coteanu, *Actele celui de al XII-lea Congres internaţional de lingvistică şi filologie romanică*, II, p. 1425 — 1428).

P. 147 : cronologia permite considerarea formelor tardive de conjunctiv *siam*, *sias* ca sprijinite de vechiul *siem*, *sies* (ieşit din uzul limbii vorbite) ?

Indispensabilă deopotrivă pentru latinist, care va găsi în ea călăuza sigură printre nenumăratele fenomene întîlnite în textele tîrzii, şi pentru romanist, care va avea la dispoziţie o bază solidă pentru înţelegerea faptelor romanice, *Introducerea* lui V. Väänänen este una din cărţile cele mai importante apărute în disciplina noastră în ultima vreme şi care aduce cea mai mare cinste studiilor latine şi, în primul rînd, autorului ei [5].

I. Fischer

INSCRIPTIONES GRAECAE CONSILIO ET AVCTORITATE ACADEMIAE SCIENTIARVM GERMANICAE EDITAE. Voluminis IX partis I editio altera. Fasciculus III : *Inscriptiones Locridis Occidentalis* edidit Guentherus Klaffenbach. Berolini apud Gualterium De Gruyter et socios, MCMLXVIII. XX—149 p. in folio.

Cu aproape trei sferturi de veac în urmă (în 1897 exact), Wilhelm Dittenberger făcea să apară, ca primă parte a volumului III din *Corpus inscriptionum Graecarum Graeciae Septentrionalis* (acum *Inscriptiones Graecae* IX), o fasciculă închinată documentelor epigrafice din Focida, Locrida, Etolia, Acarnania şi insulele Mării Ioniene. Trei decenii mai tîrziu, progresul cunoştinţelor şi acumularea textelor impuneau reeditarea importantei culegeri, încredinţată

[5] Prezentarea grafică este excelentă. Semnalăm totuşi unele mărunte greşeli de tipar p. 38, r. 9 de sus : de citit *amiddula* în loc de *amiddala* (vezi şi indicele) ; p. 56, r. 13 de jos : *suscepta solo*, în loc de *suscepta, solo* ; p. 59, r. 5 de jos : *ver* trebuie deplasat spre dreapta, în tabel ; p. 83, r. 13 de sus : *căţel* în loc de *caţel* (şi în indice) ; p. 91, r. 13 de sus : schimbarea unor exemple din ediţia I a dus la unele repetări şi perturbări grafice ; p. 92, notă : *-ulentus* în loc de *-ōlentus* ; p. 142, r. 17 de jos : *oppetisses* în loc de *appetisses* ; p. 160, r. 5 de sus : *Q* în loc de *O* ; în indicele românesc de la p. 220—222 s-au strecurat cîteva greşeli : trebuie citit *nici un* în loc de *nicium*, *putinţă* în loc de *pitinţă*, *răspunde* în loc de *raspunde*, *ride* în loc de *ride* (de altfel, scrierea cuvintelor româneşti se resimte de numeroasele noastre reforme ortografice ; apar astfel, p. 44, *ochiu*, *unghiu*, p. 55, *maiu*, p. 64, *samtu* pentru *simtu*) ; p. 264, r. 13, *loquis* în loc de *loques* ; p. 270, r. 10, τελώνιον în loc de τελώνιυν.

www.cimec.ro

de Academia din Berlin lui Günther Klaffenbach, care în 1932 strîngea laolaltă inscripţiile din Etolia, iar în 1957 pe cele din Acarnania. Cum s-a putut vedea din intitulaţie, fascicula semnalată astăzi cuprinde textele din Locrida Occidentală, în aşteptarea celor pe care ni le mai rezervă munca învăţatului şi neobositului editor, aproape octogenar, dar încă activ şi credincios însărcinării primite cu atîţia ani în urmă.

Lucrarea se deschide cu o privire asupra dezvoltării istorice a regiunii studiate, începînd cu Helladicul vechi (de cînd datează cele două aşezări de curînd descoperite lîngă Galaxidi) şi sfîrşind cu întîmplătoarea menţiune — în Procopiu, *De bello Gothico* IV 25, 17 — a cutremurului abătut asupra oraşului Naupactos în 551 e.n. Bogata serie de *testimonia* include texte literare şi epigrafice în care se vorbeşte în vreun fel de Locrida, o atenţie deosebită acordîndu-se, cum era de aşteptat, locrienilor pomeniţi în inscripţii din alte locuri, în special din Delfi.

Textele, în număr de 180, sînt editate după o revizie atentă a fiecărei pietre, realizată în două călătorii de studii, în 1933 şi 1960. De altă parte, în raport cu fasciculele mai vechi ale aceleiaşi colecţii, cea de care mă ocup se deosebeşte printr-un început de ilustrare fotografică — un număr redus de texte caracteristice. Lemmele şi aparatul critic — abundente — sînt de o mare precizie; comentariul — încă succint — pătrunzător şi întemeiat pe ansamblul publicaţiilor privitoare la istoria Locridei (o valoare deosebită se recunoaşte importantei monografii a lui Lucien Lerat, *Les Locriens de l'Ouest*, Paris, 1952).

Ca loc de proveniență, inscripţiile se repartizează între 17 localităţi astăzi identificate, cărora li se adaugă un număr relativ mare de „tituli extra Locridem Occidentalem inuenti". Două documente sînt lipsite de o „stare civilă" sigură.

Din masa textelor editate se desprind — numeric — actele de eliberare a unor sclavi prin procedura cunoscută a „dăruirii" către o divinitate (Asclepios într-un loc, aiurea alţi zei sau zeiţe, ca Athena Ilias). Bogat reprezentată îndeosebi la Naupactos şi la Physkos, această categorie de documente prezintă un interes deosebit nu numai pentru studiul unui mod de manumisiune folosit în numeroase locuri ale lumii greceşti, dar şi pentru acel al problemei răspîndirii sclaviei într-o regiune a Greciei continentale relativ puţin dezvoltată economiceşte. O anchetă asupra locurilor de proveniență a diferitelor σώματα ἀνδρεῖα ori γυναικεῖα pomenite în astfel de documente sau o comparaţie a numărului lor cu numărul sclavilor οἰκογενεῖς din aceleaşi izvoare ar duce, desigur, la rezultate sugestive, asupra cărora nu e însă locul să se insiste aci. Dar interesul de căpetenie al culegerii recenzate stă în cîteva texte dintr-o epocă mai veche aflate la Naupactos, Oianthea, Chaleion, cărora li se pot adăuga unul sau două decrete din Amphissa. Din Naupactos provine, de pildă, faimosul „bronz Pappadakis" (astăzi în Muzeul naţional din Atena), care ne-a păstrat legea privind o distribuţie de loturi în teritoriul cetăţii (τεθμὸς περὶ τᾶς γᾶς), datînd de la sfîrşitul secolului al V-lea sau începutul celui de-al IV-lea. În legătură cu împrejurările care au provocat-o şi cu înţelegerea corectă a feluritelor ei dispoziţii s-a scris în ultima jumătate de veac o întreagă literatură. Deşi citează ocazional studiul lui David Asheri *Distribuzione di terre e legislazione agraria nella Locride Occidentale* (Journal of Juristic Papyrology XV, 1965. p. 313—328), editorul nu mi se pare a fi acordat luarea-aminte cuvenită interpretărilor acestui învăţat, bun cunoscător al problemelor agrare în cetăţile greceşti metropolitane şi coloniale. Tot cu privire la proprietatea funciară în Locrida, e de consultat acum şi studiul mai nou al aceluiaşi: *Il 'rincalzo misto' di Naupatto* (La Parola del Passato, 1967, p. 343—358), unde se studiază cu ascuţime un alt document de seamă din culegerea pe care o semnalez: faimoasa *Opuntiorum lex de colonis Naupactum mittendis* — nr. 718 = *Syll.*³ 47 = Tod, GHI 24. Această din urmă inscripţie e supusă de Klaffenbach unei analize adîncite şi tradusă în latineşte, înlesnire pe care vor aprecia-o desigur, fără excepţie, cercetătorii viitori ai acestui text dificil.

Alte inscripţii de un interes deosebit editate sau reeditate acum de Kl. mi se par, în ordinea numerelor: 670 (Physkos) — regulament de funcţionare a unui thias dionisiac, de

www.cimec.ro

pe la jumătatea secolului al II-lea e.n., cuprinzînd prescripţii cu privire la comportarea „menadelor" şi a membrilor masculini ai asociaţiei (βουκόλοι); 706 (Oianthea) — convenţie între locrienii răsăriteni şi locuitorii din Oianthea şi Narykos referitoare la trimiterea periodică la Ilion a unui număr de fecioare locriene, ca ispaşe pentru violul Casandrei de Aias, la sfîrşitul războiului Troiei; 717 (Ghaleion) — altă convenţie între locuitorii din acest oraş şi cei din Oianthea, tinzînd la reglementarea paşnică a conflictelor dintre cele două cetăţi vecine; 740 (Ghaleion) — decret onorific pentru Aristodama din Smyrna, fiica lui Amyntas, calificată în text drept ἐπέωμ ποιήτρια şi răsplătită, pe lîngă alte distincţii mai substanţiale, cu o cunună de „laur sfînt" (δάφνας ἱερᾶς στεφάνωι); 750 (Amphissa) — decrete de cinstire a unui medic din Scarphia, pentru servicii ţinînd de apărarea sănătăţii cetăţenilor: σπουδάζειν κατὰ δύναμιν ἰδίαν μετὰ τὰς τῶν Θεῶν εὐνοίας σῴζειν τοὺς κυνδινεύοντας.

Un caz mai puţin obişnuit e al inscripţiei cu nr. 611 (astăzi dispărută), dedicaţie copiată de Leake la începutul veacului trecut şi de-atunci în mai multe rînduri retipărită, fără ca vreunul din editorii succesivi să fi izbutit să risipească taina grupului de litere din r. 4 pe care, la rîndul său, Kl. se mulţumeşte să-l transcrie, între două cruci: ΦΩΣΧΑΡΙΝΗΣ. Era rezervat lui Jean Bousquet să arate, curînd după apariţia lucrării pe care o analizăm, că inscripţia cu pricina nu-i antică, ci pastişa modernă a unei epigrame din *Anthologia Palatină* IX 684, lăudînd în stihuri corecte construirea într-un anume loc a unei fîntîni monumentale: în cazul nostru nu din ordinul vreunui dregător imperial, ci al lui Andrea Foscarini, cunoscut guvernator veneţian al Insulelor Ioniene.

Cinci indici bogaţi completează preţiosul *Corpus*, pe lîngă indispensabila tablă de concordanţă.

D. M. Pippidi

VINCENZO LONGO, *Aretalogie nel mondo greco. I. Epigrafi e papiri.* (Pubblicazioni dell' Istituto di Filologia classica dell'Università di Genova, 29). Genova, Istituto di Filologia classica e medioevale, 1969. 187 p. in 16°.

Lucrarea a cărei apariţie o semnalez reprezintă prima parte a unei culegeri plănuite să strîngă laolaltă compunerile zise „aretalogice" din lumea greacă ajunse pînă la noi pe o cale sau alta. După textele epigrafice şi papirologice, editate cu precădere, o a doua fasciculă ne va pune la îndemînă textele literare, altfel spus fragmentele de aretalogii păstrate nu ca bucăţi de sine stătătoare, ci inserate în opere de mai mare întindere, transmise pe calea tradiţiei manuscrise.

În lunga introducere cu care se deschide volumul, autorul îşi propune să lămurească în primul rînd conceptul de *aretalogie*, apoi să ne familiarizeze cu unele din problemele înfăţişate de acest gen de alcătuiri în versuri sau în proză, al căror scop mărturisit era de a transmite posterităţii — exaltîndu-le—amintirea unor manifestări suprafireşti ale puterii divine, îndeosebi ale unor divinităţi dintotdeauna socotite ca thaumaturgice.

Noţiunea e deci mai veche, chiar dacă — în stadiul prezent al cunoştinţelor — termenul ἀρεταλογία apare abia spre sfîrşitul sec. al II-lea î.e.n., în *Septuaginta*. Lăsînd la o parte chestiunea de a şti în ce măsură modelul era oferit de literatura egipteană (aşa cum presupunea Reitzenstein), pare probabil că în lumea greacă primele exemple de compuneri aretalogice sînt aşa-numitele Ἀσκλαπίου Ἰάματα, inscripţiile din Epidaur, unde se relatează cu lux de amănunte unele din miracolele cele mai senzaţionale ale zeului-tămăduitor. Mai tîrziu, asemenea

www.cimec.ro

minuni sînt strînse şi prelucrate de scriitori specializaţi în acest gen de literatură, în care vindecările propriu-zise stau alături de alte „arătări" — ἐπιφάνειαι — ale diferitor zei sau zeiţe.

În cuprinsul lucrării lui V. L., textele epigrafice şi papirologice sînt grupate după divinităţi, cele mai numeroase referindu-se la „virtuţile" (sau „puterile") lui Asclepios şi Sarapis. În capitolul închinat zeului-vraci, bucăţile cele mai semnificative sînt „tămăduirile" săvîrşite în templul din Epidaur (cu mult cele mai explicite şi mai numeroase), la care se adaugă alte inscripţii din Atena, Gortys, Lampsac şi Mylasa — din Roma chiar —, pe lîngă lungul fragment Pap. Oxy. XI 1381, col. III 64—VII 145. Dintre documentele privitoare la Sarapis, cu mult cel mai curios e inscripţia deliană IG XI 4, 1299 (editată în 1914 de Roussel), dar interesante sînt şi textele papiriacee PSI IV 435 (Vitelli) şi Acta Alexandrinorum VIII, r. 40—55 (Musurillo).

Dintre celelalte divinităţi reprezentate în colecţie sînt de amintit Athena, Helios, Fecioara din Chersonesul Tauric, Apollo, Artemis-Anaitis, Ammon şi Mandulis. Ultimul capitol al cărţii înregistrează texte epigrafice şi papiriacee privitoare la divinităţi anonime, magi şi spectre.

În toate compartimentele, textele ce ni se oferă sînt ale unor editori mai vechi. Numai piesele importante — mai des studiate — au parte de un aparat critic, în care V.L. îşi fixează poziţia faţă de înaintaşi, cînd nu ne oferă lecţiuni proprii. Comentariul e amplu, chiar dacă nu exhaustiv. Dar lemmele sînt sumare şi numai în parte înlocuite prin deslusirile oferite de comentariu. Volumul n-are indici, poate pentru că aceştia urmează să-şi găsească loc în fascicula viitoare.

D. M. Pippidi

GIOVANNA SOTGIU, *Iscrizioni Latine della Sardegna (Supplemento al Corpus Inscriptionum Latinarum, X e all'Ephemeris Epigraphica, VIII)*, II: *Instrumentum domesticum*, 1: *Lucerne*, Padova, CEDAM, 1968, 166 [—170] p. + XXII planşe. (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per la Sardegna)

La şapte ani de la primul volum, cuprinzînd 390 de inscripţii (din care 125 erau inedite) latine descoperite în Sardinia din 1889 încoace, profesoara de epigrafie latină de la Universitatea din Cagliari publică acum prima parte a celui de-al doilea volum, consacrată inscripţiilor de pe opaiţe, în număr de 283 (din ele, 244 sînt inedite). Cum în suplimentul lui M. Ihm din Ephemeris Epigraphica (vol. VIII, 1889, nr. 709—798) aşa-numitele „instrumente domestice" fuseseră în mod deliberat lăsate deoparte, această lucrare a Giovannei Sotgiu este întîia continuare directă a celui de-al zecelea volum din *Corpus* (1883), în care, de altminteri, nu erau cuprinse decît vreo 160 de asemenea inscripţii.

Dintre celelalte studii de epigrafie din ultimii ani ale autoarei, menţionez aci *Un miliario sardo di L. Domitius Alexander e l'umpiezza della sua rivolta* (în Archivio storico sardo, vol. XXIX, 1964; vezi *Iscr. lat. della Sard.*, vol. I, nr. 372; articolul a fost pe larg utilizat de Roberto Andreotti, *Problemi sul significato storico della usurpazione di Lucio Domizio Alessandro*, în culegerea *Afrika und Rom in der Antike*, ed. H.—J. Diesner, H. Barth şi H.—D. Zimmermann, Halle/Saale, 1968, p. 245—276), apoi *Le iscrizioni latine del tempio del Sardus Pater ad Antas* (în Studi sardi, vol. XXI, 1968; se corectează lectura lui Schmidt — Mommsen din CIL, 10, 7539) şi *Nuove iscrizioni inedite sarde* (în Annali delle Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari, vol. XXXII, 1969; 93 de inedite, aproape toate de la Nora şi Tharros). În sfîrşit, în acelaşi volum de Annali..., două lucrări legate direct de *Iscr. lat. della Sard.*, II, 1: *Nuove lucerne con bollo* (17 inscripţii, din care zece nemaiîntîlnite în Sardinia, iar două sau trei noi pentru întreaga lume romană; se adaugă trei corecturi la *Corpus*) şi *Matrici inscritte da Tharros* (cf. vol. II, 1, nr. 403).

www.cimec.ro

În introducerea volumului pe care îl prezint (p. 7—13), Giovanna Sotgiu lămurește pe scurt problemele speciale ridicate de inscripțiile pe lucerne și ne dă o clasificare a opaițelor, după formă și după secolele din care datează (cinci tipuri, cu zece subdiviziuni).

Abundenta bibliografie generală (p. 15—22), ajungînd pînă în 1966, cuprinde și două lucrări românești, a lui C. L. Băluță (*Opaițele romane de la Apulum, I*, în Acta Musei regionalis Apulensis, vol. IV, 1961) și N. Gostar (*Inscripțiile de pe lucernele din Dacia Romană*, în *Arheologia Moldovei*, vol. I, 1961). Referiri la opaițe cu inscripții găsite în țara noastră apar însă în mai multe rînduri: p. 39, nota; p. 67 (18 exemplare); p. 83 (patru exemplare) etc.

Descrierea inscripțiilor (p. 25—157; ultimele 17 sînt lucerne creștine, la care ștampila se limitează la *chrismon*) e însoțită, la fiecare număr în parte, de o amănunțită bibliografie specială, atingînd uneori cîte două pagini (numerele 412, 464, 481). De o mare atenție se bucură chestiunea localizării, autoarea reușind în cele mai multe din cazuri să identifice precis zona geografică din care provin lucernele: se delimitează astfel cele fabricate în Sardinia propriu-zisă de cele originare din alte provincii ale Imperiului roman. La circa 25 de ștampile care sînt atestate acum pentru întîia oară în Sardinia, se adaugă 13 complet necunoscute pînă astăzi: e vorba de numerele 392 (*M.A.F.*), 396 (*Apollonius*; remarcabil este și nominativul, rar utilizat la opaițe), 397 (*ARCAE*?), 405 (*C C II O IAI*, dacă lectura e exactă), 416 (poate grecească?), 427 (*T. I. Cam.*), 430 (IRCИI), 460 (*NOMR*, cu ligatura ultimelor două litere), 462 (*Opi = Oppii*), 478 (a: *SYRT = Syr. T.*; cf. CIL, 15, 2817?), 480 (*Varba/r...../fecit*), 486 (*MAIA*? alt nume feminin, pe lîngă cel citat mai departe?), 492 (*S.B.E.*?).

În mai multe rînduri, Giovanna Sotgiu corectează lecțiunile greșite ale lui Mommsen (sau ale surselor acestuia); pomenesc nr. 424, *Gab(ini) Merc(atoris?)*: un exemplar mai vechi fusese citit de savantul german *C. Ab. Merc.* (CIL, 10, 8053, 14a; p. 1023: *C. Ab...Merc...*). Mai interesantă, și metodologic, este emendarea de la nr. 421: lectura din CIL, 10, 8053, 276, *MINORE*, la o reexaminare a lucernei se dovedește a fi ... răsturnarea numelui *FRONIM(i)*! O singură ștampilă (nr. 423; dar vezi și mai sus) cuprinde un nume feminin, și încă la nominativ, *Gabinia* (cf. CIL, 10, 8053, 87b: *Gauinia*), dacă nu cumva trebuie să citim *Gabinia(ni)* sau *Gabin(i) Ia(nuari)*.

În anexele volumului, autoarea ne dă un indice alfabetic al inscripțiilor (inclusiv cele din *Corpus*, 10, 8053), unul al localităților unde au fost aflate opaițele (cu aceeași observație), precum și un indice al lucernelor provenind din localități sarde neprecizate, excluzînd de data aceasta materialul din CIL 10, 8053: din 1883 încoace multe colecții particulare au dispărut...

La fel cu inscripțiile primului volum, prezentate toate nu numai în transcriere, ci și în reproduceri fotografice, și lucernele din volumul al doilea sînt abundent ilustrate: cele 22 de planșe cuprind nu mai puțin de 162 de fotografii, din care majoritatea alcătuiesc o autentică desfătare pentru ochii osteniți de minuții epigrafice...

Excelența tiparului și a hîrtiei, întreaga eleganță exterioară a ambelor volume fac cinste editurii, după cum bogăția materialului, finețea interpretării și a comentariilor fac cinste autoarei.

Traian Costa

VICTOR BUESCU, *Introdução à Cultura Clássica*, Lisboa, Editorial Verbo, 1970, 236 p. (Colecção „Presenças", 8)

„Um nome pode autorizar um livro", spune prezentatorul cărții; eu aș spune că la fel de bine o autorizează și prezentatorul, în cazul de față Manuel Antunes, autorul celor două volume de *História da Cultura Clássica* apărute la Lisabona în 1967—1968.

www.cimec.ro

Lucrarea lui V. Buescu, precedată acum şase ani de *Hespéria, Antologia de Cultura Greco-Latina*, aparţine unui tip puţin obişnuit : cititorul grăbit ar crede că are de-a face cu o simplă prezentare geografică a lumii antice (şi tabla de materii l-ar putea induce în eroare, ca şi redusele dimensiuni ale volumului). Avem însă în faţă un „précis" fără pretenţiile de originalitate şi de erudiţie ale operelor universitare, dar totodată mult superior numeroaselor compendii, proliferate mai ales după cel de-al doilea război mondial ; e o carte care ne înfăţişează, condensat, liniile mari ale culturii greco-romane, încadrînd-o în contextul ei geografic şi istoric nemijlocit şi legînd-o de lumea minoică şi micenian ă. Încă o deosebire faţă de alte manuale similare : *Introducerea* lui Victor Buescu a fost scrisă, firesţe, în bibliotecă, dar după o îndelungată călătorie de studii, în 1968, prin Italia şi Grecia...

Geografic este, într-adevăr, scheletul cărţii. După discutarea toponimelor *Grecia/Elada*, a etnonimelor *greci/eleni* (p. 13—17), a toponimelor şi etniilor italice (p. 149—155), autorul ne călăuzeşte prin Grecia continentală, de la miazănoapte la miazăzi, din insulele Mării Ioniene în Creta şi în Arhipelag, de la coloniile greceşti din Asia Mică şi din jurul Pontului Euxin la Magna Graecia, sau, în partea consacrată Italiei, din Galia Cisalpină pînă în Bruttii şi prin insulele Siciliei, Sardiniei şi Corsicii.

Acesta este însă numai s c h e l e t u l, fiindcă de fiecare dată geografia e doar un pretext, un punct de plecare pentru înfăţişarea contribuţiei culturale, literare şi ştiinţifice a tuturor ţinuturilor în parte. Un exemplu : după mai puţin de o pagină de geografie şi istorie a Eolidei, vin aproape trei pagini în care ni se vorbeşte despre centrul ei cultural, adică despre Lesbos, şi despre marile nume care au ilustrat nu numai insula lor de baştină, ci şi întreaga Grecie : Alceu, Pittacus, Terpandru, Arion, Safo, Hellanicus şi Teofrast, amintindu-se (la ultimul) şi activitatea lui în Liceu, operele lui păstrate în fragmente sau în întregime, pînă la imitarea *Caracterelor* lui de către La Bruyère. Paragraful se încheie cu versurile în care Vergiliu cîntă insula Tenedos. Alt exemplu : vorbind despre Arcadia, autorul nu pregetă să facă un scurt periplu al „arcadianismului", de la Teocrit şi Vergiliu la Sannazzaro, Philip Sidney şi Lope de Vega, neomiţîndu-i pe Poussin şi pe André Gide, academia *Arcadia* întemeiată la Roma (în 1690) ca o reacţiune împotriva barocului şi *Arcádia Lusitana* neoclasicistă dintre 1756—1774. Şi încă unul : în cele două pagini despre Umbria ne sînt amintiţi Plaut, Properţiu, Sfîntul Francisc, împăratul Nerva şi, pe mai mult de o pagină, ni se descriu tablele eugubine (cu referinţe la Bréal, Devoto, J. W. Poultney, Ernout), ritul lustraţiei comparat cu *suouetaurilia*, apartenenţa dialectală a tablelor, iar dihotomia lingvistică a italicilor e pusă în paralelă cu riturile funerare (înhumare la umbrieni, incinerare la latini). E aproape de necrezut cîte informaţii — şi nu într-un stil uscat ! — ne poate oferi Victor Buescu în cîteva pagini de format mic ; mai adaug un fapt pe care îl socotesc pozitiv într-o asemenea lucrare : notele din subsol sînt puţine, reduse de obicei la indicarea surselor antice sau la trimiteri pentru alte capitole ale volumului.

Desigur, numai spaţiul limitat l-a făcut pe autor să renunţe la prezentarea unor provincii ale Imperiului roman, ca Dacia, Galia, Peninsula Iberică sau nordul Africii, tot aşa cum caracterul de iniţiere al cărţii l-a făcut să nu-i rătăcească pe studenţi prin smîrcurile gramaticii comparate (etimologia lui ἄξενος-εὔξεινος, Ἑλλήσποντος etc.).

V. Buescu ne reţine însă în permanenţă atenţia, fie cu ecouri şi motive antice la scriitori şi artişti moderni (Camões, Shakespeare, Watteau, Valéry, Camus ; sînt semnalate şi bazele „pitagoreice" ale cuantelor din teoria lui Max Planck !), fie cu descoperiri din cele mai recente (nu numai că ni se dă cheia echivalenţelor fonetice pentru 68 de semne din scrierea lineară B, ci ni se aminteşte şi inscripţia etrusco-feniciană găsită la Pyrgi în iulie 1964, şi descoperirea, în 1968—1969, a cetăţii minoice de la Thera etc. etc.), fie cu hărţi şi ilustraţii foarte bine alese (vase, coloane şi capiteluri, busturi de scriitori, reproduceri după manuscrise vechi).

Bibliografia (p. 191—194) e în cea mai mare parte de după 1960. Nu mai puţin de patru indici (antroponimic, toponimic, de materii, lexical) facilitează consultarea lucrării.

www.cimec.ro

Aș încheia afirmînd că volumașul acesta, mai mult decît multe tomuri plicticoase și enciclopedii monumentale, ne oferă o oglindă a întregii vechimi europene, dovedind că Grecia nu e numai Atena sau Sparta și că Imperiul roman nu e numai Roma sau Italia; departe de a fi pur geografică, opera lui Victor Buescu este o introducere bună în ansamblul culturii antice.

Traian Costa

LOUIS GERNET, *Anthropologie de la Grèce antique*. François Maspero, Paris, 1968, 455 p.

Două teme majore par să fi stăruit înăuntrul cercetărilor domeniului grec în ultimele decenii: trecerea de la gîndirea mitică la cea rațională, apoi constituirea progresivă a tipului uman complex din perioada clasică.

În lumea conservatoare și rigidă, ușor solemnă, ușor desuetă, a filologiei clasice franceze din prima jumătate a veacului, asemenea teme și-au găsit o interpretare de excepție prin lucrările profesorului Louis Gernet. Alături de Henri Jeanmaire, el a fost singurul elenist din generația sa care a încercat să surprindă mentalitatea lumii grecești cu privirile etnologului și ale sociologului totodată, singurul care a știut să pună în joc reale însușiri de istoric al religiilor, de jurist, de filozof. Spirit atotcuprinzător și de o mare mobilitate intelectuală, Gernet a izbutit să imprime studiilor sale (încă de la teza de doctorat publicată în 1917) un nou tip de ideație. Nu numai riguros analitică, dar deopotrivă descoperitoare de conexiuni, identități, analogii; fără să cuprindă doar teritorii închise, ori sisteme gata construite, ci în măsură să abordeze tot ce se află în plină formare, tot ce apare și dispare. Într-adevăr — așa cum se va consemna mai departe — majoritatea studiilor sale propun atît interesante reconstituiri ale unor vechi sisteme de gîndire, cît și o permanentă trecere de la un sistem la altul. De pildă, trecerea de la așa-numitul „pré-droit" către dreptul epocii clasice ori de la valoarea simbolizată mitic la valoarea monetară propriu-zisă.

Discipol direct al lui Durkheim (influența e limpede încă de la primul studiu, apărut în 1909, referitor la aprovizionarea Atenei cu grîu în secolele V și IV), Gernet își încheie în 1917 o strălucită teză asupra dezvoltării gîndirii juridice și morale în Grecia. Încă din perioada aceasta apare ca o atitudine constantă dubla preocupare a autorului, pe de o parte îndreptată către o analiză a experienței sociale, pe de alta în permanentă legătură cu studierea structurilor mentale, a mecanismelor psihologice.

Louis Gernet nu a făcut carieră de-a lungul vieții sale. O arată J. P. Vernant într-o prefață caldă și de o mare prospețime de impresii. Acest om, care avea atîtea lucruri de trecut altora și care ar fi putut forma atîția studenți, și-a împlinit aproape toată viața predînd limba greacă la Facultatea de litere din Alger. Avea peste 65 de ani cînd a putut veni la École Pratique des Hautes Études, obținînd în aceeași vreme directoratul revistei L'Année Sociologique. Un mănunchi de studenți urmăreau cu fervoare în fiecare joi dimineață seminarele profesorului. Nici o notiță, cîteva referințe aruncate pe o hîrtie. Drept penal, proprietate, război, legende, culte ale eroilor, familie, orfism, tragedie... Gernet era în largul său pretutindeni — își amintește cu emoție Vernant — era un specialist în orice domeniu al faptelor de civilizație greacă.

Cu puțin înainte de a muri (1961), Louis Gernet hotărîse să închege în volum o serie de articole răspîndite în cele mai diverse reviste. În afară de opt studii pe care autorul însuși le revăzuse și amplificase, figurează în prezentul volum și altele introduse de J.—P. Vernant, îngrijitorul ediției, fără vreo modificare față de versiunea lor primă. Cartea e împărțită în cinci

www.cimec.ro

vaste sectoare : *Religion et Société, Formes de la pensée mythique, Droit et Pré-droit, Institutions sociales, Philosophie et Société.*

Cuvîntul de antropologie şi-a pierdut din substanţă în ultima vreme. Autorul pare şi el s-o fi simţit, deşi studiul cu care-şi deschide volumul, şi care se intitulează *L'Anthropologie de la religion antique*, a fost scris cu zece ani înaintea faimosului capitol *Le sommeil anthropologique* din *Les Mots et les Choses* a lui Michel Foucault.

În acest prim articol cu caracter de program, L. Gernet urmăreşte definirea unor direcţii de gîndire şi tendinţe care să acopere întreg registrul antropologic grec, încercînd să recunoască totodată structura unui asemenea ansamblu şi conexiunea dintre diferitele sale sectoare.

Tot în secţiunea *Religion et Société* mai figurează un excelent studiu asupra religiei dionisiace rezultat din analiza cărţii lui Henri Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchos*, apărută în 1951. Arătînd în primul rînd meritele cărţii, L. Gernet subliniază faptul important că autorul nu ţintise să restituie — după moda fenomenologiei — un „dionisism" atemporal ci, dimpotrivă, că el îşi situase analiza într-o realitate istorică minuţios considerată.

Există unele funcţii mentale, cum e cea a dreptului şi a economiei, care — în starea lor modernă — aproape că nici nu mai sînt recunoscute drept produse ale spiritului. Spre a restabili adevărata elaborare şi componenţă a unor asemenea funcţii, L. Gernet a încercat — punînd în joc investigaţia psihologiei istorice — restituirea unor stări primordiale. Prin urmare, spre o mai bună surprindere a „creaţiei umane", împreună cu bogata ei încărcătură de gînd şi sentimente, autorul va face cale întoarsă pînă în adîncul semnificaţiilor lor dintîi. Iar printre toate, ponderea observaţiei sale s-a plecat îndeosebi către noţiunile de valoare şi drept. Într-adevăr, *La notion mythique de la valeur en Grèce* şi *Droit et pré-droit en Grèce ancienne* par să constituie cele două piese de rezistenţă ale volumului, atît sub raportul amploarei de gînd şi al metodei, cît şi sub cel al întinderii.

În prima dintre ele, cuprinsă în secţiunea *Formes de la pensée mythique*, Gernet insistă asupra faptului că într-o epocă arhaică „valoarea" (cea a unui trepied de aur ori a unui inel) e legată de o serie de atitudini mentale şi afective, care presupun un tonus psihologic mai intens decît în lumea preţuirilor moderne. Iar planul în care se poate observa activitatea mentală prin care se constituie valoarea, adică se obiectivează, e cel al reprezentărilor mitice. Prin urmare, autorul analizează o serie de mituri, ca, de pildă, cel despre inelul lui Policrate ori despre trepiedul celor şapte înţelepţi, subliniind că asemenea mituri reprezintă stadii premonetare, ce precedă stadiul valorii privite ca abstracţie. Interesantă în acest studiu e o trimitere pe care o face autorul la un text de F. de Saussure, urmată de o adevărată anticipare a formulării moderne a mitologiei. Trebuie să ţinem seama că articolul a fost scris încă din 1948 !

Droit et pré-droit en Grèce ancienne, studiul cel mai întins din volumul acesta, reia o idee de mare circulaţie amintind că drepturile din vechime sînt profund diferite de ale noastre întrucît poartă amprenta religiei. Fără să vizeze la confruntarea unei lumi magico-religioase cu una a legilor juridice, autorul pune problema în felul următor : „peut-on reconnaître un état où les relations que nous nommons juridiques seraient conçues suivant un autre mode de pensée que dans le droit proprement dit, et dans quel rapport cet état nous apparaît-il avec l'état juridique lui-même, là ou nous constatons la succession ?". E limpede interesul pe care-l poate ridica o asemenea problemă. L. Gernet îşi va porni investigaţia din nou de la o explorare a mitului, se va ridica apoi pînă la istorie, cercetînd un ansamblu de reprezentări şi comportamente în care să fie legitimă căutarea antecedentelor unei gîndiri juridice.

Un alt articol, intitulat *Sur le symbolisme politique* : *le Foyer commun* şi care apare în cea de-a patra secţiune a cărţii, redă interesul pe care-l poate reprezenta în înţelegerea unei societăţi umane examinarea simbolurilor care se raportează la unitatea unui grup (mutatis mutandis studierea unui „signifié" în funcţie de „signifiant"). În Grecia veche pot fi observate unele simboluri de acest ordin care se înscriu în spaţiu, ca c e n t r e, de pildă monumentul

www.cimec.ro

unui erou sau un *omphalos* (vezi şi J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, p. 121). Iar simbolul caracteristic cetăţii, trecînd drept tot atît de vechi ca şi ea, e căminul — Hestia. Articolul acesta, bine documentat şi judicios, a fost din plin valorificat şi citat de nenumărate ori de acelaşi J.-P. Vernant în interesantul său capitol *Hestia — Hermes*, din volumul mai sus amintit.

Pornind de la o notă a filozofului P.-M. Schuhl, care atrăgea nu de mult atenţia asupra unei antiteze destul de frecvente în speculaţia greacă, şi anume între lucrurile vizibile (φανερά) şi cele invizibile (ἀφανῆ, ἄδηλα), Gernet regăseşte antiteza aceasta pe plan juridic şi o discută în cadrul celei de-a cincea secţiuni a cărţii, sub titlul *Choses visibles et choses invisibles*.

În ultimul său capitol din această ultimă secţiune, Gernet pune problema originilor filozofiei. Dacă autorul nu se dovedeşte un spirit original în domeniul acesta, ci mai de grabă un eclectic în stare să asimileze elemente culese din toate registrele gîndului, în schimb unghiul din care priveşte problema ne poate trezi interesul. El se apropie de filozof privit ca „specie umană", înregistrînd comportamentul acestei specii într-unii din primii ei reprezentanţi.

La capătul lecturii unei cărţi ca aceasta, nu putem să nu remarcăm coerenţa exemplară cu care fiecare capitol a demonstrat validitatea principiilor de bază ale autorului. Pretutindeni acelaşi nucleu de gîndire, aceeaşi viziune, aceeaşi orientare, aceleaşi metode. De-a lungul întregii cărţi Gernet ridică piatră cu piatră sisteme de gîndire şi de „pre-gîndire", nu în configuraţii închise, ci în veşnică formaţie, punînd în joc la tot pasul conexiuni, similitudini, analogii.

Dacă am stăruit, poate, dincolo de cadrul unei simple recenzii în prezentarea unor date din viaţa autorului ori în surprinderea unor trăsături ale deosebitei sale personalităţi, am făcut-o şi cu gîndul de a trezi interesul cititorului asupra unui autor pe nedrept uitat — şi încă din timpul vieţii —, dar mai ales pentru a da o mai bună aşezare unei cărţi cu o semnificaţie deosebită înăuntrul umanismului contemporan.

„De nos jours on ne peut plus penser que dans le vide de l'homme disparu" constata M. Foucault în *Les Mots et les Choses*, p. 353. „A tous ceux qui veulent encore parler de l'homme, de son règne ou de sa libération, à tous ceux qui posent encore des questions sur ce qu'est l'homme en son essence, à tous ceux qui veulent partir de lui pour avoir accès à la vérité,... à tous ceux qui ne veulent pas formaliser sans anthropologiser... qui ne veulent pas penser sans penser aussitôt que c'est l'homme qui pense, à toutes ces formes de réflexion gauches et gauchies on ne peut qu'opposer un rire philosophique — c'est à dire pour une certaine part silencieux".

Împotriva unor asemenea afirmaţii, o carte de felul acesta ar putea constitui un mesaj.

Simina Noica

PETER WALCOT, *Greek Peasants, Ancient and Modern. A Comparison of Social and Moral Values*. Manchester, Manchester University Press, 1970, VIII 136 p. in 16°.

Ceea ce, în ultimă instanţă, îşi propune să dovedească Peter Walcot în lucrarea aci semnalată e dăinuirea de-a lungul timpului, la ţăranii greci de pe continent şi din insule, a unor trăsături sufleteşti caracteristice şi, în viaţa lor de toate zilele, a unor valori sociale şi morale — dacă nu identice, oricum foarte asemănătoare. În acest scop, elenistul de la Manchester îşi concentrează atenţia asupra lui Hesiod, în care vede pe reprezentantul prin excelenţă al stărilor de spirit pe care-şi propune să le analizeze, înainte de a aduce, ca elemente de comparaţie, rezultatele unor anchete sociologice întreprinse în zilele noastre asupra modului de viaţă din cîteva comunităţi săteşti reprezentative. Materialul documentar din această ultimă categorie

www.cimec.ro

(la care sîntem trimiși și din care ni se oferă extrase întinse) e într-adevăr bogat și variat, mergînd de la un sat de plugari beoțieni, ca Vasilika, la altul de ciobani sărăcățani din nord-vestul Greciei ori la așezările abia atinse de vreme ale unor munteni din Cipru. Comparația situațiilor e într-adevăr sugestivă și impresia unor „permanențe" (ca să folosesc o expresie scumpă lui Nicolae Iorga) greu poate fi evitată, chiar dacă ni se par excesive încheierile unor sociologi ca Francis ori Redfield, în ochii cărora (cu cuvintele celui dintîi) „the personality of the early Greek peasant as described by Hesiod corresponds with that considered characteristic of other European and non-European peasantries of the past and present. The analysis of the *Works and Days* reveals the prevalence of a number of specific attitudes which suggest the existence of a *quite distinctive pattern common to all peasant peoples*".

Oricît de prudent formulate, frazele abia reproduse exprimă convingerea autorului după care studiul istoric al vieții țăranilor de azi și de altădată ar duce la concluzia existenței unui tipar sufletesc de *homo rusticus*, același pe toate meridianele globului, creator al unui „model cultural" propriu populațiilor țărănești din orice colț al lumii, de la prima mare diviziune a muncii sociale pînă-n zilele noastre. Această îndoită perenitate — a unui mod de viețuire ținînd de o anumită îndeletnicire, aceeași în trăsăturile-i esențiale, și a unei structuri sufletești neschimbate de-a lungul vremii — reprezintă, firește, un postulat mai curînd decît o constatare, ba chiar o generalizare pripită, cîtă vreme pretinsa asemănare între culturile țărănești din Grecia și din Mexic, de pildă, nu merge mai departe de unele trăsături generale, iar identitatea în timp a „sufletului țărănesc" e și ea contrazisă de schimbările petrecute sub ochii noștri pretutindeni unde condițiile milenare ale agriculturii au fost revoluționate de chimizare și de folosirea mașinilor de tot felul.

Așa stînd lucrurile, ce rămîne din pretinsul „culture pattern common to all peasant peoples"? Un număr de trăsături de mentalitate proprii unor grupe umane viețuind întrucîtva la o parte de marile prefaceri istorice și folosind tehnici rudimentare, aceleași de la începutul firii. La rîndul lor, asemenea caracteristici își găsesc expresia într-un mod mai mult sau mai puțin comun de a concepe viața în sînul comunității ori legăturile acesteia cu comunități similare din vecinătate: un ansamblu de reguli de comportare în aparență invariabil, dar în realitate susceptibil să se schimbe cu fiece inovație tehnică pe măsura contactelor mai asidue cu orașul, ceea ce, dacă nu mă-nșel, se petrece chiar astăzi în țara a cărei situație e studiată în carte.

Cu aceste rezerve, și în limite pe care nu le-am putea depăși fără să cădem în arbitrar, ce trebuie să reținem din minuțioasele analize și observații ale autorului nostru? În primul rînd, un examen adîncit al atitudinii lui Hesiod (considerat ca expresie fidelă a mentalității țăranului beoțian din perioada arhaică a istoriei grecești) față de muncă în general și de munca țarinei în particular; față de rudele de sînge și de proprietatea familială; față de conceptele de cinste și necinste; față de invidie și de spiritul de competiție; în sfîrșit, față de lumea exterioară cadrului îngust în care țăranii dintotdeauna și-au trăit viața și și-au desfășurat munca. În toate aceste privințe cartea lui Peter Walcot ne oferă un comentariu excelent al operei lui Hesiod, în primul rînd, dar și al *Iliadei* și — mai ales — al *Odisseei*, în măsura în care pasaje din aceste poeme sînt citate în sprijinul interpretărilor ce ni se propun. De cîte ori acestea se depărtează de cele îndeobște acceptate de filologi și istorici, se recurge la o comparație cu atitudinea sau cu modul de comportare al țăranilor contemporani, ca în pasajul reprodus în continuare, împrumutat capitolului unde se discută conceptul de „rușine" la Hesiod și la țăranii greci din zilele noastre: „Hesiod's comment on shame has often been discussed. It is my conviction, however, that the modern Greek and his concept of honour and his concept of shame enable us to appreciate verses 317—19 of the *Works and Days* more fully. First, what does the poet say about *aidos* in these verses? It is not a good humility, he explains, which is a poor man's companion; humility both hinders and helps a man greatly. Humility attaches itself to poverty, but *tharsos* — pride rather than boldness — is the token of prosperity. Let

www.cimec.ro

me declare at once that, although *aidos* is shown by the contrast with *anaideia* to be a virtue in verse 324, the *aidos* of the poor man in verses 317 and 319 is a vice and the pride of the prosperous in verse 319 a virtue. To be honourable a man must be able to meet the dangers which surround him on every side. His ability to do this depends not only upon his own qualities, physical and mental, but also upon material circumstances, that is, whether he is poor and hard pressed to support his family or whether he is prosperous. Honour is something recognised by one's fellows and only exists if it is afforded such recognition" (p. 60).

În aceeaşi ordine de idei, e de reţinut şi neaşteptata apropiere dintre atitudinea unor săteni ciprioţi de astăzi faţă de reputaţia nevestelor şi a fetelor lor şi rîndurile finale din Cuvîntarea funebră a lui Pericle, în cartea a II-a a *Istoriei războiului peloponesiac*: „In the mountains of Cyprus a woman may be disgraced, and thereby his familiy, if her name is mentioned frequently by men: „She may even be sullied if her name is constantly on the lips of men". One thinks of Hesiod on the dangers of Pheme, but even more of the advice offered to the women of fifth-century Athens by Pericles at the conclusion of the Funeral Oration: τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χείροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα, καὶ ἧς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ. There can be little doubt that to the person reared amid the liberal traditions of western Europe this piece of advice — the less said about a woman the better — appears, to say the least, to be harsh and very much in contrast with the seemingly idealistic tone of the rest of the Funeral Oration" (p. 71; cf. p. 74).

Asemenea comparaţii edificatoare nu sînt izolate în studiul care ne reţine luarea-aminte şi s-ar mai putea cita şi altele, dacă spaţiul nu ne-ar fi măsurat. Alături de ele, sînt de semnalat încercări de elucidare — pe baze mai mult filologice — a unor concepte morale de înţeles anevoios, cum ar fi *Eris*, care în *Theogonia* şi în *Erga* prezintă aspecte diferite şi chiar contradictorii. În acest caz, o rigoare logică poate excesivă îl împinge pe autor să schiţeze o evoluţie a conceptului prea liniară pentru a fi adevărată: de la o *Eris* fatală, cum se întîlneşte în *Iliada* şi *Theogonia*, la o *Eris* prielnică — „a force for good" —, cum ne e înfăţişată în primele versuri ale *Muncilor şi zilelor*. Trecerea ar fi fost determinată — ni se spune — de ambivalenţa conceptului de ζῆλος, dăunător în *Munci*, favorabil în *Theogonie*, unde apare ca aliat al lui Zeus.

Chiar aşa de-ar fi, ne-am aştepta ca schimbarea semantică să ni se înfăţişeze însoţită — dacă nu precedată — de o evoluţie de ansamblu a mentalităţii autorului, de la *Theogonia* la *Erga*, în sensul unei „afinări" a conceptelor lui etice sensibilă şi în alte aspecte ale filozofiei hesiodice a comportării. A încuviinţa acest principiu metodologic nu înseamnă însă a acorda o valoare decisivă însuşirilor şi — îndeobşte — formaţiei intelectuale şi morale a poetului din Ascra? Dar atunci cum rămîne cu „modelul cultural ţărănesc" universal în trăsăturile-i esenţiale, valabil pretutindeni şi oricînd, în afară de timp şi spaţiu?

D. M. Pippidi

T. B. L. WEBSTER, *The Greek Chorus*, London, Methuen & Co., 1970, 212 p. + Indices.

Apariţia unei istorii a etapelor de dezvoltare a corului grec, scrisă de un eminent cercetător în domeniul istoriei teatrului grec, specialist în artele figurative, cît şi în complicatele probleme ale metricii structurilor libere — iată un eveniment care se cuvine salutat cu mult interes.

Cartea este alcătuită din două părţi distincte: prima, intitulată *The Archaeological Material* (p. 1—32), prezintă picturi pe vase, reliefuri, alte forme ale artelor figurative, înce-

www.cimec.ro

pînd din perioada miceniană pînă în pragul perioadei romane; a doua, mult mai extinsă, purtînd titlul *The Literary Sources* (p. 46—193), ne înfăţişează principalele tipuri de cor grec, cu largi referiri la structurile metrice, pentru a sublinia continuitatea şi mereu reînnoita tentativă de a îmbina tradiţia cu inovaţia. În această ultimă secţiune autorul a integrat interpretările metrice ale defunctei sale soţii, Ann Margret Dale, publicate în cartea *The Lyric Metres of Greek Drama* (ed. 2, Cambridge, CUP, 1968), precum şi în numeroase alte articole.

Motivele care l-au determinat pe prof. Webster să procedeze la aceste integrări le găsim înşirate în *Introducere*: a) accesibilitatea expunerii unor teorii metrice extrem de aride; b) studiul dezvoltării structurilor lirice libere prin metoda interpretării corurilor dramatice în raport cu marile creaţii corale ale poeţilor lirici din secolele VII şi VI î.e.n., ceea ce îngăduie totodată şi recunoaşterea unor modele metrice anterioare, preferate după afinităţi; c) în sfîrşit, dorinţa de a ataca problema atît de dificilă a măsurii în care metrul grec, cu dubla lui funcţie de organizator al cuvintelor rostite cît şi a paşilor de dans, este sau nu capabil să ne facă „să vedem" aievea spectacolul a cărui muzică nu o vom auzi niciînd (*Introd.*, p. XIII).

Desigur, prima parte a cărţii are meritele ei pentru gruparea unor interpretări de monumente, cunoscute în parte din studii anterioare ale prof. Webster; substanţa densă a cărţii trebuie însă căutată în partea a doua, unde toţi iubitorii de poezie greacă, inclusiv cei neiniţiaţi în tainele metricii greceşti, vor găsi multe lucruri de învăţat. Pentru această categorie de cititori, autorul a întocmit la finele volumului un *Glosar* de termeni curent folosiţi în metrica greacă, iar în *Introducere* (p. XIV) a indicat simbolurile folosite. În acest fel, avînd la dispoziţie cheia terminologiei folosite de Webster-Dale, oricine se poate descurca în problemele ce-l interesează în mod special. Un ultim capitol al cărţii, intitulat *Conclusion*, reia probleme tratate pe larg pentru a le adînci prin concentrare.

Bogăţia tematică a cărţii este peste putinţă de semnalat în mod exhaustiv. Cu toate acestea, cîteva chestiuni ridicate de autor merită să fie relevate. Specialiştii în metrică greacă s-au întrebat, printre altele, în ce măsură un anumit metru, specific unei forme de cult sau unui anume tip de reprezentaţie lirică, devenea obligatoriu pentru speciile unui gen. Cercetările şi statisticile Webster-Dale dovedesc că nu se poate trage nici o concluzie sigură în această privinţă. Ionicii, de pildă, a căror origine se presupune a fi orientală, folosiţi de Sappho în unele lamentaţii şi de Euripide în corurile Bacchantelor, sînt prezenţi în prooimionul unui partheneion de Alcman (LP 46). Acest „transfer" de metri, cum îl denumeşte autorul, este legat de problema majoră a continuităţii formelor corale (stihică, epodică, systemata), a căror origine se pierde în negura vremurilor, precum şi de aceea a procesului de nesfîrşită *complicare* a structurilor metrice, fenomen care a provocat la rîndu-i o reacţie în sens contrariu, şi anume *simplificarea* structurilor, spre care merge preferinţa multor poeţi de seamă. Pe parcursul expunerii, autorul face numeroase aluzii la sprijinul pe care ceramica contemporană îl poate aduce în cazul unor interpretări controversate pe tărîmul metricii. Vase provenite din şcoala lui Amasis (*lekythoi*), reprezintă, de exemplu, în paralel, procesiuni religioase şi coruri care dansează; pe aceeaşi serie de vase pot fi percepute, în reprezentarea unui cor, evidente schimbări de tempo (p. 75 şi urm.), corespunzătoare ritmului variat al cîntecelor de jale sau de nuntă; şi ritmurile cîntecelor dionisiace pot fi întrezărite folosindu-se această metodă (p. 80 şi urm.).

În ansamblul ei, ultima lucrare a lui T. B. L. Webster poate fi considerată drept o istorie sui-generis a poeziei lirice greceşti, explicată iubitorilor de versuri prin evoluţia şi interferenţele structurilor metrice, în calitatea lor de subtilă expresie a modulaţiei pasionale.

A. Piatkowski

www.cimec.ro

BERND WITTE, *Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretation zu Platons Charmides.* Berlin, Walter de Gruyter, 1970, 166 p.

Întocmai unei alte disertații inaugurale, cu aproape același subiect și susținută aproape în același timp — e vorba de *Platons Laches und Charmides* a lui R. Dieterle, — cartea aceasta se deschide cu o interpretare a interpretărilor aduse dialogului *Charmides*.

Printre noile interpretări, autorul lucrării de față o analizează îndeosebi pe cea a lui A. Pinilla (*Sofrosine: Ciencia de la Ciencia*, 1959), prezentînd-o în același timp drept una din cele mai interesante sub raportul structurării conceptului de *sophrosyne*. Sînt deosebite trei modalități ale acestei noțiuni: a) conceptul popular: etic-estetic; b) conceptul socratic: etic-psihologic și c) conceptul platonic: noetic și moral. În încheiere, B. Witte consideră că opera de interpretare a dialogului e de reluat.

Primul capitol al cărții, intitulat *Sophrosyne*, prezintă o amplă analiză a termenului acestuia reflectat în cele mai de seamă opere ale antichității. Pentru Homer, *sophrosyne*, „Gesundheit des Denkens", înseamnă o anume reținere a omului tînăr. Conceptul de *sophrosyne* în cadrul cetății e urmărit atît la Eschil și Sofocle cît și în modalitatea spartană. Sensul precumpănitor de data aceasta e cel politic, al recunoașterii autorității de stat. O dată cu Euripide, se pierde semnificația clasică — cea politică —, ponderea fiind preluată de cea etic-psihologică.

În următorul capitol, autorul procedează la analiza celor trei definiții, respinse, ale conceptului de *sophrosyne*: „liniștea", „sfiala" și „a face ce-i al tău". Definiția primă, arată Bernd Witte, dă prilejul lui Platon să descrie prin Charmides pedagogia aristocratică și ținuta lumii aristocratice a Atenei. Liniștea, ca stăpînire de sine, nu e de luat în „exterior", așa cum o prezintă Socrate, atunci cînd combate fiecare definiție cu argumente sub nivelul lor, ci trebuie înțeleasă ca o educație interioară răsfrîntă în simpla ținută exterioară. Cea de-a doua definiție, sfiala, e cercetată de autor fie în legătură cu eroii homerici, fie la olaltă cu *Dike*, așa cum apare la Hesiod, ori e analizată în filozofia veacului al cincilea (Democrit). Socrate considera drept enigmatică cea de-a treia definiție și o împletea cu tema pusă în joc de Critias: cunoașterea de sine.

Interesante aici sînt o serie de antonime pe care le cercetează B. Witte, de pildă πολυπραγμονεῖν pentru „a-ți vedea de ale tale" sau ὕβρις ca opus sensului de „sfială".

După formularea acestor trei definiții care fac substanța dialogului și înainte de a adînci pe cea de-a treia, autorul dă o prezentare a personajelor, în chip semnificativ înrudite cu Platon, și a momentului istoric. Descrierea aceasta poartă tocmai atunci asupra lumii aristocratice din care se trăgea Platon și care era caracterizată printr-o *sophrosyne* concepută ca ținută aleasă și stăpînire de sine. În felul acesta autorul valorifică pozitiv etapele diverse ale căutării socratice.

Începînd cu cel de-al patrulea capitol (*Die Sokratische Widerlegung*) și pînă la ultimul (al zecelea), apar analize în legătură cu stabilirea sensului speculativ al conceptului de *sophrosyne* legat de ultima definiție, „a-ți vedea de ale tale", care devine prin adîncire „cunoașterea de sine".

Sophrosyne e prezentată nu numai ca știință a binelui propriu, ci (cap. VII) și ca o formă de supraștiință ori supracunoaștere, fiindcă prin ea „știi ce știi și ce nu știi". Ea este o știință a științelor, dar nu prin cunoașterea lor ca atare, în particularitățile lor. Nu poate fi vorba de o dominare a științelor particulare, explică autorul, ci de o știință, a valorii valorilor, ce comandă științele particulare. Valoarea ultimă ar fi binele, și în felul acesta *sophrosyne* ar fi o știință a binelui și a răului; dar pentru a o determina, Socrate spune că e nevoie de cineva „de format mare", iar după Bernd Witte, el lasă loc altui cercetător, care va fi Platon însuși.

www.cimec.ro

Aşadar, a doua parte a lucrării ne redă un Socrate care merge către *sophrosyne* ca spre o ştiinţă a binelui. După ce respinge argumentele lui Critias, el o regăseşte sub forma unei ştiinţe a valorilor supreme. Numai că, ştiinţa binelui nu poate fi o definiţie a înţelepciunii (cap. X), întrucît binele se întinde peste toate virtuţile, iar *sophrosyne* e doar una dintre ele. Totuşi, dialogurile de tinereţe rămîn — aşa cum va fi exigenţa platonică şi în *Legile* — o ascensiune către ideea de bine. Binele este premisa după care se desfăşoară argumentarea, dar el însuşi este făcut vădit numai indirect, prin ordinea pe care o aduce tuturor valorilor. Ştiinţa binelui ar avea în ultimă instanţă un caracter politic şi ar duce la dominarea celorlalte ştiinţe dar, ca ştiinţă a ştiinţelor, nu prin ea însăşi. Ea nu reprezintă altceva decît o punere în ordine a celorlalte ştiinţe, iar funcţia ei de ştiinţă a ştiinţelor e de esenţă social-istorică. În lumina dialogului se poate vedea legătura funcţională pe care o creează binele, dar asupra sensului ideii de bine nu se poate spune nimic ştiinţific.

Meritul şi reuşita interpretării acesteia constă tocmai în faptul că autorul pune accentul asupra caracterului funcţional al binelui şi prin el salvează primele trepte în încercarea de a defini *sophrosyne*, legîndu-le de tradiţiile polis-ului aristocratic grec. E pus în lumină un aspect superior politic al societăţii, un interes pentru valorile susceptibile să pună ordine pretutindeni. B. Witte valorifică definiţiile *sophrosynei*, integrîndu-le în viziunea tradiţională a conceptului şi nu în speculaţia propriu-zisă. Şi astfel, dialogul capătă consistenţă, în ciuda caracterului său negativ, prin angajarea ideii de *sophrosyne* în realitatea istorică, prin valorificarea unor înţelesuri împletite cu istoria reală a spiritualităţii greceşti.

Chiar dacă interpretarea lui Bernd Witte este parţială în strădania de a degaja un sens pozitiv din toate treptele căutării socratice, ea dă înţelesuri noi dialogului şi un timbru platonician neaşteptat.

Simina Noica

JÖRG KUBE. *TEXNH und APETH. Sophistisches und platonisches Tugendwissen.* (Quellen und Studien zur Geschichte der Philosophie, vol. XII). Berlin, Walter de Gruyter, 1969, X + 255 p., in 12°.

Este vorba de o disertaţie inaugurală, susţinută la Frankfurt pe Main, care îngăduie lui Jörg Kube nu numai să prezinte temeinic una din cele mai de seamă probleme ale gîndirii greceşti din preajma lui Socrate, dar şi să aducă cîteva sugestii de tot interesul, mai ales pentru înţelegerea sofisticii antice. Vom pune deci accentul pe această parte din interpretare, în timp ce partea ultimă, privind interpretarea platonismului din perspectiva conceptelor puse în joc, nu poate aduce — după propria mărturisire a autorului — noutăţi hotărîtoare.

Punctul de plecare îl dă totuşi Platon, cu invocarea în dialoguri a diverselor meşteşuguri, în încercarea sa de-a combate gîndirea nesigură — sau alteori pe cea sofistică prea sigură — a cîte unui interlocutor din dialoguri. Exemplele de meşteşuguri apar mai ales în dialogurile de tinereţe şi chiar acolo se răresc spre finele perioadei. Aceasta face pe mulţi comentatori să atribuie exemplele Socratelui istoric, căci el cunoştea bine meşteşugarii din agora sau din preajma ei. Totuşi, după un comentator recent, J. Hirschberger, exemplele lui Platon, deşi puse în gura lui Socrate, ar fi pînă la urmă împotriva acestuia, căci ar arăta neputinţa de-a ridica virtutea la o *téchne*; toate dialogurile de tinereţe ar duce la o emancipare a eticii de tehnică şi intelectualism. În schimb, pentru un comentator mai vechi, ca H. Maier (în „Sokrates", apărut în 1913), tocmai Platon fusese cel care „intelectualizase" eticul.

www.cimec.ro

În faţa acestor contradicţii, spune Kube, problema raporturilor dintre virtute şi *téchne*, respectiv cunoaşterea practică, este de reluat. Poate că atît Socrate cît şi Platon se aflau în faţa unui concept de *téchne* — al sofiştilor — pe care înţelegeau să-l înfrunte. Dar conceptul acela nu era lipsit de consistenţă, cel puţin iniţial, şi de aceea merită să fie cercetat. De aci prima parte a lucrării: *Téchne înainte de Platon.*

Conceptul de *téchne*, pe care sofiştii îl pun sau îl au involuntar în miezul învăţămîntului şi practicii lor, are o frumoasă evoluţie semantică în limba greacă. La Homer nu apare decît de nouă ori (şi o singură dată în *Iliada*), însă după aceea revine tot mai des şi cu folosinţe variate. Conceptul se formase de la rădăcina indo-europeană *tekˆβ* (după Julius Pokorny, în *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern-München, 1959), cu sensul de «a împleti lemnul casei», un sens care avea să ducă în greacă la τέκτων. *Téchne* e compus din *tekˆβ* cu sufixul *sna* (pentru abstractele verbale), dînd: *τεκτσνᾰ-*τεξνᾱ-*τεχσνᾰ-τεχνᾱ, iar în ionic τέχνη. De la *tekton*, «tîmplar», s-a trecut la denumirea altor meşteşugari, ajungînd să desemneze oricare meşteşug, pînă şi pe cel de sicofant, notează autorul. De ce însă n-a dat „fierarul" termenul generic pentru meşteşug, aşa cum apare mai tîrziu, la Homer tocmai. Pentru că — răspunde sugestiv autorul — tîmplăria comportă mai mult calcul în activitatea ei, fiind într-un sens mai raţională.

Dar trecerea termenului de *téchne* la un sens mai general se face lent. La început lărgirea de sens se obţine pe linie subiectivă, cuvîntul denumind iscusinţa şi capacitatea, legate de persoane încă. Apoi termenul indică nu atît iscusinţa de a face ceva, cît aflarea a ce e făcut, descoperirea unei rînduieli în lucruri. Cu Solon va apărea o *politikè téchne*, care e gîndită din perspectiva unei ordini aflate încă în mîna zeilor. Încetul cu încetul însă, termenul nu numai că îşi pierde înţelesul concret, dar se şi desacralizează, sfîrşind prin a denumi inteligenţa practică de o parte şi iniţierea prin natură, de alta, de la care omul are a învăţa statornic. Aşa găsesc sofiştii termenul, ca indicînd sfera de acţiune şi dominare a omului.

Dacă virtutea se învaţă, ea trebuie să aibă o *téchne*; şi aşa va fi la sofişti, la fel cum educaţia ţinea pentru Isocrate de o *téchne* încă. Dar interesant, la sofişti, este că ei nu rămîn la simpla predare a virtuţii: ei pun accentul pe tehnică, nu pe virtute (s-a putut zice: pe virtuozitate, nu pe virtute), astfel că sfîrşesc la un fel de tehnică de ordin general, care să poată instrui pe cineva în vederea o r i c ă r e i practici. Într-un sens, spune aci autorul, sofiştii ar cădea în contradicţie; căci pretind despre ştiinţa lor cum că se poate preda, dar contestă la alţii stăpînirea unei tehnici specifice care să reziste tehnicii lor generale. Numai că — şi aci interpretarea lui Kube ne propune ceva nou — pentru sofişti *téchne* nu reduce totul la un scop dinainte dat, ci ea reprezintă capacitatea de-a da răspunsuri în faţa provocărilor variate ale lumii înconjurătoare.

Este vorba deci, cu sofiştii, de un a n u m i t tip de adevăr şi o anumită viziune a fiinţei. Adevărul este pentru ei ocazional, dar nu mai puţin sigur. Ei procedează pragmatic, aşadar, iar nu cum face *lógos*-ul filozofic, care vrea să obţină un adevăr stabil. Dacă se obţine şi prin sofistică o diagnoză, ea nu are caracter de permanenţă şi de altfel nici nu rămîne satisfăcută cu sine: diagnoza trebuie să devină o prognoză. De aceea, spune Kube (p. 109, în notă), nici n-au putut da sofiştii o logică, instabilul nelăsîndu-se prins în forme.

Şi totuşi, dacă *lógos*-ul sofistic nu indică un ţel, el deschide către o cale de reuşită care să dea omului prometeic, lipsit de divin, o justă încadrare în cursul evenimentelor. Prin *téchnai* şi prin intelectul său, omul trebuie să se adapteze. Ele vor da în sens larg „virtutea", ca reprezentînd intrarea în ordine; dar în timp ce virtutea la Platon trimite către o lume de dincolo, sofiştii o pun în slujba stăpînirii adevărurilor de aci. Într-o tează ca a lui Protagoras („omul e măsura tuturor lucrurilor") nu poate fi vorba de imoralism, cum nu e nici de subiectivism, spune autorul. Virtutea are alte rosturi decît de a înălţa pe om peste real, iar subiectivismul aparent ţine tocmai de obiectivitatea schimbătoare a realului. Fiecare situaţie cu adevărul ei.

www.cimec.ro

Dar la fel cum au altă concepție decît filozofia și Platon despre adevăr, sofiștii au o concepție diferită despre ființă, așadar și despre felul cum trebuie să ne apropiem de ea. Conflictul dintre Platon și sofiști se vede bine tocmai la capitolul *téchne*; căci Platon le contestă pînă la urmă tehnicitatea, spunînd că e vorba de empirie la ei, pe cînd în realitate el le ignoră orientarea spre planul schimbătorului. Există și o ordine a schimbătorului, iar îndărătul ei se află o ființă schimbătoare, așa cum e în primul rînd ființa societății. O asemenea ordine a ființei în prefacere vor să capteze—cel puțin în ceasul lor cel bun—sofiștii. Metoda sofistică e deci consecventă atunci cînd presupune o ordine obiectivă și, corespunzător, o *téchne* spre a pregăti omul pentru adaptarea la acea ordine. Numai că, în clipa cînd societatea se dezechilibrează — așadar cînd ordinea obiectivă se pierde — sofistica își pierde și ea obiectivitatea și atunci ea accelerează descompunerea societății tocmai prin subiectivismul în care, în chip nevoit, cade.

Aceasta e situația pe care o găsește Socrate. De aici critica platoniciană a sofisticii, cu îndreptățirea ei, dar și — pare a spune autorul — cu partea ei de nedreptate. Acum e vorba de alt adevăr, unul stabil, și de o altă ordine a ființei, una incoruptibilă, așadar virtutea va fi și ea alta, iar o dată cu ea tehnica ei. Virtuții omului îi corespunde o tehnică unică. Ea va fi legată de cunoașterea științei supreme, care e cea a binelui. Însă cum va fi cu putință ridicarea la o asemenea treaptă? Prin reminiscență, de o parte, și prin Idee, de alta, adică prin concepte extreme și ele. La rîndul ei virtutea va însemna o desprindere totală de cele trupești. Tehnica în sens absolut va fi dialectica, sub care se va rîndui totul, chiar și tehnica pe bază de inteligibil a matematicilor, de vreme ce acestea poartă încă asupra realităților văzute.

Astfel Platon leagă *téchnai* nu de succes, nu de adaptarea la ordinea relativă, ci de o țintă cu suport sigur în plan ontologic. Este o altă viziune, pe care autorul o crede izvorîtă tocmai din opoziția față de conceptul sofistic de *téchne* și care în orice caz merita să fie pusă într-o asemenea opoziție.

Lucrarea lui Kube, începută cu gîndul de-a da socoteală de exemplele de meșteșugari din dialogurile lui Platon, s-a ridicat pînă la o cuprinzătoare viziune a tehnicului, în înțeles antic, și a implicațiilor lui. Ni s-a dovedit că exemplele nu sînt întîmplătoare și că, dincolo de aspectul lor socratic, o concepție despre *téchne* stăruie în platonism. Ni s-a dovedit de asemeni că doctrina platonică însăși poate fi regîndită din perspectiva acestui concept. Dar principalul cîștig al lucrării ne pare a fi o a treia dovadă, cum că momentul sofistic răspundea altei probleme decît cea pe care și-o punea Platon și că o asemenea problemă — legată de concretul istoric și deci mai apropiată de spiritul modern — ar putea supraviețui răsunătoarei critici pe care i-a făcut-o platonismul.

Constantin Noica

A. GEOFFREY WOODHEAD, *Thucydides on the Nature of Power*. Martin Classical Lectures, Vol. XXIV, published for Oberlin College by Harvard University Press. Cambridge, Massachussets, 1970, 222 p.

Fundația *Martin Classical Lectures* a fost întemeiată cu peste două decenii în urmă, drept un omagiu adus profesorului Charles Beebe Martin, care, vreme de 45 de ani, a predat literatura și arta clasică la Oberlin College din statul Ohio.

Într-o geografie a studiilor clasice internaționale am putea spune că s-a delimitat atunci un nou spațiu: un teritoriu cu orizonturi, ce-i drept, cam depărtate, dar — pare-se — tot pe

www.cimec.ro

atît de promițător deschise către noi experiențe de cercetare a lumii antice. Într-adevăr, invitațiile în vederea susținerii unor prelegeri, către un Ohio alb de zăpada lunii martie a anului 1968, au fost primite nu numai cu viu interes, dar au fost deopotrivă simțite de toți participanții ca un mare semn de cinste și bună prețuire. Fără să cunoască răspîndirea ori prestigiul unor „Entretiens" asemenea celor ale Fundației Hardt, comunicările din cadrul serici *Martin Classical Lectures*, ținute cu regularitate în fiecare an, răspund astăzi atît unor severe exigențe științifice, cît și interesului unui public mai larg.

Cinci din cele șapte capitole ale cărții lui A. G. Woodhead, cunoscut epigrafist și cercetător în domeniul istoriei vechi, se întemeiază pe acele prelegeri ținute la Oberlin College în martie 1968. Dacă, în cursul lucrării sale, autorul revine adesea asupra datei acesteia, el o face în virtutea faptului că orice carte sau serie de prelegeri reprezintă întrucîtva produsul timpului lor. De la Grote la Carcopino și mai departe încă, majoritatea istoricilor au pus cîte ceva din experiența lor asupra lumii în interpretările epocilor din care își ridicau obiectul cercetărilor lor. Tot astfel, considerentele care au dat o anume închegare celor șapte capitole ale cărții de față se cer puse în consonanță cu lumea anilor 1967—1968. Că autorul nu pierde niciodată prilejul de a reinterpreta fapte vechi în lumina unor evenimente politice noi ori de a găsi o justificare unor situații contemporane în raport cu gîndirea celor vechi reiese la tot pasul. În spiritul teoriilor unor Thibaudet, Ed. Meyer sau chiar G. B. Grundy (care apropia, de pildă, cuvintele lui Brasidas de unele evenimente din ianuarie 1945), autorul construiește paralele, poate chiar prea dese paralele, între evenimentele veacului al V-lea și epoca modernă. În afara unor obișnuite analogii stabilite între opera lui Thucydides și unele pasaje din *Leviathan*-ul lui Hobbes, ori între personalitatea istoricului și cea a lui Machiavelli, apropieri obținute în amănunt și de alți cercetători (Ed. Schwartz, K. Reinhardt etc.), A. G. Woodhead sugerează o mulțime de paralelisme de situații. Deși pe deplin justificate în sensul atitudinii pe care și-o impune autorul, deși ingenios construite de cele mai multe ori, frecvența lor ne-a părut pînă la urmă obositoare; iar o deosebită înzestrare de narator nu izbutește întotdeauna să salveze textul de unele implicații naive, forțate ori de-a dreptul supărătoare. Ne mărginim la un singur exemplu. De pildă, pentru a ilustra atitudinea lui Thucydides față de putere și exercitarea ei, A. G. W. simte nevoia să-și imagineze modul în care ar fi abordat istoricul una din marile probleme ale istoriei contemporane : războiul din Vietnam !

Ceea ce ne trezește interesul încă de la începutul primului capitol, intitulat *Power and the Historian*, nu e atît atitudinea lui Thucydides față de sisteme politice ca democrația sau oligarhia, față de personalități politice ca Pericle sau Cleon ori față de diferite instituții de stat. De remarcat aici e faptul că autorul urmărește în primul rînd să interpreteze atitudinea istoricului față de *natura puterii* pe care o exercită astfel de sisteme, indivizi sau organe ale guvernămîntului. El va exprima, prin urmare, modalitățile unei asemenea gîndiri asupra căreia s-au răsfrînt principiul și exercitarea puterii în sine. Pornind din nou de la Thomas Hobbes, a cărui concepție asupra comportării umane însuma trei ipostaze : descriptivă, ipotetică și imperativă, A. G. Woodhead regăsește, într-un fel, aceste trei atitudini la Thucydides. Numai că, istoricul împarte cu filozoful numai elementul descriptiv, „for he is not concerned to be prescriptive nor ever presumes to be so". Și atunci, termenii „hypothetical" și „imperative" sînt substituiți de autorul cărții acesteia prin „analytical" și „critical". Astfel, el ni-l prezintă pe Thucydides în primul rînd în ipostaza *evocatorului* („the recorder"), așa cum apare din descrierea dialogului melienilor și atenienilor, în care faptele sînt narate pur și simplu.

Din cuprinsul așa-numitei arheologii, este desprinsă apoi atitudinea lui Thucydides *analistul*, cel în măsură să adîncească faptele în legătură cu dobîndirea puterii și menținerea ei.

Dacă puterea în sine e neutră, iar factorii care o produc sînt indiferenți, la fel și cauzele îndepărtării ei, rămîne totuși un punct — subliniază autorul — în care moralitatea deținătorului puterii e susceptibilă de a interveni. În felul acesta el pregătește trecerea către cea

www.cimec.ro

de-a treia modalitate, către un Thucydides menit neliniştilor critice : Thucydides *judecătorul*. O asemenea atitudine, în care istoricul intervine cu propriile sale judecăţi de valoare pentru a caracteriza acţiunile şi metodele contemporanilor, e analizată pe larg de autor. Şi aceasta, în ciuda faptului că Thucydides a fost cel mai adesea arătat, de exegeza modernă, ca evitînd pe cît posibil orice implicaţii etice sau emoţionale şi împotriva faptului că impulsul firesc spre putere era guvernat de legi, judecate astăzi (cf. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*) mai degrabă amorale decît imorale.

În următorul capitol, *Power and the People*, problema puterii, îndeosebi înăuntrul democraţiei pericleene, e discutată în virtutea acumulării a cinci elemente esenţiale : *kratos*, *dynamis*, *gnome*, *tharsos* şi *periousia*. Fringerea echilibrului între elementele acestea ar fi adus năruirea puterii ateniene.

Sub titlul *Power and the Elite*, e ilustrată desfăşurarea puterii trecută sub stăpînirea unei minorităţi aristocrate. Folosindu-se mai degrabă de propriile-i intuiţii decît de mărturiile lui Thucydides, autorul încearcă aici o ciudată reabilitare a regimului celor 400, iar în acelaşi timp, deplina justificare a acţiunii unui Antiphon. Redăm numai cuvintele de încheiere : „But my own inclination, which I would ask my readers to share, is to be sorry for them. They did what they thought right, on their analysis of the right and they did it well... This chapter has indeed sought, in a sense, to hold aloft Antiphon's severed head". Să fi aşezat oare autorul printre concluziile acestea şi vreo timidă intenţie de a convinge?

În capitolul *Power and the Individual*, A. G. Woodhead îşi propune să pătrundă complicatele resorturi ale puterii ajunse în mîinile cîtorva mari personalităţi. În realitate, el va pune în joc doar făptura atît de cuceritor de controversată a irezistibilului Alcibiade.

În ultimul capitol : *Power and Public Opinion*, e dată la iveală atitudinea omului de pe stradă faţă de conceptul de putere, atitudine pe care Thucydides nu a ezitat s-o surprindă adesea, dar la care n-a aderat niciodată în fapt.

Importanţa unei asemenea cărţi în configuraţia ultimelor exegeze ale operei tucidideene abia poate fi schiţată într-o sumară dare de seamă. E demn de reţinut faptul că lucrarea aceasta aduce pentru prima oară o analiză profundă şi originală (poate chiar provocatoare uneori !) a conceptului de putere. Pornind de la analiza conţinutului lăuntric al noţiunii acesteia — puterea în sine — , autorul o proiectează apoi în afară, asupra multiplelor modalităţi de structură a societăţii ateniene din veacul al cincilea. În egală măsură merită să fie relevată şi atitudinea autorului care, dincolo de oricare dintre predecesorii săi, a ţinut în permanenţă seama de contemporaneitatea analizei lui Thucydides. Şi chiar dacă anume exagerări, în căutarea cu tot preţul a unor paralelisme de situaţii, ne-au trezit pe alocuri surîsul, aprobăm întru totul pe autor atunci cînd îl aşază pe Thucydides sub semnul eternităţii. Că aceasta nu mai constituie de secole o noutate? O ştie oricine. Totuşi, A. G. Woodhead a spus-o din nou. Şi a spus-o frumos. Iar nouă, poate, nu ne rămîne altceva de făcut decît să-i reluăm gîndul : „a man, in a sense, a man for all seasons".

Simina Noica

V. PALADINI — E. CASTORINA, *Storia della letteratura latina*, Volume I, *Disegno storico*, Bologna, 1969 ; Vol. II, *Problemi critici*, Bologna, ed. Riccardo Patron, 1970.

Oricît de multe istorii ale literaturii latine s-ar scrie — şi trebuie remarcat că numărul este destul de mare —, obiectul lor este atît de complex şi punctele de vedere din care poate fi privit atît de multiple, încît întotdeauna se va mai găsi ceva nou de spus. Prezenta lucrare, aşa cum se poate vedea şi din titlu, îşi propune ca, mai întîi, să pună la dispoziţia studenţilor

www.cimec.ro

datele esențiale cu privire la condițiile istorice în care au apărut diferitele opere tratate, cu privire la viața autorilor, la data apariției etc. Cu toate acestea nu trebuie crezut că autorii se limitează la înșirarea seacă a datelor cu privire la viața și la operele unui autor. Dimpotrivă, și în enunțarea acestor date se constată puncte de vedere personale. De pildă, cînd discută viața și opera lui Cicero, autorii disting următoarele paragrafe: Versatilità; L'adolescenza; La vocazione dell'uomo; La vita del Campo e del Foro; Ignotus e novus; Archia, etc. Titlurile acestor paragrafe sînt scrise cu litere grase și încadrate în patrulatere marginale. În acest fel și ochiul, și mintea sînt ajutate să distingă importanța problemelor în discuție.

Volumul II, așa cum s-a văzut din titlu, se ocupă de anumite probleme de fond pe care le ridică diferitele opere. De pildă, la Tacit sînt discutate următoarele chestiuni pe care le ridică opera marelui istoric: concepția istoriografică a lui Livius și Tacit; divergențele; antiteze; nici o urmă de opoziție împotriva regimului la Tacit; aversiunea pentru *mors ambitiosa*; volumul operelor în raport cu subiectul; optimismul lui Livius și pesimismul lui Tacit, indiferența amîndurora pentru anumite suferințe, tonul potrivit cu tema, afinitatea concepțiilor politice; oratori și retori; adevărul superior; cele trei mari divergențe. Aceste titluri ilustrează cît se poate de pregnant punctele de vedere din care au privit cei doi autori opera lui Tacit comparativ cu Titus Livius. Sînt subiecte de discutat. Autorii adoptă o anumită poziție față de problema în discuție. Cititorul poate fi de acord sau nu cu ideile autorilor, dar nu i se poate tăgădui acestei importante lucrări metoda adoptată de a expune clar și pregnant, chiar grafic, ideile, de a le sistematiza cît mai mult posibil, de a pune în termeni clari datele unei probleme, de a o sprijini pe citate limpezi și fără echivoc. Bibliografia este la zi și autorii lucrării iau poziție față de anumite afirmații făcute de istorici literari sau de istorici ai antichității cu privire la o problemă sau alta. Condițiile tipografice excelente în care a fost editată cartea fac ca eleganța formei să sprijine conținutul valoros al fondului.

N. I. Barbu

Greek and Latin Literature, A Comparative Study, Edited by John Higginbotham, Londra, Methuen, 1970, 389 p. + index.

Volumul cuprinde o culegere de studii comparative greco-latine care se adresează elevilor și studenților din Anglia, îndemnați pe această cale să privească dezvoltarea genurilor literare din antichitatea clasică în ansamblul și dezvoltarea lor organică. Interdependența speciilor și a formelor literare este studiată de autorii articolelor — în ordine alfabetică: Hilary Armstrong, filozofia; Maurice Balme, poezia lirică; John Fancourt Bell, elegia; Robert Coleman, poezia pastorală; Alister Cox, poezia didactică; David Gaunt, poezia epică; Rosemary Harriot, comedia; John Higginbotham, satira; David Raven, tragedia; Christopher Turner, istoria; Stephen Usher, oratoria — sub un întreit aspect: în literaturile clasice; în literaturile clasice și în cea universală; în literaturile clasice și în cea engleză.

Subiectele tratate sînt atît de vaste încît, cum era și firesc și așa cum precizează editorul în *Prefață*, ele nu puteau fi epuizate. S-a procedat la o selecție a genurilor, a autorilor și a pasajelor comentate. Cu toate acestea, nivelul articolelor, în genere destul de scăzut, nu păcătuiește prin omisiunile de care editorul se scuză insistent (*Prefață*, VIII—IX), nici prin faptul că volumul se adresează școlarilor mici și mari, ci prin inegalitatea valorică a studiilor prezentate. Autorii au pornit de la indicații precise, date de editor, însă au avut deplina libertate de a-și alege materialele ilustrative și de a le aranja după un plan propriu. Aportul personal variază în raport cu practica și, bineînțeles, cu talentul fiecărui autor de a redacta studii de

www.cimec.ro

un asemenea profil. De aici rezultă principala deficienţă a întregului volum, ocupat în mare măsură de pagini pur expozitive, care nu depăşesc nivelul unui manual de şcoală medie, în detrimentul acelor pagini care conţin consideraţii de ordinul literaturii comparate. Rezervele noastre se întind însă şi asupra unora din aceste pagini, deoarece unii autori, vădit străini de actualele dezbateri teoretice în domeniul literaturii comparate, se mărginesc adesea la simple indicaţii asupra influenţelor greceşti în literatura latină.

Apariţia acestei culegeri de studii trebuie totuşi salutată cu bucurie, căci echivalează cu un simptom al interesului crescînd pentru o nouă metodă în studiul literaturilor clasice : comparatismul, de sine stătător sau îmbinat cu istorismul.

Cîteva dintre articolele citate se ridică în chip evident deasupra celorlalte. Izbutit de pildă, mi s-a părut a fi articolul lui Alister Cox despre *Poezia didactică* (p. 124—161), în care autorul face numeroase referinţe la rădăcinile filozofice ale poeziei didactice latine precum şi la modelele greceşti ale genului. Este un articol organic şi solid construit, care se citeşte cu plăcere şi folos. Frumos scris, cu merite în privinţa sistematizării, este şi articolul lui Robert Coleman, *Poezia pastorală* (p. 101—123), cît şi cel al lui John Fancourt Bell, *Poezia elegiacă* (p. 63—99).

Fiecare articol este urmat de o bibliografie adusă la zi — cu mici excepţii — numai în limba engleză, ceea ce nu trebuie să surprindă, volumul fiind destinat în primul rînd elevilor şi studenţilor din Anglia.

A. Piatkowski

GORDON WILLIAMS, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford, Clarendon Press; Oxford University Press, 1968, 798 p.

Acest volum, închinat de Gordon Williams lui Eduard Fraenkel, poartă în toate capitolele din care este compus pecetea învăţăturii maestrului asupra modului cum trebuie întreprinsă o analiză literară desăvîrşită. De fapt, dacă urmărim cu atenţie ultimele publicaţii de filologie clasică înscrise pe orbita urmată de Williams, ne putem da seama că binecunoscuta lucrare a lui E. Fraenkel, *Horace*, a determinat apariţia unui şir de studii asemănătoare, a căror metodă de cercetare este apropiată : o amănunţită expunere a structurilor literare pentru a se trage concluzii asupra gradului lor de coeziune, a coerenţei în expunere, a inovaţiilor sau opoziţiilor faţă de un eventual model ş.a. Metoda nu exclude referirile la opinii deja consacrate dar nici nu le socoate obligatorii.

Cartea este concepută pe probleme, grupate în capitole, din care vom cita cîteva titluri : *Poetul şi comunitatea* (locul şi funcţia socială a poetului); *Formă şi convenţie*; *Fuziunea între elementele greceşti şi cele romane*; *Adevăr şi sinceritate*; *Observaţie, descriere şi imaginaţie*; *Gîndire şi expresie*; *Limbă şi stil* etc. şi se încheie cu un *Index* al poemelor şi pasajelor discutate (p. 795—802), urmat de un alt *Index* general. În felul acesta, cititorul interesat într-o anume operă literară se poate orienta uşor în organizarea cărţii, dar este lipsit de punctele de reper necesare unei viziuni istorice şi dialectice. Dacă ar fi să aducem un reproş modului de expunere a capitolelor, altfel variate şi sugestive, ne-am referi tocmai la lipsa acestei viziuni şi la prea masiva intercalare în corpul fiecărui capitol a unor lungi analize literare, interesante, preţioase în sine, dar care constituie digresiuni peste care cititorul este îndemnat să treacă atunci cînd urmăreşte firul ideilor principale.

După cum mărturiseşte autorul în *Prefaţă*, studiile incluse în acest volum reprezintă sinteza unor eforturi îndelungate de interpretare a poeziei latine în faţa studenţilor de la Oxford

www.cimec.ro

şi St. Andrews. Destinate să devină accesibile unor largi cercuri de cititori studiile incluse citate, traduse în engleză, însoţite de comentarii care în mod evident reprezintă la origine note de curs, destinate interpretărilor de text. Dacă facem abstracţie de inconvenientul întreruperii demonstraţiei principale datorită acestor intercalări, ele în sine reprezintă un mare cîştig pentru filologul clasic dornic să cunoască tehnica de interpretare a unui text poetic latin folosită de un coleg dintr-o ţară străină. Din acest punct de vedere este instructiv să se compare interpretările lui Williams cu încercări similare asupra aceloraşi texte — de pildă, cu admirabilele analize asupra liricii lui Horaţiu de curînd publicate de Victor Pöschl (*Horazische Lyrik, Interpretationen*, Heidelberg, 1970).

Profund cunoscător al vieţii romane, G. Williams se mişcă în vastele compartimente ale poezici latine aidoma unui contemporan cu cei care au creat-o. Principalele figuri pentru a căror operă simte o adevărată predilecţie rămîn Horaţiu şi Vergiliu, urmaţi de Catul, Properţiu şi Ovidiu, în ordinea preferinţei. Cercetîndu-le cu migală poemele, Williams îşi propune să le contureze personalitatea în calitatea lor de cetăţeni romani, integraţi modului de viaţă şi de gîndire roman şi, de la caz la caz, cercurilor politice şi literare cărora au aparţinut. Poezia latină, aflată sub fasciculul luminos pe care-l proiectează asupra-i autorul, ne apare ca unul dintre fenomenele majore ale vieţii din oraşul care a devenit treptat stăpînul absolut al lumii mediteraneene. Îndelungata practică poetică a grecilor care a fost preluată de practica poetică din Peninsula Italică, uneori sub forma unei perfecte osmoze, nu a împiedicat cu nimic propagarea sevei autentic romane care circula pînă şi în poemele minore, de inspiraţie şi formă elenistică. Acest adevăr este demonstrat de autor îndeosebi în capitolul al V-lea al cărţii, intitulat *The Blending of Greek and Roman*, precum şi în capitolele X şi XI, intitulate, respectiv, *Observation, Description and Imagination*; *Thought and Expression, Language and Style*, în care sînt examinate cu deosebită grijă procedeele tehnice ale unei poezii destinate în primul rînd să fie rostite şi nu citite (p. 683), precum şi tiparele poetice preluate de la greci.

Publicată în prestigioasa serie Oxford Books, cartea lui G. Williams stă cu cinste alături de *Horace* a lui E. Fraenkel şi de *Virgil* a lui Brooks Otis. Marele ei volum o recomandă mai degrabă pentru consultaţii de specialitate, de amănunt, decît pentru o lectură cursivă, posibilitate la care s-a gîndit autorul. Deoarece se încadrează în noul curent tot mai pronunţat în ultima vreme de a interpreta poezia latină pe bază de referinţe la poezia greacă, cartea trebuie salutată şi ca o izbutită realizare în acest domeniu.

A. Piatkowski

KARL BÜCHNER, *Studien zur römischen Literatur*, Band VIII, *Werkanalysen*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1970, 304 p.

Cu acest volum, cunoscutul savant Karl Büchner încheie seria de lucrări consacrate analizelor de opere clasice. În acest volum sînt analizate următoarele opere: *Adelphoe* a lui Terentius, *De legibus* de Cicero, *De bello Gallico*, *Epodele* lui Horaţiu, *Epistolele* către Augustus, *Elegiile* lui Lygdamus, *Amores*, *Agricola*, *Germania*, *Dialogus de oratoribus*. Cartea se termină cu note finale şi cu un indice de nume.

Ca şi în volumele precedente, şi în acest volum analizele constau din observaţii de fond şi de formă de cele mai felurite genuri, pe care autorul le face cu privire la opera analizată. Nu există o schemă fixă şi unitară a punctelor de vedere din care este analizată opera, ideile îşi urmează un curs mereu nou, adesea prin asociaţie, de multe ori autorul trecînd voit de la un punct de vedere la altul. Totuşi, cînd este vorba despre epodele lui Horaţiu, autorul are

www.cimec.ro

grijă să distingă, sistematic, următoarele paragrafe: subiectul; ordinea epodelor şi culegerea; eul poetului; situaţia; influenţa; stilul; atitudinea fundamentală a epodelor lui Horaţiu. Este aici un plan de analiză destul de ordonat. Cititorul poate astfel urmări uşor mersul ideilor autorului. Dar chiar acolo unde — de pildă cînd analizează *Commentarii de bello Gallico* — autorul nu urmează o ordine bine stabilită, cititorul este răpit de mersul ideilor, cît se poate de interesante, pe care autorul le exprimă ca într-o conversaţie familiară. Astfel, în articolul citat autorul vorbeşte mai întîi despre sensurile pe care le-au avut de-a lungul veacurilor cuvintele *res publica*, pentru ca să treacă apoi la înşirarea cîtorva date despre Caesar, apoi să scrie despre activitatea lui, în general, şi apoi să purceadă la analiza operei. Potrivit genului în care scrie, autorul alege anumite momente mai interesante pentru ilustrarea ideilor pe care voieşte să le pună mai mult în lumină, iar pe altele doar le menţionează. De pildă autorul înşiră schematic magistraturile lui Caesar şi anii în care le-a purtat, fără să facă nici o observaţie asupra comportării lui, în schimb el stăruie, chiar în acest paragraf, asupra ambiţiei lui Caesar şi asupra înaltelor lui aspiraţii, deşi chiar şi magistraturile i-ar fi putut servi ca fapte ilustrative ale acestor afirmaţii.

N. I. Barbu

ANTONINO GRILLONE, *Il sogno nell'epica latina. Tecnica e poesia*. Ando Editori, Palermo, 1967, 172 p.

În tratarea visului ca procedeu caracteristic poeziei epice latine, autorul urmăreşte trei obiective: participarea personajului la viziunea onirică, influenţa visului asupra acţiunii şi independenţa autorilor, „nota poetică personală", în folosirea procedeului (p. 165 şi 166).

În acest scop, Ant. Grillone foloseşte o metodă pe care am putea-o numi deopotrivă structurală, urmărind momentele constitutive ale unei scene onirice (cadrul, apariţia, divinaţia, reacţia personajului care visează, trezirea); comparativă, referindu-se continuu, îndeosebi în notele foarte bogate, la antecedentele greceşti (Homer, Apollonios) cît şi la poeţii latini studiaţi; în sfîrşit, o metodă riguros filologică, prin cultul textului, lăsat în permanenţă să vorbească, şi prin raportările bibliografice nuanţate.

În ce priveşte concepţia generală asupra fenomenului oniric, autorul porneşte, pe bună dreptate, de la clasificarea antică în vise naturale, de origine divină, cu caracter misterios şi profetic, şi vise subiective, psihologice, izvorîte din preocupările conştiinţei în stare de veghe, sau, după împărţirea lui Hundt adoptată de Ant. Grillone în scop metodologic (p. 41, nota 11), *Aussenträume* şi *Innenträume*, vise exterioare şi interioare. Cele dintîi au o consistenţă materială sporită, marcată stilistic prin verbe la indicativ, iar celelalte au o existenţă subiectivă, marcată prin verbul *uideor* urmat de infinitive.

Această idee de bază a cărţii, definitorie pentru natura viselor, ne apare puţin prea tranşantă în aplicarea ei particulară, mai ales în ce priveşte importanţa acordată valorii subiective a verbului *uideor*.

Există, e adevărat, vise de origine clar psihologică exprimate prin *uideor*, cum ar fi la Vergiliu, *Aen.*, IV, 465—468, şi în general fondul aperceptiv al personajelor *Eneidei* faţă de noutatea comunicării onirice, remarcat de Heinze (p. 312), reluat de Grillone (p. 41). La Ovidiu, amorul incestuos al personajului Biblis, descătuşat de opreliştea conştiinţei morale, se realizează în chip freudian, pe planul visului (*Met.*, IX, 468—475). De asemeni, la Claudian, aflăm chiar o teorie a visului subiectiv urmată de un exemplu concret introdus prin *uideor*

www.cimec.ro

(*Panegyr. de VI Cons. Honorii*, Praefatio, v. 13). Avem însă şi vise psihologice nemarcate prin *uideor*, ca de pildă la Lucan, VII, 764—789, şi VIII, 43—49, Val. Flaccus, VII, 141—146, Statius, *Theb.*, VII, 463—464, sau dimpotrivă, altele exterioare introduse prin *uideor*, cum ar fi la Ennius, I, 35—51, sau la Val. Flaccus, V, 329—342, şi Claudian, *De raptu Proserpinae*, III, 67—112, unde se subliniază chiar starea de completă liniştire a conştiinţei faţă de preocupările diurne.

După părerea noastră, *uideor* nu marchează în mod exclusiv originea psihologică a visului, aşa cum crede Ant. Grillone, ci, ca termen general, defineşte mai degrabă calitatea imaginii onirice, inconsistenţa ei materială (*inania, imbecilliora uisa*) în raport cu realitatea, aşa cum arată cu claritate Cicero în cele două citate redate de Grillone la p. 19, nota 16, din *Academica*, II, dar neacceptate în adevărul lor decît incidental în cursul lucrării. Astfel, recurgînd la textele folosite de autorul nostru, credem a vedea o definire a stării de vis prin *uideor* în *Eneida*, XII, 908—912, precum şi în fragmentul I din *Epicharm* al lui Ennius: *nam uidebar somniare med ego esse mortuum* — „părea că visam că eram mort", considerat ca atare de Cicero (*Acad.* II, 16, 51), şi nicidecum ca o continuare a unei activităţi conştiente date. De asemeni, opoziţia vis/realitate distinsă prin verb la indicativ şi *uideor* o găsim şi la Ovidiu, în *Met.*, XI, 679, unde Alcyone caută să identifice în juru-i, *circumspicit*, ceea ce îi apăruse în vis, *uisus erat*. La Silius Italicus III, 163—216, priveliştea înfricoşătoare a războiului în chipul unui şarpe uriaş e introdusă prin *uideor*, iar tălmăcirea ei este făcută de către Mercur lui Hanibal prin verbe la modul realităţii.

Tot calificînd imaginea onirică ne apare verbul *uideor* într-o serie de vise exterioare, în cazul unor apariţii cu caracter neobişnuit: miraculoase, prodigioase (Ennius, I, 35—51, Vergiliu, *Aen.*, V, 721—745, Ovidiu, *Met.*, VII, 634—651, XV, 651—664, Val. Flaccus, VII, 329—342), infernale (Lucan, III, 8—40, Val. Flaccus, IV, 22—43, Claudian, *De raptu Pros.*, 67—112), simbolice (Lucan, I, 185—192), alegorice (Statius, *Theb.*, IX, 570—606), false sau fictive, travestite în chipuri străine (Vergiliu, *Aen.*, IV, 354—372, V, 636—638, Ovidiu, *Met.*, XI, 650—680).

Concluzia noastră este că *uideor* e un termen general[1] pentru desemnarea realităţii onirice, susceptibil de aplicări multiple, iar clasificarea în vise exterioare, divinatorii, şi psihologice, subiective, nu coincide neapărat cu un anumit grad de materialitate a viziunii nocturne. În ultimă instanţă, intenţia expresivă a poetului conferă imaginilor onirice o consistenţă reală sau aparentă, realismul artistic, decisiv în cele din urmă, depăşind astfel planul ontologic al originii viselor.

Observaţiile de mai sus izvorăsc din dorinţa unor concluzii mai pertinente, care se pierd în ţinuta mai mult analitică a lucrării, modestia filologului estompîndu-se faţă de graiul textului.

Practicarea prea riguroasă a metodei folosite creează premisele unor neîmpliniri. Astfel, urmărirea stăruitoare a momentelor componente ale unei scene onirice rămîne oarecum exterioară, sintagmatică, simpla consemnare a prezenţei acestora, legate de anumite formulări, devine monotonă prin repetare. De pildă, constatarea că *somnium, somnus, quies, sopor* atestă visul sau că *nox, tenebrae* marchează timpul şi *thalamus, torus, lectus, strata* indică locul nu ne face să înaintăm prea mult de la un autor şi de la un text la altul. De altfel, punctul de vedere istoric în tratarea temei rezultă doar indirect, din orînduirea cronologică a poeţilor şi din unele titluri ale capitolelor bibliografice, admirabil alcătuite, de la sfîrşit. Respectul textului duce la o folosire excesivă a citatelor, care ajung să se substituie adesea gîndirii critice a autorului.

[1] Un argument în favoarea valorii generale a lui *uideor* îl poate constitui şi folosirea acestuia ca formulă introductivă a unui vis sau a momentelor acestuia. Cf. de ex. Ennius, I, v. 39, 41, 44; Verg., *Aen.*, II, v. 271, 279; III, 150; IV, 557; V, 637, 722; VIII, 33; Silius Italicus, III, v. 167, 183; X, v. 181; Statius, *Theb.*, II, v. 100—101; V, v. 134—135; IX, v. 583; Claudian, *In Ruf.*, II, v. 329—330 etc.

www.cimec.ro

Caracterul cu precădere narativ-descriptiv al lucrării, dublat, ce e drept, de un aparat filologic remarcabil, face din ea mai degrabă un fel de antologie comentată a temei onirice în epica latină.

Privită în ansamblu, cartea lui Ant. Grillone satisface mai cu seamă prima parte a subtitlului, „tecnica", judecățile generalizatoare și estetice rămînînd risipite în noianul „analizei interne" sau, în orice caz, propuse meditației cititorului.

Dar oare nu se realizează tocmai în acest chip unul din dezideratele cercetării literare deschise, nelimitate, afirmat tot mai mult în ultima vreme, anume acela de a face din orice contribuție instrumentul cercetărilor viitoare?

Și, sub acest aspect, considerăm că lucrarea lui Ant. Grillone își justifică utilitatea.

M. Nichita

G. GUȚU, *Publius Vergilius Maro. Studiu literar.* București, Editura Univers, 1970, 323 p. in 16°.

Subtitlul cărții de curînd apărute a lui G. Guțu despre principalul poet al Romei nu-i, desigur, întîmplător. Precizînd că-și propune să ofere publicului un „studiu literar" (potrivit cu caracterul colecției unde lucrarea sta să apară), autorul a vrut să-și prevină cititorii că n-avea de gînd să epuizeze problemele pe care le pun fie personalitatea, fie opera poetului *Eneidei*. Nici într-o privință, nici în cealaltă, cele trei sute de pagini ale scrierii nu puteau aduce, de altă parte, belșug de erudiție și minuțioase analize de texte. Referințele la contribuțiile fără număr închinate lui Vergiliu de cînd există o istorie a literaturii latine sînt rare, și rare încercările de a descoperi aspecte necercetate și frumusețî nebănuite într-o operă studiată ca puține altele. În schimb, ceea ce și-a propus autorul și a izbutit într-o măsură pentru care se cuvine lăudat fără reținere e — cum singur spune în încheierea cărții — „să apropie pe cititorul român de acest mare spirit și de arta lui, să-l facă înțeles și iubit".

Pentru un asemenea scop, calea aleasă e și cea mai simplă și cea mai potrivită. După cîteva pagini în care se ocupă de obîrșia lui Vergiliu, de educația și de începuturile-i literare, autorul urmărește producția „canonică" a poetului, de la *Bucolice* — prin *Georgice* — pînă la *Eneida*. Ordinea tratării e astfel cronologică, dar, cum toată lumea știe, ea corespunde în egală măsură unui proces de maturizare artistică și spirituală, unei evoluții care avea să facă din cîntărețul elegant al cîrîngurilor și al pajiștilor smălțate de flori pe crainicul virtuților strămoșești, profet inspirat al misiunii și al măririi Romei. Pentru a face sensibilă această transformare, dar mai ales pentru a ne permite să ne apropiem de frumusețea celor trei compuneri în ambianța proprie fiecăreia și în lumina țelurilor artistice urmărite, G. G. recurge, de la caz la caz, la o expunere pătrunzătoare a intențiilor poetului, susținută de o analiză a structurii fiecărui poem și de o interpretare delicată a pasajelor celor mai expresive. Întreaga lucrare ni se înfățișează astfel ca un comentariu perpetuu al poemelor studiate, purtînd mai puțin asupra unor date de fapt sau particularități de limbă ori versificație, și mai mult asupra valorii lor artistice : acele frumusețî poetice și muzicale a căror acumulare face din opera vergiliană o reușită fără seamăn a poeziei latine, iar din autorul ei o figură de prim plan a literaturii universale.

Dacă, așa cum mărturisește, G. Guțu și-a propus să revele publicului român măreția scriitorului antic și să-l familiarizeze cu o operă a cărei importanță în patrimoniul culturii

www.cimec.ro

umane greu ar putea fi exagerată, scopul său e atins[1]. Inteligentă şi sensibilă, scrisă cu nerv şi, nu mai puţin, cu eleganţă, monografia pe care ne-o oferă — la mulţi ani după cartea, şi ea frumoasă, despre Seneca — vine să umple un gol al publicaţiilor noastre de specialitate, între care lucrările de iniţiere în frumuseţile literaturilor clasice se numără pe degetele de la o mînă.

Din acest punct de vedere, scrierea pe care-o semnalez îmbracă valoarea unui avertisment. Ea vine să amintească tuturor celor ce şi-au închinat viaţa studiului antichităţii (şi care-s încă atît de puţini!) că au o datorie faţă de publicul mare al acestei ţări, a cărui sete de a cunoaşte e de-a dreptul impresionantă, dar căruia — din vina, poate, a dezorientării editurilor, dar şi din lipsa unei atitudini ferme a criticilor, profesionişti ori ba, îngăduitori cu toate inepţiile — i se oferă prea de multe ori produse de o valoare contestabilă, cînd nu de-a dreptul nulă. E ceva de făcut în această direcţie, şi răspunderea e a tuturor celor ce ţin un condei în mînă.

D. M. Pippidi

STEFAN BORZSÁK, *P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber* (Sonderausgaben der Paulyschen Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft). Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1968. Col. 373—512.

În volumul IV din primul „şir" al Realencyclopedici lui Pauly, apărut în 1900, sub numele *Cornelius* (395), Ludwig Schwabe publica un lung articol închinat autorului *Analelor*, conştiincios şi informat, dar atît de sărac în idei şi puncte de vedere personale încît o simplă privire asupra literaturii tacitiene apărute în ultimele decenii arată fără putinţă de îndoială că, în ciuda utilităţii lui indiscutabile, articolul n-a stîrnit decît puţine discuţii şi n-a exercitat nici cea mai mică influenţă. Chiar mai bun de-ar fi fost, de altă parte, la aproape trei sferturi de veac după publicare, studiul în chestiune avea nevoie de întregiri şi rectificări, a căror alegere şi prezentare au fost încredinţate de editori profesorului Stefan Borzsák de la Facultatea de litere din Debreţin, „tacitolog" preţuit şi director al cunoscutelor *Acta classica* editate de Seminarul de filologie veche al aceleiaşi universităţi.

Noul studiu, tipărit în volumul al XI-lea al serici suplimentare, îmbrăţişează fără excepţie aspectele de căpetenie ale operei lui Tacit, fără a exclude discuţiile prilejuite de obîr-

[1] Aceasta nu înseamnă că în unele privinţe n-ar fi fost mai mult de spus sau că judecăţile exprimate de autor s-ar învrednici toate de o adeziune necondiţionată. Personal, aş avea obiecţii împotriva modului sumar cum a fost rezolvată problema deosebit de importantă a compunerilor vergiliene anterioare *Bucolicelor* sau aceea a legăturilor poetului cu Siron. Mi se pare, de asemeni, că s-ar fi putut da unele indicaţii cu privire la relaţiile lui literare, altele decît amiciţia cu Maecenas şi cu August. Deşi, ici şi colo, aluziile la ideile filozofice ale lui Vergiliu nu lipsesc, o privire asupra evoluţiei lor — de la epicureismul tinereţii la stoicismul anilor tîrzii — ar fi completat în chip fericit portretul spiritual al poetului, cu atît mai mult cu cît nu-i vorba, se ştie, de un simplu joc intelectual, ci de o adevărată şi treptată conversiune la valorile etice şi civice care însufleţesc opera-i de maturitate. În sfîrşit, socot că o evocare mai susţinută a împrejurărilor istorice în care s-a desfăşurat viaţa lui Vergiliu ar fi încadrat util analizele literare asupra cărora se concentrează îndeosebi atenţia autorului. Din acest punct de vedere, *Bucolicele* şi *Georgicele* au parte de un tratament privilegiat, ceea ce explică poate şi faptul că, în judecata celui ce scrie, acestea sînt părţile cele mai reuşite din carte, în raport cu scopul urmărit. În ansamblu, analiza *Eneidei* e mai săracă, în ciuda paginilor mişcătoare scrise despre cartea a IV-a, mai ales.

www.cimec.ro

şia şi de cariera istoricului pînă la moartea lui Domiţian. În ordinea aleasă de autor, care e şi ordinea articolului lui Schwabe, paragrafele în care se împarte studiul sînt următoarele: I — privire critică asupra bibliografiei tacitiene din ultimii şaptezeci de ani; II — numele istoricului; III — viaţa şi cariera publică; IV — VIII — *Agricola, Germania, Dialogus de oratoribus, Historiae, Annales*; IX — problema izvoarelor; X — arta scriitoricească, concepţia istorică, religia; XI — limbă şi stil; XII — proza ritmică; XIII — transmiterea textului şi soarta postumă.

Nu numai despre primul paragraf, în special, dar despre articol în întregul lui trebuie spus că reprezintă o contribuţie de seamă la cunoaşterea modului cum Tacit şi opera lui se reflectă în literatura contemporană de specialitate. Informaţia autorului e extrem de întinsă, dar această masă considerabilă de date şi de păreri nu ne e servită de-a valma, aşa cum se întîmplă de prea multe ori în articolele de enciclopedie[1], ci trecută prin filtrul unei judecăţi personale, vădind nu numai o desăvîrşită familiaritate cu opera istoricului latin, dar şi o cîntărire conştiincioasă a tuturor lucrărilor folosite. Lucrul se vede din întinderea inegală a paragrafelor, în funcţie de stadiul prezent al cunoştinţelor despre fiecare problemă cercetată, se mai vede şi din împrejurarea că — potrivit cu natura subiectelor — ceea ce se oferă cititorului nu-i numai opinia cutărui sau cutărui cercetător, oricît de important, ci propria părere a autorului, la capătul unui examen atent al întregii informaţii.

O privire rapidă asupra textului arată concluziile la care s-a oprit Borzsák în cîteva chestiuni controversate. În privinţa numelui istoricului roman, de pildă, nici un progres nu s-a realizat pînă în ultima vreme. Cu cuvintele lui Concetto Marchesi, „pare... che un destino abbia voluto in ogni modo occultare il prenome dello storico, che anche in provincia, dai suoi governati, era detto soltanto Cornelio Tacito". Tot atît de nedecisă e şi problema locului de baştină al autorului *Analelor*, cu privire la care, dacă cei mai mulţi înclină să creadă astăzi că venea de undeva din nord, preferinţele se împart încă între Gallia Cisalpină şi Gallia Narbonensis. La rîndul lor, părtaşii primei ipoteze se împart în cei ce văd în Tacit un transpadan, fără altă precizare, şi apărătorii unei obîrşii patavine, în favoarea căreia Koestermann, între alţii, a adus în repetate rînduri argumente serioase. Cît priveşte presupunerea că familia istoricului ar fi fost de fel din Narbonensis, şi mai precis Vasio (azi Vaison-la-Romaine), se ştie că principalul ei susţinător e Syme, dar că adeziunile de care s-a învrednicit sînt încă rare. Cu privire la data consulatului, B. se opreşte la cea de-a doua jumătate a anului 97 (în tovărăşia lui Q. Glitius Atilius Agricola); tot aşa, proconsulatul Asiei ar fi din 112/113, cum s-a propus altădată de Suskin şi se admite astăzi şi de Syme.

Cum s-a arătat înainte, analiza operelor începe cu paragraful IV, într-o ordine care situează *Dialogus de oratoribus* după *Agricola* şi *Germania*. *Istoriile* şi *Analele* continuă şirul, fiece scriere beneficiind de o analiză incomparabil mai adîncită decît în articolul lui Schwabe. În legătură cu *Dialogul*, se expun îndelung argumentele în favoarea sau împotriva paternităţii lui Tacit (de care B. personal nu se îndoieşte); se examinează şi problema datei, în privinţa căreia se consideră dovedit că n-ar putea fi anterioară anului 102 (consulatul lui Fabius Iustus), nici posterioară anului 107 (părerea lui Syme împărtăşită de Barwick).

Mai puţin fermă apare opinia autorului în privinţa numărului total al cărţilor din *Istorii* şi *Anale*, în legătură cu care, dacă la p. 443 se face presupunerea că prima lucrare ar fi numărat 14, iar a doua 16 (domnia lui Nero rămînînd neisprăvită), în alt loc (p. 472) se admite — fie şi numai ca probabilă — ipoteza lui Wölfflin despre o construcţie hexadică a întregului.

[1] Astfel, ca să nu citez decît o pildă, vastul articol al lui Christo Danoff, *Pontos Euxeinos* (RE, Suppl. IX, col. 866—1176), a cărui copleşitoare bogăţie de informaţii şi referinţe s-ar fi cuvenit întrucîtva judecată şi ierarhizată, înainte de a fi oferită cu hurta cititorului lipsit de orientare.

www.cimec.ro

Cu privire la data operelor de căpetenie, se admite anul 109 pentru *Istorii*, dar se evită o luare de poziție hotărîtă în privința *Analelor*. O prudență egală se manifestă și în privința insolubilei probleme a izvoarelor, ocupația predilectă a atîtor generații de filologi, din zilele lui Knabe și ale lui Fabia. Scepticismul profesat de Syme în legătură cu posibilitatea de a se obține rezultate satisfăcătoare e astăzi al celor mai mulți, dar nu împiedică pe alții să persevereze, încurajați poate tocmai de îndemnurile circumspecte ale învățatului englez: „a limited approach, without haste for certitude, may not be wholly unremunerative" (*Tacitus*, I 180).

Despre arta scriitoricească a lui Tacit, ar fi mai multe observații de făcut asupra cărora n-am răgazul să mă opresc. Aș vrea doar să relev că atunci cînd, cu Syme, B. semnalează ca mijloace de căpetenie ale narațiunii tacitiene „structure, digression, comment and speech; and not least, omission" (col. 484), o preocupare de exactitate l-ar fi obligat să amintească tentativa mai veche a celui ce scrie aceste rînduri de a distinge, în tehnica portretistică a autorului latin, moduri de exprimare și procedee de caracterizare al căror interes a fost și continuă a fi recunoscut fără rezerve de numeroși cunoscători ai problemei [2]. În aceeași ordine de idei, nu pot decît să-mi exprim mirarea față de faptul că, pentru B., contribuțiile mele la cunoașterea personalității și domniei lui Tiberiu reprezintă o „apologie" (ca monografia lui Kornemann, între altele). Dacă prin aceasta înțelege că aș fi urmărit, cu orice preț, o reabilitare a urmașului lui August, judecata e nedreaptă și arbitrară [3]. Ceea ce am încercat, după puteri (ca alții înaintea mea, dar mai ales după mine), e o apreciere obiectivă a operei de guvernămînt a împăratului, întemeiat pe ansamblul izvoarelor cu care se scrie astăzi istoria Principatului și, îndeobște, a Imperiului roman. Dacă, în aceste condiții, opinia pe care reușim să ne-o facem despre Tiberiu ori despre Claudiu, ca să nu citez decît aceste două exemple, diferă întrucîtva de impresia pe care ne-o lasă citirea lui Tacit, aceasta nu înseamnă că eu și Kornemann (sau Marsh, sau Ciaceri, sau De Laet) am fi scris *apologii*, ci numai că unii istorici literari ar avea cîte ceva de învățat de la istoricii fără alt calificativ (ca Syme, bunăoară, față de ale cărui scrieri B. profesează o admirație pe deplin îndreptățită).

Într-un studiu atît de bogat informat, la p. 483, acolo unde se vorbește de folosirea de către Tacit a cuvîntării lui Claudiu în favoarea fruntașilor din Gallia Comata, surprinde lipsa din bibliografie a cărții lui Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, (Lyon, 1929), ca și a studiului lui Jérôme Carcopino, *La Table Claudienne de Lyon et l'impérialisme égalitaire*, în *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 159—199.

Rodul mai multor ani de muncă migăloasă, articolul lui Borzsák se recomandă prin calități certe, la care se adaugă darul de a prezenta curgător și elegant discuții aride, nu o

---

[2] E vorba, s-a înțeles, de volumul *Autour de Tibère* (București, 1944; a doua ediție, Roma, 1965), și în special de memoriul *Tacite et Tibère* (p. 11—87), în legătură cu care se cereau cunoscute măcar dările de seamă ale lui J.P.V.D. Balsdon (JRS, XXXVI, 1946, p. 168—173), Alfredo Passerini (Athenaeum, XXVI, 1948, p. 140—146), Albino Garzetti (Riv. Storica Italiana, LXVII, 1955, p. 74—77) și John Crook (Phoenix, XIII, 1959, p. 41).

[3] În această ordine de idei, fie-mi îngăduit să citez, din lunga recenzie a lui Balsdon amintită în nota precedentă, cîteva rînduri care privesc de aproape problema atinsă de Borzsák: „It is very hard indeed in this country to get access to a copy of P.'s valuable *Recherches sur le culte impérial*, published in 1939. It is to be feared that scholars will find it even harder to lay hands on a copy of the book here reviewed. Which will be a pity; for there is a novelty and unexpectedness about P.'s method of attack on the problems of Tiberius principate very different from the normal rehabilitation of Tiberius' reputation with which by now, scholars are wearily familiar" (p. 173). În același sens, vezi acum și cele scrise de Michael Grant, *Aspects of the Principate of Tiberius* (New York, 1950, p. VII) și Hatto H. Schmitt în apendicele bibliografic la cartea postumă a lui Ernst Kornemann, *Tiberius* (Stuttgart, 1960, p. 272).

www.cimec.ro

dată fastidioase. El va constitui pentru multă vreme introducerea cea mai potrivită în problematica tacitiană și, cu acest titlu, va aduce servicii reale istoricilor mai tineri sau mai vîrstnici ai literaturii latine.

D. M. Pippidi

RONALD SYME, *Ten Studies in Tacitus*. Oxford, Clarendon Press; Oxford University Press, 1970. 152 p. in 8°.

Despre locul ținut de Sir Ronald Syme în studiile cu privire la Tacit și la istoriografia romană îndeobște, e puțin de spus: acest loc e nu numai de prim plan, dar desigur unic, în sensul că nimeni dintre contemporani nu ne-a dat o contribuție mai importantă la cunoașterea operei și a personalității autorului *Analelor*, după cum sînt puțini aceia care au îndrăznit să cuprindă în preocupările lor probleme atît de felurite și de complicate ca acelea pe care le pune dezvoltarea scrisului istoric în antichitate, de la Sallustiu la Ammianus Marcellinus și la *Historia Augusta*.

Așa fiind, tipărirea laolaltă a celor zece studii care alcătuiesc volumul aci semnalat, apărute între 1949 și 1964 în reviste sau culegeri ocazionale din Anglia, Elveția și Republica Federală a Germaniei, trebuie salutată cu căldură, pentru valoarea netăgăduită a fiecăruia și, pe un alt plan, pentru înlesnirea astfel făcută cititorului. Să nădăjduim că într-un viitor apropiat o nouă culegere va veni să ne aducă — înmănuncheate — și alte contribuții ale autorului la cunoașterea istoriografiei romane, începînd cu studiile prezentate la „întîlnirile" din Bonn închinate *Istoriei Auguste*, începute cu ani în urmă și a căror continuare ni se făgăduiește din mai multe locuri [1].

Din capitolele lucrării, singure patru au un caracter general, celelalte fiind mai curînd analize ale unor aspecte particulare ale operei tacitiene sau contribuții prosopografice la cunoașterea mediului social în care s-a desfășurat activitatea istoricului. Din prima categorie fac parte studiile: *The Senator as Historian* (reluat din volumul *Histoire et historiens dans l'antiquité*, publicat de Fundația Hardt din Vandoeuvres), *How Tacitus came to History* (conferință la Universitatea din Londra), *Tacitus on Gaul* (conferință la Universitatea din Liège) și *The Political Opinions of Tacitus* (conferință la Universitatea din Hanovra). Dintre cercetările de amănunt, e de semnalat în primul rînd capitolul IV: *Marcus Lepidus 'Capax Imperii'*, apoi capitolele V—IX, fiecare important în felul său, fiecare întemeiat pe acea neîntrecută cunoaștere a oamenilor și a împrejurărilor proprii Principatului, cu care ne-a obișnuit autorul: *Some Pisones in Tacitus*, *Personal Names in Annales I—VI*, *Obituaries in Tacitus*, *The Historian Servilius Nonianus*, în sfîrșit: *The Friend of Tacitus*.

Cum nu poate fi vorba să mă ocup de toate în amănunt, aș vrea să semnalez calitatea excepțională a comunicării de la Vandoeuvres: *The Senator as Historian* (reușită prezentare a trăsăturilor de căpetenie ale mentalității lui Tacit și a altor istorici romani, trecuți la îndeletniciri cărturărești după o parte din viață petrecută în Senat, pe cîmpuri de luptă sau în administrația provinciilor: cu optica, dar și cu orgoliul și cu prejudecățile grupului social din care

[1] Așteptarea aci exprimată avea să fie satisfăcută mai curînd decît ne așteptam. În momentul cînd dăm la tipar aceste rînduri, ne sosește culegerea — de care ne vom ocupa într-un volum viitor al revistei — *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, Clarendon Press, 1971.

www.cimec.ro

făceau parte), apoi interesul tot atît de mare al studiului de amănunt: *Marcus Lepidus 'Capax Imperii'*.

În acesta din urmă, pornind de la judecata atribuită lui August în *Anale* I 13, 2, după care cel puţin trei membri ai Senatului ar fi fost vrednici (şi, măcar unii, doritori) să ocupe la Roma puterea supremă („M(?) Lepidum dixerat capacem sed aspernantem, Gallum Asinium auidum et minorem, L. Arruntium non indignum et si casus daretur ausurum"), Sir Ronald discută chestiunea de a şti dacă în primul personaj din serie trebuie să recunoaştem pe *Marcus* sau pe *Manius* Lepidus. Manuscrisul *Mediceus* prezintă în acest loc lecţiunea M (= Marcus); pe temeiul unui *codex Murbacensis* astăzi dispărut, cei mai mulţi critici s-au simţit însă datori să schimbe pe M în M′ (= Manius), ceea ce făcea să treacă aprecierea favorabilă a lui Augustus asupra unui personaj diferit, dintr-o altă ramură a aceleiaşi gens Aemilia. Amîndoi sînt oameni distinşi ai timpului lor, cu bogate cariere publice, ceea ce nu face decît să sporească încurcătura; de amîndoi ar putea fi vorba nu numai în pasajul pe care l-am reprodus, dar şi într-o serie de alte locuri din *Anale*, în care confuzia creată de editori prin înlocuirea lui Marcus prin Manius a făcut ca acestuia să i se pună în seamă toate faptele de merit şi toate atitudinile măgulitoare. Era nevoie de o ascuţime deosebită şi de o familiaritate desăvîrşită cu personalul politic roman din zilele lui August şi Tiberiu pentru ca — la capătul unui examen minuţios al tuturor textelor unde apare numele vreunuia din cei doi Lepidi — Marcus să fie restabilit în drepturi şi să-şi reia locul printre candidaţii îndreptăţiţi la puterea supremă. „As has been argued, — aflăm, pînă la urmă, — eight passages in the *Annales* should be taken from the inferior 'Manius' and restored to their rightful owner; these, along bith three others where Marcus is named or alluded to (without the *praenomen*) combine to wuild up the picture of a senior statesman" (p. 39).

Ultimul studiu din volum de care mă ţin dator să spun o vorbă e şi ultimul din serie: *The Political Opinions of Tacitus*. Despre acest subiect s-au scris de-a lungul timpului zeci şi sute de încercări — în general inconcludente. Noutatea metodei învăţatului englez stă în aceea că nu se mulţumeşte să extragă din *Anale* sau *Istorii*, eventual din *Agricola* sau *Dialogul despre oratori*, un număr oarecare de pasaje socotite revelatoare pentru atitudinea lui Tacit faţă de Principat. Asemenea sondaje nu lipsesc, firesţe, din capitol, şi siguranţa cu care au fost alese şi interpretate ni se pare impresionantă. Dar atenţia autorului se îndreaptă în primul rînd asupra reconstituirii atmosferei politice şi morale a Romei în perioada dintre August şi Traian. În acest context şi ţinînd seamă de tot ce în spusele istoricului are a fi socotit fie ca un loc comun al istoriografiei romane imperiale (exaltarea perioadei glorioase care fusese Republica, a cărei amintire transfigurată stăruie în conştiinţe şi însufleţeşte pe însetaţii de *prisca uirtus*), fie ca o expresie a *artei* scriitorului mai curînd decît ca un document al *convingerilor* lui intime, se cîntăresc indiciile şi se analizează mărturiile. „The dramatic presentation of men and events — citim — discloses the author's devices and preoccupations, not his innermost sentiments. The speeches, though often a clue by their selection and emphasis, cannot safely be invoked to register his own opinions. And finally, as often and inevitably, save in the most direct and elementary forms of literary exposition, the man and the writer are not the same person" (p. 131).

Sîntem deci îndemnaţi să ne ferim a da cuvintelor o valoare absolută, să ne ferim de asemeni de a atribui lui Tacit declaraţii puse de el în gura cutărui împărat sau senator. Şi-atunci? Atunci, s-ar putea răspunde, nedecis sau prudent în exprimarea opiniilor, istoricul se fereşte să se piardă în speculaţii sau să formuleze programe. „Tacitus is elusive, and he affects the reticent manner proper to a historian" — sîntem sfătuiţi să credem. „It is rare and remarkable when he introduces a personal avowal. Few among the Romans had the strength, the honesty, or the insight to liberate themselves from obsession with the past. If it was not the Republic that caught and hampered them, it was the epoch of Caesar Augustus. Discussing

www.cimec.ro

Roman morals from the War of Actium to his own day, Tacitus, while coolly dismissing the Augustan programme of reform, traces the process of change and adds a testimony in conclusion : not all things were better in the old time'' (p. 139).

Ceea ce urmează după aceste rînduri, pe aceeaşi pagină, se aplică deopotrivă lui Tacit şi exegetului său oxonian : ,,That is a quiet and masterly understatement''.

D. M. Pippidi

G. W. BOWERSOCK, *Greek Sophists in the Roman Empire.* Oxford, Clarendon Press : Oxford University Press, 1969. X—140 p. in 16°.

Noua carte a lui G. W. Bowersock (despre *Augustus and the Greek World*, vezi darea de seamă a Alexandrei Ştefan în Studii clasice X, p. 340—342) ilustrează, pe un plan special, o preocupare întrucîtva implicită în lucrarea precedentă a autorului : renaşterea culturii greceşti în cadrul Imperiului roman timpuriu. E vorba, mai precis, de înflorirea retoricii în secolul al II-lea e.n. — ceea ce manualele numesc ,,a doua sofistică'' —, un capitol din istoria culturii antice despre care s-a scris destul de mult, dar care a fost studiat mai ales dintr-un punct de vedere tehnic-literar. Cercetări cu privire la originea socială a sofiştilor mai renumiţi, la locul lor în societatea contemporană şi la legăturile unora din ei cu împăraţii sau cu autorităţile imperiale sînt rare. Exemplul lui A. Boulanger, care încă din 1923 închina lui Aelius Aristide o teză importantă, sau al lui P. Graindor, biograf pasionat al lui Herodes Atticus şi al familiei lui, n-au găsit imitatori, ceea ce face că — şi din acest punct de vedere — lucrarea de care mă ocup are a fi socotită binevenită.

Cum sîntem lăsaţi să înţelegem, cele nouă capitole ale cărţii au fost concepute ca tot atîtea conferinţe, rostite ocazional la unele universităţi din Anglia, Canada şi Statele Unite. N-avem deci a face cu o expunere exhaustivă şi continuă, înfăţişînd fără omisiuni ansamblul problemelor ridicate de subiect, ci cu examenul avizat al unora din multele aspecte pe care le înfăţişează studiul celei de-a doua sofistici. De altă parte, n-a fost în intenţia autorului să se ocupe de toate personalităţile într-un fel sau altul legate de acest curent literar, ci numai de retorii catalogaţi în scrierea lui Philostrat, *Vieţile sofiştilor.*

Ultima împrejurare explică întrucîtva planul lucrării, care se deschide cu o privire asupra personalităţii lui Philostrat, în cadrul epocii lui, şi continuă cu alte opt capitole intitulate : *Cetăţile sofiştilor, Privilegii speciale, Sofişti şi împăraţi, Prestigiul lui Galenus, Prieteni romani ai sofiştilor, Certuri profesionale, Cercul Iuliei Domna, Alte personalităţi literare.*

Fără să intre în amănuntele spinoaselor probleme ridicate de activitatea şi cronologia celor trei Philostraţi a căror amintire stăruie în texte, B. se raliază părerii după care cel mai vîrstnic din ei ar fi nu numai autorul *Vieţilor sofiştilor*, dar şi al biografiei special consacrate lui Apollonios din Tyane. Originar din Lemnos, activitatea lui s-ar fi desfăşurat în cea mai mare parte sub Septimius Severus, chiar dacă a continuat să trăiască pînă-n zilele lui Filip Arabul. Apartenenţa lui la ceea ce s-a numit ,,cercul'' Iuliei Domna nu ridică obiecţii, chiar dacă alte aspecte ale acestui cenaclu literar şi filozofic trezesc îndreptăţitele rezerve ale autorului. În privinţa destinatarului lucrării, dedicată, cum se ştie, unui Gordian — ὁ λαμπρότατος ὕπατος —, B. înclină să creadă că e vorba de Gordian I, guvernator al Achaiei în vremea cînd Philostrat îşi scria *Vieţile*, cu multă probabilitate la Atena.

Cum se observă cu dreptate la p. 10, ,,the Second Sophistic is distinguishable and new not because it introduced a new type of person into literature and history, but rather because in the second century a type, long in existence, became so widely diffused and enjoyed

www.cimec.ro

such unprecedented authority". Justețea acestei afirmații e învederată de rapida trecere în revistă a orașelor pe drept considerate drept centre culturale prin excelență : Atena, Smyrna și Efesul. În fiecare din ele sofiștii desfășoară o activitate ale cărei ecouri depășesc limitele teritoriului respectiv, ajungînd pînă la Roma; în fiecare, un localnic ilustru se ridică prin talentul său la o glorie care se răsfrînge asupra patriei mîndre de un asemenea fiu : Herodes Atticus la Atena, Damian la Efes, Rufinus la Smyrna.

Capitolul al II-lea se ocupă, cum era firesc, de viața acestor corifei (și a altora, mai puțin cunoscuți), căutînd să fixeze, în cazul fiecăruia, locul de baștină, etapele carierei și legăturile cu orașele unde și-au petrecut viața. Informațiile sînt cele oferite de Philostrat, de propriile lor scrieri și, de la o vreme, într-o măsură tot mai mare, de inscripțiile pe care autorul le folosește cu discernămînt (în legătură cu C. Iulius Quadratus Bassus, din Pergam, consul suffect și titular al unei întregi serii de comandamente militare în prima treime a secolului al II-lea — cu multă probabilitate coborîtor al unui Iulius Quadratus trăitor în zilele lui August și înrudit cu retorul Iulius Bassus, pomenit de autorul *Suasoriilor* —, la bibliografia citată de B. e de adăugat acum importantul studiu al lui Christian Habicht din *Altertümer von Pergamon*, VIII 3, p. 43—53). În ciuda nedumeririlor care stăruie cu privire la anumite înrudiri sau la anumite etape ale carierei publice ale unuia sau altuia, e tot mai evident că oameni ca Polemon din Smyrna, Aristocles din Pergam, Marcus din Bizanț — ca să nu mai vorbim de Favorinus din Arles sau de Zeuxidamos din Hierapolis — au jucat un rol important în societatea timpului lor, contribuind la renașterea unei susținute vieți intelectuale în Orientul grec și slujind ca mijlocitori influenți între supușii răsăriteni ai Romei și autoritățile imperiale.

Sub acest raport, e deosebit de interesant capitolul al III-lea al lucrării, în care se vorbește de privilegiile uneori exorbitante cerute și obținute de unii retori celebri de la împărații cu care întreținеau legături personale. Problema e examinată și în capitolul al IV-lea, anume închinat solicitudinii arătate de principi unor reprezentanți de seamă ai intelectualității elenice din timpul lor : de la Antonius Musa și Areios din Alexandria, protejați de Augustus, pînă la cei trei fii ai lui Damian din Efes, ajunși toți — prin mila împărătească — dregători și consuli sub dinastia Severilor.

În aceeași ordine de preocupări se încadrează capitolele V—VI, consacrate, respectiv, strălucitei cariere a lui Galenus (originar din Pergam, dar stabilit la Roma ca medic al lui Marcus Aurelius și al principalelor familii din capitală) și legăturilor de prietenie întreținute de diverși retori renumiți fie cu magistrați sau promagistrați îndeplinind misiuni în provinciile răsăritene, fie cu alți membri influenți ai aristocrației romane contemporane.

Aceiași oameni, de altă parte, participînd în chip intens la luptele politice ale vremii lor și obsedați de o ascensiune pe scara socială căreia de la o vreme nu i se mai puneau stavile, nu se sfiau să polemizeze între dînșii cu îndîrjire, nedînd înapoi de la invective, nici de la calomnii. În capitolul al VII-lea, B. citează, cu titlu de exemple, cîteva din aceste „dispute profesionale" (cum le numește), înainte de a se ocupa — în capitolul al VIII-lea — de problema mult discutată de istoricii literari dacă Iulia Domna a grupat într-adevăr în jurul ei un număr oarecare de filozofi și literați — și pe cine anume. La prima întrebare, răspunsul autorului, întemeiat pe informații oferite de Philostrat și de Cassius Dio, e afirmativ. Mai greu e de ajuns la o încheiere privind componența cenaclului, în legătură cu care nu se pot face decît presupuneri incontrolabile. Nu fără dreptate G.B. se arată sceptic față de listele pe care de aproape un veac învățații și le transmit unul altuia și în care figurează toate numele mari ale vremii. După el, „mobility, geographical and social, was one of the prime features of the Second Sophistic in history. From fame and influence in great cities of the East, like Athens, Smyrna, or Ephesus, the greater Sophists passed into the Roman civil service, often by way of prestigious professorships at Athens or Rome. *They had more to do than edify an empress...*" (p. 109).

www.cimec.ro

Ultimul capitol evocă, în treacăt, figurile cîtorva „oameni de litere" ai timpului, filozofi, ca Dion din Prusa şi Lucian, sau istorici, ca Arrian şi Dion Cassius Cocceianus. Trei apendici reiau cu amănunte unele probleme abia atinse în text: personalitatea lui Secundus, „filozoful tăcut"; itinerariul călătoriei lui Polemon în tovărăşia lui Hadrian (pe baza traducerii arabe a tratatului acestui autor: *Physiognomica*); în sfîrşit, data morţii lui Fronto, consul în 143, prieten şi corespondent al lui Marcus Aurelius.

Un indice de nume proprii şi o întinsă bibliografie completează interesanta lucrare, după parcurgerea căreia cititorul nu poate să nu împărtăşească judecata întemeiată a autorului: "In an age which had a strong taste for the artificial brilliance of the sophists, the role which they had had for centuries in society and politics became conspicuous and stunning. The Graeco-Roman *oikouméne* permitted them to have international prestige; and as in the old days the rhetors had associated in official and unofficial relationships with the leaders of the Roman aristocracy, so now they are found in similar relationships with the monarchs of the Roman Empire. It could be argued without apology that the Second Sophistic has more importance in Roman History than it has in Greek Literature".

D. M. Pippidi

•

MAURICE TESTARD: *Saint Jérôme. L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain* (Collection d'Études anciennes, publiée sous le patronnage de l'Association Guillaume Budé). Paris, Les Belles Lettres, 1969, 242 p. în 16°.

„Saint Jérôme — observă autorul, în fruntea lucrării aci semnalate — est un auteur peu familier au grand public, même cultivé. Son œuvre, difficilement accessible jusqu'à une date récente, reste méconnue. L'histoire de l'art a fait plus que ses écrits, pour populariser sa figure austère et tellement originale; la peinture et la sculpture l'ont également traité comme un personnage de légende et toujours en vertu d'une intuition très juste de l'homme, sous des traits excessifs: exténué par les jeûnes ou coiffé par les baroques du chapeau cardinalice!"

Această judecată a lui Maurice Testard, cu totul întemeiată, explică, mi se pare, şi ţelul şi planul ultimei sale cărţi: popularizarea unei figuri de seamă din istoria bisericii apusene cu mijloace care se depărtează întrucîtva de căile bătute ale erudiţiei literare. În loc să închine lui Hieronym un op copios, încărcat de amănunte şi de referinţe, cum desigur nu i-ar fi fost greu s-o facă, învăţatul belgian a preferat să-i evoce figura într-o cărţulie lipsită de aparat, dar scrisă cu un condei sprinten şi străbătută de o ascuţită înţelegere a omului şi a împrejurărilor în mijlocul cărora şi-a realizat vocaţia.

Ceea ce ni se oferă, în aceste condiţii, e în primul rînd un portret moral al învăţatului şi al ascetului, cu însuşirile şi slăbiciunile lui, cu prieteniile care i-au împodobit viaţa şi cu inimiciţiile care nu i-au lipsit şi care explică o atît de mare parte din opera sa scrisă. „Luarea-aminte arătată omului — se relevă cu fineţe în Cuvîntul înainte — care e regula citirii umaniste, ne îngăduie să pătrundem adînc în intimitatea scriitorului. Hieronym încetează de a fi numai pitoresc: devine emoţionant. Povara sa de slăbiciuni nu-l despoaie de aureolă, ci-l apropie numai de marea mulţime a oamenilor. Sfinţenia nu-i stătea în fire şi dobîndirea ei n-a fost pentru el lesnicioasă; a fost nevoie, pentru a ajunge pînă la ea, de luptă şi de har".

Etapele frămîntatei cariere sînt urmărite, în cartea pe care o analizez, pînă la o vreme în ordine cronologică: după copilăria petrecută la Stridon şi anii de învăţătură la Roma,

www.cimec.ro

călătoria în Orient, care marchează începuturile unei vieți ascetice și intelectuale, apoi revenirea trecătoare în capitală, ca om de carte angajat într-un vast program de tălmăciri ale *Scripturii* și, nu mai puțin, ca dascăl spiritual al unui grup de discipoli aleși. În sfîrșit, stabilirea definitivă la Betleem — zăbavă rodnică în ctitorii de tot felul —, unde avea să-și sfîrșească zilele înainte de a fi întîlnit pacea.

Alte capitole ale lucrării au un caracter sistematic, în sensul că în ele se examinează, pe rînd, activitatea de traducător și de exeget a lui Hieronym, apoi contribuțiile lui ca istoric al propriei vremi, ca epistolograf și ca polemist. În încheiere, cercetarea poartă asupra valorii operei ca document al amurgului lumii vechi, asupra răspunderii creștinilor în căderea imperiului, schițîndu-se și o comparație între Hieronym și Augustin : „le docteur et le pasteur".

Toate aceste grave subiecte sînt, firește, abia atinse în puținele pagini pe care autorul le avea la dispoziție. N-avem deci a căuta în carte mai mult decît indicații sumare despre probleme a căror deslușire ar fi cerut mai multă luare-aminte și mai mult răgaz. Oricum, pentru o primă luare de contact cu opera și cu personalitatea unui părinte al bisericii reprezentativ în mai mult de o privință, lucrarea profesorului Testard e o bună călăuză. Interesul ei e sporit de *textele alese* care completează volumul (130 de pagini din 240, cîte numără întregul), a căror parcurgere oferă cititorului posibilitatea unei apropieri neîntîrziate de scrisul autorului cercetat. E vorba de lungi pasaje spicuite mai ales în corespondență, interesante pentru poziția lui Hieronym în cîteva probleme controversate de dogmă și de comportare, pentru informațiile istorice cuprinse în ele, dar mai ales pentru înțelegerea nemijlocită a omului și a scriitorului. În ciuda unor însușiri puțin comune și a meritelor incontestabile, omul — de ce n-am spune-o — nu-i simpatic. Cît privește scriitorul, sper să nu scandalizez pe nimeni mărturisind că-i prefer pe Seneca ori pe Tacit.

D. M. Pippidi

LLOYD W. DALY, *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*, Bruxelles, 1967, 99 p. (Collection Latomus, vol. XC.)

Închinată memoriei magistrului W. A. Oldfather, inițiatorul excelentului *Index Apuleianus* din 1934 (la care a colaborat și discipolul), cartea lui Daly tratează un subiect în aparență minor : utilizarea ordinii alfabetice în cataloage și în liste de tot felul constituie o temă importantă doar pentru bibliotecari, lexicografi, bibliografi etc. Cînd însă textele pot fi emendate sau mai bine interpretate ținînd seamă de alfabet, ne convingem că problema nu e chiar atît de lipsită de însemnătate. Iată două exemple. În *Corpus inscr. Lat.*, 2, 2477, găsim o listă de zece orașe din Spania ; primele șapte încep, la rînd, cu literele *a, b, c, e, i, l*, ultimele două cu *q* și *t* ; pe locul al optulea se citește *Aebisoc*, întrerupîndu-se șirul alfabetic : e limpede că trebuie acceptată corectura *Nebisoc*. În listele de nume ale diverselor fructe date de Macrobiu, de pildă la struguri (*Saturnalia*, 3, 20, 7), primele 22 de specii sînt în ordine alfabetică de la *aminea* pînă la *uariola*, după care urmează *lagea* : evident, nu e al 23-lea soi, ci un atribut al numelui precedent (deci *uariola lagea*). Amintesc și „dezordinea" din lexiconul lui Suidas (păstrez denumirea tradițională din motive... morfologice), unde după δ vin αι, ε, ζ, ει, η, ι, după ξ vin ο și ω, după τ vin οι și υ ; explicația e cunoscută de mult (autorul — sau autoarea — urmează p r o n u n ț i a vremii sale), dar poate mai puțini știm că a c e s t e i ordini alfabetice datorăm denumirile de *epsilon, omicron, omega* și *ypsilon*, pentru a le deosebi, adică, de omofonele învecinate. Precum se vede, o lucrare ca a lui Daly nu era superfluă.

www.cimec.ro

Studiul epuizează, în graniţe rezonabile, materialul oferit de antichitate, semnalează faptele importante din evul mediu şi se opreşte, în principiu, la apariţia tiparului.

În introducere (p. 9—14), Daly subliniază posibilitatea „alfabetizării" pentru limbile care folosesc scrierea feniciano-greco-romană (şi cele derivate din ea, ca scrierea chirilică), spre deosebire de scrierea chineză de exemplu, unde caracterele se clasifică în dicţionare etc. fie după pronunţia cuvîntului, fie după forma ideogramei sau după numărul de linii din care e alcătuită fiecare.

Originile alfabetizării (p. 15—26), folosinţa ordinii alfabetice (p. 27—84) sînt legate mai ales de erudiţia alexandrină şi de lexicografie, care începe în sec. al III-lea î.e.n. (*Papyrus Hibeh 172*, din anii 270—230), adică mult mai devreme decît se credea. E adevărat că referirile la ordinea alfabetică nu sînt prea frecvente în antichitate, dar faptele sînt destul de abundente: grecii o utilizează, în diverse domenii, începînd din acel secol. E de asemenea normal ca primele liste alfabetice să se rezume la a clasa cuvintele ţinînd seamă numai de iniţiala lor, ori de primele două litere, rareori de trei. De aceea un text ca al lui Harpocration (sec. I—II e.n., păstrat însă în manuscrise din sec. XIV-XV), în care ordinea alfabetică e cvasiabsolută, e suspect de o „rearanjare" mult ulterioară. În diferite liste din *Istoria naturală* a lui Pliniu, s-a detectat uneori ordinea alfabetului grecesc (al sursei !), de obicei numai după prima literă. Fabulele esopice sînt orînduite (în sec. I—III e.n.) după întîiul substantiv, citeodată însă şi după cuvinte nesemnificative ca ἐν, ἔχων, ὅτε. Epigramele lui Meleagru, multe piese din *Antologia Palatină*, sentenţele extrase din comediile lui Menandru şi ale lui Publilius Syrus sînt şi ele în ordine alfabetică: aranjamentul pare posterior lui Aulus Gellius.

Tot în Egiptul ptolemaic şi apoi în administraţia greco-romană a provinciei apar listele alfabetice de contribuabili: „cataloagele" acestea de un tip special le imită pe ale bibliotecii din Alexandria (începute de Calimah).

La Roma, ne putem mira că ordinea alfabetică e prezentă încă din *Asinaria* lui Plaut (865—866; cf. şi 693—694), dar succesiunea alfabetică din manuscrise a comediilor plautine se datorează, probabil, lui Varro, care le citează în acelaşi fel şi pe ale lui Naeuius (*L. L.*, 7, 107—108). Total neaşteptată e ordinea alfabetică în catalogul eroilor din *Eneida* (7, 641 sqq.; numai Messapus e deplasat), descoperită, e drept, abia în 1919 ! Merită să fie semnalată lista de cuvinte a gramaticului Phocas (GLK, 5, 410—439); după cele terminate în vocalele *a, e, o, u*, vin numele care sfîrşesc cu *al, um, en, ar, er, ir, or, ur, as, es, is, os, us, ax, ex, t*: un autentic dicţionar i n v e r s !

Alfabetizarea se intensifică necontenit în literatura greacă tîrzie (apoftegmele lui Plutarh) şi bizantină (*Gnomologium Vaticanum*, florilegiile creştine, *Basilicalele*). Epitoma *Etnicelor* lui Stephanus din Bizanţ e în ordine alfabetică absolută, dar evoluţia nu e liniară şi nici achiziţia definitivă: Photius ţine seamă numai de prima sau de primele două litere, *Etymologicum Genuinum* (tot din sec. IX) de primele trei, cu secvenţe intercalate mai tîrziu.

Glosarele şi lexicele latine medievale sînt clasate de obicei tot numai după prima literă, mai rar după două sau trei. Glosarul latino-grec numit al lui Pseudo-Philoxenus grupează cuvintele în ordinea oarecum stranie A B G (!) D E F I C (!) L etc., iar în aşa-numitele *glossae affatim* succesiunea cuvintelor e determinată de prima literă şi de prima v o c a l ă următoare, astfel că glose începînd cu *fla* şi *fra* pot preceda cuvinte începînd cu *fa*. Şi colecţiile medievale de proverbe latineşti sînt aranjate alfabetic (de obicei numai după prima literă) în rubrici alfabetizate şi ele, ca *amicitia, amor, ars* etc.

Numai în parte e ciudat faptul că în cataloagele bibliotecilor medievale nu găsim ordinea alfabetică înainte de sec. al XII-lea: cînd o bibliotecă avea doar o sută sau două sute de volume, găsirea unei anumite cărţi nu era o problemă dificilă. Nici în administraţia propriu-zisă ordinea alfabetică nu e generalizată: abia registrele financiare ale Vaticanului o vor relua, ca şi întîiul tratat de contabilitate (al lui Luca Pacioli, Veneţia, 1494).

www.cimec.ro

Într-al patrulea capitol (*The Process of Alphabetizing*, p. 85—90), Daly răspunde întrebării firești: de ce nu s-a realizat în antichitate și în evul mediu ordinea alfabetică absolută? „... such tasks of arrangement could only be carried out with the help of cards or slips such as we use for this purpose. The question may fairly be raised as to whether such an extravagant use of papyrus or parchment may reasonably be supposed to have been made, and I do not think that the question can be answered in the affirmative" (p. 86). Fișele, așa cum le folosim astăzi, apar întîia oară în *Auctorum et Materiarum Index Librorum Graecorum manu scriptorum Bibliothecae ueteris Vaticanae alphabetico ordine digestus et tribus tomis distinctus, confectus ab Illmo Dno Leone Alaccio, scriptus a Laurentio Portio eiusdem Bibliothecae Scriptore Graeco* (Allacci moare în 1669): numele autorilor și titlurile cărților au fost scrise, într-o ordine oarecare (probabil, după așezarea lor în rafturi), pe coli obișnuite, care au fost apoi tăiate în „fișe", clasate alfabetic și lipite de foile volumelor unde se păstrează și astăzi. Dar cum se proceda înainte? Se rezerva cîte o filă pentru fiecare literă a alfabetului; pe fiecare foaie erau notate cuvintele sau numele proprii etc. în ordinea în care apăreau în „text"; cînd se umplea o filă, se începea alta care, eventual, era intercalată, în momentul legării manuscrisului, la „locul" ei. De aceea în glosare etc. găsim adesea file neumplute pînă la capăt — și de aceea în majoritatea cazurilor listele vechi grupează lemele numai după prima literă.

Daly citează în epilog (p. 91—92) unul din întîile dicționare englezești, *Table Alphabetical* a lui Robert Cowdrey (1604), dar observă că încă în 1570 apăruse cel mai vechi dicționar de rime (al lui Peter Levins), de fapt un dicționar invers, care se ghidează însă după p r o n u n ț i a silabei (sau silabelor) finale. Abia în 1775 se publică primul index invers în sensul de azi al termenului (Walker, *Rhyming Dictionary*). Înaintea concluziilor (p. 93—96) și a indicelui (cam sumar) de autori și texte (p. 97—99), Daly ne semnalează o curioasă ironie a istoriei; în plină contemporaneitate, la Alexandria, leagănul antic al alfabetizării, catalogul Bibliotecii Patriarhiei (tipărit în 1945—1947) „ordonează" autorii numai după prima literă: Ἰωάννης, Ἱερόθεος, Ἰσίδωρος, Ἰγνάτιος, Ἱερώνυμος ...

★

Pe marginea acestui interesant, pînă la urmă, studiu, aș însemna cîteva ciudățenii, arătînd că nici astăzi „alfabetizarea" nu e identică la toate popoarele; mă refer, firește, doar la cele care utilizează alfabetul latin. În dicționarele spaniole, *ch* e o literă aparte (deci *chabacano* stă după *cuyo*), ca și *ñ* (deci *gañán* după *ganzúa*) și *ll* (*llaga* după *luz*). Maghiarii consideră, la fel, o literă aparte pe *cs* (deci *csáb* după *cukor*), pe *zs* (*zsák* după *zúg*). În dicționarele germane, *ä*, *ö* și *ü* sînt tratate în trei feluri: fie de-a valma cu *a*, *o* și *u*, fie așezate la sfîrșitul acestora, fie, în fine, ca și cum s-ar scrie *ae*, *oe* și *ue*; tot așa, *sch* apare cînd separat, cînd înăuntrul lui *s*; la fel *i* și *j*. Iată de ce *Bäcker* poate fi găsit între *backen* și *Backfisch* sau între *Bad* și *Bafei*; din același motiv, în excelentul *Nomenclator philologorum* (al lui F. A. Eckstein, Leipzig, Teubner, 1871), de pildă, *Mützell* stă înaintea lui *Mullach*, ca și cum am scrie *Muetzell*. Chiar și în recente dicționare latine se face distincție între *i* și *j* sau între *u* și *v*!

Dar în românește? lexicografii îl așază pe *ă* aparte, la fel pe *î* (sau *â*!), *ș*, *ț*; cataloagele de bibliotecă nu fac însă discriminare între *a*, *ă*, *â*, între *i* și *î*, *s* și *ș*, *t* și *ț* (ca să nu mai vorbesc de literele cu semne diacritice din limbile străine).

Vedem așadar că ordinea alfabetică rămîne încă o problemă, la aproape trei milenii de cînd grecii au c r e a t alfabetul, lăsîndu-ne poate cel mai frumos dar, ... în ciuda inspiratelor pagini ale lui Anatole France din *Le jardin d'Épicure*.

Traian Costa

www.cimec.ro

PAUL PETIT, *Le premier siècle de notre ère*, collection U_2, Paris, Armand Collin, 1968, 317 p.

Într-o colecție foarte utilă, și anume în seria de istorie antică, Paul Petit, tînărul profesor de la Universitatea din Grenoble, ne oferă o nouă lucrare deosebit de prețioasă. După o scurtă prezentare a epocii (62 p.), urmează o culegere de 230 de pagini de texte și documente revelatoare traduse în limba franceză și apoi anexe, note biobibliografice și o bibliografie selectivă.

Prezentarea introductivă schițează un istoric al secolului I e.n. pe patru capitole: Tiberiu (14—37), Iulio-Claudienii (37—68), Războiul civil (iunie 68-decembrie 69) și Flavienii (69—96). În interiorul fiecărui capitol, autorul tratează condensat problemele economice, social-politice și implicațiile ideologice. În schimb, culegerea de texte și documente se structurează în funcție de „o dispoziție analitică", și anume pe șase capitole: Armata și pacea romană, Împărații secolului I, Principatul în secolul I, Viața economică, Viața socială în secolul I, Aspecte ale civilizației. Diverse subcapitole sînt intitulate Cultul imperial, Viața municipală, Administrația Egiptului, Educație și cultură etc. Textele și documentele apar numerotate, precedate îndeobște de foarte scurte introduceri și însoțite de cîteva note explicative.

Profesorul Paul Petit subliniază de la început interesul său pentru structura de profunzime a fenomenelor abordate, interes care exclude explicarea lor prin caracterele împăraților: « ni la débauche ni la cruauté n'ont valeur explicative en histoire, même si elles sont prouvées. Ce qui importe ici, c'est qu'entre Auguste et Trajan cent années ont passé, d'évolution et de transformations profondes et c'est ce qu'il fallait montrer avant tout, afin que chaque document puisse aisément être replacé dans son exacte perspective » (p. 9). Aceste criterii guvernează atît prezentarea introductivă, cît și culegerea de surse. Astfel, Paul Petit reia și continuă cu strălucire metodele și principiile utilizate în cartea sa anterioară *La paix romaine*.

În prezentarea intenționat succintă, autorul nu urmărește proliferarea de noi interpretări ale faptelor istorice. Dar cu o sagacitate admirabilă, cu un spirit de sinteză remarcabil, profesorul Petit rezumă tocmai aspectele esențiale ale evoluției istorice și fructele principale ale exegezei moderne. Astfel, din complexa caracterizare a programului augusteic, cercetătorul francez reține dezvoltarea unei ideologii mai prudente decît cea a lui Caesar, dar care tinde să concentreze în jurul omului providențial, al principelui, pe toți locuitorii imperiului, ilustrînd aspectul soteriologic al principatului (p. 12). Pe de altă parte, în prezentarea introductivă abundă observațiile de maximă acuitate. În prelungirea aserțiunilor inițiale, profesorul Petit remarcă: « il est excessif de considérer sans plus Caligula comme un épileptique, Claude comme un débile mental et Néron comme un dégénéré ciclothymique; et de toute façon, cela ne résoudrait pas les problèmes de leur époque » (p. 20). Foarte prețioasă ni se pare notația că societatea neroniană apare ca atare încă în timpul domniei lui Claudiu (p. 40). La fel de judicioase ni se par observațiile că diminuarea recrutării italicilor în legiuni se datorește intenției de a conserva peninsulei forțele de producție atinse de un proces regresiv (p. 56) și că elitele Italiei ajung la putere sub Flavieni, tocmai cînd străvechea Ausonie pierduse preponderența economică (p. 57). Desigur, unele aspecte importante ale realităților sociale sînt mai puțin sau chiar aproape de loc evocate, într-o introducere constrînsă de rigorile colecției la dimensiuni reduse. De asemenea pot fi puse la îndoială unele afirmații, cum ar fi cele referitoare la aspectul italic și popular al politicii lui Nero, îndeobște exagerat de mai mulți cercetători. Dar, repetăm, în ansamblu introducerea profesorului Petit constituie un model de expunere sintetică, redactată într-un stil strălucitor.

Deosebit de remarcabilă ni se pare și culegerea de izvoare. După știința noastră, ea este prima selecție de surse privitoare la secolul I e.n., care să fie în același timp accesibilă unui cerc mai larg de cititori și să ne apară ca foarte serios structurată. Textele literare selecționate ilustrează tocmai aspectele cele mai interesante ale istoriei secolului I e.n. Ținînd să ofere o imagine nuanțată a epocii, profesorul Petit alege adesea texte care atestă optici diferite

www.cimec.ro

asupra aceluiași fenomen sau personaj. Astfel se juxtapun imaginile opuse ale personalității lui Tiberiu, alcătuite de Velleius Paterculus și Tacit (p. 92—93).

Sînt de asemenea reproduse inscripții și papiri celebri. Autorul cărții traduce vestita și mult controversata tabulă descoperită la Heba în 1947 (p. 145—148), faimoasa tabulă claudiană de la Lyon (p. 151—153) și diferite inscripții care ilustrează carierele senatoriale și ecvestre. Această culegere, atît de judicios întocmită, este redactată într-o limbă clară, elegantă, fermecătoare.

Profesorul Petit se străduiește să trimită la o bibliografie variată, cuprinzătoare, care include lucrări publicate în țările socialiste.

Eugen Cizek

GIOVANNI LILLIU, *La civiltà dei sardi dal neolitico all'età dei nuraghi*, Torino, Edizioni RAI, 1967, [X] + 406 [—408] p. + LII planșe, 73 ilustrații. (Colecția „Letterature e civiltà", XIV; ediția a doua revăzută și adăugită, cu o prefață de Antonio Segni.)

Cunoscut prin numeroase lucrări mai ales în domeniul preistoriei sarde, asupra cronologiei, arhitecturii și sculpturii nuragice, a religiei sarde, a influenței pirenaice în Sardinia din prima vîrstă a bronzului, prin vastele săpături arheologice dintre 1951—1956 în complexul nuragic de la Su Nuraxi — Barùmini, ca și prin multe studii și articole de arheologie și epigrafie sardă din perioada romană, Giovanni Lilliu, urmaș al unor mari figuri din cercetarea istoriei insulare, ca G. Spano, E. Pais și A. Taramelli, era cel mai indicat să alcătuiască această operă de sinteză.

Autorul unei asemenea lucrări e dator să îmbrățișeze o perioadă foarte îndelungată, începînd din mileniul al treilea î.e.n. (dacă nu și mai devreme!) și ajungînd pînă în anul 238 î.e.n., cînd romanii au pus pentru întîia dată piciorul pe insulă.

În linii mari, fazele civilizației sarde (preromane) s-au succedat astfel:

Vîrsta prenuragică — neoliticul, pînă în jurul anului 2000;
— calcoliticul, între 2000 și 1800;
— bronzul vechi, între 1800 și 1500;

vîrsta nuragică, împărțită în:
— nuragicul arhaic: bronzul mediu, între 1500 și 1200;
bronzul recent, între 1200 și sec. X;
— nuragicul mediu (prima perioadă a fierului), cu subfazele:
inferioară, în secolele X și IX;
superioară, în secolele VIII-VI;
— nuragicul recent, din sec. IV pînă la 238 î.e.n.

(Evident, data 238 e pur convențională; totuși, cucerirea romană grăbește procesul de integrare a populațiilor de aici în orbita istoriei civilizației clasice și „pose termine alla civiltà relativa se non altro nell'aspetto materiale perché lo sfondo morale, in certi recessi isolani, si fa sentire ancor oggi"; p. 14.)

Pentru fiecare fază, autorul studiază monumentele și aspectele caracteristice de civilizație pe care ni le oferă cu generozitate acest continent aparte. Vremea prenuragică (neolitică) e ilustrată de ceramica imprimată „în rogojină" de la Puistèris și Conca Illònis sau de adăpostul de la Monte Incappiddàtu. Calcoliticul ni se relevă în circurile megalitice (*Li muri*, Arzachena), în cultura de tip urban (învecinată însă cu o economie agricolă rudimentară) de

www.cimec.ro

la San Michele şi, trecînd spre perioada bronzului, în cultura vaselor campaniforme (de origine iberică, dar „assorbita e transformata in senso locale"; p. 85).

În prima vîrstă a bronzului, se poate deja vorbi de arhitectură funerară (morminte de structură megalitică şi grotele artificiale, numite *domus de janas*) şi religioasă, de artă naturalistică (statueta de bazalt botezată *la Veneretta*, calipigă, de la Macomèr; aci, Lilliu face o comparaţie cu cultura Ariuşd — Cucuteni din ţara noastră) şi abstractă (graffiti prezentînd figuri umane schematizate la maximum). Autorul adaugă cîteva pagini închinate religiei şi moravurilor societăţii prenuragice, precum şi o descriere antropometrică a circa 80 de schelete (dolihocefali cu mare capacitate craniană, statură mai degrabă mică; din faza campaniformă datează însă şi o minoritate de brahicefali armenoizi!); în ce priveşte limba, rămîn tulburătoare unele analogii cu basca (nume de animale, plante şi toponime, dar şi elemente formative).

Cea mai caracteristică perioadă a civilizaţiei sarde a fost numită nuragică (vezi mai departe explicaţia termenului). Faza ei arhaică ne este cel mai bine cunoscută prin cultura de la Bunnànnaro (cu podoabe de bronz, ceramică nedecorată şi rigidă, cu morminte „colective"), cea de la Monte Claro (în sudul insulei: vase sepulcrale cu rămăşiţe de moluşte) şi, colateral, cea „gallureză", caracterizată de nuraghi cu *tholos* (la Albùcciu di Arzachena cu coridor şi *tholos*; a putut fi datat, cu C 14, la 1220 ± 250 î.e.n.). Vestigiile se înmulţesc în nuragicul mediu: topoare cu două tăişuri, vîrfuri de lance, săbii, obiecte de podoabă; vasele, în formă de pară, capătă o bogată şi frumoasă decoraţie geometrică; pe lîngă nuraghi, se grupează circa o sută de sate, unele agricole, altele păstoreşti. A doua vîrstă a fierului (sau nuragicul recent) reprezintă decadenţa şi sfîrşitul civilizaţiei nuraghi-lor.

Întreagă această perioadă nuragică (de circa treisprezece veacuri), al cărei apogeu coincide cu primele secole ale mileniului I î.e.n., stă — nu numai în denumire! — sub semnul nuraghi-lor. „Dire architettura militare e dire *nuraghi* è la stessa cosa. E dire nuraghi e dire Sardegna è anche, entro certi limiti, la stessa cosa" (p. 288). Numele, preindo-european, înseamnă „construcţie cavă", fiind redat cu θόλος de greci şi cu *castra* de romani. Astăzi sînt vreo şapte mii (mai numeroşi în partea de nord-vest; în unele zone, cîte unul pe kilometru pătrat), ridicaţi mai ales pe culmi, din blocuri „ciclopice" fără ciment, înalţi de obicei de peste douăzeci de metri, cu zidurile groase uneori de trei metri şi jumătate, cu camera centrală avînd un diametru de vreo patru metri. Existau încă din sec. al IX-lea nuraghi trilobaţi şi cvadrilobaţi, iar mai tîrziu pentalobaţi, înconjuraţi de un zid de apărare înalt cîteodată de zece metri şi avînd, la rîndul său, mai multe turnuri de observaţie şi de apărare. Fotografiat din avion, un complex nuragic, de exemplu cel de la Su Nuraxi — Barùmini (a cărui dezvelire se datorează mai ales lui G. Lilliu însuşi), arată ca un „castel" în formă de paralelogram cu patru bastioane rotunde în colţuri, înconjurat de un zid heptagonal cu bastioane proprii, mai mici; la poalele dealului, se văd cîteva zeci de case circulare (avînd pînă la opt încăperi, dar de regulă numai şase sau şapte) înşirîndu-se în uliţe strîmte şi întortocheate care sfîrşesc într-o *agora*. Edificiul principal, propriu-zisul nuraghe, are raporturi de natură arhitectonică atît cu Corsica şi Balearele, cît şi cu Orientul mediteranean, Peloponesul, Creta etc. (Într-un nuraghe de la S. Antioco di Bisàrcio s-a găsit un lingou de aramă de proveniență egeeană, purtînd un semn din „alfabetul minoic": p. 181 şi planşa XXXVIII, la p. 265.)

Nu mai puţin interesantă e, în această vreme, arhitectura funerară (morminte megalitice de la dolmene pînă la „tombe di giganti") şi cea religioasă (templele cu puţ şi, mai rar, cu megaron). Arta e reprezentată mai ales prin statuete de bronz, de oameni şi animale, de obiecte rituale. Religia e dominată de figura lui *Sardus Pater*, cunoscut din tradiţia literară greco-romană. Cultul morţilor e legat de religia animistă, al zeilor de cea naturalistă, prezentă pînă astăzi în folclorul insular. Societatea matriarhală din prima vîrstă a metalelor e în declin; cea nuragică e patriarhală, organizată în triburi, clanuri şi familii, condusă din nuraghi de regi-păstori, apărată de militari şi hrănită de plebe. Triburile (numite *ciuitates* de romani) pot fi comparate cu cantoanele elveţiene, fără să se mai poată vorbi (ca la sfîrşitul veacului

www.cimec.ro

trecut) de o „confederație" a lor: Sardinia nuragică era divizată — și această diviziune persistă în parte pînă astăzi, cînd civilizația europeană a cîmpiei se învecinează cu civilizația preistorică a zonelor muntoase...

Giovanni Lilliu își încheie volumul cu o schiță a istoriografiei sarde, din 1550 pînă în 1966, cu o bogată bibliografie sistematică, pe capitole; scurtul paragraf de „muzeografie" e urmat de indici: planșe, hărți și desene, sursele ilustrațiilor și un indice de nume.

Cartea-album e un adevărat model de severitate științifică îmbinată armonios cu atractivitatea stilului și nu mai puțin a realizării grafice.

Traian Costa

FANULA PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (*Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*) [Les tribus indigènes de l'intérieur balkanique à l'époque préromaine]. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, Knjiga XXX. Centar za Balkanološka ispitivanija, knjiga 1. Urednik A. Benac. Sarajevo, 1969, 497 p., in 8°.

Cuprins: Uvod [prefață], p. 5—10. (I) Tribali 11—68. (II) Autarijati 69—100. (III) Dardanci 101—208. (IV) Skordisci 209—298. (V) Moesi 299—333. (VI) Političko uredenije, društveni i ekonomski odnosi srednjobalkanskih plemena 334—372. (VII) Običaji i verovanja srednjobalkanskih plemena 373—394. Zaključak [concluzii] 395—398. Rezumat francez 399—406. Izvori 409—471. Bibliografija 472—484. Registar 485—497.

În această masivă monografie istorico-epigrafică și arheologică a cunoscutei cercetătoare macedonene F. Papazoglu (prof. de istorie antică la Universitatea din Belgrad) este ales — într-un mod original — drept obiect de studiu numai un grup de cinci dintre populațiile antice mai remarcabile ale zonei „internbalcanice", locuind în teritoriul ce corespunde aproximativ actualei Bosnia de nord, Serbia, nord-vestul Bulgariei pînă la linia Dunării. Unele triburi sînt de origine etno-lingvistică iliră (autariati, dardani?), altele tracică (triballi, moesi) și celtică (scordisci); ele au jucat un rol istoric mai de seamă în ultimele veacuri și decenii pînă la expansiunea romană în spațiul din dreapta Dunării inferioare. Deci criteriile la alegerea „triburilor internbalcanice" par să fi fost de natură pur topografică, teritorială, oferindu-se o istorie amplă a teritoriului respectiv, bazată pe documentare temeinică, într-o expunere vastă, poate exagerat de largă a tuturor știrilor istorice, literare și epigrafice, grupate și interpretate cu măiestrie, încadrate în bibliografia europeană și iugoslavă. Cu toată larga orientare și documentarea amplă, scăpările, erorile și confuziile apar destul de multe, explicabile poate mai mult prin lipsa unei organizări a muncii de revizie și control final pentru ansamblul textului imprimat. Destinată mai ales uzului „intern" prin expunerea într-o limbă mai greu accesibilă în afară, lucrarea aduce, pe lîngă tratarea fundamentală a problemelor privind zona „internbalcanică" în perioada preromană, și cîteva noutăți documentare epigrafice din publicații locale ori în muzee (materiale inedite) care nu erau tocmai ușor de găsit pentru toți cercetătorii. Analiza critică ce urmează nu se limitează la prezentarea structurii și rezumarea ori reproducerea amplelor expuneri privind triburile balcanice studiate, ci va căuta (natural, în cadrul spațiului disponibil) să releve în egală măsură unele nepotriviri și scăpări, ca și cîteva lipsuri structurale (în bibliografie, indice etc.); observațiile sînt prezentate în ordinea capitolelor și paginilor monografiei, unele grupate după natura lor.

www.cimec.ro

(I) Triballii apar în frunte, ca cel mai vechi „popor internbalcanic" cunoscut în documentarea istorică; raporturile cu odrysii, atacul asupra oraşului Abdera; epoca lui Filip II, campania lui Alexandru cel Mare la Dunăre, raporturile cu Macedonia; migraţiile şi slăbirea triballilor în lupte cu scordiscii şi cu geţii; teritoriul şi originea etnică. Din acest capitol (ca de altfel la toate celelalte) sînt relevate numai lacunele mai de seamă (trecînd peste „mărunţişuri" ca Iust. scris „lust" p. 106,107; Iul. scris „lul" p. 235; frecventa scriere „Reallexicon" p. 57, 59 etc. german în loc de „Reallexikon"; abrevieri cu puncte „F.O.A." ori fără „FOA" etc.). Pag. 17 „Dem." şi „Demosth." P. 31 elementul toponimic trac *-para* „sat, localitate" era derivat cu forţa din ... *bora* (adevărată mistificare filologică [V. Georgiev]), care nu merita nici măcar să fie citată, cită vreme etimologia indo-europeană este clară şi dată mai demult **(s)per-* „căprior de acoperiş; a lega şi închide o construcţie" (*Limba tracodacilor*, 1959, p. 73); toponimul *Longinopara* (inscr. latină în Bulgaria) însemnînd evident „oraşul (satul, tîrgul lui) Longinus" (un fel de românesc „Longineşti, Lungulesti") nu poate avea nimic a face cu hidronimul tracic *Lyginos* (repetat la p. 63). —57—58 etnonimul *Triballi* este evident din radical **treb-* (nu decupat în **tri-ball-*, falsă analiză), cum a arătat N. Jokl (1929), orice discuţie (cu citate şi „păreri" divergente: antroponime compuse cu elementul *-balos* ca *Decebalos*, *Vastobalos* acesta iranian nu tracic; repetate la p. 65) este curată risipă de timp. —59 pentru rîul *Oescus* (Iskăr) se repetă soluţia artificioasă, ireală cu irlandez *usce*, *uisce* „apă", i.-e. **ud(e)s-kjo* sau **wis-ko-s*, v. ind. *visa-m* „apă" etc. (Dečev, Georgiev); în realitate numele tracic al rîului din Bulgaria derivă din baza i.-e. **ois-k-* „curs (rapid) de apă", cum s-a arătat în Godişnik Muz. Plovdiv, 1954, p. 195—198, *Limba tr.-dac.*, p. 72.—62 „Buteridava pak poznata je (vidi Detschew, 84) iz jednog natpisa u kome stoji: *inter [?B]essi Ampudi [vil]lam et vicano[s] B[?u]teridavenses* (Histria, 4, 196, 633, nr. 30)"; dar atare veche lectură greşită (CIL, III, 14447; Pârvan, Histria, IV, 1916, 633, nr. 30) a fost rectificată: *inter [M]essiam Pude[ntil]lam et vicanos Buteridavenses* (SCIV, VI, 1955, p. 75—84).

(II) Autariatae: situaţia, structura, migraţia lor spre est, numele etnic şi alte elemente din informaţiile istorico-literare antice (iarăşi cam prolix): la p. 83, 99, pentru explicarea etnonimului se repetă pseudo-„etimologia" perimată cu decuparea *Au-tar-* în legătură cu rîul *Tara*, din Bosnia; dar s-a arătat încă din a. 1896 (P. Kretschmer) că *Autariatae* este în loc de *Audariat-* (*Audata*, *Audoleon* ş. a. iliro-macedonene; Cercetări de lingvistică, Cluj, VII, 1962, p. 177—179); la p. 94 se citează „BCH, 24 (1910)", iar la p. 124 „BCH, 34 (1910)", dintre care a doua este reală.

(III) Dardani este cel mai voluminos capitol, potrivit cu dimensiunile, vigoarea şi importanţa tribului în curs de mai multe veacuri ale antichităţii: etapele istoriei politice, relaţiile lor cu Macedonia, marea invazie celtică, raporturile cu Antigonizii aliaţi ai romanilor contra Macedoniei; bastarnii în Dardania; Roma şi Macedonia; teritoriul, originea etnică; toponimia, antroponimia Dardaniei. Observaţii şi rectificări: p. 141 „RE III (1893)" este 1898. —150 „M. Ucenteus" e de citit „M(arcus) U(lpius) Genteus" (Gentius?).—169 *Longarus* (var. tracică *Langaros* la agriani) vine din i.-e. **long^{u}h-* „sprinten, iute", fără a fi înrudit (ci avînd numai asemănare fortuită) cu lat. *longus*, căci acesta vine din i.-e. **dlong-*, rad. **del-*, care în tracică a dat *Dolonci* (etnonim). — 172—182 listă alfabetică de antroponime din zona dardanică a Moesiei Superior (Scupi, Mitroviţa, Pristina etc., Naissus), numeroase ilirice, dar nu puţine trace, cîteva romane, greceşti; amestecul numelor ilire cu cele trace (relevate încă de Mateescu, 1926) poate fi un indiciu asupra amestecului celor două elemente etnice în compoziţia populaţiei „dardanice" în perioada romană şi poate în cea elenistică. — 172 şi 180 numele *Aeliae Romnae* (pentru care se compară tracic *Roim-*, *Roima-*, *Rome-*) ar putea să fie *Ael. Rom(a)nae* (M + A ori A + N ligatură). — 174 „*Celsus* poate biti i tračko i ilirsko ime" nu este nici una, nici alta, fiind roman curat, purtat eventual şi de traci şi de ilirl. — 175 „CIL III 155 Cocaius" este de fapt CIL III 14565 P. Aelius Cocaius. — 182 *Tutula Breuci f. Azala* este din CIL, XVI 49, iar „Šulca Zur Geschichte der latein. Eigennamen" este Schulze;

www.cimec.ro

Zur Geschichte lateinischer Eigennamen; *Tzitzis* CIL III 1682 pare a fi tracic (după Mateescu, AIIN, III, p. 482). — Emendarea numelui iliric la p. 180 „Scerulaedus" din Spomenik (Belgrad), LXXI, nr. 252 (= CIL III 8242) nu e clară, căci pe piatră (fotogramă destul de bună) pare a fi mai curînd SCERVIAEDVS cum au citit toți pînă acum; pentru modificarea lecturii tradiționale de către F.P. în „Scerulaedus" nu se dă nici o explicație. O reexaminare comparativă a materialului antroponimic „dardano-roman" ar fi necesară. La p. 190—193 toponimia Dardaniei, tabel alfabetic (în nota 297 se dau niște abrevieri T = Tomaschek, M. = Mayer, K = Krahe, D = Detschew, ce nu sînt aplicate în text, numai la margine în colț); — 190 și 194 *vicus Cavadinus* e considerat ca derivînd fie din *Cavii* + sufix *-ad, inus*, fie din *Dinion*, dar *Carbrinus* nu este din antroponim *Car-bris* (cf. *Bio-bris, Kar-denthes*), căci numele proprii nu se alcătuiesc din asemenea „bucăți", iar *Cavadinus* este din tema iliră *Cavad-* și sufix roman *-inus*, la fel ca și *Carbrinus* vicus pentru care s-a amintit „castelul" *Carberos* în Tracia (Procopiu, relevat de Mateescu în 1923). — 191 o dată „Amm. Marc." apoi „Ammian. Marc.", ambele clare și bune, dar era de preferat uniformizarea lor. Despre *Mediana* lîngă Naissus (patria natală a împăratului Constantinus I), bibliografia arheologică sîrbească e citată în ActaMN, II 1965, p. 301, și la Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, p. 91.—193, „prema trapkom *-dava* « grad »", dar *dava* nu era „grad (cetate)", ci mai curînd „trg" ori „selo (sat)"; în centrul aceleiași pagini „v. napred str. —, nap. 214", F. P. a uitat după paginare să intercaleze (ca ceva mai jos) „str. 154, napom. 214".—194, nota 298 o eroare semnificativă: „u Brambahovoj zbirci natpisa is rajnske oblasti nalazi se i natpis iz Mogontiacum-a (Brambach, Inscr. rhen. 1077), u kome se pominje vojnik VII legije roden u dardanskoj oblasti *Scrina* (etc.); moguće je da je posredi pogrešno citanje SCRINA umesto SCUPINA", dar „citania" corectă a aceleiași inscripții (din G. Brambach *Corpus inscriptionum Rhenanarum*, Elberfeld, 1867, publicație pe care azi nu o mai citează nimeni) reluate a fost dată în a. 1905, CIL, XIII 6823 „re[gio]ne Scupi n[at(ione)] Da[r]dan-[us; rus] me genuit, tenuit G[erma]nia colonum co[ndit]". — 195—199 toponime în Dardania, din sec. VI la Procopius (*De aedificiis*) cuprinde unele erori (*Dardapara* interpretat greșit după alții ca „Birnbaummarkt"; *Drullos* ar fi „prema Holderu, keltsko", dar există *vicus Trullensis* în Tracia, CIL, III 14409, 14414, 3; AIIN, III p. 457 ș.a.), numeroase rectificări — ce nu pot fi făcute aici — se impun; lipsește articolul *Toponimicele din Peninsula Balcanică în 'De aedificiis'* apărut în Studii și cercetări lingvistice (București), XIII, 1962, p. 393—400 (= Revue de Linguistique, București, VIII, 1963, p. 123—132), cu bibliografie mai amplă, la care se adaugă acum monografia lui V. Beșevliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „de aedificiis"*, Amsterdam, 1970, 160 p. — 200 „Agatije (ed. Bonn., p. 324)" putea fi citată ediția din *Historici Graeci Minores* cunoscut de F. P. (p. 469). — 201 este repetată vechea tîlcuire falsă a etnonimului *Dardani* prin albanez *dardhë* „kruška", i.-e. **g'horda*; se menționează însă și cea mai recentă și verosimilă din i.-e. **dher-*, **dher-dh-*; dar nu trebuie amestecat aici teonimul tracic *Darzala*, bază i.-e. **dher-(e)g'(h)-*. — 202—208 materialul arheologic al Dardaniei (fără nici un fel de ilustrare grafică ori fotografică ce sînt absolut indispensabile pentru asemenea materiale); de relevat și piese ceramice tipic daco-getice în valea Moravei (p. 204).

(IV) S c o r d i s c i au parte la fel de o largă narațiune, poate exagerat de extinsă privind pe celții la Dunărea de mijloc și în Moesia Superior; scordiscii în planurile antiromane ale lui Filip V; cimbri; scordiscii în Macedonia; campaniile romane etc. Cîteva observații: p. 223 „Mühlenhoff" este Müllenhoff (p. 492).—257, nota 193 „napred, str. 050" este un citat (trimitere), la ce?—265, 270 „ilirsko ime *Terso Preconis f.*" nu este iliric, ci celtic (cum s-a recunoscut mai demult).—266 „la provinzia" italienește este provincia. — 280 harta cu „položaj Skordiska, Tauriska, Boja i susednih plemena u Sremu i Slavoniji", între Maezaci și Daesidiates se citește „Agriani", dar acest clan tracic se afla mult mai la est, cu vreo 300 km în

www.cimec.ro

Bulgaria. Harta cu „Zemlja Skordiska" după p. 282 are la Požega „MUN MAN" : eroare grafică în loc de MVN MAL. — 285 „prema karti *K. Kiepert*" corect este H. Kiepert, ca și „Móczy" (p. 258, 288) în loc de Mócsy, evidente erori tipografice.

(V) M œ s i și Mysoi din Asia, etimologia numelui, relațiile între moesi și geto-daci; campania lui Marcus Licinius Crassus și supunerea moesilor. — 301 „Eratosen" este Eratosten, 305 „1G" este IG, tot erori tipografice; dar tîlcuirea etnonimului „Mysoi" (p. 309) în legătură cu lat. *fagus* etc. nu are nici o valoare; la baza lui *Moesi/Mysoi* stă vreo rădăcină i.-e. **mei-* sau **meu-s/k'* — neidentificată încă. — 325 „B. Kacarov" este marele istoric și arheolog bulgar G. I. Kazarov.

(VI) Analizează instituțiile politice, economia și structura socială, de la trib la trib, la cele cinci grupe de populații — lucruri destul de bine cunoscute anterior, dar prezentate grupat și sistematizat aici. 344 „Blünner" este Blümner. — 349 „Nicol. Damacs." este Damasc. — 354 R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein-und Donaulande* (1908) era necesară citarea dacă nu și utilizarea ediției II (1968), apărută la Graz sub îngrijirea lui K. Castelin; pentru numismatica geto-dacică sînt ignorate și necitate multe lucrări din ultimii ani, ca de exemplu (spre a menționa numai pe cele mai recente): Studii și cercetări de numismatică, IV 1968, p. 470—474; ActaMN, V 1968, p. 33—48, VI 1969, p. 69—88 (I. Winkler; cu bibliografia anterioară).

(VII) Datini și practici religioase. — 373 „Kossina" este Kossinna. — 379 „L. Zieher" este L. Ziehen (p. 484).—383 cele scrise despre religia geto-dacilor și „Zalmoxis" nu pot avea nici o valoare cîtă vreme F. P. nu știe că zeul getic se numea în realitate *Zamolxis* (cf. slav *zemlja* „țară, pămînt" etc.; — „Zalmoxis" este o formă coruptă în manuscrise încă din antichitate), fiind simbolul, personificarea pămîntului în sistemul religios al geto-dacilor de esență htoniană, tracică și indo-europeană (cf. AISC, V 1949, p. 84—102; RE, Supplem. IX A (1967), col. 2303—2305).

Rezumatul francez (p. 399—405) este clar, corect, foarte bine venit pentru cititorii externi care nu înțeleg limba sîrbească; dar are și unele inadvertențe cu stîngăcii de formulare: p. 400 „les chapitres suivants"; 402 „le Halstatt" se scrie cu doi *l*: Hallstatt; 403 „les Mèses" ar fi fost mai corect a fi numiți în franțuzește Moesi sau Mésiens, „Mèses" fiind insolit; „mœurs" este cu silaba diftong ce nu se poate diviza în două rînduri ca „mo-eurs"; 404 „l'inflitration" este infiltration; 405 „c'est une organique de l'ouvrage" trebuie citit „une partie organique de l'ouvrage" — toate acestea din urmă mai curînd erori poligrafice.

I z v o r i (p. 409—463) este o excelentă, amplă, confortabilă „antologie" de texte grecești și latine, avînd unele explicații și note critice; grupate și numerotate în cinci secțiuni după popoarele (triburi) studiate T(riballi) 1—88, A(utariatae) 1—26, D(ardani) 1—108, S(cordisci) 1—53, M(oesi) 1—55, ca atare sînt citate în text, iar după fiecare „izvor" se indică pagina unde este utilizat. Mai simplă și ușor de urmărit ar fi fost o numerotare unitară, continuă de la 1—230 intitulate „testimonia" sau „izvori", fără ethnia-„naționalitate" T, A, D, S, M. De remarcat precizia cu care sînt redate și imprimate aici textele grecești (litere, accente etc.), ca și în general la toate citatele de texte antice, grija avută la corectură; totuși unele amănunte lasă de dorit, ca p. 416, T 42 (Iust.) „armaveran fugtatisque" este *armaverant fugatisque Getarum Triballorumque copiis*; 418, T 61 CIL, V 1838 este = ILS 1349 cum apare citat la p. 332, unde însă nu se trimite la „T 61" ca alteori (p. 53); 438, D 70 „accerimi" este *acerrimi*; 461, M 35 „ad bellumv entum est" pentru *ad bellum ventum est* eroare tipografică, ce nu trebuie (ca și altele, p. 462, M 41 Δακικοῦ în loc de Διακοῦ) să surprindă pe cititor la atîta mulțime de citate, dacă chiar nume sîrbești nu sînt imprimate corect (ca „Miroslave Mirkovnć" p. 179, în loc de Mirković, ori „natpsiu" p. 283, în loc de *natpisu*).

B i b l i o g r a f i j a amplă (p. 472—484), dovadă a unei largi orientări și informări, prezintă totuși unele goluri, erori de amănunt la abrevieri („skracenice", p. 472—3); de ex.

www.cimec.ro

„Arch. Jug." = Archaeologia Jugoslavica, pe coperta revistei belgradense însă este „Archaeologia Iugoslavica" (adică latinește), deci trebuie scrisă astfel, nu schimbată. Lipsesc din repertoriu unele „sigle" utilizate în text, din care numai cîteva ce nu pot fi „ghicite" imediat de toată lumea: CIG (p. 227, 305) Corpus Inscriptionum Graecarum; „Eph. Dac." (p. 472) este citat și „Eph. Dacor.", dar și greșit „Eph. Darcorom." (p. 168); GMKiM apare și ca „Glasnik KiM" (p. 158); IGRR citat de vreo cinci ori (p. 171, 201, 257) este Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes (R. Cagnat, Paris); „MG" la p. 191 este Monumenta Germaniae Historica; „Mommsen R. G." (p. 321, 333) apare citat și în formă mai explicită „Röm. Gesch." (p. 137, 225, 232, 244), iar la urmă integral „Römische Geschichte" (p. 477); REA (p. 387, 483) este Revue des études anciennes (Bordeaux); SHA (p. 103) este Scriptores Historiae Augustae; în lista de abrevieri este „Spomenik" (p. 473), dar în text apare abreviat ca „Spom" (p. 150, 158, 172—182 etc.); p. 477 „RE XIV (1923)" este 1928; „WM" (p. 193, 360) nu poate fi diferit de WMBH; „REB = Revue des études balkaniques" se numea Revue Internationale des études balkaniques. La bibliografia specială a capitolelor, p. 474, „Russu, I. I., *Limba traco-dacilor*, București 1959" a apărut și în ediția II (1967), trad. germ. 1969 (mult amplificate față de ed. I); 478 „Ertesitö 2, 1962, 147 sqq." este Archaeolog. Értesítő, 89 (1962), p. 147—157; 480 „RE XII" este RE XXII; 481 „Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, 1953", data apariției este 1958 (cum e citat la p. 372), iar ed. II 1967; 483 „Rohde, E., Psyche ... Tübingen, 1925" este o reeditare, cartea a apărut inițial la 1891—1894.

Indicele general (Registar, p. 485—497) pare destul de amplu, dar cu multe neajunsuri, lacune, crori (probabil din cauză că a fost întocmit de altcineva, care nu cunoștea chiar bine materia cărții, fără a fi controlat temeinic, exhaustiv de către F. P.). Nu pot fi relevate aici toate lipsurile (ar însemna repetarea muncii de întocmire a indicelui); cîteva exemple luate la întîmplare arată caracterul de improvizație: p. 486 „CASABONUS" este Casaubonus; 488 lipsește Drobnjaković (citat la p. 367); „FREZER, Dz. 377, 387" apare și la p. 389, dar grafia este inadmisibilă, trebuia scris englezește J. Fraser; GEYER, F. 119 mai apare la p. 126, 245 „iz Gajerovog" ! 490 „Jovan Lidijski 56, 65" este o stranie „slavizare" a lui Ioannes Lydus care nu apare în indice la „Lydus"; „KROMAJER" se scrie corect KROMAYER; 491 „Licinije Kras (M.)", dar la Crassus (p. 486) nici o referință sau trimitere; „MAURENBRECHER, B. 137, 138" mai apare și la 312; 492 „MIRKOVIĆ, M. 293" nu apare citat la această pagină, deci „un plus", în timp ce la „MÜNZER, F. 138" sînt minusuri, adică „Münzer, po Minceru p. 240", „Münzerov 230", „Mincerovo 244"; „OPMEROD, H. A. 136" este Ormerod; 493 „Perdica (vicus) 186" este în indice (p. 497) numai „*vico Perdica* 177", iar în text p. 186 mai apare „selo *Perdica*"; 494 „RAU, R. 327" figurează și la p. 279 etc.; „rimsko-damlamtinski rat 218" este evident calambur tipografic; 495 „Tallócsy, L. 57, 72" e de fapt autorul maghiar Thalióczy L. p. 57, greșit și la p. 72 „Tallóczy"; 497 „*vico Zatidis* 179" mai apare la p. 193, dar nu la locul lui alfabetic în indice ca *Zatidis*, la fel ca „*vico Titis*"; „*Zalmoksis*" este eronat în loc de *Zamolx-*, iar marele filolog berlinez se numea nu „WILLAMOWITZ", ci Wilamowitz (cum corect apare în text, p. 252). O lacună mult mai regretabilă în „registar" este lipsa numelor proprii antice și mai ales a antroponimelor din inscripțiile comentate ori semnalate în teritoriul Serbiei și Macedoniei, unele de mare importanță lingvistică și social-etnică (*Dassius, Dida, Mesta, Sita*, etc., p. 172 ș.a.m.d.).

În sfîrșit, cîteva observații de ordin general asupra unor aspecte referitoare la întreaga monografie: *a*) felul de a cita unele lucrări (bibliografie, abrevieri), *b*) numele de autori moderni (străini) în transcriere „fonetică", forme cu care toată lumea nu va fi de acord. Astfel, marea enciclopedie a antichității greco-romane „Real-encyclopädie" seria II (de la litera R—Z) este citată uneori cu „zw. R" (p. 12, 14, 80, 106, 267 „RE, zw. R."), alteori cu „A" (p. 49, 54, 57, 60, 137, 138, 233, 240, 254 „RE, I A, II A, III A, VI A" etc.); istoricul roman Iustinus este Iust. (p. 18), Just. (p. 125, 210, 340), Iustin. (44) sau Justin. (214, 350); Cassius Dio în

www.cimec.ro

şi mai multe variante : Cass. Dio (p. 46, 47, 52 etc.), Cass Dio (135), Cass. Dion. (143, 338, 365, 462 etc.), Dio. Cass. (p. 228, 251, 261—264, 308, 319, 329, 331 etc.) ; „Bukurešt" mai apare şi ca „Bukurušt" (p. 57); „Pto." şi „Ptol." (p. 148).

Nepotrivit este în monografia despre triburile „internbalcanice" şi sistemul reproducerii ilustraţiilor de monumente antice (mai ales sculpturi, reliefuri, statui) prin desene care deformează multe elemente din plastică, mai ales fizionomia persoanelor (de ex. p. 159, 345, 347) ; pentru sculpturi este indispensabilă fotografia (fireşte, cît mai clară, contrastă).

Observaţiile şi rectificările de mai sus (nefiind singurele care se impun) arată necesitatea unui permanent şi susţinut control din partea autorului asupra textului lucrării sale (nu numai în etapa excerptării şi redactării, ci şi în cursul lucrărilor complexe, grele, de imprimare), spre a se evita apariţia erorilor (oricît de mici şi neînsemnate ar fi sau ar părea că sînt), ce nu pot decît să dăuneze aspectului şi chiar calităţii unor opere de valoare şi de interes ca cea despre „triburile internbalcanice", care (eventual în formă scurtată, dar revizuită) ar trebui publicată într-o limbă de circulaţie mai largă, accesibilă unui mult mai mare cerc de cercetători preocupaţi de trecutul zonei sud-estice a Europei.

I. I. Russu

ANDRÁS MÓCSY, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 284 p.

Noua carte a lui András Mócsy, profesor la Universitatea din Budapesta, este un studiu monografic al cărui dublu scop, definit de autor în prefaţă, era de o parte să dea o orientare generală asupra istoriei provinciei, de alta, să cerceteze în acest cadru problemele speciale ale societăţii şi romanizării.

Pentru a răspunde acestor cerinţe, autorul şi-a organizat materialul în cinci capitole, din care primele trei erau destinate să dea cadrul general geografic şi istoric (I. „Historische Geographie der Provinz" ; II. „Einige Probleme der Militärgeschichte" ; III. „Die Territorien der Provinz"), iar ultimele două, intitulate „Die Gesellschaft" şi, respectiv, „Über einige Erscheinungsformen der Romanisation", tratează societatea şi romanizarea provinciei, acoperind, cel puţin în intenţiile autorului, abia ele, titlul general a cărţii.

Cartea a fost precedată de un studiu parţial asupra istoriei Moesiei Superioare (*Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior*, Acta Arch. Hung., XI, 1959, p. 283 sqq), iar metoda adoptată aici a fost experimentată de autor într-o monografie foarte asemănătoare asupra Pannoniei, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, în ambele inscripţiile constituind unicul material de studiu. Concluziile lui A. Mócsy în problemele de bază ale istoriei politice, militare şi social-economice ale Pannoniei obţinute prin valorificarea statistică a inscripţiilor au fost considerate prea categorice, arbitrare şi uneori false, iar metoda statistică utilizată a fost criticată într-o serie de recenzii şi studii speciale, ce încercau să stabilească limitele inscripţiilor ca izvoare istorice şi puneau în lumină lipsa de valoare a concluziilor bazate pe statistica epigrafică. Reamintim recenzia lui E. Swoboda publicată în Gnomon, 34, 1962, 4, p. 387—393, studiile lui Karel Kurz, *Gnoseologische Betrachtungen über die sog. statistisch-epigraphische Methode*, Listy Filologické, 86, 1963, 2, p. 207—222 ; id., *Zur Methodik der Wirtschaftsgeschichte der römischen Provinzen*, I, Listy Filologické, 91, 1968, 1, p. 1—18.

Discuţiile purtate nu l-au împiedicat pe cercetătorul maghiar să aplice, cu unele schimbări — de exemplu, prin regretabila renunţare la indicele onomastic şi la catalogul de inscripţii

www.cimec.ro

— ,aceeaşi metodă la studiul populaţiei şi al romanizării provinciei vecine, Moesia Superioară, aici fiind însă handicapat de obligaţia de a studia un material epigrafic şi bibliografic dispersat în două ţări străine. Metoda utilizată, limitele cronologice şi problematice nu sînt prezentate de autor în prefaţă, ele dezvăluindu-se cititorului treptat, în cursul lecturii.

Cartea începe, cum s-a arătat mai sus, cu un capitol de geografie istorică a provinciei, în care sînt discutate pe baza izvoarelor literare antice graniţele, reţeaua de drumuri şi diviziunile teritoriale, toate însoţite de schiţe parţiale şi de o schiţă generală. Regretăm lipsa unei hărţi cu relief, care să cuprindă toate elementele discutate — pentru a căror plasare în spaţiu cititorul este nevoit să recurgă la ajutorul unui atlas. Abia la sfîrşitul acestui capitol, unde se prezintă împărţirea provinciei după Aurelian pînă la Iustinian, aflăm că cercetarea autorului se extinde şi asupra epocii romane tîrzii.

Capitolul al II-lea, intitulat „Einige Probleme der Militärgeschichte", prezintă o schiţă istorică a ocupării provinciei, organizarea limesului, cu o scurtă prezentare a dislocării legiunilor şi a trupelor auxiliare pe baza cercetărilor de teren, a ştampilelor pe ţigle şi cărămizi şi, mai puţin, a diplomelor militare. În economia lucrării lui A. Mócsy privind societatea şi romanizarea provinciei, problemelor militare li s-a acordat o atenţie redusă, îndreptată doar asupra posibilei localizări pe teren a diverselor unităţi menţionate în izvoare, şi acestea folosite cu zgîrcenie. Ne referim de ex. la diploma militară descoperită recent la Castrum Taliatae (publicată de D. Vučkovič-Todorovič în Starinar, XVIII, 1967, p. 21—27), care a rămas neutilizată şi care aduce ştiri preţioase asupra trupelor auxiliare existente în Moesia în timpul lui Vespasian. O comparaţie cu diploma militară de la Brestovene (I. Venedikov, în Izvestiia-Varna, IX, 1952, p. 61—68), care înşiră unităţile militare din Moesia Inferioară în vremea lui Marcus Aurelius, l-ar fi scutit pe A. Mócsy de afirmaţia că în castrul de la Ravna garnizona încă în anul 160 cohors I Thracum Syriaca — cum se ştie, mutată în castrul de la Transmarisca, în Moesia Inferioară, încă din vremea lui Traian. Din punctul de vedere al problemelor pe care le tratează autorul — viaţa socială şi romanizarea provinciei —, mai mult decît localizarea pe teren, ar fi interesat o listă exhaustivă a unităţilor legionare şi auxiliare staţionate pe teritoriul provinciei, o prezentare a sistemului de recrutare, precum şi numele militarilor activi şi ale veteranilor rămaşi în provincie. Aceasta ar fi putut oferi indicaţii pentru componenţa trupelor dislocate în Moesia Superioară şi aportul lor la viaţa socială a provinciei, aşa cum rezultă el din inscripţii.

Capitolul al III-lea, „Die Territorien der Provinz", tratează după un plan unitar teritoriile celor 13 comunităţi urbane ale provinciei. Divizarea provinciei în aceste teritorii, precum şi graniţele diverselor teritorii municipale, autorul le stabileşte, fără a ezita, cu ajutorul locului de descoperire a inscripţiilor; citäm: „Das Territorium der Stadt (Scupi, p. 29) lässt sich anhand der Inschriften der Magistrate, einer von der Stadt errichteten Basis und der von Scupi aus gezählten Meilensteine abgrenzen..." (Problema divizării provinciei în teritorii municipale este însă departe de a fi rezolvată, cf. de ex. M. Mirkovič, *Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens*, Živa Antika, XIX, 1969, 2, p. 239—262).

În sistemul acesta, A. Mócsy împarte întreaga provincie în 13 teritorii ale căror trăsături generale de dezvoltare le tratează separat, pe calea unei minuţioase analize a inscripţiilor funerare (considerate cele mai semnificative pentru structura socială a provinciei), însoţită de calcule statistice, tabele cu procentaje şi schiţe privind repartiţia lor pe zone după locul de descoperire a inscripţiilor, cronologia şi tipologia ornamentării monumentelor funerare, onomastica (grupată la rîndu-i pe categorii de gentilicii imperiale sau neimperiale).

La ce concluzii a ajuns autorul după o asemenea analiză a inscripţiilor?

La Scupi, de exemplu, concentrarea monumentelor funerare în zona din imediata apropiere a oraşului şi apariţia lor rară la periferia teritoriului ar constitui „der schlagendste Beweis dafür, dass das Setzen der Inschriften nur in Zentrum Sitte war" (p. 74). Cum inscripţiile veteranilor aşezaţi prin *deductio* au apărut în zona centrală, autorul presupune că primele lo-

www.cimec.ro

tizări s-au efectuat la întemeierea coloniei pe terenurile din apropierea orașului. Din frecvența relativ mai mare a numelor neimperiale decît a numelor imperiale în epigrafele de la Scupi, A. Mócsy deduce că localnicii, chiar dacă au primit cetățenia romană, nu făceau parte din categoria socială a celor ce puneau inscripții. Cu alte cuvinte, aristocrația care punea inscripții se recruta la Scupi din rîndurile veteranilor împroprietăriți prin *deductio* în zona centrală a teritoriului, zonele de la periferie fiind locuite de categorii sociale care nu puneau inscripții.

Din analiza lui A. Mócsy nu aflăm însă unele elemente de bază pentru înțelegerea concluziilor sale : în primul rînd nu se dă numărul total al inscripțiilor pe care le-a avut în vedere în calculele sale statistice ; nu se spune dacă în aceste calcule au intrat toate categoriile de inscripții sau numai inscripțiile funerare ; nu rezultă dacă în teritoriul studiat au fost identificate și alte urme de așezări în afară de orașul propriu-zis ; nu se spune dacă în statistica prezentată și în concluziile extrase din ea s-a ținut seama de deosebirea de densitate de locuire dintre orașul propriu-zis și restul teritoriului, nici dacă răspîndirea monumentelor funerare descoperite pe teritoriul Scupi corespunde cu răspîndirea lor în antichitate, cu alte cuvinte, dacă locul de descoperire a monumentelor funerare coincide în mod cert cu locul în care ele au fost puse în antichitate. Cum se știe, monumentele antice de piatră au început să fie scoase de la locul lor și reutilizate ca material de construcție încă în antichitate și plimbarea lor n-a încetat nici azi. Despre cîte din monumentele citate de autor se cunosc condițiile de descoperire și se poate afirma că au fost găsite *in situ*? Și apoi, pentru a emite judecăți despre stratificarea socială la Scupi — sau în toate celelalte teritorii cercetate după aceeași metodă — era nevoie de schițe și grafice privind zonele de maximă răspîndire a stelelor funerare? S-ar fi putut ca aristocrația de la Scupi să fi locuit în altă parte decît în oraș sau în vecinătatea orașului pe care ea l-a întemeiat și de care depindea existența sa și, de asemenea, ca primele împroprietăriri să fi fost făcute la periferia teritoriului.

După acest plan sînt analizate amănunțit inscripțiile funerare de pe teritoriul celor 13 comunități urbane în care autorul împarte provincia. Fiecare din aceste teritorii apare astfel descris separat, cu viața sa socială proprie, oferind o imagine fărîmițată a provinciei, impresie întărită de numeroasele schițe de detaliu din care cu greu ar putea cineva să reconstituie harta Moesiei Superioare.

Era de așteptat ca analiza inscripțiilor funerare din orașele și respectivele teritorii rurale să servească drept bază de discuții pentru capitolele următoare privind viața socială și romanizarea populației provinciei. Ne-am fi așteptat de asemenea ca descrierea teritoriilor urbane să prezinte în încheiere trăsăturile generale și comune ale vieții populației din teritoriile cercetate. Capitolul „Die Territorien der Provinz" se încheie însă cu prezentarea ultimului teritoriu, al 13-lea, Aelianum, pentru ca în capitolul următor, „Die Gesellschaft", să se treacă direct la înșirarea diverselor categorii sociale atestate în epigrafele Moesiei Superioare. Astfel, legătura dintre cele ce precedă și capitolele privind societatea și romanizarea apare ruptă, iar motivul descrierilor atît de amănunțite ale monumentelor funerare din orașe și teritoriile lor obscur, cu atît mai obscur, cu cît în studiul lor autorul și-a îndreptat atenția asupra unor criterii exterioare, atît atunci cînd stabilește zone de răspîndire a inscripțiilor în cadrul fiecărui teritoriu în parte, cît și atunci cînd se ocupă de tipologia stelelor funerare sau de onomastică.

Dar să vedem ce categorii sociale are în vedere A. Mócsy : capitolul începe cu senatorii și cavalerii, care bineînțeles erau puțin numeroși, iar legăturile lor cu provincia, sporadice ; urmează decurionii, pe care-i împarte în trei grupe, după tipul de orașe cărora le-au aparținut, și anume : decurioni de colonii, recrutați din rîndurile veteranilor împroprietăriți prin *deductio*, decurioni din orașe-lagăre legionare și decurioni în municipii, ridicați din rîndurile populației băștinașe. Faptul că la Ulpianum inscripțiile care atestă decurioni au fost descoperite în teritoriul rural, în timp ce în celelalte orașe întemeiate mai tîrziu aceste inscripții se concentrează pe teritoriul orașului propriu-zis, îi prilejuiește lui A. Mócsy unele neașteptate considerații de

www.cimec.ro

ordin social : concentrarea la oraşe a inscripţiilor decurionilor ar fi un semn al tendinţei de concentrare a bogăţiilor, ce a atras după sine sărăcirea păturii mijlocii. „Die wenigen reichen Gutsbesitzer wohnten jedoch nicht mehr in der Umgebung, sondern in der Stadt", explică autorul (p. 164).

Se discută apoi aportul elementului militar la societatea provinciei. Pentru aceasta se dau din nou procente, pe teritorii. Din păcate, procentele nu sînt însoţite de elemente explicative. Astfel, nu cunoaştem cifrele de bază la care se raportează procentele date. De exemplu, la Viminacium şi Singidunum, ambele oraşe de lagăre legionare, elementul militar reprezintă în inscripţii 41 % respectiv 39 %, în timp ce la Horreum Margi aportul elementului militar se ridică la 60 %. Sensul acestor 60 % se poate lămuri din schiţele din capitolul III, de unde pare să rezulte că la Horreum Margi se păstrează circa 10 inscripţii din care 6 amintesc militari ; o comparaţie însă cu Viminacium n-o putem face, deoarece nicăieri în carte autorul nu ne spune cîte inscripţii a avut în vedere în statisticile sale. Constatarea se repetă pentru fiecare oraş în parte.

Se prezintă apoi unele aspecte privind onomastica soldaţilor activi sau a veteranilor, precum şi componenţa şi sistemul de recrutare a trupelor staţionate în provincie. În concluzie, se spune că recrutarea în legiuni s-a făcut în primele două secole ale stăpînirii romane în provincie numai în municipii şi colonii, dar cea mai mare parte a efectivelor erau aduse din provinciile învecinate. Recrutarea auxiliilor, slab documentată, s-a făcut de asemenea multă vreme în afara provinciei, recrutarea locală începînd abia de la Marcus Aurelius, cînd au fost înfiinţate cohortele de dardani.

Sub titlul „Bürgerrechtspolitik", se urmăreşte pe baza răspîndirii gentiliciilor imperiale procesul de extindere a cetăţeniei romane în rîndurile populaţiei provinciei, stabilind mai multe etape, în funcţie de ridicarea la rangul de municipiu a unora din centrele urbane ale provinciei în timpul domniei lui Traian şi respectiv a lui Marcus Aurelius. Procesul s-a încheiat prin generalizarea cetăţeniei romane ca urmare a aplicării Constituţiei antoniniene.

Problema autohtonilor este atinsă numai în treacăt, în două subcapitole intitulate „Peregrine" şi „Urbevölkerung und Fremde". Aici se arată că în Moesia Superioară lipsesc aproape cu desăvîrşite inscripţiile privind populaţia autohtonă cu drept peregrin. Asemenea inscripţii apar exclusiv în partea de V a teritoriului Ulpianum (numit azi Metohija), un grup de material onomastic indigen, izolat şi mult mai romanizat decît în celelalte provincii. În rest, numele indigene nu apar decît sporadic. Este regretabil că nici aici, nici în altă parte în carte nu se încearcă nici un fel de atribuire etnică a materialului onomastic indigen, astfel că la capătul unei cărţi care tratează despre societatea şi romanizarea Moesiei Superioare nu afli pe ce fond etnic s-a grefat romanizarea. Autorul însuşi mărturiseşte ceva mai jos : „Auf eine Analyse der einheimische Namengebung, ... musste verzichtet werden" (p. 194, nota 53). De aceea, nu este de mirare că la p. 179 autorul afirmă că toţi peregrinii atestaţi epigrafic erau străini, „wobei die Unterscheidung von einnamigen Peregrinen und Sklaven wegen des häufigen Weglassens von f(ilius) sehr schwer ist. Zum Beispiel sind Dionysius Petroni, Gaudens Livies, Cresces Mucati wegen ihrer Namen für Sklaven zu halten, obwohl servus nicht ausgeschrieben ist". De asemenea, poate pentru a-şi susţine teza despre neparticiparea populaţiei locale la viaţa publică a provinciei, în înşirarea numelor cu patronimic ce urmează acestor consideraţii preliminare, observăm o oarecare tendinţă de a trece peste acele inscripţii care atestă nume indigene : „Ohne Zweifel waren Peregrine Posis Mestylu (sic.) f., Delus Mucati f., dom[o ...], Drutia Mestulae fil... Maema Dioscuridi f., Mestulas und Mammonius und Soda Celeris. Es ist aber fraglich ob sie Eingeborene waren. Die Namen mit dem Stamm Mest- waren in Päonien und Pelagonien verbreitet, und Delus Mucati f., war offenbar nicht aus Scupi gebürtig, da seine Heimat mit domo angegeben war" (la Scupi, p. 179—180). Observaţii asemănătoare se pot citi pentru numele de la Naissus, unde numele Dasius ... şi cele cu răd. And- erau răspîndite la S şi V de Naissus, deci „Es ist sehr wahrscheinlich dass sie keine Eingeborenen aus Naissus waren". Şi, în concluzie, „Eingeborene Peregrine haben in Naissus demnach keine

www.cimec.ro

Inschriften hinterlassen" (p. 180). După o sumară trecere în revistă a peregrinilor din Moesia Superioară, concluzia lui A. Mócsy este că, exceptîndu-i pe cei de la Ulpianum, toţi peregrinii erau străini veniţi din afara provinciei sau „Peregrine aus einem anderen Gebiet der Provinz, als wo sie Inschriften hinterliessen", ceea ce pentru autor echivalează cu „nicht Eingeborenen". Şi întrucît pătura superioară era reprezentată în Moesia Superioară de străini, A. Mócsy conchide că, mai mult decît în alte provincii ale imperiului, structura socială a Moesiei era caracterizată prin contradicţia dintre străini şi băştinaşi. Procesul de acordare a cetăţeniei romane s-a desfăşurat în Moesia Superioară mai lent decît în alte provincii, dar explicaţia o lasă pentru altă dată: „Es ist freilich, nicht hier zu erörternde Frage, weshalb die Munizipalisation der Gemeinden der einheimischen Bevölkerung so spät begann" (p. 182).

Băştinaşii nu sînt deci de căutat printre peregrini în Moesia Superioară, după cum nu erau de căutat printre purtătorii de nume romane. Concluzia pe care o trage autorul din această constatare este că locuitorii autohtoni ai Moesiei Superioare au constituit pătura socială cea mai de jos, fără vreun rol activ în viaţa politică, socială, economică şi culturală a provinciei.

Aceasta este premisa pe care A. Mócsy îşi construieşte ultimul capitol al cărţii, „Über einige Erscheinungsformen der Romanisation", capitol în care se străduie să dovedească slaba romanizare a populaţiei locale. Romanizarea a fost un fenomen de suprafaţă, ce a afectat numai anumite pături ale societăţii provinciei, purtătorii acesteia fiind străini, fără legătură cu băştinaşii şi ea dăinuind doar atîta vreme cît a fost susţinută politic de stăpînirea romană prin administraţie şi armată. Dacă romanizarea a lăsat vreo urmă, aceasta a fost numai în cultura materială, care, singura, a supravieţuit purtătorilor săi.

Capitolul mai sus amintit începe cu o discuţie de metodă privind aportul inscripţiilor la studiul romanizării. Aici, abia, aflăm în ce fel a utilizat autorul inscripţiile, pe ce cale a obţinut concluziile, nu numai ale acestui capitol, ci ale cărţii întregi.

Inscripţiile sînt considerate drept unicele izvoare la dispoziţie pentru studiul romanizării. Astfel, inscripţiile pot oferi date privind începutul şi durata punerii de inscripţii într-o provincie sau în anume teritorii ale ei, apariţia inscripţiilor fiind un indiciu al existenţei unei comunităţi organizate cu caracter permanent şi, invers, încetarea lor însemnînd dispariţia acestor comunităţi (p. 252—253). De asemenea, inscripţiile i-au oferit autorului date privind deosebirea dintre o zonă centrală şi periferia unui teritoriu, prin studiul răspîndirii lor. Pentru ilustrarea acestei constatări se dă în procente raportul dintre numărul inscripţiilor descoperite în întreaga provincie şi al celor descoperite în mediul rural. Din numărul redus de inscripţii descoperite în zonele periferice, A. Mócsy deduce slaba dezvoltare culturală şi socială a populaţiei.

În continuarea discuţiilor de metodă a valorificării inscripţiilor ca surse istorice, se subliniază semnificaţia socială a grupelor de inscripţii funerare şi votive. Pentru explicarea acestei afirmaţii, A. Mócsy repetă convingerea exprimată de mai multe ori în cuprinsul cărţii, după care inscripţiile funerare sînt mai caracteristice pentru populaţia locală decît inscripţiile votive, care erau puse de obşte de categorii sociale puţin stabile. Întocmeşte chiar şi o statistică a raportului dintre inscripţiile funerare şi votive şi constată că, în oraşele unde numărul decurionilor atestaţi epigrafic este mic, aceştia puneau inscripţii votive. Din această constatare, autorul mai deduce că într-o regiune numărul inscripţiilor funerare este în raport direct proporţional cu masa materialului epigrafic, deducţie pe care şi-o confirmă cu procentaje şi grafice complicate şi detaliate (p. 210—212).

Acestea fiind zise, autorul intră în miezul problemei, prin subcapitolul intitulat promiţător: „Die Verbreitung der lateinischen Schrift und Sprache". Bazată pe răspîndirea inscripţiilor latine, părerea generală era că în „aşa-zisele provincii latine ale Imperiului roman", limba latină ar fi dislocat limbile autohtone. A. Mócsy declară că va schimba această perspectivă, ţinînd seama nu numai de existenţa inscripţiilor într-o regiune sau alta, ci mai ales de inexistenţa lor. Calea pe care ajunge la acest „adevăr" este luarea în considerare a deosebirii dintre

www.cimec.ro

„centru" şi „periferie" : „Diese Unterscheidung bietet uns nähmlich die Möglichkeit zu entscheiden, ob das Fehlen von Inschriften auf die Mangel der Forschung oder darauf zurückgeht, dass Inschriften auch zur Römerzeit gefehlt haben" (p. 212). Cum în cuprinsul cărţii sale A. Mócsy a avut prilejul să valorifice teza potrivit căreia lipsa inscripţiilor dintr-un teritoriu trebuie interpretată prin lipsa categoriei sociale care punea inscripţii, ceea ce i-a rămas autorului în acest subcapitol era să alcătuiască statistici, grafice cu procentaje, tabele şi hărţi ale greşelilor de lapicid sau de limbă depistate în inscripţiile latine din provincie — frecvenţa lor variabilă făcînd posibil „ein gewissermassen quantitativen Erfassen der Sprachekenntnisse".

Din cercetarea de mai sus, autorul prezintă următoarele concluzii : stăpînirea romană în Moesia Superioară nu a adus cu sine schimbări esenţiale în viaţa culturală şi socială a populaţiei autohtone. Limba locală — şi anume limba tracă — a continuat să fie limba vorbită de majoritatea populaţiei provinciei, latina fiind răspîndită numai în comunităţile locuite de străini imigraţi, în armată şi în administraţie. Cu încetarea administraţiei, au încetat şi inscripţiile şi, implicit, comunităţile romane s-au destrămat. Societatea romană, afirmă A. Mócsy, a avut în Moesia Superioară un caracter „colonial", romanizarea, purtată de elemente străine, a dispărut o dată cu acestea. De aceea, autorul numeşte acest fenomen „Scheinromanisation", fenomen care s-a destrămat o dată cu stăpînirea care l-a creat.

Autorul explică această situaţie, deosebită de a celorlalte provincii ale imperiului, prin politica Romei faţă de băştinaşi. După asigurarea graniţelor prin stabilirea limesului pe Dunăre şi urbanizarea unor centre de la graniţe, stăpînirea romană a socotit mai prudent să nu intervină în viaţa comunităţilor şi a instituţiilor locale în interiorul provinciei, puţin important din punct de vedere strategic, dar care ar fi putut trezi reacţii incomode din partea localnicilor. Activitatea latronilor, atestată în inscripţiile din sec. II, arată cît de puternică era opoziţia faţă de stăpînirea romană. Această opoziţie a localnicilor, din motive asupra cărora autorul nu insistă, menajată de stăpînirea romană, ar explica totul : şi apariţia tîrzie a negustorilor italici pe Dunărea moesică, şi municipalizarea lentă, şi acordarea atît de tîrzie a cetăţeniei romane populaţiei locale a provinciei.

Concluziile ating deci aspectele esenţiale ale istoriei provinciei Moesia Superior, structura etnică, socială, răspîndirea limbii latine, a culturii şi a civilizaţiei romane. Cum s-a văzut, autorul neagă că s-ar fi produs romanizarea populaţiei băştinaşe şi, pentru a dovedi acest lucru, şi-a organizat întregul material documentar. Numai că încheierile sale nu decurg în mod firesc din analiza materialului prezentat, iar afirmaţiile de la finele cărţii sînt rupte de datele oferite de inscripţii. Autorul a încercat să tragă concluzii generale dintr-o analiză statistică extrem de minuţioasă a unor date neesenţiale şi nesemnificative extrase din studiul inscripţiilor. Consideraţiile sale privind structura etnică şi socială a populaţiei se bazează pe elemente externe inscripţiilor, fie că e vorba de răspîndirea lor pe cuprinsul unui teritoriu, fie că e vorba de tipologia ornamentării. Autorul a dedus stratificarea socială a unei comunităţi date, după cum a avut la dispoziţie stele funerare sau altare votive sau după cum aceste monumente au fost descoperite în zonele denumite de el „centrale" sau „periferice". Acestei distribuiri în spaţiu a locului de descoperire a inscripţiilor i-a dat o importanţă primordială, construindu-şi pe baza ei întreaga argumentare a non-romanizării.

Cu toată această prezentare migăloasă a inscripţiilor, cititorul care parcurge cartea de la un capăt la altul nu află dacă autorul a utilizat întregul material epigrafic descoperit în provincie sau dacă a avut în vedere numai anumite categorii. De aceea, procentajele, statisticile şi hărţile-schiţe rămîn pînă la sfîrşit neinteligibile. Oricum, este de neînchipuit cum a reuşit autorul ca, de-a lungul celor 270 de pagini ale cărţii, să scoată la lumină numai detaliile nesemnificative ale inscripţiilor, trecîndu-le sub tăcere conţinutul cu adevărat istoric, şi cum a ştiut apoi să utilizeze aceste detalii pentru a scoate din ele concluzii generale ca acelea expuse în ultimul capitol.

Emilia Doruţiu-Boilă

www.cimec.ro

LOUIS ROBERT, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* (Études Orientales publiées par l'Institut Français d'Archéologie de Stamboul, V). Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1970, 620 p. — mai multe hărți în texte și XXIX planșe afară din text.

La 33 de ani după apariția primei ediții (Paris, E. De Boccard, 1937), *Studiile anatoliene* ale lui Louis Robert, de multă vreme epuizate și pretutindeni cu insistență căutate, se republică din inițiativa editorului Hakkert din Amsterdam, care în vremea din urmă a avut și fericita inspirație să ceară și să obțină de la autor întocmirea unei culegeri cuprinzătoare de scrieri mărunte de epigrafie și antichități grecești — *Opuscula minora selecta*—, apărută în 1969 și recenzată în volumul precedent al revistei, p. 315—316.

Despre lucrarea abia ieșită din teascuri e puțin de spus, în sensul că—fiind prima carte de mari proporții a autorului și una din cele ce au contribuit mai mult la statornicirea faimei lui de învățat de clasă excepțională — și cuprinsu-i și modu-i de a pune problemele sînt prea cunoscute pentru a mai fi nevoie să fie amintite. Să reținem, oricum, în primul rînd împrejurarea că, alcătuit din 33 de capitole, volumul strînge laolaltă cercetări asupra unui mare număr de inscripții rînduite topografic. Începînd cu Teos și trecînd prin Pergam, Aigai, Temnos și Thyatira, apoi Smyrna, Colophon și Sardes — ca să nu mai vorbesc de un mare număr de localități mai puțin cunoscute —, autorul ne plimbă prin întreaga Asie Mică, din Bithynia, la nord, pînă-n Caria, la sud, oferindu-ne de fiecare dată un mănunchi de texte inedite sau puțin cunoscute, întregite și interpretate cu ascuțimea sa caracteristică.

Documentele fiind prin natura și proveniența lor disparate, la fel sînt și problemele tratate în cuprinsul fiecărui capitol, atenția autorului oprindu-se cu egală competență cînd asupra unor chestiuni de geografie istorică sau de prosopografie, cînd asupra unor instituții civile sau religioase. Astfel, chiar dacă paginile consacrate unei localități nu constituie cîtuși de puțin o monografie, fie și concisă, ele fac să progreseze în chip considerabil cunoștințele despre cetatea ori regiunea respectivă și, pe această cale, despre istoria întreagă a Asiei Mici în epocile elenistică și romană.

Exemple s-ar putea cita în număr mare, dar mă mulțumesc să relev interesul cu totul deosebit al capitolelor referitoare la Teos (decret privitor la cultul reginei Apollonis, o lege sacră, alt decret relativ la „meșterii" ori „artiștii" dionisiaci), la Pergam (inscripții aflate în gimnaziul local, inscripții referitoare la cultul lui Asclepios), la Thyatira (o ambasadă la Elagabal, prosopografie), la Smyrna (inscripții agonistice și „muzeul" local), la Bithynia și Paflagonia (inscripții din Teion, Amastris și Heracleia Pontică), la Caria orientală (texte din Aphrodisias, Telmesos și Heracleia Salbake), la Stratoniceea Cariei (decret privitor la cult, alte inscripții relative la teatru, la topografia orașului, la relațiile cu Roma).

În această impunătoare masă de materiale, întregite cu măiestrie și interpretate exemplar în lumina unor lungi serii de texte paralele culese pe întreg întinsul lumii grecești, un singur document prezintă o oarecare legătură cu istoria Dobrogei în antichitate: inscripția votată de sfatul și poporul din Heracleia Pontică în cinstea lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, guvernator al Moesiei Inferioare sub Antoninus Pius. Copiată la Constanța și editată de Tocilescu la sfîrșitul veacului trecut (AEM, VI, 1884, p. 20, nr. 60, cu comentariul lui Hirschfeld), inscripția, de bună seamă săpată pe baza unei statui, e interpretată corect abia de L. Robert, care, în rîndurile 17—18, în loc de ... ἐπι]μελητὰν πρεσβευτὰν τᾶς ἰδί[ας πόλεως], citește: ... διὰ ἐπι]μελητᾶν, πρεσβευτᾶν τᾶς ἰδί[ας πόλεως], altfel spus, în locul a două acuzative singulare, două genitive (dorice) plurale. Ceea ce rezultă din această palmară corectură e faptul că solii trimiși de Heracleia Pontică în capitala Pontului Sting, desigur cu o cerere adresată guvernatorului în exercițiu, s-au îngrijit, după rezolvarea ei favorabilă, de înălțarea statuii lui Turbo în orașul lui de reședință, din inițiativa și cu cheltuiala orașului asiatic.

D. M. Pippidi

www.cimec.ro

ARNALDO MOMIGLIANO, *Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico* (Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi, 108—109). Roma, Edizioni di Storia e letteratura, 1966. Două tomuri de 874 p. in 8°.

Cărțile lui Arnaldo Momigliano intitulate *Contributo*, resp. *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, au fost recenzate în volumul III al revistei noastre, p. 488—490. Cum arătam cu acel prilej, e vorba de culegeri de scrieri mărunte (în sensul întinderii, nu al importanței) compuse de-a lungul mai multor zeci de ani și privind îndeosebi istoria studiilor de istorie a antichității clasice, din cele mai vechi timpuri pînă-n zilele noastre. Autorul, care și-a început activitatea de scriitor cu o teză despre Tucidide (1932), continuată în anii următori cu studii despre Hecateu, Herodot și alți istorici greci și latini pînă la Cassiodor, a rămas tot timpul credincios acestor prime preocupări, continuînd să dea la iveală cercetări de mare ascuțime, fie despre conceptul însuși de istoriografie în lumea veche, păgînă ori creștină, fie despre opera și personalitatea cutărui istoric sau gînditor clasic. Studiilor despre producția istorică a grecilor și a romanilor au venit să li se adauge, de la o vreme, studii de istorie a istoriografiei *despre* antichitate, din evul mediu pînă-n zilele noastre, închinate uneori concepției și metodei unor mari învățați, de la Lenain de Tillemont și Gibbon pînă la Rostovtzev ori Beloch, alteori împrejurărilor în care s-au format și influențelor care se manifestă în opera vreunuia dintre acești deschizători de drum. Cu cele aproape o mie de pagini, cîte numără laolaltă, ele înfățișau în momentul apariției și continuă să înfățișeze o deosebit de valoroasă inițiere în istoria ideilor despre lumea clasică în ansamblu sau despre o anume perioadă a ei, ca și în aceea a operelor care i-au fost închinate din secolul al VI-lea î.e.n. pînă astăzi.

Începînd cu volumul al III-lea al seriei, în două părți, alcătuirea lucrării se schimbă întrucîtva, contribuțiilor la istoria studiilor clasice adăugîndu-li-se un număr însemnat de contribuții la cunoașterea lumii antice, greacă și romană (pe alocuri orientală). Într-adevăr, între istoricii contemporani ai oricărei orînduiri, Arnaldo Momigliano se deosebește înainte de orice prin refuzul de a-și circumscrie curiozitatea, ceea ce în zilele noastre se exprimă curent prin verbul „a se specializa" sau prin substantivul „specialitate". Istoric al lumii grecești, el e în egală măsură istoric al lumii romane, de la origini pînă la căderea Imperiului de apus, fără a mai vorbi de cunoașterea adîncită și a altor civilizații din Orientul Apropiat, cum e aceea ebraică, sub aspect politic, dar mai ales religios-cultural. Autorul lungului memoriu despre Tobiazi e în același timp autorul cărții intitulate *Prime linee di storia della tradizione maccabaica* (1931) și a numeroase studii de mai mică întindere privind uneori descoperiri de ultimă oră, alteori probleme dintotdeauna controversate ale istoriei „poporului ales". La fel, istoricul lui Filip al II-lea al Macedoniei (1934) e totodată cercetătorul pătimaș nu numai al istoriografiei eline în dezvoltarea-i seculară, dar și al ideologiei politice și al credințelor religioase ale grecilor, din epoca tiranilor pînă la cucerirea Răsăritului de romani. În sfîrșit, omul care în repetate rînduri s-a oprit asupra începuturilor obscure ale Romei (ultima oară în 1966, în volumul XIII al „Convorbirilor" organizate de Fundația Hardt) e și cel care de-a lungul acelorași ani și cu egală competență a scris monografia despre Claudiu (1932), pe lîngă pătrunzătoare studii despre Caligula, Nero și Viteliu, ori nu mai puțin substanțiale contribuții la cunoașterea istoriografiei și ideologiei societății romane tîrzii, de la încă nedezlegata enigmă a *Istoriei Augusle* (1954) pînă la rolul Aniciilor în istoriografia latină a secolului al VI-lea (1956).

Sarcina cititorului doritor să asimileze o masă atît de mare de cunoștințe (și atît de variată !) nu-i, firește, lesnicioasă, dar efortul e compensat de desfătarea intelectuală și estetică procurată de parcurgerea unor pagini între toate substanțiale, purtînd asupra unor probleme pasionante și scrise într-o limbă — fie ea engleză sau italiană — de o sobră eleganță și de o expresivitate neîntrecută.

www.cimec.ro

Ca volumele precedente, *A treia contribuție* se împarte în mai multe secțiuni, închinate cîte uneia dintre preocupările majore ale autorului. Prima, intitulată *Saggi recenti sulla storia della storiografia*, cuprinde nu mai puțin de 18 articole și comunicări redactate începînd din 1958. E vorba, în egală măsură, de studii privind dezvoltarea istoriografiei grecești (important memoriul despre Timaios din Tauromenium) și a celei latine (mai ales paginile închinate lui Fabius Pictor și, la distanță de mai multe veacuri, istoriografiei păgîne și creștine a secolului al IV-lea), cărora li se adaugă o serie de prețioase schițe despre personalitatea și opera mai multor istorici și „anticari", din epoca Renașterii pînă-n zilele noastre: de la Mabillon și Vico pînă la Jakob Burckhardt și Karl Julius Beloch.

În a doua despărțire, sub titlul *Alcuni saggi giovanili*, sînt reeditate o seamă de „încercări" ale autorului din anii 1931—1936, altfel spus dintr-o vreme cînd — în ciuda cîtorva scrieri cu alt caracter — atenția deosebită a autorului se îndrepta spre istoriografia greacă și spre principalii ei reprezentanți. Unele din aceste pagini au reținut din primul moment nu numai atenția unor largi cercuri de cititori (astfel memoriul despre Theopomp, sau cele intitulate *La Koinè Eirene dal 386 al 338 a.C.* și *Per la storia della pubblicistica sulla Koinè Eirene nel secolo IV a.C.*), dar, în unele cazuri, au prilejuit discuții fructuoase cu unii învățați de seamă, ca articolul *Il razionalismo di Ecateo di Mileto*, îndelung analizat de Gaetano De Sanctis în Revista de Filologia LXI, 1933 (reluat și în *Studi di Storia della Storiografia greca*, Firenze, 1951, p. 3—20).

Secția a III-a (prima din tomul al II-lea al operei) grupează „încercări și discuții asupra originilor Romei", unele recente, ca importantul text intitulat *An Interim Report on the Origins of Rome*, din 1963, altele cu treizeci de ani mai vechi, ca *Thybris Pater*, scris în 1938, dar încă nepublicat, din motive asupra cărora autorul preferă să nu se oprească, dar care nu constituie o taină pentru cîți nu uită condițiile vieții științifice din Germania și Italia în ajunul celui de-al doilea război mondial.

Penultima secție a lucrării e formată din note și dări de seamă critice despre opere reprezentative ale istoriografiei moderne referitoare la antichitate în aspectele-i de căpetenie: politic, cultural, religios. Unele oferă analize amănunțite, altele observații rapide: toate încearcă să surprindă ceea ce, în judecata recenzentului, trebuie socotit semnificativ pentru gîndirea autorilor sau pentru anumite tendințe ale gîndirii istorice din zilele noastre. Și în acest capitol luarea-aminte a lui Momigliano se împarte între domeniul grec (*The Liberal Temper in Greek Politics, Ancient Sparta, Certo e incerto sulle tribù greche*), cel roman (*Introduzione a Ronald Syme, „The Roman Revolution", Syme, „Tacitus", Altheim, „Die Soldatenkaiser"*) și cel ebraic (*H. J. Leon, „The Jews in Ancient Rome", Th. Boman, „Das Hebräische Denken im Vergleich mit dem Griechischen", Fattori orientali nella storiografia ebraica pot-esilica e nella storiografia greca*). Nu lipsesc însă discuții ale unor studii de filozofie a istoriei (A. T. Toynbee, *A Study of History*), după cum nu lipsesc discuțiile de metodologie sau de orientare într-o anumită problematică a scrisului istoric modern (*Discussione con gli storici sovietici, L'idea di Roma e la cultura italiana del secolo XIX, Tesi per una discussione sugli studi classici in Italia e i loro problemi metodici*).

Paginile din urmă ale lucrării sînt închinate evocării cîtorva figuri de seamă ale culturii, italiene contemporane: istoricul Plinio Fraccaro, sociologul Carlo Antoni, istoricul literar Felice Momigliano. De un mare interes științific și uman e notița despre Gertrud Bing, colaboratoare din primul ceas a lui Aby Warburg la conducerea bibliotecii devenite, după transferarea la Londra, institutul faimos de astăzi.

Un indice al textelor cercetate cu mai multă migală, altul de materii și al treilea de nume proprii înlesnesc orientarea în culegerea care nu se cere numai consultată, ci mai ales citită și meditată.

D. M. Pippidi

www.cimec.ro

IMRE TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike.* Berlin u. Weimar, Aufbau-Verlag, 1969, 522 p. in 16°.

O tristă — dar nu lipsită de sens — întîmplare face ca ultima carte a lui Imre Trencsényi-Waldapfel să-mi ajungă în mîini o dată cu vestea neașteptată a dispariției dintre noi a învățatului care, pînă-n clipa morții premature, a înțeles să rămînă credincios îndeletnicirilor lui dintotdeauna. Lucrarea reprezintă versiunea germană a culegerii intitulate *Klasszikus Arcképek*, tipărită în 1954 de Editura Academiei Ungare, revăzută pentru această împrejurare și întregită cu un succint apendice bibliografic în care contribuțiile filologilor sovietici, între altele, folosite de autor în original, figurează în mai mare număr decît în cărțile specialiștilor lipsiți de posibilitatea de a le consulta nemijlocit.

În ansamblu, volumul grupează zece studii concepute ca tot atîtea introduceri la traducerile în limba maghiară ale scrierilor unor autori antici — greci în cea mai mare parte, dar și romani, din epoca de aur a literaturii latine. În ordinea textului, care e și ordinea firească în care se succedă în timp autorii cercetați, e vorba de Homer, Hesiod, Eshil, Sofocle, Euripide, Aristofan, Terențiu, Cicero și Vergiliu. Destinate unui public larg, prezentările acestor „vîrfuri" ale literelor vechi sînt lipsite de aparat erudit și orientate mai ales spre punerea în lumină a valorilor artistice și morale ale operelor cercetate, fără ca pentru aceasta expunerile să fie mai puțin originale și mai puțin vrednice de atenția specialiștilor. Cunoașterea deplină a textelor, cultura neobișnuită a autorului și gustul lui sigur în materie de poezie — dramatică sau epică — asigură lucrării un nivel înalt și analizelor o căldură rareori întîlnită pînă și în paginile celor mai renumiți istorici literari. Împreună cu tratatul de mitologie (ajuns în 1969 la cea de-a patra ediție), cu *Cercetările de istorie religioasă* (apărute în 1966 și recenzate în volumul X al revistei noastre, p. 367—368), împreună cu foarte numeroasele studii de mai mică întindere publicate în ultimii douăzeci de ani în Acta Antiqua și în alte reviste maghiare și străine (unul chiar în Studii clasice, III, 1961, p. 281—304), culegerea aci semnalată va contribui să păstreze amintirea colegului învățat și a omului ales care ne-a părăsit înainte de vreme.

D. M. Pippidi

ANTIQUITAS GRAECO-ROMANA AC TEMPORA NOSTRA. *Acta Congressus internationalis habiti Brunae diebus 12—16 mensis Aprilis MCMLXVI.* Edendum curauerunt Jan Burian et Ladislav Vidman. Pragae, Academia, MCMLXVIII, 585 p. + 9 pl.

În istoria recentă a republicilor socialiste, convocarea regulată a unor conferințe sau congrese de studii clasice, sub auspiciile Comitetului EIRENE și cu concursul țărilor reprezentate în acest organism internațional, a devenit o tradiție. De la prima întîlnire de acest fel — la Liblice, în 1957 — n-au trecut decît 12 ani, dar de-atunci cîte reuniuni reușite, urmate de publicații importante, n-au venit să jaloneze drumul acestei rodnice colaborări! Liblice și Brno în Cehoslovacia, Eforie și Plovdiv în România și Bulgaria, Erfurt și Görlitz în Republica Democrată Germană, Budapesta, Leningrad, Varșovia — în așteptarea viitoarei conferințe pe care ne propunem s-o organizăm la Cluj în toamna 1972 — sînt tot atîtea momente importante în dezvoltarea studiilor clasice, o vreme vitregite, acum din nou viguroase și înfloritoare în învățămînt, pe planul cercetării științifice și în conștiința omului de pe stradă de la noi și din statele vecine.

Despre desfășurarea diferitelor conferințe EIRENE, ca și despre *Actele* lor — în măsura în care au fost publicate —, s-a dat seamă cu regularitate în paginile revistei noastre (V,

www.cimec.ro

1963, p. 335—336; VI, 1964, p. 439—440; X, 1968, p. 261—264, 271—273; XI, 1969, p. 261—263). S-a putut vedea, în aceste condiții, pînă și de cei de n-au luat parte la vreuna din întîlnirile amintite, că de la an la an tematica reuniunilor s-a îmbogățit și diferențiat, că numărul comunicărilor înscrise în program a sporit și că a sporit și numărul invitaților din alte țări decît republicile socialiste, dovadă incontestabilă nu numai a interesului stîrnit pretutindeni de asemenea manifestări, dar și a voinței de colaborare care a domnit și continuă să domnească în fiecare din ele.

Sub acest din urmă raport se poate spune că reuniunea de la Brno a bătut un record, în sensul că la nici una din conferințele anterioare (sau organizate de-atunci), n-a participat un număr mai mare de savanți cu faimă din țările Apusului, reprezentînd cele mai variate discipline, doritori să-și ofere contribuția la rezolvarea multelor probleme înscrise în ordinea de zi. Fără pretenția de a fi complet, notez prezența la lucrările secțiilor și la colocviile organizate în marginea congresului a peste douăzeci de oaspeți de seamă, de la Juliette Ernst, secretara Federației internaționale a asociațiilor de studii clasice, și filozoful Roger Garaudy, la filologi și istorici ca Bruno Snell și Albin Lesky, John Chadwick și Richard Crossland, Ranuccio Bianchi Bandinelli și Olof Gigon, M. I. Finley si J.-P. Vernant. Dacă menționez și numărul mai mare decît oricînd al specialiștilor din țările socialiste — toate reprezentate prin delegații puternice, — se va înțelege lesne varietatea extremă a subiectelor tratate și imposibilitatea de a da o imagine altfel decît sumară despre conținutul de idei al comunicărilor.

Se cade să adaug, de altfel, că — oricît de impunător — volumul de care mă ocup nu reflectă în întregime activitatea desfășurată în toate cele cinci zile ale conferinței. O bună parte din rapoartele și comunicările prezentate și-au găsit loc în diferite publicații ale Academiei Cehoslovace sau ale Societății de studii clasice din republica prietenă : volumul *Pro Antiquitate uiua* (Praga, 1967), ori revistele Listy Filologické, Eirene și Zprávy Jednoty klasických, altele în Analele Facultății de litere a Universității din Brno, și anume lucrările colocviului de micenologie organizat în marginea congresului sub conducerea lui John Chadwick.

Ca să-mi restring observațiile la volumul *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*, amintesc că — năzuind să pună în lumină legăturile spirituale dintre lumea modernă și lumea greco-romană — tematica întîlnirii s-a oprit la trei aspecte principale ale acestor legături : gîndirea social-politică, gîndirea literar-estetică și influența exercitată de-a lungul timpului de artele plastice ale antichității. Vastitatea primei teme și numărul mare de vorbitori au făcut ca lucrările respective să se desfășoare în trei secții paralele : I A, B și C, prima închinată contribuțiilor despre stat și teoria statului la greci și la romani, a doua, răsunetului gîndirii antice în filozofia contemporană, în sfîrșit, a treia, lui Aristotel și aristotelismului în istoria ideilor, de la Alexandru din Afrodisia pînă la Hegel și Marx. E vorba, laolaltă, de nu mai puțin de 27 de texte, toate interesante, anevoie fie și numai de înșirat, necum de analizat. Menționez, între altele, comunicările lui Bruno Snell (*Die menschliche Gesellschaft bei Homer*), Pavel Oliva (*Die bürgerliche Gemeinschaft in Sparta*), Albin Lesky (*Recht und Staat bei Protagoras*), Radislav Hoţek (*Concordia imperatorum et populi*), Ištvan Hahn (*Zum Begriff der Demokratie in der politischen Theorie des Prinzipats*), Karel Berka (*Aristotle and modern Methodology*), Paul Moraux (*Einige Aspekte des Aristotelismus von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias*), Elisabeth-Charlotte Welskopf (*Marx und Aristoteles*).

Din rapoartele citite în secțiile II A și B — 24 la număr — reținîn special contribuțiile lui J.-P. Vernant (*Le moment historique de la tragédie en Grèce : Quelques conditions sociales et psychologiques*), Ernst-Günther Schmidt (*Antiker Ursprung und nachantike Verwendung der Begriffe „Rührung" und „Erschütterung"*), Fr. Pfister (*Der Begriff des Schönen und das Ebenmass*), Alain Michel (*À propos de la théorie du decorum : l'Art poétique d'Horace et la philosophie de son temps*), Dana Martinkova (*Zum Verhältnis der humanistischen literarischen Gattungen zur Antike*).

www.cimec.ro

Mai puțin numeroase (abia 10 !), lucrările prezentate în secția a III-a nu-s nici ele mai puțin interesante sau mai puțin variate în cuprinsul lor, îmbrățișînd, alături de concepțiile despre artă ale cutărui scriitor (R. Bianchi Bandinelli, *Plato und die Malerei seiner Zeit*; Edmond Frézouls, *Sur la conception de l'art chez Vitruve*), momente din evoluția plasticii antice (Jiří Frel, *Le portrait et le type au IV-e siècle*; Bedrich Svoboda, *Römerzeitliche Silbergefässe aus der Slovakei*) și influența exercitată de modelele greco-romane asupra artei europene din vremea Renașterii sau dintr-o vreme mai nouă (W. Herrmann, *Reception antiker Rundplastik im Quattrocento und Cinquecento*; E. Paul, *Zum Originalitätsanspruch der Kaiserporträtserien im Renaissance und Barock*) [1].

Cum cred a o fi arătat înainte, în marginea congresului și în același răstimp au avut loc la Brno trei colocvii de caracter special: unul de micenologie, ale cărui Acte nu știu să fi fost publicate, altul privitor la situația limbilor clasice în învățămîntul țărilor reprezentate la această manifestare internațională, în sfîrșit, un al treilea închinat rolului științelor antice ale naturii în crearea și dezvoltarea științei moderne. Cele mai multe din aceste din urmă intervenții tratează, cum era de așteptat, despre atomistica celor vechi în raport cu fizica modernă; două sau trei se ocupă de medicină și farmacologie, altele de mecanică.

Culegerea, în întregul ei, nu cuprinde însă numai contribuții erudite. În afară de conunicările amintite și de altele pe care nu am posibilitatea să le înșir, grupate pe specialități, ni se oferă, într-o primă parte a volumului, alături de mai multe cuvîntări festive, în latinește, rostite în ședința de deschidere a lucrărilor de Pavel Oliva, președintele comitetului de organizare, de președintele Academiei Cehoslovace și de ministrul învățămîntului în exercițiu, două expuneri de caracter general prezentate de Juliette Ernst și de Roger Garaudy.

Raportul secretarei Federației internaționale a asociațiilor de studii clasice evocă împrejurările întemeierii acestui important organism internațional, curînd după încheierea celui de-al doilea război mondial, apoi dezvoltarea lui ulterioară pînă la situația de astăzi, cînd strînge laolaltă și coordonează activitatea a nu mai puțin de 50 de societăți ori asociații internaționale, organizînd congrese, distribuind subsidii și sprijinind în diferite chipuri afirmarea studiilor clasice în lume.

În ansamblu, volumul despre care refer înfățișează nu numai o importantă contribuție la adîncirea unei serii de sectoare ale științei antichității, dar și expresia unei concepții despre om încă departe de a-și fi istovit puterea de înrîurire și o mărturie grăitoare a vitalității studiilor clasice în republica prietenă.

D. M. Pippidi

---

[1] E desigur cazul să precizez că, fără să fi fost prea numeroasă, delegația română a adus o contribuție notabilă la buna desfășurare a lucrărilor congresului, prezentînd — în afara unui raport al tov. Gh. Guțu despre locul limbii latine în învățămîntul liceal (cf. Studii clasice IX, 1967, p. 267—274) — o seamă de comunicări în secții, precum urmează: C. Poghirc, *L'idée de solidarité humaine chez Homère*; M. Jacotă, *Rome et les étrangers*; Marta Guțu, *Antike Gestalten und ihre Bedeutung im epischen Theater (Brecht und Dürrenmatt)*; E. Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114 de Sénèque*; A. Piatkowski, *Le problème de 'ut pictura poesis' au début du XVIII-e siècle par rapport à la Poétique d'Aristote*; Traian Costa, *De duobus Theophrasti codicibus Bucarestinis*; I. Fischer, *Observations sur la notation des occlusives mycéniennes*; Liana Lupaș, *Le système consonantique du dialecte attique.*

www.cimec.ro

PUBLICAȚII PRIMITE ÎN REDACȚIE ÎNTRE 1 IANUARIE ȘI 31 DECEMBRIE 1970

1. *Acta Classica, Proceedings of the Classical Association of South Africa*, XII, 1969, Capetown, A. A. Balkema.
2. *Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debreceniensis*, V, 1969, Debrecen.
3. *Aeuum*, XXXV, 1962, 1—2, XXXVI, 1963, 1—2, XLIII, 1969, 5—6, XLIV, 1970, 1—2 3—4, Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore.
4. *Anthologie Grecque.* Première partie: *Anthologie Palatine* XII (livres XIII—XV). Text, établi et traduit par F. Buffière. Paris, Les Belles Lettres,1970, IX + 229 pe
5. *Antichthon. Journal of the Australian Society for Classical Studies*, II, 1968, III, 1969, Sydney University Press.
6. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, XXIII, 1970, 1—2, Innsbruck, Österreichische Humanistische Gesellschaft.
7. Apicii *Decem libri qui dicuntur de re coquinaria.* Ed. M. E. Milham. Leipzig, Teubner 1969, XVI + 116 p.
8. *Apulum. Acta Musei Apulensis* Arheologie-istorie-etnografie. VII, 1968—1969, 1, 2 (Omagiu semicentenarului Unirii 1918—1968), 584 + 590 p.
9. Archimède, Tome premier: *De la sphère et du cylindre, La mesure du cercle, Sur les conoïdes et les sphéroïdes.* Texte établi et traduit par Ch. Mugler. Paris, Les Belles Lettres, 1970, XXXI + 259 p.
10. Arnobivs, *Aduersus Nationes*, 3, 1—19. Uitgegeven mit inleiding en commentaar: J. M P. B. van der Putten, (Proefschrift Leiden), 1970, 151 p.
11. Association Guillaume Budé, *Actes du VIII-e-Congrès (Paris, 5—10 avril 1968).* Paris Les Belles Lettres, 1969, 813 p.
12. *Atene e Roma. Rassegna trimestriale dell'Associazione Italiana di Cultura Classica* XV, 1970, 1, Firenze, F. Le Monnier.
13. M. M. Austin, *Greece and Egypt in the Archaic Age* (Proceedings of the Cambridge Philological Society, Supplement no. 2). The Cambridge Philol. Society, 1970, 75 p.
14. Baldur Gabriel, *Bild und Lehre. Studien zum Lehrgedicht des Lukrez.* Frankfurt/M, 1970, 179 p. (Diss.).
15. Edmond Barbotin, *La théorie aristotélicienne de l'intellect d'après Théophraste.* Louvain-Paris, Neuwelaerts, 1954, 311 p.
16. Gvidonis De Basochis. *Liber Epistularum.* Edidit Herbert Adolfsson. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1969, 316 p.

www.cimec.ro

17. T. V. Blavatskaja, E. S. Golubkova, A. I. Pavlovskaja, *Rabstvo v ellinisticeskix gosudarstvax v III—I vv. do n.e.* Moscova, Nauka, 1969, 320 p.
18. V. D. Blavatskij, *Pantikapej. Očerki istorii stolicy Bospora.* Moscova, Nauka, 1964, 232 p.
19. *Boletin del Instituto de Estudios Helenicos*, II, 1968, 1, III, 1969, 1 (*Actas del I Simposio de la Sociedad Española de Estudios Clásicos: Segunda parte: humanismo y tradición clásica*), 2, IV, 1970, 1. Barcelona, Facultad de Filosofia y Letras.
20. P. Boyancé, *Etudes sur l'humanisme cicéronien.* Bruxelles, Latomus, 1970, 352 p. (Collection Latomus, 121).
21. Ludwig Braun, *Die Cantica des Plautus.* Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 1970, 210 p.
22. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1969, 3, 1970, 1, 2. 3, 4, Paris, Les Belles Lettres.
23. A. Cameron, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius.* Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1970, 508 p.
24. Adriana della Casa, *Il* Dubius sermo *di Plinio*, Genova, Fratelli Pagano, 1969, 362 p. (Instituto di filologia classica e medioevale).
25. Catvlli *Carmina*, edidit H. Bardon. Bruxelles, Latomus, 1970, 229 p. (Collection Latomus, 112).
26. Cicero, *Academica posteriora*, liber primus. Edidit M. Ruch. Paris, Presses Universitaires de France, 1970, 100 p. (Collection „Erasme", 25).
27. Cicéron, *Les devoirs*, livres II et III. Texte établi et traduit par Maurice Testard. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 199 p.
28. *Classical Philology*, LXV, 1970, 3. Chicago, The University of Chicago Press.
29. Stephen G. Daitz, *The Jerusalem Palimpsest of Euripides.* A Facsimile Edition with Commentary. Berlin, W. De Gruyter, 1970, 31 p. + 71 pl.
30. Democritea. Collegit, emendauit, interpretatus est Salomo Luria. Leningrad, Nauka, 1970, 663 p.
31. H. Eisenberger, *Der Mythos in der äolischen Lyrik.* Frankfurt/M., 1956, 145 p. (Diss.)
32. *Eos*, LVII, 1967—1968, 1, 2, LVIII, 1969—1970, 1. Wrocław—Warszawa—Kraków, Ossolineum.
33. *Euphrosyne. Revista de Filologia Classica*, III, 1969, IV, 1970 (Omagiu M. I. De Morais Correia). Lisboa, Instituto de Alta Cultura.
34. Marsile Ficin, *Théologie platonicienne de l'immortalité des âmes.* Tome III. Livre XV—XVIII. Texte critique établi et traduit par R. Marcel, Paris, Les Belles Lettres, 1970, 397 p.
35. Georg Harald Geyer, *Die Intrigenhandlung der Euripideischen „Elektra" im Vergleich zu der der „Taurischen Iphigenie".* Frankfurt/M. 1969, 117 p. (Diss.).
36. Hans-Joachim Glücklich, *Aussparung und Antithese. Studien zur Terenzischen Komödie*, Frankfurt/M., 1966, 227 p. (Diss.).
37. *Göttinger Jahrbuch*, Göttingen, 1969.
38. *Graecolatina et Orientalia.* Vniuersitas Comeniana. Zborník Filozofickej Fakulty, I, 1969. Bratislava.
39. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 10, 1969, 2, 3, 11, 1970, 1, 2. Durham, North Carolina, Duke University.
40. *Gymnasium.* Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung, 73, 1966—77, 1970, 5. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
41. L. Herrmann, *Chrestos. Témoignages païens et juifs sur le christianisme du premier siècle.* Bruxelles, Latomus 1970, 175 p. (Collection Latomus, 109).

www.cimec.ro

42. HIPPOCRATE. Tome XI: *De la génération, De la nature de l'enfant, Des maladies IV, Du foetus de huit mois.* Texte établi et traduit par R. Joly. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 189 p.
43. Nicolas Hohlwein, *Le Stratège du Nome.* Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1969, 164 p.
44. W. Jobst, *Die Höhle im griechischen Theater des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Wien, Böhlau, 1970, 166 p. + pl.
45. *Journal of Classical Studies*, XVIII, 1970. Kyôto, The Classical Society of Japan.
46. *The Journal of Hellenic Studies*, LXXXIX, 1969. London, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
47. A. Kopp, *Staatsdenken und politisches Handeln bei Seneca und Lucan.* Heidelberg, 1969, V + 173 p. (Diss.)
48. J. Kube, Τέχνη *und* ἀρετή. *Sophistisches und platonisches Tugendwissen.* Berlin, W. de Gruyter, 1969, 255 p.
49. Siegfried Lauffer, *Diokletians Preisedikt.* Berlin, W. de Gruyter, 1971, 361 p.
50. *Laus Pisonis.* Text, Übersetzung, Kommentar von Arno Seel. Erlangen, 1969, 211 p. (Diss.)
51. Marion Lausberg, *Untersuchungen zu Senecas Fragmenten.* Berlin, W. de Gruyter, 1970, IX + 272 p.
52. *Linguistique Balkanique*, XIII, 1—2 (I. Duridanow, *Thrakisch-dakische Studien.* I. Die thrakisch- und dakisch-baltische Sprachbeziehungen), Sofia.
53. *Listy filologické*, 92, 1969, 3 (Omagiu L. Varcl), 4, 93, 1970, 1, 2. Praga, Academia.
54. G. E. R. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle.* London, Chatto & Windus, 1970, XVI + 156 p.
55. LUCIEN, *Le navire ou les souhaits.* I. Introduction, texte et traduction; II. Commentaire par G. Husson, XIV + 79 p. + 106 p.
56. M. Lutz, *L'atelier de Saturninus et de Satto à Mittelbonn (Moselle).* Paris, CNRS, 1970 339 p. + pl. (XXII-e Supplément à „Gallia").
57. LYCVRGVS. *Oratio in Leocratem*, edidit N. C. Conomis. Leipzig, Teubner, 1970, 128 p.
58. M. Mayrhofer, W. Dressler, *Indogermanische Chronik 13 a, 14 a, 16 a, 16 b* (Extras din Die Sprache XIII, 1967, 1, XIV, 1968, 1, XVI, 1970, 1, 2).
59. P. Mertens, *Recherches de Papyrologie littéraire. I. Concordances.* Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1968, XV + 65 p.
60. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 284 p.
61. R. G. M. Nisbet, M. Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes, Book 1.* Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1970, LVIII + 440 p.
62. Fanoula Papazoglou, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Les tribus indigènes de l'intérieur balkanique à l'époque préromaine). Sarajevo, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, 497 p. + 1 h.
63. *Perficit*, II, 1970, 31, 32, 33, 34—35, 36—37. Salamanca, Collegio San Estanislao.
64. *Phoenix*, XXIII, 1969, 3, 4, XXIV, 1970, 1, 2. Toronto, The Classical Association of Canada, University of Toronto Press.
65. PLATON, *Phédon* (Φαίδων). Traduction, avec une introduction et des notes de P. Vicaire. Paris, Les Belles Lettres, 1969 (Les grandes œuvres de l'Antiquité classique).
66. PLAVTI *Asinaria* cum commentario exegetico edidit F. Bertini. Pars I: Prolegomena et textus, Pars II: Commentarium et indices. Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1968, 124 + 353 p.
67. PLINE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle*, livre XXI. Texte établi, traduit et commenté par J. André. Paris, Les Belles Lettres, 1969, 173 p.

www.cimec.ro

68. Pline L'Ancien, *Histoire Naturelle*, livre XXII. Texte établi, traduit et commenté par J. André. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 135 p.
69. Plutarque, *Vies*, Tome V: *Aristide — Caton l'Ancien, Philopoemen — Flaminius*. Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry. Paris, Les Belles Lettres, 1969, 255 p.
70. Günter Poethke, *Epimerismos*. Betrachtungen zur Zwangspacht in Ägypten während der Prinzipatszeit. Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1969, 112 p.
71. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 196 (16), 1970.
72. M. de Oliveira Pulquério, *Caracteristicas métricas das monódias de Eurípides*. Coimbra, Instituto de Estudios Clássicos, 1969, 91 p.
73. *Quaderni dell'Istituto di Filologia Greca*, III, 1968, Cagliari.
74. M. Rachet, *Rome et les Berbères. Un problème militaire d'Auguste à Dioclétien*. Bruxelles, Latomus, 1970, 314 p. + XV hărţi (Collection Latomus, 110).
75. *Recueil des travaux de la Faculté de Philosophie* (Université de Belgrade), VI, 1962, 1, 2, VII, 1963, 2 (Mélanges B. Stevanović), VIII, 1964 (Mélanges M. Dinić), IX, 1966, 2 (Mélanges M. N. Djurić), IX, 1967, 1 (Mélanges M. Budimir), X, 2, 1967, X, 1968, 1 (Mélanges V. Cubrilović).
76. *Revista de Estudios Clasicos*, XII, 1969. Mendoza, Universidad Nacional de Cuyo.
77. *Revue des Etudes Grecques*, LXXXII, 1969, 1, 2, LXXXIII, 1970, 1. Paris, Les Belles Lettres.
78. H. Rolland, *Le Mausolée de Glanum (Saint Remy-de Provence)*. Paris, CNRS, 1969 (XXI-e Supplément à „Galia").
79. D. Roloff, *Gottähnlichkeit, Vergöttlichung und Erhöhung zu seligem Leben*. Berlin, W. de Gruyter, 1970, VI + 243 p. (şi Diss. Münster).
80. Hans Ruge, *Zur Entstehung der Neugriechischen Substantivdeklination*. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1969, 60 p. (Acta Vniuersitatis Stockholmiensis. Studia Graeca Stockholmiensia, IV).
81. L. Annaei Senecae *De uita beata*. Sénèque, *Sur le bonheur*. Edition, introduction et commentaire de P. Grimal. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 128 p. (Collection „Erasme", 24).
82. L. Annaei Senecae *Operum moralium concordantia*, P. Grimal cura edita. VI. *De clementia*. Schedas conscripsit ordinauitque B. Martureux. Paris, Presses Universitaires de France, 1970, 242 p.
83. Jaques Schwartz, *Papyri Variae Alexandrini et Gissenses*. Bruxelles, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1969, 100 p.
84. Christoph Stöcker, *Humor bei Petron*. Erlangen, 1969, 167 p. (Diss.).
85. H. A. Stoll, *Tod in Triest*. Leben, Taten und Wunder Johann Joachim Winkellmanns. Berlin, Unionverlag, 1970, 610 p.
86. J. P. Sullivan (ed.), *Critical Essays on Roman Literature. Satire*. London, Routledge & Kegan Paul, 1963, 182 p.
87. R. Syme, *Ten Studies in Tacitus*. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1970, 152 p.
88. M. Testard, *Saint Jerôme, l'apôtre savant et pauvre du patriciat romain*. Paris, Les Belles Lettres, 1968, 242 p.
89. H. J. Tschiedel, *Phaedra und Hippolytus. Variationen eines tragischen Konfliktes*. Erlangen, 1970, 303 p. (Diss.)
90. *Učenye Zapiski*. Tom 70. Russkoe i obščee jazykoznanie. Dušanbe, Pedagogičeskij Institut, 1969, 149 p.
91. V. Väänänen (ed.), *Graffiti del Palatino. II. Domus Tiberiana*, a cura di Paavo Castrén e Henrik Lilius Helsinki, 1970, 266 p. + CIV pl. (Acta Instituti Romani Finlandiae, IV).

www.cimec.ro

92. C. Valerivs Flaccvs, *Argonauticon libri*, ed. E. Courtney. Leipzig, Teubner, 1970, 192 p.
93. Eckemar Vaubel, *Pudor, Verecundia, Reuerentia.* Untersuchungen zur Psychologie von Scham und Ehrfurcht bei den Römern bis Augustin. Münster, 1969, 261 p. (Diss.).
94. F. W. Walbank, *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire in the West.* Liverpool, University Press, 1969, XIII + 139 p.
95. P. Walcott, *Greek Peasants, Acient and Modern.* A Comparison of Social and Moral Values. Manchester University Press, 1970, 136 p.
96. B. H. Warmington, *Nero. Reality and Legend.* London, Chatto & Windus, 1970, 180 p.
97. Bernd Witte, *Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretationen zu Platons „Charmides".* Berlin, W. de Gruyter, 1970, V+166 p. (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 5). (și Diss. Münster.)
98. Xénophon, *L'art de la chasse.* Texte établi et traduit par E. Delebecque. Paris, Les Belles Lettres, 1970, 161 p.
99. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 14, 1964, — 20, 1970, Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
100. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, V, 1970, 1, 2, 3, VI, 1970, 1. Bonn, Habelt.
101. Hans Ernst Zöller, *Der sogennante Akkusativ der Beziehung bei den augusteischen Dichtern unter Berücksichtigung seiner Grundlagen bei Homer.* Frankfurt/M., 1969, 263 p. (Diss.).
102. B. Zucchelli, *Studi sulle formazioni latine in -io- non diminutive e sui loro rapporti con i diminutivi.* Parma, Istituto di lingua e letteratura latina, 1970, 230 p.
103. G. Zuntz, *An Inquiry into the Transmission of the Plays of Euripides.* Cambridge University Press, 1965, 295 p.
104. Otto Zwierlein, *Der Terenzkommentar des Donat im Codex Chigianus H VII 240.* Berlin, W. de Gruyter & Co., 1970, 184 p. (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 3).

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DĂRI DE SEAMĂ ALE ŞEDINŢELOR

CXXIV

ŞEDINŢA DIN 4 DECEMBRIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, I. Ionescu, M. Marinescu, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru Bordea, E. Poghirc, M. Popa, C. Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, R. Vulpe J. Zezeanu.

Invitaţi: E. Almaşan, J. Cajal-Marin, R. Capesius, S. Comănescu, M. Constantin, A. Popovici, I. Săndulescu.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai societăţii: prof. ELISABETA LEONDARIE (recomandată de C. ICONOMU şi R. OCHEŞEANU), IVI IORDAN (recomandată de prof. VL. ILIESCU şi M. IRIMIA), GH. PAPUC (recomandat de M. IRIMIA şi C. SCORPAN), N. FELECAN (recomandat de prof. M. MARINESCU-HIMU şi I. FISCHER), prof. GH. NENCESCU (recomandat de prof. E. DOBROIU şi M. MARINESCU-HIMU), prof. C. STANCU (recomandat de prof. M. MARINESCU-HIMU şi M. SIMIONESCU), prof. ANA PREDESCU (recomandată de prof. M. MARINESCU-HIMU şi M. SIMIONESCU), prof. TEODORA VASILESCU (recomandată de prof. C. POGHIRC şi J. ZEZEANU), N. LUPU (recomandat de prof. N. LASCU şi D. PROTASE), DAN ISAC (recomandat de prof. N. LASCU şi D. PROTASE), TUDOR SOROCEANU (recomandat de prof. N. LASCU şi D. PROTASE), RADU NICULESCU (recomandat de prof. VAL. GEORGESCU şi acad. AL. GRAUR).

Prezentări de lucrări recente. Prof. VAL. GEORGESCU: J. Vidalin, *Pouvoir et dialectique. I. La pensée politique de la Grèce*, Rennes, 1968; id., *Le magistrat et le juge des* legis actiones: *leurs fonctions*, Rennes, 1966; id., *Loi athénienne et légalité*, Rennes, 1966; Vo Duc Hanh, *Essai sur l'évolution de la curatelle du mineur de vingt cinq ans en droit romain*, Paris, 1968; A. Garzya, *Ideali e conflitti di cultura alla fine del mondo antico* (extr. Maia, 20, 1968). I. FISCHER: Platon, *Lysis. Cu un eseu despre înţelesul grec al dragostei de oameni şi lucruri* de C. Noica, Bucureşti, 1969; *Pagini alese din oratorii greci* (trad. de A. Marin, pref. şi note de M. Mari-

www.cimec.ro

nescu-Himu), Bucureşti, 1969; O. Hoffmann, A. Debrunner, A. Scherer, *Geschichte der griechischen Sprache*, Berlin, 1969; Cicero, *Fragmente über die Rechtlichkeit* (trad. de K. Büchner), Stuttgart, 1969; E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969; A. Garzya, *Note al* Rudens *di Plauto*, Napoli, 1967. Acad. Al. Graur: X. Mignot, *Les verbes dénominatifs latins*, Paris, 1969; *Studii clasice*, XI, 1969.

Comunicare. Fl. Bobu Florescu, *Restituirea ultimului rînd al inscripţiei de pe Coloana Traiană*. Între anii 1548 (Bartholomeo Marliano, *Le Antichità di Roma*, Paris, 1548, p. 83) şi 1962 (Silvio Ferri, *Opuscula*, Firenze, 1962, p. 444) s-au propus următoarele formule de restituire a ultimului rînd din inscripţia columnei: *tantis ex collibus*, *t. molibus*, *t. operibus*, *t. opibus*, *t. ruderibus*, *t. rupibus* şi *t. uiribus*. Recurgînd la matematică şi redînd şi o schemă grafică, încă la 1683 Raphaele Fabretti restituie prin formula *tantis operibus* ultimul rînd al inscripţiei: *mons et locus tant[is ope]ribus sit egestus*. Conferenţiarul, reluînd problema, a plecat de la cîteva fapte obiective: copia din secolul al X-lea a inscripţiei columnei, aflată în Codex Einsiedlensis, în care în porţiunea vătămată se citesc cuvintele *tantis operibus*; dimensiunea de 50.80 cm a porţiunii distruse, determinată prin măsurare directă şi decalc; păstrarea începutului *tant* din primul cuvînt mutilat, iar din al doilea o buclă (din litera *B*, *P* sau *R*) din ultima literă a tulpinei, precum şi terminaţia *-ibus*. Apoi, literelor din cadrul fiecărei formule de restituire care prezintă un *B*, *P* sau *R* ca literă finală în tulpina celui de-al doilea cuvînt li s-au dat valori pe care le au literele de acelaşi fel intacte din al şaselea rînd (aceste valori sînt egale, iar dacă diferă, variaţia este de ordinul milimetrilor şi deci neglijabilă). Suma lăţimii literelor ce se propun a fi înscrise în porţiunea vătămată din formulele *tantis operibus*, *tantis opibus*, *tantis rupibus*, *tantis uiribus*, *tantis ruderibus* este pentru fiecare formulă în parte (în cm) de: 35.00, 26.00, 30.50, 26.40 şi 42.60. O altă operaţie a constat în determinarea lăţimii intervalelor între al doilea T din cuvîntul *tantis* şi itera I din terminaţia *-ibus*, care s-a făcut multiplicînd media de 2.23 a intervalelor păstrate din al 6-lea rînd cu numărul intervalelor din cadrul fiecărei formule în parte, obţinînd în ordinea stabilită următoarele rezultate (în cm): 15.61, 11.15, 13.38, 13.38 şi 17.84. Adunînd suma lăţimii literelor cu suma lăţimii intervalelor, constatăm că numai în cazul formulei *tantis operibus* se obţine o valoare de 50.61 cm, echivalentă cu lungimea porţiunii vătămate, diferenţa de 1,9 mm fiind neglijabilă. Prin această demonstraţie se dovedeşte că lectura anonimului de acum un mileniu s-a făcut cînd inscripţia era intactă. În contextul frazei, lectura ultimului rînd se va citi: *Ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tant[is ope]ribus sit egestus.*

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii: prof. R. Vulpe, D. M. Pippidi, N. I. Barbu, Al. Graur, I. Ionescu.

Prof. D. M. Pippidi, considerînd că certitudinea unei lecturi nu poate fi obţinută decît dacă oferă un sens satisfăcător, extinde dezbaterea asupra înţelesului inscripţiei.

În această direcţie, prof. N. I. Barbu aduce în discuţie sensul cuvîntului *opus* şi valoarea ablativului *tantis operibus*.

Prof. R. Vulpe se declară de acord cu lectura susţinută de autor şi, bazat pe date arheologice şi pe informaţiile oferite de Cassius Dio, socoteşte că e vorba de indicarea înălţimii dealului săpat pentru a face loc complexului de monumente ale Forului lui Traian; funcţia originară a columnei, în concordanţă cu inscripţia, ar fi aceea de martor al nivelului. Ulterior, destinaţia columnei a fost lărgită, devenind monument funerar imperial.

Şedinţa se ridică la ora 19[45].

www.cimec.ro

CXXV

ŞEDINŢA DIN 8 IANUARIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: P. Alexandrescu, N. I. Barbu, E. Bujor, L. Buzdugan, Gh. Ceauşescu, L. Coconea, N. Corciu, Tr. Costa, D. Crăciun, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, R. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, A. Horhoianu, Maria Iliescu, Vl. Iliescu, I. Ionescu, Tr. Lăzărescu, A. Marcu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, Gh. Nencescu, I. Nestor, V. Nicolae, R. Niculescu, A. Piatkowski, Gh. Poenaru Bordea, C. Popescu, Em. Popescu, C. Săndulescu, M. Simionescu, N. Ş. Tanaşoca, R. Vulpe.

Invitaţi: M. Beldie, P. Ceauşescu, F. Constantiniu, V. Covaci, Gh. Diaconu, O. Iliescu, V. Iliescu, R. C. Manu, G. Mîrza, Ş. Papacostea, Şt. Ştefănescu, E. Zaharia.

În numele membrilor societăţii, acad. AL. GRAUR exprimă vicepreşedintelui ei, prof. R. Vulpe, calde urări colegiale cu ocazia împlinirii vîrstei de 70 de ani.

Alegeri de noi membri. Este ales membru al societăţii: OCTAVIAN ILIESCU (recomandat de prof. VAL. GEORGESCU şi VL. DUMITRESCU).

Prezentări de lucrări recente. Prof. VAL. GEORGESCU: P. Petit, *La civilisation hellénistique*, Paris, 1968; Ch. Guiraud, *Grammaire du grec*, Paris, 1967; J. Tulard, *L'histoire de la Crète*, Paris, 1962; H. Lermann, *Die Gottheit im Recht*, München, 1969; C. Despotopoulos, *La notion de synallagme chez Aristote*, Paris, 1968; id., *Les concepts de juste et de justice selon Aristote*, Paris, 1969; K. Büchner, *Cicero an den Imperator Lentulus De Re Publica*, Wiesbaden, 1969. N. Ş. TANAŞOCA: G. Veloudis, *Die neugriechische Alexandertradition in Bèwahrung und Wandel*, München, 1968. I. FISCHER: H. Oppermann (ed.), *Römische Wertbegriffe*, Darmstadt, 1967. Prof. D. CRĂCIUN; N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Gramatică latină*, Bucureşti, 1969.

Comunicare. Prof. VL. ILIESCU, *Critica surselor istorice privind părăsirea Daciei*. Există două tradiţii despre părăsirea Daciei, cea „bună", reprezentată de Iordanes, şi cea „greşită" sau „tendenţioasă", înfăţişată de Eutropius, Festus şi Historia Augusta. În realitate însă, ultima se reduce doar la Eutropius, ale cărui informaţii au fost preluate ca atare de Festus şi Historia Augusta. De altfel această tradiţie este corectată în mod tacit, dar conştient, de tradiţia „bună" a lui Iordanes. Geneza tradiţiei „greşite" sau „tendenţioase" a lui Eutropius se poate explica prin felul în care sînt prezentaţi la acest autor împăraţii Hadrian, Traian, Aurelian şi Iovian.

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii: prof. TR. COSTA, N. I. BARBU, A. PIATKOWSKI, M. SIMIONESCU, R. VULPE, A. HORHOIANU, I. NESTOR, R. FLORESCU, TR. LĂZĂRESCU, M. MARINESCU-HIMU, AL. GRAUR.

Prof. TR. COSTA ridică problema surselor lui Iordanes şi a valorii lor.

Prof. R. VULPE pune la îndoială cronologia relativă a *Historiei Auguste* şi a lui Eutropius; dacă biograful lui Gallienus din *Historia Augusta* ar fi avut la dispoziţie informaţia lui Eutropius cu privire la o primă părăsire a Daciei, sub acest împărat, ar o fi consemnat-o desigur, dată fiind atitudinea sa ostilă faţă de Gallienus. *Historia Augusta* ar putea fi o culegere de texte de date diferite, supuse însă, datorită caracterului ei oficial, unor revizuiri permanente.

www.cimec.ro

Prof. N. I. Barbu socoteşte că în critica surselor trebuie să se ţină seama în mai mare măsură de practica istoriografiei romane în privinţa folosirii documentelor.

Prof. A. Horhoianu aduce în discuţie raportul ambasadei lui Priscus la curtea regelui Attila; valoarea documentului pentru problema abordată aici e contestată de prof. I. Nestor.

R. Florescu sugerează studierea într-un context mai larg a pasajelor citate, pentru a se putea stabili partea pe care o deţine exagerarea retorică în afirmaţiile istoricilor antici.

Acad. Al. Graur scoate în evidenţă imposibilitatea de principiu a exterminării totale a unei populaţii.

Diverse. La o intervenţie a prof. Tr. Lăzărescu cu privire la consulii plebei, răspunde prof. N. I. Barbu.

Şedinţa se ridică la ora 20^{30}.

CXXVI

ŞEDINŢA DIN 5 FEBRUARIE 1970

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenţi: V. Bălăianu, L. Buzdugan, Al. Cizek, L. Coconea, I. G. Coman, N. Corciu, E. Dobroiu, H. Dumitrescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, C. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, G. Guţu, Al. Horhoianu, M. Manolescu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, R. Niculescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, E. Poghirc, El. Popescu, T. Popescu, M. Russu, N. Ş. Tanaşoca, A. Tuzu, R.Vulpe, J. Zezeanu.

Invitaţi: P. Ceauşescu, G. Mîrza.

Necrolog. Acad. Al. Graur evocă figura colegei noastre Maria Dumitrescu, decedată în ianuarie 1969. Adunarea păstrează un minut de reculegere.

Alegeri de noi membri. Sînt aleşi membri ai societăţii: prof. Gh. Ivănescu (recomanda de acad. Al. Graur şi I. Fischer); Corneliu Cîrjan (recomandat de R. Ocheşeanu şi M Irimia); Dumitru C. Ghiocel (recomandat de M. Irimia şi R. Ocheşeanu); Petre Covacef (recomandat de M. Irimia şi R. Ocheşeanu); Dumitru Vernea (rcomandat de Z. Covacef şi M. Irimia); prof. Liliana Barbu (recomandată de M. Irimia şi Z. Covacef); Natalia Săndulescu (recomandată de I. Fischer şi prof. E. Dobroiu); Katalin Dumitraşcu (recomandată de I. Fischer şi prof. E. Dobroiu); Emil Dumitraşcu (recomandat de I. Fischer şi prof. E. Dobroiu); Petre Ceauşescu (recomandat de prof. E. Dobroiu şi I. Fischer)

Prezentări de lucrări recente. Prof. I. G. Coman: A. Grillmejer, H. Bacht, *Das Konzil von Chalkedon, II*, Würzburg, 1962; Şt. C. Alexe, *Sfîntul Niceta din Remesiana şi ecumenicitatea patristică din secolele IV şi V*, Bucureşti, 1969. I. Fischer: A. Garzya, *Studi su Euripide e Menandro*, Napoli, 1961. Acad. Al. Graur: *Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1969.

Comunicare. E. Cizek, *Imaginea înnoirii istorice la Velleius Paterculus* (în absenţa autorului, suferind, comunicarea a fost citită de Al. Cizek). Evoluţia istorică este tratată de Velleius *per genera*, după model retoric. Se adaugă şi teoria stoică a evoluţiei ciclice a istoriei. Fiecare „gen" urma o evoluţie ascendentă, după care urma o cădere ireversibilă.

www.cimec.ro

Discuţii. Prezintă observaţii prof. R. VULPE şi acad. AL. GRAUR.

Prof. R. VULPE nu consideră Istoriile lui Velleius drept o operă de propagandă şi atrage atenţia asupra faptului că figura lui Tiberius a fost deformată de istoricii ulteriori. Retorismul scrierii, care ar putea da impresia nesinceritătii, e un defect general al istoriografiei romane.

Acad. AL. GRAUR nu vede o incompatibilitate de principiu între convingerile lui Velleius, admirator sincer al lui Tiberius, şi caracterul propagandistic al operei.

Diverse. Secretariatul dă informaţii asupra desfăşurării şedinţelor de alegeri ţinute la filialele din Iaşi şi Constanţa. Biroul Filialei din Iaşi se constituie precum urmează: preşedinte: prof. O. TCACIUC; vicepreşedinte: prof. N. GOSTAR; secretar: prof. C. CĂLINESCU; casier: prof. N. BARAN; membru (cu misiunea de a se ocupa de învăţământul mediu): prof. GH. CONDURACHE; comisia de cenzori e alcătuită din prof. I. GHEORGHIŢĂ şi C. CHIRCU.

Filiala din Constanţa şi-a ales următorul birou: preşedinte: prof. A. RĂDULESCU; vicepreşedinte: prof. TR. LAZAROVICI; secretar: M. IRIMIA; casier: prof. I. ROŞCULEŢ; membru (cu misiunea de a se ocupa de învăţământul mediu): prof. C. DABA. În a doua parte a şedinţei de alegeri, prof. A. RĂDULESCU a prezentat o comunicare asupra vasului cu inscripţie greacă descoperit la Capidava. În urma citirii acestei informaţii, se naşte o discuţie liberă la care participă prof. I. G. COMAN, R. VULPE, I. FISCHER şi acad. AL. GRAUR. Prof. I. G. COMAN consideră că numele *Petre* este un vocativ grecesc, iar I. FISCHER pune la îndoială existenţa în secolul X a unui nominativ românesc *Petre*; prof. R. VULPE se pronunţă însă în favoarea interpretării prin limba română a numelui.

Şedinţa se ridică la ora 19^{30}.

CXXVII

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 26 FEBRUARIE 1970

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{25}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, A. Calangiu, Gh. Cantacuzino, Gh. Ceauşescu, I. G. Coman, Em. Condurachi, N. Corciu, G. Creţia, R. Cristescu-Ocheşanu, Fl. Demetrescu, E. Dobroiu, C. Drăgulescu, M. Duţescu, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, Gh. Guţu, M. Guţu, M. Hetco, Vl. Iliescu, L. Lupaş, M. Manolescu, A. Marcu, M. Marinescu-Himu, Mihai Nasta, Gh. Nencescu, M. Nichita, Val. Nicolae, S. Nicolau, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, A. Pîrvulescu, E. Poghirc, M. Simionescu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, M. Tîţu-Bălută, J. Unguru-Vilan.

Invitaţi: I. Dinischiotu, Elizabeta Filotti, Eug. Filotti, Z. Golescu, V. Pöschl, C. Taşcă.

Prof. N. I. BARBU salută prezenţa prof. VIKTOR PÖSCHL de la Universitatea din Heidelberg.

Conferinţă. Prof. V. PÖSCHL, *Didon et Énée*. Părăsirea Didonei de către Aeneas a cunoscut cele mai variate aprecieri. În timp ce poeţii medievali, ca Chaucer, şi unele comentarii engleze recente, ca cel al lui Page, condamnă aspru pe „infidelul" Aeneas, Jacques Perret o socoteşte pe Dido drept unica vinovată, deoarece insista să ajungă la căsătorie: „l'amour n'est à aucun degré orienté vers le mariage", aceasta în spiritul lui Platon. Dar Aeneas nu este crud numai cu Dido, ci şi cu el însuşi. Asprimea vorbelor sale către Dido, care constă în faptul că nu pomeneşte nici un singur cuvînt despre durerea inimii ei, este motivată de înăbuşirea propriilor sale sentimente, spre a nu fi dominat de ele; în ultimă analiză, însă, Aeneas n-a înţeles.

www.cimec.ro

dragostea Didonei în întreaga ei profunzime. Neînțelegerea izvorăște din tragica opoziție originară dintre bărbat și femeie. Înainte de toate însă, renunțarea lui la Dido este un sacrificiu pe care trebuie să-l aducă misiunii sale. Conflictul dintre umanitate și politică, care străbate întreaga *Eneidă*, și-a găsit aici punctul culminant. Altă problemă constă în faptul că poetul nu se oprește mult asupra dragostei lui Aeneas. Aceasta corespunde nu numai tradiției epice, unde iubirea eroilor este tratată cu multă discreție, ci și concepției romane a virtuții, așa cum apare la Cicero în *De officiis*. În sfîrșit, ispitirea lui Aeneas de către Dido trebuie considerată ca un simbol al primejdiei care amenință ființa romană prin pătrunderea traiului luxos oriental. Împăratul Titus în *Bérénice* a lui Racine, regele Thoas din *Iphigenia* lui Goethe sînt descendenții unui Aeneas care știe să renunțe la dragoste; personajul n-a avut, desigur, — în literatură — atîți descendenți ca Dido.

Ședința se ridică la ora 19[40].

CXXVIII

ȘEDINȚA DIN 5 MARTIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18[20].

Membri prezenți: N. I. Barbu, Em. Doruțiu-Boilă, N. Corciu, P. Diaconu, A. Donciu, H. Dumitrescu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Vl. Iliescu, Gh. Nencescu, Val. Nicolae, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, A. Popa, M. Popa, Aurel Popescu, Em. Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitați: A. Boilă, D. Cataniciu, L. Fischer, Ec. Vulpe.

Informație. Acad. AL. GRAUR anunță că în ședința de constituire a Academiei de științe sociale și politice un număr de colegi ai noștri au fost aleși membri ai acestei noi instituții științifice. Membri titulari: I. Banu, Gh. Cantacuzino, Em. Condurachi, C. Daicoviciu, Val. Georgescu, Ath. Joja, I. Nestor, D. M. Pippidi, Gh. Ștefan, D. Tudor, R. Vulpe; membri corespondenți: A. Bodor, Fl. B. Florescu, M. Jacotă, N. Lascu, N. Lupu, I. I. Russu, N. Ța-țomir. În numele Societății exprimă felicitări celor aleși.

Alegeri de noi membri. A fost aleasă membră a societății IOANA DINISCHIOTU-POPESCU recomandată de acad. AL. GRAUR și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. Prof. D. M. PIPPIDI: G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969; G. Longega, *Arsinoe II*, 1968; A. Uguzzoni, F. Ghinatti, *Le tavole greche di Eraclea*, Roma, 1968; J.-P. Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Paris-Haga, 1968. I. FISCHER: M. Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970.

Comunicare. EM. DORUȚIU-BOILĂ, *Discuții recente cu privire la Constituția antoniniană*. Se analizează diversele soluții de restituire ale r. 8—9 ale pap. Giessen 40, I: δίδωμι τοῖ[ς σ]υνάπα[σιν ξένοις τοῖς κατὰ τ]ὴν οἰκουμένην π[ολιτ]είαν Ῥωμαίων [μ]ένοντος... άτων, χωρ[ὶς] τῶν [δεδ]ειτικίων, care conțin clauza de acordare a cetățeniei romane tuturor peregrinilor din imperiu. În opoziție cu opinia aproape general acceptată pînă acum asupra excluderii dediticilor de la principiul acordării cetățenici romane, autoarea adoptă restituirea potrivit căreia propoziția incidentă introdusă prin μένοντος trebuia să conțină o clauză de salvare cu conținut pozitiv,

www.cimec.ro

dediticii pomeniţi în clauza restrictivă de la sfîrşitul pasajului fiind excluşi nu de la beneficiul cetăţeniei romane, ci de la clauza de păstrare a unor stări sau norme existente. Această interpretare, impusă de o necesitate gramaticală şi logică, a fost confirmată de o inscripţie recent descoperită, cunoscută sub numele de Tabula Banasitana, prin care împăratul Marcus Aurelius acordă cetăţenia romană unei familii berbere din tribul Zegrenses, din Mauretania Tingitana. Textul inscripţiei redactat în cancelaria imperială utilizează o formulă analogă textului pap. Giessen : ... *non cunctamur his ciuitatem romanam saluo iure gentis dare ... sine deminutione tributorum et uectigalium populi et fisci.* În lumina acestei interpretări, sfera de aplicare a C. A. apare mult extinsă, ea cuprinzînd toate categoriile de colectivităţi din imperiu, urbane sau rurale, *ciuitates* sau *gentes*, cărora, o dată cu acordarea cetăţeniei romane, li se garanta păstrarea drepturilor locale. Aceasta înseamnă că toate categoriile de provinciali din imperiu au devenit cetăţeni romani, berberii din Mauretania, ţăranii din chora egipteană, galii, germanii, tracii, bessii, laii şi geţii dobrogeni, ci păstrîndu-şi în acelaşi timp cadrele vieţii locale.

Problema identificării dediticilor excluşi de la clauza de păstrare a drepturilor locale nu şi-a găsit încă rezolvarea ; în lumina noilor descoperiri a devenit clar însă că dediticii nu sînt de căutat printre populaţiile provinciilor, organizate în *gentes* sau *ciuitates*. Noile descoperiri au adus şi o confirmare a compatibilităţii cetăţeniei romane cu plata tributului.

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii : prof. N. I. BARBU, I. FISCHER, D. M. PIPPIDI, R. VULPE, AUREL POPESCU, VL. ILIESCU, acad. AL. GRAUR, A. BOILĂ.

Prof. N. I. BARBU atrage atenţia asupra caracterului limitat în timp al calităţii de *deditīcius*.

VL. ILIESCU aduce în discuţie pe inspiratorii şi autorii constituţiei : juriştii de origine orientală erau partizanii universalizării dreptului roman, cu ştergerea treptată a tuturor diferenţelor dintre Italia şi restul imperiului.

Prof. R. VULPE scoate în evidenţă avantajele financiare pe care constituţia le-a adus imperiului.

Acad. AL. GRAUR nu crede că completarea [δεδ]ειτικίων a textului papirusului poate fi pusă la îndoială, deoarece nici în greceşte, nici în latineşte nu par să existe alte cuvinte terminate în *-iticius*.

Prof. D. M. PIPPIDI consideră că asamblarea fragmentelor papirusului este corectă şi constituie o bază solidă de discuţie. În ce priveşte exceptarea dediticiilor, ea poate fi explicată prin caracterul intermediar, între sclavi şi cetăţeni, al acestora.

Diverse. Secretariatul dă informaţii asupra activităţii Filialei Constanţa.

Şedinţa se ridică la ora 20^{35}.

CXXIX

ŞEDINŢA DIN 2 APRILIE 1970

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi : I.Banu, N. I. Barbu, A. Barnea, V. Bălăianu, Em. Doruţiu-Boilă, L. Buzdugan, G. Cantacuzino, L. Coconea, N. Corciu, D. Crăciun, Vl. Dumitrescu, N. Felecan, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Giurgea, M. Gramatopol, Al. Graur, M. Guţu, M. Manolescu, A. Marcu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, M. Nasta, Gh. Nencescu, V. Nicolae, A. Piatkowski, E. Poghirc, C. Popescu, Elena Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, R. Vulpe, J. Zezeanu.

www.cimec.ro

Invitaţi: L. Andrei, G. Mîrza.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai societăţii: prof. CONSTANTIN DABA (recomandat de R. OCHEŞEANU şi M. BUCOVALĂ) şi prof. ELISABETA POPA (recomandată de R. OCHEŞEANU şi M. BUCOVALĂ).

Prezentări de lucrări recente. Prof. N. I. BARBU: M. Marinescu-Himu, C. Moldoveanu, C. Georgescu, *Limba elenă. Manual pentru clasa a XI-a a liceelor clasice*, Bucureşti, 1969.

Comunicare. Prof. A. PIATKOWSKI, *Concepţia despre civilizaţie şi civilizatori la vechii greci.* În ciuda apariţiei nenumăratelor lucrări despre cultura şi civilizaţia greacă, problema modului în care grecii înşişi luau în considerare etapele parcurse de omenire pe lungul drum de la civilizaţiile de tip rustic la cele de tip urban nu a fost tratată decît sporadic şi tangenţial. Principalul ţel al comunicării a fost acela de a stabili procesul de îmbogăţire cu noi sensuri a cîmpului noţional „civilizaţie", „civilizator", începînd cu perioada arhaică a literaturii greceşti pînă în sec. al IV-lea î.e.n. Pe plan lingvistic, în acest cîmp gravitează o pluralitate de rădăcini ale căror sensuri se interferează sau se opun. Cercetarea a dus spre concluzia că în gîndirea greacă au existat trei faze fundamentale în dezvoltarea concepţiilor despre civilizaţie şi opera unui civilizator: (a) faza mitologizantă, avînd ca principal reprezentant pe Hesiod, corespunzătoare credinţelor despre cooperarea între zei şi oameni; (b) faza raţionalistă, impulsionată de observaţiile empirice şi comparatiste asupra altor tipuri de civilizaţii; (c) o fază superioară, în care problema este tratată pe plan filozofic şi etic, sub formă de sistem, de unii dintre cei mai remarcabili gînditori din secolul al IV-lea î.e.n. Platon, Aristotel, Epicur. Intensele preocupări în jurul acestui subiect i-a determinat pe greci, care recunoşteau aportul civilizaţiilor străvechi la propăşirea propriei lor civilizaţii, să ajungă la conştiinţa superiorităţii lor în raport cu popoarele care-i înconjurau. Este posibil ca această formă a conştiinţei sociale din vechea Grecie să se fi datorat înaltei preţuiri pe care filozofii şi oamenii de cultură o acordau valorilor estetice şi etice, concepute ca un singur tot, acea unică îmbinare pe care au denumit-o *kalokagathia*, fără echivalent în istoria gîndirii altor popoare din antichitate.

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii prof. I. BANU, N. I. BARBU, M. NASTA, R. VULPE, M. MARINESCU-HIMU, VL. DUMITRESCU, AL. GRAUR.

Prof. I. BANU consideră că aparenta contradicţie dintre folosirea de către Hesiod a simbolului aurului pentru desemnarea celei mai vechi perioade şi negarea de către acesta a concepţiei involutive despre dezvoltarea omenirii se poate explica prin folosirea de către poet a unei terminologii tradiţionale. Sugerează apoi autoarei cîteva probleme care i-ar putea reţine atenţia: raportul dintre concepţiile greceşti şi cele mesopotamiene, cu care cele dintîi prezintă frapante analogii; faptul că o teorie a progresului apare în Grecia numai în secolul lui Pericle.

Prof. N. I. BARBU pune în legătură concepţiile greceşti cu realităţile sociale ale vremii: pe de o parte, constatarea superiorităţii vieţii de la oraş asupra celei de la ţară şi a superiorităţii civilizaţiei greceşti asupra celei a popoarelor barbare; pe de altă parte, imposibilitatea de a găsi soluţii de viitor pentru dificultăţile sociale prezente; de aici apariţia utopiilor şi a elogierii fazelor din trecutul îndepărtat al omenirii; această îndreptare către trecut e determinată şi de constatarea neconcordanţei dintre progresul material şi cel moral.

Prof. M. MARINESCU-HIMU semnalează concepţiile lui Isocrate despre progres, expuse în *Panegiric* şi, mai ales, în *Asupra schimbului de bunuri.*

M. NASTA consideră necesară distincţia între două faze ale teoriilor greceşti: cea dintîi, atribuind rolul de civilizator dreptăţii divine şi unor divinităţi; cea de a doua, din sec. V, cu caracter laic, atribuind acest rol unor „inventatori", πρῶτοι εὑρισταί.

www.cimec.ro

Diverse. Secretariatul dă informaţii asupra activităţii filialelor. Filiala din Cluj a ţinut adunarea generală şi a ales următorul birou: prof. N. Lascu (preşedinte), A. Bodor (vicepreşedinte), D. Protase (secretar), G. Topliceanu (casier), Ana Negreanu (membră, reprezentantă a cercului pedagogic); comisia de cenzori este constituită din prof. T. Weiss şi M. Pătruţ. În cadrul Filialei din Constanţa, prof. N. Lascu a vorbit, în 21 martie, despre formula *Hic ego qui iaceo.*

Şedinţa se ridică la ora 20^{10}.

CXXX

ŞEDINŢA DIN 7 MAI 1970

Prezidează prof. N. I. Barbu, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, V. Bălăianu, G. Bunescu, C. Chircu, L. Coconea, N. Corciu, D. Crăciun, M. Crişan, I. Fischer, C. Georgescu, A. Hotoiaru, M. Marcescu, A Marcu, A. Mocanu, G. Muşu, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, I. Dinischiotu-Popescu, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, N. Ş. Tanaşoca, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitaţi: L. Andrei, G. Mîrza.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai Societăţii: Mihail Vasilescu (recomandat de Tr. Diaconescu şi prof. O. Tcaciuc), Vasilis Zunis (recomandat de prof. O. Tcaciuc i Tr. Diaconescu), prof. Ioan Lazăr (recomandat de prof. O. Tcaciuc şi C. Călinescu), prof. Const. I. Radu (recomandat de prof. O. Tcaciuc şi C. Călinescu), Eugen-Silviu Stănescu (recomandat de M. Irimia şi C. Scorpan), Al. Grebănceu (recomandat de prof. R. Vulpe şi A. Rădulescu), Iancu Dabija (recomandat de C. Iconomu şi R. Ocheşeanu), Marin V. Porumbescu (recomandat de M. Irimia şi A. Rădulescu).

Prezentări de lucrări recente. N. Ş. Tanaşoca: Mauricius, *Arta militară* (ed. critică, trad., introd. de H. Mihăescu), Bucureşti, 1970; *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1969, 3. Prof. R. Vulpe: *Apulum* (*Acta Musei Apulensis*), VII, 1968–1969, 1, 2. I. Fischer: *Proză istorică greacă* (culegere de D. M. Pippidi), Bucureşti 1970. Prof. N. I. Barbu: Ovidiu (Cele ma frumoase poezii), trad. de M. V. Petrescu, Bucureşti, 1969.

Comunicare. Prof. Gh. Muşu, *Izvoare şi motive necunoscute în episodul Nisus — Euryalus.* Autorul atrage de la început atenţia asupra aprecierilor făcute de Servius referitor la v. 334–337, precum şi asupra aceleia a lui Macrobius: *Fuit enim hic poeta ... ita dissimulanter et clanculo doctus ...*, apreciere pe care o socoteşte valabilă mai cu seamă pentru acest episod, considerat, de altfel, ca o invenţie liberă. Pentru aceasta, el arată că Lamus şi Lamyrus, ucişi de Nisus, amintesc prin înţelesul numelui lor de *Abrote*, „nemîncata, flămînda", soţia legendarului rege omonim al Megarei; că fiica sa este „omonimă" cu monstrul marin înfruntat de Odysseus — cînd trece pe la Lamos, modelul recunoscut al primei numiri —, în timp ce mama ei se numeşte Lamia; că un monstru Lamia a fost ucis de un erou numit Eurybates, lucru atestat la Nicandru, modelul lui Macer, bun prieten al lui Vergilius. Dar, considerat mitic, *Eurybates*, „cel care păşeşte în larg", redă nominal chipul în care era văzut Orion: trecea marea prin vad; or, el era fiul lui Poseidon şi al fiicei lui Minos Euryaleia, iar întregul episod în care apar Nisus şi Euryalus în cartea a V-a are ca model pe cel din *Iliada* XXIII, unde homericul Euryalos este nepot al altei Euryaleia, fiica lui Adrastos. Tot aşa apare un alt Euryalos, de origini marine,

www.cimec.ro

fiu al lui Naubolos, „navigatorul", în *Odiseea*, VIII, 115—117, conținînd cu toții, la origine, același înțeles din epitetul marinului Apollon, *Euryalos*, care, în aceeași calitate, se mai numea și Delphinios. Or, unul din „marinarii tirenieni", pedepsiți de Dionysos să se transforme în delfini, poartă numele tatălui vergilianului Euryalus : Opheltes . Și tot astfel cel mai vechi erou cu ultimul nume, cunoscut apoi sub numele de Archemoros, apare indisolubil legat de izvoare. Sînt orizonturi care revin și la vergilianul Nisus, prin tatăl său, Hyrtacus ; iar un alt Hyrtacid, Asios, *Iliada* II, 835—839, XII passim, exprimă aceleași stări, căci întîia Oceanidă se numește Asia. Mai departe, glosa *hyrtakós* „scoică, culoare de purpură" exprimă și ea orizonturile marine, amintind însă și de firul de păr de purpură al regelui Nisos — ultim orizont ce apare și în numele insulei *Nisyros*, numită astfel din cauza purpurii. Amintind că respectivul fir de purpură este considerat ca motiv solar de cercetători, autorul subliniază că ultimul rege al Megarei purtase un nume evident solar : Hyperion. Aducînd apoi și alte exemple, el consideră că acestea exprimă mitic relațiile „naturale" dintre soare și mare, văzute în condițiile geografice din Hellada, cînd soarele se naște din mare, iar — în genealogia regilor sacri — Nisus din Hyrtacus ; în aceasta, basileii vor fi urmat pildele venite din Egipt, Asia Mică, Mesopotamia. Autorul crede că asemenea substrat nu putea să scape întru totul lui Vergilius nici în tonalitatea de purpură și roșu de sînge care a planat asupra eroilor vergilieni în imagini ca acelea de la moartea lui Euryalus sau de la aceea a eroului minor Abaris, care, o dată cu *purpuream animam*, își pierde viața, așa cum și Nisos și-a pierdut-o pe a sa o dată cu firul de păr de purpură, aceasta fiind aici chiar expresia și condiția vieții.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții : prof. C. Poghirc și N. I. Barbu.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității Filialei din Iași a Societății.

Prof. D. M. Pippidi atrage atenția asupra faptului că procurarea revistei „Studii clasice" se poate face exclusiv pe calea abonamentului.

La o sugestie a prof. D. Crăciun , prof. N. I. Barbu dă informații asupra recentei sesiuni a Academiei „Latinitatis inter omnes gentes fouendae" și asupra programului de acțiune al acestei instituții. De asemenea prezintă stadiul pregătirilor pentru congresul care se va ține la București între 28 august și 3 septembrie 1970.

Ședința se ridică la ora 19^{55}.

CXXXI

ȘEDINȚA DIN 4 IUNIE 1970

Prezidează prof. N. I. Barbu, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenți : N. I. Barbu, Al. Barnea, G. Bunescu, I. G. Coman, N. Corciu, D. Crăciun, H. Dumitrescu, I. Fischer, C. Georgescu, M. Gramatopol, A. Horhoianu, A. Marcu, G. Mușu, Margareta Nasta, M. Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, R. Niculescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, E. Poghirc, C. Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, M. Russu, G. Sîrbu, D. Slușanschi, J. Zezeanu.

Prezentări de lucrări recente. Prof. I. G. Coman : Asiz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Londra, 1968 ; F. v. Lilienfeld, *Basilius der Grosse und die Mönchsväter der Wüste*, Wiesbaden, 1969. Prof. A. Piatkowski : T. B. L. Webster, *The Greek Chorus*, Londra, 1970 ; M. I. Finley, *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*, London, 1970 ; A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, Londra, 1970. Prof. D. Crăciun : G. Guțu, *Publius Vergilius Maro*, București, 1970.

www.cimec.ro

Comunicare. M. NASTA, *Textura unui poem coral: Dionis din Halicarnas şi exegeza modernă.* Înţelegerea melicii corale nu poate fi despărţită de noţiunea celor trei dimensiuni necesare cîndva unei realizări (sau reprezentări) a poemelor: 1. spaţialitatea mişcărilor de dans, a desenului ritmic (în cadrul strofelor şi al celorlalte unităţi metrice); 2. desenul semnificaţiilor verbale (ordinea pe care o impune decodarea textului păstrat); 3. figurile şi semnificaţia globală pe care o transmite desfăşurarea poemului (succesiunea şi desenul proiectiv al imaginilor, al ideilor etc.). După ce a discutat cîteva exemple care întruchipează la Pindar „figura poemului" (imaginea lirei în *Pythica I*, simbolul cupei în *Olympica* a VII-a), autorul comunicării a scos în evidenţă principalele idei din analiza unor pasaje ample ale poeziei corale, citate în tratatul lui Dionis din Halicarnas *Despre potrivirea cuvintelor.* Caracterizînd valorile mimetice ale „Plînsului Danaei" (Simonide, fragm. 13 D), tratatul insistă asupra proiecţiei lor figurativ-simbolice: textura poemului „este însăşi Danae", întruchipează stările ei sufleteşti şi rătăcirile unor făpturi abandonate în voia talazurilor. Referindu-se şi la analiza fragmentului pindaric 75 (Snell), comunicarea a insistat mai ales asupra elementelor care pot fi preluate de exegeza modernă.

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii prof. A. PIATKOWSKI, I. FISCHER, N. I. BARBU.

Prof. N. I. BARBU socoteşte necesară clarificarea raporturilor dintre ritmul poeziei şi muzică.

Diverse. Prof. N. I. BARBU anunţă că, între 28 august şi 3 septembrie, va avea loc la Bucureşti Congresul internaţional pentru promovarea studiilor latine şi dă detalii cu privire la organizarea congresului.

Şedinţa se ridică la ora 20^{30}.

CXXXII

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 23 OCTOMBRIE 1970

Prezidează acad. A. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{40}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, Tr. Costa, G. Creţia, M. Economu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Vl. Iliescu, R. Lăzărescu, Gh. Nencescu, M. Nichita N. I. Niculiţă, A. Piatkowski, C. Poghirc, E. Poghirc, C. Popescu, Sebastiana Popescu, C. Popovici, P. Sfeţu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, A. Ţurcanu, J. Vilan-Unguru.

Invitaţi: D. Frîncu, G. Mîrza, M. Rambaud.

Acad. AL. GRAUR salută prezenţa prof. MICHEL RAMBAUD, de la Universitatea din Lyon,

Conferinţă. Prof. M. RAMBAUD, *Critique littéraire et recherche historique dans les* Commentaires *de César.* Conferenţiarul evocă două aspecte ale cercetărilor consacrate *Comentariilor* lui Caesar: unul critic şi altul istoric. Veracitatea lui Caesar, pusă la îndoială încă din antichitate de către Asinius Pollio, constituie obiectul unei dezbateri quasi-permanente dintre eruditi. Pentru a aprecia această veracitate, trebuie mai întîi înţelese tehnicile literare ale memorialistului: obişnuit să prezinte rapoarte senatului şi să utilizeze rapoartele ofiţerilor săi, el a reluat dosarul campaniilor, dezvoltînd sau rezumînd după plac, a insistat asupra faptelor care corespundeau preocupărilor sale sau anumitor teme, a construit episoadele şi frazele cu grija de a-şi justifica acţiunile şi de a-şi explica eşecurile. Alterarea adevărului provine mai puţin din falsi-

www.cimec.ro

ficări decît din acest mod de prezentare, din acest tip de retorică, care constituie arta deformări istorice.

Ajunşi la acest punct al cercetării, trebuie să declarăm că *Comentariile* sînt lipsite de orice valoare documentară sau să deplîngem că o metodă critică abuzivă a ucis, întocmai ca o doză letală a unui remediu, istoria? De fapt, o altă perspectivă se deschide din momentul în care se elimină orice sugestie provenind din procedee literare, amplificări, aprecieri asupra personajelor, dramatizări, reţinîndu-se numai datele cele mai obiective : nume de oraşe, de popoare, de ofiţeri. Astfel devine posibil să se recunoască pe hartă planurile lui Caesar. De exemplu, prima fază a cuceririi Galliei este orientată după o axă Vercelli-Boulogne. Cînd prezenţa romană, extinzîndu-se pînă la coasta oceanului, înconjură poporul heduan, acesta se alătură răscoalei. Între timp, devine clar că dispunerea taberelor de iarnă permite să se recunoască scopurile strategice ale cuceritorului pentru anii 57, 56, 55—54 şi să se estimeze retragerea romană dintre 54 şi 51. Se poate de asemenea determina relaţia de forţe dintre *ciuitates* ale galilor şi legiuni, ceea ce permite să se analizeze deplasarea de către Caesar a detaşamentelor romane. Pe de altă parte, calculul efectuat asupra acestor date obiective reconstituie situaţia de luptă a armatei din Gallia şi duce la eliminarea unor legende, ca acelea care privesc legiunea a X-a.

Toate aceste informaţii extrase din *Bellum Gallicum* ajută la o mai bună interpretare a faptelor războiului civil. Devine mai ales clar că Caesar n-a încercat să pună în lumină aspectele tehnice ale strategiei sale, ci că a vrut să ofere despre el însuşi o imagine idealizată a unui *imperator* model, ideal aproape filozofic şi, crede autorul, de inspiraţie epicureană.

Şedinţa se ridică la ora 19[45].

CXXXIII

ŞEDINŢA DIN 23 OCTOMBRIE 1970

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18[15].

Membri prezenţi: I. Banu, N. I. Barbu, V. Bălăianu, L. Buzdugan, C. Chircu, Tr. Costa, D. Crăciun, M. Crişan, E. Dobroiu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, I. Frânga-Casan, Al. Giurgea, Al. Graur, G. Guţu, Al. Horhoianu, M. Ionescu-Baldovin, M. Irimia, Tr. Lăzărescu, L. Lupaş, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, Margareta Nasta, Gh. Nencescu, M. Nichita, M. Nicolaescu, S. Nicolau, R. Niculescu, N. I. Niculiţă, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, E. Poghirc, Aurel Popescu, C. Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, Cl. Popovici, D. Protase, M. Rusu, C. Sănătulescu, Gh. Sîrbu, Iorgu Stoian, O. Tcaciuc A. Tuzu, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Neputînd participa la adunarea generală din motive de forţă majoră, au trimis adeziuni scrise, prin care se asociază la hotărîrile majorităţii : I. Dumitrache, Teodor Popescu.

Fiind convocată pentru a doua oară (prima convocare a fost făcută pentru 22 octombrie), adunarea generală este statutar constituită cu orice număr de membri prezenţi. Se trece de aceea la dezbaterea problemelor înscrise în ordinea de zi.

Raportul de activitate al Biroului pe anul 1969—1970, prezentat de I. FISCHER :

La începutul raportului pe care l-am prezenat Adunării generale în şedinţa ei din noiembrie 1969, explicam faptul că, pentru prima oară în cei zece ani de existenţă a societăţii, darea de seamă a biroului nu e alcătuită de secretarul nostru general, prof. D. M. Pippidi, prin absenţa din ţară a d-sale în aproape întreaga perioadă supusă dezbaterii. Anul acesta, cinstea de a înfăţişa activitatea biroului îmi revine din nou, datorită însă unor împrejurări mai puţin

www.cimec.ro

agreabile : secretarul general al Societăţii a fost şi în acest an destul de rar printre noi, deoarece, din păcate, starea sănătăţii şi severitatea medicilor nu i-au permis prezenţa fizică la şedinţe. Ne bucurăm că-l putem vedea astăzi complet restabilit şi-i urăm ca, spre satisfacţia noastră a tuturor, să se poată dispensa pe viitor de orice concurs al medicinii, nu numai fiindcă ştim, ca fervenţi admiratori al lui Petroniu, că *medicus nihil aliud est quam animi consolatio.*

Raportul va fi scurt, pentru a nu risca repetările inutile şi pentru a nu abuza de răbdarea dv., dar şi datorită faptului că, în acest an, nu au existat în viaţa Societăţii acţiuni inedite şi inovaţii spectaculoase.

Înainte de a trece la înşirarea realizărilor Biroului şi a dificultăţilor pe care le-a întîmpinat, se cuvine să ne oprim cîteva clipe asupra unui eveniment cu caracter sărbătoresc. După cum ştim cei mai mulţi dintre noi, în perioada vacanţei, mai precis la 19 iulie, preşedintele nostru, acad. Al. Graur, a împlinit vîrsta de 70 de ani, care-l găseşte în plină activitate, nu numai în fruntea Societăţii, dar şi în învăţămînt şi în viaţa ştiinţifică şi culturală a ţării. Reuniunile şi cuvîntările solemne ţinute cu acest prilej la Academie şi la Universitate, volumele şi articolele omagiale care i-au fost dedicate au scos în evidenţă meritele profesorului universitar şi ale omului de ştiinţă ; despre latinist şi despre profesorul de liceu s-a vorbit prea puţin. Explicaţia e simplă : dacă numărul colegilor din învăţămîntul superior şi al foştilor studenţi este ridicat, prea puţini dintre foştii săi elevi de la liceu se află în circuitul activ al vieţii ştiinţifice — *labuntur anni.* Dar aceştia nu vor uita niciodată arta cu care profesorul Al. Graur izbutea să transforme curiozitatea generală şi difuză a adolescentului în curiozitate ştiinţifică şi s-o canalizeze pe aceasta, cu o exemplară discreţie, spre investigaţia ştiinţifică. Principiile călăuzitoare şi ţinuta lecţiilor sale s-a concretizat şi în seria de manuale, publicate în colaborare cu regretatul C. Balmuş şi, după război, cu Iorgu Stoian, care au marcat o dată în învăţămîntul limbii latine la noi. Cadrul acestei şedinţe de lucru şi al dării de seamă nu-mi îngăduie să adaug decît urările de sănătate, viaţă îndelungată şi activitate neobosită pe care i le adresează Biroul şi toţi membrii Societăţii.

Revenind la activitatea desfăşurată de Societate în anul expirat azi, vom începe cu luarea în discuţie a principalei noastre forme de manifestare, şedinţele lunare de comunicări : s-au ţinut nouă şedinţe, cu nouă comunicări. Ponderea cea mai mare au avut-o, ca şi anul trecut, comunicările consacrate istoriei literare (6) ; istoria (legată de filologie,pe de o parte, de drept şi epigrafie, pe de alta) a constituit obiectul a două comunicări, iar epigrafiei i-a fost consacrată una singură. Şi în acest an şedinţele au fost onorate de participarea unor savanţi străini de mare prestigiu, care ne-au prezentat conferinţe, unde acuitatea raţionamentului era dublată de eleganţa deosebită a expunerii ; este vorba de prof. V. Pöschl (Heidelberg) şi, acum cîteva zile, M. Rambaud (Lyon).

Cît despre a doua formă de concretizare a activităţii noastre, revista Studii clasice, ne aflăm din nou, pentru a treia oară fără întrerupere, ceea ce constituie un început de tradiţie, în situaţia plăcută de a anunţa, de a aminti, mai bine zis, că volumul acestui an, al XII-lea, a apărut şi a fost distribuit la începutul lunii iulie abonaţilor din ţară şi străinătate. Se cuvine să menţionăm că apelurile noastre au găsit un ecou, deşi încă limitat, în rîndurile membrilor Societăţii, numărul abonaţilor sporind de la 208 în 1969 la 221 în 1970. Nu am avut însă, deocamdată, nici un succes în ceea ce priveşte distribuirea prin reţeaua de librării ; ne lovim aici de o diviziune prea strictă a muncii şi de un mecanism prea precis reglat al întreprinderilor însărcinate cu distribuirea publicaţiilor. Dar nu abandonăm speranţele. Conţinutul volumului, îmbrăţişînd practic toate disciplinele ştiinţifice consacrate antichităţii, de la lingvistică la numismatică, îşi află varietatea şi prin numărul autorilor de articole, note sau recenzii : 34 de colaboratori din ţară, printre care şi debutanţi (faţă de 29 în 1969), şi 4 străini (care-şi publică, în parte, comunicările ţinute la Societate). Interesul pe care-l suscită revista se reflectă şi în cererile de schimb primite la redacţie şi în faptul că, din ce în ce mai des, savanţi de pe o arie geografică care se întinde din U.R.S.S. pînă în U.S.A. ne trimit, din proprie iniţiativă, articole spre publicare. Notăm cu satisfacţie, în această ordine de idei, că, într-un număr

www.cimec.ro

recent al binecunoscutei reviste germane Gymnasium, revista noastră figurează într-o listă nu prea lungă, a celor mai importante periodice de filologie clasică. Sperăm că şi volumele viitoare (al XIII-lea se află într-o fază avansată de pregătire) nu vor decepţiona pe cititorii de pretutindeni.

În planul de activitate ştiinţifică pe care-l înaintăm anual Ministerului (şi pentru care sînt alocate chiar fonduri bugetare) se află de cîţiva ani colecţia bilingvă. Sîntem îngrijoraţi de puţina atenţie de care se bucură această latură a strădaniilor noastre în rîndurile colegilor angajaţi în elaborarea lucrărilor : pînă la această dată nici un singur manuscris n-a fost predat Biroului, în ciuda unor apeluri orale şi scrise şi a unor reiterări ale angajamentelor. În darea de seamă precedentă atribuiam întîrzierile unor migăloase operaţii de finisare a ultimelor detalii ale manuscriselor. Ne întrebăm acum dacă explicaţia este într-adevăr aceasta.

În privinţa relaţiilor noastre internaţionale, este de amintit participarea, la începutul lunii viitoare, a prof. D. M. Pippidi la şedinţa de birou FIEC (organism în care d-sa a fost ales, în lipsă, cu ocazia Congresului de la Bonn). De asemenea, au început să se concretizeze eforturile noastre în vederea organizării la noi, în primăvara 1972, a celui de al XII-lea Congres „Eirene". Deşi Societatea n-a fost direct angajată, este totuşi necesar să semnalăm succesul de care s-a bucurat, în vara acestui an, Congresul internaţional pentru încurajarea studiilor latine, ţinut sub auspiciile unei Academii internaţionale, cu sediul la Roma. Biroul Societăţii a fost reprezentat prin preşedintele său, acad. Al. Graur, care, în această calitate, a făcut parte din Comitetul de onoare, şi în persoana a trei membri ai săi, în frunte cu unul din vicepreşedinţi, prof. N. I. Barbu, care a condus şi a organizat efectiv lucrările. Ecourile de care s-a bucurat acest congres se vor răsfrînge favorabil, sperăm, asupra întregii noastre activităţi.

În raporturile cu Ministerul Învăţămîntului n-au intervenit, nici în acest an, schimbări notabile, dacă exceptăm faptul pozitiv al numirii, cu titlu onorific, a unui contabil şef şi cel, mult mai puţin îmbucurător, al neachitării pînă la această dată a subvenţiei pe anul 1970, ceea ce va rezulta şi din raportul asupra gestiunii financiare. Este un motiv în plus pentru a ansa un nou apel în favoarea îndeplinirii fără întîrziere a obligaţiilor statutare, restante şi curente.

Nici în relaţiile cu filialele nu au intervenit lucruri noi, dar aceasta nu este un motiv de satisfacţie, dimpotrivă. În ciuda hotărîrilor noastre solemne şi repetate, Biroul n-a întreprins aproape nimic pentru a stimula şi a organiza un schimb de conferenţiari între centru şi filiale. Într-o situaţie mai bună se află acestea din urmă, mai ales cele de la Cluj şi Constanţa, care au organizat un schimb între ele; dar aceasta va constitui obiectul dărilor de seamă speciale.

Acestea sînt, expuse pe scurt, liniile pe care s-au desfăşurat diversele noastre forme de activitate. În încheiere, cerîndu-vă cuvenita descărcare, credem necesar să lansăm un nou apel : pentru prestigiul dezbaterilor noastre e de dorit ca elementului personal să i se pună o surdină, dacă se poate, totală. Numai astfel vom reuşi să discutăm, în limite de timp rezonabile şi la un nivel academic, problemele importante, poate uneori grave, care ne stau în faţă.

Raportul de activitate al Filialei Cluj, prezentat de D. PROTASE:

Filiala clujeană a Societăţii de studii clasice, în perioada menţionată, şi-a desfăşura activitatea, ca şi în trecut, printr-o strînsă colaborare cu Secţia de istorie veche a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj, ţinînd în acelaşi timp o strînsă legătură cu secretariatul Societăţii din Bucureşti, mai cu seamă în privinţa problemelor administrative şi de organizare a unor acţiuni comune.

În anul care s-a scurs, unii membrii ai filialei noastre au ţinut comunicări pe diferite teme, fie în cadrul Institutului de istorie şi arheologie Cluj, fie cu ocazia unor manifestări ştiinţifice organizate de unele muzee din ţară. Astfel, în anul 1970 s-au ţinut următoarele comunicări :

www.cimec.ro

1. Judita Winkler, *Despre perioada emiterii monedelor geto-dace şi dreptul monetar la geto-daci* (5.III.1970);

2. H. Daicoviciu, *Observaţii asupra primului război dacic al lui Traian* (2.IV.1970). Secţia de istorie veche a Institutului Cluj.

3. A. Bodor, *Împăratul Aurelian şi părăsirea Daciei* (11.VI.1970). Secţia de istorie veche a Institutului Cluj.

4. N. Lascu, *Daos, Davos* (*Davus*) — *scalvi daci?* La Sesiunea ştiinţifică anuală (16—18 oct. 1970) a Muzeului de arheologie din Constanţa.

5. D. Protase, *A existat la daco-geţi credinţa greco-romană despre „obolul lui Charon"?* La aceeaşi sesiune a Muzeului din Constanţa.

În cadrul manifestărilor externe ale unor membri ai Filialei din Cluj a societăţii, menţionăm călătoria de studii şi documentare în Marea Britanie, făcută de prof. A. Bodor în februarie — martie 1970. Cu acest prilej, la întoarcerea în ţară, prof. Bodor a ţinut în faţa membrilor Societăţii şi a celor de la Secţia de istorie veche a Institutului din Cluj (26.III.1970) o interesantă expunere despre cele văzute în Marea Britanie, cu specială referire la cercetările şi studiile din domeniul filologiei clasice, al arheologiei romane şi al istoriei universale vechi.

Tot pe planul manifestărilor internaţionale, amintim de asemenea că unii membri ai filialei noastre au participat individual la Congresul internaţional al latiniştilor în august—septembrie 1970 ţinut la Bucureşti, deşi filiala nu a fost solicitată oficial.

Dintre străinii cu preocupări din domeniul studiilor clasice care ne-au vizitat la Cluj (unii ţinînd chiar expuneri) amintim pe d-na Dučanka Vučković Todorović (Belgrad), d-l Manfred Krandler (Viena) şi pe d-l J. Warnington de la Universitatea din Bristol, care a ţinut o conferinţă (cu proiecţii) despre monumentele romane din Africa de Nord.

Iniţiativa biroului ca în cadrul cercului pedagogic de limba latină să participe profesori şi alţi membri ai filialei noastre trebuie să spunem că nu a dat pînă acum rezultatele scontate. Totuşi, sperăm ca situaţia să se îmbunătăţească în viitor. În schimb, la sugestia filialei şi personal a prof. N. Lascu, la secţia clasică a Liceului „M. Eminescu" din Cluj s-a înfiinţat şi funcţionează Cercul de lectură „P. Ovidius Naso". Acest cerc a şi intrat în relaţii cu elevii Liceului „Ovidio" de la Sulmona.

Dacă adăugăm la cele de mai sus faptul că în 16 ianuarie 1970 filiala noastră a ţinut o şedinţă de dare de seamă şi de alegere a Biroului — N. Lascu (preşedinte), A. Bodor (vicepreşedinte), D. Protase (secretar), G. Topliceanu (casier), Ana Negreanu (resp. a cercului pedagogic de latină) — şi că încasarea cotizaţiilor, cu puţine excepţii, este făcută pînă în 1969 inclusiv, socotim că am prezentat, în liniile sale generale, activitatea depusă de Filiala din Cluj a Societăţii din noiembrie trecut şi pînă astăzi. În încheiere, Filiala din Cluj aşteaptă cu nerăbdare şi reînnoite speranţe apariţia revistei de cultură clasică, preconizată încă în anul 1968.

Raportul de activitate al Filialei Iaşi, prezentat de prof. O. Tacciuc:

Filiala Iaşi a Societăţii de studii clasice, în perioada octombrie 1969 — octombrie 1970, a ţinut 6 şedinţe, în cadrul cărora au fost prezentate următoarele comunicări:

1. În şedinţa din 12 octombrie 1969: *Elemente antice şi autohtone în „Moartea lui Fulger"* (asist. univ. Traian Diaconescu);

2. În şedinţa din 2 noiembrie 1969: *O notă despre Homer în prima traducere tipărită în românește a „Halimalei"* (prof. Ilie Gheorghiţă).

3. În şedinţa din 18 ianuarie 1970: *Metode moderne în predarea limbii latine, prezentate la Congresul de latină de la Avignon* (lector univ. Nic. Baran).

4. În şedinţa din 8 martie 1970: *Daco-moesiana şi relaţiile ei în cadrul indo-european* (prof. univ. Cicerone Poghirc).

www.cimec.ro

5. În ședința din 19 aprilie 1970: *Alexandru Philippide traducător din latinește* (lector univ. Cicerone Călinescu).

6. În ședința din 31 mai 1970: *Probleme de lingvistică și dialectologie greacă, anatoliană și sud-est europeană în lumina noilor cercetări* (conf. univ. Ariton Vraciu).

În cadrul ședințelor s-au făcut și prezentări de cărți de către: conf. univ. N. Gostar, lector univ. N. Baran, asist. univ. N. Todirașcu și Tr. Diaconescu și prof. Gh. Badea.

Afară de aceste 6 ședințe, pînă la adunarea generală din decembrie 1970, mai avem programate 2 ședințe (în noiembrie și decembrie 1970).

La ședințele filialei participă între 30 și 50 de tovarăși (cadre didactice universitare și din învățămîntul mediu și studenți).

Unii membri ai filialei au desfășurat și în afara Societății o activitate care merită a fi menționată. Astfel conf. univ. N. Gostar a prezentat la Institutul de istorie și arheologie din Iași comunicarea *Despre mormîntul lui Ovidiu la Tomis (Mărturii antice și medievale)*, iar la Institutul pedagogic din Constanța comunicarea *Caspios Aegisos în opera lui Ovidiu*. Lector univ. Cicerone Călinescu a vorbit despre poezia lui Homer în cadrul Secției de cultură și artă a județului Bacău.

La Congresul de latină din august—septembrie 1970 au participat 23 de tovarăși din Iași (dintre care 17 membri ai filialei). La acest congres a prezentat o comunicare și N. Baran, iar Gh. Cosoi, Gh. Condurache și N. Baran au participat la discuții.

Filiala Iași cuprindea în decembrie 1969 un număr de 55 de membri. Unui număr de 3 tovarăși am fost siliți să le retragem calitatea de membri ai filialei din cauză că n-au achitat de mai mulți ani cotizația și n-au participat la nici o ședință. Aceștia sînt: Nanu Constanța, Popa Sava, Noană Florica. Alți trei s-au mutat din raza filialei. În prezent avem în evidența filialei 49 de membri.

În această perioadă nu s-au făcut înscrieri de membri noi.

În ceea ce privește situația cotizațiilor, menționăm că toți cei 49 de membri și-au achitat integral cotizațiile pe anul 1969, iar pe anul 1970, pînă la data de 25 octombrie, și-au achitat cotizațiile 30 de membri, urmînd ca restul să le achite pînă la adunarea generală din decembrie 1970.

Situația provizorie a veniturilor și cheltuielilor pe anul 1970, pînă la 25 octombrie, este următoarea:

Sold din anul 1969	446,25 lei
încasări cotizații pe 1970	300 ,,
TOTAL	746,25 lei

Cheltuieli pînă la această dată nu am avut, corespondența făcîndu-se cu mijloacele băneștí ale membrilor din comitet.

Darea de seamă completă a activității Filialei Iași și situația definitivă a veniturilor și cheltuielilor pe perioada octombrie 1969 — decembrie 1970 vor fi prezentate după Adunarea generală a Filialei Iași, care va avea loc în decembrie 1970.

Raportul de activitate al Filialei Constanța, prezentat de M. IRIMIA:

Dobrogea, ținutul care în ultimii ani este beneficiarul unei mari și diversificate dezvoltări economice, cunoaște și o mare efervescență culturală. Situația Dobrogei, oarecum specifică, de bogat tezaur al civilizației greco-romane a atras întotdeauna pe iubitorii studiilor clasice, vechimea preocupărilor în acest domeniu numărîndu-se în decenii. Interesul particular al constănțenilor și al dobrogenilor față de antichitățile greco-romane este la fel de vechi.

Coordonarea activităților și preocupărilor de acest gen — numeroase și pînă acum — s-a realizat prin constituirea în anul 1966 a Filialei din Constanța a Societății de studii clasice. Într-o perioadă de patru ani, Filiala din Constanța a reușit să se impună ca un factor de prim

www.cimec.ro

ordin în viaţa ştiinţifică şi culturală a oraşului şi a Dobrogei, activitatea ei fiind tot mai cunoscută şi apreciată de către forurile locale de partid şi de stat, de către un public tot mai larg. În primii ani numărul membrilor filialei a cunoscut o creştere permanentă, fapt caracteristic oricărui început. S-a ajuns în prezent la un număr de 45 de membri, care constituie nucleul de bază al filialei noastre şi pe care se sprijină constant întreaga ei activitate.

Constituită iniţial pe baza unui grup de iubitori ai antichităţilor greco-romane proveniţi mai ales din Constanţa, pe parcurs tot mai mulţi cercetători şi profesori de istorie sau de limbă latină din întregul judeţ au solicitat să fie primiţi ca membri ai filialei noastre. De multe ori presa locală (ziarul „Dobrogea nouă") consemnează pe scurt aspecte din activitatea filialei, ale conţinutului şedinţelor de comunicări, atrăgîndu-se în aşa fel şi alţi participanţi în afara celor afiliaţi, interesaţi de unul sau de altul dintre subiectele dezbătute.

În perioada noiembrie 1969 — octombrie 1970 înregistrăm la Constanţa următorul bilanţ :

În şedinţa din 22 decembrie 1969, Adrian Rădulescu a prezentat comunicarea *Un vas cu inscripţie greacă descoperit la Capidava*, o descoperire de o mare însemnătate. Pe un vas datînd din sec. X apare alfabetul grecesc scris invers de la ω spre α, iar dedesubt o iscălitură — probabil a meşterului olar — *Petre*. Comunicările şi discuţiile purtate au relevat importanţa deosebită a descoperirii şi a apariţiei în această vreme a numelui românesc *Petre*.

În şedinţa de comunicări din 17 ianuarie 1970 C. Scorpan a prezentat comunicarea *Cultul lui Dionyso: în Dobrogea* (partea a II-a), o încercare de sinteză asupra unuia dintre cele mai importante culte antice.

În şedinţa din 27 februarie 1970 au fost prezentate două comunicări : Radu Ocheşanu, *Monezile regelui Moskon din colecţiile Muzeului de arheologie Constanţa* şi Andrei Aricescu, *Încercare nouă de înţelegere a ştirilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea lui Justinian*. Cele două comunicări au constituit contribuţii importante la istoria şi arheologia Dobrogei, reprezentînd dovezi convingătoare ale utilităţii scrutării mai atente a izvoarelor literare şi numismatice.

În şedinţa din 21 martie 1970, prof. univ. Nicolae Lascu de la Cluj a prezentat comunicarea *Hic ego qui iaceo...*, comunicare ce se înscrie în preocupările mai vechi atît ale autorului, cît şi ale Filialei din Constanţa privind viaţa şi opera lui Ovidiu.

În şedinţa de comunicări din 17 iunie 1970, la care au participat şi invitaţi de la Institutul de arheologie al Academiei şi de la Muzeul naţional de antichităţi, au fost prezentate, de asemenea, două comunicări : Petre Diaconu, de la Institutul de arheologie al Academiei, a încercat o *nouă localizare a cetăţii Dafne*, opinînd pentru căutarea ei la sudul Dunării şi nu în nordul ei, şi Maria Munteanu a prezentat comunicarea *Cu privire la organizarea administrativă a teritoriului capidavens (sec. I—III e.n.)*, în care, pe baza datelor epigrafice mai ales, a încercat elucidarea unor probleme legate de organizarea teritoriului în discuţie.

În perioada estivală, Filiala din Constanţa a fost antrenată într-o serie de importante acţiuni, fiind, împreună cu Muzeul de arheologie Constanţa, gazda cîtorva manifestări internaţionale de prestigiu. A fost, astfel, gazda delegaţilor Congresului umanismului latin, cîţiva dintre membrii filialei însoţindu-i la punctele de interes arheologic din Constanţa şi din judeţ (la Adamclisi). O parte dintre lucrările celui de-al XXII-lea Congres de istoria medicinii s-au desfăşurat şi în incinta Muzeului de arheologie — sediul filialei Societăţii de studii clasice, la lucrările congresului participînd numeroşi membri ai filialei noastre — dintre care trei cu comunicări (dr. Nicolae Ionescu, M. Bucovală şi A. Rădulescu). De asemenea, o parte dintre membrii filialei au luat parte la lucrările colocviului româno-englez privind matematicile în arheologie şi în ştiinţele istorice.

La sesiunea ştiinţifică anuală a Muzeului de arheologie Constanţa dintre 16—18 octombrie 1970, la care au participat importante personalităţi ale vieţii noastre ştiinţifice, au fost

www.cimec.ro

prezenți și cei mai mulți dintre membrii filialei noastre, fie cu comunicări, fie la discuții sau ca simpli auditori.

Din cele amintite mai sus desprindem încercarea de antrenare a Filialei din Constanța a Societății de studii clasice, a membrilor ei, la toate manifestările închinate arheologiei și studiilor clasice din orașul nostru, destul de puține de altfel, urmărind activizarea membrilor ei, o îmbogățire a experienței lor științifice.

În cadrul ședințelor de comunicări ale filialei, amintite mai sus, au fost invitați în afara membrilor ei și studenți ori alte persoane care și-au manifestat interesul pentru activitatea filialei.

În fața Filialei din Constanța stau sarcini și perspective dintre cele mai mari, care, cu efort și perseverență, pot fi atinse. Se impune o participare cît mai activă a tuturor membrilor la viața filialei, ca și la alte manifestări închinate studiilor clasice și care nu sînt patronate întotdeauna de Societatea noastră. Am dori de asemenea ca, pe viitor — așa cum s-a întîmplat în anii trecuți, dar nu și în perioada 1969—1970 —, diferite personalități ale vieții științifice în domeniul studiilor clasice din țară sau din străinătate să susțină și la Constanța conferințe sau comunicări.

Prin atragerea în rîndul filialei noastre a celor mai pasionați cercetători din Dobrogea ai antichităților greco-romane sau ai limbilor clasice, prin activitatea mai evidentă a membrilor societății, considerăm că rezultatele muncii noastre vor fi mai vizibile și vom obține progrese tot mai importante pe linia valorificării științifice a bogatului patrimoniu cultural și istoric al Dobrogei antice.

Raportul asupra gestiunii financiare, prezentat de prof. Tr. Costa :

La începutul anului 1969—1970, Societatea de studii clasice avea, raportată din anul precedent, suma de lei 1 353,50 (una mie trei sute cincizeci și trei lei și cincizeci bani), proveniți din cotizații. În cursul anului 1969—1970, s-au încasat din cotizații lei 3 170 (trei mii una sută șaptezeci lei). S-au cheltuit cu acte justificative, lei 1 499,70 (una mie patru sute nouăzeci și nouă lei și șaptezeci bani) și s-au depus la CEC lei 2 500 (două mii cinci sute lei). Au rămas deci, din cotizații, lei 523,80 (cinci sute douăzeci și trei lei și optzeci bani), din care lei 446,25 (patru sute patruzeci și șase lei și douăzeci și cinci bani) la casierul din Iași, lei 50 (cincizeci lei) la casierul din Cluj și lei 27,55 (douăzeci și șapte lei și cincizeci și cinci bani) la casierul din București.

Din subvenția ministerului, la data de 11 noiembrie 1969, Societatea a reportat suma, de lei 12 032,91, depusă la contul CEC. S-au cheltuit, cu acte justificative (salarii, achiziții de cărți, deplasări, corespondență), lei 11 835,59. La data de 29 octombrie 1970, soldul Societății la CEC este de 197,32 lei. Societatea are, deci, la această dată un sold total de 721,12 lei.

Raportul comisiei de cenzori, prezentat de prof. D. Crăciun :

Verificînd raportul de gestiune financiară întocmit de prof. Tr. Costa, casierul Societății, comisia de cenzori constată că datele acestui raport sînt în conformitate cu actele justificative anexate, iar cheltuielile au fost făcute în interesul Societății, respectînd dispozițiile statutare. Comisia opinează pentru acordarea descărcării de gestiune.

Discuții. Pe marginea rapoartelor pun întrebări, prezintă observații și propuneri prof. N. I. Barbu, M. Marinescu-Himu, Al. Graur, C. Chircu, D. Protase, Tr. Lăzărescu, D. M. Pippidi, I. Fischer, N. I. Niculiță.

Prof. M. Marinescu-Himu se interesează despre stadiul demersurilor privind apariția revistei de popularizare. Propune inițierea unor acțiuni, atît în București, cît și în alte orașe

www.cimec.ro

ale ţării, chiar acolo unde Societatea n-are filiale, destinate să popularizeze cultura clasică şi să sporească interesul publicului pentru antichitate.

D. PROTASE cere informaţii cu privire la constituirea unei societăţi ovidiene.

Prof. N. I. BARBU arată că formalităţile necesare apariţiei revistei „Ausonia" nu sînt încă completate; pînă atunci a fost difuzat, într-un număr restrîns de exemplare, cu ocazia Congresului latiniştilor, o culegere de articole, prefigurînd revista. Cu acelaşi prilej, s-a constituit la Constanţa Societatea internaţională ovidiană.

În intervenţia sa, prof. TR. LĂZĂRESCU reia criticile îndreptate împotriva preşedintelui Societăţii. Deoarece aceste atacuri nu privesc activitatea Societăţii şi nu fac decît să repete cele spuse de vorbitor în adunările generale precedente, prof. D. M. PIPPIDI supune votului adunării oportunitatea continuării discuţiei în această direcţie. Adunarea hotărăşte sistarea discuţiei, ceea ce-l determină pe prof. TR. LĂZĂRESCU să părăsească sala.

Prof. N. I. NICULIŢĂ îşi exprimă dezacordul în ceea ce priveşte oprirea intervenţiei prof. Lăzărescu şi invocarea, de către I. FISCHER, a articolului 7 b din Statut, referitor la excluderea unor membri. În continuare, d-sa aminteşte de activitatea desfăşurată între anii 1943 şi 1946 de o asociaţie de clasicişti, grupaţi în jurul revistei „Camenae".

În numele Biroului, răspunde acad. AL. GRAUR, arătînd că în atenţia viitoarei conduceri va trebui să rămînă intensificarea activităţii de popularizare a studiilor dedicate antichităţii.

Se supune apoi adunării **deseărcarea de gestiune**. Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenţi.

Alegerea Biroului pe anul 1970—1971. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu compus din prof. N. I. NICULIŢĂ, preşedinte, IORGU STOIAN şi dr. C. SĂNDULESCU, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de preşedinte: acad. AL. GRAUR (propus de prof. VL. DUMITRESCU şi O. TCACIUC).

Pentru funcţia de vicepreşedinte: acad. C. DAICOVICIU (propus de prof. D. M. PIPPIDI), prof. N. I. BARBU (propus de prof. D. CRĂCIUN), prof. R. VULPE (propus de prof. M. MARINESCU-HIMU).

Pentru funcţia de secretar: prof. D. M. PIPPIDI (propus de prof. R. VULPE).

Pentru funcţia de secretar adjunct: I. FISCHER (propus de prof. R. VULPE şi D. M. PIPPIDI).

Pentru funcţia de casier: prof. TR. COSTA (propus de prof. R. VULPE).

Au fost aleşi:

Preşedinte: acad. AL. GRAUR (cu unanimitatea voturilor).

Vicepreşedinţi: acad. C. DAICOVICIU (cu unanimitatea voturilor), prof. N. I. BARBU (cu unanimitatea voturilor), prof. R. VULPE (cu unanimitatea voturilor).

Secretar: prof. D. M. PIPPIDI (cu unanimitatea voturilor).

Secretar adjunct: I. FISCHER (cu unanimitatea voturilor).

Casier: prof. TR. COSTA (cu unanimitatea voturilor).

Alegerea comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de cenzor titular: prof. D. CRĂCIUN (propus de prof. N. I. BARBU), prof. E. DOBROIU (propus de I. FISCHER).

Pentru funcţia de cenzor supleant: STELLA NICOLAU (propusă de prof. R. VULPE), prof. M. MARINESCU-HIMU (propusă de prof. IORGU STOIAN).

www.cimec.ro

Au fost aleşi :
Cenzori titulari : prof. D. CRĂCIUN şi E. DOBROIU.
Cenzori supleanţi : STELLA NICOLAU şi prof. M. MARINESCU-HIMU.

În numele celor aleşi, acad. AL. GRAUR aduce mulţumiri Adunării generale şi prezidiului provizoriu.

Diverse. La propunerea secretariatului, se hotărăşte trimiterea unei telegrame de simpatie şi de urări de grabnică însănătoşire prof. D. MARMELIUC.

Prof. D. M. PIPPIDI anunţă că termenul de predare a volumului XIII al „Studiilor clasice" este 1 decembrie şi aminteşte celor care au angajamente (mai ales privind recenziile) pentru acest volum să le onoreze în timp util.

Şedinţa se ridică la ora 19[50].

www.cimec.ro

DIMITRIE MARMELIUC

În ziua de 1 noiembrie 1970 s-a stins din viață profesorul Dimitrie Marmeliuc, distins elenist și romanist, care și-a închinat ultimii ani ai vieții studiului operei lui Sofocle. A fost un colaborator neobosit al Studiilor clasice, de la primele volume; cel din urmă studiu încredințat revistei a fost publicat în numărul precedent (XII), sub titlul *Drama satirică la Sofocle și Euripide*, cuvînt înainte la o ediție a *Copoilor*, în traducerea românească pregătită de autor. Tălmăcirea în versuri a *Copoilor* lui Sofocle, pe care profesorul Marmeliuc ținea nespus de mult s-o vadă tipărită, a fost însă destinată să se numere printre operele postume ale acestui erudit animator al studiilor clasice.

Născut la 20 octombrie 1886 în comuna Liteni din împrejurimile Sucevii, Dimitrie Marmeliuc a urmat cursurile școlii secundare la Suceava și, în continuare, după o strălucită absolvire a liceului bucovinean (1906), cursurile Universității din Viena; teza de doctorat, cu care își încheie studiile universitare, în 1913, se referă la o problemă de lingvistică și stilistică ciceroniană: *De genitiui partitiui in Ciceronis orationibus et epistulis ui et usu*. La Viena a audiat deopotrivă cursurile de filologie clasică și comparată ținute de von Arnim, Radermacher, Kretschmer, cît și cursurile de filologie romanică ținute de Meyer-Lübke, de care s-a apropiat îndeosebi. Membru al Societății Academice din Viena „România jună", a fost ales în anul 1911—1912 președinte al acestei societăți; în această calitate ia parte la un congres.

StCl., XIII, 1971, p. 383—390, București.

www.cimec.ro

studenţesc ţinut la Craiova, prilej nimerit să-şi prelungească vizita în ţară. După Craiova vizitează oraşul Bucureşti, în care poposeşte o lună — timp închinat studiilor şi luării de contact cu fruntaşii vieţii politice şi culturale din acea vreme — şi apoi se îndreaptă spre Iaşi. În urma cercetărilor făcute la Biblioteca Academiei Române, unde l-a cunoscut şi s-a împrietenit cu profesorul Ion Bianu, D. Marmeliuc a prezentat la Viena, în seminarul prof. Meyer-Lübke, un referat intitulat *Figuri istorice româneşti în cîntecul popular al românilor*, tipărit ulterior în Analele Academiei Române, Secţ. lit., XXXVII, 1915.

În ajunul intrării României în primul război mondial (1915), prof. D. Marmeliuc, cunoscut luptător împotriva monarhiei austro-ungare, izbuteşte, alături de alţi tineri din generaţia sa, să vină în ţară, unde, datorită caldei prietenii ce i-o purta Ion Bianu, i se încredinţează un post de cercetător la cabinetul de manuscrise al Academiei. În această scurtă perioadă cît a funcţionat la Academie, avîndu-i colegi, printre alţii, pe profesorul N. Cartojan şi pe criticul P. Panaitescu (Perpessicius), a organizat secţia stampelor după cele mai noi criterii ştiinţifice.

Dobîndind cetăţenia română, pleacă ofiţer voluntar pe frontul marilor bătălii din Moldova, Nămoloasa şi Mărăşeşti (1917), unde este rănit; pentru meritele excepţionale pe care le-a avut în cursul luptelor, a fost decorat cu mai multe ordine româneşti şi străine. Începînd din anul 1919, prof. D. Marmeliuc se dedică învăţămîntului superior, ocupînd catedra de limba şi literatura elină succesiv la Universitatea din Cernăuţi şi la cea din Bucureşti, unde a funcţionat pînă la pensionare, în anul 1947. Pregătirea sa multiplă i-a îngăduit în cursul carierei universitare să predea, paralel cu lecţiile de literatură şi limbă elină, cursuri de filologie comparată, iar după pensionare să funcţioneze ani îndelungaţi la Institutul de lingvistică al Academiei, în calitate de colaborator ştiinţific. Acestei susţinute activităţi i-a pus capăt doar începutul unei boli nemiloase, dar, chiar şi în ultima vreme, cînd puterile nu-i mai îngăduiau să lucreze la institut sau să ia parte la şedinţele Societăţii de studii clasice, era mereu prezent printre noi, trimiţînd necontenit articole şi studii. Una din cele mai preţioase contribuţii din această perioadă este evocarea atît de emoţionantă a personalităţii lui George Murnu, comunicare citită în şedinţa comemorativă a societăţii din 4 ianuarie 1968 şi apoi publicată în Studii clasice, X.

Principalele sale preocupări ca filolog clasic s-au îndreptat îndeosebi spre studierea epopeii homerice şi a tragediei lui Sofocle. Studiile sale homerice ne-au parvenit sub forma a două cursuri fundamentale, litografiate de Universitatea din Bucureşti, în 1942 şi 1943 şi a celor trei articole publicate în Studii clasice V—VII. Volumul impresionant de note homerice pe care le-a lăsat în manuscris ne îndreptăţeşte să credem că cercetările sale depăşeau zona publicaţiilor menţionate. În anii ce vin avem pioasa datorie de a valorifica moştenirea pe care a lăsat-o în domeniul homerologiei.

Puternic atras de cercetarea tragediei clasice, a publicat lucrări de valoare asupra operei lui Sofocle, dintre care citäm cele trei volume: *Sofocles. Cercetări cronologice* (între 1920 şi 1939), înglobate apoi în cursul universitar *Tragedia greacă*. Din creaţia lui Eschil s-a ocupat de tragedia *Cei şapte împotriva Tebei*, iar în ultima vreme redacta un studiu asupra *Perşilor* şi altul despre drama satirică în general, în care intrau şi dramele satirice ale lui Eschil. În contingenţă cu aceste preocupări asupra poeziei dramatice, în anul 1942 a ţinut un curs de *Metrică greacă*, care a fost litografiat, reprezentînd pînă la ora actuală singurul tratat de metrică greacă pe care-l posedăm în limba română.

Între anii 1960—1970 a închinat o bună parte din munca sa filologică tot operei lui Sofocle, pe care a prezentat-o publicului iubitor de literatură într-o amplă *Prefaţă* care precede traducerea românească a dramelor marelui tragediograf şi pe marginea căreia a scris studiul *Reflectări ale contemporaneităţii în tragediile lui Sofocle*. Conferenţiar apreciat şi publicist, Dimitrie Marmeliuc s-a ilustrat şi prin eseuri şi articole asupra limbii şi literaturii române, cum ar fi, între altele, *Contribuţii ardeleneşti la cultura românească din Bucovina* în volumul

www.cimec.ro

omagial *Lui Ion I. Bianu*, Bucureşti, 1916, sau numeroasele etimologii româneşti, apărute în revista Limba română, între anii 1960—1965, pe cînd lucra la *Dicţionarul limbii române*. A îngrijit de asemenea o ediţie completă *Ion Creangă*, însoţită de un studiu introductiv şi un glosar.

De o nemărginită distincţie sufletească, prof. D. Marmeliuc împărtăşea cu dărnicie bogatele sale cunoştinţe din domeniul filologiei clasice şi al filologiei romanice oricui îi cerea sfatul sau dorea să-l consulte. Colaboratorii săi de odinioară de la catedra de filologie clasică nu pot uita puternica impresie pe care o făcea asupra auditoriului atunci cînd îşi ţinea cursurile, la un nivel care amintea de iluştrii dascăli pe care el însuşi îi audiase odinioară la Viena, iar cei mai tineri, alături de care a lucrat *Dicţionarul Academiei* nu vor uita vastitatea uimitoare a cunoştinţelor sale lingvistice.

Opera pe care a lăsat-o constituie un model de onestitate ştiinţifică, de apropiere plină de dragoste faţă de lumea antichităţii greceşti, oglindind imaginea unui spirit viu, iscoditor şi a unei minţi înalte. Figura sa luminoasă rămîne, alături de cele ale lui George Murnu, Cezar Papacostea, Ştefan Bezdechi, D. Evolceanu, ca una dintre cele mai alese figuri de cărturari români care şi-au dedicat întreaga putere de muncă promovării studiilor clasice în România.

A. Pialkowski

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR
PROF. D. MARMELIUC

I. Filologie clasică

1. *De genitivi partitivi in Ciceronis orationibus et epistulis ui et usu*, teză de doctorat. Viena, 1912.
2. Q. Horatius Flaccus, *Epistola către Pisoni despre arta poetică*. Introducere, traducere, comentar, Bucureşti, 1916.
3. *Sofocles. Cercetări cronologice. I. Antigona-Aias*, Cernăuţi, 1920, VIII + 50 p. 8°.
4. *Studiul limbilor clasice şi cultura românească*, în revista Lamura, II (1920—1921), p. 366 urm.
5. *Moralitatea clasicismului*, în revista Lamura, II_2 (1921), p. 834 urm.
6. *Originea tragediei elene*, în revista Orpheus, I (1925), p. 49 şi urm.
7. *Sofocles. Cercetări cronologice*, II. *Regele Oidipus-Oidipus în Colonos*, în Codrul Cosminului, II (1925), p. 3 urm. şi extras.
8. *Studiul limbilor clasice în România*, în revista Orpheus, III (1927), p. 203 urm.
9. *Demosthenes. Un mare patriot în zile de restrişte*, în revista Floarea soarelui, I (1927), p. 201 urm.
10. *Socrate*, în revista Junimea literară, XVIII (1929), p. 169 urm. şi extras.
11. *Clemenceau şi Demosthene*, în revista Junimea literară, XXII (1933), p. 89 urm. şi extras.
12. *Clasicismul greco-roman şi cultura românească*, în volumul omagial *Lui Ion I. Nistor*, Cernăuţi, 1937, p. 855 urm. şi extras.
13. *Frumuseţea poeziei homerice*, în revista Junimea literară, XXVIII (1938), p. 17 urm. şi extras.
14. *Aias, Trahiniile, Antigona. Studiu istoric-literar*, în Codrul Cosminului, X (1936—1938), p. 271 şi urm. şi extras, Cernăuţi, 1939.
15. *Tragedia greacă*, curs ţinut la Facultatea de litere şi filozofie din Bucureşti în anul 1940—1941, litografiat, 480 p., Bucureşti, 1941.
16. *Începuturile literaturii elene: Homer — Ciclul epic*, curs ţinut la Facultatea de litere şi filozofie din Bucureşti în anul 1941—1942, litografiat, 416 p., Bucureşti, 1942.
17. *Metrica greacă*, curs ţinut la aceeaşi facultate în anul 1941—1942, litografiat, 208 p., Bucureşti, 1942.
18. *Compoziţia poetică a Iliadei şi Odiseii*, curs ţinut la aceeaşi facultate în anul 1942—1943 (13 cînturi din *Iliada*), litografiat, 128 p., Bucureşti, 1943.
19. *Pe marginea Oresteii lui Eschil în traducerea lui G. Murnu*, în Revista Fundaţiilor, X (1943), p. 419 şi urm.

www.cimec.ro

20. *O dramă războinică a lui Eschil*: *Cei şapte împotriva Tebei*, în Revista Fundaţiilor, XI (1944), p. 379 şi urm.
21. *Cuvinte de origine greacă în limba română*, în revista Limba română, VIII (1959), nr. 6, p. 29 şi urm.
22. *Interpretări homerice. Pe marginea Iliadei lui Homer în traducerea lui G. Murnu*, în revista Studii clasice, V (1963), p. 269—286, VI (1964), p. 289—308, VII (1965), p. 375—383.
23. *Reflectări ale contemporaneităţii în tragediile lui Sofocle*, în revista Studii clasice, VIII (1966), p. 24—34.
24. *O sută de ani de la naşterea lui George Murnu*, în revista Studii clasice, X (1968), p. 279—284.
25. *Drama satirică la Sofocle şi Euripide*, în revista Studii clasice, XII (1970), p. 251—260.

II. Filologie, literatură şi cultură românească

1. *Figuri istorice româneşti în cîntecul popular al românilor*, în Analele Academiei Române, seria II, vol. XXVII (1915), p. 73 urm. şi extras.
2. *Contribuţii ardeleneşti la cultura românească din Bucovina*, în volumul omagial *Lui Ion I. Bianu*, Bucureşti, 1916, p. 171 urm.
3. *Ion Creangă, Opere complete*, ediţie cu prefaţă, text şi glosar, Cernăuţi, 1924.
4. *Etimologii româneşti*, în revista Limba română între anii 1960 şi 1965.
5. Numeroase articole culturale şi literare, publicate în diferite reviste şi ziare de pe întreg cuprinsul României, începînd cu conferinţa despre viaţa şi opera lui Titu Maiorescu, ţinută la societatea „România jună" din Viena în anul 1910, cu prilejul împlinirii a 70 de ani de viaţă a marelui îndrumător cultural al poporului român — conferinţă apărută în 1910 în broşură împreună cu conferinţa profesorului Wilhelm Meyer-Lübke ţinută cu acelaşi prilej, cu titlul: *„România jună" lui Titu Maiorescu, Scriere omagială*, Suceava, 1910.

www.cimec.ro

IMRE TRENCSÉNYI-WALDAPFEL

La 2 iunie 1970, destinul inevitabil, dar prea grăbit, al celui care a fost marele umanist Imre Trencsényi-Waldapfel l-a smuls dintre cei vii, în toiul unei activități neostoite și multilaterale. Cu cîteva zile înainte de a se stinge — la 22 mai — a ținut ultima sa prelegere.

S-a născut în anul 1908. Din copilărie a manifestat un interes cu totul deosebit pentru studiu. În timpul anilor de studenție, la Budapesta, o amplă și precis conturată formație intelectuală i-a îngăduit să-și înceapă activitatea de filolog clasic chiar de la începutul acestei perioade; la vîrsta de 19 ani elabora prima sa lucrare științifică. Tot din copilărie i s-a cultivat gustul pentru frumosul etic și artistic. Această complexă formație intelectuală avea să lase amprente adînci pe activitatea, mai întîi a tînărului precoce, iar apoi a savantului Imre Trencsényi-Waldapfel, sporindu-i considerabil, cu scurgerea vremii, repulsia firească față de tot ceea ce deformează rațiunea umană.

În anul 1930, la vîrsta de 22 de ani, începe seria primelor sale publicații, ale căror titluri sînt grăitoare și pentru preocupările de mai tîrziu : *Cercetarea umanistă, filologia clasică, istoria literaturii maghiare* (Humanizmus-Kutatás, Klasszika-filológia, magyar irodalomtörténet), *Umanismul și literatura națională* (Humanizmus és nemzeti irodalom) și *Conștiința filologiei europene* (Az európai öntudat filológiája). Aceste lucrări marcau începutul unei atitudini polemice înflăcărate față de tendințele neonaționaliste, împotriva cărora a luptat alături de personalități prestigioase ale filologiei clasice, între care Kerényi Károly animatorul de atunci al societății umaniștilor maghiari „Stemma". La 22 de ani, Imre Trencsényi-Waldapfel era membru al acestei societăți și colabora la mai multe reviste importante ale vremii : Apollo, Magyarságtudomány, Szép Szó, Argonauták.

Anii grei ai războiului, în timpul căruia a lucrat la o mare editură din Budapesta, nu i-au întrerupt activitatea începută la o vîrstă atît de timpurie, centrul preocupărilor sale științifice, literare și editoriale constituindu-l, ca un laitmotiv, cercetările umaniste. Între ele, *Erasmus și prietenii lui maghiari* (Erasmus és magyar barátai), apărută în 1941, a fost considerată drept cea mai frumoasă operă a sa.

Între ideile care i-au dominat spiritul, sub presiunea morală a grozăviilor războiului, revine cu insistență aceea care-i atribuie filologiei în general și clasicismului antic în special o funcție etică preponderentă. Subliniind rostul umanismului greco-latin în dezvoltarea culturală a lumii moderne, savantul Imre Trencsényi-Waldapfel considera înțelegerea și respectarea valorilor culturale antice ca un imperativ esențial al umanismului socialist. Eseurile publicate în 1948 sub titlul *Umanism și marxism* (Humanizmus és Marxismus) mărturisesc despre importanța pe care o acorda el intensificării studiilor clasice în societatea socialistă. Această idee, care l-a călăuzit de-a lungul întregii sale activități, a devenit hotărîtoare mai ales după război, cînd, în calitate de profesor la Universitatea „Eötvös Loránd" din Budapesta, a participat

www.cimec.ro

Literatura a rămas pasiunea constantă a lui J. M. Tronskij. Se cuvin citate studiile sale publicate în revista Вестник древней истории: *Оксиринхская дидаскалия к тетралогии Эсхила о Данаидах* (2/1957); *Новонайденная комедия Менандра „Угрюмец"* (4/1960) şi *„Сикионец" Менандра* (4/1966), studii care dovedesc că autorul lor era la curent cu noile publicaţii de texte antice care necesitau comentarii.

Deosebit de importante sînt meritele lui J. M. Tronskij în domeniul lingvisticii. E bine cunoscută şi la noi lucrarea sintetică şi atît de bogată în sugestii *Очерки по истории латинского языка* (1953). Rod al multor ani de informare şi meditare în căutarea de noi explicaţii, *Историческая грамматика латинского языка* (1960) este o lucrare sistematică şi bogată, în care evoluţia sistemului fonologic şi morfologic latin e privită pe fondul structurii fonetice şi morfologice a indo-europenei şi a limbilor italice şi dusă pînă în faza tîrzie, care anunţă limbile romanice.

O lucrare capitală în materie este şi *Древнегреческое ударение* (1962).

J. M. Tronskij a fost unul din indo-europeniştii de frunte ai epocii noastre. A publicat, în acest domeniu, *Общеиндоевропейское языковое состояние* (1967), în care a analizat, în lumina noilor date, validitatea reconstrucţiei neogramaticale şi a reconstrucţiei interne în aspectele fundamentale ale sistemului fonologic şi morfologic indo-european. În rezolvarea problemelor, autorul ţine seama de tendinţele generale de evoluţie a limbilor, de rolul sistemului — totul fiind argumentat logic şi susţinut cu fapte. În aceeaşi sferă de preocupări se înscrie şi articolul *Сравнительно-исторические исследования* din volumul *Теоретические проблемы советского языкознания* (1968).

În ultima vreme J. M. Tronskij lucra la elaborarea unei istorii a limbii greceşti. În legătură cu această preocupare a sa se înscrie şi studiul *О диалектной структуре греческого языка в раннем античном обществе* din vol. *Вопросы социальной лингвистики* (1969).

Ultima sa participare la viaţa ştiinţifică a avut loc la 23 octombrie, cu zece zile înainte de a muri, cînd a prezentat la Institutul de lingvistică un referat despre limba eposului homeric — capitol din cartea la care lucra — în care aducea multe puncte de vedere proprii într-o problemă care a constituit obiectul de cercetare al atîtor învăţaţi.

Activitatea ştiinţifică a lui J. M. Tronskij este bine cunoscută în ţara noastră, lucrările sale sînt de multă vreme incluse în bibliografia fundamentală a secţiei de filologie clasică a Universităţii bucureştene. Cele mai importante lucrări ale sale au fost recenzate în Studii clasice IV/1962 şi V/1963 şi în Revue roumaine de linguistique XIV, 4, 1969.

J. M. Tronskij a participat la lucrările celui de-al X-lea Congres internaţional al lingviştilor (Bucureşti, 28 august — 2 septembrie 1967), unde a prezidat lucrările uneia dintre secţii.

Prin moartea lui J. M. Tronskij se pierde una din figurile reprezentative ale filologiei clasice şi indo-europenisticii actuale, un mare dascăl şi îndrumător.

Lucia Wald

www.cimec.ro

www.cimec.ro

www.cimec.ro

www.cimec.ro

a. MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION INITIALE DES INSCRIPTIONS (NORME 381)

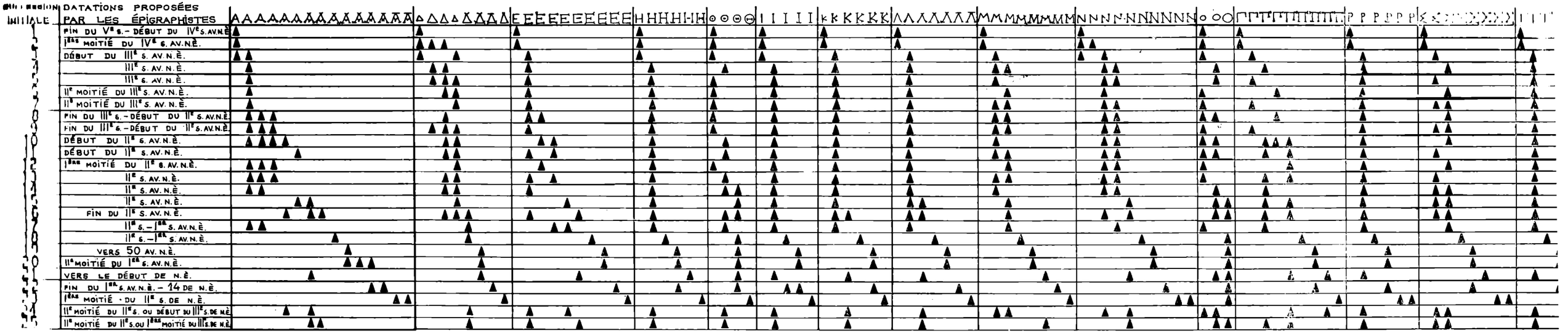
SUCCESSION INITIALE	DATATIONS PROPOSÉES PAR LES ÉPIGRAPHISTES
1	DÉBUT DU IIIe S. AV. N.È.
2	IIIe S. AV. N.È.
3	IIIe S. AV. N.È.
4	IIe MOITIÉ DU IIIe S. AV. N.È.
5	IIe MOITIÉ DU IIIe S. AV. N.È.
6	FIN DU IIIe - DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.
7	FIN DU IIIe - DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.
8	DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.
9	IIe S. AV. N.È.
10	IIe S. AV. N.È.
11	FIN DU IIe S. AV. N.È.
12	IIe MOITIÉ DU Ier S. AV. N.È.
13	VERS LE DÉBUT DE N.È.
14	Ière MOITIÉ DU IIe S. DE N.È.
15	IIe MOITIÉ DU IIe S. - DÉBUT DU IIIe S. DE N.È.

b. MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION FINALE DES INSCRIPTIONS (NORME 54)

SUCCESSION FINALE	DATATIONS ÉTABLIES SELON LA SUCCESSION FINALE
1	DÉBUT DU IIIe S. AV. N.È.
4	IIIe S. AV. N.È.
3	IIIe S. AV. N.È.
5	IIIe S. AV. N.È.
7	IIIe S. AV. N.È.
6	FIN DU IIIe S. - DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.
8	DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.
9	IIe S. AV. N.È.
10	IIe S. AV. N.È.
2	IIe S. AV. N.È.
11	FIN DU IIe S. AV. N.È.
15	FIN DU IIe S. AV. N.È.
13	IIIe QUART DU Ier S. AV. N.È.
12	IIe MOITIÉ DU Ier S. AV. N.È.
14	Ière MOITIÉ DU IIe S. DE N.È.

www.cimec.ro

a MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION INITIALE DES INSCRIPTIONS (NORME 630)

b. MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION FINALE DES INSCRIPTIONS (NORME 148)

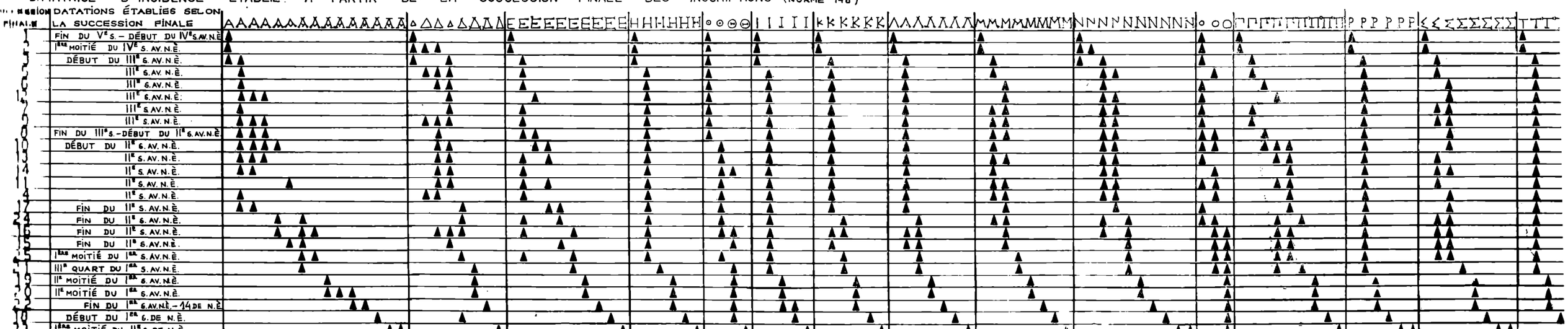

Planche II

www.cimec.ro

www.cimec.ro

a MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION INITIALE DES INSCRIPTIONS (NORME 294).

b MATRICE D'INCIDENCE ÉTABLIE À PARTIR DE LA SUCCESSION FINALE DES INSCRIPTIONS (NORME 48)
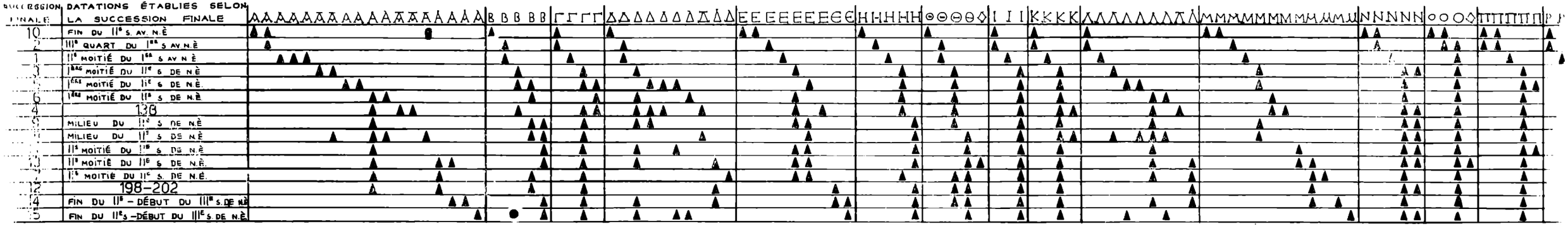

Planche III

ÉVOLUTION DES TRACÉS DES LETTRES,

ÉTABLIE PAR SUITE DE LA SÉRIATION AUTOMATIQUE DE 26 INSCRIPTIONS D'HISTRIA (IIIe S.AV.N.È.–IIIe S.DE N.È.)

INSCRIPTIONS PLANCHE I	INSCRIPTIONS PLANCHE III	CHRONOLOGIE	1	2	3	
1		DÉBUT DU IIIe S. AV. N.È.	A A	B	Γ	Δ Δ
4,3,5,7		IIIe S. AV. N.È.	A A A	B B	Γ	Δ Δ Δ
6,8		FIN DU IIIe S. – DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.	A A A A	B	Γ	Δ Δ
9,10,2		IIe S. AV. N.È.	A A A	B	Γ	Δ Δ Δ
11,15	10	FIN DU IIe S. AV. N.È.	A A A	B	Γ	Δ Δ Δ
13,12	2,1	Ier S. AV. N.È.	A A A A	B	Γ Γ	Δ
14	3,5,6,4,9,8	Ière MOITIÉ DU IIe S. DE N.È.	A A A A A A A A A	B B B	Γ Γ	Δ Δ Δ Δ Δ
	11,13,7	IIe MOITIÉ DU IIe S. DE N.È.	A A A	B B	Γ	Δ Δ
	12,14,15	FIN DU IIe S. – DÉBUT DU IIIe S. DE N.È.	A A A A A	B B	Γ	Δ Δ Δ

INSCRIPTIONS PLANCHE I	INSCRIPTIONS PLANCHE III	CHRONOLOGIE	10	11	12	13	14	
1		DÉBUT DU IIIe S. AV. N.È.	Λ	M	N N	O	Γ	P
4,3,5,7		IIIe S. AV. N.È.	Λ	M M	N N	O O	Γ Γ	P
6,8		FIN DU IIIe S. – DÉBUT DU IIe S. AV. N.È.	Λ	M M	N N	O O	Γ Π Π	P
9,10,2		IIe S. AV. N.È.	Λ	M M	N N	O O	Π Π	P
11,15	10	FIN DU IIe S. AV. N.È.	Λ Λ	M M	N N	O O O	Π Π Π	P
13,12	2,1	Ier S. AV. N.È.	Λ Λ	M M	N N	O O	Π Π Π	P P
14	3,5,6,4,9,8	Ière MOITIÉ DU IIe S. DE N.È.	Λ Λ Λ Λ Λ Λ	M M M	N N	O	Π Π	P
	11,13,7	IIe MOITIÉ DU IIe S. DE N.È.	Λ Λ	M M M	N N	O ◊	Π Π	P
	12,14,15	FIN DU IIe S. – DÉBUT DU IIIe S. DE N.È.	Λ Λ Λ	M M	N N	O	Π	

Planche IV

www.cimec.ro

www.cimec.ro